

ŞEVKET BEYSANOĞLU

ANITLARI VE KİTÂBELERİ İLE DİYARBAKIR TARİHİ

İkinci Cilt
Akkoyunlular'dan Cumhuriyete kadar

Yapım:
MN TANITIM
Ankara 1996

İÇİNDEKİLER

Bazı Zorunlu Açıklamalar	395
SEKİZİNCİ BÖLÜM : Akkoyunlular Yönetiminde Diyarbakır	397 – 483
I. Giriş	397
II. Akkoyunlu Beyliği	398
III. Akkoyunlu Beyliği'nden Akkoyunlu Devleti'ne Geçiş	403
Akkoyunlu Devleti'nin Gerçek Kurucusu Karayülük Osman Beg	408
Karayülük'ten Sonra Başlayan Taht Kavgaları	409
Akkoyunlu Cihangir İle Karakoyunlu Cihanşah'ın Mücadelesi	411
Uzun Hasan'ın Âmid'i Cihangir'den Alıştı	414
Şeyh Cüneyd'in Bölgede Görünüşü	416
Şeyh Cüneyd Diyarbakır'da	416
IV. Akkoyunlu Devleti'nin Genişlemesi	419
Uzun Hasan'ın Cihanşah ile Savaşı ve Sonuçları	419
Başkent'in Diyarbakır'dan Tebriz'e Alınması	426
Uzun Hasan'ın Son Günleri	427
Otlukbeli Savaşı	428
Uzun Hasan'ın Kimliği, Kişiliği ve Özellikleri	428
Uzun Hasan'dan Sonraki Olaylar	432
V. Akkoyunlu Devleti'nin Çöküşü	435
VI. Akkoyunlular'dan Kalma Eserler ve Kitâbeler	439
Ergani Kalesi	439
Diyarbakır Kalesi	439
Safa Camii	443
Hoca Ahmet Camii	449
Nebi Camii	451
Şeyh Matar Camii	456
Lala Bey Camii	460
Mescitler	462
Medreseler	465
Tekkeler, Zâviyeler, Hamamlar	466
Mevlânâ Şeyh Muhammed Türbesi	467
VII. Akkoyunlular Döneminde Diyarbakır'da Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı	470
VIII. Akkoyunlular'ın Âmid'de Kestirdikleri Paralar	478
DOKUZUNCU BÖLÜM : Şah İsmail İdaresinde Diyarbakır	484 – 491
Eğil Beyliği	486
Çermik ve Atak Beylikleri	487
Tercil ve Kulp Beylikleri	488
Meyyâfârikîn Beyliği	489

II.	Şah İsmail'in İki Sikkesi	490
ONUNCU BÖLÜM : Osmanlı İdaresinde Diyarbakır ..... 492—825		
I.	Diyarbakır'ın Osmanlı Birliğine Katılışı	492
II.	Diyarbakır'ın İlk Osmanlı Valisi Bıyıklı Mehmed Paşa ve Zamanı	520
	Fatih Paşa Camii	520
	Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Mezar Taşı Kitâbeleri	530
III.	Yavuz Sultan Selim'in Âmid'de Kestirdiği Sikkeler	532
IV.	Kanunî Sultan Süleyman Döneminde Diyarbakır	535
	İçkale'nin Genişletilmesi	535
	Kanunî'nin Âmid'e Gelişleri	536
	Hamravat Suyu'nun Şehre Getirilmesi	540
	Husrev Paşa Camii ve Medresesi	545
	Deliller Hanı	547
	Deva Hamamı	550
	Çardaklı Hamamı	551
	Hadım Ali Paşa ve Eserleri	552
	Vali Rüstem Paşa ve Bir Olay	566
	İskender Paşa ve Camii	568
	Behram Paşa ve Diyarbakır'daki Eserleri	573
	Behram Paşa Camii	573
	Paşa Hamamı	580
	Meryemana Kilisesi Onarımı	580
	İlk Yirmibeş Yılın Bilançosu	581
	1540 Yılında Diyarbakır Şehri Mahalleleri, Hane ve Nüfus Durumu	582
	Sinoğlu Camii	586
	Bu Döneme ait Mescidler	587
	Kanunî Sultan Süleyman'ın Diyarbekir Eyaleti Kanunnâmesi	588
V.	Kanunî Sultan Süleyman Adına Âmid'de Kesilen Sikkeler	590
VI.	Vali Hasan Paşa ve Diyarbakır'daki Eserleri	593
	Hasan Paşa Hanı	595
VII.	Özdemiroğlu Osman Paşa ve Türbesi	599
VIII.	Beyliklerin durumu ve bunlardan kalan eserler	605
	Eğil Beyliği	605
	Şerbetin Hanı	606
	Kasım Bey Kümbeti	607
	Atak Beyliği	609
	Lice'de Vakıf Ahmed Bey Camii	611
	Tercil Beyliği	612
	Meyyâfârikîn Beyliği	612
	Meyyâfârikîn'de Kara Behlül Bey Camii	615
	Kulp Beyliği	615

	Çermik'te Şah Ali Bey Camii	616
	Çermik Beyler Sarayı	616
IX.	Diyarbakırlı Melck Ahmed Paşa ve Camii ile Hamamı	618
X	Nasuh Paşa ve Camii	625
XI	Yeniçerilerin Diyarbakır Ayaklanması ve Sadrâzam Husrev Paşa'nın İdamı	630
XII.	Padişah IV. Murad'ın Âmid'e Gelişi ve Aziz Mahmud'un öldürülmesi	632
	Şeyh Aziz Mahmut'un idamı	632
	IV. Murad'la ilgili Bir Diğer Olay	638
	Aziz Mahmud Urmevî'nin Çarbağ Köşkü	639
XIII.	XVI ve XVII. Yüzyıllardan kalma diğer tarihî eserler	642
	Kadı Camii	642
	Defterdar Camii	642
	Hanzâde Camii	643
	Murtaza Paşa Camii	643
	Arap Şeyh Camii	645
	Hazro Ulu Camii	647
	Hani Ulu Camii	648
	Molla Bahaddin Mescidi	651
	Çağaloğlu Mescidi	651
	Salos Mescidi	651
	Dabanoğlu Mescidi	651
	Vahap Ağa Hamamı	651
	Küçük Hamam	652
	Çermik Saray Hamamı	654
	Çüngüş Hamamı	655
	Çifte Han	658
	Köprüler	658
	Muslihiddin Lâri Türbesi	658
	Pir Mansur Türbesi	659
	Cafer Bey Kümbeti	660
	Zincirkıran Türbesi	662
	Rıdvan Ağa Türbesi (Kubbesi)	663
XIV.	Selim II. döneminde Sultan İbrahim dönemine kadar Âmid Darbhanesinde kesilen sikkeler	664
XV.	XVI ve XVII. yüzyıllarda Diyarbakır'da bilim, kültür, sanat ve ticaret hayatı	674
XVI.	Çeteci Abdullah Paşa ve Çermik'teki medresesi	679
XVII.	Vali Milli Deli Behram Paşa Olayı	684
XVIII.	Vali Kurt İsmail Paşa ve Diyarbakır'daki çalışmaları	691
	Kurt İsmail Paşa Camii	691
	Başarıya ulaşamayan büyük bir girişim	694

	Kültür ve eğitim alanlarındaki hizmetleri	696
	Diğer hizmetleri	698
XIX.	Diyarbakır Tarihinde I. Ermeni olayı	699
	Olayların başlaması ve sonuçları	705
XX.	Vali Halid Bey olayı	711
XXI	XVIII ve XIX. yüzyıllardan kalma diğer tarihî eserler	721
	Râgibiye Medresesi	721
	Zübeyde ve Leylâ hanımlar türbesi	722
	Seyyid Hasan Paşa	727
	Kiki Abdi Paşa	728
	Reşit Mehmet Paşa	728
	Esad Paşa	729
	Diyarbakır Evleri	731
	Onarılan Bazı Tarihî Eserler	735
XXII.	XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Diyarbakır'da Bilim, Kültür, Sanat ve	
	Ticaret hayatında Toplu bir bakış	736
XXIII.	Millî İbrahim Paşa'ya karşı iki ayaklanma	738
	Millî İbrahim Paşa'nın sonu	743
	Ve üç belge	746
XXIV.	II. Meşrutiyet ve buna bir tepki	755
	Yeni partiler ve dernekler	758
	Meşrutiyet Döneminin ilk Diyarbakır Valisi	759
XXV.	I. Dünya Savaşı boyunca Diyarbakır	762
	1914 yılı büyük yangını	762
	Diyarbakır'da Seferberliğin ilk günleri	763
	İkinci Ermeni olayı	764
	Mustafa Kemal'in Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı	777
	Mustafa Kemal Paşa'nın Silvandaki yaşantısı	786
	Mustafa Kemal Paşa'nın II. Ordu Komutan Vekilliği	790
	Mustafa Kemal Paşa'nın II. Ordu Komutanlığı	791
XXVI.	Mütareke ve Millî Mücadele Yıllarında Diyarbakır	801
	Diyarbakır'daki çalışmalar	806
	Diğer faaliyetler ve Sonuçları	817
	Noel'in Bölgedeki sonuçsuz faaliyetleri	822
ONBİRİNCİ BÖLÜM: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Yönetimi		
	döneminde Diyarbakır	826 – 839
	Bu Dönemin Diyarbakır Valileri	828
	Ziya Gökalp'ın Sosyal ve Kültürel Çalışmaları	831
	Büyük Zafer'in Diyarbakır'daki Yankıları	837
	Cumhuriyete Doğru	839
	Bibliyografya	840

SUNUŞ

Doç. Dr. Ahmet BİLGİN
Diyarbakır Büyükşehir
Belediye Başkanı

Belediyelerin asli görevi, şehrin fiziki alt yapısı yanında, kültürel alt yapısı ile de ilgilenmektir. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi olarak ilim ve kültür alanında, şehrimizin yetiştirdiği değerlerin, unutulmadan yeni nesillere aktarılmasını bir görev telakki ediyoruz.

Diyarbakır, yetiştirdiği kültür, sanat ve ilim adamları ile belki de dünyanın sayılı metropollerinin ulaşamadığı bir kentimizdir. Süleyman Nazif, Ali Emiri, Cahit Sıtkı Tarancı, Munis Faik Ozansoy ve Şark Bülbülü Celal Güzelses. Günümüzün şiir ve nesir ustaları Sezai Karakoç, Orhan Asena, Ahmet Arif. İşte bir çırpıda sayılı veren ilim, kültür ve sanat adamları.

Diyarbakır Büyükşehir Belediye Başkanı olarak Diyarbakır'a geldiğimizde, şehri alt yapı hizmetleri bakımından ihmal edilmiş bir durumda bulduk. Yollar köstebek yuvasına dönmüş, şehir içme suyundan yoksun, hava kirliliği had safhada, ulaşım yetersiz, yeşil alanlar yok denecek düzeyde, şehirleşme sağlıklı bir durumda idi. Bütün gücümüzle, şehrimizin eksik ve yetersiz olan alt yapısını yeniden yapmaya koyulduk. Kısa bir sürede Hat boyu adı verilen pislik yuvasını düzenleyerek yol haline getirdik. Şehrin su problemini çözmek için adımlar attık. Ofis alt-üst geçit inşaatı hızla devam ediyor. Hava kirliliği ile açtığımız savaşı kazandık. Şehrin havası artık tertemiz. Şehrin bir çok yerine park ve bahçeler yaparak yeşil alanları artırdık. Şehrin bütün yollarını asfaltla kapladık. Burada sayamadığımız daha pek çok alt yapı hizmetlerini gerçekleştirmiş olduk.

Bütün bunları yaparken, Diyarbakır'ın kültürel alt yapısının da ihmal edilmiş olduğunu gördük. Bir yandan fiziki yapı çalışmalarımızı sürdürürken, diğer yandan da şehrimizin kültürel kimliğini ortaya çıkaracak çalışmalara ağırlık verdik.

Kültür ve Sanatın, birlik ve beraberliğin sağlanmasında büyük rol oynadığına inanan Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, vatandaşlarının kültür ve sanat ortamında yan yana, gönül gönüle olması için elinden geleni yapmaktadır. Kültür zenginliklerimizi gelecek kuşaklara aktarmanın bir yolu da inceleme ve araştırma eserleridir.

Değerli araştırmacı Şevket Beysanoğlu tarafından hazırlanan "Anıtları ve Kitabeleri ile DİYARBAKIR TARİHİ" isimli bu eser iki ciltten meydana gelmiştir. Birinci ciltte başlangıçtan Akkoyunlar dönemine kadar, ikinci ciltte ise Akkoyunlar'dan Cumhuriyet dönemine kadar Diyarbakır tarihi ele alınmıştır.

Tarihi olaylar bir kronoloji örgüsü içinde anlatılırken dönemin eserleri, anıtları, kitabeleri yanında bilim, kültür, sanat ve ticaret hayatı üzerinde durulmuştur.

Şevket Beysanoğlu'nun daha önce de basılan bu eseri, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi'nin kültür ve sanat alanında başlattığı hamlesinin bir ürünüdür. Eserin hazırlanmasında emeği geçenlere şükran hislerimi ifade ederken,

Gelecek günlerde yeni eserlerle karşınızda olmak dileğiyle başta Diyarbakırlı hemşehrilerim olmak üzere hepinize saygılar sunarım.

Diyarbakır 1996

Doç. Dr. Ahmet Bilgin

BAZI ZORUNLU AÇIKLAMALAR

Kitabımızın "Önsöz"ünde, "Kitap iki ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt, başlangıçtan Akkoyunlular'a kadarki dönemi kapsıyor. İkinci ciltte Akkoyunlular'dan günümüze kadar olan dönem ele alınmıştır" demiştik.

Bugüne kadar yayımlanmış olan Diyarbakır tarihlerinin tümü, Diyarbakır'ın Osmanlı İmparatorluğuna katılışına kadar olan bilgileri içermekte olup Osmanlı dönemine ait olaylara yer vermemişlerdir. İkinci cildi baskıya hazırlarken, Osmanlı döneminin üç yüz sayfayı aşkın bir ölçüye geldiğini gördük. Bu nedenle Cumhuriyet dönemini, kitabın üçüncü cildi olarak yayımlamayı uygun bulduk. Aslında, elimizdeki belgeler ve başvurduğumuz kaynaklar pek sınırlı idi. Mükemmel bir Osmanlı dönemi Diyarbakır tarihi için en büyük kaynak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Bunların taranması, ilgili belgelerin ortaya çıkarılarak okunması, incelenmesi için bir kişinin gücü, bilgisi ve hattâ ömrü yetmez. Bizim çalışmalarımız bir başlangıçtır. Bizden sonraki kuşaklar, eksiklerimizi tamamlayacak, belgelere dayalı yeni yeni bilgiler ekleyeceklerdir.

Kitabın birinci cildi beklenilenin çok üstünde bir ilgi gördü. Sevgili hemşehrilerimden, değerli okurlarımdan bir hayli mektup aldım. Bu arada bazı tarihçi dostlarım, kitaba, Âmid ve Meyyâfârikîn'de kesilen sikkelerin konulmamasını bir eksiklik olarak ifade ettiler. Bu konuyu aziz arkadaşım, tanınmış nümizmatlardan İbrahim Artuk ile görüştüm. Sikkelerin tarih bakımından önemine değindiler ve bu boşluğu doldurmak için kitabın birinci cildine girmesi gereken sikkelerin bir bölüm halinde son cilde eklenmesinin yararlı olacağını önerdiler.

Akkoyunlular, Şah İsmail ve Osmanlılar döneminde Âmid'de kesilen sikkelere bu ciltte yer verilmiştir. Abbassiler, Mervânîler, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları ve Eyyûbîler dönemlerinde Âmid ve Meyyâfârikîn'de kesilen sikkeler ise, ek bir bölüm halinde üçüncü cildin sonuna konulacaktır.

Mütareke ve Millî Mücadele dönemi Diyarbakır tarihinde önemli roller oynamış değerli şahsiyetlerden bir kısmının resimlerini temin ederek kitaba koyabilmek benim için bir mutluluk olmuştur. Bu büyüklerimizi unutmamak, her fırsattan yararlanıp onları anmak, bir insanlık görevi, bir kadirbilirlik gereğidir. Müftü Suphi Efendi, Nakibü'l-eşraf Hacı Mes'ut, Dellalbaşızâde Abdurrahman, Yasinzâde Şevki (Ekinci), Attarzâde Hakkı, Hacı Niyazi (Çıkıntaş) v.b. beyler gibi değerli kişilerin - bütün araştırma ve soruşturmalarımıza rağmen - resimlerini temin etmek mümkün olmamıştır.

Bu cildin bastırılması için Belediye bütçesine gerekli ödeneğin konulmasında Meclis üyesi, Diyarbakır'ın değerli evladı Hamid Karakoç'un büyük gayretleri oldu. Bu saygıdeğer insan, kitabın basılmış şeklini görmeden ebedivete göçtü. Onu rahmetle anıyoruz.

Belediyenin muhterem başkanı sayın Turgut Atalay ve yardımcıları, meclis üyeleri, yardım ve desteklerini esirgemediler. Onlara teşekkürü de bir borç bilirim.

Ulu önder Atatürk'ün dedikleri gibi, "Tarih yazmak, tarih yapmak kadar önemlidir. Yazan, yapana sadık kalmazsa, değişmeyen hakikat insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır". Bu özdeyiş, bütün çalışmalarımıza ışık tutan bir ilke olmuştur. Doğru ve gerçek bildiklerimizi yazmaya ve sevgili okurlarımıza sunmaya çalıştık. Buna rağmen, bazı eksik kalan veya yanlış değerlendirilen konular, olaylar bulunabilir. Bunların iyi niyetimize bağışlanacağını ummaktayız.

Şevket Beysanoğlu

SEKİZİNCİ BÖLÜM

AKKOYUNLULAR YÖNETİMİNDE DİYARBAKIR

(1401 – 1507)

I.

GİRİŞ

Akkoyunlular, kendilerini, Bayındır boyuna ad verdiği sanılan ve Oğuz Han'nın torunu olarak bilinen Bayındır Han'ın soyundan gelme kabul ediyorlardı. Bu sebeble, Türkiye kaynaklarında "Bayındır Han Oğlanları", İran kaynaklarında "Bayındırıye" adıyla da anılmışlardır. Hânedanın, Hamza Bey döneminde (1437-1444) Bayındır damgasını, paralara koydurmak suretiyle resmen kullandığı; Uzun Hasan ve halefleri döneminde ise, paralardan başka, Akkoyunlu divanından çıkmış yazılara ve bayraklara da koydurulup daha yaygın bir şekilde kullanıldığı görülmektedir.

Akkoyunlu devletinin öz kaynağını oluşturan oymaklar şunlardır: Pürnek, Musullu, Koca Hacı, Hamza Hacı, Tabanlı (Dabanlı), Ahmedlu, İzzeddin Hacı, Haydarlı, Emîrlü, Yurtçu. Bunlara, ikinci derece önemli olan Şeyhlü, Süleyman Hacı, Çavundur, Dodurga, Döğer, Karkın, Avşar, Beğdili oymakları da eklenebilir. Bu oymakların Moğol istilâsı üzerine XIII. yüzyılın sonlarında Horasan'dan Azerbaycan'a geldikleri, daha sonra da (XIV. yüzyıl sonlarına doğru) Azerbaycan'dan Elazığ ve Diyarbakır arasındaki bölgeye, bilhassa Ergani yöresine sürekli olarak yerleştikleri sanılmaktadır. (Bkz.: Harita 4). Prof. Dr. Faruk Sümer'in belirttiği gibi, "Akkoyunlu hânedanı siyasî başarılar kazandıkça, bilhassa Halep yahut Suriye Türkmenlerinden ve Dulkadır elinden Akkoyunlu eline katılmalar olmuştur. Uzun Hasan Beg Karakoyunlu devletini yıkıp bu devletin topraklarını idaresi altına alınca, Akkoyunlu elinden pek mühim bir topluluk İran'a gitti ve orada yurt tuttu. Bu gidenler, İran'da Türkmen veya kendi adlarını taşıyarak Safevîler devrinde ve hattâ ondan sonraki zamanlarda varlıklarını sürdürdüler. Doğu Anadolu'da kalanları da, eskidenberi yaptıkları gibi, toplu bir halde yaşamakta devam ettiler. Osmanlı resmî vesikalarında bunlar *Boz Ulus* adıyla anılır. Boz Ulus, üç koldan meydana gelmişti: asıl Akkoyunlu kolu, Halep Türkmenleri ve Dulkadırlı kolları. Boz Ulus da, bilhassa siyasî buhranlar dolayısıyla XVII. yüzyılın başlarında (1022/1607) Orta Anadolu'ya göç etti. Boz

Ulus'un Diyarbakır bölgesinde pek az bir kısmı kaldı ki vesikalarda buna *Boz Ulus Mândesi* (kalıntısı) adı verilir." (1).

II.

AKKOYUNLUBEYLİĞİ

Bayraklarında koyun simgesi bulundurmaları, mezarlarına koyun heykelleri dikmeleri dolayısıyla, eskiden beri koyun totemine bağlı oldukları bilinen ve müslüman olduktan sonra da bu totemi terkedemeyen Akkoyunlular, tarih sahnesine Tur Ali Beg zamanında çıktılar (yıl:1340). Akkoyunlular'ın resmî tarihi olan *Kitâb-i Diyarbakriyya*, Tur Ali Beg Hakkında şu bilgileri verir:

" Tur Ali Beg, o da bilgin, değeri yüksek ulu bir emîrdi. Pehlivan Beg'den sonra Akkoyunlu kabile ve oymakları onun etrafında toplandılar. İtaat ve boyun eğerek ona hizmet etmeği kabul ettiler. Otuz bine yakın ev onun fermanı altında idi. Yıllarca Diyarbekir'de, Rum hududundan, Şam, Mısır, Cezair, Irak-ı Arap hududuna kadar olan ülkelerde kumandan ve başbuğ idi. Adil Sultan Gazan Han, Şam diyarına yöneldiği vakit, Tur Ali Beg, gençliğinin ilk çağında idi. O da Gazan Han'ın bu yürüyüşüne katıldı. Hayli celâlet ve yiğitlik gösterdi. Padişahlara yaraşır türlü iltifatlara nail oldu. Emîrliği ve itibarı, her tarafta görülecek bir hale geldi." (2).

Trabzon Rum İmparatorluğu tarihçisi Panaretos, 1340 yılında Âmid Türkleri'nin İmparatorluk topraklarına saldırdıklarını, saldırılarının püskürtüldüğünü; 1341 yılı Temmuzunda yeniden saldırıya geçtiklerini, Rumları yendiklerini, birçok adam öldürdüklerini ve etrafı yakıp yıkarak talan ettiklerini yazar (3). Mükrimin Halil Yınanç, haklı olarak, Âmid Türkleri'nin Akkoyunlular olduğunu ifade eder ki doğrudur (4). Aynı tarihçi, imparator Yuannes III. zamanında (1348), Âmid emîri Tur Ali Beg'in Bayburt emîri Mahmud Rikâbdâr, Erzincan emîri İne Beg ile anlaşarak birlikte, Trabzon'a saldırdıklarını, üç gün süren savaş sonunda Türklerin çok zayıat verdiklerini, geri çekilmek zorunda kaldıklarını söyler (5).

(1) Prof. Dr. Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, Türk Dünyası Araştırmaları, s.40, Şubat/86, sf.2.

(2) Ebû Bekr-i Tihranî, *Kitâb-i Diyarbakriyya*, yayınlayanlar: Necati Lugal—Faruk Sümer, TTK, Ankara 1962, sf. 14-15; Tahsin Yazıcı, *Kitâb-i Diyarbekriyye'ye Göre Akkoyunlu Hükümdarlarının Şeceresi*, KARA-ÂMİD, s.1 (Eylül 1956) sf. 259

(3) Panaretos, *Chronique de Trébisonde*, Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XX cild, ilâve, sf. 483, 486 ve ayrıca W. Miller, *Trebizond, The Last Greek Empire*, London 1926, sf. 48-49-51.

(4) M.H.Yınanç, *Akkoyunlular maddesi*, İA., c.1, sf. 254

(5) Panaretos, a.g.e., sf. 488.

Bu saldırılardan korunmak için, İmparator Alexis (veya Alexios), kız kardeşi Maria Despina'yı Tur Ali Beg'in oğlu Kutlu Beg'e vererek akrabalık kurmak yolunu seçmiştir. (Ağustos 1352) (6). Bu prenses Despina, Kutlu Beg'in oğlu ve Akkoyunlu devletinin kurucusu Karayülük Osman Beg'in annesidir. Gerçekten de 1360 yılına kadar, Türkler, Trabzon'a saldırmamışlardır. Bunun yararını gören İmparator Alexis, diğer bir hemşiresini 1358'de, Ordu bölgesinin hâkimi Bayram Beg'in oğlu Hacı Emîr'; üçüncü kız kardeşini de Niksar bölgesi hâkimi Tacettin Beg'e verip akrabalık kurmayı bir politika haline getirmiştir. Panaretos, 1363'te İmparator Alexis'in ailesiyle birlikte, eniştesi Kutlu Beg'i ziyaret etmeği arzuladığını, ancak, Türk ülkesini (Diyarbakır bölgesi) kasıp kavuran vebadan ötürü gidemediğini yazar (7). M.H. Yınanç, İmparatorun Kutlu Beg'i, " pederinin yerine emîr olduğundan dolayı tebrike gitmek istediği ve binaenaleyh Tur Ali Beg'in bu tarihte vefat ettiği " görüşündedir. (8). Prof. Dr. Faruk Sümer, " Erzincan hâkimi Ahi Ayna Beg, tarihi bir takvime göre (Yayınlayan Osman Turan, TTK, 1954, sf. 80-81) 762 yılı Zilhicce ayının 14 ünde (15 Ekim 1361), Panaretos'a göre (sf. 496), 1362'de Trabzonu kuşatmıştır. Bu haber imparatorun dünürü Tur Ali Beg'in bu sıralarda veya biraz daha önce ölmüş bulunduğunu gösterebilir. Yani Ahi Ayna Beg, ölümü dolayısıyla Tur Ali Beg'in muhalefeti ile karşılaşmayacağı için Trabzon üzerine yürümüş olabilir. İmparator Alexios'un 1363'te yeni Akkoyunlu başbuğu Kutlu Beg'i ziyaret etmek istediği haberi de bunu teyit ediyor. Her halde Tur Ali Beg bu tarihlerde (762-763/1361-1362) ölmüş olmalıdır. " demektedir (9). Tur Ali Beg'in nerede gömülü olduğu bilinmiyor.

Tur Ali beg'in ölümü üzerine yerine oğlu Kutlu Beg geçti. *Kitâb-ı Diyarbakriyya*, Kutlu Beg'in özellik ve nitelikleri hakkında şunları yazar:

" O, günah işlemekten çekinen ve dindar bir emîrdi. İşinin temeli, şeriata uyma, çalışma ve gayret, kulların selâmeti ve etrafta bulunan din düşmanları ile savaş ve cihad üzerine kurulmuştu. Daima, o ülkenin hudut boylarını tıkamak, kâfirlere karşı çıkmak ve onların illerini fethetmek için hazırlandı. Tırabuzon askerinin İslâm'a muhalefette aşırı derecede sertlik gösterdiği ve Dokharlı Yusuf'u katlettiği, kabile ve etrafında bulunanları yağma ile ayaklar altına aldığı, onların bütün kadın ve çocuklarına kötülerin el uzattığı zaman, dinde aşırı derecedeki titizliği hususunda İslâm topluluğunun ateşi, kahr ve gazabının sarsar yeli, parlayıp harekete geldi (...)

(6) Aynı eser, sf. 491.

(7) Aynı eser, sf. 497.

(8) M.H. Yınanç, *Akkoyunlular*, İA. C. 1, sf. 254.

(9) Prof. Dr. Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, sf. 5

İslâma yardım ve sonu bellisiz düşman için intikam kılıcını çekerek tuttuğunu koparan bir ordu ve kan içen yiğitlerle Trabuzon askeri üzerine yöneldi. Göğse işleyen ok temreninin delâleti, doğru giden mızrakların ve ateş yağdıran kılıçların klavuzluğu ile bütün o taifeyi, değersiz hayat çölünden yokluk, idbar ve mahvolma ülkesine gönderdi. Onları öyle perişan etti ki, onlardan birinin boynunda baş, bedeninde kan ve teninde can kalmadı. Dokharlılar'ı da mal kaybından, ehl ü iyal ayrılığından kurtardı (...) Fetihlerinden biri de şudur: Din düşmanlarına karşı beslediği gazabından ötürü, bir ordu teşkil edip Gürcüstan hükümdarlarından biri üzerine yürüdü. İki tarafın safları kuruldu. Kâfir ve Müslüman asker, gece ve gündüz gibi karşı karşıya geldi. Birdenbire İslâm güneşinin öncüsü (tali'a) olan Kara-Ulus kılıç çekerek ordugâhtan dışarı çıktı ve nurlu güneşin çatrı, hidayet doğuşundan başkaldırdı. Kâfirlerin mumu ve kandili söndü. Gerçek sabah rüzgârının esmesi ile Müslümanların hücumu, uykuya bulanmış olan kâfirleri aldanma yatağından dışarı attılar. Hâyal perdesi başlarından çekilmiş oldu ve (Kıpcak Atabekleri merkezi) Akhiskha (Ahıska) şehri elegeçti. Sayısız ganimetler alındı Taşınmağa değer olanlar taşındı, yenilmeğe değer olanları da yediler. O şehri boş kâse gibi köpeklerin önüne attılar." (10).

Kutlug Beg, 1365 yılında, eşi Despina ile birlikte, İmparator Alexis'i ziyaret için Trabzon'a gitti. Orada 8 gün kaldı. İmparator da 1366'da, devlet ileri gelenleri, tarihçi Panaretos yanında olduğu halde, iki bin atlı ve yaya asker ile iadeyi ziyarette bulundu. Aşantaka'da birkaç gün birlikte kaldılar, sonra, İmparator ve beraberindekiler Trabzon'a döndüler (11).

Kutlu Beg döneminde (1362-1388) Anadolu'nun siyasî haritasında oldukça önemli değişimler ve gelişmeler olduğunu görüyoruz. Türkmen hânedanları büyük başarılar elde etmeğe başlamış, bu arada, Karakoyunlular, reisleri Bayram Hoca'nın yönetiminde Musul'dan Erzurum'a kadar olan yerlerde egemenliklerini kurmuş bulunuyorlardı. Ahi Ayna Beg, 4 Haziran 1362'de ölmüş, Erzincan ve Bayburt, Kara Hisar (Şebin) hâkimi Pîr Hüseyin Beg'in idaresine geçmişti. Bu emîrin de 1378'de ölümü üzerine Mutahharten buraları ülkesine kattı.

Sivas hükümdarı Eretne oğlu Ali Beg, veziri Kadı Burhaneddin ile birlikte, Erzincan'ın zaptı için 1379'da bölgeye saldırdı. Erzincanlıların ve Mutahharten'in isteği üzerine, Kutlu Beg kendi oğullarından birini, muhtemelen Ahmet Beg'i bir ordu ile yardıma gönderdi. Ali Beg, imdada gelen Akkoyunlulara karşı Kayseri valisi Emîr Cüneyd'i görevlendirdi ise de bu kuvvetler yenilgiye uğramış, Cüneyd

(10) Ebû Bekr-i Tihranî, a. g. e., sf. 12.

(11) Panaretos, a. g. e., sf. 498.

de tutsak olmuştur. Bu yenilgi üzerine Ali Beg, Erzincan kuşatmasını bırakarak Sivas'a dönmek zorunda kaldı (12).

Kadı Burhaneddin 1380 yılında Ertene hânedanlığına son verip devletin başına geçtikten bir süre sonra, Ahmed Beg komutasındaki Akkoyunlu ordusunun Sivas'a yürüdüğü, Kadı Burhaneddin tarafından savunmaya gönderilen emîr Yusuf Çelebi'nin yenik düşerek öldürüldüğü bilinmektedir (13).

Kadı Burhaneddin 1387 senesinde, Mısırlıların Malatya valisi Mintaş'ın çağrısı üzerine, bu kenti teslim almağa giderken Ahmed Beg, ona dehalet ederek evvelce işlediği kusurlardan ötürü bağışlanmasını dilemiş, Burhaneddin de onu affetmiştir. Ahmed Beg, kardeşlerini de getirip Burhaneddin'in huzuruna çıkarmış ve onu, sadık kalacağına inandırmak için, küçük kardeşi Karayülük Osman'ı rehine olarak orda bırakmıştır (14) *Kitâb-i Diyarbakriyya*'da bu olay değişik bir şekilde anlatılır. Bu kitapta, Karayülük'ün büyük şecaat göstererek, Karakoyunlular'ın çöküşüne sebep olduğu, onun cesaret ve şöhretini kıskanan kardeşlerinin kendisini hapsedtikleri, fakat, Karakoyunlular'ın ikinci bir saldırısı üzerine, onu hapisten çıkardıkları; Karayülük'ün ikinci defa düşmanları yenilgiye uğrattığı ve bundan sonra, kendisini kıskanan kardeşlerinin kötülüklerinden korunmak için, onlardan ayrılıp Kadı Burhaneddin'in hizmetine girdiği ve onun seçkin emîrlerinden biri olarak önemli başarılar göstermiş olduğu yazılıdır (15).

Kutlu Beg 1388 veya 1389 tarihinde vefat etti. Mezarı Bayburt'un Sınor köyündedir. Kutlu Beg'den sonra Akkoyunlular'ın yönetimi oğlu Ahmed Beg'e geçti. 1397 tarihine kadar Akkoyunlular'ın başında bulunacak olan Ahmed Beg, ilk iş olarak, babasının dostane ilişkiler içinde olduğu Erzincan Hâkimi Mutahharten'e karşı düşmanca davranışı olmuştur. Aslında bu dostluğun bozulmasında Erzincan hâkiminin de büyük rolü vardır. Yönetim değişiminden yararlanmak istemiş, bunu sezen Ahmed Beg, ona saldırmış ve yenilgiye uğratmıştır. Mutahharten, bunun üzerine, Akkoyunlular'ın düşmanı olan Karakoyunlular reisi Kara Mehmed ile birleşti. Birlikte Akkoyunlular'a saldırarak, onları fena bir yenilgiye uğrattılar. Çok zor bir duruma düşen Akkoyunlular, başlarında reisleri Ahmed Beg ile kardeşlerinden Hüseyin Beg olduğu halde, Kadı Burhaneddin'e sığınmak zorunda kaldılar ve onun yapmış olduğu Amasya seferine katıldılar. Bazı kaynaklarda belirtildiğine göre, Ahmed Beg, bu seferde birkaç defa Kadı Burhaneddin'i öldürmek veya ona başka bir şekilde hiyanet etmeye yeltenmiş ise de başarılı

(12) Aziz Esterâbâdî, *Bezm ü rezm*, yay. K. Rifat, İstanbul 1928, sf. 163.

(13) Ayni eser, sf. 292.

(14) Ayni eser, sf. 347.

(15) Ebû Bekr-i Tihranî, a. g. e., sf. 31 v.d.

olamamıştır. Ahmed Beg'in kabahatlarını meydana çıkaran ve yüzüne vuran Kadı Burhaneddin, Akkoyunlular'ın kendisine düşman olma endişesinden ötürü, onu cezalandırmamıştır (16). Faruk Sümer'e göre " bu ithamlar ne derece doğrudur, şüphesiz kesin bir şey söylenemez. Çünkü biz Ahmed Beg'i, 797/1394 yılındaki Erzincan seferinde Kadı Burhaneddin'in katına gelip askerleri ile ona yardım ettiğini görüyoruz. Hattâ Kadı Burhaneddin; Erzincan'dan Bayburt'a kadar olan yerleri dirlik olarak Akkoyunlu beyine vermişti (*Bezm ü rezm*, sf. 476-477) . Kadı Burhaneddin Sivas'a döndükten sonra Ahmed Beg'in kardeşlerinden Osman Beg'in, ağabeyisiyle muhalefet edip ondan ayrıldığı, Kemah yöresinde yağmalarda bulunduğu ve adam öldürdüğü haberi geldi. Osman Beg'in üzerine yürüyen Kadı Burhaneddin, onu sadece Kemah yöresinden uzaklaştırmakla yetindi (aynı eser, sf. 478). Fakat Osman Beg sonra Kadı Burhaneddin'in hizmetine girdi. Bu, mühim bir hâdise idi. Çünkü bilindiği üzere, Kadı Burhaneddin'i öldüren Akkoyunlu Beyi işte bu Kara Yülük Osman'dır.

Gerçekten Kadı Burhaneddin isyan eden Kayseri Valisi Şeyh Müeyyed'in üzerine yürüdüğü zaman maiyetindeki emîrlar arasında Kara Yülük Osman Bey de vardı. Kadı Burhaneddin Kayseri'yi zaptedip şehrin valisi Şeyh Müeyyed'i öldürdü. Bu hâdiseden sonra Kadı Burhaneddin 799 (1397) da Kara Yülük Osman Bey'i Kara Hisar (Şarkî) yöresinde bir kale yapıp hâkimi Melik Ahmed'i sıkıştırarak kaleyi onun elinden almaya memur etti (aynı eser, sf. 506-520). Bunun sebebi Melik Ahmed'in Mutahharten'e bağlı emîrlardan biri olması idi. Ertesi yıl Kadı Burhaneddin Kara Yülük Osman'ın üzerine yürümüş ise de, onun tarafından tutsak alınıp Sivas surlarının önünde, hayatına son vermiştir (800/1398). Ebu Bekr-i Tih-ranî savaşın Sivas ile Divriği arasında yapıldığını bildiriyorki kabul edilebilir. Aynı müellif, Kara Yülük'ün Kadı Burhaneddin'den ayrılmasının Şeyh Müeyyed'in öldürülmesi ile ilgili olduğunu söylüyor. Yani Osman Beg, Burhaneddin'in isteği üzerine, hayatına dokunulmayacağına söz verip Şeyh Müeyyed'i kaleden indirdiği halde Kadı sözünde durmayıp Şeyh Müeyyed'i öldürmüş ve Osman Beg de onun bu hareketine kızıp hizmetinden ayrılmıştır (*Kitâb-i Diyarbekriyye*, sf. 43-44). Bu sözlerin doğruluğundan şüphe edilebilir. Çünkü Kadı Burhaneddin'in Kara Yülük'ü, bu hâdiseden sonra Şabin Kara Hisar yöresinde bir kale yapıp, Melik Ahmed'i sıkıştırmaya memur ettiği yukarıda görülmüştür. Bu sebeble Kadı Burhaneddin'in başka bir meseleden dolayı Kara Yülük'e kızıp üzerine yürüdüğünü düşünmek yerindedir. Bu da Kara Yülük'ün Burhaneddin'in sözü edilen son emri yerine getirmemesi olabilir." (17) Bu olaydan sonra Erzincan'a giden Karayülük Osman Beg, Erzincan hâkimi Mutahharten ile birleşmiş, onun arcılığıyla Timur'un katına çıkmış ve Çağatay hükümdarına bağlılığını arzetmiştir. Karayülük, Timur'un Sivas kuşatmasına katılmış ve Suriye seferinde bulunmuştur. Timur bu sefer

(16) Aziz Esterabâdî, a. g. e. 369-375, 381.

(17) Prof. Dr. Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, sf. 7-9.

esnasında Osmanlılar'ın elinden aldığı Malatya'yı Karayülük'e vermiştir. Fakat Akkoyunlu beyinin buraya sahip olmadığı biliniyor.

III.

AKKOYUNLU BEYLİĞİ'NDEN AKKOYUNLU DEVLETİNE GEÇİŞ

Timur, Irak ve Suriye seferlerinde öncü olarak kullandığı Karayülük Osman Beg'e bu hizmetlerine karşılık olarak, 1401 senesi Nisan'ında Diyarbakır şehrini ve havalisini verdi. Akkoyunlular bu tarihten itibaren Diyarbakır'ı başkent yaparak devlet kurdular.

Timur'un 1402 de Anadolu'ya yaptığı ikinci büyük yürüyüşte Karayülük Osman Beg, Büyük kardeşleri Ahmed ve Pîr Ali beglerle beraber yine maiyetinde bulundu. Savaşlarına katıldı. Timur, 1403 senesi ortalarında Anadolu'yu terketti. Sivas'ta Akkoyunlu Bey'i Karayülük Osman'a hil'at ile bütün Diyarbakır bölgesinin emaret menşurunu verdi. Karayülük, izin olarak memleketine döndü (18). Timur'dan ayrılırken, Anadolu yürüyüşünde topladığı ganimetleri oğlu İbrahim'le önceden Âmid'e göndermişti. Kendisi sonradan geldi. Zamanla bütün Akkoyunlu topluluklarını kendi etrafında topladı.

1407 yılında Mardin hükümdarı Melik-üz Zahir Mecdüddin İsa ile Halep bölgesi mütegalibelerinden Emîr Çikem birleşerek gelip Diyarbakır'ı kuşattılar. Sur dışında yapılan savaşta Karayülük Osman Beg'in oğlu İbrahim Beg, Emîr Çikem tarafından öldürüldü. Fakat az sonra orduları mağlup ve Mardin hükümdarı ile Emîr Çikem öldürüldüler (26 Nisan 1407). Ayrıca Mardin hükümdarının veziri Feyyâz ile Halep baş hâcibi Nasırüddin Mahmut B. Şuhrî ve Ayıntap Vâlisi Emîr Kamûl ölenler arasındaydılar (19)." 1409'da Kara-Yusuf, maiyetinde birçok türkmen ve kürt ümerası olduğu halde, Batman çayını geçip, Âmid sahrasına geldi. Âmid şehrini iyice tahkim eden Karayülük şehrin hâricinde onunla muharebeye tutuştu ise de, mağlup olarak, surların içine çekildi. Kara-Yusuf da muhasaradan vazgeçerek, Mardin yolunu tuttu (20)".

Faruk Sümer, bu olay hakkında şunları yazar:

"812 (1409) yılı baharında Kara-Yusuf, yanında Muhammed-i Devatî, Ccîâl ud-dîn Halîfe oğlu Emîr Seyyidî Ahmed ve Uzun Şems ud-dîn gibi bazı emîrlar olduğu halde Muş sahrasına geldi. Bu esnada Mardin hükümdarı Artuklu Melik Salih'ten

(18) İbn Arapşâh, *Acâibü'l-makdûr*, Kahire 1305, sf. 118 v.d.; M.H. Yinanç, *Akkoyunlular* maddesi, İA., c. 1, sf. 257; İ.H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri Ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 3. baskı, TTK yayını, 1984, sf. 189; F. Sümer, *Akkoyunlular*, sf. 9-10.

(19) Kâtip Ferdi, *Mardin Mülûk-i Artukîyyesi*, 1939. sf. 27; M.H. Yinanç, *Akkoyunlular*, mad. İA., c. 1, sf. 259; *Diyarbakır* mad. İA., c. 3, sf. 621.

(20) M.H. Yinanç, *Diyarbakır* mad., İA., c.3, sf. 622.

adam gelerek Akkoyunlu beği Kara-Yülük Osman'ın Mardin üzerine yürüdüğünü, eğer sür'atle yetişmezse kalenin onun eline geçeceğini bildirdi. Bunu haber alan Kara-Yusuf çok sarp ve çorak yöreleri bir yel gibi geçerek ve Bitlis hâkimi Şems ud-dîn ile Emîr Sehend ve diğer bazı Kürdistan emîrlerini de maiyetine alarak Âmid dolaylarına geldi ve burada kalabalık bir kuvvetle önüne çıkan Kara-Yülük'ü bozguna uğrattı kaçmaya mecbur etti. Bundan sonra Mardin'e gelen Yusuf Beg, Melik Sahlih'e kendi kızlarından birini nikâhlayarak ona Musul'u verdi ve Mardin'e, beğlerinden Ali'yi vâli tayin etti (H. Ebrû, 456a-b; A. Semerkandî, sf. 161-162). Lâkin Melik Salih kısa bir zaman sonra Musul'da vefat etti. Ebû-Bekr-i Tihranî ve ondan naklen Hasan-i Rumlu (Diyârbekriyye, I, sf. 68; H. Rumlu, 15a-b) son Artuklu Hükümdarı Melik Salih'in Kara-Yusuf'un adamları tarafından ağılanmak suretiyle öldüğünü yazarlar. Üç asırdan fazla bir mâzisi olan Artuklu hânedanı işte bu suretle ortadan kalktı." (21)

1411 yılında ikinci defa Âmid önüne gelen Karakoyunlu Begi Kara-Yusuf, şehri alamayınca etrafını yağmaladı. Sonra Çermik'e gidip burasını zapt ve tahrip ederek Ergani'ye geldi. Etrafını talan ederek kaleyi kuşattı. İmdada giden Karayülük ile Kara-Yusuf arasında müteaddit savaşlar oldu (22).

Faruk Sümer'e göre bu olay 1412 yılı başlarında cereyan etmiştir. Karakoyunlu hükümdarı Kara-Yusuf, "İlk önce Âmid ve Çermik ekinlerini hasara uğratmış ve bunun üzerine Çermik halkı kendisinden aman talep etmiştir. Kara-Yusuf bin at verdikleri takdirde bunu kabul edeceğini bildirmiş, fakat Çermikliler'in taallül göstermelerinden dolayı kaleyi almış ve müdafilerin bir kısmını öldürmüştür. Buradan Ergani üzerine yürüyen Kara-Koyunlu beği önüne çıkan Kara-Yülük Osman'ı bozguna uğrattı onu hisara kapanmaya mecbur etmiş ve şehri yağmaladıktan sonra Muş yoluyla pâytahat Tebriz'e dönmüştür." (23)

Hâfız-i Ebrû'ya göre 1417 yılı sonlarında ya da 1418 yılı başlarında Karakoyunlu hükümdarının elçisi Herat'a gitmiş, Çağatay hükümdarı Şah-Ruh'tan ilgi ve itibar görmüştür. Bu sırada Karayülük Osman beg'in elçisi de Herat'ta idi. Her iki elçi de aynı ayda (Safer = Mart) buradan ayrıldılar. Bu tarihten iki ay sonra da Karayülük Osman Beg'in barışı bozarak Mardin'e saldırdığını görüyoruz. Karayülük'ün bu davranışında, Şah-Ruh'un tahrik ve teşviki olduğu kuşkusuz görülmektedir (24).

Prof. Dr. Faruk Sümer, bu saldırı ve sonuçları hakkında, ilgili kaynaklara dayanarak, şu özlü bilgileri vermektedir:

(21) Prof. Dr. Faruk Sümer, *Kara-koyunlular*, c.1, TTK yayını, 1967, sf. 79-80.

(22) M.H. Yınanç, "Diyarbakir" mad. İA. c.3, sf. 622.

(23) Aynı eser, sf. 90.

(24) Hâfız-i Ebrû, *Zubdetu't-tevârih*, Fatih Ktp. Nu. 4371, sf. 337a.

"Cumâde'l âhire (Haziran) ayında Kara-Yusuf'un ülkesine yürüyen Kara-Yülük Mardin çevresini yağmalamış, 8 kale alıp 220 köy halkını kendi ülkesinde yerleştirmek için götürdükten sonra Mardin'i kuşatmıştı. Bunu haber alan Kara-Yusuf, korkunç bir öfke içinde Kara-Yülük'ün üzerine yürüdü. Kara-Koyunlu Beğinin yıldırım gibi sür'atle gelişi karşısında Kara-Yülük Âmid'e doğru kaçtı ise de Kara-Yusuf yetişerek onu bozguna uğrattı. Bozgunundan sonra Kal'at ul- Necm cihetine kaçan Kara-Yülük, Kara-Yusuf'un arkasını bırakmaması karşısında Memluk toprağına sığınmaktan başka bir çare olmadığını görerek, Halep nâibine mektup yazıp, sığınmak için müsaade istedi. Bu haberin yayılması üzerine Kara-Yusuf'un Haleb'e gelmesinden çok kaygılanan halk kaçma hazırlıklarına başlamıştı. Ak-Koyunlu begini takiben Fırat ırmağını geçen ve Merzbân suyu kenarına gelen Yusuf Beg, burada yetişerek ona saldırdı ve Merc-Dâbık'ta (18 Şaban 821-20 Eylül 1418) cereyan eden bir savaşta hasmını yeniden bozguna uğrattı bütün ağırlıklarını yağmaladı. Kara-Yülük, bu sefer de Kara-Koyunlu beginin elinden kurtularak bin kadar adamıyla Halep'e kaçabildi. Kara-Yülük'ün arkasından Kara-Yusuf'un gelmekte olduğu haberi, halk arasında büyük bir korku yarattı. Haleb ve hattâ Hama halkının mühim bir kısmı yerlerini terk ederek başka tarafa gittiler. Bu yüzden eşiğin fiatı 500 dirheme, Türk atının ki (İgdiş) 50 altına yükselmışti. Bereket versin bu, çok devam etmedi. Karışıklık ve korkunun en son hadde ulaştığı bir sırada, Ak-Koyunlu begi, bir gece askerleriyle Haleb'i terk edip ülkesine doğru yollandı" (25).

1420 yılında, Erzincan eyâleti valisi Pîr-Ömer, Karayülük'ün oğlu Yakup Beg'in yönetiminde bulunan Kemah kalesine yürüdü. Bunu haber alan Yakup Beg, Kalenin savunmasını kumandanlarından İnak-Hasan'a bırakarak, Pîr-Ömer'in karşısına çıktı. Yapılan savaşta ordusu yenildi, kendisi de tutsak edildi. Pîr-Ömer kaleyi savunan İnak-Hasan'a Yakub'u göstererek kaleyi teslim etmesinde direndi. İnak-Hasan buna yanaşmadı. Bunun üzerine, Karakoyunlu emîri kuşatmayı bırakarak Erzincan'a döndü. Yakub'u Tebriz'e gönderdi ve Karayülük'ün muhtemel bir saldırısına karşı Kara-Yusuf'tan yardım istedi. Yakub'u hapse atan Karakoyunlu beyi, Pîr-Ömer'e yardım olarak 20 bin kişilik bir kuvvet gönderdi.

Pîr-Ömer, Kara-Yusuf'un gönderdiği bu kuvvetlerle birleşmek üzere Erzincan'dan Aladağ'a doğru yola çıkmıştı. Bu sırada Akkoyunlu begi Karayülük, oğulları ve torunları ile birlikte yaylada bulunuyordu. Bir Karakoyunlu ordusunun Aladağ'a geldiğini, Pîr-Ömer'in de bu ordu ile birleşmek amacıyla Erzincan'dan yola çıktığını ve Tercân'ın Hevik mevkiinde olduklarını, yeğeni kiği hâkimi Pilten Beg'ten öğrendi. Bütün gücüyle Pîr-Ömer'in üzerine saldırdı. Yapılan savaşta Pîr-

25) Prof. Dr. Faruk Sümer, *Kara-koyunlular*, sf. 99

Ömer yenilgiye uğradı. Kendisi, oğulları ve yakın akrabalarından 24 kişi tutsak edildiler. Karayülük, bir kaç gün sonra Pîr-Ömer'i öldürttü. Başını kestirip Mısır sultanına gönderdi. Bu olay, 1420 yılı Temmuz—Ağustos aylarında cereyan etmiştir. (26).

Kara-Yusuf 13 Kasım 1420 tarihinde vefat etti. Onun ölümü sadece Akkoyunluları değil, Çağatayları ve Memlûklûleri de çok sevindirmiştir. " Kara-Yülük bundan faydalanarak Mar'din' i almak istedi ise de, Kara-Yusuf'un oğlu İskender'i karşısında buldu. Sincar'ın kuzeybatısında, Şeyh-Kendi mevkiinde yapılan savaşta (8 Rebiyülâhir, 824/13 Nisan 1421) Kara-Yülük fena halde bozuldu ve savaş meydanından uzaklaştı. Bir kaç ay sonra Van gölü çevresine gelmiş olan Şah-Ruh'u Kara-Yusuf'un oğulları ile muharebe etmeye teşvik edenlerin başında kendisi vardı. Eleşkird ovasında vuku bulan savaşta (Receb 824/Temmuz 1421) oğulları ve diğer yakınları ile Çağatay ordusunun sol kolunda yer almış ve Karakoyunlular'dan Sa'dlu Mihmad Beg ile oğlu Pîr Gayb onun tarafından tutsak edilmişti. Bu savaştan sonra Akkoyunlu beyinin en büyük başarısı Erzincan'ı Mutahharten'in torunu Yar Ali'den almasıdır. Urfa'yı ise daha önceleri Döğher Yağmur Beg'in elinden alıp yeğenlerinden çok sevdiği Nur Ali Beg'e vermişti. Bundan başka Bayburd'u yine yeğenlerinden Kutlu Beg'e, Aşağı ve yukarı Tercan'ı onun kardeşi Musa'ya, Kara Hisar'ı da oğlu Kemah hâkimi Yakub Beg'e tefviz ettiğini biliyoruz. Akkoyunlu beyi çok geçmeden de Harput'u, uzun bir kuşatmadam sonra, Dulkadırlılar'ın elinden aldı ve burayı da oğullarından Ali Beg'e verdi. Memluk sultanı Bars-Bay'ın 832 (1429) yılında Haleb nâibi Tâgrı Birmiş kumandasındaki bir orduyu Ruha (Urfa) üzerine göndermesi bu husus ile ilgili idi. Memluk askerleri Ruha'yı korkunç bir şekilde yağmalamış, kadınlara, kızlara, çocuklara tecavüzde bulunmuşlar ve çok adam da öldürmüşlerdi. Şehri müdafaaya çalışan Karayülük'ün oğullarından Hâbil de tutsak alınıp Kahire'ye götürülmüştü. Hâbil Kahire'de 833/1430 yılında taundan öldü. Osman Beg, oğlunun ölümünden duyduğu üzüntü ile de, yeniden Memluk topraklarında yağma akınları yaptırmaya başladı. Bunların da gösterdiği gibi, Akkoyunlu beyi Memluk sultanı Bars-Bay'dan çekinmiyordu. Hattâ, Karayülük'ün Memluk sultanına ayna, hil'at, kuyruğu çatallı bir koyun gönderip tahkir ettiği bile söylenir. Bu husus ne olursa olsun Akkoyunlu beyine karşı bir sefer yapmanın kaçınılmaz olduğunu anlayan Memluk sultanı kalabalık bir orduyla harekete geçti. Karayülük Âmid'de kuvvetli bir müdafa kuvveti bıraktıktan sonra askerinin geri kalan kısmı ile Ergani'de durdu. Böylece Bars-Bay'ı iki cephede savaşmaya mecbur bıraktı. Âmid'i kuşatan Memluk askerleri gerek şehrin surlarının metânetinden, gerek başka sebeplerden isteksizce savaşıyorlardı. Diğer taraftan Memluklar Ergani'den Karayülük'ün gönderdiği

(26) *Kitâb-i Diyârbakriyya*, sf. 69-70; H. Rumlu, *Ahsenü't-tevârih*, Nuruosmaniye Ktp., Nu. 3317; sf. 25a-b; Makrizî *Kitâbu's-sulûk*, Ayasofya Ktp., Nu. 3372, sf. 83b; İbn Hacer, *İnbâu'l-Gumr*, Süleymaniye, Yeni Câmî Ktp., Nu.814, sf. 200b; İbn Tagribirdî, *En-Nucûmu'z-zâhire*, nşr. Popper, Berkley, 1936, c. 6, sf. 415-416; Prof. Dr. Faruk Sümer, a.g.e., sf. 102-103.

Türkmen akıncı kuvvetleri tarafından da taciz ediliyorlardı. Hattâ Bu kuvvetler kendilerini takibe kalkışan bir Memluk müfrezesini yendikleri gibi, Bars- Bay'a yardıma gelen Hısn-Keyfa hükümdarı el-Eşref'i, askerleri ile birlikte tutsak almışlardı. Bu başarılarla rağmen Karayülük Osman Beg, Sultandan, metbuluğunu tanımak üzere barış istedi. Bars-Bay da onun teklifini memnuniyetle ve derhal kabul etti. Çünkü böylece giriştiği sefer başarısızlık ile sona ermiş sayılmayacak idi. Varılan andlaşmaya göre, Karayülük Bars- Bay'ın adını hutbede okutacak, kestirdiği paralara koyduracak, Hısn-Keyfa Eyyubî devletinin toprak bütünlüğüne riâyet edecekti. Fakat başta bizzat Sultan olmak üzere, hiç kimse Akkoyunlu beyinin bu şartları yerine getireceğine inanmıyordu. Hattâ Bars-Bay geri dönerken Karayülük'ün bir baskınından kaygılanıp geceyi Urfa surlarının içinde geçirmişti (834/1431). Bars-Bay'ın bir milyon altına mal olan bu seferi, Memluk kaynaklarının ifade ettikleri gibi tam bir fiyasko ile neticelenmişti. Akkoyunlu beyi barış şartlarına riayet etmediği gibi, yağma akınlarını yeniden sürdürmeğe başlamıştı. Esasen Karayülük barış müzakereleri yapılırken Çağatay asıllı genç memlukleri göstererek " içinizde askerliğe yarar sadece bunlardır " diyerek onlara (yani Çerkes memluklerine) değer vermediğini açıkça ifade etmişti. Osman Bey ertesı yıl (335/1432) Mardin şehrini, Karakoyunlu valisi Nasreddin'den aldı ki, bu onun en büyük başarılarından biridir "(27).

Karakoyunlu hükümdarı İskender Beg, Şirvan'a yürüyüp Şirvanşah Habibullah'ın ülkesini yağmalamaya başladı. Şirvanşah da, bağlı olduğu Çağatay hükümdarı Şah-Ruh'tan ve Karayülük Osman Beg'ten yardım diledi. Karayülük bunun üzerine Erzurum'u kuşattı. Şehrin Karakoyunlu valisi Duharlı Ahmed Beg, bütün gücüyle kenti savundu ise de, sonunda Karayülük'e teslim etmek zorunda kaldı (1434 yılında). Osman Beg, şehrin yönetimini oğullarından Şah Hasan'a verdi ve durumu Şah-Ruh'a bildirdi. Şah-Ruh, bu sırada Kara-Yusuf'un oğullarından Cihan-Şah'ı İskender'e karşı destekliyordu. Kara-Yusuf'un diğer oğlu Bağdad hâkimi İsfahan Mirza da Şah-Ruh'a bağlılığını bildirmişti. Bu durum karşısında Şah-Ruh'a mukavemet edemeyeceğini anlayan İskender Beg, Tebriz'den ayrılarak Erzurum'a doğru kaçtı. Azerbaycan'a gelen Şah-Ruh, oğlu Cuki Mirza'yı İskender'i takiple görevlendirdi. Karayülük'ü de İskender'in yolunu kesmeğe memur etti. İskender, Erzurum'a yaklaştığı zaman, Akkoyunlu beyinin kendisini beklemekte olduğunu gördü. Yapılan şiddetli bir savaşta Karayülük hezimete uğradı (Ağustos 1435) . Mükrimin Halil Yınanç, onun bu savaşta, oğullarından ikisi ve torunlarından bazılarıyla birlikte öldürüldüğünü, başının kesilerek İskender tarafından Mısır sultanı Bars-Bay'a gönderilip, Kahire'de teşhir edildiğini ifade eder (28). İbn

(27) Prof. Dr. Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, sf. 12-14 ve burada gösterilen kaynaklar.

(28) M.H. Yınanç, *Akkoyunlular* mad. İA, c.1, sf. 259

Tağrıbirdi, Karayülük Osman Beg'in Erzurum'a girmek isterken surların kenarındaki hendeğe düştüğünü ve boynunun kırılarak öldüğünü yazar (29).

AKKOYUNLU DEVLETİNİN GERÇEK KURUCUSU KARAYÜLÜK OSMAN BEG'İN KİMLİĞİ

Karayülük Osman Beg'in tam adı: Karayülük Osman Fahreddin veya Bahâeddin'dir. Akkoyunlu devletinin gerçek kurucusu olarak kabul edilmektedir. 1353'te doğmuş, 1435'te ölmüştür. Ölürken 82 yaşında idi (30). Akkoyunlu emîri Fahreddin Kutlu Beg'in, Trabzon imparatoru Alexis Komnenos'un kızkardeşi Prenses Maria Despina'dan olan oğludur. 1389'da babası ölünce, ağabeyi Ahmed Beg, Bayburt emîri olarak Akkoyunlular'ın başına geçti. Karayülük, 1397'de Bayburt'u ve daha sonra da yönetimi ağabeyinin elinden almıştır. 1402'de Ankara Savaşı'nın Anadolu'yu karmakarışık etmesinden yararlanmış, gerçek bir hükümdar olarak Akkoyunlu devletinin temellerini atmıştır.

Karayülük, 1398 Temmuzundan 1399 Aralığına kadar Mısır-Suriye Memlûk imparatorluğunu metbû tanımış, sonra Timur'a bağlanmıştır. Ölümünden sonra da bu bağlılık 1444 yılına kadar devam etmiştir. Akkoyunlular'ın başına geçtiği zaman, elinde Âmid (Diyarbakır)—Bayburt arasındaki bölge vardı. Ölümüne değin ülkesine Urfa (1406), Erzincan, Çemişgezek, Harput, Erzurum, Mardin (1432) gibi önemli yerleri katmıştır. (Bkz. Harita 4) Trabzon imparatoru Alexis'in kızı ile evli idi.

Karayülük, yaşamı boyunca üç yüz kadar savaşa katılmıştır. Askerlik sanatını çok iyi bilen, pek cesur, dirayetli, zeki, yılmaz bir savaşçı olarak bilinir. Osmanlılarla ilişkileri daima dostluk içinde geçmiştir. Öldüğü zaman 14 oğlu vardı. Oğulları ve yeğenlerinden her biri bir yöreyi yönetiyorlardı. Meselâ: en büyük oğlu Yakub Beg Kemah ve karahisar, onun öz kardeşi Ali Beg Harput, Hamza Mardin, Mehmed Çemişgezek, Şeyh Hasan Erzurum, yeğeni Ahmed Beg oğlu Kılıç Arslan Palu, yine yeğenlerinden Pîr Ali oğlu Pilten Beg Kiği, onun kardeşleri Kutlu Bayburt, Musa Tercan hâkimi idiler. Ölünce, yerine oğlu Celâleddin Ali Beg geçti (31).

(29) *Havâdisu'd-duhâr*, nşr. Popper, Berkley, 1932, sf.470-471.

(30) Ebû Bekr-i Tihirânî'ye göre, öldüğü zaman seksen yaşında idi. *Kitab-i Diyarbakriyya*, sf. 113.

(31) Prof. Dr. Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, sf.15.

KARAYÜLÜK'TEN SONRA AKKOYUNLU ŞEHZÂDELERİ ARASINDA BAŞLAYAN TAHT KAVGALARI

Kitâb-i Diyarbakriyya yazarı Ebû Bekr-i Tihirânî'ye göre, bizzat Karayülük Osman Beg, oğlu Ali Beg'i veliaht tâyin etmişti (sf. 113). Ali Beg, tahta çıkınca, Şah-Ruh'dan ve Mısır sultanından kendisine emâret menşuru ve hil'at gönderilmiştir.

Ali Beg'e yalnız amca oğulları Kılıç Arslan, Kutlu ve diğerleri değil, kardeşleri Hamza ve Mehmed beyler de muhalefet ettiler. Bu sırada Döğerler, Akkoyunlu Şehzadeleri arasında çıkan taht mücadelesinden yararlanabilmek düşüncesiyle Âmid yöresine saldırdılar. Ebu Bekr-i Tihirânî, bu saldırının Mısır sultanının tahrik ve teşvikiyle yapıldığını yazar (32). Âmid yöresine yapılan saldırıları haber alan Ali Beg'in oğlu Cihangir Mirza, Döğerler'in üzerine yürüdü. Kendisine, deneyimli komutanların, iyi hazırlanmadan düşmanın üzerine gidilmesinin sakıncalı olduğunu önermelerini dinlemeyen Cihangir Mirza, Döğerler'le yaptığı çetin savaşlar sonunda yenilgiye uğramış, ordusundan bir çok asker ölmüş, kendisi de tutsak düşmüştür (33). Döğerler Beg'i Gökce Musa, Cihangir'e bukağı vurarak Kahire'ye gönderdi. Cihangir 1 Ağustos 1436 tarihinde Kahire'ye vardı. Sultan Bars-Bay, Akkoyunlu Şehzadesine şefkat gösterdi ve daha önce babası tarafından — bağlılığının teminatı olarak — kendisine gönderilmiş olan kardeşi Hüseyin Beg ile birlikte oturmalarına izin verdi (34). Bars-Bay, bu davranışına karşılık Döğer Begi Gökce Musa'ya bin dinar göndermiş ise de bu para varmadan öldüğü için, alamamıştır (35).

Cihangir Mirza bir kaç ay Mısır'da esir kaldıktan sonra yeni Memluk sultanı Çakmak tarafından serbest bırakılarak memleketine döndü.

Ali Beg'in yeğeni Kılıç Arslan, Karakoyunlu İskender'in yardımı ile devletin başına geçme girişiminde bulundu ise de, başarı gösteremedi. Buna karşılık, Mardin hâkimi Hamza Beg, Âmid'i Ali Beg'den almayı ve Ali Beg'in oğulları Cihangir Mirza ile Hasan beyleri şehirden atıp egemenliğini kurmayı ve Erzincan'ı da Yakub Beg'den zaptı başardı. Diğer Akkoyunlu Şehzadeleri de, Hamza Beg'i " Ulu Beg " olarak tanıdılar. Çünkü Hamza Beg, Karayülük'ün oğulları arasında en dirayetli olanı idi. Hamza Beg, Urfa'ya yerleşmiş bulunan Cihangir Mirza Beg'den şehri almak istedi ise de başaramadı. Cihangir'in başyardımcısı Birecik'i idare eden Uzun Hasan Beg'di ki o tarihte 14 yaşında olduğu bilinmektedir. Bunun üzerine

(32) *Kitâb-i Diyarbakriyya*, sf. 120.

(33) Ayni eser, sf. 120-123.

(34) Aynî, *İkdu'l-Cumân fi tarihi ehl iz-zamân*, Veliyüddin Efendi Ktp. Nu. 2374,2395-2396, sf. 678-679.

(35) Prof. Dr. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, 2. baskı, Ankara 1972, sf. 251.

taraflar arasında barış yapıldı. Cihangir'e Hamza Beg'in biricik kızı Şah-Sultan Hanım verilmek suretiyle bu barış pekiştirildi.

Hamza Beg, Mardin'i geri almak için, büyük bir kuvvetle üzerine yürüyen Bağdad hâkimi Karakoyunlu İsfahan Mirza'yı 1437'de ağır bir yenilgiye uğratmış ve bu önemli zaferi, mevkiini ve ona olan güveni daha da kuvvetlendirmiştir.

Şehzâdelerin babası Ali Beg'e gelince, O, tahtını bırakmak zorunda kalınca, Suriye'ye gitmiş, Şeyzer kentinde yaşamını sürdürmeğe çalışıyordu. Karayülük'ün bu âciz ve beceriksiz evlâdı 1444 yılı başlarında hayata gözlerini yumdu. Aynı yılın sonlarında Erzincan'da hastalanmış olan Hamza Beg, Âmid'e geldi ve Receb 848 / Ekim 1444'te burada öldü (36). Cenazesi Mardin'e götürülerek sağlığında yaptırmış olduğu kubbeli türbeye gömüldü (Bu konuda geniş bilgi için bkz.: İbrahim Artuk, *Mardin'de Akkoyunlu Hamza'nın Mezarı*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, s.1, 1970, sf. 157-159).

Hamza Beg öldüğü zaman, babasının hâkim olduğu memleketlerin çoğunu ele geçirmiş bulunuyordu. Bazı tarihçiler, Ali Beg'in sikkesi olmadığı düşüncesiyle, Karayülük Osman Beg'den sonra Nureddin Hamza'yı Akkoyunlu devletinin başı olarak zikretmektedirler. Münecimbaşı gibi bazı tarihçiler de Ali Beg'in hükümdarlığını kabul, fakat Hamza Beg'i Akkoyunlu Hükümdarları arasında saymıyorlar. Halbu ki her ikisinin de sikkesi vardır. Ali Beg'in Mardin'de basılmış olan altın sikkesinde " el-Muzaffer Ali Han ", kesim yeri belli olmayan gümüş sikkesinde de " el-Sultan Âdil Tur Ali Bahadır " ünvanı ile Akkoyunlu damgası bulunmaktadır. Hamza'nın Mardin'de basılmış gümüş sikkesinde ise " Sultan-ı âdil Hamza Bahadır " yazılıdır (37).

Hamza Beg'in oğlu yoktu. Nökerlerinden, başka bir deyişle askerlik arkadaşlarından bir bölümü, yerine, Çihangir Mirza'nın; bir kısmı da, amcası ve Hamza Beg'in Erzincan valisi Şeyh Hasan'ın geçirilmesini istediler. Cihangir daha erken davrandığı için, Hamza Beg'in yerine O geçti. Uzun Hasan da Ca'ber'den ağabeyinin yanına geldi. Cihangir Mirza, ata yurtları olan Ergani'nin idaresini Uzun Hasan'a verdi.

(36) Münecim-başı, *Tarih* c.3, sf. 156; Faruk Sümer, *Ak-Koyunlular*, sf. 17.

(37) A. Tevhîd, *Meskûkât-ı kâdîme-i İslâmîye kataloğu* İstanbul 1321, sf. 475-477; S. Lane-Poole, *The Coins of the British Museum*, London 1883, Vol. VIII, Sf.11; E.De Zambaur, *Manuel de généalogie et de Chronologie pour L'histoire de L'Islam*, Hanovre 1927, sf. 258; H.L.Rabino, *Coins of the Jalâ'ır Kara Koyunlu Mushasra and Akkoyunlu Dynasties*, Numismatic Chronicle, Vol. X, London 1950, sf. 158.; Şerafettin Erel, *Nâdir Birkaç Sikke*, İstanbul 1963, sf. 11-12; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, c.2, İstanbul 1974, sf. 835-836.

AKKOYUNLU CİHANGİR İLE KARAKOYUNLU CİHAN-ŞAH'IN MÜCADELELERİ

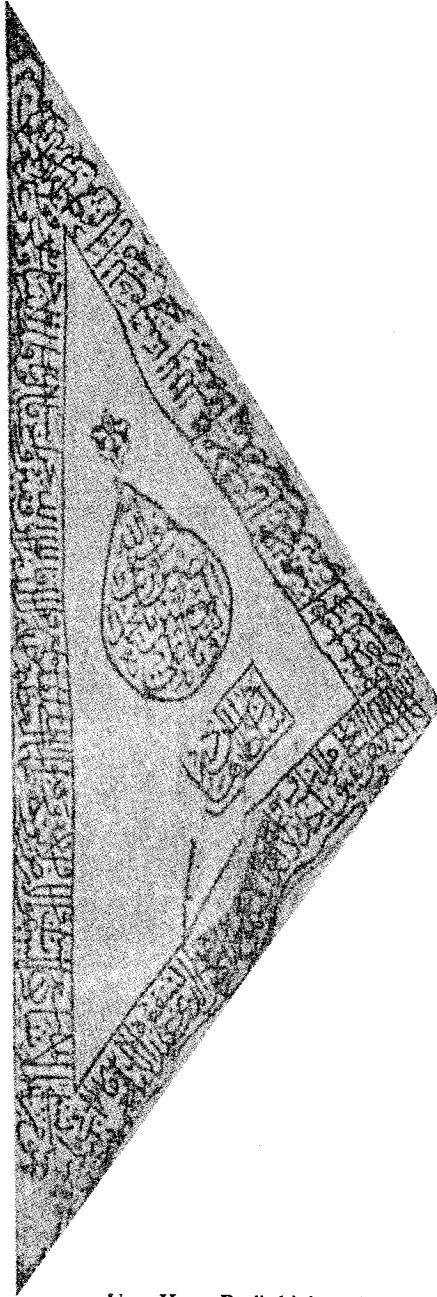
Karakoyunlu hükümdarı Cihan-Şah Mirza, İsfahan Mirza'nın Nisan 1445'te ölmesinden yararlanarak Bağdad ile diğer bazı yerleri ülkesine katmış, buraları, yeğenleri Elvend, Rüstem, Tarhan ve Mihmâd beylere ikta etmişti. Bunlardan Elvend, 1448 yılı sonlarında amcasına isyan etti. Bunun üzerine amcası Cihan-Şah, isyanı bastırmak ve Levend Beg'e haddini bildirmek için, Tarhan oğlu Rüstem Beg idaresinde bir ordu gönderdi. Rüstem Beg'e yenilen Elvend Beg Cihangir'e sığındı. "Cihan-Şah bir kaç defa Cihangir'e habar gönderip, mültecinin teslimini istedi ise de, talebi reddedildiğinden, Ak-Koyunlular'a şiddetli bir darbe vurmaya karar verdi. Gence kışlağında bulunduğu esnada, 1450 baharında bütün kuvvetlerin gelmesi zımmında emirler gönderdi. Cihan-Şah bu sene baharında Arabşah Bey Ayınlı ile Kılıç Arslan Bey'i Erzincan'ın zaptına memur etti. Bu şehir Karayülük Osman Bey oğlu Mahmut Bey'in elinde buluanmakta idi. Ak-Koyunlu şehzâdelerinden Musa Bey ile diğer bâzı beyler, Cihangir ile kardeşi Uzun Hasan Bey'e adâvetlerinden dolayı, Cihan Şah'a iltica etmişler ve maiyetleri ile, Kara Koyunlu ordusuna verilmişlerdi. Muhasara edilen Erzincan teslim oldu. Fakat Cihan-Şah ahde riâyet etmeyerek, Ak- Koyunlu esirlerini hapsetti ve Cihangir Mirza'ya haber gönderip, Elvend'in teslim olunmadığı takdirde, esirleri öldüreceğini bildirdi ise de, Cihangir'in bu talebi red etmesi üzerine, pek fazla hiddetlenen Cihan-Şah bizzat hareket ederek, Murat çayı vâdisini tâkiben ilerlemeye başladı. Diğer taraftan Rüstem Tarhan'ı da yukarı Fırat vâdisinden mühim bir ordu ile gönderdi. Rüstem Tarhan Malatya'ya geldiği zaman, o bölgedeki Ak-Koyunlu ulusuna mensup boyların beylerinden Mehmet Bektaşlı, Mehmet Koca Hacılı, Ali Bey Pürnâklü onun maiyetinde bulunan Şeyh Hasan Bey'e iltihak ettiler. Cihangir'in kardeşi olan Urfa emiri Üveys Bey şehri bırakarak Kaçtığından, burası kolaylıkla alındı. Rüstem Tarhan son bahar sonlarında Mardin'i kuşattı ise de, bu sırada Cihangir'in Âmid'den şehri kurtarmağa geldiğini duyup, onu karşılamaya gitti ve bozguna uğratıp, kaçtırttıktan sonra Mardin önüne gelerek, muhasara ve tazyiki şiddetlendirdi. Şehir teslim oldu ise de, Ak-Koyunlular kaleye çekilerek, mukavemette devam ettiler. Mısır sultanı Çakmak, Cihan Şah'ın hareketini duyar duymaz, işin iç yüzünü anlamak üzere, bu 1450 senesi Ağustosunda Ali al-Zardakaş al-Bundukdari'yi elçilik ile onun yanına göndermiş ve Ekim'de dönen elçi Kahire'ye gelerek, Cihan-Şah'ın Mısırlılara karşı hiçbir kötü niyeti olmadığını ve maksadının sâdece Cihangir'i te'dipten ibâret olduğunu bildirmişti. Fakat Kasım başlarında Cihangir'in, Cihan-Şah önünden kaçarak, Suriye'ye iltica edeceği hakkında havadisler gelmiş ve Mısır sultanı tarafından Elbistan emiri ile Dulkadirli hükümdarı Süleyman Bey'e Cihangir'in yolunu kesmesi ve Suriye'ye bırakmaması yolunda, mektup göndermişti. Fakat bu ayın sonunda Cihan-Şah'ın Diyarbekir bölgesine inmekte olduğu haberleri gelmişti. Cihan-Şah'ın tazyiki karşısında

müşkil bir vaziyette kalan Cihangir, yardım istemek veya, hiç olmazsa, sulha Tavasut etmesini rica etmek üzere, annesi Sara Hatun'u Mısır sultanına göndermiş ve bu hatun Kahire'ye gelip (Ocak 1451), sultan ile görüşmüştü. Bundan bir az sonra (Şubat ortasında) Cihangir'in küçük bir yaşta olan oğlu Kahire'ye gelmiş ve babasının teveccüh ve yardım talep eden mektubunu sultana sunmuştur. Mart ortasında da Cihan-Şah'ın elçileri Kahire'ye gelip, efendilerinin mektubunu sultana getirmişlerdir. Farsca yazılan bu mektupta sultana olan hürmet ve itaatinden bahsediyor, Erzincan ve Mardin şehirlerini aldığını ve Diyarbekir bölgesine gelmiş olduğunu bildiriyor ve bu seferi, sultana olan bağlılığı sebebiyle, onun itaatinden inhiraf etmiş olan Cihangir'i te'dip maksadı ile yapmış idüğünü, maksadının tebaasını ve memleketini pek fena idâre eden bu şahsı kovup, yerine amcası Şeyh Hasan Bey'i geçirmek olduğunu ve bunun sultana mutî olacağını zikrediyordu. Elçiler bundan başka Cihan-Şah'ın 10 yaşında olan birâderzâdesini, yâni İspan'ın oğlunu, takdim ederek, Cihan-Şah'ın, sultanının nezâreti altında büyümesi arzusu ile, bu şahzâdeyi göndermiş olduğunu söylediler. Bunlar 27 Martta Kahire'den çıktılar. Sultan evvelce osmanlı padişahı Murat II nezdine elçilikle gönderilmiş olan Kanem'i bu elçilere terfikan, Cihan-Şah'a gönderdi. Bu 1451 senesi başında ve kış içinde Üveys Bey Urfa'ya girmiş ve Kara-Koyunluları çıkarmıştı. Mardin kalesini kuşatmakta olan Rüstem Tarhan, Şeyh Hasan Bey maiyetine kuvvet vererek, Urfa'yı kuşattırdı. Bu muharebenin başlangıcında Çermik'te bulunan ve daha sonra Ergani'ye gelen ve burada kuvvetler toplayarak Cihan-Şah'ı tarassut etmekte olan Uzun Hasan Bey, yanında güzide Ak-Koyunlu beyleri ve fedaîleri bulunduğu halde, birden bire Urfa'ya geldi ve Kara-Koyunluları bozguna uğrattı. Amcası Şeyh Hasan Bey'i ve oğlunu ve Kara-Koyunlu beylerinden bir çoğunu esir etti. Akkoyunlu şehzâdeleri bu amcalarını, oğlu ile birlikte, öldürdüler. Uzun Hasan'ın muzafferiyeti ve Şeyh Hasan Bey'in katli haberi, Nisan ayı içinde, Kahire'ye gelmişti. Ak-Koyunlular'ın bu muvaffakiyetini duyan Rüstem Tarhan, Mardin kalesi muhasarasında bir miktar kuvvet bırakıp, Uzun Hasan'ın tâkibine çıktı. Rüstem esaslı bir muvaffakiyet kazanamadı. Bütün bahar ve yaz mevsimi neticesiz müsâdemeler ile geçti. Bu işin uzadığını gören Cihan-Şah, meseleye son vermek üzere, oğlu Muhammedî Mirza kumandasında olmak üzere, mühimce bir kuvveti Rüstem'e yardıma gönderdi. Buna mukavemet edemeyeceğini gören Cihangir Âmid surlarının içine kapandı ve bu şehir Kara-Koyunlular tarafından şiddetle muhasara edildi. Cihan-Şah diğer taraftan Mardin kalesini hâlâ muhasara ve bütün Diyarbekir bölgesi kalelerini birer-birer tazyik ettiriyordu. Âmid surlarının metâneti ve müdafilerinin şiddetli mukavemeti, Rüstem'in ve diğer Kara-Koyunlu beylerinin gayretlerini neticesiz bıraktı. Bu muhasara esnasında Uzun Hasan Bey, kardeşinin yardımına gelerek, muhasırlara hücum etti ; fakat muhasarayı kaldıрмаğa muvaffak olamadı. Bütün yaz mevsimi Diyarbekir bölgesinin muhtelif kesimlerinde Ak-Koyunlular ile Kara-Koyunlular muharebeleri ile geçti. Diğer taraftan Ak-Koyunlu şehzâdeleri ile pek ziyade dost olan Dulkadiroğlu Süleyman

Bey ve Mısır devletinin hudud nâipleri onlara yardım ediyorlardı. Cihan-Şah hasımlarına yapılan yardıma mani olmak üzere, Harput civarına geldi ve öncü kuvvetlerini Malatya'ya doğru sevke başladı. Ocak 1451 ortasında Kara-Koyunlu hükümdarının Dulkadırlılara taaruz edeceği haberi Kahire'ye gelince, Mısır sultanı, kendisinin mahmisi ve dostu olan Dulkadırlılara yardım edilmesi zımında, bütün Suriye naiplerine emir gönderdi. Mısırlılar ile bozuşmak istemeyen Cihan-Şah, bu taarruzdan feregat ederek, yalnız Ak-Koyunlular ile uğraşmakla iktifa etti.

Cihan-Şah daha 1450 senesine Diyarbekir yürüyüşüne çıkarken, payitahtı olan Tebriz'i ve bütün Azerbeycan'ı Çağatayların taaruzuna karşı koruyabilmek için, orada kâfi miktarda kuvvet bırakmıştı. Tebriz'de kalan Cihan-Şah'ın zevcesi Can Begim Bağdad'da bulunan oğlu Pîr-Budak'a haber gönderip, yanına çağırması ve oda gelerek, bir sene kadar babasına vekâlet etmiştir. Cesâret ve şecaati çok fazla olduğu derecede insafsız ve zâlim olan bu şehzâde, Tebriz'de müsaderelerde ve zulümlerde bulunmuş idi. Babasına şikâyetler vuku bulması üzerine, 1451 senesi yazında müşa'sailer gâilesi bahâne edilerek, tekrar Bağdad'a gitmesi zımında emir gönderildi. Eski vâililiğine dönen bu şehzâde müstakil bir hükümdar şeklinde hareket ediyor ve Mısır sultanına elçiler gönderiyordu. Bir az evvel kardeşi Mehmed Sultan'ı katlederek Irak-ı Acem ve Fars bölgelerini Horasan'a ilâve etmek suretiyle, kuvvetini arttırmış olan Baysunkur oğlu Sultan Bâbur'un, kendi ülkelerine saldırmak üzere 1452 baharı iptidasında Ray'e geldiğini duyan Cihan-Şah Ak-Koyunlular ile olan mücâdeleyi durdurmağa ve onlar ile barışmağa karar verdi ve ümerâyaya haber gönderip, geri dönmelerini emretti. Diğer taraftan Cihangir'e haber gönderip, kendini metbû tanımasını teklif eyledi. Cihangir bu teklifi kabul edince, Cihan-Şah, onu bütün-bütün kendine bağlamak ve şarka hareket icra ederken, garp cihetinden iyice emin olmak maksadı ile, onun kızını kendi oğlu Muhammedî Mirza'ya istedi. Cihangir bu talebi de memnuniyetle kabul etti. Bu suretle bir asra yakın bir zandan beri türkmenlerin iki kardeş ulusu ile bir hanedan arasında mütemâdiyen ve gittikçe şiddetini arttırmak üzere devam eden husumet, muvakkat bir zaman için, durmuş oluyordu." (38)

(38) M.H. Yinanç, *Cihan-Şah*, İA., c. 3, sf. 176-177; ayrıca bakınız: Woods, J.E., *The Akkoyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Chicogoo 1976, sf. 78 v.d.

Uzun Hasan Bey'in bir bayrağı
(Topkapı Sarayında)

UZUN HASAN'IN ÂMİD'İ CİHANGİR'DEN ALIŞI

Ağabeyinin böyle bir barışı yapmasından memnun olmayan Uzun Hasan, darılıp onun hizmetinden ayrıldı. Bu esnada 28 yaşında bir gençti. Cihan-Şah'ın Çağataylarla uğraşmakta olduğundan yararlanarak Erzincan'ı büyük amcası Ahmed Beg'in oğlu Kılıç Arslan'ın elinden almak girişiminde bulundu. Van gölü çevresini yağmaladı; bundan evvel Kılıç Arslan'ın oğlu ile nökerlerini tutsak alması ve amcası Mazgirt hâkimi Kasım Beg'in kuvvetlerini yenmesi, Uzun Hasan'ın ününü arttırmış, onu, Akkoyunlular'ın en büyük ve en güçlü şahsiyeti durumuna getirmişti. Hasan Beg, Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan'ı itaat altına almak amacıyla bu yörede bulunduğu bir sırada, ağabeyi Cihangir'in Âmid'den ayrılıp Karacadağ'a (veya Aladağ) yaylaya gittiğini haber alınca, eski bir elbise giyip 40 nökeri ile süratle Âmid önüne geldi. Kapıcıları aldatıp şehre girdi. Şehirde emirlerden hiç kimse yoktu. Bu nedenle şehri kolaylıkla ele geçirdi (39).

Walther Hinz, bu olayı şu şekilde anlatır: "Uzun Hasan, bir Kürt aşiretiyle dövuştüğü sıralarda, bir gizli ajanı vasıtasıyla kardeşinin başkentten çıkarak Mardin civarında Aladağ'a yaylaya gittiğini öğrendi. Uzun Hasan bu fırsattan istifade ederek bir baskın yapmaya karar verdi ve Türkmenlerin çoğunu Kemah'ta bırakarak yanına aldığı seçkin bir miktar askerle Âmid'e doğru yola çıktı.

(39) Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, sf. 19.

Heyet başkente yaklaşınca Uzun Hasan ve 10 kadar sadık arkadaşı kömür ve saman satıcısı kıyafetine girdiler, üst tarafıda şehir yakınlarında her ihtimale karşı hazır olarak beklediler. Silâhlarını elbiselerinin altına gizleyen Uzun Hasan ve arkadaşları önlerinde bir kaç yüklü eşekle Âmid'e girdiler; iç kale'ye gelince kılıçlarını çekerek hiç bir şeyden haberleri olmayan kale muhafızlarını ve Cihangir'in tâyin etmiş olduğu vali ve komutanları öldürdüler. Dışarıda bekleyen Türkmenler de şehre hücum ettiler; ahali de Uzun Hasan'ın hâkimiyetini tanıyarak onun adına hutbe okundu ve para basıldı. Çünkü Diyarbakır'a hâkim olan Uzun Hasan aynı zamanda Akkoyunlu hükümdarı olmuştu (40)."

Uzun Hasan'ın baskını öğrenen Cihangir, hemen Mardin kalesini işgal etti. Urfa'daki üçüncü kardeşi Üveys ile birleşti. Uzun Hasan, kardeşlerine karşı savaşarak Urfa'yı aldı. Sonra Mardin'i kuşattı. Fakat annesi Saray Hatun araya girerek Uzun Hasan'ı Âmid'e dönmeye mecbur etti.

Bunun üzerine Cihangir, Kardeşi Uzun Hasan'ın yaptıklarını anlatmak, eski memleketlerini ondan geri almak için yardımını sağlamak amacıyla, kızının kayınbabası olan Cihan-Şah'ın yanına gitti. Durumu anlattı. Cihan-Şah, ona gerekli yardımı yapacağını söyledi ve ona çok saygılı davrandı. 1457 yılı baharında, Cihan-Şah, tanınmış komutanların yönetiminde olmak üzere, 20 binden fazla atlı askeri, Cihangir'in yardımına vererek, gönderdi. Uzun Hasan'la Mardin yöresinde yapılan büyük bir savaşta, Cihangir mağlup oldu, Cihan-Şah'ın askerlerinin bir kısmı, komutanlarıyla birlikte tutsak edildiler. Uzun Hasan, bu komutanlardan, amansız düşmanı olarak bildiği Rüstem Tarhan'ı öldürttü. Diğerlerini hapse attı. Bir yıl sonra, Cihan-Şah'la yaptıkları barış andlaşması sonunda bu esirleri de iade etti.

Bozgundan sonra Cihangir Mardin'e sığındı. Uzun Hasan derhal Mardini kuşattı. Anneleri Saray Hatun tekrar araya girerek iki kardeşi barıştırdı. Bundan sonra Cihangir samimi olarak küçük kardeşine bağlanmıştır. Uzun Hasan 1467'de Cihan Şah'ın üzerine yürüdüğü zaman, kuvvetleriyle ona katılanların başında Cihangir geliyordu.

Cihangir Mirza 1469 yılında Mardin'de öldü. Cesur, mert tabiatlı, ve iyi kalpli bir insandı. Oğulları, Uzun Hasan ve ondan sonra gelenler döneminde valilik ve komutanlık yapmışlardır. Fatih Sultan Mehmed'in büyük oğlu Karaman valisi Mustafa Çelebi ile 1470'te yapılan savaşta yenilgiye uğrayan Yusufça Mirza, Cihangir'in oğlu idi.

Cihangir Diyarbakır surlarının zedelenen kısımlarını h. 853/ m. 1449'da tamir ettirmiştir.

(40) Walther Hinz, *"Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd"*, sf. 24.

Uzun Hasan Bey'in bir bayrağı
(Topkapı Sarayında)

(39) Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, sf. 19.

UZUN HASAN'IN ÂMİD'İ CİHANGİR'DEN ALIŞI

Ağabeyinin böyle bir barışı yapmasından memnun olmayan Uzun Hasan, darılıp onun hizmetinden ayrıldı. Bu esnada 28 yaşında bir gençti. Cihan-Şah'ın Çağataylarla uğraşmakta olduğundan yararlanarak Erzincan'ı büyük amcası Ahmed Beg'in oğlu Kılıç Arslan'ın elinden almak girişiminde bulundu. Van gölü çevresini yağmaladı; bundan evvel Kılıç Arslan'ın oğlu ile nökerlerini tutsak alması ve amcası Mazgirt hâkimi Kasım Beg'in kuvvetlerini yenmesi, Uzun Hasan'ın ününü arttırmış, onu, Akkoyunlular'ın en büyük ve en güçlü şahsiyeti durumuna getirmişti. Hasan Beg, Çemişgezek hâkimi Şeyh Hasan'ı itaat altına almak amacıyla bu yörede bulunduğu bir sırada, ağabeyi Cihangir'in Âmid'den ayrılıp Karacadağ'a (veya Aladağ) yaylaya gittiğini haber alınca, eski bir elbise giyip 40 nökeri ile süratle Âmid önüne geldi. Kapıcıları aldatıp şehre girdi. Şehirde emirlerden hiç kimse yoktu. Bu nedenle şehri kolaylıkla ele geçirdi (39).

Walthor Hinz, bu olayı şu şekilde anlatır: "Uzun Hasan, bir Kürt aşiretiyle dövuştüğü sıralarda, bir gizli ajanı vasıtasıyla kardeşinin başkentten çıkarak Mardin civarında Aladağ'a yaylaya gittiğini öğrendi. Uzun Hasan bu fırsattan istifade ederek bir baskın yapmaya karar verdi ve Türkmenlerin çoğunu Kemah'ta bırakarak yanına aldığı seçkin bir miktar askerle Âmid'e doğru yola çıktı.

Heyet başkente yaklaşınca Uzun Hasan ve 10 kadar sadık arkadaşı kömür ve saman satıcısı kıyafetine girdiler, üst tarafıda şehir yakınlarında her ihtimale karşı hazır olarak beklediler. Silâhlarını elbiselerinin altına gizleyen Uzun Hasan ve arkadaşları önlerinde bir kaç yüklü eşekle Âmid'e girdiler; iç kale'ye gelince kılıçlarını çekerek hiç bir şeyden haberleri olmayan kale muhafızlarını ve Cihangir'in tâyin etmiş olduğu vali ve komutanları öldürdüler. Dışarıda bekleyen Türkmenler de şehre hücum ettiler; ahali de Uzun Hasan'ın hâkimiyetini tanıyarak onun adına hutbe okundu ve para basıldı. Çünkü Diyarbakır'a hâkim olan Uzun Hasan aynı zamanda Akkoyunlu hükümdarı olmuştu (40)."

Uzun Hasan'ın baskını öğrenen Cihangir, hemen Mardin kalesini işgal etti. Urfa'daki üçüncü kardeşi Üveys ile birleşti. Uzun Hasan, kardeşlerine karşı savaşarak Urfa'yı aldı. Sonra Mardin'i kuşattı. Fakat annesi Saray Hatun araya girerek Uzun Hasan'ı Âmid'e dönmeye mecbur etti.

Bunun üzerine Cihangir, Kardeşi Uzun Hasan'ın yaptıklarını anlatmak, eski memleketlerini ondan geri almak için yardımını sağlamak amacıyla, kızının kayınbabası olan Cihan-Şah'ın yanına gitti. Durumu anlattı. Cihan-Şah, ona gerekli yardımı yapacağını söyledi ve ona çok saygılı davrandı. 1457 yılı baharında, Cihan-Şah, tanınmış komutanların yönetiminde olmak üzere, 20 binden fazla atlı askeri, Cihangir'in yardımına vererek, gönderdi. Uzun Hasan'la Mardin yöresinde yapılan büyük bir savaşta, Cihangir mağlup oldu, Cihan-Şah'ın askerlerinin bir kısmı, komutanlarıyla birlikte tutsak edildiler. Uzun Hasan, bu komutanlardan, amansız düşmanı olarak bildiği Rüstem Tarhan'ı öldürttü. Diğerlerini hapse attı. Bir yıl sonra, Cihan-Şah'la yaptıkları barış andlaşması sonunda bu esirleri de iade etti.

Bozgundan sonra Cihangir Mardin'e sığındı. Uzun Hasan derhal Mardini kuşattı. Anneleri Saray Hatun tekrar araya girerek iki kardeşi barıştırdı. Bundan sonra Cihangir samimi olarak küçük kardeşine bağlanmıştır. Uzun Hasan 1467'de Cihan Şah'ın üzerine yürüdüğü zaman, kuvvetleriyle ona katılanların başında Cihangir geliyordu.

Cihangir Mirza 1469 yılında Mardin'de öldü. Cesur, mert tabiatlı, ve iyi kalpli bir insandı. Oğulları, Uzun Hasan ve ondan sonra gelenler döneminde valilik ve komutanlık yapmışlardır. Fatih Sultan Mehmed'in büyük oğlu Karaman valisi Mustafa Çelebi ile 1470'te yapılan savaşta yenilgiye uğrayan Yusufça Mirza, Cihangir'in oğlu idi.

Cihangir Diyarbakır surlarının zedelenen kısımlarını h. 853/ m. 1449'da tamir ettirmiştir.

(40) Walthor Hinz, "Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd", sf. 24.

ŞEYH CÜNEYD'İN BÖLGEDE GÖRÜNÜŞÜ

Uzun Hasan'ın yükselmeye, ülkesini genişletmeye başladığı bu sıralarda (1455-1460 arası) hâkim olduğu bu bölge, daha büyük babası Karayülük Osman Bey devrindeki sınırları bile bulamamıştı. Sivas, Osmanlılar'ın, Erzurum Karakoyunlular'ın; Urfa (Ruha) ve Mardin yarı-bağlı, Harput ise memluk sultanına bağlı Elbistan hâkiminin elinde bulunuyordu. İşte Şeyh Cüneyd'in Hısnı Keyf taraflarında gözüktüğü 1456 yılı sonlarında Uzun Hasan'ın durumu bu idi.

Cihan-Şah, ülkesinin güney memleketlerinde Ali İlâhî şî'îlerinin propaganda faaliyetlerini sürdürdükleri sırada, Azerbaycan ve Arran bölgelerinde de râfîzî şî'îliği propagandasının yapılmakta olduğunu öğrenmişti. Bir kısım Türkmen boy ve oymakları arasında bu propagandanın gittikçe yayılmaya başladığını, kendisinin öz tebeası ve devletin temeli olan bu Türkmenlerin bundan etkilenecek râfîzîleşip, resmen sünnî olan kendi devletine düşman olduklarını görüp kuşkuya düştü. İlk tedbir olarak bunların ileri gelenlerini ve şeyhleri olan İbrahim Safevî oğlu Cüneyd'i ülkesinden attı. Bu durum karşısında, Şeyh Cüneyd, Uzun Hasan'ın ülkesine yerleşmek istiyordu. Şeyh Cüneyd'in Uzun Hasan'ın ordusu kadar müridi vardı.

Şeyh Cüneyd ile Uzun Hasan arasındaki ilk münasebetin kuruluşunda kaynaklar iki ayrı görüştedirler. Hasan Rumlu'ya göre, "Cüneyd'le Krakoyunlu hükümdarı arasındaki düşmanlığı bilen Uzun Hasan, Şeyh'e Hısnı Keyf'e bir mektup göndererek dostluk ve saygı teminatı " vermiş, Aşık Paşazâdeye göre ise " Uzun Hasan ilk zamanlarda Şeyh'e karşı düşmanca davranmış, hattâ onu yakalatmıştır. Şeyh Cüneyd müşterek düşman Cihan-Şah'a karşı müttefik olabileceğini anlattıktan sonradır ki Uzun Hasan ona güvenilebilmiştir." (41) Birinci görüş hakikata daha uygun görünmektedir.

ŞEYH CÜNEYD DİYARBAKIR'DA

" Uzun Hasan, Şeyh Cüneyd'in Hısnı Keyf'ten hareketini öğrenince onu kabilesi ileri gelenleri vasıtasıyla üç konak uzaktan karşılattı. İki gün sonra da yanında Akkoyunlu emîrleri olarak Doğuya doğru bizzat kendisi de yola çıktı. Şeyh'le karşılaşınca attan yere inerek onu kucakladı ve hoş geldin dedi. Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd birlikte yollarına devam ederek maiyetleriyle birlikte altı kapılı Âmid'in bir kapısından şehre girdiler. Âmid, dış surlarının sayısız kuleli siyah duvarları, muhteşem mermer binaları, köşkleri ve kiliseleriyle Şeyh'in sûfilere üzerinde büyük bir tesir yapmıştı.

(41) Hasan-ı Rumî " Ahsenü't-tevârîh ", IX., 98a; Aşık Paşa-zâde (Derviş Ahmed), *Tevârîh-i Âl-i Osman*, sf. 267; W. Hinz, aynı eser, sf. 26 vd.

Cüneyd, üç yıl Uzun Hasan'ın misafiri olarak Diyarbakır'da kaldı. Uzun Hasan Safevî emîr ve dervişlerinden her birine derecelerine uygun mevkiler vermişti. Şeyh'in bizzat Akkoyunlu hükümdarıyla münasebeti de bazı Türkmen büyüklerinin kıskançlığı bir tarafa bırakılırsa, gittikçe samimi idi. Bundan cesaret alan Şeyh Cüneyd, sonunda Uzun Hasan'ın kızkardeşini istedi. 1458 yılında (en geç olarak 1459 başlarında) Hatice Begüm Şeyh'le evlendirildi. Akkoyunlular'ca bir misafir gibi korunan Şeyh Cüneyd, zamanın tarihi hâdiselerini dikkatle takip ediyordu: Bu hâdiseler gittikçe geniş ölçüde Âmid etrafında toplanıyordu. Ahâlisi müslüman (daha çok sünnî), Hristiyan (Rum, Ermeni) ve Yahudilerden ibaret olan şehir Safevî tarikatının yayılmasına pek elverişli bir yerdi. Körükörüne şeyhe bağlanmış binlerce sûfî kendisine katılıyordu: Şeyh de Uzun Hasan'ın izniyle Akkoyunlu toprağının her tarafında yeni müridler kazanmak vazifesiyle halifeler (vekiller) tâyin ediyordu (42).

Şeyh Cüneyd, 1456 yılından 1459 yılına kadar Diyarbakır'da kaldı. Bu süre içinde Akkoyunlu başkentinde bir çok hâdiseler cereyan etti.

Trabzon İmparatoru Kalo İoannes, 1457'de Âmid'e bir elçi göndererek, Fatih Sultan Mehmed aleyhine ittifak teklifinde bulundu. Akkoyunlular'la Trabzon İmparatorluğunun arası, Kalo İonnes'in babası Alexis zamanından beri iyiydi. XV. yüzyıl başlarından itibaren sıkı dostluk münasebetleri kurmuşlardı. Uzun Hasan'ın büyük babası Karayülük Osman Beg, IV. Alexis'nin kızı ile evlenmiş, böylece siyasî birlik sıhriyet bağlarıyla pekiştirilmişti. Elçi ile Uzun Hasan arasında müzakereler başladı.

Uzun Hasan, İmparator İoannes'in, güzelliği dillere destan olan kızı Katerina'yı ve cihaz olarak Kopadokya ilini (43) istedi. Karşılığında yalnız ordusunu değil, şahsını ve hazinesini de Trabzon'u Osmanlı taarruzlarına karşı savunmak için, vereceğini vâdeyledi (44).

Elçi bu cevabı alarak döndü. Grek imparatoru ilkin tereddüt etti. Fakat başka çare bulamayınca, Katerina'nın Âmid'de hristiyan dinini muhafaza etmesi, rahibe ve hristiyan maiyetini de beraberinde götürmesi şartıyla teklifi kabul eyledi. Uzun Hasan da bu şartı kabullendi ve 1458 yılında andlaşma törenle imzalandı. Bu yıl içinde Kalo İoannes öldü. Kardeşi David Komnenus, Katerina'yı babasının ölümünden sonra Diyarbakır'a yolladı. Kız, Despina Hatun ismiyle Akkoyunlu sarayında önemli bir mevki sahibi oldu.

(42) W. Hinz, aynı eser, sf. 27.

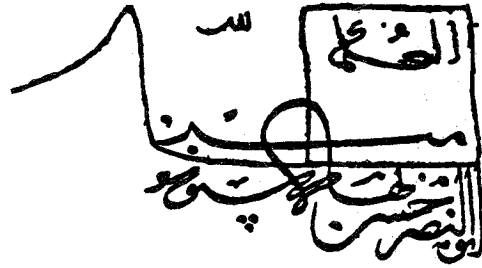
(43) Bu sıralarda Kapadokyada komnenler'in bir köyü bile yoktu. Uzun Hasan, hukuken bunu onlara ait sayıyordu

(44) W. Hinz, aynı eser, sf. 28-29.

Uzun Hasan'ın bu prenesten üç kızı bir oğlu olmuştur. Bunlardan biri Şah İsmail'in annesi idi.

Uzun Hasan, bu arada Erzincan'ı zaptetti. Burası Cihan-Şah tarafından âdeta harebeye çevrilmişti. 1458'de Gürcüstan'a bir baskın yaptı. Altı kaleyi Gürcülerden alarak ülkesine kattı.

Şeyh Cüneyd, 1459 yılında, gebe karısını Diyarbakır'da bırakarak yanında kalabalık bir mürid ve sûfî kitlesi olduğu halde şehirden ayrıldı. 4 Mart 1460 da Şirvan hâkimi Şirvanşah tarafından sarılarak, yapılan savaşta öldürüldü. Aynı yıl Nisan'ında karısı Hatice Begüm Diyarbakır'da bir oğlan doğurdu. Adını Haydar kodular. Haydar, Şah İsmail'in babasıydı.

Uzun Hasan Bey'in Tuğrası

IV.

AKKOYUNLU DEVLETİNİN GENİŞLEMESİ

Uzun Hasan ülkesini doğuya doğru genişletmek ve Karakoyunlular'la son kozunu oynamak tasavvurunda idi. Karakoyunlular'a saldırmadan evvel aradaki bölgede yaşayan Kürdleri itaat altına sokmak zarureti vardı." Tercil (Hazro civarında) ve Atak (Lice yanında) hâkimi Hüseyin Bey oğlu Ömer Bey adındaki Kürd beyi Uzun Hasan'a çok bağlı idi; o kadar ki arazisini Uzun Hasan'a bağışladığı gibi kızını da verdi. Uzun Hasan'ın ilk oğlu Zeynel'in annesi bu kadındır. Bir çok sebeplerden dolayı bu toprakların 1455 yılından daha evvel alınmış olması icab etmektedir. Bir müddet sonra (1467) Uzun Hasan kayın babasına Bitlis'in idaresini verdi; Ömer Bey öldükten sonra burası oğlu Budak Bey'e "geçti. Bitlis, 1467 yılında alınmıştı. Sonra Çölemerik (Hakkâri) ele geçirildi. Buranın hâkimi Melik İzzeddin Şîr, Akkoyunlu emîrleri Süfi Halil ve Arapşah tarafından öldürüldü " Uzun Hasan, 1462 yılı başında, Melik Halef tarafından şiddetle müdafaa edilen Hısn Keyf kalesini kuşatmıştı. Eyyubiler'den olan bu zatın yeğeni Türkmenlerin teşvikiyle Melik Halef'i hamamda öldürdüğünden kale Zikade 866-Ağustos 1492 de düştü. Melik Halef'in Zeynel Âbidin ismindeki biraderi ve Hısn'ın bütün emîrleri idam olundular. Diğer askerler esir olarak Âmid'e götürüldü; Uzun Hasan Hısnı Keyf hâkimliğine oğlu Sultan Halil'i tâyin etti. " Uzun Hasan, arkasından Siirt'i kuşattı, emîrlерininden Kur Halil Bey de Haysam kalesini, oranın Beyi Kör Ahmed'ten aldı." En son olarak Bohti (Boti) kürdlerinin bulunduğu Cezîre vilâyeti kuşatıldı (1470). Harekâtı bizzat Uzun Hasan idare ediyordu. Burası da zaptedildi. İleri gelenleri öldürüldü. Hâkimi Kek Mehmet esir olarak Acem Irak'na götürüldü. Bölgenin idaresi de tanınmış Türkmen emîri Çelebi Beg'e verildi.(45).

UZUN HASAN'IN CİHAN-ŞAH İLE SAVAŞI VE SONUÇLARI

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan ile Karakoyunlu hükümdarı Cihan-Şah arasındaki büyük savaş ve sonuçları hakkında en özlü bilgiyi rahmetli Mükrimin Halil Yınanç vermektedir. Bu değerli tarihçimiz, bu konuda şunları yazar: " Şahruh'un ölümünden sonra onun ülkelerinin mühim bir kısmını ele geçiren, kendisini eski İlhanlı hükümdarlarının hakikî halefi addeden ve onların hükümdar oldukları kıt'aları kâmilten eline geçirmek emeline düşen Cihan-Şah, kendi ulusunun düşmanı olup, Diyarbakır ve yukarı Fırat bölgelerine hâkim olan Ak-Koyunlu ulusunu ezmek ve onların reisi olup, kendine her hususta engel olmaya başlayan Uzun Hasan Bey'i ortadan kaldırmak ve eski muvaffakiyetsizliklerinin intikamını almak emelini besliyordu. Bilhassa maktul Rüstem Tarhan ile Arabşah'ın oğulları ve dostları kendisini bu hususta çok teşvik ediyorlardı.

(45) W.Hinz, aynı eser, sf. 118-119; İbn Tagrıbirdî, a.g.e., c.7, sf. 712; Şerephan, a.g.e., c.1, sf. 144,147 v.d.

Herat'tan dönerken himâye ve terbiye etmek üzere yanına almış olduğu şehzâde Şahruh'un torununun oğlu Yâdigâr Mehmed de beraberinde olduğu hâlde, 16 Mayıs 1467'de, ümerâsının ve ordusunun bir kısmı ile Tebriz'den hareketle, zâhiren ecdadının ve ulusunun eski yurdu olan Van bölgesinde yaylak yapmak ve hakikatta ise, Akkoyunlulara taaruz için bahaneler aramak üzere, Van gölü kurbünde Sukmanâbâd'a gelen bu hükümdar orada bir müddet tevakkuf ederek, mutadî olan eğlencelerine başladığı esnada, Âdilcevâz'daki kumandanı Mahmut Mihmandâr'ın kasdı gelip, Hasan Bey'in 12.000 atlı ile ılgara çıktığı haberini getirtmişti. Bir gün sonra büyük ümerâ toplanarak padişahın nedimi ve mahremi olan Kadı Abdullah vasıtası ile huzûra gelip, meseleyi bildirdiler. Bu haberden hiddetlenen ve bunu bir harp vesilesi telâkki eden padişah, Ümerâ ile meşveretten sonra, Uzun Hasan üzerine yürümeğe karar verdi ve ordunun ağırlığını bulunduğu mevkie 3 fersah mesâfede olan Noyan kalesi civarına naklettirdi. Bu haber bütün-bütün yanlış olmamakla beraber, mubalâgalı idi. Cihan-Şah'ın öteden beri kendi aleyhine sefer yapmak niyetinde olduğundan şüphelenen ve bunu Mısır sultanına bildirmekte olan Hasan Bey, onun Tebriz'den hareketini duyar-duymaz, Âmid'den çıkarak, Harput'a gelmiş, Ak-Koyunlu ulusundan doğrudan doğruya kendine bağlı bulunan boy ve oymakları yanına çağırarak, zâhiren yaz mevsimini geçirmek ve hakikatte ise, Kara-Koyunlular'ın hareketini tarassut etmek üzere, Kabes yaylağında toplamış ve diğer taraftan Ak-Koyunlular'ın ana yurdu olan Diyarbekir bölgesi ile Kara-Koyunluların ana yurdu olan Van-Ahlat bölgelerini birbirinden ayıran ve Murad suyunun son kısmında bu nehrin soldan gelen tâbileri ile Dicle'yi ve onun tâbileri olan Batman, Erzen ve Bohtan sularını doğuran yüksek dağlar arasındaki yolları ve geçitleri tamamiyle tutturmuştu. Erciş'e doğru ilerlemekte olan Cihan-Şah yolda Hasan Bey'in elçisi Hızır Bey Tarhan ile görüştü. Bu elçi Hasan Bey'in padişaha sâdik ve mutî olduğunu, ılgar haberinin tamamen yanlış olup, Hasan Bey'in Harput'ta yaylakta bulunmakta idüğünü ve bu yanlış haberin Ak-Koyunlu ümerâsından Halil Tavacı'nın maiyetindeki türkmenler ile ava çıkmasından neş'et ettiğini söylemiş ise de, Cihan-Şah'ın gazap ve Tehevvürü git-tikçe artmış ve ağır sözleri ile elçiyi geri göndermişti. Buna mukabil Cihan-Şah Mehmed Sofracı'yı tahkirâmiz ve tehditkâr haberler ile Uzun Hasan nezdine elçilik ile gönderip, şâyet muhalefete geçmemiş ve ılgara çıkmamış ise ve eğer hakikaten itaat ve sadakatten bahsediliyorsa, bizzat arz-ı tâzimat etmesini ve şâyet gelemezse, oğullarından birini kendi yerine göndermesini, bunu da yapmadığı takdirde, üzerine kuvvet göndereceğini bildirdi. Mehmed Sofracı bu tehdit haberlerine ilâveten Cihan-Şah'ın 150.000 cebeli suvari askere mâlik olduğunu söylemiş idi. Uzun Hasan tehditkâr sözleri soğuk kanlılıkla karşılayarak, Cihan-Şah'ın işe yarar hakikî kuvvetinin 30.000'i geçmeyeceğini ve ihtiyarlığı ve kabiliyetsizliği dolayısıyla, bu kuvveti de sevk ve idâreden âciz ve bir muzafferiyet kazanmaktan mahrum olacağını ve sefâhate ve eğlenceye alışkın ve düşkün olan şehzâdelerinin ise, hiç bir işe yaramayacaklarını cevaben söylemiş ve bunun üzerine Kara-Koyunlu elçisi sert

ve dürüst konuşmağa başlamıştır. Elçi Hasan Bey'e oğullarından birini kendi yerine göndermesini söylediği zaman, o şimdiye kadar muhafaza etmekte olduğu soğuk kanlılığını kaybederek, hiddetlenmiş ve yaşının ihtiyarlığına ve bu kadar geniş ülkelerle hâkim ve saltanat sıfat ve şerefine hâiz olmasına rağmen, bütün ömrünü fışk ve fücûr içinde geçirdiğini, Osmanlı padişahı Sultan Mehmed II.'in, geceleri zevk ve safa ile geçirdiğinden kinâye olarak, ona yarasa diye ad takmış idüğünü söylemiş ve oğullarından hiç birini göndermeyeceğini bildirmiştir. Mamafih Cihan-Şah'ın elçisi döndükten sonra, Uzun Hasan Bey kadısı ve mutemedi olan Rükneddin Ali'yi tâzimkârane bir mektupla ve kıymetli hediyeler ile elçilikle göndermiştir. Ak-Koyunlu hükümdarı bu mektubunda kendisinin Cihan-Şah'a sâdik bir emîr olduğunu, şâyet maksadı ülke almak ise, istediği kalelerin anahtarlarını derhâl göndermeğe hâzır bulunduğunu ve eğer para ve mal istiyorsa, bütün varını ve yoğunu vermeğe amâde idüğünü bildirmişti. Fakat padişah, hem Mehmed Sofracı'nın getirdiği menfî cevaplardan çok mustarip olduğundan ve hem de Hasan Bey'in sulh ve müsâlemet taleplerini onun aczine hamlettiğinden, elçiyi ve hediyeleri kabul etmemiş ve musaleha akdolunabilmesi için, ya onun bizzat gelmesi veya oğullarından birini göndermesi hususunda ısrar etmiştir. Ümerâsından bir kısmının sulh tavsiyesine rağmen, Ak-Koyunluları ezmek taraftarı olan ümerâsı ile hemfikir Kara-Koyunlu sultanı maiyetinde bulunan Azerbaycan, Arran ve Van bölgeleri kıtaatını az gördüğünden, ülkesinin her tarafındaki kuvvetlerini, Kirman vâlisi şehzâde Ebülkasım müstesna olmak üzere, maiyetine çağırmıştır. Erciş'e gelen Cihan-Şah burada uzun müddet beklemiş ve oğulları ile ümerâsı tedricen kendisine iltihak etmişlerdir. Mirhvand'ın rivâyetine nazaran, Kara-Koyunlu padişahının maiyetinde 100.000 kişi toplanmıştır. Bâzı rivâyetlere göre, Cihan-Şah, Erciş, Âdilcevâz ve Âhlat'ı tâkip ederek, Bitlis'e gelmiştir. Oradan Murad suyu vâdisinden tâkip ederek, Harput'a inmeği kararlaştırmış ve bu maksatla Bitlis'ten hareketle Muş ovasına gelmiştir. Ağustos sonlarında bu sahraya gelen Kara-Koyunlu ordusunun kulakçıları (bir nevi keşif müfrezeleri) bu ovadaki kasaba ve köyleri yağmalamağa başlamıştır. Diğer bir rivâyete göre, Cihan-Şah Muş sahrasında karargâh te'sis ettiği sırada, Uzun Hasan'ın elçisi kadı Ali gelmiş ve Kara-Koyunlu ordusundaki intizamsızlığı ve itaat-sizliği görerek, yanındaki hediyeleri vermeden ve padişahla mülâkata lüzum görmeden, geri dönüp, efendisinin yanına gitmiş ve gördüklerini anlatmıştır.

Diğer taraftan Cihan-Şah'ın kendi üzerine yürümek üzere, bütün ordularını toplamakta olduğunu duyan Hasan Bey, boy ve oymakların beylerine haber göndererek, Kara-Koyunluların bütün Ak-Koyunluları imhâ edeceklerini bildirmiş ve hepsini birleşmeye dâvet etmiştir. Müsterek tehlike karşısında bunların kâffesi Hasan Bey'in maiyetinde toplanmıştır. Evvelce mücâdele hâlinde iken bu sıralarda dostu olan kardeşi Mardin emîri Cihangir Bey, iki oğlu Murad ve İbrahim Bey'ler ile birlikte, en evvel onun yanına koşmuştur. Bu esnada onun haber ve esir

almaya memur ettiği amcazâdesi Pilten Bey oğlu İskender Bey Şeyh-İdris mevkiinde Kara-Koyunluların ileri karakoluna baskın yapmış ve esirler almıştır. Bu esirlerden, Cihan-Şah'ın bütün ordularını toplamış ve Erciş'ten yola çıkmış olduğu öğrenilmiştir. Harput'tan hareketle Palu'ya ve oradan Çapakçur yolu istikametinde ilerleyerek, Tekye-Melgısı mevkiine gelen Hasan Bey burada kuvvetlerini sarp dağlar ile çevrilmiş vâdilere yerleştirmiş ve öncü kuvvetlerini Çapakçur'a göndermiştir. Bir müddet sonra Cihan-Şah'ın Muş sahrasına geldiğini ve büyük ümerâsından İbrahim-Şah'ı Çapakçur'a gönderdiğini duyan Hasan Bey, ilerleyerek, bu civara yaklaşmıştır. İbrahim-Şah, Murad suyunu geçerek, bu kaleyi almış, muhafız kuvvetler bırakmış ve geri dönmüştür. Kara-Koyunlular'ın büyük ümerâsından olup, Yezd valisi bulunan Pervâneci Kasım Bey Tarımlu ile Şüşter vâlisi Cihangir Bey Gâvrûdî'nin 5.000'den fazla kuvvetle Çapakçur ovasında piştarlık nöbetinde bulundukları esnada, Uzun Hasan Bey, miktarı 3000'i geçmeyen öncü kuvvetni bunlara karşı göndermiş ve vâki olan şiddetli bir çarpışmada Kara-Koyunlular bozguna uğramışlardır; Kasım Bey müşkülâta kaçabilmiştir. Bunu üzerine Hasan Bey Çapakçur ovasına hâkim olmuş ve oradan ilerleyerek, Muş ovasını garptan çeviren büyük dağların gerisinde mevzi almış ve Cihan-Şah'ın büyük ordusunu tarassuda başlamıştır. Eylül ortasında vuku bulan bu müsâdeme Ak-Koyunluların cür'etini arttırdığı nispette düşmanlarının gözünü korkutmuş ve bundan sonra sarp dağların eteklerinde devam eden savaşlarda dâimâ Ak-Koyunlular galip gelmişlerdir. Bundan sonra Cihan-Şah'ın muhtelif müfrezeleri sarp dağlara taaruz ettilerse de, telefâtla geriye döndüler. Cihan-Şah ümerâsının bir kısmı divan içtimasında, mevsimin ilerlemekte ve kışın yaklaşmakta olduğunu ve kışın yolların kapanacağını ileri sürerek, şimdilik kışlaklara dönmek ve gelecek sene baharında tekrar Hasan Bey'in üzerine yürümek teklifinde bulundularsa da, Cihan-Şah, bu teklifi kabul etmeyerek, bütün Eylül ve Ekim aylarını Muş sahrasında geçirmek hatasında bulundu. Ekim ayı içinde Ak-Koyunlularla çete müsademeleri devam etmiş, fakat muvaffakiyetsizlikten başka bir netice çıkmamıştı. Yaz elbiseleri ile gelen askerler kışın soğuktan ıstırap çekmeğe ve şikâyet etmeğe başladılar ve nihâyet büzzat padişaha müracaat ederek, kışlağa dönmesini istediler. Muş sahrasında Ankar mevkiinde bulunan padişah, bir karışıklık çıkmasından endişelenerek Ekimin son haftasında bütün ordusuna kışlaklara gitmek emrini verdi. Büyük bir kısmı Âdilcevâz, Erciş ve Van kışlağına, diğer bir kısmı da, Malazgirt yolu ile, Aras kışlağına müteveccihen hareket ettiler kendisi de 30 Ekim'de Muş'tan hareket ederek, Kigi istikametini tutturdu. Maksudı, Tercan ve Erzurum tariki ile Pasinlere gitmek ve o civarda kışlamaktı. Kacerci yolunu tâkip ederek, Cemcâl mevkiine geldi. 11 gün zarfında pek az mesâfe katedilmişti. Diğer taraftan Uzun Hasan Bey, Cihan-Şah'ın ordusunu dağıtıp, kışlaklara göndermiş olduğunu ve kendisinin de Kigi istikametine çekilmekte olduğunu duyarak, onun Harput istikametinde yürüyüşten âciz kaldığını ve yolunu şimâle çevirerek, Kigi, Erzincan ve Kemah şehirlerini zaptetmek üzere, harekete geçtiğini

zannediyordu. O, Cihan-Şah'ın ve ümerâsının mağrur, gâfil ve gece-gündüz sarhoş kimseler olduklarını ve onların kuvvetinin çokluğuna bakmadan taarruz etmenin zamanı gelmiş olduğunu ileri sürüp, hepsini taarruz lüzumuna ikna etti ve dağların arkasından Cihan-Şah'ı tarassut ve tâkibe başladı.

10 Kasım akşamı Cihan-Şah sancak mevkiinde karargâh kurmuştur. Hasan Bey tarafından geceleyin gönderilen bir casus, ordu içine girerek: — "Şu şekilde ve vasıfta bir at kaybettim, bulana ve bana getirene mukâfat vereceğim" — diye bağırarak bütün gece çadırlar arasında dolaşmış ve ümerânın, padişahın eğlence ile meşgul olduklarını, diğer zabitanın da sarhoş, gâfil ve bütün askerlerin başı boş bir halde bulunduklarını görerek, dönmüş ve taaruz etmek için tam fırsat olduğunu Hasan Bey'e bildirmişti. Yanına 6.000 kadar güzide atlı alan Hasan Bey sabahın erken vaktinde hareketle, bu ayın II. Çarşamba günü kuşluk vakti Cihan-Şah ordusunu birden bire bastırmıştır. Kara-Koyunlu ordusunun karakolları dolu-dizgin gelen bu türkmenleri uzaktan görerek, evvelâ kendi mensupları zannetmişlerse de, Ak-Koyunlular olduğunu görünce, dehşet içinde kalmışlar ve mukabele edemeyerek, kaçmağa başlamışlardır. Sızmış bulunan Cihan-Şah ümerâsı ve şehzâdeleri uyanmağa ve askerlerinin başına geçerek muhacimler ile çarpışmağa mecbur oldularsa da, bozguna uğradılar. Sermest bir hâlde uyuyan ve vukuattan gâfil olan padişahı kimse uyandırmamağa cesâret edememişti. Ak-Koyunluların galibiyetini gören şehzâde Muhammedî (bir rivâyete göre şehzâde Yusuf) saltanat otağına gelerek, Cihan-Şah'ı uyandırmış ve iş isten geçmiş olduğunu söyleyerek, kaçmasını tavsiye etmiştir. Cihan-Şah alelacele cebesini giymeye çalışmış ise de, düşman baskınının kendi yakınına gelmesinden dolayı, ancak dizliklerinden birini ayağına takabilmiş ve alelacele bir ata binerek, kaçmıştır. Padişahın kaçması bütün ordunun kuvve-i mânevîyesini kırmış ve inhizama sebebiyet vermiştir. Hükümdarın kaçabilmesini te'min etmek üzere, mutaarrızlarla mücâdeleye tutuşmakta olan şehzâdelerin her ikisi de bozguna uğrayıp esir oldukları gibi, erkân ve büyük ümerâ maktul veya esir olmuşlardı.

Cihan-Şah'ın otağına gelen ve bütün hazinesini ele geçiren Uzun Hasan Bey onun kaçtığını duymuş ve ölü veya dirisini yakalamak ve ondan haber almak üzere, her tarafa adamlar çıkarmıştı. Getirilen başlar arasında birisi Cihan-Şah'ınki zannedildi ise de, şehzâdeleri onun padişaha pek benzeyen emîr Kurmuşîşî'ye ait olduğunu söylediler. Hâlbuki Cihan-Şah kaçarken, bir dereye sapmış ve kendisini takip eden İskender (evvelce ahçılık yaparken sonra sipahi olmuş olan bir Ak-Koyunlu neferi) tarafından, yaralanmış ve attan düşmüştür. Cihan-Şah bu adama kendisinin hüviyetini bildirmiş ve diri olarak Hasan Bey'e götürülmesini rica etmişse de, o adam, bir rivâyete göre, elbisesine temaan ve diğer rivâyete göre ise, yaralı hükümdarı atına bindirmeğe uğraşmış ise de, muvaffak olamamış ve başını kesmiştir. Bir rivâyete göre, maktulün başını getirene veya cesedinin nerede olduğunu haber verene mukâfat verileceği ilân edilince, katil başı getirmiş ve cesedi

göstermiş ve çok kılı olan cesedi de oğulları tarafından teşhis edilmiştir. Diğer bir rivâyete göre, katil kimseye söylememiş ve fakat ordu pazarında igtinam ettiği atı ve eşyayı satarken, bunların maktul padişaha âit olduğu tesbit edilerek, baş ve ceset meydana çıkarılmıştır. *Matla' al-sa' dayn* müellifi ise, Cihan-Şah'ın kaçarken attan düştüğünü, bir kaç gün sonra aranırken, bir ağacın altında, soğuktan donarak, ölmüş bir hâlde cesedinin ele geçmiş olduğunu ve başının kesildiğini yazar. Hasan Bey bundan sonra maktul padişahın oğlu ve veliahdı Muhammedî'yi öldürmüş ve Yusuf'un gözlerini kör etmiştir. Fatih Sultan Mehmed'e göndermiş olduğu mektup-ta (Feridun, *Münşâ'ât*, I, 274) bu vak'a hakkında az-çok tafsilât veren Uzun Hasan, Cihan-Şah'ın başını Sultan Abu Sa'id'e, Muhammedî Mirza ile Pîrzâd ve Rüstem Bey'lerin başlarını da İstanbul'a göndermiş olduğunu bildirmektedir (krş. birde *Tarih al-Giyasi*; İbn Tagriberdi, *Havadis al-duhur*, s. 663 ve *Sahavi al-Zû' al-lâmî* III, 80). Cihan-Şah'ın cesedi Tebriz'e nakledilmiş ve lâkabına nisbetle, Muzafferiye tesmiye edilmekte olan imâretindeki türbesinde gömülmüştür." (46)

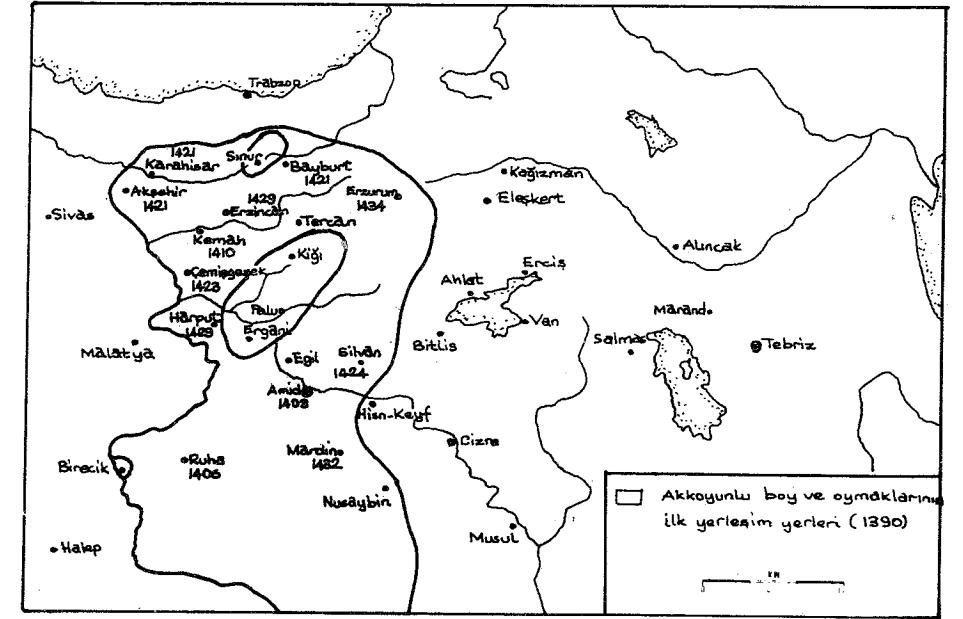
Bu büyük zaferden sonra Uzun Hasan, hâlâ Kara-Koyunlu işgalinde bulunan Tebriz'i almak için harekete geçti. Bu sırada, Türkistan ve Horasan hâkimi Timur oğullarından Ebûsaîd'in büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğunu, Cihan-Şah'ın oğlu Hasan Ali'nin de harekete geçtiğini öğrendi. Uzun Hasan, Ebûsaîd'le çarpışmak istemiyordu. Kendisine bir kaç defa barış için elçiler gönderdi. Fakat harbi önleyemedi. Nihayet 28 Ocak 1469 günü Mahmudâbâd civarında yapılan savaşta Ebûsaîd'in ordusu ağır bir mağlubiyete uğradı, kendisi de esir düştü ve 7 Şubat 1469'da öldürüldü. Hasan Ali de aynı yılın Nisan'ında Hemedan taraflarında şehzâde Uğurlu Mehmed tarafından yok edildi. Uzun Hasan artık kuvvet ve kudretinin en yüksek noktasına gelmişti (47). Her yere oğullarını vâli olarak yerleştirdi: Yakup, İsfahan (sonra Âmid), oğlu Uğurlu Mehmed, Fars (az sonra yerine Halil geçmiştir); Zeynel, Kirman, Maksud, Bağdad vâlisi oldular (48).

(46) M.H.Yınanç Cihan-Şah, İA., C.3, Sf. 185-188.

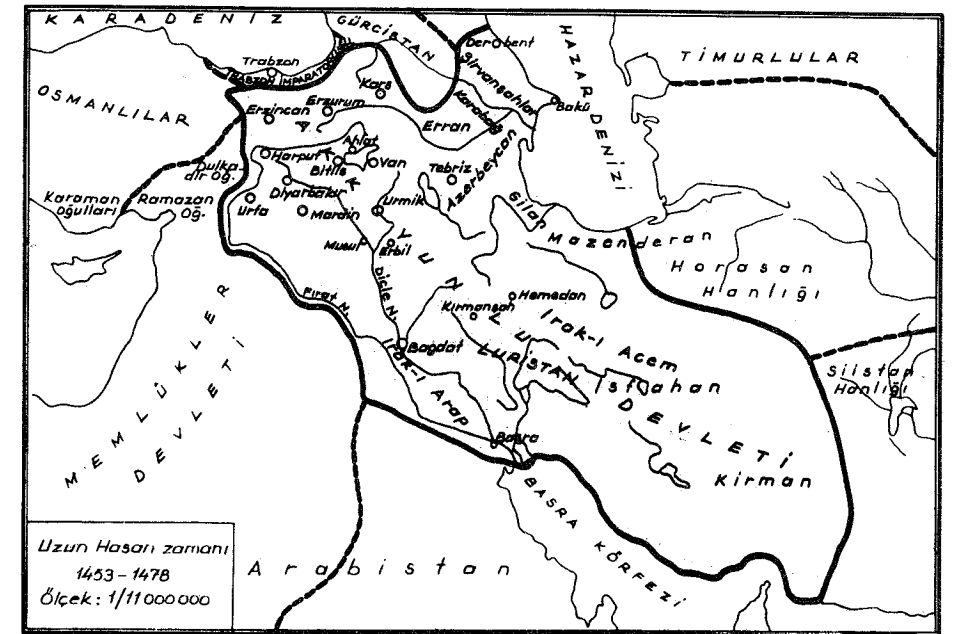
(47) *Müneccimbaşı* Karakoyunlular'a ve Ebûsaîde karşı kazanılan zaferlerden sonra, Uzun Hasan ve Akkoyunluların yükselişini şöyle anlatır:

"... daha sonra Horasan diyarını da fethedip çok şan ve şeref kazandı. Rum Sultanı Fatih Mehmed ve Mısır sultanı Kayıtbay vesaire mülûk ve sultanlardan elçiler geldi. Kendisi de sene-i mezburede (H. 876) kafil-i hac tertip edip ve biraderi Üveys Bey'i emir-ül hac nasb ve irsal eyledi. Ve Tebriz'i darülmülk ittihaz edüp etraftan çok ülema ve şeyhler Tebriz'de toplandılar. Bunlar, Uzun Hasan tarafından in'am edildiler. Ve ikramlara mazhar oldular.", "Sahâifü'l-ahbâr" c. 3, s. 163-164.

(48) Feridûn Ahmed "Münşâ'ât-ü-s-Selâûin" c.2, sf. 270.

Harita 4 — Karayülük Osman Beg zamanında Akkoyunlu devleti

Harita 5 — İn geniş sınırlarıyla Akkoyunlu devleti

BAŞKENTİN DİYARBAKIR'DAN TEBRİZ'E TAŞINMASI

Uzun Hasan, 1469 yılında devlet merkezini Tebriz'e nakletti. Anadolu'da Akkoyunlu ulusuna merbut olan boy ve oymakların çoğunu da İran'a götürerek, geniş imparatorluğun muhtelif bölgelerini bunlara ikta eyledi ve "bu suretle Doğu Anadolu'da Türk ırkının zayıflamasının âmillerin den biri oldu" (49). Diyarbakır'ın başkent olmaktan çıkması eski önemini kaybetti, gelişmeyi durdurdu.

Tebriz'in başkent oluşu ile Uzun Hasan'dan önce Cengiz torunlarının ve ilhanlar'ın başından geçen değişme Akkoyunlular için de başlamıştı. Minorskij'nin pek doğru olarak söylediği gibi Uzun Hasan kendini İran âlemine ve İran hayatına uydurmuş ve İran kısırları arasında yer almıştı. Bu sefer de muzaffer taraf İran'ın cazibesine kapılarak erimişti. Bu durum bilhassa oğlu Yakub zamanında (1478-1490) kendini gösterir; bu zat daha ziyade İran devlet işleriyle uğraşmış, etraf ve kültürü tamamiyle İranlı olmuştu. Akkoyunlular, bu suretle, Safevîlere yol açmışlardır. I. Şah İsmail (1501) arazi itibariyle Akkoyunluların hâkimiyetini ortadan kaldırmış ise de siyasî bakımdan onları devam ettirmekten başka bir şey yapmamıştı (50).

Halbu ki Âmid (Diyarbakır)'in başkent olduğu dönemlerde (1401-1469) durum böyle değildi. Uzun Hasan, Diyarbakır'da Türk kültürünün ve Türk dilinin yayılmasına çalışıyordu. Diyarbakır'da iken Âşıkpaşa'nın " Garipnâme " adlı Türkçe eserini daima yanında taşıyordu. Bazı eserleri ve Kur'an-ı Kerim'i de Türkçeye çevirtmiş ve onu huzurunda okutmuştur. " Ona göre, mukaddes kitâbı Türkçe okutmak da bir ibâdetdir ve onunla da sevâp kazanılabilir. (51)

(49) Mükrimin Halil Yınanç, "Akkoyunlular" maddesi, İA., c.1, sf. 260

(50) W.Hinz, aynı eser, sf. 56; orkij sf. 15.

(51) Faruk Sümer, XV. Yüzyılda Türk Âleminde Millî Şuurun Canlanması, TÜRK YURDU, s. 4, Haziran 1959; aynı yazar, Akkoyunlular, sf. 25.

UZUN HASAN'IN SON GÜNLERİ

Uzun Hasan, başkenti Tebriz'e taşıdıktan sonra da fütuhatına devam etti. 1470'de Horasan'a kuvvet göndererek oraya Yedigâr Mirza'yı hükümdar tayin etti. Cihan-Şah'ın oğullarını birer birer perisan ederek bütün Karakoyunlu ülkesini ele geçirdi. 1471 yılında Yedigâr Mirza'nın yerine Horasan hükümdarı olan Sultan Hüseyin Baykara ile barış andlaşması yaparak o taraflarda fütuhattan vazgeçti. Bir cihangir olmayı tasarlayan Uzun Hasan, Mısır ve Osmanlı sultanlarının memleketlerini almak hazırlıklarına girişti. Bunun için Avrupa devletleriyle temas ederek ateşli silahlar teminine çalıştı. 1472'de Gürcüstan'a üçüncü seferini yaptı. Tiflis dahil olmak üzere birçok şehir ve kaleleri istilâ ederek Gürcü prenslerini itaata mecbur kıldı. Aynı yıl Suriye'ye de bir sefer yaptı ise de başarısızlığa uğradı. Uzun Hasan, Bitlis ve yöresinin fethini Biçen oğlu Süleyman Bey'e vermişti. Bölge, Kürd emîri İbrahim Bey'in yönetiminde idi. Bitlis, bazı kaynaklara göre üç, bazalarına göre de bir yıl beş ay kuşatmadan sonra ancak barışla alınabildi. *Serefnâme*, bu kuşatma hakkında şu bilgileri verir:

" Kuşatma süresi tam üç yıl sürdü. kış sona erip de, umutların ve özlemlerin açılacağını gösteren gülleri ve çiçekleriyle birlikte bahar geldikçe, Süleyman Bey'in de kaleyi ele geçirme umudu tazelenirdi. Kış Mardin ve Beşiri dolaylarında geçirir; ilk baharın başında tekrar Bitlis'i kuşatmaya gelir; Kürt Kahramanlarıyla ve Rujeki aşiretinin yiğitleriyle yeniden mücadeleye girer ve onlarla acı bir şekilde vuruşurdu. Savaşçıların ve döğüşçülerin sesleri, mancınıkların ve taş atıcı araçların gürültüleri yükselip alçalır ve kulakları sağırlaştırırdı; mermiler ve oklar üstten alta ve alttan üste uçuşup sağa sola da dağılırdı ve hamasetle dolu olanların kalplerine varıp onları devirir; kahramanların canlarına isabet edip uçururdu. " Bitlis kalesi ancak 1470 yılında varılan bir barış andlaşmasıyla Akkoyunlu Süleyman Bey'e teslim olmuş ve yönetimi Tercil ve Atak Bey'i Ömer Bey'e verilmiştir (52). Bitlis 29 yıl Akkoyunlular yönetiminde kalmıştır. Bu arada, Akkoyunlu komutanlarından Sofu Halil ve Arapşah Bey de Hakkâri bölgesini Akkoyunlu ülkesine katmışlardır.

(52) Şeref Han, *Şerefnâme*, terc. Mehmed Emin Bozarslan, Ant yayınları, sf. 448; Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, sf. 28; Faruk Sümer, Akkoyunlular, sf. 23

Şerefnâme'ye göre barışın şartları şöyle idi; "Süleyman Bey, Emîr İbrahim'in ve ailesinin hayatına dokunmayacak; buna karşılık Emîr İbrahim de kaleyi ve beylik görevini bırakıp kaleyi Süleyman Bey'e teslim edecekti. "İbrahim Bey, buradan Tebriz'e gitmiş, Uzun Hasan, kendisini Kum'a göndermiş ve bu kentin gelirinden kendisine belirli bir tahsisat verdirmişti. (*Şerefnâme*, sf. 451)

OTLUKBELİ SAVAŞI

Uzun Hasan, 1471 yılı baharında Venedik Cumhuriyeti ile Tebriz Andlaşmasını imzaladı. Bu andlaşmaya göre, Venedik ve İran (Akkoyunlular), Osmanlı devletini yok etmeden savaşı bırakmayacaklar, tek başlarına sulh yapmayacaklardı. İstanbul dahil bütün Anadolu Akkoyunlular'ın olacak, İstanbul hariç bütün Rumeli de Venedik'e bırakılacaktı.

Fatih Sultan Mehmed, bütün hazırlıklardan, girişimlerden haberdardı. O da gerekli Mukabil tedbirleri alıyor, sür'atle hazırlanıyordu. Nihayet iki ordu Otlukbeli'nde karşılaştı. Yapılan savaşta Uzun Hasan'ın ordusu müthiş bir yenilgiye uğradı (11 Ağustos 1473). Uzun Hasan, kurtuluşu, bütün hazinelerini, çadırını sancaklarını bırakarak ünlü arap atına binip dört nala savaş alanından kaçmakta buldu. Bu savaşta, Akkoyunlu ordusu pek çok ölü verdi. Ayrıca, 170 komutan, bir hayli prens ve beşbin kadar asker tutsak oldu. Fatih Akkoyunlu ordusunun döküntülerini ve Uzun Hasan'ı takip ettirmedi. Bundan sonra Uzun Hasan, Osmanlılarla iyi geçinmeyi kendisine yegâne politika olarak seçti ve çocuklarına da bunu vasiyet eyledi (53).

Uzun Hasan 6 Ocak 1478 tarihinde öldü.

UZUN HASAN'IN KİMLİĞİ, KİŞİLİĞİ VE ÖZELLİKLERİ

Sultanu'l-âdil Ebû'n-Nasr Hasan Han veya Sultanu'l-Galip Hasan Padişah ünvanlarıyla anılan Uzun Hasan 1423 yılında Ergani yöresinde doğdu, Babası, Karayülük Osaman Bey'in oğlu Ali Bey; Annesi Saray Hatun'dur (54). Saray Hatun, Akkoyunlu Hanedanından Pîr Ali Beg'in kızıdır. Pîr Ali Beg, Uzun Hasan'ın babasının amcası idi. Saray Hatun, akıllı, politikadan hoşlanır, gayet etkileyici konuşan, aydın bir kadındı. Uzun Hasan, bu kabileyetli ve yüksek vasıflı annesini, elçi olarak, Memlûk sultanı ile Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmed'e göndermiş, bu hükümdarlar, O'na, " ana " diyerek saygı göstermişlerdir.

Uzun Hasan'ın eşlerinin adedini bilmiyoruz. 34 yaşında iken Trabzon İmparatoru Kalo İoannes'in kızı Katerina ile evlendiğini, Katerina'nın Despina Hatun adıyla anıldığını ve bu eşinden Maksud adlı oğluyla üç kızının doğduğunu

(53) Hoca Sadeddin Efendi, *Tacü't-tevârih*, İsmet Parmaksızoğlu yayını, c.3, sf. 127 v.d.; Hammer, c.3, sf. 124 v.d.; Yılmaz Öztuna, *Otluk-Beli Muharebesi*, TA., c. 26, sf. 166 v.d.; ayrıca Bkz.: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, *Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Kati Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu Harbinin Başlaması*, BELLETEN, 21/82, 1957, sf. 261-284

(54) "O zamanlar bu isim yani Saray, Türkler arasında kadınlara verilmekte idi. Timur'un en muteber hatunlarından biri Saray Mülk Hanım ad ve ünvanını aldığı gibi Karakoyunlu İskender Bey'in kızlarından birine de Şah Saray deniliyordu. Busebebe Saray Hatunun'un adını bazı eserlerde Sare (Sâre) veya Sara (Sâra) şekillerinde yazılması doğru değildir." Prof. Dr. Faruk Sümer, *Az Tanınmış Bir Türk Hükümdarı UZUN HASAN BEY*, Türk Dünyası Tarih Dergisi, s.19, Temmuz 1988, sf. 16.

oiliyoruz. Kızlarından birinin adı Marta idi. Erdebil Şeyh'i Haydarla evlenmiş olan bu kıza, Türkmenler, Âlem-Şah Begüm veya Halime Begüm diyorlardı. Şah İsmâ'ın annesidir

Despina Hatun'un, Uzun Hasan'ın ilk karısı olmadığı muhakkaktır. Despina'nın yeğeni Caterino Zeno kendisini 1471 yılında ziyaret ettiğinde, Despina Harput'ta yaşıyordu. Uzun Hasan'ın bu eşi hristiyan olarak kalmış, ölünce, Diyarbakır şehrinde bir kiliseye gömülmüştür.

Uzun Hasan'ın Halil, Uğurlu Mehmed, Yakub, Mesîh, Yusuf, Maksud ve Zeynel adlarıyla yedi oğlu ve bir çok kızı vardı.

Uzun Hasan'ın baş zevcesi, Selçuk-Şah Begüm'dür. Halil, Yakub, Yusuf ve muhtemelen Mesîh bu kadından doğmadır. Büyük oğlu Zeynel'in annesinin adı bilinmiyor. Uğurlu Mehmed ise bir caireden olmalıdır. (55).

Uzun Hasan katında elçi bulunan Contarini bu konuda şu bilgileri verir:

" Hükümdar yemeklerde daima şarap içer, içkiye çok tahamüllü olduğu anlaşılıyor. Bizi de davet etmekten zevk duyardı. Daima birçok şarkı okuyanlar ve çalgıcılar hazır bulunurdu. Uzun Hasan bunlara ne okuyacaklarını, ne çalacaklarını emrederdi. Kendini kaybettiği de olurdu.

İri, uzun boylu ve güzeldi; çehresinde pek az tatarlık izleri vardı, yüzü açık renkteydi. İçtiği zaman elleri titrerdi. Yetmiş yaşında bir adam tesiri yapardı (gerçekte o vakit 50 yaşındaydı). Sohbeti hoştu, fakat içtiği zaman tehlikeli olabilirdi. Umumiyetle sevimli bir hükümdardı."

" Uzun Hasan'ın etrafı hakkında ZENO'nun anlattıklarına göre Türkmen büyükleri kendisine son derece itaat ederlerdi; hattâ çadırına girebilen en büyükleri bile söze başlamak cesaretinde bulunamazlardı, yalnız ekseriya hükümdar konuşurdu; bütün söylediklerini en küçük bir muhalefet görmeden tasdik olunurdu. Ordugâhta öyle bir sessizlik vardı ki insan kendini bir mabette sanırdı (56)."

Cenâf ve Müneccimbaşı, O'nun zeki, mâkul, Karar sahibi, cesur ve âdil bir hükümdar; iyi ahlâklı, ilim dostu ve bilim adamlarını koruyan bir kişi olduğunu yazarlar (57). Ondan bahseden diğer bütün tarihçiler de aynı görüşü paylaşırlar.

(55) V. Minorsky, *Uzun Hasan*, İA. c.13. sf. 91-96; N. Çağatay, *Uzun Hasan*, TA. 33, sf 185-188; Faruk Sümer, a.g.y., sf. 14-20

(56) Contarini, Ambrogio, *Viaggio del Magnifico messer Ambrogio Contarini Ambasciatore di Venetia ad VSSVN CASSAN Re di Persia hora chiamata SOPHI-Viaggifatti da venetia, alla Tana, in India, et in Costantinopoli* içinde Venadik 1545 (Aldine), 73a; Berchet, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Turin 1865, sf. 134; W. Hinz, a.g.e., sh. 58

(57) .Cenâbî, *Tarih*, (yzm), sf. 116b.; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-Ahbâr*, c.3, sf. 165

Onun saray yaşantısı hakkında da şu bilgiler verilmiştir:

Uzun Hasan'ın Tebriz'deki sarayları, " Şehirden bir dere ile ayrılan Sahib-Âbad denilen yerde yaptırılmıştı ki, bu sarayın adı Heşt Behişt (=sekiz cennet) idi. Bu sarayın yapılmasına Uzun Hasan hayatta iken başlanmış, oğlu Yakub zamanında 1486'da bitirilmiştir. Bu sarayın avlusunun dört köşesinde tunçtan ejderha şeklinde su havuzları vardı. Sarayın büyük salonunun tavanına, yaldızlı gümüşlü ve mavi renkte birçok resimler yapılmıştı. Bu resimler savaş sahnelerini, Osmanlılardan Uzun Hasan'a yollanan elçi heyetlerini, Uzun Hasan'ın at üstünde, köpekler ve atmacalarla düzenlediği av partilerini ve başka sahneleri canlandırıyor. Sarayın büyük salonunu muhteşem bir ipek halı örtüyordu. Buraya bir ok atımı uzaklıkta ve tek katlı olarak yapılmış bulunan harem dairesinde bin kadın yaşıyordu. Harem dairesinin yanında başkadının ve onun nedimelerinin oturduğu süslü ve güzel döşenmiş ayrı bir yapı vardı.

Uzun Hasan Camii'nin yanında bir de medrese vardı ki Uzun Hasan'ın cenazesi bu medresenin avlusunda gömülüdür. Nasriye adı verilen bu medrese adını Uzun Hasan'ın Ebû Nasr olan lakabından almış olsa gerektir. Yine bu medrese ve cami yanında bir de hastane vardı. Venedikli tacir Giosafat Barbaro'nun anlattığına göre, Uzun Hasan ve oğlu Yakub zamanında bu hastanede binden fazla hasta ve sakat tedavi edilmiştir. Bu hastanenin geniş odaları da halılarla döşeli imiş. Nasriye medresesinin yanında Despina'nın oğlu Maksud'un yaptırdığı Maksudiye Camii bulunmaktadır.

Hastaneye bitişik mutfaktan yoksullara yemek verilirmiş... Budak Münşî'nin yazdığına göre sabah namazı kılınca divanın toplanması için davul çalınır, Uzun Hasan sırtında bir derviş abası, belinde yün bir kuşak olduğu halde, tahtına oturur, sağında solunda şehzâdeler ve emîrlar yer alır, şikâyeti olan yoksul, zengin herkes huzura girer ve muhakemeleri görülürdü (58) "

Prof. Dr. Faruk Sümer, Uzun Hasan'ın kişiliğini şöyle sıralar:

"1—Hasan Bey 11 yaşında iken Kemah Hakimi amcası Yakub Bey'in hizmetine girmişti. Kendisi müverrihine anlattığına göre o zaman üstünde sadece gök renkte bezden bir kaftan ve birde atı varmış. Atının yemini teminde güçlükle karşılaştığı için varacağı yerlere çok dafa yayan giderdi. Hasan Bey'in bu durumdan gelmiş bir imparatorluğun sahibi olması onun birinci sınıf bir devlet adamı olduğunu açıkça ortaya koyar.

2—Halka karşı şefkatli ve merhametli idi. Onun bu vasfı bütün kaynaklarda belirtilir ve bununla ilgili olarak Ona Sultanu'l-âdil (= adalet sahibi Sultan) denilir. Gerçekten Hasan Bey, savaşlarda ve akınlarda askerleri tarafından alınan tutsak-

(58) .N. Çağatay, Uzun Hasan, TA., c.33, sf. 188.

ları serbest bıraktırdı. Cihan-Şah'ın ordugâhına yaptığı baskınlarda tutsak alınan Karakoyunlu askerlerini derhal serbest bıraktırmış ve hatta onlara yiyecek verilerek yollar kapanmadan memleketlerine varmalarını sağlamıştı.

Hasan Bey'in kanunnâme yaptırması da halkın adalet ve eşitlik ilkeleri içinde idare edilmesi içindi.

Hasan padişah kanunnâmesini Osmanlılar bir müddet Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da kullandılar. Aynı kanunnâmenin İran'da Uzun zaman uygulandığı biliniyor.

3—Hasan Bey millî şuur sahibi bir hükümdardı. Bir insanın milletini sevmesi onun diline, gelenek ve göreneklerine değer vermesi, o insanın milletine bağlılığından ve şahsiyetinin güçlü olmasından ileri gelir. Milletini sevmek, onun kültürüne değer vermek şüphesiz faziletlerin en yücesidir. Hasan Bey Oğuzeline ve onun Bayındır boyuna mesup olmaktan gurur duyuyordu. O açıkça kendisinin Türkler'in hükümdarı olduğunu söylüyordu. Hattâ Fatih'e yazdığı bir mektupta "Ülkenizde Türkler'e gâvurlara yapılır şeyler yapılıyor " demişti. Bayındır damgasını devletin resmî damgası haline getirmiştir. Bununla ilgili olarak Bayındır damgası sadece paralarda değil, resmi yazılarda, bayraklarda, yapılarda ve diğer nesnelerde de görülür.

Hasan Bey yine millî duygularının kuvvetli olmasından ötürü öz diline de önem veriyordu. Kur'an'ı Türkçe'ye çevirtmiş ve huzurunda okutmuştu. Bu büyük Türk, Kur'an-ı Kerim'in Türkçe okunmasını istiyordu o Atatürk'ten önce kutsal kitabımızın Türkçe okunmasını isteyen tek Türk büyüğüdür.

4—Hasan Bey sağlam bir ahlâk ve karakter sahibi bir hükümdardı. Ahlâk ve karaktere çok önem verirdi. İran'ın bazı yörelerindeki, din ve ahlâkın izin vermediği, bazı hareketlerin yapılmasını şiddetle yasaklamıştı. Burada şunu da belirtelim ki Hasan Beyin ataları ile oğul ve torunları ve diğer akrabaları aşırılıkları olmayan namus ve şeref sahibi insanlardı.

5—İlme ve ilim adamlarına çok değer verirdi. Hususî kütüphanesindeki kitaplar arasında Mevlânâ'nın *Mesnevi*'si ile Âşıkpaşa'nın Türkçe *Gâribnâme*'sinin bulunduğu biliyoruz

Hasan Bey her cuma akşamı ilim adamlarını sarayda toplardı. İlim adamları bir konu üzerinde konuşurlar ve meseleleri tartışırlardı. İsfahanlı Müverrih Ebû Bekr'e Akkoyunlu hanedanının tarihini yazdırmıştır (bu tarihin dünyadaki biricik Farsça nüshası Merhum Necati Lûgal ve Faruk Sümer tarafından yayınlanmıştır). Ünlü bilgin Ali Kuşçu'ya da çok itibar göstermiş ve onu elçilikle Fatih'e göndermişti.

6—Hasan Han bir çok hayır eseri de meydana getirmişti. Tebriz'deki câmi, medrese, imaret ve misafirhanelerden müteşekkil küllüyesi meşhurdu."(59)

UZUN HASAN'DAN SONRAKİ OLAYLAR

Uzun Hasan'ın yerine en büyük oğlu Halil geçti. Bu tarihte Diyarbakır valisi Yakub Beg'ti. Halil hükümdar olur olmaz, ilk iş olarak kardeşi Maksud Beg'i hiçbir kusuru olmadığı halde, öldürttü. Bu yersiz ve haksız davranışıyla diğer kardeşlerinin güvenini yitirmesine, ona yüz çevirmelerine neden oldu. Sultan Halil, hükümet işlerine müdahale etmek alışkanlığını sürdürmeğe yeltenen annesi Selçuk Şah Begüm'ü de, Yakub Beg'in yanına gönderdi.

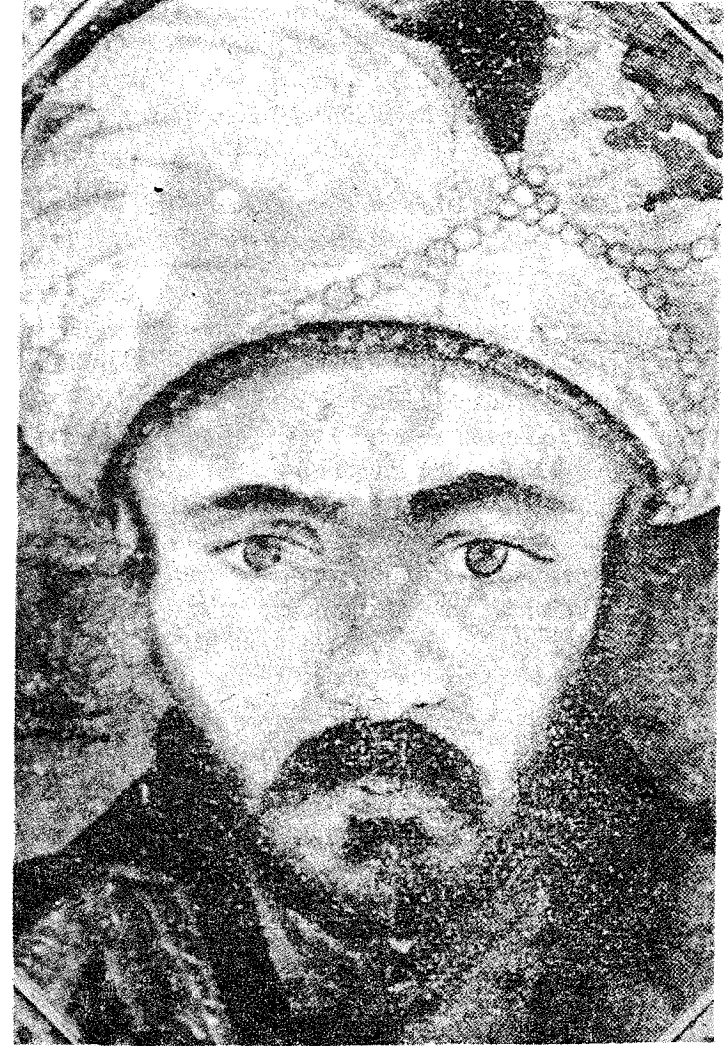
Selçuk Şah Begüm, kocası Uzun Hasan'ı etkileyen cerbezeli bir kadındı. Uzun Hasan'ın, Eğil beyinin kızından doğma olan Uğurlu Muhammed'i kendi oğullarına en büyük rakip görüyordu. Çünkü Uğurlu Muhammed cesur, becerikli, ileri görüşlü bir kişiydi. Babasının, kendisine isyan eden bu oğlunu öldürtmesinde, Selçuk Şah Begüm'ün büyük rolü olmuştur(60). Sultan Halil'in bu hatalı davranışı, annesiyle kardeşi Yakub Beg'in birleşmelerine ve diğer beyleri de kendi saflarına çekmelerine sebep oldu. Sultan Halil bu sırada amcası Cihangir'in oğulları Murad ve İbrahim'in isyanlarını bastırmaya çalışıyordu. Bu işi bitirince, Yakub Beg'in üzerine yürüdü. Hoy çayı kıyısında yapılan savaşta Sultan Halil yenildi ve atının üzerinde parça parça edildi (Rebiülahir 883/Temmuz 1478). Sultan Halil'in saltanatı altı ay kadar sürdü.(61) Yerine Yakub Beg Akkoyunlu hükümdarı oldu. Yakub Beg'in saltanatı 12 yıl sürmüştür. Bu dönem (1478-1490), Akkoyunlu devletinin parlak dönemlerinden birini oluşturur. Rüstem oğlu Bayındır, Musullu Sofu (Süfi) Halil ve Biçen oğlu Süleyman gibi genç ve güçlü üç komutan, bu parlak dönemin yaşanmasında önemli rol oynadılar.

(59) Prof Dr. Faruk Sümer, Az tanınmış Bir Türk Hükümdarı UZUN HASAN BEY, Türk Dünyası Tarih Dergisi, s. 19, Temmuz 1988, sf. 19-20.

Akkoyunlular döneminde Diyarbakır'da uygulanan Uzun Hasan'a ait kanunlar için bakınız: Ömer Lütfü Barkan, *Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Uzun Hasan Beye Ait Kanunlar*, TARİHİ VESİKALARI dergisi, c.1, s.2 ve 3, 1941, sf. 130-139,145-148,154-155,167-170; aynı yazar, *XV. VE XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî Ve Mali Esasları*, c.1, İstanbul 1943, Diyarbakır Vilâyeti Kanunu sf. 130-136; Kanunnâme-i Livâ-i Âmid, sf. 136-139; Defter-i Yesahâ-i Diyarbekir, sf. 145-148; Defter-i Yesahâ-i Livâ-i Ergani, sf. 149-154; Çermik Livası Kanunu, sf. 167-170. Aynı Ali Efendi, *Osmanlı İmparatorluğunda Eyâlet Taksimatı Toprak Dağıtım Ve Bunların Mâli Güçleri*, çev. Hadiye Tunçer, Ankara 1964, sf. 13-14,18-19,26-27,35,53,56,75,78

(60) "Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed, Analığı Selçuk Begüm'in tesiri altında bulunan babasına muhalefet ederek evvelâ Şam'a ve oradan Osmanlılara iltica etmiş ve Gevher Han Sultanı almak suretiyle Fatih Sultan Mehmed'e damat olarak kendisine Sivas beylerbeyliği verilmiş ve sonra da bir desise ile Erzincan'a getirilerek orada öldürülmüştü. Fakat bunun iki oğlu köleleri tarafından kaçırılarak Mahmud adındaki oğlu Kahire'ye götürülmüş ve Ahmed ismindeki oğlu ise İstanbul'a getirilmiştir ki Göde Ahmed Beg'tir" (Âşık Paşazâde, sf. 241)

(61) Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., sf. 195; Prof. Dr. Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, sf. 25; John E. Woods, a.g.e., sf. 139.

Sultan Yakub (J.E. Woods'tan)

Sultan Yakub ilkin, kardeşi Sultan Halil'in oğlu Elvend Beg ile Karayülük'ün oğullarından Şeyh Hasan oğlu Köse Hacı Beg'in isyanlarını bastırdı. Memlûk komutanlarından Yaş Beg, Urfa'yı almak için saldırınca, yukarda adı geçen üç komutan onunla savaştılar ve Yaş Beg'i Urfa önlerinde büyük bir yenilgiye uğrattılar (Ramazan 855/Kasım 1480). Yaş Beg ve diğer komutanlar tutsak edildiler. Sultan Yakub, bu zaferi kazanan başkomutan Bayındır'a geliri bol isfahan valiliğini verdi. Fakat o bu görevden memnun kalmadığı için isyan etti. İsyan bastırıldı, kendisi de öldü (886/1481). Bayındır Beg, Sultan Yakub'a olduğu kadar, Uzun Hasan'a da büyük hizmetlerde bulunmuş değerli bir komutandı. Ahlat'ta " Bayındır Türbesi " nde gömülüdür. Ahlat'ı Bitlis hâkiminin elinden alan da odur.

Sultan Yakub 1486 yılında Gürcüstan yöresine başarılı bir sefer yaptı. Ahıska ve Hâtun kalelerini aldı. Bol ganimetlerle döndü. Bu seferin bir özelliği de ilk defa bu seferde top kullanılmış olmasıdır (1486).

Bu tarihlerde Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar, şîî mezhebini sür'atle yayıyordu. Bu durum, sünnî olan Şirvan hükümdarı Şirvanşah Ferruh Yesar ile Sultan Yakub için, üzerinde durulacak önemli bir sorun haline gelmişti. Şeyh Haydar ise, Şirvan'a göz dikmişti. Ferruh Yesar'ın ülkesine saldırdı. İsteği üzerine Sultan Yakub, Biçen oğlu Süleyman Beg komutasında bir orduyu Ferruh Yesar'ın yardımına gönderdi. Yapılan savaşta Şeyh Haydar'ın başına isabet eden bir okla yaralanıp ölmesi sonucu ordusu dağıldı (1488). Böylece, Sultan Yakub'un halasının oğlu, aynı zamanda eniştesi olan ve devlet için büyük bir tehlike teşkil eden Şeyh Haydar (62) olayı da kapanmış oluyordu. Şeyh Haydar'ın oğulları İbrahim, Sultan Ali ve İsmail, anneleriyle birlikte Fars'taki İstahr kalesine hapsedildiler. Aynı yıl, Mâzenderân hâkimi Seyyid Şemseddin yola getirildi ve babası Seyyid Muhsin ile arası açılan Muşâ'sa'î Seyyid Hasan korunarak tâbiler arasına alındı. 1489'da Gürcüstan'a başarılı bir sefer daha yapıldı. 1490 yılında çıkan bir veba salgınında, ilkin ana kraliçe Selçuk Şah Begüm, sonra oğullarından Yusuf Mirza ve daha sonra da Sultan Yakub öldüler (24 Aralık 1490).

Sultan Yakub, Uzun Hasan'dan sonra Akkoyunlu devletinin en değerli hükümdarı olarak kabul edilmektedir. Gerek Diyarbakır valisi iken, gerekse Tebriz'de hükümdar olduğu dönemde, o da babası gibi âdil, ağır başlı, ilim ve sanat adamlarını koruyan ve adına eserler yazılmış olan bir hükümdardı. Kendisi de şair idi. Onun döneminde Tebriz şair, ressam ve diğer san'atkârlarla bilim adamlarının toplandığı önemli kültür merkezlerinden biri durumuna gelmişti. (63).

(62) Uzun Hasan'ın hemşiresi Hatice Bigi Aga, Şeyh Cüneyd'in eşi idi. Uzun Hasan'ın kızı Alemşah Hatun ise Şeyh Haydar'ın eşi ve Şah İsmail'in annesi idi (Târih-i Elif)

(63) F. Sümer, aynı araştırma, sf. 26-27; Uzunçarşılı, aynı eser, sf. 195; W.Hinz a.g.e., sf. 77 v.d.

AKKOYUNLU DEVLETİNİN ÇÖKÜŞÜ

Sultan Yakub'un genç yaşında bu beklenmedik ölümü, devletin başına kimin geçeceği sorununu ortaya çıkardı. Bu sorun, Akkoyunlu bey ve emîrlerinin bölünmelerine, birbirleriyle savaşmalarına neden oldu.

Muşullu Sofu Halil Beg, Sultan Yakub'un vefat ettiği gece hanedan divan beyi Ali Mirza'yı, kadı İsa el-Saveci'yi öldürmüş, Necmeddin Mes'ud'un vezirlik görevine son vermiş; Sultan Yakub'un henüz dokuz yaşında bir çocuk olan oğlu Bay Sungur'u hükümdar ilân etmiş, devletin idaresini fi'len kendisi ele almıştı. Buna karşı olanlar da Hasan Beg'in oğullarından Mesih Mirza'yı hükümdar olarak kabullendiler. İki taraf arasında Tebriz yakınlarında yapılan savaşta Mesih Mirza taraftarları yenildi. Kendisi ve birçok şehzâde ve beyler öldürüldü (1490). Bu defa Uğurlu Muhammed'in oğullarından Mahmud Beg'in Hemedan'da Pürnek Şah Ali Beg tarafından hükümdar ilân edildiği haberi geldi. Sofu Halil bunları da yendi. Bunun üzerine karşısına silâh arkadaşı Biçen oğlu Süleyman Beg çıktı. Sofu Halil'i yendi ve öldürdü. Biçen oğlu Süleyman Beg'i kabul etmeyen beyler, başta Karayülük'ün torunu Dana Halil Beg oğlu İbrahim Beg olmak üzere, Alıncak kalesi dizdârı Pürnek Kazak Seydi Ali ile anlaşıp, burada tutsak bulunan Mesih Mirza'nın oğlu Rüstem Beg'i sultan ilân ettiler. bazı beyler de Biçen oğlu Süleyman Beg'in yanından ayrılıp İbe Sultan lâkabıyla anılan İbrahim Beg'e katıldılar. Yapılan savaşta yenilen Süleyman Beg Diyarbakır'a, Bay Sungur da dedesi Şirvanşah Ferruh Yesar'ın yanına kaçtı. Böylece Rüstem Beg Akkoyunlu tahtına geçti (Receb 897/Mayıs 1492).

Diyarbakır'a kaçmış olan Biçen oğlu Süleyman Beg, burada İbe Sultan'ın ağabeyi Nur Ali tarafından öldürüldü. Bay Sungur'un saltanatı 18 ay kadar sürmüştür. Yeni hükümdar Rüstem Beg de hem çok genç, hem de zayıf bir kişiliğe sahipti. Bütün başarısı İbrahim Beg'in dirayetine dayanıyordu. O da bu nitelikten yoksundu.

Diğer taraftan taht mücadelesi devam ediyordu. Şimdi de Hanedandan Şeyh Hasan'ın oğlu Köse Hacı isyana başlamıştı. İsfahan valisi bulunan Köse Hacı'nın isyanı çabuk bastırıldı (828/1493). Ayrıca, Kazvin ve Rey'de bazı Akkoyunlu beylerini öldürüp Sultaniyye'yi yağma eden Gilân hükümdarı Mirza Ali kuvvetleri hezimete uğrattı. Sonra Bay Sungur olayı çıktı. Dedesi Ferruh Yesar'a sığınan Bay Sungur'a, sonradan, Erran bölgesi bırakılmış ve bu konuda anlaşmaya varılmıştı. Şimdi o da anlaşmayı bozmuş, isyan bayrağını çekmişti. Bu durum karşısında Rüstem Beg, Şeyh Haydar'ın oğullarını İstahr kalesinden çıkardı. Amacı, bunların müridlerinden yararlanmaktı. Bunlardan Sultan Ali, çoğu Anadolu'lu olan silâhl

müridlerinden bir ordu oluşturarak Rüstem Beg'in safında yer aldı. Yapılan savaşta Bay Sungur yenildi, kendisi ve kardeşi Hasan öldürüldü (Şevval 898/ Ağustos 1493). Az sonra, Safevî Şeyhi Sultan Ali de öldürüldü (Eylül 1493). Şah İsmail ise, müridleri tarafından Gilân'a kaçırıldı.

Bir süre sonra, Göde Ahmed olayı çıktı. Uğurlu Muhammed'in oğlu olan (boyunun ve kollarının kısalığı ve şişman oluşu nedeniyle " Göde " lâkabıyla ünalan) Ahmed Beg, İstanbul'da bulunuyordu. İbe Sultan'ın ağabeyi Nur Ali'nin ısrarlı davetine uyarak harekete geçmişti. Savaşmak için onu Çoban Köprüsü yakınında karşılayan Sultan Rüstem, İbe Sultan da dahil olmak üzere bütün emîrlerinin Göde Ahmed'in safına geçtiklerini görünce Gürcüstan'a kaçtı (Mayıs 1497) Ahmed Beg Tebriz'de hükümdarlık tahtına oturdu. Rüstem, iki ay sonra , Kaçar oymağının desteğiyle tahtını geri alma girişiminde bulundu ise de yenildi ve öldürüldü. (2 Zilkâde 902/2 Temmuz 1497). Ahmed Beg'in sultanlığı da ancak altı ay sürdü. İcraatından memnun olmayanlardan İbe Sultan, Fars valisi Pürnek Kasım Beg ile anlaşarak, Sultan Yakub'un Şirvan'da bulunan oğlu Murad Beg'i hükümdar ilân ettiler ve üzerlerine gelen Sultan Ahmed'in kuvvetlerini bozguna uğrattılar, kendisini de öldürdiler (13-14 Aralık 1497).

Ahmed Beg'in ölümünden sonra durum daha da karışmış, emîrlerin her biri Akkoyunlu şehzâdelerinden birini tutarak çeşitli bölgelere hükümdar ilân etmişlerdir. Bunlardan Murad Beg, Şirvan'da; Elvend Mirza Beg, Azerbaycan'da; Muhammedî Mirza ise Yezd'de hükümdarlığa getirilmişlerdir. Bu hükümdarlar, kendilerini bu mevkie getiren bey ve emîrlerin ellerinde birer oyuncak durumuna gelmişlerdir. Bu hükümdarlardan Muhammedî Mirza, Elvend ve Murad beylerle yaptığı savaşta yenilmiş ve öldürülmüştür (905/1499-1500). Sonra, Murad Beg, Elvend Beg'e saldırdı. Ebher yöresinde savaşacakları sırada, Baba Hayrullah adlı bir derviş, araya girerek, barışmalarını sağladı. Bu barış andlaşmasına göre Diyarbakır, Azerbaycan, Erran Elvend Beg'e; İki Irak, Kirman ve Fars da Murad Beg'e verildi (906/1500).

Akkoyunlu devletinin bu iç çekişmelerinden yararlanan Şah İsmail, Gilân'dan ayrılmış (Ağustos 1499), Erzincan'a gelmişti. Buradan Anadolu'nun bütün yörelerine ulaklar göndererek müritlerini topladı. Kısa bir süre içinde kuvvetli bir ordu oluşturdu. Erzincan'dan hareketle Şirvan'a geçti. Burada Şirvanşah Ferruh Yesâr ile yaptığı savaşı kazandı. Ferruh Yesâr da öldürüldü. Tehlikeyi sezen Elvend Beg, bütün gücüyle Şah İsmail'in üzerine yürüdü. Yapılan savaşta o da yenik düştü (1501 Temmuz veya Ağustos). Tebriz Şah İsmail'in eline geçti. Böylece Safevî devleti resmen kurulmuş oldu. İlk "Şeyh", sonra "Şah" ünvanını kullanan İsmail, bu sırada 15 yaşlarında bir gençti.

Yenilgiye uğrayan Elvend Beg Anadolu'ya kaçtı. Yeniden asker toplayarak ordusunu kuvvetlendirmeye çalışıyordu. Bunu haber alan Şah İsmail, Elvend Beg'in üzerine yürüdü. Elvend Beg'in askerleri kaçtılar, kendisi de Bağdad'a oradan da Diyarbakır'a geldi. Diyarbakır bölgesi Cihangir oğlu Kasım Beg (Kasım Padişah da denilir)'in yönetiminde idi. Hâkimiyetini Elvend Beg'le bölüşmek istemeyen Kasım Beg, onunla savaştı ve yenik düştü. Sonra da öldürüldü. *Menâkıb-i İbrâhim-i Gülşenî*'de bu olay özetle şöyle anlatılır:

" Gülşenî, anavatanı olan Diyarbakır'e gelince tekrar irşada başlamış. Bir ara Sultan Kasım'la tanışmış. Fakat Sultanın maiyeti Gülşenî'yi Sultana Elvend Beyin casusu olarak tanıtmışlar. Bunun üzerine Sultan Kasım da şeyhten çekinmeye başlamış. Hattâ Sultan Kasım Mardin yaylağına gittiği vakit İbrahim-i Gülşenî'yi de şehirde bir fitne çıkarır endişesiyle yaylağa davet etmek mecburiyetinde kalmış ve ona Mardin'de kalması için bir zaviye bile yaptırmak istemiş, fakat Gülşenî kabul etmemiş. Kısa bir müddet sonra Sultan Kasım'a yeğeni Elvand Bey, 'düşman Bağdad'tan benim özerime hucum etti. Amcam bana memleketinden bir miktar yer versin, sonra fazlasıyla kendisine iade ederim ' diye haber göndermiş. Kasım Bey bu teklifi kabul etmemiş. Bu yüzden yeğenle amca arasında harp çıkmış ve Kasım Bey yenilip esir düşmüş. Elvend Bey'in Gülşenî'ye karşı çok hürmeti varmış. Elvend Bey Gülşenî'yi Kasım Bey'in karısının, Diyarbakır kalesinin anahtarlarını teslim etmesi için hapiste bulunan amcasına göndermiş. Kasım Bey de eğer yeğenim beni öldürmez ve bir zaviyede yaşamama müsaade ederse karım Diyarbakır kalesinin anahtarlarını versin demiş. Bu teklifi Elvend Bey kabul ettiği için Gülşenî Diyarbakır'e gitmiş. Kalenin anahtarlarını Kasım Bey'in hanımından alıp Elvend Bey'e teslim etmiş. Fakat, Sultan Elvend karısının teşvikiyle Kasım Bey'i öldürtmüş." (64).

Diyarbakır bölgesi 1505 yılına kadar Elvend Beg'in elinde kaldı.

Elvend Beg'in h.911/m.1505-1506 yılında ölümü üzerine, Akkoyunlu beyleri tarafından Uğurlu Mehmed'in oğlu Zeynel Beg çağrılarak hükümdar ilân edildi. Zeynel Beg, Diyarbakır'a gelip hükümdar olur olmaz bazı gereksiz davranışlarda bulundu: uzun süredir Diyarbakır valiliğinde bulunan Emîr Musullu ile bazı emîrleri hapsedtirerek Mardin'e gitti. Orada bir süre kaldı. Sonra, Hısn Keyf (Hasankeyf)'e giderek burayı aldı. Oradan Urfa'ya döndü. Burasını da itaat altına soktu. Bu sırada Emîr Beg Musullu hapisten kaçtı. Arkadaşlarıyla birleşerek topladığı kuvvetle Zeynel Beg'in üzerine yürüdü. Yenilgiye uğrayan Zeynel Beg, tekrar Dulkadiroğlu'na sığındı. Dulkadiroğlu Alâüddevle, kendisini metbû tanıması için Emîr Beg'e baskı yapmaya başladı. Bir süre sonra Sah İsmail Dulkadirli

(64) Tahsin Yazıcı, *Gülşenî Ve Tarikatı*, (basılmamış doktora tezi), Dil Ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, No. 74; Muht-ı Gülşenî, *Menâkıb-i İbrahim-i Gülşenî*, Yayınlayan: Tahsin Yazıcı, TTK yayını, Ankara 1982, sf. 272 v.d

ülkesine saldırdı. Harput'u fethetti. Diyarbakır hâkimi Musullu Emîr Beg'i de, safına katılmaya davet etti. Emîr Beg de aldığı bu davet üzerine bazı akraba ve oymağı ile Şah İsmail'in huzuruna geldi. Kendi hâkimiyetinde bulunan Âmid şehrini ve bütün Diyarbakır bölgesini ona teslim etti (1506). Safevî hükümdarı da ona, devletin en önemli görevlerinden biri olan "mühürdarlık" görevini verdi. Emîr Beg, Boynunda taşıdığı bu mühürle, Şah İsmail'in fermanlarını mühürlüyordu. Emîr Beg, Sultan Yakub dönemi emîrlerinden Gülâbî Beg'in oğlu idi. Dirayetli bir komutan olduğunda kaynaklar birleşirler. Böyle değerli bir komutanın Musullu gibi kalabalık ve ünlü bir oymakla Şah İsmail'e katılışı, gücünü daha da arttırmıştır.

Böylece, geniş ve fethi kolay olmayan Diyarbakır bölgesi Safevî devletinin yönetimine girmiş oldu. Şah İsmail, cesur ve yetenekli komutanlarından biri olan Ustaclu (veya Ustacalu) Muhammed Han'ı Diyarbakır valiliğine atadı (65).

(65) Anonim *Târih-i Şah İsmail*, Bristish Museun, Or. 3248, sf. 122b-123a, 131b ve devamı; Handemîr *Habîbu's-siyer*, Bombay 1857, c.2, sf. 44-47; Solakzâde, *Târih*, İstanbul 1298, sf. 319-320; Kemâl-Paşazâde, *Tevârih-i âl-i Osman*, (yzm), Millet, Ali Emîrî Ktp. Nr. 29,32, sf. 116b; Âli, *Künhü'l-ahbâr*, Türk Tarih Kurumu Ktp. Nr. 546, basılmış kısım, III, sf. 43; Gaffarî, *Târih-i Cihan-ârâ*, Tahran 1343, sf. 270; M.H. Yınanç, *Akkoyunlular ve Diyarbakır* mad. 1A; Prof. Dr. Faruk Sümer, *Akkoyunlular*, sf. 30-33; aynı yazar, *Safevî Devletinin Kuruluşu Ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976, sf. 28-30

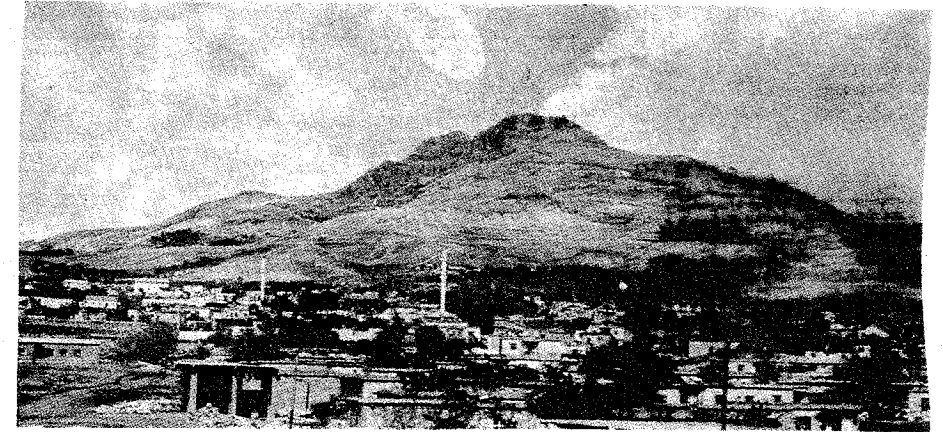
VI.

AKKOYUNLULAR'DAN KALMA ESERLER VE KİTÂBELER

A— Ergani ve Diyarbakır kalelerinin onarımı:

a— Ergani Kalesi:

Ergani Kalesinden bugün çok az bir iz kalmıştır. Kale, 1526 metre yükseklikteki Zülküfûl Dağı'nın kasabaya hâkim yaygın bir tepesinin üzerinde idi (Res.127). Burası, deniz seviyesinden bin metre yüksekliktedir. Zülküfûl Peygambere ait olduğuna inahılan Zülküfûl Peygamber Makamı da buradadır. Burayı 25 Eylül 1932 tarihinde inceleyen Basrı Konyar, kalenin o günkü kalıntıları hakkında şu bilgileri veriyor:

Res. 127 — Ergani kasabasından kalenin görünüşü

"Uzun Hasan'ın dedesi Kara Osman bu Ergenekon hâtırasını tebcil için olacak ki Ergenenin kalesini tamir etmiş ve baştanbaşa yazılarla dolu kale anahtarını kasabaya hediye etmişti. 805 tarihini taşıyan bu tamirden ne olduğunu görüp anlamak için Oğuz diyarının Ergenekonuna gideyim dedim (. . .) . Kaleye çıkmak için, dar bir yokuşu terleyerek çıkıyoruz (. . .) . Yol yükseliyor ve bir dönemece giriyor. Burada ihtişamını Zülküfûl'den alan kalenin tek bir burcu kalmıştır. Dona dolaşa yol bu burcun altına varır. Dibi tuğla ve harçla tutturulmuştur. Üst yanları taşla örüktür. Fakat bu taşlar çok güzel yontulmuştur." (1).

(1) Basrı Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, sf. 343-344.

Ergani kalesinin h.805 (m.1402-1403) tarihinde Karayülük Osman Bey tarafından onarıldığına dair başka bir belge bulamadık. Ergani , Akkoyunlular'ın hâkimiyetine geçen ilk kaledir. Birçok defalar kuşatılmış , önünde savaşlar yapılmıştır. Akkoyunlular döneminde belkide birkaç defa onarım görmüştür. Ancak bunu teyit eden belgeler henüz yok. Mahallinde yaptığımız araştırmada, Zülküfül Makamını çevreleyen duvarlarda kullanılmış yazılı taşlara rastladık (Res. 128). Belkide bu taşlar kale duvarlarına aittir. Taşlar parça parça ve dağınık olduğu için, bunlardan bir sonuç çıkarmak mümkün olmadı.

Res. 128 — Zülküfül Makamı duvarında kullanılan yazılı taşlardan bir görüntü

b— Diyarbakır Kalesi:

Diyarbakır kalesinin İçkale'ye yakın bölümünün bazı yerlerinin 1449 tarihinde Cihangir, Urfa Kapısı'na yakın bölümünün bazı yerlerinin de Uzun Hasan tarafından 1456-1460 tarihleri arasında onartıldığı kitâbelerinden anlaşılmaktadır.

Cihangir'e ait her iki kitâbe de çok eksiktir. Kitâbelerden ancak 4-5 kelimelik birer kısım kalmıştır. Bunlardan ilkinde kalan metin şöyledir.

..... [خلد] الله ملكه و سلطانه .....

Türkçesi: Allah onun mülkünü ve saltanatını ebedî kılsın.

İkincisinden sadece tarih kısmı kalmış:

..... وذلك في سنة ثلث و خمسين و ثمانمائة .....

H. 853 (m.1449) tarihini veriyor ki, bu dönemde Diyarbakır'da Uzun Hasan'ın kardeşi Cihangir egemendi. Jean Sauvaget, bu ikinci kitâbeyi, birinci kitâbenin devamı olarak kabul ediyor. Biz de bu görüşe katılıyoruz. Çünkü, Albert Gabriel'in, Diyarbakır Kalesi planında (*Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, sf. 152 J. Sauvaget, *Inscriptions Arabes*, sf. 326) LXXIV-LXXV ve LXXV-LXXVI numaralarını verdiği kuleler arasındaki duvarlarda yer alan bu kitâbeler birbirine çok yakındır.

Dışkale'nin bu kesiminin sonradan yeniden onarıldığı ve bu son onarımda kitâbelerin yazıldığı taşlardan önemli bir kısmının kaybolduğu için yerine konulamadığı anlaşıyor.

Uzun Hasan'ın üçü surlarda (Res. 129), biri Ulu Cami'de olmak üzere dört kitabesi vardır. Ulu Cami'deki kitâbeyi birinci ciltte yayımlamıştık (sf. 284-285). Surlardaki kitâbelerin ilki, Dağ Kapısı'ndaki 6 köşeli Mervanî burcundan Urfa Kapısı'na doğru giderken 50 metre kadar ilerdeki surun iç yüzündedir. Siyah taş üstüne kabartma nesihle yazılmış bu kitâbenin metni şöyledir:

امر بعمله السلطان الملك العادل حسن بن علي بن عثمان خلد الله ملكه وسلطانه في سنة احدى وستين و ثمانمائة .

Türkçesi: Osman oğlu, Ali oğlu âdil Sultan Hasan bu onarımın yapılmasını buyurdu. Allah mülkünü daim etsin. Sene 861 (m. 1456-1457)

İkinci kitâbe, Urfa Kapısı'ndan Dağ Kapısı'na doğru gelirken 7. burcun doğu yüzündedir. Bu kitâbe de nesihle yazılmıştır. Kitâbenin metni:

(1) امر بعمله الملك العادل المؤيد النصور السلطان حسن بن علي بن عثمان خلد الله ملكه وسلطانه بمحمد وآله
(2) بتاريخ شهر شوال من شهور سنة ثلاثة وستين و ثمانمائة من هجرته عليه السلام

Türkçesi: Osman oğlu, Ali oğlu, yardım görmüş, Allah tarafından teyid edilmiş âdil padişah Sultan Hasan yapılmasını buyurdu. Hazret-i Muhammed ve âlihü hürmetine Allah mülkünü ve saltanatını ebedî kılsın. Tarih, Hicretin 863 senesinin aylarından Şevval (m. 1459 yılı Ağustos ayı.)

Bu kitâbe, Gabriel'in kitabındaki planda XIII. kulededir. Kitâbenin tarih kısmını veren 2. satırı değişiktir:

(2) بتاريخ شهر شوال من شهور سنة ثلاثة و ثمانين و ثمانمائة هجرية عليه السلام

Buna göre tarihi, h. 883 yılı Şevval (m. 1478 yılı Aralık) ayı oluyor. Akkoyunlu kitâbeleri AMİDA'da yok. Basri Konyar'ın *Amida*'nın tercümesi olan *Diyarbakır Kitâbeleri* eserine Süleyman Savcı tarafından eklenen bölümde yer alan bu kitâbe

Res. 129 — Uzun Hasan'ın onarttığı surların bugünkü durumu

(sf. 144), bizim verdiğimiz metinle aynı. Bu kitabı hazırlarken yaptığımız kontrolde aynı sonuca vardık. Esasen, kaynakların çoğunda, Uzun Hasan'ın ölüm tarihi 6 Ocak 1478 olarak kabul edildiğine ve Uzun Hasan'ın surlardaki onarımları başkenti Tebriz'e taşımadan önce tamamlamış olması akla daha yakın gelmekte oluşuna göre, tesbitimizin doğru olduğu anlaşıyor (2).

Üçüncü kitâbe, Urfa Kapısı'nın güneyindeki büyük burcun batı yüzündedir. Beyaz taşlar üstüne süslü bir kabartma nesihle yazılmıştır. Kitâbenin metni:

امر بعملة الملك العادل السلطان حسن بن علي بن عثمان خلد الله ملكه وسلطانه في سنة اربعة وستين وثمانمائة .

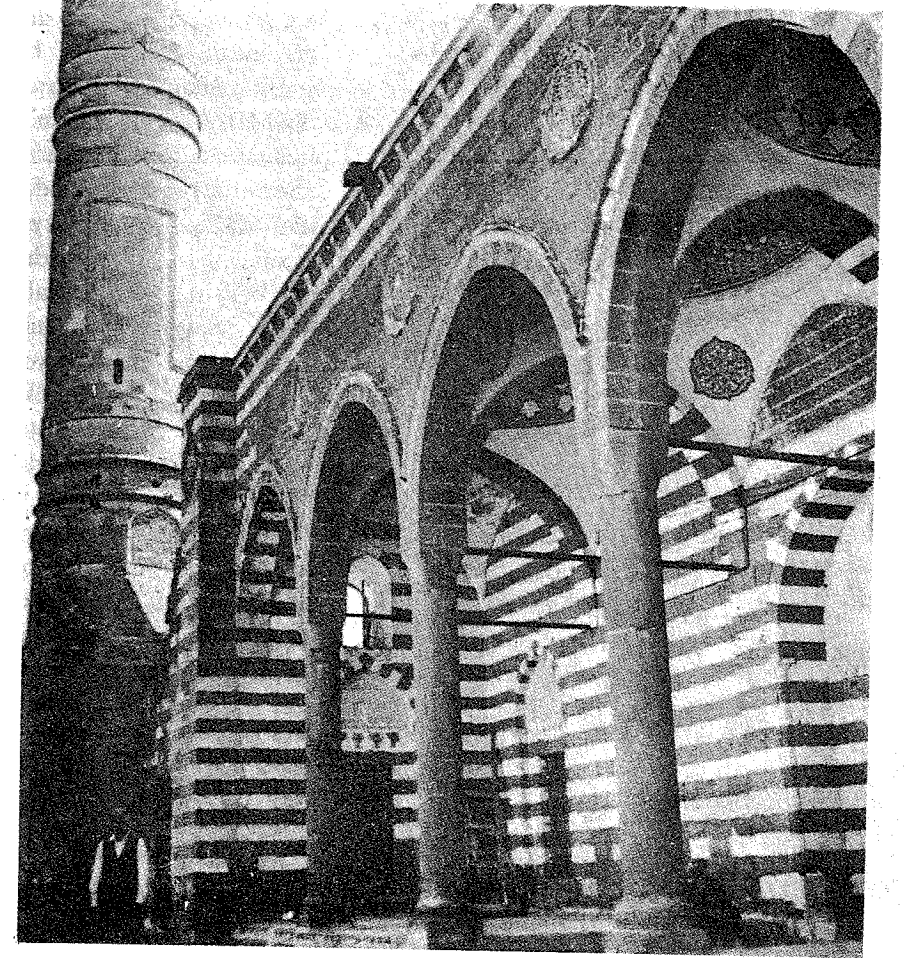
Türkçesi: Osman oğlu, Ali oğlu âdil padişah, Sultan Hasan bunun yapılmasını buyurdu. Allah saltanat ve mülkünü daim etsin. Sene 864 (m. 1459-1460).

(2) Ayrıca Bkz.: Süleyman Savcı — Kâzım Baykal, *Diyarbakır Şehri*, sf. 46

B — Camiler:

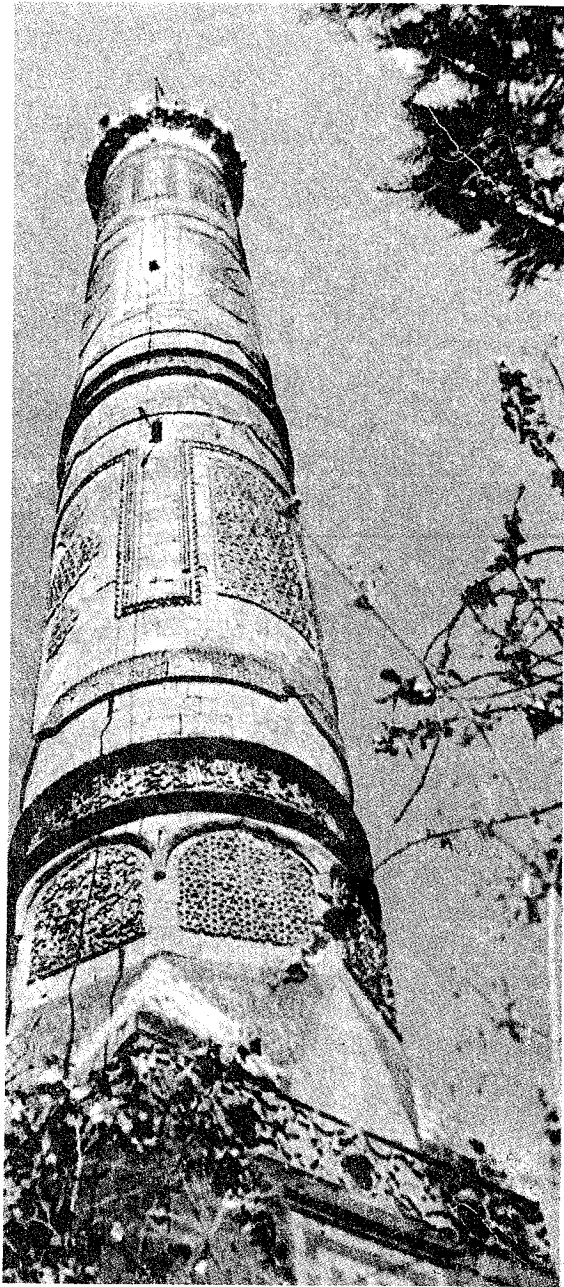
SAFA CAMİİ

İnşa tarihi belli değildir. Akkoyunlu eseridir. Minaresindeki güzel kabartma nesihli âyetlerle çinileri Osmanlı devrinden öncesine ait olduğunu gösteriyor. Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd b. Şeyh İbrahim Safî'nin tahrikiyle Uzun Hasan tarafından XV. yüzyılın ortalarında yaptırıldığı ve şeyhe hürmeten "Câmiü's-Safî" denildiği, sonradan, halk ağzında "Camiü's- Safa" ya dönüştüğü söylenmektedir. (Res. 130). Evliya Çelebi'de "İpariye" (miskli) diye geçer. "Doğrusu nemli havada, dört duvarını koklasan, misk kokar." der. (1). Camiye "Palo Camii"de deniliyor.

Res. 130 — Safa Camii kuzey cephesi ve son cemaat yeri

(1) Seyâhatnâme, c. 6, sf. 123.

Res. 131 — Taş işçiliğinin anıtsal bir örneği olan Safa Camii minaresi

cephesine birer pencere açılmış, iki yarım yuvarlak mihrap nişi yerleştirilmiştir.

Caminin H. 938 (m. 1531-1532) yılında esaslı bir onarım geçirdiği kitâbesinden anlaşılmaktadır. Caminin mimarî özelliği hakkında Prof. Dr. Metin Sözen şu değerlendirmeleri yapmaktadır:

" Diyarbakır camileri içinde önemli bir yapı olan Safa Camisi, şimdiye dek üzerinde durulmuş bir yapıt değildir. Son yıllarda onarılan bu yapı, önemini planından, çinilerinden ve zengin taş süslemesinden almaktadır. Siyah beyaz kesme taşlardan yapılmıştır. Dört yalın sütuna dayanan beş kubbe bir son cemaat yeri vardır ve kubbeler dışardan gizlenmiştir. Sütun başlıkları yalındır. Son cemaat yerinin doğu ve batı bölümleri duvarlarla kapalıdır. Ancak birer büyük altta, birer küçük üstte olmak üzere, ikişer pencereyle dışarı açılmaktadır. Son cemaat yerinin solunda, biraz ilerde, zengin bezemeli minaresi yer alır. Son cemaat yeri kubbelerine pendentiflerle geçilmiştir.

Şimdi kubbeler kalem işleriyle bezelidir. Caminin son cemaat yerine bakan

Küçük mihrablar yalın, bezemesizdir. Ortada ana giriş kapısı ise dışarıya çıkıntı yapmakta, üstünde arapça onarım yazıtı yer almaktadır. Beş satırlık bu yazıt çok az bozulmuştur. Yazıtın altında, kapının üstünde kalan boşluğa, sivri kemerli pencere açılmıştır. Pencerenin altındaki dar alanda ise iki satırlık yazı şeridi bulunmaktadır. Bu cephe kapıyı da içine almak üzere siyah-beyaz taşların sırayla kullanılmasıyla hareketlendirilmiştir. Ayrıca pencerelerin üst silmelerinde siyah-beyaz taşlara çeşitli şekiller verilmiştir.

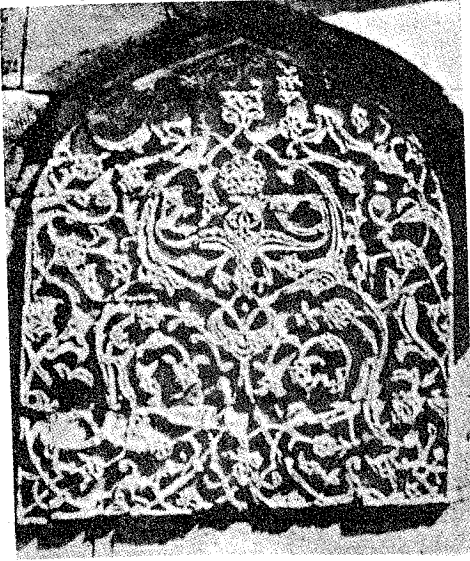
Son cemaat yerinde göze çarpan noktalardan biri, dış yüzde her kemerin arasına, sütunların üst bölümüne değişik biçimler taşıyan madalyonlar yerleştirilmiş olmasıdır. Burada siyah-beyaz taş dizisi kesilmekte bir süre siyah taş dizisi egemen olmaktadır. Bu görünüşü ilk onarım sırasında mı aldığı, yoksa gerçekten mi böyle bırakıldığı kesinlikle anlaşılmamaktadır.

Caminin sağındaki minaresi Türk taş bezemeciliğinin ilgi çekiçi örneklerinden biridir. Minare kaideden başlamak üzere külâhına kadar kuffi, nesih yazılar, değişik biçim ve desenlerde bezenmiştir. Taştan, tek şerefli bu silindirik gövdeli minare yalnız bezemeleri yönünden bile üzerinde uzun boylu durulmaya değer niteliktedir.

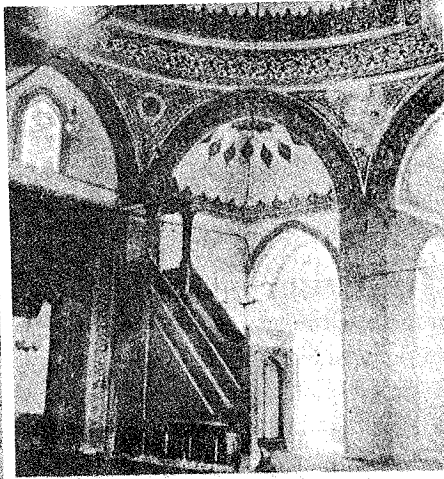
Safa Camisi'nin en önemli yanlarından biri, ana kapıdan içeri girilince görüleceği gibi orta alanda meydana gelen sekiz ayağa oturan orta kubbedir. Bu kubbe, dışardan yüksek bir kasnağa oturmakta ve konik çatıyla örtülü bulunmaktadır. Orta kubbe dört bağımsız, dört duvar ayağına dayanır. Bağımsız kare ayakların biçimi biraz değişmiş, geçişlere olanak tanımak için dışarı fırlamış, böylece kemerli bir bağlantı elde edilmiştir. Bu orta alan ayrıca yanlara genişlemektedir. Bu genişleme köşelerde birer pendentifli kubbe, ortada beşik tonozu varan geniş kemerlerle olmaktadır. Böylece sağda iki küçük kubbe ve arasında geniş bir kemer yer almaktadır. Benzer durum solda da simetrik bir biçimde tekrarlanmakta, mekân kendiliğinden genişlemektedir. Görüleceği gibi planı sekiz ayaklı, Mimar Sinan tarafından doruk noktasına ulaştırılan bir denemenin örneklerindendir. Eğer yapı Uzun Hasan zamanında yapılmışsa, bu işlem 1453-1478 yılları içinde olmalıdır. Bu oldukça erken bir tarihtir. Ayrıca 1531 onarımında plan şeklinin çok fazla değişmesi, yeniden biçim verilmesi oldukça zayıf bir ihtimaldir. Zaten yapıdaki onarım ve değişimleri izleyebilmek güçtür. Bu durumda, 1447 tarihli Edirne Üç Şerefeli Camisi'nden kısa bir süre sonra böyle bir yapının ortaya çıkışı, bize Mimar Sinan'ın Fatih Paşa Camisi gibi bu yapıyı da görebileceği ve bu yönden de üzerinde durulması gerektiği kanısındayız. Bazı araştırmacılar yapıyı 1476 yılına yerleştirmekte, 1531 yılındaki onarımı ise ana kapı ve revaklarla sınırlamaktadır.

Cami, mimarî önemi yanında, duvarlarını kaplayan çinileriyle de belirmektedir. Birbirine geçen daireler, verrev şeklinde kesişen çizgilerin meydana getirdiği sekizgen ve üçgenler, ayrıca değişik renklerin uygulanışıyla yapı bir kat daha zen-

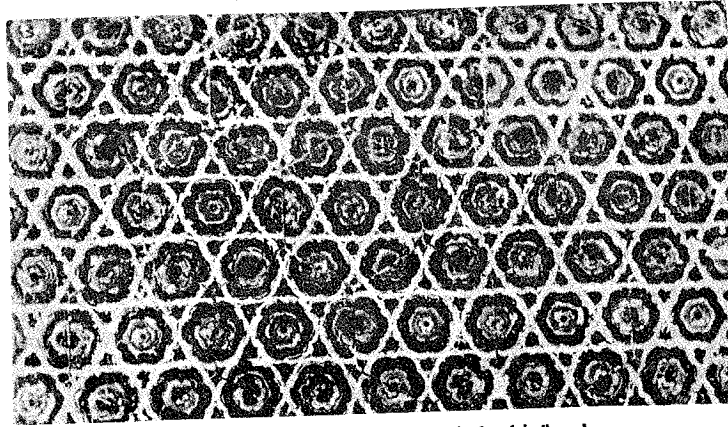

Res. 133 — Safa Camii minaresindeki bezemelerden biri

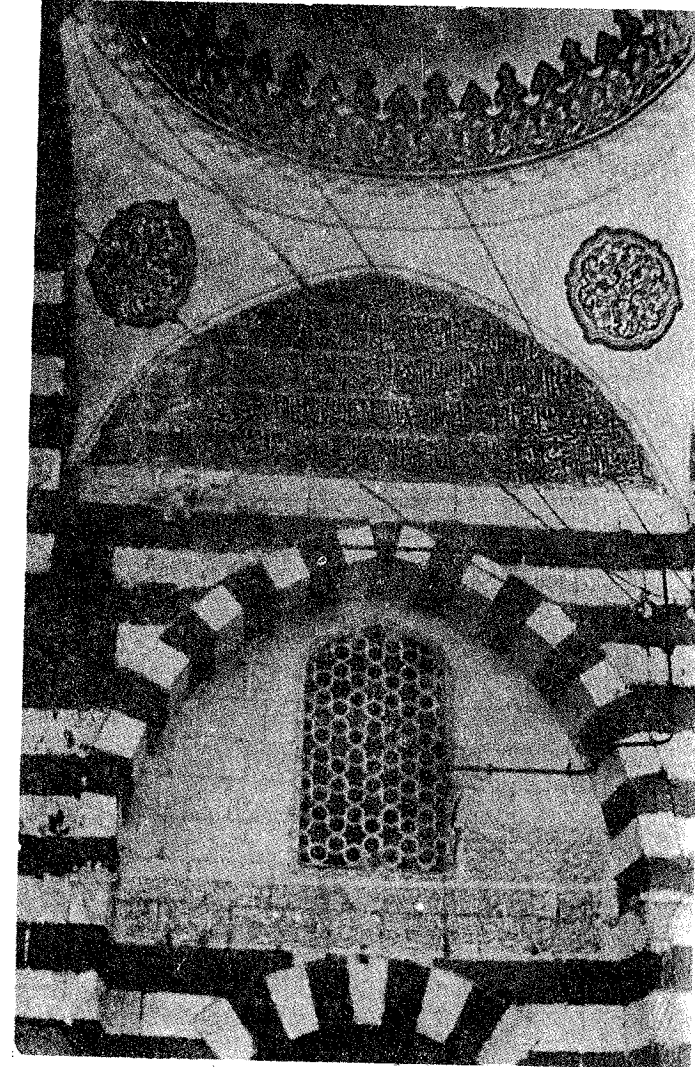
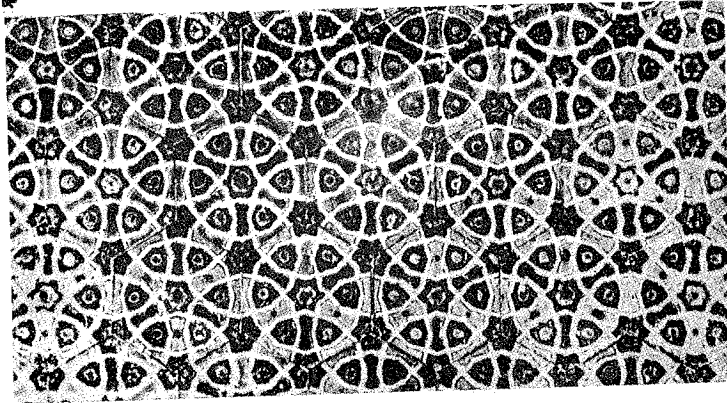

Res. 132 — Safa Camiinin içinden bir görünüş

Res. 135 — Safa Camii çinilerinden başka bir örnek

Res. 134 — Safa Camii çinilerinden bir örnek

Res. 136 — Safa Camii giriş kapısı üzerindeki kitâbeler

ginleşmektedir. Yer yer bozulmalarına karşın, 1.20 metre yüksekliğe kadar çiniler yapıyı dolaşmaktadır. Osmanlı dönemi çinilerinden farklı, sır altı tekniğiyle yapılmış bu canlı ve parlak çiniler, yerli bir atölyenin ürünü olmalıdır. Minaredeki taş işlerinin yanı sıra bu çiniler de, özel bir çalışmayı gerektirecek özelliktedir.

Taşın mihrap ve mimberi, yapının mimarî özelliğiyle uyum içindedir. Fakat mihrap yer yer anlayışsız eller tarafından boyanmıştır." (2)

Cami minaresinin alt ve üst kemerleri Kur'an-ı Kerim'den alınmış âyetlerle süslüdür. Minarenin alt kemeri üstünde, *Besmele... Ve ezzin*

fiynâsi âyeti (XXII/27) ile *Ve men ahsenü kavlen* âyeti (XLI/33): *Ve kulilhamdü lillâhi* âyeti (XXVII/93) sonuna kadar yazılmıştır.

Minarenin üst kemeri üzerinde ise, *Besmele... ya eyyühelleziyne âmenu izâ nûdiye* âyeti (LXII/9) ile onu takip eden *feizâ kudiyetissalâtü* âyeti yer almaktadır.

(2) Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, sf. 51-55.

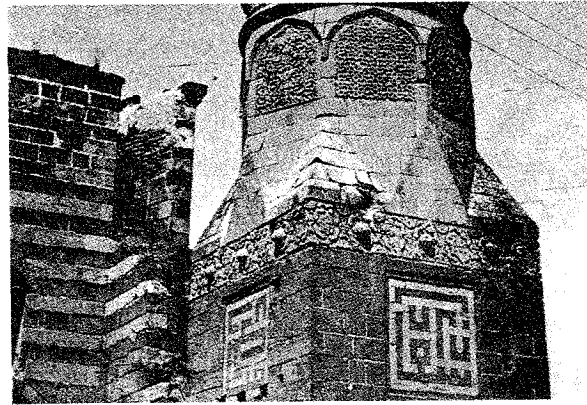
Cami kapısının şifi üstünde *Ve sikallezinette kav rabbühüm ilelcenneti zümerâ* âyeti (XXXIX/73) yazılıdır (Res.136). Bunun üzerinde şu kitâbe var:

بسم الله الرحمن الرحيم مثل الذين ينفقون اموالهم كمثل حية انبتت سبع سنابل في كل سنبلة مئة حبة والله يضاعف لمن يشاء والله واسع عليم في ايام دولة السلطان الاعظم والحاقان المعظم سلطان سلاطين الروم والعرب والمعجم عين سلاطين العثمانية منبع العز والجسم السلطانية ظل الله في الارضين سلطان الاسلام والمسلمين سلطان سليمان بن سلطان سليم خان ادام الله ايامه . عمر هذا الجامع الشريف العبد الضعيف اقل العباد واحوجهم الى رحمة ربه الملك المنان الفقير حاجي حسين علي بن حاجي عبد الرحمن الآمدى عفا الله عنهما المعمار والمهندس علي هذا البنا استاد احمد الآمدى جرى ذلك في تاريخ سنة ثمان وثلاثين وتسعمائة من الهجرة النبوية عليه الصلاة والسلام كتبه العبد الضعيف محمد بن عبد اللطيف سني .

Kitâbenin âyet hariç Türkçesi:

Besmele... âyet... Müslümanların ve İslâmın sultanı, yerlerde Allah'ın gölgesi, Süleyman-ı azamet ve haşmet menbaı, Osmanlı padişahlarının gözü, Acem, Arap ve Rum sultanlarının sultanı, ulu hakan, en büyük sultan , Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman'ın devleti zamanında, lutuf sahibi, Allah'ın rahmetine çok muhtaç ve kullarının en küçüğü, zaif kul, fakir, Âmidli Hacı Abdurrahman oğlu Hacı Hüseyin Ali bu camii şerifi onarttı. Allah her ikisinin taksiratını affetsin. Bu yapı üstündeki mühendis Âmidli Usta Ahmed'tir. Hicret-i nebeviyyenin 938 senesi tarihinde bu iş cereyan etti. Kâtibi zaif kul Simî Abdullah oğlu Mehmed'tir

Minarenin kaidesindeki girift kûfî yazılarda " Mübarek bad, saadet bad" yazılıdır. Kabartma kareler içinde ise " Ali " ve " Ömer " isimleri okunuyor. Bu isimler köşeli kûfî ile grift olarak yazılmıştır (Res. 137). Caminin batısındaki mezarlıkta ünlü bilgin Muslihiddin Larî'nin mezarı bulunmaktadır (3).

Res. 137 — Safa Camii minaresindeki girift kûfî yazılardan ikisi

(3) M. Lârî'nin hayat ve eserleri için Bkz.: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Adamlar*, sf. 13.

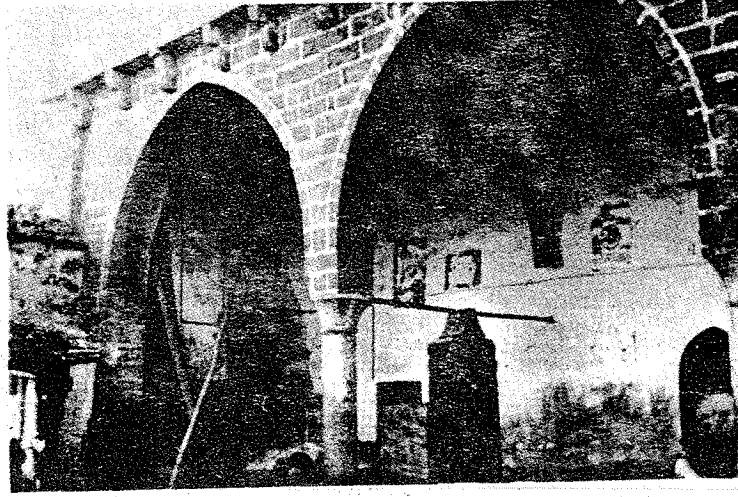
HOCA AHMED CAMİİ

Res. 138 — Hoca Ahmed Camii minaresi

Buna " Aynı minare camii " de denilir. Akkoyunlular dönemine ait bir yapıdır. Camide ve sekiz köşeli minaresinde kitâbe yoktur (Res. 138). Vakfiyesine göre h. 904/m. 1498 yılında Hoca Ahmed isminde bir hayırsever tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır "Bugün caminin avlusuna, minarenin yakınındaki bir kapıdan girilmektedir. Küçük avlusunda minare yükselmekte, güneyde üç sütuna dayanan dört bölümlü son cemaat yeri bulunmaktadır (Res. 139). Son cemaat yerinin iki yanı birer duvarla kapanmıştır. Son cemaat yerinden camiye giriş, orta eksen üzerinden değildir. Ayrıca son cemaat yeri örtü düzeninde de aksaklıklar ortaya çıkmakta, soldan birinci ve üçüncü bölümler kubbeye, diğerleri zamanla yıkıldığından, düz çatıya yakın düzensiz biçimde örtülmüştür. Son cemaat yerinin yapıldıktan sonra tekrar elden geçtiği, düzensiz onarıldığı anlaşılmakta, tüm yapıda da benzer durum karşımıza çıkmaktadır. Son cemaat yeriyle cami arsındaki açık dengesizlik giriş kısmında da belirmekte, son cemaat yerinin ikinci bölümünden camiye girişi sağlayan kapı yana kaçmakta, kemerin dibine rastlamaktadır. Ayrıca pencerelerde simetri bozulmuş, dengesizlik orada da açık şekilde belirmiştir.

Caminin iç görünüşü tam bir ters T biçimi göstermektedir. Buna yakın yapı tipine Erken Osmanlı dönemi camilerinde rastlıyoruz. Zâviyeli Camiler diye adlandırılan yapılarla, bu yapı arasında bazı benzerlik ve ayrılıklar vardır. Kısaca belirtirsek, burada uzunlamasına beşik tonozlu bir alan, mihrap önü çıkıntısına rastlayan bölümde çapraz tonoz halini almakta, güneye doğru mihrap bölümü çıkıntı yapmaktadır. Mihrap önü bölümü beş kenarlıdır. Büyük bir beşik tonoz köşelere bağlantı sağlayarak sonuçlanmaktadır. Ortada mukarnash bir mihrap, diğer kenarların ortasında da birer pencere vardır.

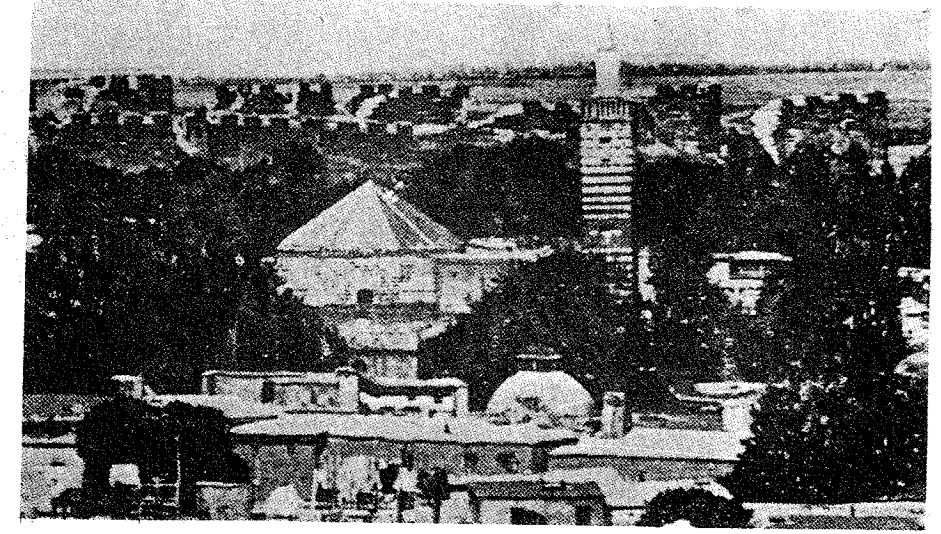
Res. 139 — Hoca Ahmed Camii son cemaat yeri

Erken Osmanlı döneminin en ilginç yapı tipi olan zâviyeli camilerde genellikle ortada şadırvanlı bir mekân, yanlarda odalar yer almakta, mihrap önü bölümü dışarı çıkıntı yapmaktadır. Bunların da kendi içlerinde çeşitli biçimde gelişme yolları vardır. Bu yapıyla kesin bağlantılar kurmak ve etkiler aramak konuyu biraz zorlamak olur. Erken Osmanlı döneminin yapı tipi, Anadolu'da etkilerini göstermemiş ve yayılmamıştır. Zaten bu yapıda da kesin benzerlikler ortaya çıkmamaktadır. Aynı Minare Camisi'nin minaresi, yapının biraz dışında yer almaktadır. Kare kâideli, sekizgen gövdeli ve tek şerefelidir. Camide konusu edilecek özellikte bezeme yoktur. Dış görünüşte yazıtlı kesme taşlar, özenilerek yapıldığını sonradan elden geçirildiğini göstermektedir. Geç dönem onarımları bu görünüşü bozmaktadır. İçerdeki çini parçaları sonradan başka yapılardan getirilerek yerleştirilmiştir." (1)

(1) Metin Sözen a.g.e, sf. 81-83

NEBİ CAMİİ

"Peygamber Camii" de denilir. Akkoyunlu eseri olup XV. yüzyıldan kalmaz. Taş örtülü tek kubbelidir. Önünde iki pembe mermer direkli üç kemeri ve kubbeli son cemaat yeri vardır. Minaresi ve ön cephesi bir sıra kara ve bir sıra ak taştan yapılmıştır. Minarenin Diyarbakırlı kasap Hacı Hüseyin tarafından 1530 (h. 936) yılında hayrat olarak yaptırıldığı kitâbesinden anlaşılıyor. Peygamber efendimiz-

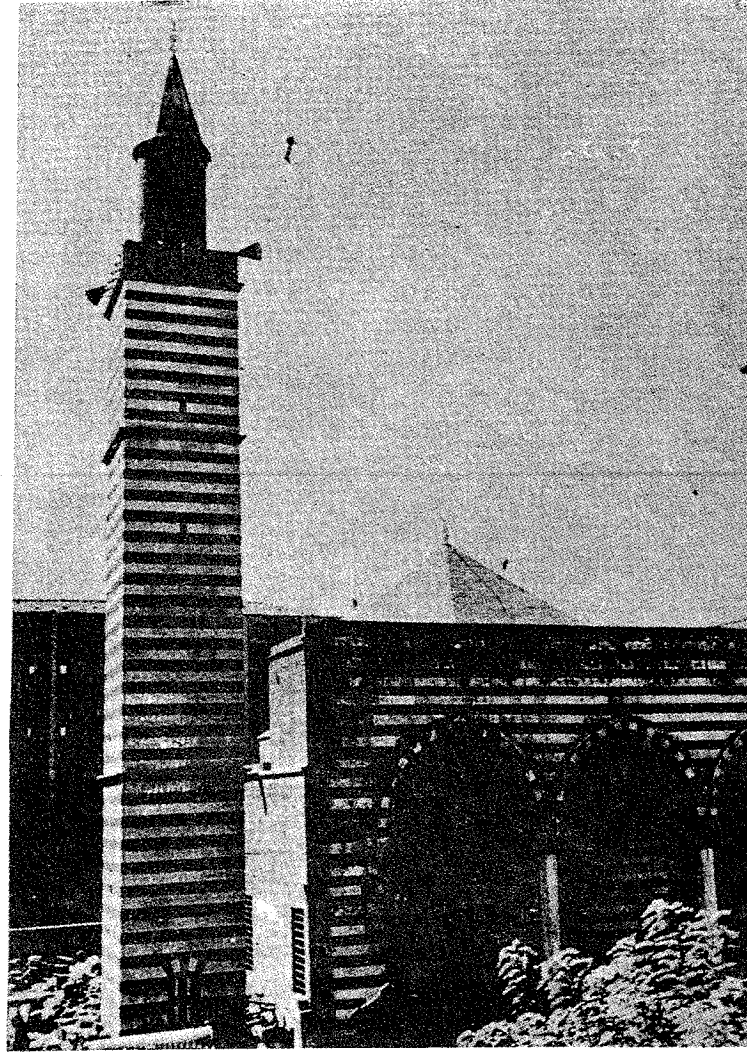
Res. 140 — Nebi Camiinin uzaktan görünüşü (1908)

den "Kaal en-Nebiiyi" veya "Kaale Resûlullâhü" diye bahseden kitâbelerin çokluğundan dolayı camie "Nebi" veya "Peygamber" camii denildiği sanılmaktadır.

Cami, daha önceleri iki binadan oluşuyordu (Res. 140). Vaktiyle, şafiilere tahsis edilen şimdiki binanın doğusuna bitişik Selçuk mimarisi tarzında yapılmış hanefiler kısmı bulunuyordu. Mihrabı pek süslü çinilerle donatılmıştı. Birinci Dünya Savaşı'nda Diyarbakır Ordu merkezi haline getirildiğinden bazı yapılar, camiler, bu arada Nebi Camii de askeri işgal altında idi. Ali Emîrî'nin ifadesiyle "O çinilerle müzeyyen camilerin cümlesine asker yerleştirildi. Birçok kıymetli çiniler yerinden koparıldı. Nebi Camiinin etrafı ve mihrabı bile kadim çinilerle süslü idi. Bunlar da yerinden sukût ettirilerek ne yapıldı ise yapıldı. Asker kuru yerde yatamaz diyerek o nefis ve kıymetli, atık İran halıları camilerde serili bırakıldı. Sonra bu halılardan eser görünmedi, her biri sır olup gitti" (1). Böylece tahrip edilen Nebi Camiinin bu bölümünün toprak damı 1927'de çöktü. 1955 yılı Şubat ve Mart aylarında bu kısım ve minare belediyece yıktırılarak genişletilen caddeye katıldı.

(1) Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyet-i Şarkîyyesi (Diyarbakır)*, İstanbul 1918, sf. 34.

Res. 141 — Nebi Camii kuzey cephesi

(2). Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1960 yılında cami onarıldı ve taşları numaralanmış minaresi de aynı şekilde bugünkü yerinde yeniden inşa edildi (Res. 141)

(2) O tarihlerde Diyarbakır Tanıtma Derneği başkanı idim. Derneğin kurucu üyesi ve başkan yardımcısı Ziya Gökalp Lisesi Tarih Öğretmeni (halen, Prof. Dr.) Fahrettin Kızıoğlu ile birlikte duruma el koyduk. Yıkılınmadan önce minarenin taşlarına numara koydurttuk. Kızıoğlu'nun bu konuda tuttuğu notlar, KARA-AMID dergisinde yayımlanmıştır (Bkz., c.1, sf. 283-286).

Evliya Çelebi, bu cami hakkında şunları yazar:

" Dağ kapısı yakınında bir eski camidir. Gayet ruhaniyetli olup, kubbeleri kârgirdir. Baştanbaşa kurşunludur. Dört köşe bir minaresi vardır. Bir tarafında yine şâfîiler camii var. Mihrab ve mimberi, müezzinler mahfili gayet sanatlıdır. Avlusunda havuzu ve fiskiyesi sanatlıdır. Bunun da cemaatı çoktur. Yapıcısı, Hazret-i Peygamberi rüyasında görüp, onun öğretmesiyle yaptığı için Peygamber Câmii derler" (3).

Caminin mimarî yapısı ve özellikleri hakkında Metin Sözen şu görüşleri ileri sürmüştür:

" Yapının tümü kesme taştandır. Eskiden geniş bir alana yayılıyor, bazı ek yapılarla genel görünüşünü kazanıyordu. Cami olarak iki yapıdan meydana geliyor-du Eskiden Şafîî'lere ayrılan şimdiki caminin dışında, Selçuklu mimarisi özellikleri taşıyan ikinci bir Hanefî'lere ait cami, avlusunda medresesi vardı. Ayrıca bu caminin mihrabı zengin çinilerle bezenmişti. Toprak damla örtülü bu cami 1927 yılında çökmeye başlamış, 1955 yılında Dağ Kapısı'ndan itibaren açılan geniş cad-denin üzerine rasladığından belediye tarafından minareyle birlikte yıktırılmıştır. Bugün elimizde eski bir kroki, birkaç fotoğrafın dışında, çiniler de dahil olmak üzere hiçbir kalıntı yoktur. 1960 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce diğer kalan kısımları iyice onartılmış, sökülen minaresi caminin yakınına yeniden yaptırılmıştır.

Ayrıca bugün caminin arkasına rastlayan, 1718 m. (1131 h) tarihli, burada valilik yapan Köprülü Abdullah Paşa'nın zevcesi Zübeyde Hanım ile, kızı Leylâ Hanım'ın türbeleri yer alır. Diğer görülen ek yapılar son onarım sırasında oldukça değişikliğe uğramıştır.

Yapı daha önce değindiğimiz gibi, Diyarbakır'ın özelliği olan siyah bazalt taşından yapılmıştır. Ancak son cemaat yeri cephesinde ve minarede bir sıra beyaz kesme taş, bir sıra siyah bazalt taştan değişik bir yol denenmiş ve tek düzen görünüş bozulmuştur. Bu tip kullanım ayrıca yapıya hareket kazandırmıştır.

Nebi Camisi, mimarî özellikleri, plan şeması bakımından bir bakıma altı ayaklı yapılar grubu içine girer. Akkoyunlular Devri eseri olmasından Osmanlılar Devrinde ortaya çıkan aynı tip yapılarla bağlantısı bakımından büyük önem taşır. Son cemaat yeri üç kubbelidir. Kubbeler cephede iki bağımsız, iki yarım duvara gömülü sütunlara dayanır. Yan kısımlar duvarla kapalıdır ve birer pencereyle dışarıya açılmaktadır. Pencere dikdörtgendir, üzerinde sivri boşaltma kemerleri vardır.

(3) *Seyâhatnâme*, Zuhuri Danışman yayını, c.6, sf. 123

Kubbeler yanlarda doğrudan duvarlara değil, dar kemerlere oturmaktadır. Böylece siyah-beyaz taşlarla süslü cephenin dışında, bu dar kemerler de girişe canlılık vermektedir. İki yandaki kubbeli alan biraz yükseltilerek, ortadaki giriş kısmından ayrılmış, cami cephesine yanlarda iki pencere, iki de beş kenarlı son cemaat yeri mihrabı açılmış, düzenli bir görünüş elde edilmiştir. Ayrıca belirtilmesi gereken bir konu son cemaat yeri kubbelerinin düz bir alınlık duvarıyla gizlenmiş olmasıdır.

Minaresi eskiden şimdiki yerinden daha uzaktaydı. 1960 yılındaki onarımda yeni yerine alınmıştır. Minare, bu çevrede sık sık karşımıza çıkan kare şeklindedir. Bu daha çok Suriye ve Güney-doğu Anadolu özelliğidir. Siyah-beyaz taşlardan yapılmıştır. Üstündeki silindirik kısım, diğer kısımlarla çelişme halindedir. Kare kaideli minare yapıldıktan sonra, bu kısmın eklenmesi akla daha yakındır. Onarım ve taşıma sırasında, aslına bağlı kalma amacıyla, yenisinde de aynen tekrarlanmıştır. Minareye silindirik bir boşluktaki merdivenlerden çıkılır. Dışta dikkati çeken, zaman zaman beyaz taşlara rastlamak üzere yazı dizilerinin bulunuşudur.

Yapı, içerden değişik bir görünüme sahiptir. Zemin planına bakılırsa altı ayaklı, ve yanlara ikişer derin kemerle genişleyen bir durum görülür. Bu görünüşüyle altı ayaklı yapılar içine koymak mümkündür. İlk anda plandan kalkarak böyle bir sonuca varmak, bizi yanıltabilir. Üst yapı doğrudan doğruya bir kubbenin yanlara derin kemerlerle genişletilmesinden meydana gelmiştir. Daha başka örneklerine de rasladığımız bu tip görünüşleri hemen tek kubbeli yapılar arasında düşünerek, bir takım yenilikleri gözden kaçırmamak gerekir. Bu tip yapılar herşeye rağmen bir geçiş, yeni denemelere olanak tanıyan yapılardır. Kesin tarihini bilmemize rağmen XV. yüzyılın Osmanlı yapılarıyla bazı bağlantılar kurmamızda yardımcı olmaktadır.

Orta alanda iki kare ayak bulunmakta, bunların köşeleri belirli bir yüksekliğe kadar düzlendiğinden, zemin planında sekizgen gibi gözükmektedir. Altı ayaklı yapılarda kubbeye geçiş organı, bir yanda bu ayaklara dayanır. Burada ise böyle bir durum yoktur. Köşe trompları yanlara açılan kemerlerin ortasına rastlamaktadır. İçteki kubbe dışta gizlenmiş, taştan konik çatı şeklini almıştır. Aynı durumu son cemaat yeri kubbelerinde de görmüştük. Bu bakımdan Nebi Camisi'nin dış görünüşü, plan şemasını yansıtmamaktadır.

Tromplar ve kubbe yeni kalem işleriyle bezenmiştir. İlk anda yapıya iç açıcı bir görünüm sağlayan, bu yanlara kemerlerle açılmasıdır. Ayrıca bu açılmadan yararlanarak her cepheye iki pencere koymak mümkün olmuştur. Mihrap cephesinde ise iki pencere vardır. Mihrabı beyaz taştandır, geometrik bordürleri bulunmaktadır. Mimberi yalın ve herhangi bir özelliği yoktur. Zemininden biraz yukarıda bir şerit halinde çiniler yer almaktadır." (1).

(1) Metin Sözen, Diyarbakır'da Türk Minaresi, sf. 43-47

NEBİ CAMİİ MİNARESİNDEKİ KİTÂBELER

Nebi Camii minaresinde dört sıra (yerlilerce KOR) halinde dört takım kitâbe bulunmaktadır. Minarenin yukardan aşağı birinci sıradaki kitâbesi: a- Doğu yüzünde: *Enşee hazihil minareti el-Hac el-Kassab Hüseyin fi eyyâmü es-Sultanü'l -A' zam ve'l -Hakanü'l -Muazzam*, b- Güney yüzünde: *Mevlâ Mülûkü't-Türk ve-l-Arabü ve-l-Acem es-Sultân Süleyman halled-Allahü Te'âlâ mülkehu ve zâlike*, c- Batı yüzünde: *İlâ darihil-Nebbiyyi Muhammedin sallallâhü aleyhi ve sellem. Allahüme tekabbel minhü kabûlen hasenen*

İkinci sıradaki kitâbeler: a- Kuzey yüzünde: *Kaale Resûlullâhü aleyhi ve sellem: Men tekellüme fi mesâcide bikelâm üd-dünya ahbad-Allâhü a'melehü*, b-Batı yüzünde: *Allahü Ekber Allahü Ekber Lâ ilâhe İllâllâh va-Llâhü Ekber Allahü Ekber ve Lillâh il-hamd*.

Üçüncü sırada: a- Kuzeyde, *Ve Resûl* kelimesinden sonra yosunlu ve bozuk. b- Doğu yüzünde; *Kaale Nebi (S.A) el-müezzinune etnabül nasi anakan yevmel kiyameti ve Resûlihi* c- Güney yüzünde: *Kaale aleyhil-selâm men kaale hine tesmaul-müezzine* hadisi ile kelime-i şehadet yazılı d-Batı yüzünde: ezanın bütünü yazılı.

Dördüncü sırada: a- Kuzeyde: *Besmele... Yâ eyyuhallezine âmenü izâ nûdiye âyeti (LXII/9) doğu ve güneyde devam ettikten sonra, Batı yüzünde: Kad efleha men tezekkâ âyeti ile başlar suhûfî İbrâhîme ve Mûsâ'ya kadar (LXXXVII/14-19) devam ettikten sonra, Âmmare hâzih-il-minâreti sâhib ül-hayrât el-Haç el-Kassab Hüseyin. Seneti sitte ve selesine ve tis'a-mi'e (H.936/m.1530)*

Âyetler ve hadisler dışında kalan kitâbelerinin tam metni şöyle oluyor:

انشأ هذه المنارة الحاج القصاب حسين في ايام السلطان الا عظم والحقان المعظم مولى ملوك الترك والعرب والعجم السلطان سليمان خلد الله ملكه عمر هذه المنارة صاحب الخيرات الحاج القصاب حسين سنة ست وثلاثين وتسعمائة

Türkçesi: *Bu minareyi Türk, Arap ve Acem padişahlarının efendisi, ulu hakan, en büyük sultan, Sultan Süleyman'ın saltanatı günlerinde (Allah mülkünü daim kılsın), Kasap Hacı Hüseyin yapmıştır.*

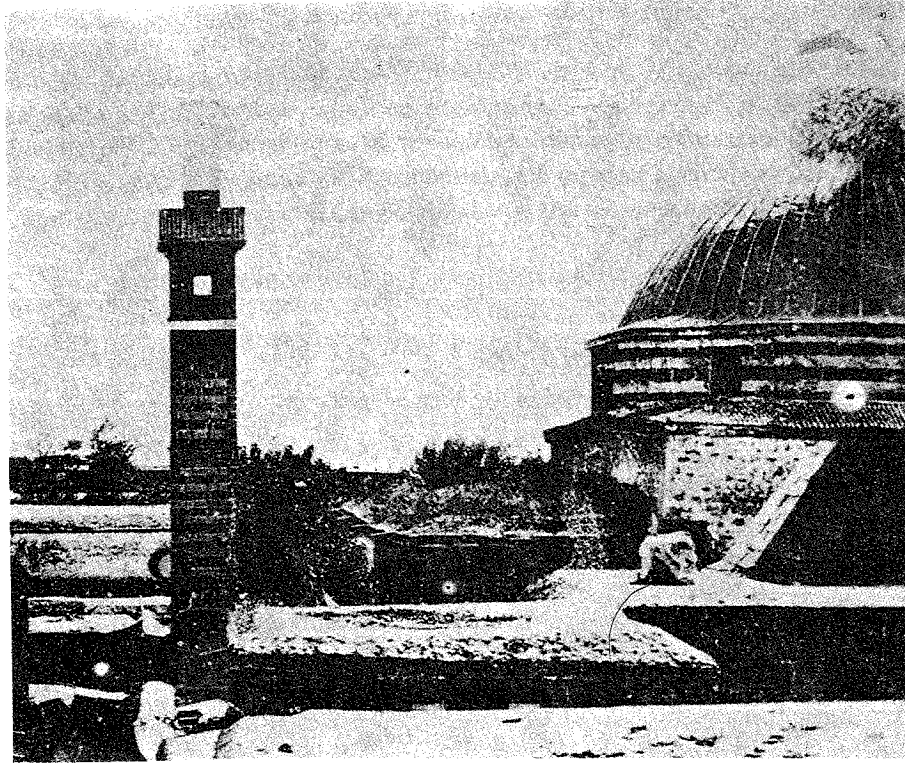
Bu minareyi hayrat sahibi Kasap Hüseyin 936 senesinde inşa etti.

ŞEYH MATAR CAMİİ

Asıl adı " Şeyh Mutahhar Camii " dir. Cami, Şeyh Mutahhar'ın türbesinin bulunduğu arsa üzerinde inşa edildiği için bu adı almıştır. Halk arasında " Şeyh Matar Camii " olarak bilinmektedir. Minaresindeki kitâbesinden caminin h. 906/m 1500 tarihinde Akkoyunlu sultanı Kasım Beg zamanında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedendir ki bazı eserlerde " Kasım Bey Camii " veya " Kasım Padişah Camii " adıyla anılır.

Camiyi inceleyen Prof. Dr. Metin Sözen diyor ki:

" Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1960 yılında onarılan yapı, bazı özellikleri yönünden Diyarbakır'ın en ilgi çekici yapılarından birisidir. Gövde bölümü dışında minaresi, kesinlikle diğerlerinden ayrılmakta, dört yalın sütun ve başlıklar üzerine oturmaktadır. Minarenin kare gövdesi siyah-beyaz kesme taşlardan yapılmış, üzerinde yazıtı bulunmaktadır. En üst silindirik gövdeli bölüm ise, Diyar-

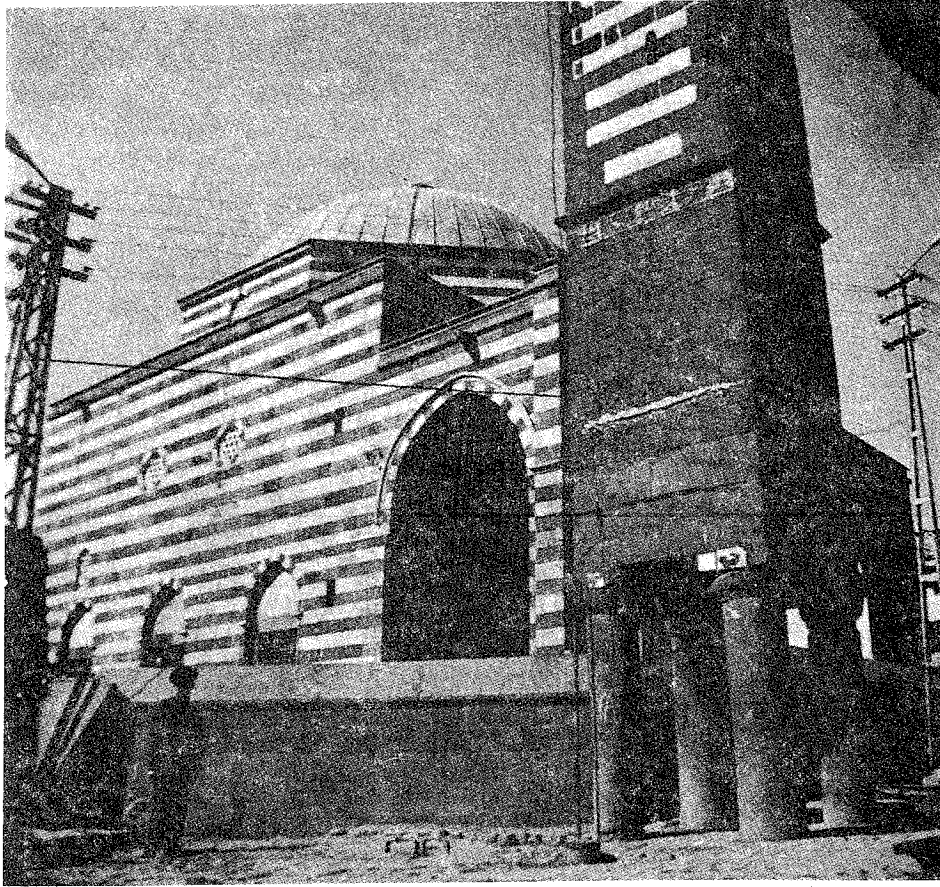

Res. 142 — Şeyh Matar Camii'nin genel görünüşü (1910)

bakır'daki diğer kare gövdeli minarelerin bir benzeridir. Diyarbakır ve çevresinde kare gövdeli minarelere sık sık rastlanmasına karşın, bunların içinde dört sütun üzerine oturanı yoktur. Bu yönden Şeyh Matar Camisi minaresi, şimdilik tek örnek olarak kalmaktadır. Ancak başta Evliya Çelebi olmak üzere bazı kaynaklar, Diyarbakır'daki benzer nitelikte ikinci bir yapının varlığını duyuruyorlar. Deve Hamamı'nın karşısında, dört yolun kesiştiği noktada bulunduğu anlaşılan Muallâk Camisi, eski bir kilisenin yerine yapılmıştı. Bu yapının en ilgi çekici yanı, beş sütun üzerine oturan minaresiydi. Evliya Çelebi bu yapı konusunda şu açıklayıcı bilgileri veriyor: ' Yapanını bilmiyorum. Ama Timurlenk yarısını yıkmıştır. Muallâk câmisi adıyla şöhrat bulmasının sebebi odur ki, bir dörtköşe yüksek minaresi var. Yapan usta, uzun minareyi beş uzun sütun üzerine yapıp, minarenin dörtköşe temelini dört sütun üzerine sihirli bir sanat ile öyle yapmış ki, akıl hayran kalır. Beşinci sütunu, minârenin temeli ortasına koyup, minârenin bütün ağırlığı bu sütun üzerindedir. Diğer sütunlar ihtiyaten konulmuştur. İşte bu yüzden camie Muallâk câmii demişler. Bu Minarenin temelindeki beş sütun, bir demirci dükkânı içinde olmakla herkes göremez. Çok dikkat edilirse görülebilir. Fevkalâde bir minaredir " (Evliya Çelebi Seyahâtname'si, c. 6, ss. 123-124). Caminin bir bölümünün Timur zamanında yıkıldığı anlaşılan bu yapının minaresinin ön örnek niteliği taşıdığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi'nin tanımlamasından beş sütun üzerine oturduğu açıkça belirlenen minarenin, Şeyh Matar Camisi minaresiyle sıkı ilişkisi bulunduğu, Şeyh Matar Camisi'nin minaresinin bu tür denemelerde Diyarbakır'da ikinci örnek olduğu görülmektedir. Vakıflarını da saptayabildiğimiz Muallâk Camisi'nin minaresi, bazı araştırmacılara göre, eski bir kilisenin çan kulesi olarak kullanılmış, sonra minare görevi yapmıştı. Ancak başta Evliya Çelebi olmak üzere yapı konusunda bilgi verenlerin bir bölümü bu konuya değinmiyorlar (Ş. Beysanoğlu, *Diyarbakır'da Vakıflar*, Karacadağ s. 19; a.y., *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s. 138). Timur döneminde bir bölümü yıkılan Muallâk Camisi'nin kesin yapım tarihini bilmiyoruz. Birinci Dünya Savaşı sırasında Belediye tarafından yıktırılarak yola katılmıştır. (...)

Cami bir sıra beyaz, bir sıra siyah kesme taşlardan yapılmıştır. Malzemenin Kullanımı açısından minare uyum içindedir. Burada siyah taşların vereceği ağır görünümünden kesinlikle kaçınılmıştır. Tek kubbeli bir yapı olmasına karşın dış görünüşü, özellikle hareketli son cemaat yeri kemerleri, gözü oyalamaktadır. Son cemaat yeri iki tam, iki yarım sütunla üç kemerli canlı bir cephe meydana getirmektedir. Cephe cami duvarlarından biraz dışarı taşkındır. Eğimli çatıyla örtülüdür. Bugün taşıyıcı görevi olmayan kemer ayak yerleri, kubbeli olabileceği, onarım sırasında düzçatıya çevirilebileceği düşüncesini akla getirmektedir. Bazı camilerde benzer durumlarla karşılaştığımız için, kesin bir yargıya varmak güçtür. Son cemaat yerine iki pencere açılmış, bunun yanına sağda bir küçük mihrabçık, solda penceremsi bir geçit verilmiştir. Bu yönden kesin simetriden sınırlı oranda da olsa

Res. 143 — Şeyh Matar Camii son cemaat yeri ve minaresi

kaçınılmıştır. Yapıya büyük bir taçkapıdan girilir. Yanlarda ise iki küçük niş yer alır. Cami tek kubbelidir ve kubbeye tromplarla geçilmiştir. Doğu ve Batı duvarlarına üçer pencere açılmış, mihrap duvarı ise penceresizdir. Burada ortaya çıkan özellik, mihrap duvarının değişik kullanılmasıdır. Mihrabın sağ ve solunda üstleri kemerli pencere gibi duran bölümler, gerçekte birer geçit durumundadır. Bu geçitlerden çıkan merdivenler sağa ve sola dönmekte, doğu ve batı duvarlarında mihraba yakın ilk pencerelerin üstünde ufak birer mahfil meydana getirmektedir. Mahfiller camiye birer yuvarlak kemerlerle açılmakta, her iki duvarın tek düzen görünüşünde birer hareket ögesi olmaktadır. Dış cephesinde taşın ve kemerlerin kullanılmasından elde edilen hareket, içerde bu mahfillerle sağlanmaktadır.

Gerçekte, mekânı büyük oranda genişletici öge olarak düşünülmüyecek bu mahfiller, ancak değişiklik ve hareket arayan bir düşüncenin sonucu olabilir. Böylece

tekdüzen bir iç görünüşte, sınırlı da olsa bazı elemanlar ve hacimler kullanılarak olanaklar zorlanmıştır. Diyarbakır'da Akkoyunlular döneminde yapılan diğer camilerin bazılarında, az da olsa belirli bir üslup denemesine gidilmeye çalışılması, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Cami yalın bir mihrap ve mimbere sahiptir. Herşey malzemenin kullanım biçimine, mimaride değişik düşüncelerin denenmesine dayanmaktadır. Kubbe, Nebi Camisi ve diğer bazı örneklerde olduğu gibi dışardan gizlenmemiştir. Açık biçimde, kare zeminden sekizgen bir kasnağa, oradan kubbeye geçildiği görülmektedir. Kısaca diyebiliriz ki, bu yapı ilginç minaresiyle ortaya çıkmakta, minarelerin gelişimi, çeşitli çevrelerde kullanılması konusunda yapılacak bir inceleme için, değişik bir örnek olmaktadır." (1).

ŞEYH MATAR CAMİİ MİNARESİNDEKİ KİTÂBELER:

Minarenin üst kemerinin Güney yüzünde: *Besmele ... Hüvellezi yusalliy*, Batı yüzünde: *Aleyküm ve melâiketühü liyuhriceküm minezzulümâti ilennûr, ve kâne bilmü'minîne rahiyâmâ* (XXXIII/43). *Tehıyyetühüm yevme yelkavnehü selâm*, ve'adde kuzey yüzünde: *lehüm ecren keriyâmâ* (XXXIII/44). *Besmele ... Mâ kâne Muhammediün ebâ ehadin min ri*, Doğu yüzünde: *câliküm, ve lâkin resulallahı ve hâtemennebiyyin*, ve kânallahü biküllü şey'in aliyâmâ (XXXIII/40) âyetleri yazılıdır.

Minarenin alt kemerinin Batı yüzünde: *Besmele ... İnnallâhe ve melâiketehü yusallüne alennebiyyi, yâ eyyü*, Kuzey yüzünde: *hellezine âmenû sallû aleyhi ve sel-limâ teslimâ* (XXXIII/56) âyetinden sonra, *enşee hazihil minaret el-mübarekete fî eyyâmil-sultan*, Doğu yüzünde: *el-âdil Kasım Han bi sa'yi Hoca Hüseyin bini Hacı Ömer el-reşi fil-tarih seneti sitte ve tisamie*.

Kitâbesinin tam metni -ayetler hariç- şöyledir:

- (1) انشأ هذه المنارة المباركة في ايام السلطان
(2) العادل قاسم خان بسمي خواجه حسين بن حاجي عمر الرش في تاريخ سنة ستة و تسعمائة

Tükçesi: (âyetler hariç), *Bu mübarek minare âdil sultan Kasım Han'ın saltanatı zamanında Hacı Ömer oğlu Hacı Hüseyin'in emeğiyle 906 (m. 1500/1501) senesinde inşa edildi.*

(1) Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, sf. 91-94.

LALA BEY CAMİİ

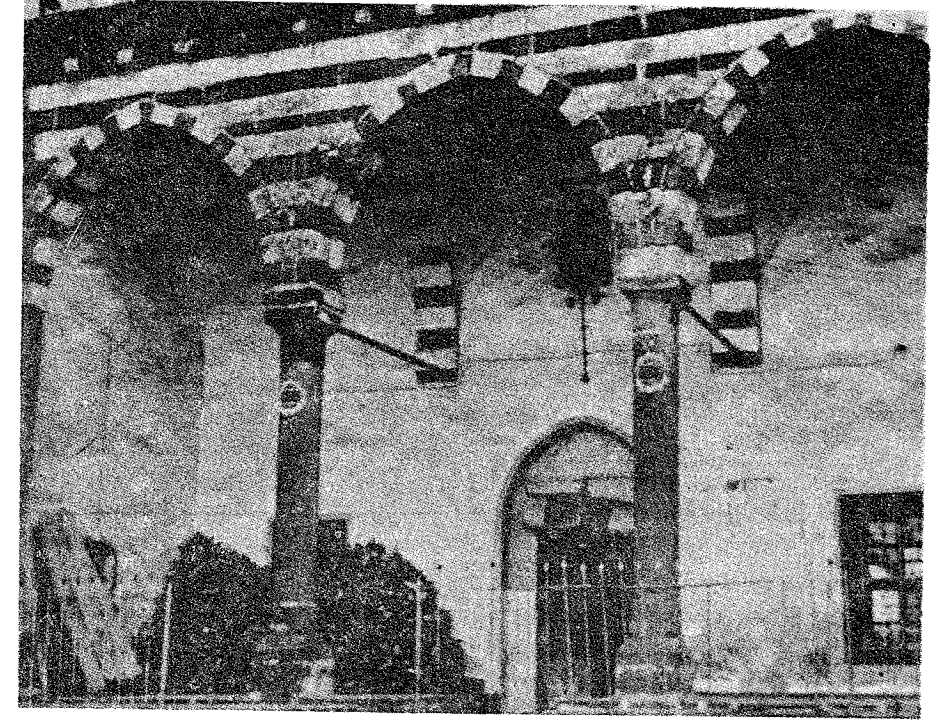
Halk arasında " Lâle Bey Camii " olarak bilinir. Aynı adı taşıyan mahallededir. Akkoyunlular dönemine ait olduğu ve Eğil beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. (Res. 144)

Res. 144 — Lala Bey Camii'nin genel görünüşü

Lala Kasım Bey hakkında *Şerefnâme* şu bilgileri verir:

" Şeyh Muhammed oğlu Kasım Bey, cesarette, bilimde, edebiyatta, güzel ahlâkta ve iyi karakterde tekti; güzel yönetimde, halkı idare etmekte ve gönüllerini kazanmakta bir bayraktı. Kürdistan hükümdarları arasında onun bir benzeri yoktu.

Res. 145 Lala Bey Camii son cemaat yeri

Akkoyunlu hükümdarlarının saltanatı zamanında şanı yüceldi ve değeri arttı. O kadar ki, Akkoyunlular kendisini komutan ve çocuklarından birine mürebbi olarak tâyin ettiler. Bu yüzden halk arasında Lala Kasım diye tanındı "

" Meşhur olaylardan biri şudur: Şah İsmail-i Safevî h. 913/m. 1507 yılında Diyarbekir'i istilâ ettiği zaman bu Lala Kasım kendisine bağlılığını sunmadı ve asla boyun eğmedi; tersine ona karşı son derece muhalefet etti. Bu yüzden Han Muhammed Ustaclu büyük bir orduyla üzerine yürüdü ve Eğil kalesini kendisinden alarak, kızılbaşların komutanlarından biri olan Mansur Bey'e verdi. Eğil kalesi yedi yıl onların yönetiminde ve tagallübünde kaldı. Sonra, Lala Kasım, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Sultan Selim Han'ın yardımı ve desteğiyle Eğil'i geri aldı ve miras kalmış görevine döndü " (1).

(1) Şeref Han, *Şerefnâme*, trc. Mehmet Emin Bozarslan, c.1 sf. 208.

Lala Kasım Bey Camii hakkında Metin Sözen şu bilgileri verir:

"Küçük tek kubbeli bir camidir. Bugün gelişigüzel elden geçirilerek kullanılmaktadır. Tümü kesme taştan yapıldığı, fakat sonradan son cemaat yeri ve minare dışında, diğer yanların özensiz şekilde onarıldığı anlaşılmaktadır. Kimliğini koruyan son cemaat yeri ve minarede, siyah beyaz taş sıraları kullanılarak, hareketli bir görünüm elde edilmeye çalışılmıştır. Üç kubbeli son cemaat yerinde, kubbelerin dayandığı sütunlar va başlıklar bezemesizdir. Ayrıca kubbeler dışardan gizlenmiş, özellikle belirtilmemiştir. Sağında, son cemaat yerinden girilen, taştan, tek şerefeli silindirik gövdeli minaresi bulunmaktadır. Bezeme olarak, papuç bölümünde kare çerçeve içinde yer alan küfî yazılar dikkati çekmektedir. Ayrıca papuçla gövdenin birleştiği noktada geometrik bir silme dönmecektir. Solda ise, bir kapıyla girilen türbe bölümü yer almakta, üstü kubbe, mummyalığı beşik tonozlu bu türbede kimin yattığını belirtecek bir yazıta rastlanmamaktadır.

Caminin ana mekânı bugün düz çatıyla örtülüdür. Fakat köşelerde açık biçimde görülen tromp izlerinden kubbeyle örtülü olduğu, zamanla kubbenin yıkılmasından sonra düz çatıya çevirildiği anlaşılmaktadır. Klasik özellikteki mihrabı da bozulmuş, caminin içi badanalanırken o da çirkin biçimde değiştirilmiştir. Yapının giriş bölümünde görülen mahfilin sonradan geç dönemde eklendiği üslûp özelliklerinden anlaşılmaktadır.

Akkoyunlular Devri'nde yapılmış olması mümkün Lala Bey Camisi, düzenli, tek kubbeli bir yapı iken çeşitli onarmalarla bozulmuştur. Özelliklerini yitirmeyen yeri daha önce de değindiğimiz gibi son cemaat yeri cephesi ve minaresidir. Renkli taş bezemenin, Diyarbakır'ın diğer yapılarında olduğu gibi burada da kullanıldığı, bu yolla hareketli bir ön cephe elde edilmeye çalışıldığı görülmektedir." (1)

Minarenin papuç kısmında kare çerçeve içinde yer alan küfî yazılardan bir tanesinde "Elhamdü lillah" yazılıdır. Kitâbe mahiyetinde bir yazı mevcut değildir.

C—MESÇİDLER:

Diyarbakır'da Akkoyunlular döneminden kalma olduğu kabul edilen sekiz mes-cid vardı. Bunların bir bölümü yok olmuş, bir bölümü varlığını sürdürmektedir.

Bu mescidler şunlardır:

HAMZA BEY MESÇİDİ : Hicri 848,m. 1444 yılında ölen ve Mardin'in Babı Savur semtinde gömülü bulunan Akkoyunlu Hamza bey tarafından yaptırılmıştır. Hamza Bey'in saltanat dönemi h. 838-848/m. 1434-1444 tarihleri arasındadır. Bu (1) Metin Sözen, a.g.e., sf. 95-96.

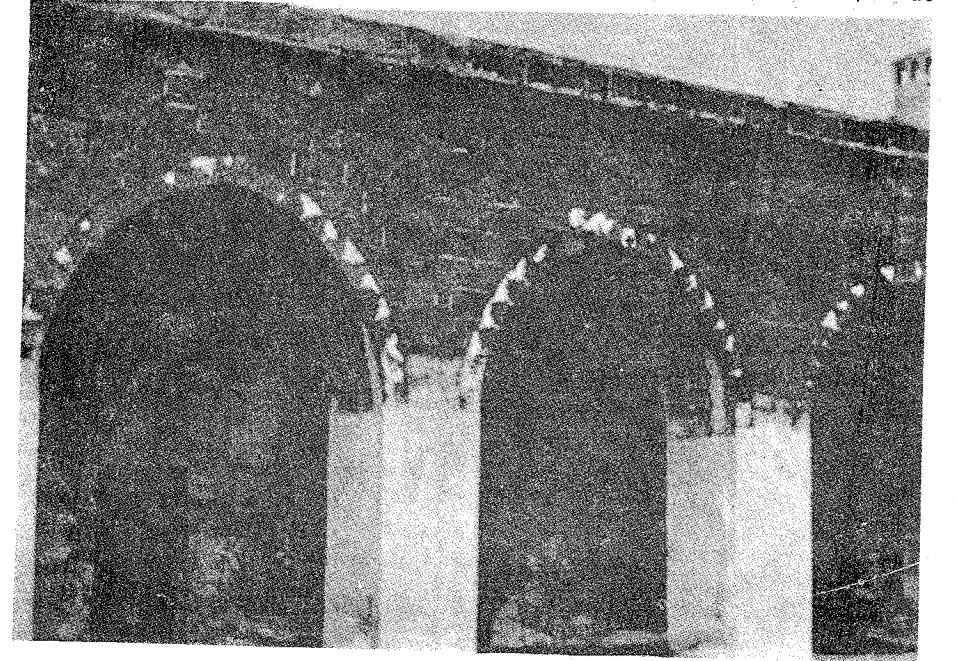
mes-cid'in de bu tarihler arasında yaptırılmış olması mümkündür. Hamza Bey, Uzun Hasan'ın amcasıydı. Mes-cid, İçkale'de idi. Şimdi yerinde Sinaî Teşebbüsler A.Ş. ait buz fabrikası vardır.

BALIKLI MESÇİDİ : Hindibaba Kapısı güneyinde, Anzele (esası: Ayn-ı Zülâl veya Ayn-i Zeûra) suyunun yanında idi. Havuzunda balıklar bulunduğu için bu ad verilmiştir. Mes-cid kısmı harap olmuş, balıklı havuzu Vakıflar idaresince Belediyeye satılmıştır. Belediye, son yıllarda havuzun üstünü betonla kapatarak burayı bir arsa haline getirmiştir. Uzun Hasan tarafından yaptırılmıştır.

TACEDDİN MESÇİDİ : Aynı adı taşıyan mahallededir. Vakıflar Bölge Müdürlüğünce satılmış, alanı, tamir ettirerek halkın ibadetine açık bırakmıştır. Prof. Dr. Metin Sözen'in *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi* adlı eserinde, mes-cidin bugünkü durumu hakkında geniş bilgi vardır (sf. 103-104).

HACI BÜZÜRK MESÇİDİ : Aynı adı taşıyan mahallededir. Yaptırını ve yapılış tarihi bilinmiyor. Küçük bir mes-cidir. Yapının mimarî durumu hakkında Prof. Dr. Metin Sözen'in adı geçen eserinde ayrıntılı bilgi mevcuttur. (sf. 105-106).

İBRAHİM BEY MESÇİDİ : Akkoyunlu Kasım Padişah'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır. Bu zatın Mardin'in Tekke mahallesi'nde de bir camii vardır. Kadı Hamamı, bugünkü Vali Konağı ve Orduevi binalarının yerinde

Res. 146 — İbrahim Bey Mes-cidi son cemaat yeri

bulunan Mevlevî Tekkesi ve daha bazı taşınmaz mallar, bu mescidin vakıfından idi. Mescidin mimarî yapısı hakkında yukarda adı geçen araştırmacının sözü edilen eserinde gerekli bilgiler mevcuttur (sf 112-113).

İZZEDDİN MESCİDİ : Yoğurt Pazarı'nda, Fatih Paşa Camiine giden yolun üzerinde idi. Şimdi yerinde ev yaptırılmıştır.

KAÇIK BUDAK MESCİDİ : Halk arasında bu mescide ve bu mescidin bulunduğu mahalleye " Kaşık Budak " denilmektedir. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın " Budak " adlı oğlu tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. Palo beylerinden Cimşit Bey'in yaptırdığı " Cimşit Hamamı " nın karşısında idi. Harap olunca Vakıflar bölge Müdürlüğünce satılmış ve alanlar tarafından yerine bir ev yaptırılmıştır. Budak Bey'in atak, cesur, sözünü söylemekten kaçınmaz bir kişiliğe sahip olduğu için, halkın ona " kaçık " lakabını taktığı günümüze kadar gelen söylen-tilerendir.

SEMANOĞLU MESCİDİ : Son yıllara kadar yıkık olarak varlığını sürdüren bu mescid tümüyle ortadan kalkmıştır. Atatürk köşkü olarak bilinen yapı da bu zata aittir.

D – MEDRESELER:

ŞEYH SAFA MEDRESESİ : Bu medrese hakkında Metin Sözen şu bilgileri vermektedir (Res. 147).

Res. 147 – Şeyh Safa Medresesinin bugünkü durumu

" Kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Üzerinde tarihini verecek bir yazıt yoktur., ancak Şeyh Safa Camisi ile sıkı bağlantı içindedir. Bu açıdan yapının tarihlen-dirilmesi konusunda başvurulacak kaynakların başında cami gelmektedir. Caminin Uzun Hasan tarafından XV. yüzyılın ortasında yaptırıldığı, 1531 m. (938 h.) yılında onarıldığı düşüncesinden kalkılırsa, en geç medreseyi XV. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirebiliriz." (1) Bu medreseye, sonradan, *Müslühiddin Lârf Medresesi* denilmesinin sebebi, bu medresede ders vermiş olmasındandır. (2)

(1) Metin Sözen, a.g.e., sf. 114.

(2) Müslühiddin Lârf'nin hayat ve eserleri için Bkz., Şevket Beysanoğlu, *Diyanet'te gömülü Meşhur Adamlar*, sf. 13. Lârf, Husrev Paşa ve Mes'udiye medreselerinde de ders okutmuştur. Mezarı, Safa Camii'ndedir.

Medresenin mimarî yapısı ve değeri hakkında Metin Sözen'in *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi* adlı eserinde gerekli bilgi vardır (sf. 114-116).

NEBİ CAMİİ MEDRESESİ : Caminin kuzeyinde idi. Büyük bir kısmı yıkılmış durumda iken bugün tamamıyla ortadan kaldırılmış yerine yeni binalar yapılmıştır. Bu medrese hakkında da Metin Sözen'in yukarda adı geçen eserinde ayrıntılı bilgi vardır (sf. 117-118). Ünlü bilgin Seyfüddün-i Âmidî (1156-1223) (3)'nin adını taşıyan "Seyfüddin Medresesi" de bu caminin batısında idi. Birinci Dünya Savaşında yıkılmış, arsası üzerinde yeni binalar yapılmıştır.

E – TEKKELER, ZÂVİYELER, HAMAMLAR:

Diyarbakır'da Akkoyunlular'dan kalma Balıklı, Safa ve Mevlevî tekkeleri mevcut idi. Bunlardan Balıklı Tekke veya Zâviyesi, Balıklı Mescidi'nin yanında idi. Ayrıca, bir Çorbahanesi vardı. Uzun Hasan tarafından yaptırılan bu eserler tamamıyla yıkılmış, arsa haline gelmiştir. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i kadîme Arşivi'nde bulunan (No.155) 975/1568 tarihli Defter-i Mufassal-ı Diyarbakir nâm-ı diğeri Âmid üzzerinde yapılan bir çalışmada, Âmid'in Batı nahiyesindeki köylerden bazılarının vakıf olduğu, bunlardan " Vakf-ı Zâviye-i İbrahim Bey, 7768 akçe, Vakf-ı Zâviye-i Hasan Padişah .... akçe, Vakf-ı Zâviye-i Bayındırıyye (diğer adı Zeyneliye) 2506 akçe " kaydından ayrıca, akkoyunlu İbrahim Bey ile Uzun Hasan'ın torunu Zeynel Bey'in de birer zâviye yaptırdıkları anlaşılmaktadır. (4). İbrahim Bey ile Zeynel Bey'in zâviyelerinin nerede olduğunu tesbit etmek mümkün olmamıştır. Safa (veya İparlı) Tekkesi, aynı adı taşıyan caminin yakınında idi. O da Uzun Hasan tarafından yaptırılmıştı. Şimdi ki Vali Konağı ile Orduevinin bulunduğu yerde, eskiden Mevlevî Tekkesi vardı. İbrahim Bey vakfından olan bu tekke, Akkoyunlu hükümdarı Kasım Padişah'ın yeğeni İbrahim Bey tarafından yaptırılmıştır.

Suakar (Süveyka) ve Mirza hamamları da Akkoyunlu eseri idi. Bunlardan Suakar Hamamı İbrahim Bey vakfındandı. Her iki hamam da bu gün yok.

Bugün, Atatürk veya Gazi Köşkü dediğimiz Sem'anoğlu Köşkü de bu dönemden kalmadır. Bu köşk hakkında ayrıntılı bilgi ilerde verilecektir.

(3) Seyfüddin Âmidî'nin hayat ve eserleri için bakınız: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Adamları*, c.1, sf. 12-20.

(4) Doç. Dr. Bahattin Yediyıldız, *Azınlık meselesi Açısından Tahrir Defterleri*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s.19, Eylül 1986, sf. 44.

M.Mendi İlhan'ın bir araştırmasından öğrendiğimize göre, 1518'de Satı ve Hüseyini köylerinin bir bölümü Hasan Paşa Zâviyesi'ne vakıf idi. Ve yıllık 5600 akçe gelir getiriyordu. Sa'di ve Erman köylerinde de İbrahim Bey Zâviyesi'ne ait vakıf araziler vardı. Bunlardan da yıllık 1750 akçe gelir sağlanıyordu. (1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerine Göre Âmid Sancağında Timâr Dağılımı, Tarih Enstitüsü Dergisi, sayı: XII, 1981-1982, sf. 100).

F – TÜRBELER: Diyarbakır'da Akkoyunlular döneminden kalma türbe sayısı pek sınırlıdır. Bunun yegane sebebi, Şehrin Safevîler eline geçtiği 7-8 yıl içinde Akkoyunlular'a ait eserlerin yıktırılması, yok edilmeye çalışılmasıdır. Halen Akkoyunlular dönemine ait olduğunu kabul edebildiğimiz üç türbe mevcuttur:

Res. 149 – Şeyh Muhammed Namazgâhı ve mihrap üzerindeki kitâbesi

deki namazgâhta şu manzûm kitâbe vardır:

Mevlânâ Şeyh Muhammed Türbesi: Mardin kapısında Şeyh Muhammed Düzlüğü mezarlığındadır. Tamamen kesme taşlarla yapılmış olan türbe, kare zemin üzerine pramidal çatıyla örtülüdür. Türbe, etrafı duvarla çevrili bir avlunun içindedir. Avluda, türbenin etrafını kaplayan yaşlı meşe ağaçları vardır. Avlu kesme taşlarla döşelidir. Türbenin kuzey kısmında basık kemerli küçük bir kapı vardır. Kitâbesi yoktur.

Mevlânâ Şeyh Muhammed Âmidî, Halvetiye tarikatının bir kolu sayılan Gülşenîye tarikatının kurucusu İbrahim Gülşenî'nin babasıdır. *Menâkib-i İbrahim-i Gülşenî* de, Mevlânâ Şeyh Muhammed Âmidî'nin sözü fi'li sünnet üzere olan, fıkha, kelâma, mantığa ve tasavvufa dair eserler yazmış bir zat olduğu yazılıdır. (sf.13). Türbenin biraz ötesindeki

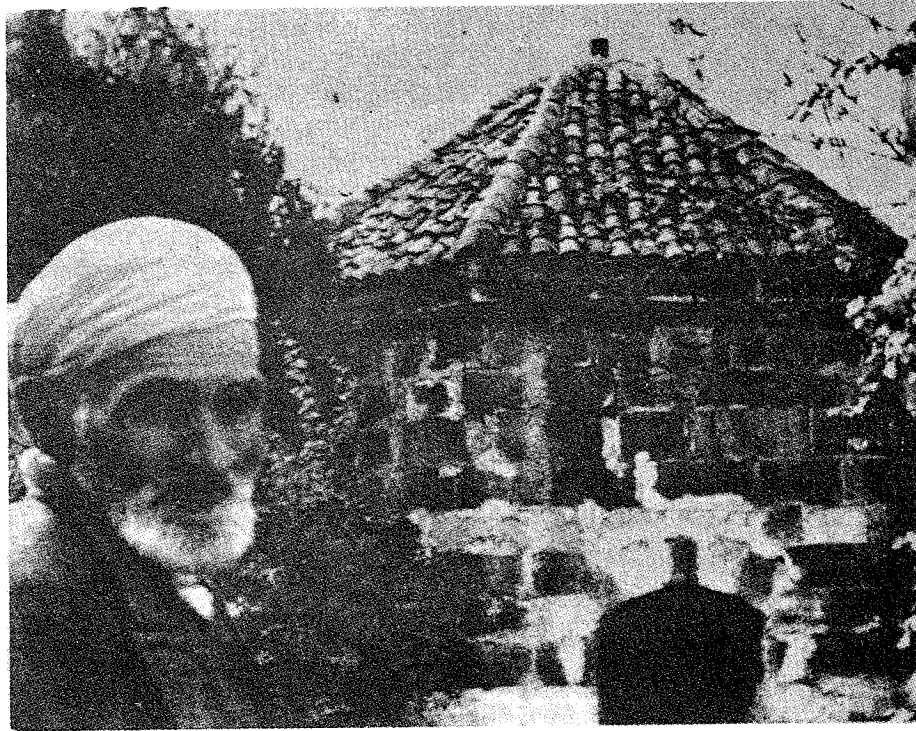
*Medfenidir Şeyh Muhammed Âmidî'nin bu mahal,
Lûtf-i Hak'la hüsn-i rûhaniyete olmuş karîn.
Ehl-i belde hin-i istiskaade bunda cem'olup
Nusrat-ı Hak'ka tazarru'la olurlar kâm-bîn.
Hazret-i Mahmud Paşa vâli-i âlî-şiyem,
Nâsir-i âsâr-ı şefkat, nâsir-ı ahkâm-i dîn.
Bu namazgâhı rızâ-yı Hakk-ıçün inşa edüb
Âlem içre oldu memdûhiyyeti hayra rehîn.
Cevher âsâ söyledi târih-i mümtâzın SA'İD,
Bir güzel hayre muvaffak oldu destûr-i güzîn.H.1276*

Kitâbeden, bu namazgâhın vali Mahmut Paşa tarafından h. 1276 (m.1859/1860) tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Mevlânâ Şeyh Muhammed Âmidî, *Menakib-i İbrahim Gülşenî*'ye göre, Akkoyunlu Hamza Bey dönemini idrâk etmiş ve Gülşenî iki yaşında iken babasını kaybetmiştir. Bu durumda, Şeyh Muhammed'in Sultan Hamza'nın saltanat dönemi olan h. 838-848 (m. 1434-1444) tarihleri arasında veya hiç olmazsa 848 (1444) tarihinden birkaç yıl sonra ölmüş olması düşünülebilir. Şu halde, türbenin XV. Yüzyıl ortalarında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Lala Bey Türbesi: Aynı adı taşıyan caminin kuzeydoğu köşesindedir. Cami ile beraber inşa edildiği anlaşıyor. Caminin Eğil beylerinden Kasım Bey tarafından yaptırıldığına bakarak bu türbenin Kasım Bey yakınlarından birine ait olduğu söylenebilir. Bu durumda türbenin XV. yüzyılda yapılmış olması gerekmektedir.

Türbe kesme ve moloz taşlardan yapılmıştır. Kare bir gövde üzerine kubbe oturmaktadır. Türbenin özellik taşıyan yanı, şchrimizdeki türbelerde pek rastlanmayan bir mummyalık kısmının bulunmasıdır.

Res. 148 — Şeyh Abdülcelil Türbesi (M. Sözen'den)

Şeyh Abdülcelil Türbesi: Safa Camii avlusunda , caminin doğusunda bulunmaktadır. Yapılış tarihi ve cami ile bağlantısı hakkında bir bilgimiz yok. Akkoyunlular döneminden kalma olduğu kabul edilmektedir. Şeyh Abdülcelil'in ve türbeyi yapan mimarın kimliği de belli değildir. Türbe sekizgen gövdelidir. Kesme taşlardan yapılmıştır. "İçten kubbeli olan türbe, dıştan oluklu kiremitle kaplı pramidal çatıyla örtülüdür. Türbenin gövde bölümünden pramidal çatıya geçerken yalın bir silme bulunmaktadır. Türbeye kuzey yönünde bulunan basık kemerli bir kapıdan girilmekte, içerisi ışığı doğu batı cephelerinde yer alan pencerelerden almaktadır." (5). Türbenin güney duvarında bir mihrap ve bu mihrabın sağ ve solunda birer küçük niş vardı (Res. 148).

(5) Metin Sözen, a.g.e., sf. 158-159.

VII.

AKKOYUNLULAR DÖNEMİNDE DİYARBAKIR'DA BİLİM, KÜLTÜR VE SANAT HAYATI

Akkoyunlu devletinin bütün yaşantısı hemen hemen iç ve dış savaşlar, taht kavgaları arasında geçtiği için, ülkede düzen ve sükûn sürekli bir şekilde sağlanamamıştır. Bunun sonucu olarak da bilim ve kültür bakımından büyük bir gelişme de olmamıştır. (1) Buna rağmen, bilhassa Uzun Hasan (1453-1478) ve oğullarından Sultan Yakub (1478-1490) zamanında bilim ve sanat adamlarının korunduğu, bilim, kültür ve sanatın gelişmesine önem verildiği görülmektedir.

Kitâb-ı Diyarbakırîyya yazarı Tahranlı Ebubekir, yüsek matematikçi Mahmut Can, bilgin ve edib Kadı Mesihüddin İsa Sâvcî, Celâleddin Devvanî, Ali Kuşçu, İdris-i Bitlisî, Uzun Hasan Bey'in sarayının müdavimlerinden idiler. Bu hükümdarın özel kütüphanesindeki görevli sayısının 58 olduğu dikkate alındığında, bilime karşı gösterdiği ilginin derecesi daha iyi anlaşılır. Muskiyi de ihmal etmeyen Uzun Hasan, seferlerinde bile beraberinde götürdüğü "Ehl-i tarab" denilen saz heyeti 98 kişiden oluşuyordu. Oğlu Yakub Han döneminde de bilim, şiir ve musiki hayatı aynı şekilde devam etmiştir. Güzel yazısı, Türkçe ve farsça şiirleri olan bu edib ve şair hükümdar da babası gibi bilim ve sanat adamlarını korumayı sürdürmüştür. Şair Mevlânâ Hurremî, Emîr-i Hümayun, Harezmi Mevlânâ Enisî, Habîbî-i Şarkî, Dervîş Dihkî bu dönemde varlıklarını göstermiş şairlerindendirler (2).

Akkoyunlular döneminde de Diyarbakır'dan şöhreti yaygın bilim, kültür ve sanat adamları yetişmiştir. Bunların başında İbrahim Gülşenî (3), şair Halilî, Al-bardaklı Şeyh Ahmed ve şair Cemilî gelir. İbrahim Gülşenî (öl. 1533), kurduğu "Gülşenîye" tarîkatiyle şiiliğin Diyarbakır'da tamamıyla yerleşmesine ve yayılmasına engel olmuştur. Gülşenî Tebriz'e giderek Kadı Hasan'ın aracılığıyla Uzun Hasan'ın güvenini kazanır, onun bilim ve sanat adamlarıyla sık sık yaptığı soh-

(1) M. Halilî Yınanç "Akkoyunlular" maddesi, İA., c.1, sf. 267

(2) İ. Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., sf. 225-226.

(3) Gülşenî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Menâkib'in sonunda, Gülşenî'nin h.940 tarihinde 114 yaşında vefat ettiği kayıtlıdır. Bu kayda göre Gülşenî'nin h. 826 (m. 1422) senesinde doğmuş olması icap eder. Halbuki aynı eserin baş tarafında, Şeyh Muhammed el-Âmidî anlatırken, onun Sultan Hamza devrini idrâk ettiği ve Gülşenî'nin iki yaşında iken babasını kaybettiği yazılıdır. Buna göre babasının, Sultan Hamza'nın saltanat dönemi olan h. 838-848 (m. 1434-1444) tarihleri arasında veya hiç olmazsa h. 848/m. 1444'ten sonra ölmüş ve Gülşenî'nin de aşağı—yukarı bu tarihlerde doğmuş olması gerekir. Sonra Gülşenî'nin, Uzun Hasan'ın Tebriz'i zaptından sonra oraya gittiği ve bu sırada 15 yaşında olduğu düşünülürse, Gülşenî'nin 1452-1455 yılları arasında doğduğunu kabul etmek lâzım gelir. Bazı eserlerde ise, doğum tarihi h. 830/m. 1426-27 olarak gösterilmiştir.

bet toplantılarına katılır. Bir süre sonra memleketi Diyarbakır'a gelir. Sultan El-vend'in, Kasım Padişah'ın ilgi ve sevgilerine mazhar olur. Muhyi-yi Gülşenî'nin yazdığı *Menâkib-i İbrahim-i Gülşenî* buna dair örneklerle doludur.

Gülşenî'nin Türkçe Farsça, Arapça divanı, Mevlânâ'nın "Mesnevî" sine nazire olarak yazdığı "Manevî" adlı eseri dışında, "Raznâme" adlı mesnevîsi, "Kanz al-Cavahir" adlı rûbâî ve tuyug vezninde yazılmış yedi bin dörtlükten oluşan eseri ünlüdür.

Mevlânâ, Rûşenî ve Gülşenî arasında ruhî bir bağlantının varlığına inanılmıştır. Mevlânâ'nın,

Dîdem rûh-i hûb Gülşenîra

An çeşm ü cerağ-i Rûşenîra

beyitini söyleyerek ilerde Rûşenî ile Gülşenî'nin geleceklerini haber verdiği inancına katılanlar olmuştur. Şair Nefî bile Mevlânâ için yazdığı bir methiyede,

Bir gülîstân-ı müferrîhtir dil-i pür feyzi kim

Ana rûh-i Gülşenî'dir bağbân-ı ma'nevî

Der küşâde ya hazinehane-i endîşedir

Anda çeşm-i Rûşenî'dir dîdebân-ı münzevî

beyitleriyle bu inanca katılmış olduğu görülmektedir. Bu ruhî bağlantı, şiiliğe karşı çok titiz davranan Gülşenî'lerin Mevlevîliğe karşı gayet hoşgörülü olmaları sonucunu vermiştir. Şair Figânî'nin dediği gibi,

Gülşenî dervîş-i güldür goncalardır Mevlevî

Bülbül-i hoşhan okur geh Ma'nevî, geh Mesnevî

Bu dönem şairlerinden Halilî (1407-1485), Habîbî, Fuzûlî gibi kendisinden sonra gelen bazı ünlü şairleri etkilemiş bir kimsedir. O kadar ki Fuzûlî ile Halilî arasında müşterek bazı mısralara bile rastlanmaktadır. Meselâ, Halilî'nin bir gazeli şöyle başlar:

Ol benem ki kalmazam cânân yolunda cânâ ben

Can nedir kim anı kurban kılmayam cânâna ben

Fuzûlî ise bir gazelinde şöyle der:

*Cânımı cânân eğer isterse minnet cânıma
Cân nedir kim anı kurban etmeyem cânânıma*

Albardaklı Şeyh Ahmed (1446-1512?) Akkoyunlular döneminde başkent olan Kara-Âmid (Diyarbakır)'in en parlak zamanını idrâk edip, Uzun Hasan'ın ve haleflerinin padişahlığını görmüş, Uzun Hasan'ın oğlu şair ve san'at hamisi Şehzâde Sultan Yakub'un İçkale'deki sarayına devam ederek meclisinde bulunmuş, Âmid'de bağımsızca hüküm süren Kasım Padişah'ın iltifatlarına mazhar olmuş bir bilgindi. Onun *Câmiü'l-envâü'l-edebü'l-Fârsî* adlı eseri, o dönemin bir tür edebiyat sözlüğü olarak büyük bir değer taşımaktadır. Bu eser, Selçuklu Türklerinin dilinden gelen bugünkü ana dilimizin, XV. yüzyılda Fırat'ın batısındaki Osmanlı ve doğusundaki Akkoyunlu Türklüğü sahalarında hemen hemen aynı edebî Türkçe vasfında olduğunu da göstermeğe yarar.

O tarihlerde Diyarbakır'da aydın halkın konuştuğu ve yazdığı Türkçesine bir örnek vermiş olmak için, eserin 5. kitabının başındaki metinden alınan bir bölümü sunuyoruz (4).

"İmdi, bilgil kim ŞİİR diyü şol beyte dirler kim mevzûn-i ma'nevî ola ve ba'zılar dirler ki, mübâlega dahi kasd oluna. BEYÎT diyü, şol iki mısra'a dirler ki âhirleri kaafiye gerekse birbirine mutâbık olsun, gerekse olmasun. MESNEVÎ diyü, şol beyte dirler ki, mısra'ınun âhirleri birbirine muvâfık gele, kaafiye de destânlar beyit gibi. RÛBÂ'Î diyü, çehâr mısra'a dirler, ya'ni iki beyte dirler ki âhirleri kaafiye de bir ola. KİT'A diyü, üç beyitten dokuza varınca beyitlere dirler ki evvel mısra'ı âhirine kaafiye de mutâbık olmaya. KASİDE diyü dokuz beyitten ziyâde olan şi'irlere dirler, ne denlû ziyâde olur ise olsun. TERCİ' diyü, üç şi're dirler ve yâhûd beş şi're dirler ve yâhûd yedi şi're dirler ki her şi'rün arasında bir beyit ola ve ana "Tercî-i Bend" de dirler. GAZEL diyü, mahbûbun hüsnini öğmeğe dirler, şi'irle. Şöyle ki, arz-i iştîyâk ve muhabbet ve şikâyet ve hasret ve firâk göstermeğe dahi dirler MEDİH diyü, mahbûbun ve yâhûd bir kimesneyi evsâf-i melîhe ile zikr itmeğe dirler. HİCIV diyü zemme dirler. Ya'ni evsâf-ı kabîhe ile anmağa dirler. MERSİYYE, ölüyü medh itmeğe dirler. NEŞİDE diyü, gazele dirler ve şi'ri anfile okumağa dirler. TERCÜME diyü, sözi bir dilden bir dile döndürmeğe dirler. Gerekse nazm olsun, gerekse nesr olsun. NAZM diyü, sözi vezne getürüp, şi'r eylemeğe dirler. NESR diyü, nazmın aksine dirler. NAZİRE diyü, bir kimsenün şi'ri kaafiyesinde anun kasidlerini bir ibâret-i âher ile şi'r itmeğe

(4) Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Adamları*, c.1, sf. 55 v.d, 51-54,33 v.d. ve burada gösterilen kaynaklar.

diyü, berikinün şi'ri kaafiyesinde anun şi'ri kasdinün aksile şi'r itmeğe dirler. Ciddi hazeera döndürmeğe dirler. MÜVAŞŞAH diyü, şol şi're dirler ki, her beytün evvelinden bir harf alalar bir âdem adı çıka. MÜSTEZÂD diyü, şol şi're dirler kim, her mısra'un âhirinde ziyâdesi ola. Ol ziyâde dahi yâ kaafiye yâ redif vâk' ola KAAFIYE diyü, şi'rün âhiri kangı harf üzerine binâ olunur ise ana dirler ve andan sonra gelen lâfızlara REDİF dirler.

«Misâl-i bi-ş-Şi'r»

«Niçe bir hecr oduna bağrumı biryân idesin

Beni yola bakıdup gözümü giryân idesin

«Meselâ, «giryân» beytün kaafiyesidür. Bundan sonra «idesin» lâfzı mükerrer geldiği redifdür...»

«HÂZÂ Fİ BEYÂN ÜT-TEŞBİHÂT»

«Ey birader bilgil kim, sanâyi'-i şi'riyyeden ve bedâyi'-i mühassineden birisi ki TEŞBİH dūr, tettebbü' ve istikrâyle yedi nev'idür. Bu dahi tecnisât gibi: Teşbîh-i Mutlâk ve Teşbîh-i Meşrût ve teşbîh-i Kinâye ve Teşbîh-i Tesviyye ve Teşbîh-i Akis ve Teşbîh-i İzmâr ve Teşbîh-i Tafdîl.

«Ammâ Mutlak oldur ki, bir nesneyi bir nesneye benzedeler mutlâkaa.

«Misâl-i bi-ş-Şi'r»

«Yüzün güldür, saçun sümbül, düşün dūr

Ve lâkin âşık öldürmek işündür.»

«Ve TEŞBİH-İ MEŞRUT oldur ki, bir nesnenün vücûdunı şart-i edeb benzedeler. Meselâ, servün cânı ve nâzile salınması olsaydı boyun ana benzerdi. Misâl-i bi-ş-Şi'r:

«Mâh dirdüm hadûne ey nûr-i âlem lîk mâh

Serv-kaamet, şekerin-leb, anberin-perçem değül.»

«Ve TEŞBİH-İ KİNÂYET oldur ki, müşebbeh kinâyetlû ve gizlû telâffuz oluna ve edât-i teşbîh zikrolunmaya. Meselâ «Gonçe» diyüp «Dudak» kasdoluna ve «Nergis» diyüp «Göz» murâd oluna ve «Serv» diyüp «Boy» kasdoluna ve «Dürr» diyüp «Diş» kasdoluna ve «Lâl» diyüp «leb» murâd oluna ve «Cennet» diyüp «Yüz» kasdoluna. Misâl-i bi-ş-Şi'r:

«Lâ'lün yanunda mu'ciz-i İsâ'dur ârzûm

Vaslün sözinde Cennet-i A'lâdur ârzûm.»

«Ve TEŞBİH-İ TESVİYYE oldur ki, âşık bir nesnesünü ma'sûkun bir nesnesüne benzeder. Meselâ, belün ve saçun gibi inceldüm ve âğzun gibi hâlüm teng oldu diye. Misâl-i bi-ş-Şi'r:

«Düşeli aşkuna hâlüm keş-â-keş

Kaşun yayı gibi kaddüm kham oldu.»

«Ve TEŞBİH-İ AKİS oldur ki, bunu ana benzettüğünden sonra dönüp anı buna benzedeler, herbirine vech-i şebih beyân ideler. Misâl-i bi-ş-Şi'r:

«Ten vuslatun sefâsile cân gibi lâtif
Cân firkatün kedûretile ten gibi kesif.»
«Ve TEŞBÎH-İ İZMÂR oldur ki, teşbîh gazez olmaya, belki ta'rîzile bir nesne
nisbet itmek gazez ola «nite» ve «niçün» demekle. Misâl-i bi-ş-Şî'r:
«Khûnî gözün tutam ki hârâmi degül senün
Yağmalayup gönül evini nite kan döker.»

Şair Cemilî (1465-1543), genç yaşında Tebriz'e gitmiş, buradaki şairler safında yer alarak Sultan Yakub'un toplantılarına katılma olanağı bulmuş bir şairimizdir. 1494'te Herat'a geçerek Sultan Hüseyin Baykara'nın değerli veziri Ali Şîr Nevaî'nin Çağatayca divanına nazireler yazmıştır. 1500 yılında tekrar Tebriz'e dönmüş, Şah İsmail'in Azerbaycan'a saldırması üzerine Diyarbakır'a gelmiştir. Şah İsmail'in 1508'de Diyarbakır bölgesine saldırması karşısında şairimiz İstanbul'a gitmiş ve 1543'te orada ölmüştür. Mürettep divanı vardır. Bir nüshası Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndedir. (Revan Ktp. Nu. 751). (5).

Akkoyunlular, bölgede ekonomik kalkınmanın gelişmesi, ticaret hayatının canlanması için de gayret etmişlerdir. Uzun Hasan'ın Rakka civarından gelip geçen tüccar kafilelerine, kervanlara saldıran, mallarını yağmalayan Neşib, Uneyn Rebîa gibi Arap aşiretlerine karşı aldığı şiddetli tedbirler ve bu tüccarların, kervanların güven içinde olmaları hususunda gösterdiği gayretler bilinmektedir. (*Camiu'd-düvel*, "Akkoyunlular bölümü, h. 861 yılı olayları).

Bu dönemde Diyarbakır ve Siirt havalisinde istihsal edilen ipek, Mardin ve Hasankeyf havalisinde imal edilen sof ve aba gibi malların İstanbul ve Avrupa'ya ihraç edildikleri bazı eserlerde kayıtlıdır. (6)

Diyarbakır'da çini yapımının da var olduğu ve Akkoyunlular döneminde en üst düzeye çıktığı, mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır (Res 134-135). Safa, Nebi camileriyle, bir Osmanlı eseri olan Ali Paşa Camii'ndeki çiniler, buna örnek olarak gösterilebilir (Res.150). Metin Sözen'in de dediği gibi, "bu çiniler, klasik Osmanlı çinilerinin genel özellikleri dışında, yöresel bazı motifleri benliklerinde taşımaktadır. Bu yüzden bunları İznik ve diğer Osmanlı çini merkezlerine bağlamaktan çok, yerli atölyelerden çıkmış olabileceğini düşünmek gerekir.

Bu konuda yaptığımız araştırma, Diyarbakır'da çini yapıldığını ortaya çıkarmıştır. Çini fırınları kentin daha çok Nasuh Paşa Camisi ile Fatih Paşa Camisi arasındaki kısımda toplanmaktadır. Son yıllarda ev yapımı sırasında, Zincirkıran Türbesi civarında fırın kalıntılarına, sır, çini ve seramik parçalarına rastlanmıştır.

(5) Şevket Beysanoğlu, aynı eser, c.1, sf. 78 ve burada gösterilen eserler.

(6) İ.H. Uzunçarşılı, a.g.e., sf. 246,250 ve burada gösterilen eserler.

Res. 150 — Nebi Camii çinilerinden bir örnek

Bu durumda Diyarbakır yapılarını süsleyen çinilerin büyük bir kısmının, yerli atölyelerde yapılmış olduğunu düşünmek mümkündür. Diyarbakır dışında, Lice ve diğer bölgelerde de çini ve keramik yapıldığı bilinmektedir." (7)

Metin Sözen'in söz konusu ettiği bu buluntular, 1954 yılında Sabri Şenci adlı bir gazeteci arkadaşımızın, Zincirkıran Türbesi'ne yakın evinin temelleri kazılırken ortaya çıkmıştı.

Diyarbakır'ın Osmanlı birliğine katılışından üç yıl sonra yapılan ilk tahrirde, 1518'de Âmid'de bir çini imalathanesinin mevcut olduğu saptanmıştır (8).

Ali Emîrî Efendi, *Osmanlı Vilayât-ı Şarkiyyesi* adlı eserinde (sf.25), h. 1296/m. 1879 tarihinde Abidin Paşa ile Elazığ'a giderken Ergani'ye uğradıklarını, Zülküfül Peygamber makamını ziyarete gittiklerini, burada h. 805/m. 1402 tarihinde Karayülük Osman Beg tarafından yaptırılmış çok süslü Ergani Kalesi anahtarını gördüklerini; ayrıca, makamda çok kıymetli iki şamdanın mevcut olduğunu, bu şamdanlardan birinin h. 650/m. 1252 tarihinde Melik Salih tarafından yaptırılarak buraya armağan edildiğinin anlaşıldığını yazar.

(7) Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, sf. 79.

(8) M.Mehdi İlhan, *The 1518 Ottoman Cadastral survey of the Sancak Of Âmid*, Ph. D. The University of Manchester 1977, c.1. (yayımlanmamış doktora tezi).

Basri Konyar, baştanbaşa yazılarla dolu bu kale anahtarını ve şamdamları görmek için 25 Eylül 1932 tarihinde Ergani'ye gittiğini, bunların, Vakıflar idaresince İstanbul'a gönderilmiş olduğunun söylendiğini ifade eder (9).

Kültürümüzün ana dallarından birini oluşturan el sanatlarının Artukoğulları zamanında en doruk noktaya çıktığını biliyoruz.

British Museum'da bulunan 13. yüzyıla ait olup Diyarbakır'da yapılmış olduğu kabul edilen bir kemerin gümüş tokalarını süsleyen efsanevi ve gerçek hayvan figürleri, çift başlı kartal figürü, bunun kanıtlarından biri sayılmaktadır. Yine bu kemerin gümüş tokaları üzerinde hem "egemenlik", hem de "güneş" (ebedî ışık) sembolü olan kartal, sfenks ve aslan gibi hayvan figürlerinin kullanılmış olması, bu kemerin önemli bir şahsa ait olduğunu göstermektedir. (10) İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde sergilenen, döküm tekniği ile yapılmış ve kazıma tekniği ile süslenmiş bir çift tunç davul vardır. (Env. Nu. 2832 ve 2251). "Birbirlerinin eşi olan bu tunç davulların üst kenarlarında davulun ağzına gerilen derinin takılabileceği bir sıra çivi ve davulun diğer bir davula bağlanabileceği dört kulp yer almaktadır. Davulların gövdesini kazıma tekniği ile süslü frizler dolanmaktadır. Üstteki enli frizin zeminini, mekanik bir şekilde sarılmış, ortalarında beş dilimli ikişer yaprak bulunan kıvrık dallar kaplamakta; bu kıvrımların üzerinde anıtsal bir küfi kitâbe yer almaktadır. Kühnel ve Ogan tarafından bir bereket kitâbesi olduğu belirtilen küfi yazının dikey harfleri orta kısımlarda büyük ilmekler oluşturmakta; harflerden çift olanlar insan başlarıyla, tek olanlar ejder başlarıyla sonuçlanmaktadır. Bu yazı 13. yüzyılın başlarına ve Horasan'a ait madeni eserlerin üzerinde görülen insan veya ejder başlı yazılarla akraba olmakla birlikte davulların süslenmesinde kullanılan bu küfi yazı tipinin tam bir benzeri yoktur. Harflerin ucundaki ejder başlarının iki velütlerle sonuçlanan burunları, badem biçimi gözleri ve göz ucundan çıkıp kulak altına kadar uzanan kaşları, Cizre Ulu Camii'ne ait, 13. yüzyılın başlarına tarihlediğimiz tokmaklardaki ejderlerin başlarıyla eş denecek kadar yakın benzerlikler göstermektedir. Diyarbakır'da ele geçmiş olan tunç davulların 13'üncü yüzyılın başlarında Artuklu bölgesinde, büyük bir olasılıkla Diyarbakır'da yapıldıklarını uzmanlar tahmin etmektedirler.

Ankara Etnografya Müzesi'nde, yine bu döneme ait olup dövme tekniği ile yapılmış ve üzeri repoussé tekniği ile süslenmiş bir pirinç şamdan kaidesi vardır. (Env.nu. 11852). "Üst kısmı noksan olan bu şamdan gövdesi, yukardan aşağıya inen ince kaburgalarla on eşit kenara ayrılmış ve her kenar ana süsleme tekniği olan repoussé tekniğinin yanı sıra, kazıma tekniği ile de süslenmiştir. Şamdanın süslen-

(9) Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, sf. 343-345.

(10) Prof. Dr. Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemeleri ve El Sanatları*, 2. baskı, 1988, sf. 155-156.

mesinde yalnızca bitkisel motifler kullanılmıştır. Palmet dalı kompozisyonları repoussé tekniği ile; mekanik bir şekilde sarılmış, ortalarında ikişer adet beş-dilimli yaprak bulunan kıvrımdalları ise kazıma tekniği ile elde edilmiştir. Şamdanın omuz kenarında dilimli saçığın altında kalan konkav kısmında nesihle yazılmış bir kitâbe frizi, omuzu süsleyen badem biçimi kabaraların arasında da küfi kitâbeler yer almaktadır. Bu kitâbelerde eserin yapım yeri ve tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi verilmemekte, yalnızca şamdanın sahibine bereket dilekleri sıralanmaktadır." (11) Uzmanların Diyarbakır'a mal ettikleri bu şamdan kaidesi, formu bakımından başka benzeri bulunmayan "ünik" bir parçadır.

Bu şamdan kaidesi, Ergani'den götürülen şamdanlardan birine mi aittir? Bilemiyoruz. Muhakkak olan husus, Artuklular döneminde en yüksek noktasında bulunan bu tür el sanatlarının Akkoyunlular zamanında da—biraz gerilemiş de olsa—varlığını sürdürmesidir.

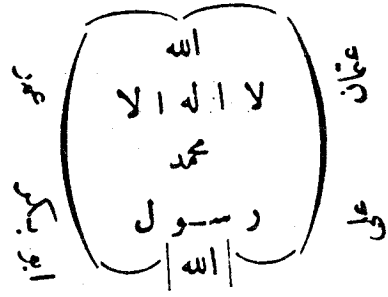
(11) Prof. Dr. Gönül Öney, a.g.e., sf. 174-175.

VIII.

AKKOYUNLULAR'IN ÂMİD'DE KESTİKLERİ SİKKELER

Tarama imkânı bulduğumuz kaynaklardan öğrendiğimize göre, Akkoyunlular döneminde Âmid'de kesilen ilk sikke Karayülük Osman Beg'e aittir. Bu bir gümüş sikkedir. Üzerinde tarih yoktur. Paranın bir yüzünde *Lâ ilâhe illallâh Muhammed resûlullah* ve dört köşesinde de *Ebûbekir, Ömer, Osman, Ali*; diğer yüzünde, sekiz yapraklı bir şekil etrafında, en üstte *duribe*, onun altında *el-Emîr el-kebîr*, orta tarafın sağında *Osman*, solunda *Bahadır*; alt tarafta *halladallahu mulkehu* onun da altında *Âmid* yazılı (bkz. şekil 1 Nu. 1). Para, Ergani definesi buluntusu olup 1.60 gr. ağırlığında, 20mm. kutrundadır.

Şekil 1

عثمان بهادر

ضرب
الامير الكبير
خلد الله ملكه
امد

Nu. 1

Kara Osman'ın saltanat dönemi h.806-839 (m.1403-1435) tarihleri arasında olduğuna göre, paranın da bu tarihlerden birinde kesildiği anlaşıyor.

İkinci Sikke Nurettin Hamza'ya aittir. Gümüş olan bu sikkede de tarih yoktur. Hamza Beyin hükümdarlık dönemi olan h.838-848 (m.1434-1444) tarihleri arasında kesilmiştir. Paranın bir yüzünde Akkoyunlulara ait damga ve *el-sultan el-âdil Hamza bahadır hallad [allahu] mulkehu*; diğer yüzünde, üst tarafta *Osman, Ali*,

daha sonra *Lâ ilâhe illallâh Muhammed resûlullah*, bununda altında *duribe Âmid*, orta tarafın iki yanında da *Ebûbekir, Ömer* isimleri yazılıdır (bkz. şekil 2). Paranın ağırlığı 14 gr., kutru 24 mm. dir.

Şekil 2

السلطان العادل حمزه بهادر
خلد الله ملكه

عثمان على
لا اله الا الله
بمحمد
رسول الله
ضرب امد

Üçüncü sikke Uzun Hasan'a aittir. Gümüş olan bu paranın tarih kısmının baş tarafı kesiktir. Sadece 57 rakamı okunabiliyor. Uzun Hasan'ın hükümdarlık dönemi h.857-882 (m.1453-1478) tarihleri arasında olduğuna göre, bu paranın h.857 tarihinde yani Uzun Hasan'ın iktidara gelişinin ilk yılında kesildiği anlaşıyor. Paranın bir yüzünde, *el-sultan el-melik ebû feth Hasan Bahadır Han* yazılıyor. Paranın diğer yüzünde, orta kısmında kare içinde *duribe Âmid*, üst tarafta *[Lâ] ilâhe ill* ile *Ebû Bekir el-Sıddık*; sol tarafta *allâh Muhammed* ile *Ömer el-Faruk* yazıları okunabiliyor. Sağ ve alt taraflar silik olduğu için okunamıyor. (şekil 3, Nu. 2). Paranın ağırlığı 5 gr., kutru 16mm. dir.

[او] بكر الصديق
[لا] اله الا الله

عمر الفاروق
امد

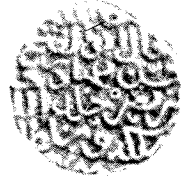

Şekil 3

[ن]
السلطان الملك
العادل ابو الفتح
حسن بهادر خا [ن]
عز نصره خلد الله
ملكه وسلطان [ن]
سنة ٥٧ [٨]

Nu. 2

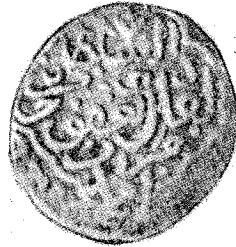
Dördüncü sikke Sultan Yakub'a aittir. Bu gümüş paranın da tarih kısmı kesiktir. Sultan Yakub'un saltanat dönemi olan h.883-896 (m.1478-1490) tarihleri

arasında kesildiği anlaşıyor. Paranın bir yüzünde, *el-Sultan*, bunun altında Ak-koyunlu damgası, bunun da altında *el-âdil Yakub Han*, daha altta ise *duribe Âmid* yazılı. Diğer yüzünde, üstte *Lâ ilâhe illâ*, sağ, sol ve alt köşeler silik olduğu için okunamıyor, ortada *Femen ya'mel miskale zerretin hayr* (Kur'an 99/7) âyeti var. Ağırlığı 5.05 gr., kutru 18 mm. dir (bkz. şekil 4, Nu.3)

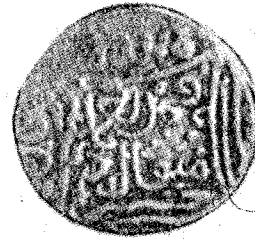
السلطان
عبد
الملك
يقو
ضرب
أمد

Şekil 4

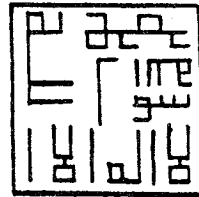
لا إله إلا
فن يعمل
مثقال ذرة
خير.....
.....

Nu. 3

Sultan Rüstem'in Âmid'de kesilmiş dört sikkesi var. Dördünün de tarihleri yok. Bunlardan yalnız birinde 9 rakamı kalmış diğer iki rakam kesik. Sultan Rüstem'in hükümdarlık dönemi h.897-902 (m.1491-1496) tarihlerinde olduğuna göre, paranın Âmid'de 901 veya 902 tarihlerinden birinde kesilmiş olması gerekir. Paranın bir yüzünde *âdil Rüstem Sultan*, *Âmid* ve 9 rakamı var. Diğer yüzünde küfi yazı ile *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah* yazılı (şekil 5). Paranın ağırlığı 2 gr., kutru ise 14 mm. dir (1).

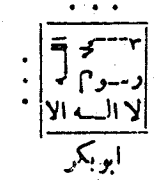

Şekil 5

عبد
رستم
سلطان
٩
أمد

İkinci sikkenin bir yüzünde, kare içinde, *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah* ve altında *Ebûbekir* yazılı. Diğer köşelerdeki yazılar silik. Öbür yüzünde eşkenar dörtgen içinde *âdil Rüstem Sultan*, *duribe Âmid* ve üst iki köşesinde *mulkehu* ile *hallad* yazıları okunuyor. (şekil 6). Paranın ağırlığı 8, 3/4 gr., kutru 15 mm. dir.

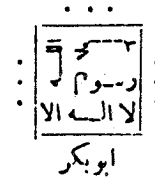
(1) İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu*, c.2, İstanbul 1974, sf. 835,837-838,840.

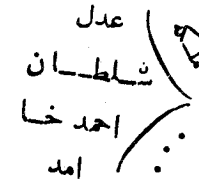
Şekil 6

Sultan Rüstem'in diğer iki sikkesi de bu sikkelere benziyor. Farkları çap ve ağırlıklarındadır (bkz. Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, 4. kısım, İstanbul 1321, sf.490).

Şekil 7

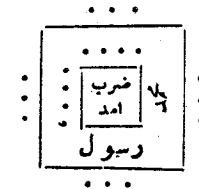

Sultan Rüstem'in diğer iki sikkesi de bu sikkelere benziyor. Farkları çap ve ağırlıklarındadır (bkz. Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadime-i İslamiye Kataloğu*, 4. kısım, İstanbul 1321, sf.490).

Uğurlu Muhammed'in oğlu Sultan Ahmed'in altı sikkesini biliyoruz. Gümüş olan bu paralarda da tarih yok. Sultan Ahmed'in saltanat dönemi h.902-903 (m.1496-97) tarihlerine rastlar. Sikkelerin de bu tarihlerde kesildiği söylenebilir. Bu sikkelerden birinin ön yüzünde *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah* ve *Ebubekir*; öteki yüzünde *âdil Sultan Ahmed Han*, üst köşede de *mulkehu*, alt köşe

قاسم
السلطان

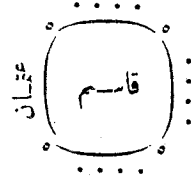
Şekil 8

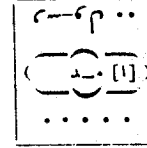
Sultan Cihangir'in oğlu Sultan Kasım'ın Âmid'de kesilmiş yedi sikkesi bilinmektedir. Sikkeler gümüşdür ve tarihsizdir. Sultan Kasım'ın hükümdarlık dönemi h.897? - 908 (m.1491? - 1502) tarihleri arasındadır. Bu paraların da bu tarihlerde kesilmiş olduğu açıktır. Bu sikkelerden üçü hakkında bilgi vermekle yetineceğiz. Diğer dördü bunlara benzer sikkelerdir. Sadece ağırlık ve çap itibariyle bazı farklılıklar mevcuttur (bkz. Ahmed Tevhid, aynı eser, sf. 512-513)

Bu sikkelerden birinin ön yüzünde, kare içinde *duribe Âmid* ve iki yanında *Muhammed*, ve *resûl*; diğer yüzünde *Kasım* ve *el-sultan* yazıları okunabilmektedir (Şekil 8). Sikkenin ağırlığı 9,5 gr., kutru 16mm. dir.

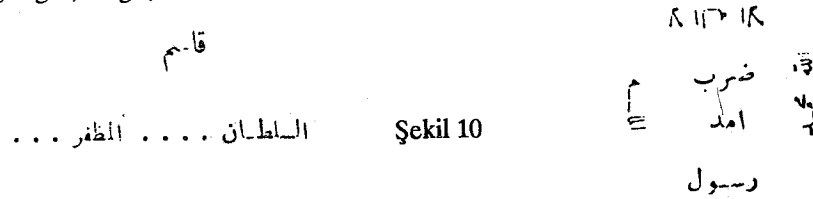
İkinci sikkenin bir yüzünde [*Â*]mid ve *resûl*, diğer yüzünde, ortada *Kasım*, etrafında *Osman* yazıları okunabilmektedir (Şekil 9). Ağırlığı 10 gr., kutru 15 mm. dir.

Şekil 9

Üçüncü sikkenin bir yüzünün ortasında *duribe Âmid*, etrafında *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah*, öteki yüzünde —Şekil 9'da olduğu gibi— kavisli bir daire içinde *Kasım*, etrafında *el sultan... el-muzaffer* yazıları okunabilmektedir (Şekil 10). Ağırlığı 9, 1/4 gr., kutru 14 mm. dir.

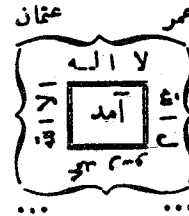

Şekil 10

Yusuf oğlu Sultan Elvend'in Âmid'de kesilmiş yedi sikkesini biliyoruz. Bunlardan biri hariç, diğerlerinde kesiliş yeri ve tamamının kesiliş tarihleri silik olduğu için okunamıyor. Sultan Elvend'in sultanlık dönemi h.905-910 (m. 1499-1505) tarihleri arasındadır. Bu paraların da bu tarihlér arasında kesildiği anlaşıyor.

السلطان
لعاذل الوخان
ند بهادر خلد
ملكه وسلط...

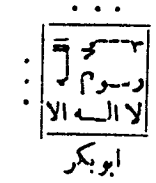
Şekil 11

Sultan Elvend'in sikkelerinden birinin ön yüzünde, ortada, kare içinde *Âmid* ve etrafında *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah*, üst köşede *Ömer* ve *Osman*; diğer yüzünde *el-sultan el-âdil Elvend Han Bahadır halladallahu mulkehu ve sult* yazılıdır. (Şekil 11). Sikkenin ağırlığı 6 1/4 gr., kutru 17 mm. dir.

İkinci sikkenin bir yüzünde kare içinde *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah* ve altta *Ebûbekir*; öbür yüzünde *sultan el-âdil el-muzaffer Elvend Bahadır halladal-*

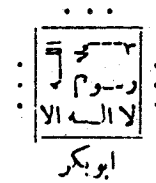
lahu mulkehu yazılı. Tarihin yalnız 9 rakamı okunabiliyor (Şekil 12). Ağırlığı 11, 3/4 gr., kutru 17 mm. dir.

Şekil 12

.. سلطان الما ..
لظفر الوند بهادر
خلد الله ملكه
.....

Üçüncü sikkenin bir yüzünde yine kare içinde *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah*, altında *Ebûbekir*, diğer yüzünde *âdil sultanü'l-a'zam Elvend...Han* yazılı (Şekil 13). Ağırlığı 7 gr., kutru 15 mm. dir.

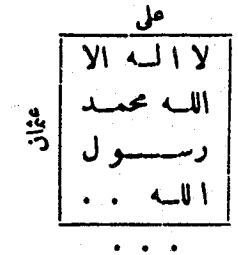

Şekil 13

عدل
سلطان
اعظم الوند
... خان

Dördüncü sikkenin bir yüzünde kare içinde *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah*, üst tarafta *Ali*, Sol tarafta *Osman* yazılı; diğer iki taraf yazıları silik okunamıyor. *Ebûbekir* ve *Ömer* olmalı (Şekil 14). Öteki yüzünde *sultanü'l-a'zam Elvend Han duribe....* yazıları okunabiliyor.

Sikkenin ağırlığı 6, 3/4 gr., kutru 15 mm. dir. Diğer üç sikkede bunların benzeri (bkz. aynı eser, sf. 504).

Şekil 14

...
سلطان عظم
الوند خان
ضرب
....

Akkoyunlular'ın Âmid'de kesilen sikke adedi 28 oluyor. Bu konudaki yerli ve yabancı bütün kaynakların taranması halinde bu rakamın daha da artacağı muhakkaktır.

ŞAH İSMAİL İDARESİNDE DİYARBAKIR

(1507 – 1515)

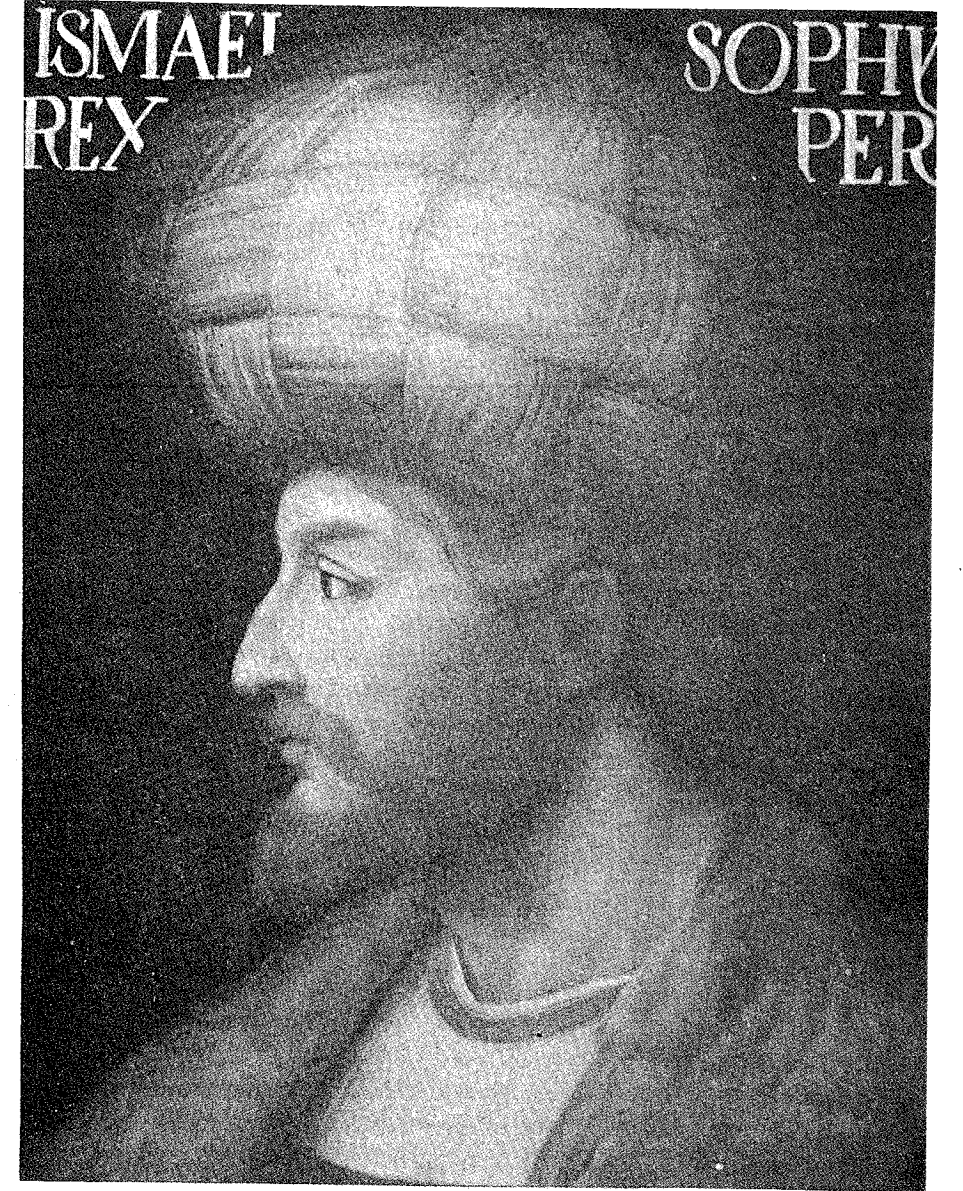
I.

Daha önce değindiğimiz gibi (sf 438.), Şah İsmail, Dulkadirli ülkesine saldırıp Harput'u alınca, Diyarbakır'ı yönetmekte olan Musullu Emîr Beg'i safında yer almaya davet etti. Emîr Beg de, Diyarbakır'ın idaresi gene kendisine verilir ümidiyle, Şah İsmail'in davetini kabul ederek Elbistan'da huzuruna çıktı ve bütün Diyarbakır ülkesini ona teslim etti (1506). Şah İsmail de bölge valiliğine Ustacalu Muhammed Han'ı atadı. " Muhammed Han, Diyarbakır eyâletindeki bir takım şehirleri ele geçirdi ise de, bu bölgenin muhtelif kalelerine hâkim olan Kürt reisleri sünni oldukları için, Şah İsmail'e tâbi olmak istemediler ve Muhammed Han ile mücadeleye girişip, ona çok telefât verdirdiler." (1).

Emîr Beg, Şah İsmail'in yanına giderken kardeşi Kaytmış Beg'i vekil olarak bırakmıştı. Kaytmış Beg, Safevîler'e karşıydı. Halkın isteğine uyarak Âmid'i teslim etmemeğe ve sonuna kadar savunmaya karar verdi. Dulkadıroğlu Alâüddevle'yi metbû tanıdı. Ondandır yardım diledi. Alâüddevle de kendi oğulları Saru-Kaplan ve Erduvane Bey idarelerinde büyük bir kuvveti yardıma gönderdi. Bu ordu ile Muhammed Han kuvvetleri arasında Diyarbakır ovasında yapılan savaşta Safevîler galip oldu, Saru-Kaplan ile Erduvane Bey öldürüldüler. Muhammed Han şehri muhasara etti. Kaytmış Bey şiddetle şehri savunuyordu. Fakat Ahmed Çelebi isminde birinin hiyânet ederek gizlice safevî askerlerini burçlara çıkarması yüzünden şehir zaptedildi (1507). Şehirde ne kadar Akkoyunlu ve Dulkadirli ve bunların taraftarları varsa başta Kaytmış Bey olmak üzere hepsini öldürüldüler. Onlara ait bütün eserleri yokettiler. Birtek hükümdar veya prens mezarı bırakmadılar, hepsini yıktılar. Bu imha ve tahrip hareketi bütün Diyarbakır bölgesinde yapıldı.

" Yavuz Sultan Selim, İran'a yürürken, yanında bulunan Akkoyunlu hükümdarı Sultan Murad'ı Diyarbakır eyâletini zapt etmeğe memur etmişse de, bu zat Safevîlere karşı mücadelede mağlup ve telef olmuştur. Diyarbakır eyâletinin sünî mezhebinde olan yerli halkı, şî'i olan Safevîlerin idaresinden memnun kalmamışlardı. Bilhassa Kürt beyleri, kalelerinde tahassün ederek, onlarla mücadele

(1) M.H. Yınanç, "Diyarbakir maddesi, İA. c.3, sf. 623; Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyet-i Şarkıyyesi*, sf. 58-59.

Şah İsmail (J.L.Baqué – Grammont'tan)

ediyorlardı. " (2). Bu mücadele 1515'te Diyarbakır bölgesinin Osmanlı birliğine katılmasına kadar sürmüştür. Safevîlerle mücadelelerini sürdüren ve Diyarbakır'ın Osmanlı birliğine katılmasında önemli roller oynayan bu beyliklerden, Diyarbakır'ın bugünkü il sınırları içinde bulunanları şunlardır:

1 – EĞİL BEYLİĞİ: Eğil Beyliğinin kurucusu Mırdasilerden Seyyid Hüseyin el A'rac (topal) oğlu Pîr Mansur'dur. Pîr Mansur, önceleri Hakkârîde oturuyordu. Sonradan, Eğil kalesi yakınlarındaki Piran (şimdiki Dicle ilçesi merkezi) köyü'ne yerleşti. Burada ibadetle uğraşır, halkı, dinin kurallarına uymaya yöneltmeye çalışıyordu. Müridleri gittikçe çoğaldı. Ölüncce, yerine Pîr Musa geçti. Köyde büyük bir tekke yaptırdı. Ünü, Mırdasiler ve diğer aşiretler arasında yayıldı. Bu da ölünce, yerine Pîr Bedir geçti. O dönemlerde dervişlik postu, saltanat tahtının ilk basamağı idi. Gittikçe müridleri çoğalan, güçlenen Pîr Bedir, Mırsadî ve diğer aşiretlerin desteğiyle Eğil kalesini ele geçirdi. Kaleyi kimden aldığı hakkında bilgi yok. Ancak, Pîr Bedir'in Eğil hâkimiyeti uzun sürmemiş, bir süre sonra kale Selçuklular'ın egemenliğine geçmiştir.

Şerefnâme'ye göre, " Pîr Bedir, Selçuklular'ın elinden kurtulup da kaçmaya muvaffak olunca Meyyafarkîn'e gitti ve bu şehrin hükümdarı Emîr Hüsameddin'in egemenlik alanına sığındı. Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ın komutanı Emîr Artuk'un Meyyafarkîn kalesini istila edişi sırasındaki çarpışmada şehit oluncaya kadar da orada gizlenerek yaşadı"(...) "Pîr Bedir'in karısı o sırada hamileydi. Bütün umutlar buna bağlandı ve Mırsadîler'in gözleri, doğacak çocuğun cinsiyetine döndü. Mırsadî aşiretinin ileri gelenleri ve başları bu hamile hanımın evine gelip doğum haberlerini soruyorlar ve şöyle diyorlardı: 'Allah bize nasıl bir çocuk lütfetti; oğlan mı, kız mı?'. Günün birinde yine her zaman gibi evin önünde toplanmışlardı. O sırada evden bir adam çıktı ve kendilerine Türkçe olarak ve daha önce aralarında tesbit etmiş oldukları parolayla şöyle dedi: 'Çok şükür Hüda'ya, istediğimizi bulduk' (*). Bunun üzerine bu asil çocuğun adı 'Emîr Bulduk', daha sonra Eğil hükümdarının adı ve lakabı da 'Buldukanî' oldu." (3) Emîr Bulduk ergenlik çağına gelince beylik makamına getirildi. Ölünce, yerine sırasıyla Emîr İbrahim, Emîr Muhammed geçtiler. Emîr Muhammed'in üç oğlu vardı. Bunlardan Emîr İsa, Eğil'de yönetimi ele aldı; Emîr Timurtaş, Bağın kalesiyle Palo dolaylarının; Emîr Hüseyin de Berdenc kalesiyle Çermik yöresinin beyi oldular.

Emîr İsa'dan sonra oğlu Şah Muhammed ve bunun da ölümüyle çocuklarından Kasım Bey, Eğil hükümetinin başına geçti. Şeref Han'a göre Kasım Bey, " cesarette, bilimde, edebiyatta, güzel ahlâkla ve iyi karakterde tekti; güzel yönetiminde, halkı

(2) M.H. Yınanç, yukarıda gösterilen yer.

(*) Tırnak içindeki sözler Farsça olan kitapta aynen Türkçe olarak yazılmıştır.

(3) Şeref Han, *Şerefnâme*, M.E. Bozarslan çevirisi, c.1, sf. 204-205.

idare etmekte ve gönüllerini kazanmakta bir bayraktı; Kürdistan hükümdarları arasında onun bir benzeri yoktu. Akkoyunlu hükümdarlarının saltanatı zamanında şanı yükseldi ve değeri arttı. O kadar ki, Akkoyunlular kendisini komutan ve çocuklarından birine mürebbi olarak tâyin ettiler. Bu yüzden halk arasında 'Lala Kasım' diye tanındı."

" Meşhur olaylardan biri şudur: Şah İsmail-i Safevî 913 (m. 1507) yılında Diyarbakır'ı istila ettiği zaman bu Lala Kasım kendisine bağlılığını sunmadı ve asla boyun eğmedi; tersine ona karşı son derece muhalefet etti. Bu yüzden Han Muhammed Ustaclu büyük bir orduyla üzerine yürüdü ve Eğil kalesini kendisinden alarak, Kızılbaşların komutanlarından biri olan Mansur Bey'e verdi. Eğil kalesi yedi yıl onların yönetiminde ve tagallübünde kaldı." (4). Kasım Bey, Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim'e sığınmış, Çaldıran savaşından sonra Eğil kalesini Kızılbaşlardan geri almıştır. Kasım Bey'den sonra gelen emirler hakkında sırası geldikçe bilgi verilecektir.

2 – ÇERMİK BEYLİĞİ: Çermik beyliğinin kurucusu, Mırdasî Emîr Muhammed'in oğlu Emîr Hüseyin'dir. Bu Emîr, babasının sağlığında Berdenc kalesi ve Çermik yöresi valisi bulunuyordu. Babası ölünce, bu bölgede, beyliğini kurdu. Ölünce yerine oğlu Emîr Seyfeddin, bu da ölünce oğlu Şah Yusuf, bunun da ölümüyle oğlu Velat Bey, sonra da Şah Ali Bey ve bunun da ölümüyle beyliğin yönetimi oğlu Muhammed Bey'e geçti.

Muhammed Bey, Çermik yöresini Kızılbaşların elinden kurtarmış, Diyarbakır'ın Osmanlı Birliğine katılışı sırasında da Yavuz Sultan Selim'den bir sultanlık emirnameyi alarak beyliğini sürdürmüştür (5).

3 – ATA K BEYLİĞİ: Beyliğin kurucusu Zırkanlı Mîr Mahmud oğlu Ahmed Bey'dir. Kendisi Şah İsmail'in çağdaşıydı. Şah İsmail Diyarbakır bölgesini istila ederken, onun elinden de Atak Kalesi'ni ve dolaylarını almış, Kaçar oymağına vermişti. Zırkanlılar burasını terk etmek, başka yörelere göçmek zorunda kaldılar. Bu durum Çaldıran Savaşı'na kadar sürdü. Bu savaşta Şah İsmail yenilip Diyarbakır valisi Ustaclu Muhammed Han öldürülünce, diğer bey ve aşiretler gibi Zırkanlılar da harekete geçtiler. Elverişli durumdan yararlanarak, "Mılh" adıyla bilinen ve Atak kalesine yakın olan yıkık bir kaleye gelip yerleştiler. Mevsim kıştı. Kaçar Beyi durumdan kuşkulandı. "Mılh"a yerleşmenin sebebini sordurdu. Onlar da "Mırdasî aşiretiyle aramızda eski husumet ve köklü düşmanlık vardır. Onların bu kış, soğuk ve kar ortasında bize saldırıp çocuklarımızı ve ailelerimizi esir almaları uzak ihtimal değildir. Bunun için, soğukların hafifleyeceği ve karların eriyeceği bahar mevsimine kadar bu yıkık kalede kalmamıza izin verilmesini istir-

(4) Şeref Han, a.g.e., sf. 206-208.

(5) Şeref Han, a.g.e., sf. 216-217; Dr. Fritz, *Kürdler*, sf. 182-183.

ham ediyoruz" cevabını verdiler. Atak valisi bunlara acıdı ve kış orada geçirmelerine izin verdi. Zırkanlar, Atak'ı geri almak için çalışmalara başladılar. Tırmanmakta kullanmak için, direklerden ve iplerden merdivenler hazırladılar. Uygun buldukları bir gece, aşiretin iyi savaşan kahramanlarından bazıları, kalenin surlarına tırmanarak burçlara ve kale duvarlarına ip bağlamak suretiyle merdiven dikmeyi başardılar. Arkasından Zırkan yiğitleri kaleye çıktılar ve kızılbaş muhafızlarını kılıçla yok ederek, başlarını ibret olsun diye kesip çeşitli yerlere astılar. Kadınları ve çocukları kaleden çıkardılar. Ahmed Bey'i getirtip başlarına eskisi gibi hükümdar yaptılar.

" Ahmed Bey, Sultan Selim Han'ın emîrnâmesi gereğince, miras kalmış ülkesinde bir süre hüküm sürdü. Ölüm kendisini yakaladığında üç erkek çocuğu vardı: Şahım Bey, Yusuf Bey ve Mahmud Bey. Fakat bu kardeşler, kendi aralarından birinin hükümdarlık yapmasına razı olmadılar; anlaşmazlığa düşüp birbirlerine şiddetli hasım oldular. Sonunda Sultan Selim Han'ın eşiklerine gitmek konusunda anlaşmaya vardılar ve İstanbul'a gittiler. Orada, vilâyetin kardeşler arasında taksim edilmesi ve bir kısmının Sultanlığın özel mülklerinin yönetimine verilmesi konusunda Sultanlık Divanı tarafından bir yazının gönderilmesi kararlaştırıldı.

Kardeşler, Atak vilâyetinin gelirlerini yazacak bir yetenekli kimsenin tâyini konusunda Diyarbekir Beylerbeyi adına bir padişahlık hükmü çıkarttılar. Bu hüküm gereğince, bazı köylerden ve tarlalardan elde edilen gelirden 60.000 Osmanlı akçası tutarında bir miktarın zeamet yoluyla Mahnud Bey'e, 110.000 Osmanlı akçası tutarında bir miktarın zeamet yoluyla Yusuf Bey'e verilmesi; Rabıt nahiyesi, Meyyafarkın ve Ciska köyü ile, kâfirlerden alınan haraç malların da padişahlığın özel emlakine katılması kararlaştırıldı. Ayrıca Şahım Bey'e de, 200.000 Osmanlı akçası tutarında bir miktarın sancak olarak verilmesine karar verildi."(6).

4— TERCİL BEYLİĞİ: Bu beyliğin kurucusu Zırkanlı Şeyh Hasan oğlu Seyyid Hüseyin'dir. Seyyid Hüseyin, Emîr Artuk'un kızıyla evlenmiş ve kendisine Tercil ve yöresinin yönetimi verilmişti. Seyyid Hüseyin ölünce, yerine oğlu Ömer Bey geçti. Kendisi Uzun Hasan'la çağdaştı. Onun güven ve sevgisini kazanmış bir beydi. Uzun Hasan, Ömer Bey'in kızıyla evlendi. Bu karısından Zeynel adlı oğlu oldu. Zeynel gelişip büyüyünce, Mihranî ve Nuşat ("Boşat" olmalı) yöreleri de Tercil'e bağlanarak yönetimi kendisine verildi. Ömer Bey de Bitlis ilinin vali ve muhafızlığına atandı.

Ömer Bey ölünce, yerine oğlu Budak Bey geçti. Uzun Hasan'dan sonra Akkoyunlu hükümdarı olan Sultan Yakub döneminde de bu görevi sürdürdü. Tercil ve buraya bağlı yerlerin yönetimi de kendisine bağlanmıştı. Budak Bey 43 sene yaşadı.

(6) Şeref Han, a.g.e., sf. 274-276; Dr. Fritz, a.g.e., sf.216-218.

1506'da ölünce yönetimi, oğlu Ahmed Bey aldı. Şah İsmail, 1508'de Diyarbakır bölgesini istila ederken yapılan savaşlardan birinde şehid oldu. Yerine kardeşi Ali Bey, onun da ölümüyle yerine diğer kardeşi Şemsi Bey geçti. Çaldıran savaşından sonra Safevîler'le yapılan savaşlara katıldı. Osmanlı birliğine katılmayı isteyenler arasında Şemsi Bey de vardı. Yavuz Sultan Selim Tercil Kalesinin yönetimini bir fermenla yine kendisine verdi. Ölünce, yerine oğlu Haydar Bey geçti (7).

Tercil, Hazronun beş kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır. Halen harap bir durumdadır. Hazro beyleri, Tercil beylerinin soyundan gelmezdir

5— KULP BEYLİĞİ: Kulp bölgesinde, başta Süleymanî (Sılêmanî) aşireti olmak üzere, Banukî, Hevedî, Dilhıran, Bociyan, Zilan, Besyan, Zıkziyan ve Berazan aşiretleri bulunuyordu. Safevîler döneminde, bu aşiretlerin oybirliğiyle Kulp Beyliği'ni Emîr Diyadin yönetiyordu. Emîr Diyadin, Ustaclu Muhammed Han ile iyi münasebetler içinde olmayı politika edinmiş, Muhammed Han da Emîr Diyadin ile iyi ilişkiler kurmayı uygun bulmuştur. O kadar ki, kızı Bîkes hanımı Emîr Diyadin'le evlendirerek bu dostluğu akrabalık bağlarıyla daha da kuvvetlendirmişti. Emîr Diyadin'in erkek çocuğu yoktu. Kardeşi Şeyh Ahmed'in ise dokuz oğlu vardı. Bunlardan Şah Veled Bey, yaşı ilerlemiş bulunan amcasının yerine geçmek istedi. Emîr Diyadin, Muhammed Han'dan yardım diledi. O da kendisine istediği kuvveti gönderdi. Taraflar arasında başlayan savaşta Şah Veled Bey yenildi. Kurtuluşu Şam taraflarına kaçmakta buldu. Kardeşlerinden Ömer Şah, Sosın ve Cihangir beyler öldürüldüler.

Çaldıran savaşı sonrasında, Besyan aşireti reislerinden Ali Fîrî adında bir adam Meyyâfarikîn kalesine saldırıp burasını kızılbaşlardan aldı. Şam'da bulunan Şah Veled Bey'e haber göndererek durumu bildirdi. Şah Veled Bey haberi alır almaz derhal hareket etti. Gelip beyliğin idaresini eline aldı. Burada çok tutunamadı (8). Kulp kalesine giderek bu kale ile buraya bağlı köylerin yönetimiyle yetindi. Yönetimi 13 yıl sürdü. Ölünce yerine oğlu Ali Bey geçti. Ali Bey'in yönetimi 1572 -h. 980 yılına kadar sürmüştür (9).

6— MEYYÂFÂRİKÎN BEYLİĞİ: Beyliğin kurucusu Elvend Bey oğlu Bahlül Bey'dir. Bunlar, Kulp beyleriyle amca çocukları idiler. Bahlül Bey ve ondan sonraki yöneticiler hakkında ilerde bilgi verilecektir (10).

(7) Şeref Han, a.g.e., sf. 278-280; Dr. Fritz, aynı eser, sf. 219-223.

(8) Bunun nedenleri için Bkz. Şerefnâme, c.1, sf. 297-298.

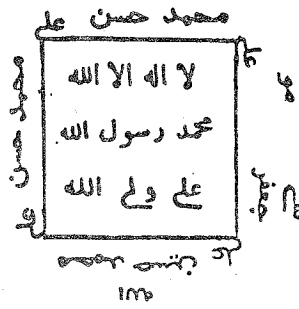
(9) Şeref Han, a.g.e., sf. 292-298.

(10) Aynı eser, sf. 300.

II.

ŞAH İSMAİL'İN İKİ SİKKEİ

Şah İsmail'in Âmid'in fethi ve Diyarbakır bölgesinin zaptı anısına kesilmiş iki sikkesi vardır. Her ikisi de altındır. Üzerlerinde Âmid'de kesildiği yazılıdır. Bunlardan biri 911 (m. 1506) tarihli'dir. (Şekil 15, Nu.4). Bu sikkenin, o sıralarda Âmid'i yönetmekte olan Musullu Emîr Beg'in Elbistan'da Şah İsmail'in huzuruna çıkıp Âmid'i ve bütün Diyarbakır bölgesini ona sunduğunu söylediği günün anısına kesildiği anlaşıyor. Ayrıca, o tarihte Âmid henüz Şah İsmail'in fi'len yönetimine geçmediğine göre, sikkenin Âmid adına başka bir yerde kesildiğini kabul etmek yerinde olur.

Şekil 15

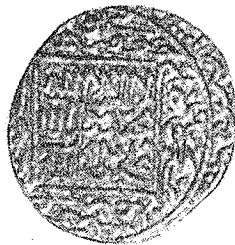
[1] سلطان المال الكامل
اسم
ابوالمظفر
الغفوي خلد الله
امد ملك 911 سنة

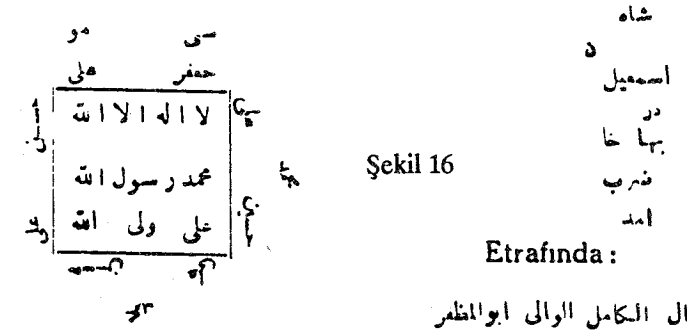
Nu. 4

Aranın bir yüzünde: *el-sultan el-âdil el-kâmil... ebû'l-muzaffer Şah İsmail el-Safevî halladallahu mulkehu, Âmid 911 seneti*; diğer yüzünde: -kare içinde- *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah Ali veliyullah*, üstte: *Muhammed, Hasan, Ali*; altta: *Allah, Muhammed, Hüseyin, Ali*; sağda: *Musa, Cafer, Ali*; solda: *Muhammed, Hasan, Ali* yazılıdır.

Nu. 5

Şekil 16

Etrafında :

سلطان المال الكامل الوالى ابوالمظفر
خلد الله ملكه

Sikkenin ağırlığı 3,50 gr., kutru 17 mm. dir.

İkinci Sikke tarihsizdir. Bir yüzünde: *Şah İsmail Bahadır Han, duribe Âmid*; etrafında: *el-sultan el-âdil el-kâmil el-vali ebu'l-muzaffer halladallahu mülkehu* ve diğer yüzünde: yine kare içinde, *Lâ ilâhe illallah Muhammed resûlullah Ali veliyullah*; üstte: *Musa, Cafer, Ali*; sağda: *Muhammed, Hüseyin, Ali*; altta: *Muhammed, Hasan, Ali*; solda: *Hüseyin, Ali* yazılıdır. (Şekil 16, Nu. 5)

Sikkenin çapı ve ağırlığı birincisinin aynidir (1).

(1) İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, a.g.e., sf. 848-849

OSMANLI İDARESİNDE DİYARBAKIR

(Eylül 1515 – 1 Kasım 1922)

I.

DİYARBAKIR'IN OSMANLI BİRLİĞİNE KATILIŞI

(Eylül 1515)

Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında 23 Ağustos 1514 (2 Recep 920) tarihinde Çaldıran'da yapılan savaşta Şah İsmail'in ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Bu savaşa Âmid (Diyarbakır) valisi Ustaclu Muhammed Han da katılmıştı. Ordusu perişan olmuş, kendisi de öldürülmüştü. Bunu fırsat bilen Âmid halkı ayaklandı. Safevîler'in şehirde kalan yöneticileri yok edildi. Kadın ve çocuklar kale dışına atıldılar. İsyanı yönetenler ve şehrin ileri gelenleri, Mevlânâ İdris-i Bitlisî (ölüm. 1520)'ye haber göndererek, Sultan Selim'e bağlanmak ve Osmanlı birliğine katılmak istediklerini, bu konuda yardımcı olmasını dilediler.

Bölgede çok nüfuzlu ve saygın bir şeyhin (Şeyh Hüsameddin'in) oğlu olan Bitlisli İdris, Akkoyunlu Sultanı Yakub'un hizmetinde bulunmuş, Şah İsmail'in bölgede görünmesi üzerine Osmanlı devletine sığınmış ve burada önemli görevlere getirilmiş bir kişiydi. Aynı zamanda *Heşt-Bithişt* adlı eserin yazarı olan bir tarihçiydi.

Yavuz Sultan Selim de Diyarbakır bölgesini ve Doğu Anadolu'yu ülkesine katmayı düşünmekteydi. Tebriz'in 6 Eylül 1514 (16 Recep 920) tarihinde fethiyle sona eren İran seferinden Amasya'ya döndüğü zaman, Yavuz Selim, yanında bulunan İdris-i Bitlisî'yi, Urmiye gölünden Malatya'ya ve Diyarbakır'a kadar uzanan bölgeyi, Şah İsmail'e karşı ayaklandırıp Osmanlı İmparatorluğu'na bağlamağa teşvik için, gerekenleri yapmak üzere, görevlendirdi. Yavuz Sultan Selim'den Kürt beylerine hitaben yazılmış emirnâmeler alarak bölgeye hareket eden İdris, Doğu Anadolu'ya gelmekte iken Âmid halkının isyanını ve dileklerini öğrendi. Daha sonra, Kürt beylerinin de aynı arzuyu taşıdıkları haberi geldi.

İdris-i Bitlisî, Diyarbakır, Bitlis, Sason, Hizan, İmadiye vs. gibi bölgeleri dolaşarak yerli beylerin itaatlarını sağladı.

Hasankeyf ve Siirt Eyyübî meliki Halil II., Bitlis emîri Şerefhan IV., Hizan emîri Davud, Sason emîri Ali, İmadiye hâkimi Emîr Seyfeddin, Nırman hâkimi Abdal, Zırkî hâkimi Ahmed, Eğil hâkimi Kasım beyler gibi önemli kişiler dahil

olmak üzere 25 emir yaptıkları toplantıda: "Sultan Selim'e biat etmeğe ve fakat kendilerinden hangisi reis olursa diğerleri çekemeyeceğinden taraf-ı devlet-i âlfyeden bir serdar talep edip" onun reisliğinde İranlılarla savaşıp vatanlarını kurtarmaya ve Âmid şehrine yardıma ittifakla karar verdiler. Bu andlaşmanın tatbikatından olarak Zırkî beyi Ahmed Bey Meyyâfarikîn kalesine, Kasım Bey, Eğil kalesine, Cimşit Bey Palu kalesine, Sultan Selim Han adına saldırıp aldılar. Soran hâkimi Seyyid Bey de Erdebil ve Kerkük'ü zaptetti.

Âmid halkının isyanını, Kürt beylerinin bu tutumunu ve İdris-i Bitlisî'nin faaliyetlerini haber alan Şah İsmail de bir takım önlemler aldı. İlk iş olarak, Ustaclu Muhammed Han'ın kardeşi Karahan'ı, Urfa hâkimi Durmuş Bey ile birlikte Âmid'i kuşatıp geri almakla görevlendirdi. Mardin, Hasankeyf, Harput ve Erğani'de bulunan Safevî kuvvetlerine de Karahan'a katılma buyruğu verildi. Cabakçur yoluyla Âmid'e hareket eden Karahan'ın ordusu, katılan bu kuvvetlerle beş bine ulaşmış bulunuyordu (1).

Âmid'i kuşatan Karahan, teslim olmaları halinde halkın affedileceğine, Şahın yardımlarına mazhar olacaklarına dair bir çok vaatlerde bulundu, beyannâmeler attırdı. Fakat halk, şehir kapılarını kapayarak silâha sarıldı. Yılmadan savaştı. Bir taraftan da İdrisi Bitlisî aracılığıyla Sultan Selim'den yardım isteklerini tekrarladılar. Bunun üzerine Padişah, Dergâh-ı âlî müteferrikalarından Diyarbakırlı Yiğit Ahmed'i (2) bir miktar askerle yardıma gönderdi. İdris-i Bitlisî'ye ve Kürt beylerine Yavuz'un mektuplarını da getiren Yiğit Ahmed, Amasya'dan hareketle Âmid önlerine geldi. Karanlık bir gecede Karahan'ın kuvvetlerine bir baskın yaparak Rum (Urfa) kapısından şehre girmeyi başardı (3). Halka, Padişah'ın yardım göndereceğini müjdeledi. Bu haber, şehri savunanları çok sevindirdi. "Padişah'ın, amacı zaferler olan sancaklarıyla hisarın burç ve kulelerini" bezediler. "Kuşatmayı sürdüren yabanların yüreklerine korku salup harmanların savurdular" (*Tacü't-Tevârih*, c.4, sf. 253).

Şah İsmail ise Âmid'in -stratejik konumu itibarıyla— ayrılmasının bütün bölgenin kaybına müncer olacağını biliyor, bir an evvel şehrin zaptı için Karahan'a mütemediyen yardım gönderiyordu.

(1) Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't-Tevârih*, c.4, sf. 246-248; Hammer, a.g.e., c.4, sf. 153-155; Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, sf. 15-16; Dr. Selâhattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, sf. 76-78.

(2) Bazı kaynaklarda adı Hacı Yektâ Ahmed olarak geçer (Bkz.: Hammer, c.4, sf. 155). Yiğit Ahmed Bey Diyarbakır'da bir mescid yaptırmıştır. 1540 tarihinde şehrin mahallelerinden biri bu mescide izafetle "Mahalle-i Mescid-i Yiğit Ahmed" adını taşıyordu. Bu mescid son zamanlarda harap olmuş, arsası Vakıflar Bölge müdürlüğü tarafından satılmıştır. Mahalle ise, Yiğit Ahmed adını taşımaktadır.

(3) Âlî, *Künhü'l-ahbar*, Nuruosmaniye ktp Nr. 3406, sf. 247a; Hoca Sadettin Efendi, aynı eser, c.4, sf. 253; Dr. S. Tansel, aynı eser, sf. 79; N. Göyünç, aynı eser, sf. 17.

Bitlisli İdris de boş durmuyordu. Yavuz Sultan Selim'den Kürt beylerine hitaben yazılmış emirnameleri alarak, bölgeyi dolaşıyordu. Kısa bir süre içinde Kızılbaşlara karşı ayaklanmalar başladı. " Bu günlerde Melik Halil-i Eyyubî de kıyıcı Kızılbaşın ele geçirdiği, yetiştirmelerini yerleştirdiği atadan kalma ülkesinden Siirt ile çevresini kurtarmış, eski hükümeti merkezi olan Hasankeyf kalesini de alma çabasına düşmüştü. " Burası Ustaclu Karahan'ın kardeşi Süleyman Bey'in elinde bulunuyordu. " Sason hâkimi olan Ali Bey de Herzen (Garzan) memleketini gönlü dağılayan Kızılbaşın elinden kurtarıp kendisine kayırdı. Diyarbakır yöresindeki beylerden Ahmed Bey Zirkî ki, seyyidlik ve şeriflik şanıyla başlar üstünde tutulur bir kimseydi. Atak kalesini ve Meyafarkîn kentini çevresiyle, Kasım Bey de Eğil kalesini yöresiyle ele geçirip devletin düşmanlarını kırgınlığa uğrattılar. Her ikisinin de Diyarbakır'a yardımda beğenilen yararlıkları ve öğülen çabaları görülmüştür. "(Tacü't-Tevarih, c.4, sf. 250). Fakat, Karahan'ın kuvveti pek ziyade ve mükemmel olduğundan bu ayaklanmaların ve yardımların Âmid kuşatmasına bir yayrarı olmadı.

Şah İsmail, neye mal olursa olsun, şehrin mutlaka zaptını istiyor ve mütemadiyen yardımcı kuvvetler gönderiyordu. Bu kuvvetlerin Şah yanlısı Hizan ve Bitlis emîrlerinden Kird-Bey vasıtasıyla gönderildiği ve yeniden oluşturulan bir ordunun yardım için yola çıkarıldığı anlaşılnca, Bitlisli İdris, bunu önlemek üzere faaliyete geçti. Hizan, Mukus, Sason emîrleriyle haberleşti ve kendisine Ahlat'ta katılmalarını bildirdi. Bitlis hâkimi Şeref Han'la birlikte Ahlat'a gitti. Diğer emîrler de geldiler. Kird-Bey ordusunun Erciş yolunda olduğunu tesbit edip takibe koyuldular. Erciş civarında Sarı-Su üstünde ansızım yaptıkları bir baskınla Kird-Bey ordusunu darmadağın ettiler, mühim bir kısmı telef oldu.

Âmid kuşatması ise bütün şiddetiyle devam ediyordu. Kahrahan, sur dışındaki bütün bağ ve bahçeleri yaktırmış, halkın yazlık mesire yerleri olan köşk ve binaları yıktırmıştı.

Sultan Selim, kuşatmanın çok uzaması, halkın sürekli olarak yardım istekleri üzerine, şehri kurtarmak ve sonra İran'ı fethetmek niyetiyle ilkbaharda harekete geçeceğini İdris vasıtasıyla halka ve kale beylerine bildirdi. Bu haber, halkın maneviyatını düzeltti, azamini ve direnme gücünü arttırdı. Karahan ise, şehri bir an önce almak için mütemadiyen saldırıyor, surlar döğölüyor, gedikler açmağa çalışıyordu. Halk büyük bir azimle bu saldırılara dayanıyor, surların zedelenen bölümleri gece sabaha kadar çalışarak onarılıyordu.

Yavuz Sultan Selim'in orduları ilkbaharda harekete geçti. Kemah'ta iken, Maraş ve Elbistan bölgesi hâkimi Dulkadiroğlu Alâüddevle'nin, Diyarbakır bölgesinin Osmanlılara geçişini kendi bekası için tehlikeli görerek isyan ettiği haberini aldı. Ordu, Dulkadiroğlu'nun tedibi için o tarafa yöneldi. Bu haber, Âmid

Yavuz Sultan Selim

halkını ve bölge beylerini, emîrlerini çok üzdü. *Tacü't-tevarih* bu konuda şunları yazıyor:

" Kürt beyleri devlet kapısından asker gönderilmesini ve yardım edilmesini isterlerken Padişahın Zülkadirli iline yöneldiğini duyacak, her biri kederlenip sıkıntıları da bir o denli arttı. Molla İdris'i sıkıştırdılar ki, otağ-ı hümayûna varmak niyetini yolunun rehberi edip, mutlu kapıya Acem uçlarındaki kargaşayı anlata. İran topraklarının açılışında kilit noktası ve de Bayındırlı hanların taht kenti olan Diyarbakır kalesinin bir yıldan beri kuşatma altında kaldığın, eteklerinde savaş ve uğraş odunun tutuştuğun, kaleyi savunanların zor durumda kaldıklarını açıklaya. Ya tasarı dizginlerin Acemden yana çevire ya da, ölçsüz himmetini zaferlere dayanan askeriyle yardım yoluna döndere. Molla İdris, yol hazırlıklarını tamamlayınca kimi kürt beyleri kürt yiğitlerle Bitlis'ten kalkub değeri zafer olan ol güzel özengiye öpmeye koşturdu. Kiği yöresine indiği gün, önce mutluluk saçı kapıdan yana gönderdiği ulak, Padişah'ın yanıtıyla birlikte geldi. Çünkü getirdiği benzeri olmayan, sonuçları hayırla kapanan ferman, Zülkadirli seferinden sonuç alındığı ve kötü huylu ikinci düşmanına yengü bulduğunu bildirmekte, askerin dinlenmesi için tahtkentine doğru yola çıktığını duyurmakta idi. Diyarbakır'ın kurtarılması, uçları bekleyen beylerin, kürt beylerine katılmasıyla olası mıdır? yohsa zaferleri gölge

edinen otağdan öç alıcı asker gönderilmesine gerek var mıdır? arz oluna dimeğe geliyordu. Bu zorunla Molla kesin yolculuk kararını bozup geri döndü. Diyarbakır kalesine postacı güvercinle mektup salup, eldeki kuvvetleriyle Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın gelmekte olduğunu, Kürt beylerinin de saldırıya geçmek üzere birleştiklerini bildirmekle Diyarbakır'ı koruyanlara dildarlık eyledi "(c.4, sf. 255-256). Kendisi de hemen Bayburt'a gitti. Bütün ısrarlarına rağmen, Bıyıklı Mehmed Paşa, Padişahın buyruğu olmadıkça hiçbir şey yapmayacağını bildirmesi üzerine, Timar defterdarı Hoca Nizameddin'i son hızla ve resmî ulak sıfatıyla, bir ârızayla Yavuz Sultan Selim'e gönderdi. Bu ârızada, bir yıldan fazla bir zamandan beri tahammülfersa bir azimle kendini savunan Âmid halkının durumunu, bütün bölgenin Osmanlı birliğine katılmak kararında olduğunu, bunun önem ve gelecekteki yararlarını izahla Bayburt beyi Bıyıklı Mehmed Paşa'nın serdar nasbıyla Amasya ve Sivas beylerbeyi Şadi Paşa'nın refakatine verilerek Diyarbakır'ın imdadına koşturulmalarını diledi. Padişahın gelen ferman üzerine Bıyıklı Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Diyarbakır'a yardım için harekete geçti. Şadi Paşa da ferman gereğince beş sancak beyi ve beş bin atıyla, Mehmed Paşa kuvvetlerine katılmak üzere yola çıktı. Bu kuvvetler beş gün içinde Karaköprü'de birleştiler.

Karahan, Osmanlı ordusu gelmeden şehri mutlaka ele geçirmek azmiyle bütün cephelede taarruza geçti. Mancınıklarla şehre binlerce gülle yağdırdı. Şehrin mühim bir kısmı harap, bir çok kişi şehit olmalarına rağmen, metanetle dayandılar. Nihayet, Karahan bizzat ordunun başına geçerek 12 koldan şehrin üzerine yürüdü. Ordunun hareket sırasında derinliği bir saatlik mesafeyi tutuyordu. Surlar her taraftan döğölmeğe başlandı. Birçok gedikler açıldı. Savunucular da aynı azim ve imanla karşı koydu. Açılan gedikler dolduruluyor, örülüyor, birçok kişi ölüyor, fakat düşman kuvvetlerinin içeriye sızmalarına imkân verilmiyordu. Bazı kısımlarda, merdiven kurarak sura tırmanma olanağı bulan Karahan'ın askerleriyle boğaz boğaza döğüşüyorlardı. Birkaç gün üst üste devam eden bütün çetin saldırılar netice vermeyince, Osmanlı ordusunun da yaklaşmakta olduğu haberi gelince, Karahan, iki ateş arasında kalmamak için, kuşatmayı bırakarak Safevîler hâkimiyetinde bulunan Mardin'e doğru çekildi. Bir süre sonra Osmanlı ordusu görüldü. Halk büyük bir sevinç içindeydi. Bir yılı aşan zorlu bir savaş ve kuşatmanın bütün acıları unutulmuştu. Surlar Osmanlı bayrak ve sancaklarıyla süslenerek şehrin kapıları açıldı (4).

(4) Ebu'l Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi kısmı, Nu. 2447, vr. 67 a-b, 74b. ve 75b, 84a-b; Hoca Sadettin Efendi, a.g.e., sf. 257-258; Âli, a.g.e., vr. 187a; Solakzâde, *Tarih-i Solakzâde*, İstanbul 1297, sf. 378; Ali Emîrî, a.g.e., sf. 59-72; Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c.2, sf. 273-275; N. Göyünç, a.g.e., sf. 18; S. Tansel, a.g.e., sf.82; Dr. Mehdi İlhan, *Diyarbakır Fatihî ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa*, Atatürk Ve Diyarbakır Kitabından ayrıbasım, sf. 140; aynı yazar, *Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askerî Faaliyetleri*, IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, sf. 180.

Böylece Diyarbakır, Eylül 1515'te (5) Osmanlı birliğine katılmış oldu.

Haydar Çelebi Rûznâmesi'ne göre fetih haberi 14 Ramazan 921 (m. 22 Ekim 1515) tarihinde Divân-ı Hûmayûn'a ulaşmış ve Bıyıklı Mehmed Paşa 27 Ramazan 921 (4 Kasım 1515) tarihinde Diyarbakır beylerbeyliğine atanmıştır (6).

Daha sonra, Bıyıklı Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu, Karahan'ı takibe koyuldu. Çünkü, henüz tehlike geçmiş sayılmazdı. Mardin halkına güvenmeyen Karahan, burada bir miktar muhafız bırakarak ordusunu düzenli bir şekilde Sincar dağlarına çekmeyi başarmıştı. Osmanlı ordusu, onu Cavsak'a kadar kovalamış, çok sıcak ve susuzluk sebebiyle, burada ancak üç gün kalabilmişti. Cavsak'da bir toplantı yapıldı. İdris-i Bitlisî, Mardin'in kuşaltılarak alınmasından yanaydı. Ona göre, Mardin'de Hasankeyf hâkimi Halil Eyyûbî'nin taraftarlarının bulunması sebebiyle, fetih kolay olacaktı. Bıyıklı Mehmed Paşa da bu görüşe katılıyordu. Komutanların bir kısmı ise, Âmid'in fethiyle yetinilerek geri dönülmesi düşüncesinde idiler. Şadi Paşa, Padişah tarafından kendisine verilen görevin, Âmid'in fethiyle yerine getirildiğini ve bu itibarla işinin sona ermiş olduğunu ileri sürerek, kendi ordusu ile eyâletine doğru çekilip gitti.

Bu arada, Bıyıklı Mehmed Paşa, Hasankeyf Hâkimi Melik Halil Eyyûbî ile İdris-i Bitlisî'yi 500 kişilik bir kuvvetle Mardin'i kuşatıp fethi gönderdi. Çatışmadan çok, işi barışla çözümlemeyi tercih eden İdris, tanınmış bilim adamlarından birini, itaat ettikleri takdirde mal ve canlarının güven altında bulunacağını bildiren bir mektupla Mardin'e elçi olarak gönderdi. Bu yumuşak davranış, Mardin ileri gelenleri üzerine beklenen etkiyi yaptı. Onlar da Seyyid Ali Nusaybini adlı bir bilgini İdris'e göndererek teslim olma şartlarını görüştüler. Anlaşmaya varıldı. "Şehrin sur kapıları açıldı, muhafız olarak burada bulunan safevî kuvvetleri içkaleye tırmandılar. Şehir böylece, Osmanlılar namına İdris-i Bitlisî ve Melik Halil tarafından zapt olundu. Münâdiler bağırılarak şer'î kanun ve hükümlerin yeniden hükümler olacağı bildirildi.. Safevîlere ait ne kadar kırmızı külâh varsa, toplatılarak lâğım çukuruna atıldı." (7).

(5) Bazı kaynaklarda şehrin 19 Eylül 1515 Çarşamba günü alındığı yazılıdır. (Meselâ bkz.: İ.H. Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.2, sf. 22). Bazılarına göre bu tarih 10 Eylül 1515 Pazartesi gündür. (Meselâ bkz.: M.F. Kırzioğlu, *Millî İbrahim Paşa'ya Karşı Ayaklanma Ve Sonucu*, Kara-Âmid dergisi, s.2-4, sf.350; Dr. M. İlhan, yukarıda gösterilen iki araştırma, sf. 140 ve 810). Bazı kaynaklarda ise 921 Şabanının " evâylinde " yani Eylül 1515'te (Meselâ: Hoca Sadettin Efendi, sf. 258; Tansel, sf. 82, Göyünç, sf. 18). Bizim daha önce yayımladığımız *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi Ve Âbideleri* kitabında ve diğer yayımlarımızda 15 Eylül 1515 olarak kabul edilmiştir. En kesin olanı Eylül 1515 olduğu için, biz de bu tarihi uygun bulduk.

(6) Ferîdûn Ahmed Bey, *Münşeatü's-Selâtin*, c.1, sf. 470; N. Göyünç, a.g.e., sf. 18.

(7) N. Göyünç, a.g.e., sf. 19.

Şah İsmail, askerlerine kırmızı çuhadan külâhlar giydirdiğinden ötürü onun taraftarlarına "kızılbaş" denilmiştir.

Mardin'in içkale bölümü hâlâ Safevîler elinde idi. Buraya girmek mümkün olmamıştı. Kızılbaşlar tarafından şiddetle savunuluyordu. İçkalenin zaptı için bir süre kuşatması gerekiyordu. Şadi Paşa'nın ayrılması buna imkân bırakmamıştı. Bıyıklı Mehmed Paşa, elindeki kuvvetlerle burada kalmayı sakıncalı bulduğundan, bir muhafız birliği bırakarak Âmid'e döndü.

Bunu haber alan Karahan Mardin'e dönerek burasını yeniden zaptetti. Durumu Şah İsmail'e bildirip yardım istedi.

Öte yandan Şadi Paşa'nın davranışını ve bu yüzden Mardin'in elden çıktığını, Âmid'e çekilmiş bulunan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın sıkıntılı durumda olduğunu öğrenen Yavuz, buradaki Osmanlı kuvvetlerini takviye için çeşitli önlemler aldırdı. " 25 Kasım 1515 (18 Şevvâl 921)'de Karaman Beylerbeyisi Husrev Paşa'ya bütün Karaman Sipahileri ile Diyarbakir'e gitmesi emri verildiği gibi, 26 Kasım 1515 (19 Şevvâl 921)'de de Rumeli Kethüdâsı Mehmed Çelebi'ye ' dört yüz yiğit yazub ' Diyarbakir'e gitmesi emredildi. Ayrıca erbâb-ı timardan da beş yüz kişinin ve 27 Kasım'da da ulûfecilerin başında İshak Ağa'nın Diyarbakir'e gönderilmesi kararlaştırıldı. 29 Şubat 1516 (25 Muharrem 922)'da da Garip yiğitler kethüdâsı Diyarbakir'e gönderildi. Bu arada hastalanarak İzmit'te yolda kalan İshak Ağa'nın yerine de Garip yiğitler Ağası Mehmed Bey tâyin olunmuştu, (18 Aralık 1515 \17 Zilka'de 921). Anadolu Sipahilerinin ve subaşılarının da Hüsrev Paşa ile birlikte Diyarbakir'e gönderildiklerini, bunların her birinin altışar bin kişi olduğunu, ayrıca bin tüfenk-endâz yeniçerinin, sipahi ve silâhdar bölükleri ağaları Sinan ve Bâli ağaların beş bin kişilik bir kuvvetle 1516 senesi ilkbaharında Diyarbakir'de bulunmak üzere yola çıktıklarını İdris-i Bitlisî'den öğreniyoruz. Diyarbakir'e gönderilen yeniçeriler, yol gözergâhında bulunan ve Çerkes Hüseyin Bey'in muhasara ettiği Harput kalesini Kemah hâkimi olan Karaçin-oğlu Ahmed Bey ile beraber fethettiler."

" Karahan'a da yardım için Şah İsmail Hemedan ve Kelhurân hâkimi Yegân Bey'i, Çuka Sultan'ı hassa korucularından (muhafızlarından) altı yüzü ile Sipi derben-di ve Kerkük yolundan Bağdad'a göndermişti. Bunlar orada Bağdad hâkimi Kangırlı Sultan ile Mardin'e giderek Karahan'ı takviye edeceklerdi. Bu kuvvetler, Anadolu'nun doğusundaki derbentleri mahallî beyler tıkayarak Azerbaycan'dan gelebilecek yardımlara mani oldukları için, bu yolu tercih etmişlerdi. Buna rağmen, Sincar sahrasından geçerken iki bin kişilik bir safevî birliği, Bohtî ümerâsından Cizre hâkimi Bedir Bey, Kerkük hâkimi Seyyid Ahmed Bey ve İdris-i Bitlisî'nin oğlu Ebü'l-Mevâhib Çelebi'nin baskınına uğrayarak iki yüz kişi kadar telefata verdikten sonra, kısmen kaçmağa, kısmen de Mardin'e vasil olmağa muvaffak oldular.

Karahan bu hâdiseyi ve Kürt beylerinin Osmanlıların tarafını tuttuklarını öğrenince, Mardin'den hareket ederek Hısn-ı Keyfa-Mardin-Âmid üçgeni

arasındaki Kerh mevkiine gitmeğe karar verdi. Burası, Safevîlerin elinde bulunan Mardin ve Hısn-ı Keyfa kalelerine eşit uzaklıkta, Karahan'ın ordusunun ihtiyaçlarını daha kolay temin edebileceği bir yerdi. Bir tehlike vukuunda bu iki kaleden birisine çekilmesi kolay olacaktı. Buradaki mevzilerde bir ay kadar kalındı. Osmanlı ve safevî askerleri karşılıklı olarak, aralarında hudut teşkil eden Dicle'nin iki tarafında bulunuyorlardı. 1516 senesi ilkbaharında Husrev Paşa kumandasındaki takviye kuvvetleri de Diyarbakir'e geldiler." (8).

Âmid'de toplanan ve kuvvet komutanları, emîrler ile beylerden oluşan danışma meclisinde, Karahan'a karşı yapılacak harekâtın esasları konuşuldu. İdris-i Bitlisî'nin karşı çıkmasına ve sakıncalı bulmasına rağmen, Bıyıklı Mehmed Paşa'nın görüşleri çoğunluk kazandı. Buna göre, " İki bin kişilik bir süvari birliği Kerh mevkiinde sür'atle ilerleyerek düşmanı mevzilerden çıkartmağa ve üstlerine saldırtmağa çalışacak, muharebe kızınsınca yavaş yavaş Âmid ile Kerh arasındaki köprübaşına doğru gerileyerek safevîleri de beraberlerinde aynı mahalle getirecekler, Kantara mevkiinde bekleyen Bıyıklı Mehmed Paşa da bu safhada anı bir baskın ile Karahan'ın kuvvetlerini yok edecekti.

İdris-i Bitlisî'ye göre, bu fikir ve plân çok sakattı. Bir *merdüm-i kâr-dide* için gayr-ı makul idi. Bu sebeble bu plânın sonunun perişanlık olacağını, Âmid ile Kerh arasının altı fersahtan fazla bulunduğunu, nevrûz mevsiminde atların kuvvetsiz olup-fizyolojik bakımdan- menzillerine eriştiklerinde takatsız kalacaklarını, gönderilen kuvvetlerin az, düşmanın altıda biri kadar olduğunu, düşmanın ise mevzilerine yakın olduğu için daha iyi ve zinde bulunacağını, döğüşün osmanlıların aleyhine olacağını söyledi, fakat faydası olmadı (Elül'l-Fazıl Mehmet Ef. aynı eser, 81b)."

"Bıyıklı Mehmed Paşa'nın emri üzerine, iki bin süvari Harput sancakbeyi Çerkes Hüseyin Bey, ulûfeci-başı Mehmed Çelebi ve Saru Kaplan'ı '*berk-i hatif misâl*' safevî askerlerinin bulunduğu istikamete gönderdi. (J. v. Hammer aynı eser, IV, 165 Bu kuvveti üç-dört bin kişi göstermektedir.) Karahan'ın askerleri çadırları ve eşyalarını terk ederek gizlenmişti. Bunlar, evvelâ osmanlı kuvvetlerini asıl ana birliklerin öncüleri sanarak geriden gelecekleri bekledilerse de, gerçekte durumun tahmin ettiklerinden ehven olduğunu görerek, âniden osmanlı askerlerine baskın yaparak onları hazimete uğrattılar. Kantara mevkiinde bekleyen Bıyıklı Mehmed Paşa'ya da Nizameddin adlı (Hoca Sa'deddin, aynı eser, II, 315-6: J. v. Hammer, aynı eser, göst. yer.) bir muhbir, safevîlerin firar ettiklerini bildirdiği için, o Diyarbakir'e dönmüştü. Bu sebeble panik halinde ric'at eden kuvvetler evvelce kararlaştırılan telâki yerine geldiklerinde hiç bir dost birlik göremediler. Aksine, köprünün iki yanı Karahan'ın askerleri tarafından tutulmuştu. Osmanlı birliğinin bir kısmı karşı yakaya geçmeye çalışırlarken ilkbahar dolayısı ile taşan azgın

(8) N.Göyünç, a.g.e., sf. 21-22.

nehirde boğuldular. Pek az kimse karşıya geçebildi. Bir kısmı da safevîlere esir düştü (Ebü'l-Fazl Mehmed Ef., aynı eser, 82b-83a: Silahşor, aynı eser, 297-8: Hoca Sadeddin, aynı eser, göst. yer.).

Bu hadisenin 1516 senesi Nisan'ı ortalarında olduğu anlaşılmaktadır. Bıyıklı Mehmed Paşa kuvvetlerinin mağlubiyeti haberi Yavuz Sultan Selim'e Kara Murad Çavuş vasıtası ile 25 Nisan 1516 (22 Rebiülevvel 992)'da ulaştırılmış, ulûfecibaşı Mehmed Çelebi'nin Çerkes Hüseyin Bey'in, bir kısım Osmanlı askerlerinin şehit oldukları haberine çok müteessir olup kızan pîdişâh sadrazam Hersek-zâde Ahmed Paşa'yı azl ettiği gibi, onu ve Pîrî Paşa'yı Yedikule'de haps ettirmiştir (Haydar Çelebi, aynı eser; Ferîdûn Bey, I, 476-7; Silahşor, aynı eser, göst. yer.). Bununla beraber, sinirleri bir müddet sonra yatıştıktan Sinan Paşa'nın sadareti esnasında bunların ikisi de affettirilmişlerdir (...).

Bıyıklı Mehmed Paşa, Çerkes Hüseyin Bey kumandasındaki kuvvetlerin uğradıkları yenilgiyi müteakip, İstanbul'dan Malatya yolu ile kendisine takviye kuvvetleri gelinceye kadar Diyarbekir'de bekledi (Elü'l-Fazl Mehmed Ef. aynı eser, 83a) Karahan da osmanlıların durumlarını sağlamlaştırdıklarını görünce, Urfa ile Mardin arasındaki Berriyecik bölgesine giderek orada kışlayan Diyarbekir çevresi il ve uluslarını kendi tarafına kazanmak, kuvvetini arttırmak istedi. Bıyıklı Mehmed Paşa da safevîleri takip edince iki rakip kumandan Koçhisar yakınlarında ve Dede-kargın sahrası nevâhisinde Koruk mevkiinde karşılaştılar. Muharebenin hazırlıklarından ve safahatından bahs eden ve her ikisi de muharebeden sonra Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim'e gönderilmiş olan biri Bıyıklı Mehmed Paşa'ya diğeri bu muharebede de bulunarak mühüm bir rol oynayan İdris-i Bitlisî ye ait tarihsiz arzlara ve İdris-i Bitlisî'den oğlu Ebü'l-Fazl Mehmed Efendi'ye intikal etmiş olan ve bu savaş hakkında yukarıda adı geçen metinlerde bulunmayan bir kısım malumata göre, Osmanlı ordusunun merkezinde 2.000 yeniçeri tüfenk-endâz, silâhdarlar ve bir miktar sipahi 'livâ-yı muallâyı sultânî ile birlikte bulunmaktaydılar; top kazanları arabaların üzerine ters vaziyette konularak bunlara siper yapılmıştı. Karaman Beylerbeyisi Husrev Paşa, Karaman ve Anadolu ümerâsı ve altı bin askerle sağ kanatta idi.

Osmanlı ordusunun sol kanadında iki gurup halinde birçok Kürt beyleri ile onların akraba ve taraftarları, Karaçin-oğlu Ahmet Bey ve Çavuş Ahmed Bey kumandalarında bir miktar Anadolu askeri bulunmakta idi. İdris-i Bitlisî, Yavuz Sultan Selim'e muharebeden bir müddet sonra gönderdiği uzun arzında (TKSA, E. 8333) Osmanlı ordusunun bu cenahını teşkil eden kuvvetleri sayarken evvelce Hisn-ı Keyfa hâkimi olan Sultan Halil Eyyûbî'nin, Sason hâkimi Mehmed Bey'in, Eğil hâkimi Kasım Bey'in, Bekir Bey Bohtî'nin, Mehmed Bey Zerakî'nin, Şah Ali Bey Mirdisî'nin, Nâsır Bey Süleymânî'nin, Emîr Sârim'in oğlu Kasım Bey'in kendisinin solunda, Bitlis hâkimi Şeref Bey'in, Hizân hâkimi Davut Bey'in, Şah Veled

Bey Süleymânî'nin, Atak hâkimi Ahmed Bey'in, Sultan Ahmed Hâcukî'nin ve kardeşi İsfahan Bey'in, Çemişgezek hâkimi Emîr Pîr Hüseyin Bey'in sağında bulunduklarını, kendisinin bu iki kısım arasında irtibat temin etmekte olduğunu kaydetmiş, yukarıda bahs edilen Anadolu askerleri ile bunlara kumanda eden her iki Ahmed Bey'den, ancak muharebede büyük yararlığı görülen kürt beylerinin ve askerlerinin başarılarını ve cengaverliklerini överken, onların da bu cenahta olduklarını, kürtlerin kahramanlıklarını ve ne kadar iyi savaştıklarını bizzat gördüklerini zikr ederken belirtmiştir. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın arzında (Ferîdûn Bey, aynı eser, göst. yer.) da Karaçin-oğlu Ahmed Bey'in bu cenahta olduğu kaydedilmektedir. Hoca Sa'deddin Efendi (Aynı eser, II, 317) nin onu, Osmanlı ordusunun sağ kanadında göstermesi yanlıştır.

Karahan da Osmanlı ordusunun merkezindeki ateşli silâhlara karşı kılıçla hiç bir tesir icra edilemeyeceğini bildiğinden, kadınları dahi erkek kılığına sokarak saflarına yerleştirdiği askerlerini iki kısma ayırarak birisinin başına kendisi geçmişti. Safevî ordusunda Birecük hâkimi Akkoyunlu Veli-Han bey ve oğulları, Harput hâkimi Saru Bey, Bağdad hâkimi Kangırıl Sultan, Ruha (Urfa) hâkimi Durmuş, Hemedan hâkimi Çuka Sultan, Kelhurân hâkimi Yegân Bey gibi ünlü emîrler, şahın hassa askerleri bulunmakta idiler (TKSA, E. 8333/1).

Muharebenin başlangıcında İran Ordusu kumandanı Karahan beraberindeki bir kısım hassa askerleri ve emîrler ile Osmanlı ordusunun sağ kanadındaki Karaman askerlerinin üzerine şiddetli bir hücum yaptı, çok kanlı bir döğüş başladı. Osmanlıların bu kesimdeki kuvvetleri hezimete uğramak üzere iken, Bıyıklı Mehmed Paşa bir kaç yüz yeniçeri ile bu kısmı takviye etti. Bu esnada tesâdüff olarak, Karahan'a isabet eden bir kurşun muharebenin neticesini tayin etti. Karahan atından düşerek öldü (Aynı yazar, aynı eser, göst. yer; Hoca Sa'deddin, aynı eser, II, 318; J.v. Hammer, aynı eser, IV, 167). Hoca Sa'deddin Efendi (Aynı eser, göst. yer.) ve Âlî (Aynı eser, göst. yer.)'nin verdikleri bilgiye göre, Nasuh adlı bir gazi Karahan'ın başını gövdesinden ayırarak bir mızrağa dikti. Akkoyunlu Veli-Han Bey, Harput hâkimi Saru Bey ve bir çok safevî ümerâsı da maktuller arasında idi. Bunun neticesinde İran ordusunun sol tarafı inhizama uğradı, bir kısım kuvvetler Berriye'ye, yani güney'e çöle doğru kaçtılar.

Safevî ordusunun sağ cenahında bulunan Bağdad hâkimi Kangırıl Sultan, Ruha hâkimi Durmuş Bey, Hemedân hâkimi Çuka Sultan ve Kelhuran hâkimi Yegân Bey ve maiyyetlerindeki birlikler de Osmanlı saflarının solunda bulunan kuvvetlere karşı hücumla geçmişlerdi. Bidayette, bu saldırıya hedef teşkil eden Çemişgezek hâkimi Emîr Pîr Hüseyin Bey tutunamamış, bu cephedeki Dulkadir askerleri mukavemet edemiyerek kaçmağa başlamışlarsa da, Bitlis hâkimi Emîr Şeref Bey, Hizan hâkimi Davut Bey, Atak hâkimi Ahmed Bey imdadlarına yetişerek safevî askerlerini perişan etmeğe, muharebeyi Osmanlıların lehine çevirmeğe muvaffak

olmuşlar, bu arada Çuka ve Yegân Beyler de, çok sayıda şahın hassa askerleri ile birlikte, öldürülmüşlerdir. Bu hadiseler esnasında, Melik Halil Eyyûbî'nin, Mehmed Bey Zerakî'nin ve Bekir Bey Bohtî'nin de büyük yararlıkları görülmüştür." (10)

Sadrazam Sinan Paşa zafer haberini 24 Mayıs 1516 (20 Rebiülahir 922) günü gelen haberciden aldı. O sırada Akşehir menzilinde bulunuyordu. Bu haberde, Karahan ve 18 Safevî beyinin, 5-6 bin kadar İran askerinin kılıçtan geçirildiği; buna karşılık Osmanlı ordusu zayıfının, 200 ü Karaman, 130 u Anadolu askeri, 150 si Kürtlerden ve bir miktar da Kapu kulu halkından olmak üzere çok az olduğu bildiriliyordu. Karahan ve bazı Safevî emîrlerinin başları da Yavuz Sultan Selim'e gönderildi. Yavuz da bunları Mısır Sultanı'na yolladı.

Bu savaşla ve savaş sonrası alınan önlemlerle ilgili olarak Bıyıklı Mehmed Paşa Yavuz Sultan Selime yazdığı arzında diyor ki:

"...saâdetlî hudâvendigarın hayır duâlarile mahrûsa-i Âmid'den çıkılıp ve umûmen Kürdistan beyleriyle yek-dil ve yek-cihet ve yek-renk ve tedbîr kılınup defî âdâ-yı bed-reye müteveccih iken, fermân-ı şerîf üze Karamanbeylerbeyisi Husrev Paşa, Anadolu ve Rûm beyleriyle bin nefer yeniçerile gelüp vusûl bulup ba'd-el-mülâkât söz birikdirilüp ve hükm-i hümayûn mücebince, nefs-i Âmid'de kifâyet kadar yeniçeri ve bu bendelerinin kethüdâsı İznîk'li Ali kulları konulup derhal Mardin üzerine kızılbaş-ı bed-maâs defîne azîmet kılınup tekrar bir sancak beyi dahi Âmid muhafazasına gönderilüp bâb-ı ihtimamda dikkat olunup âdâya fırsat-ı mecâl konulmayup varup mukâbele olundukta, tâife-i mezbûre لیسیم الله و درسم (Allah onları lânetlesin ve yok etsin) başı ve buğu olan Karahân-ı lâ'în leşkeri islâma karşı çıkup karavullar buluştuktan sonra, bu bendeleri dahi saff-ı kütâlî müheyyâ edüp sağ kolda mezbûr Husrev Paşa kullarıyla ba'zı ümerâ-i nâm-dâr ve sol kolda Kemah beyi Karaçin-oğlu ve ba'zı hükkâm-ı ekrâd-ı şecâat-şîâr alay bağlayup kapu kulları dahi çarhacı ve kafadâr olup mukâbele-i sufûfu tüfenk-endâz yeniçeriler ârâste ve top arabaları sağ ve solu pîrâste edüp 'alemler açılıp ve bayraklar çözüilüp her yandan cebe ve cevşen şûlesi berk urup siper göbekleri kurs-u kamer bel-i mihr-i enver mânend-i tâbân ve dîrahşân idi ki, ol cânibînden dahi Karahân-ı lâ'în bir cânibine Sıfahân hâkimi Çuka Sultan-ı nâbekâr ve Hemedân ve Kâşân ve Sultânîyye beyleriyle ve bir cânibine Bağdad hâkimi Mu'îk Sultan ve Kelhûr hâkimi ve Çukur-sa'd ve Kazvin beyleri turgurup (durdurup) altıyüz nefer Şâh-ı gümrâhın berâz korucıların etrafın kaplayup maharebeye mübâşeret olundukta, kuşluktan ikindiyedek hayli cenk ve cidâl ve harp ve kütâl kılınup her koldan ve her taraftan gürûh-ı melâhîde üze at salınup ve hücûm kılınup bir vechle gözleri açdırılmayup dünyayı başlarına tenk kaldık, tâ ki, nice def'a çekişme ve tartışmadan sonra riyâh-ı nusrat cânib-i islâmdan

(10) Nejat Göyünç, a.g.e., sf. 24-28.

vezîde olup tâvus-ı alem cilve-i zafere başlayıp Karahan-ı lâ'înin başı kesilüp ve sâirlerinin yüzleri aksine dönüp kararları firâra mübeddel olmağla, üserâsı kayd-ı zencîr ve sâiri tu'me-i şemşîr ve hedef-i tîr alup menkâhesi ki, Şah-ı lâ'înin hemşîresi idi, bir kaç nefer bakıyyetü'ssuyûf-ı nâ-mahrem fedâi-yi melâhîde ile nâ-bedîd olup bu feth ve zaferden sonra Mardin kalesinin teshîrine sa'y olunup Melik Halil Eyyûbî'yle ba'zı hükkâm-ı ekrâd ve kifâyet kadar yeniçeri Hisn-ı Keyfa kalesi fethine gönderilüp Kemah beyi kulları Çermik muhasarasına irsâl kılınup yoldaşlıkta bulunan sipeh-sâlâr ve hükkâm ve ümerâ ve sipahi ve kul tâifesi ve yeniçeri bi'l-cümle esâmisiyle istihkaklarına göre, defter ve arz olunup la'în-i mezbûrun ser-i bî-karî sâir nâ-bekârlarının ruûs-ı sakar-makarrlarıyla türâb-ı bâb-ı sa'âdet-meâblarına Âmid muhafazasında olan bu bendelerinin kethüdâsı mezbûr İznîkî Ali kullarıyla irsâl olundu." (11)

İdris-i Bitlisî'nin Yavuz Sultan Selim'e yolladığı arzın metni ise şöyledir:

(İki satır Arapça olmak üzere 14 satırlık bir girişten sonra)

"Bendeniz tekrar hürmetlerimi sunarken yeni zaferinizi kutlar ve İslâm Sultanı ve Müslümanlar Padişahının huzuruna aşağıdaki bilgileri arz ederim:

Savaş havadislerini Azerbaycan ve Irak'ın en hücre köşelerine kadar ulaştırdım, fakat hoş olmayan olaylar cereyan etti ve birçok müşavere den sonra ihtilâf konularını kaldırmaya muvaffak oldum ve ordu ümerâsı arasında tam bir fikir birliği sağladım. Düşman ordusunu yok etmek için şu planı hazırladım: Ordunun kalbine özel saray muhafızlarını ve genç, cesur yeniçerileri orduya kuvvet kazandırmak için yerleştirdik. Ordunun sağ kanadına Karaman Emîrleri ve Anadolu askerleri ve soluna da Kürdistan Emîr ve mülûkları yerleştirdik. Bendeniz de tereddüt etme huyuna sahip olan Kürtleri devamlı şekilde ittifak içinde idare etmek maksadı ile aralarında bulundum. Bendenizin sağında Kürt emîrlerinden Sultan Halil-i Eyyubî ve Sasonlu Mehmed bey, Eğil'li Kasım Bey, Zırkî Mehmed bey, Şah Ali Bey, Emîr Sarım'ın oğlu Kasım Bey ve Süleyman Nâsır bey ve solumda da Bitlis hâkimi Şeref bey, Hizan hâkimi Davut Bey, Süleymanî Şah Beled bey, Atakî Ahmed bey, Hâcukî Sultan Ahmed ve kardeşi İsfahan bey her biri akraba ve askerleri ile süvari ve piyade olarak savaşıyorlardı. Bendenizin vazifesi ise bunlara nezaret etmek ve intizamı korumak idi. Savaş sırasında sol cenah Kızılbaşların kuvvetli hücumu karşısında zayıf düştü, fakat ordunun kalbini yenememekten dolayı meyus olan Kızılbaşlar ikiye bölünerek zikzak hareketlerle Karahan ve Diyarbekir emîrleri ile birlikte sağ cenaha hücum ettiler ve Karamanlılar ve Husrev Paşayı büyük bir yenilgiye uğrattılar, fakat Allahın inayeti ile bu sırada Kızılbaş kumandanı Karahan katledildi. Ayrıca Birecik hâkimi Akkoyunlu Veli Han beyin evlâtları Herrat hâkimi Sarû ve kâfirlerin ileri gelenlerinden birkaçı cehenneme vasil oldular. Orduları da toplu halde Berriye'ye doğru kaçışlar ihtiyatî sebeplerden

(11) Feridûn Bey, a.g.e., I, 418-419; Nejat Göyünç, aynı eser, sf. 29-30

عراقی انجمن صبح بخیر

Handwritten notes in Urdu script, likely bleed-through from the reverse side of the page.

[illegible]

Handwritten text in a cursive script, likely a letter or document, written on lined paper. The text is dense and fills most of the page.

Yavuz'a gönderilen arzın devamı

dolayı onların takibi mümkün olmadı. Fakat sol kanattaki Kanazal Sultan, Cuga ve Daha hâkimi Durmuş Bey ve hemedan hâkimi Vikan kumandasındaki Kızılbaş ordusu Kürdistan ordularına hücum ederek, tüfekcilerin önünden saparak Çaldıran meydan savaşındaki stratejiye uygun bir savaşa giriştiler. Çok kritik bir anda bendeniz fırsattan istifade ederek, Şeref beyi, Davut bey ve Atâkî Ahmed beyi düşman üzerine yürümeye teşvik ettim ve öyle bir kritik durum hasıl olmuştu ki, eğer onların hücumu bir an geçikse idi ordumuz tamamen yenilecekti. Fakat öylesine bu üç cengaver kahramanca savaştilar ki, Kızılbaşları yenilgiye mahkûm ettiler. Otağ hâkimi Ali Han ve Sarımî Kasım Bey'i öldürerek onların mühürlerini ordu kumandanının önüne getirdiler. Bu harp sırasında Dulkadir askerlerinin ihmal ve kusurlarından dolayı İslâm ordusunun kalecilerinden birçoğu şehit oldu. Kürtlerden de birçok kişi öldü; öyle ki, Şeref Beyin askerlerinden birinin vücudunda 18 yara olduğu halde savaştı ve nihayet yardım görmediği için şehit oldu. Velhasıl, ordumuzun sol kanadında çarpışan Kürtler bu savaşta öylesine erkekçe dövüştüler ki, emîrleri, bilhassa Ahmed bey onların fedakârlıklarını teyid ettiler. Bu savaştan sonra Kürdistan, Bitlis ve başka şehirleri yağma etmek maksadı ile Cayan ve Develi Kızılbaş ordusunun Tebrizden hareket ettikleri ve Kürdistan'ı yağma ettikten sonra hücumu geçerek Karahan'ın imdadına gelecekleri haberi ulaştı. Fakat mücahid ordu zaferi kazandıktan sonra Emîr Şeref, Emîr Davut ve Sasun hâkimi Emîr Mehmed ve Zırkî Mîr Mehmed, Eyyubî Sultan Halil Kürdistan ordusu vasıtası ile Diyarbakir Derbendini kuşatmak için hareket ettiler. 15 günde Derbende vararak şehri ele geçirdiler. Oradaki Kızılbaş ileri gelenleri ve partizanları şehrin kalesine çekilerek kaleyi tahkim ettiler.

Bu mektubu yazdığım sırada inşallah kalenin düşmesi yakındır. Birecik kalesi ve Mardin'in aşağı kalesi düşmüş, toplar üst kaleyi dövmek üzere hazırlanmış bulunmakta ve zafer haberlerini tafsilâtlı olarak bendezâdeniz Ebu'l-Mevahib yüksek huzurunuzda arzedecektir.

Bu fırsattan istifade ederek cesaretimin affı ile aşağıdaki maruzatımın kabulünü istirham ederim.

Diyarbakir'de hazin bir yenilgiye uğrayan Kızılbaş ordusu düşmanlarımızın en seçkin ve en gözde ordusu idi; ve bundan sonra düşmanın tamamen ortadan kaldırılması daha kolaylaşacaktır.

Çavuşlarımızın raporlarına ve bilhassa Bradost Kürtleri arasına gönderdiğim bir çavuşun raporuna göre Şah İsmail, Merend ve Sehend arasındaki yaylada bulunmakta olup iki üç bin teçhizatsız askerlerinden başka yanında kimse yoktur ve Diyarbakir'e yardım için Zahit İzzeddin gibi fesatçı Kürt emîrleri ile anlaşılmaktadır. Fakat bunu önlemek için bendezâde Ebu'l-Mevahib'i huzurunuzdan döndükten sonra Muharrem ayının ortalarında İmadiye ve Suran'a gönderdim ve Emîrülümerânın müsaadesiyle lütüfkâr mektuplar ve şahâne hediyeler İmadiye hâkimi Sultan Hüseyin'e ve Suran

hâkimi Emîr Şeyh Seyid'e gönderildi ve onlar da hizmet etmeği taahhüt ettiler. Böylece Kızılbaşların Azerbaycan ve Irak yolu ile Diyarbakir'e göndermek istedikleri ordunun yolunu öylesine kestiler ki, o lânetî tâyîfeden kimse buradan geçemedi.

Harire Hâkimî Şah Ali'nin oğlu Emîr Bedreddin, Emîr Seyit Ahmet ve Ebu'l-Mevahibin oğlu ile Kızılbaşlar üzerine yürüyerek onların birçoğunu cehenneme gönderdiler ve birçok ganimet elde ettiler. Tam bu sırada Hemedan ve Irak tarafından gelen Hemedan hâkimi Tekan bey 300 tüfekçisi, 1400 askerleriyle Emîr Seyid Ahmet'in üzerine yürüdü. Büyük bir savaş başladı. Emîr Ahmed'in ordusunda 200 kişiden fazla yoktu. Bendezâde 20 kişi ile büyük bir şecaat gösterip kâfirler ordusunu üç kere yenerek Kızılbaşlarda 150'sini helâk etmişler, gazîlerden de 15 kişi şehit olmuştur. Kâfirler ordusundan birçoğu yaralı olduğu halde kaçmaya mecbur kaldılar ve bendezâde de bu arada beş yara almıştır. Bu muharebeden sonra bendezâde Emîr Seyid Ahmet'i 100 gençle beraber Emîrül-ümerâ (baş kumandan)ın huzuruna götürmüştür. Gelen haberlere göre Kızılbaş ordusunun hezime uğramış olan kanadı Musul'da toplandığından başkumandan Emîr Seyid Ahmet'e Padişah namına hediyeler vererek onu 2-3 bin arapla birlikte Feyyaz bin Derracı, Diracı Emîrlerini ve Kutluk beyi Muhammed'i Musul'a doğru gönderdi. Ümit ederiz ki, bunlar zafere ulaşırlar ve ondan Bağdat'ın düşmesi kolaylaşır.

Tekrar affınıza mağruren cesaretle bulunarak arz etmek isterim ki, Acem memleketinin zaptı öylesine kolaylaşmıştır ki, Hünkârımızın iradesinden başka hiç bir mâni ortada yoktur. Fakat Sultanımızın ordusu her nekad düşman ordusunun birkaç misli ise de aralarında uygunluk ve işbirliği azdır. Halbuki Şah İsmail'in ordusundaki ittifak ve bilhassa onların mânevî önderlerine itaatleri öylesine sonsuzdur ki, onları yenmek biraz güç olacaktır; zira 100 leşkerden (askerlerden) iradeli bir kuvvet daha üstündür. Buna göre kışın, Sultanımız mücahid ordusunu tam birleştirmelerse, Bağdat ve Azerbaycan yolu ile Kızılbaş hücumu ihtimali karşısında mücahid orduya, yolun uzak olması dolayısı ile yardım etmek güçleşecektir; nasıl ki son harpte böyle olmuştur. Ümit ederim ki, İslâm ahalisine ve Acem mülûküne tebşir ettiğimiz zafer ve verdiğimiz sözler tutulsun, Lütuf bekleyenlerin hepsini Sultanımızın ihsanları ile ümidlendirmiş bulunuyoruz. İnşallah bu ümidler boşa çıkmaz, zira: Namuradin üzüntüsü ölümünden beterdir. Ama ümide ulaşırsa ölüm üzüntüsü onda kalmaz. Büyüklük Allaha lâyıktır." (12)

Karahan'ın bu yenilgisinden kısa bir süre sonra Sincar, Telafer, Ergani, Çermik, Sivererek, ve Birecik geri alındı. Hısn-keyfa (Hasankeyf), eski sahibi Melik Halil Eyyubî'nin yönetimine geçti. Mardin kuşatıldı. Halk, ilk kuşatmada olduğu

(12) Nazmi Sevgen, *Kürtler*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s.8, Mayıs 1968, sf. 47-50; aynı yazar, *Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Hazırlayanlar: Şükrü Kaya Seferoğlu-Halil Kemal Türközü, Ankara 1982, sf. 35-38.

her yönü bunda da açık ve seçik bilinmiş ola. Bu yönde olan padişahlıkla ilişkili konular murad-ı şerifim üzere yitmiştir. Ulu Tanrımın izniyle tasarı dizginleri ol yöne çevrilmiş ve salınmıştır. Ol beyler hakkında da padişahlığımın lutufları tasarladıklarından artuktur. Şimdiki halde sapkınlığa batmış olan Erdebil oğlu İsmail mutlu eşliğime Hüseyin Bey ve Behram Ağa adındaki adamlarını elçilik hizmetine gönderüp söz ve yazıyla binbir yakarış ve kulluklar sunmağla aramızda barışıklık ve anlayış oluverirse, ol yakadan ne murad olunursa rıza-yi şerifim üzere kabul suretin gösterüp nice yaltaklanmalar eylemiş. Ama anun sözlerine ve niyetine güven olunamayacağı için sözü edilen elçileri Dimetoka hisarında, öteki adamlarını da Kiledülbahir kalesinde hapsittirdüm. Sen dahi gerektir ki, ol kahrolasica konusunda en güzel önlem ne ise, anın üstünde olup, sonsuza dek sürecek olan devletimin sorun ve konularında çaba gösterüb çalışsın Bundan sonra da güzel başarılarınız duyula, Hicretin dokuz yüz yirmi bir yılında, kutlu Şevval ayının onbeşinde yazıldı."

12 Mayıs 1540 (h. 5 Muharrem 947) tarihinde yapılan tahrir göre, Diyarbakır eyâletine 15 sancak ile 11 Ocaklık bağlıdır. Sancaklar: Âmid (Paşa sancağı merkezi), Arzan (Garzan), Siirt, Cizre, Nusaybin, Hısnıkeyfa, Mardin, Sasun, Çermik, Harput, Siverek, Urfa, Harran, Suruç Birecik. Ocaklıklar: Mazgirt, Sağman, Çabakçur, Kulp, Tercil, Atak, Mihrani, Pertek, Görgil, Kürdükân, İmadiye. Bunlar dışında, zeamet ve timar sahibi aşiret reisleri de vardı. Devlete ait zeamet ve timar sahipleriyle bu aşiret ashabı 4017 kılıç olup cebelleriyle beraber 18 bin kişilik seferî bir kuvvet teşkil ederlerdi. Ayrıca ulûfeli yerlikulu askerleri de bulunuyordu (16).

1570 yılı sonlarında başlayan Osmanlı-İran savaşlarının bölgenin siyasî ve idarî durumunu etkilediği görülür. Safevîlerin Güneydoğu Anadolu'daki bazı Kürt beylerini, aşiret reislerini Osmanlılar aleyhine kışkırtması ve bunlardan bir kısmını kendi safına çekerek onlara sancak beyliğini vermesi, Osmanlı idaresini de karşı önlemler almaya yöneltmiştir. Bu nedenle "yurtluk ve ocaklık" veya "hükûmet" ya da "dirlik" sahibi bazı kimselerin imtiyazları yenilendiği gibi, birtakım feodal hâkimlere ve aşiret beylerine de yeni imtiyazlar verilmesine gidilmiştir. Bunun sonucu olarak da 1578-1581 yıllarına ait bir defterde Diyarbakır eyâletine bağlı sancak sayısının 46'ya çıktığı görülmektedir (BA, Kepeci tasnifi KK 262 numarada kayıtlı bu defter için bkz.: Metin Kunt, *sancaktan Eyalet 1550-1560 Arasında Osmanlı Ümerâsı ve idaresi*, İstanbul 1978, sf. 130 v.d.):

1. Âmid, 2. Ruha, 3. Ergani, 4. Deyr ü Rahbe, 5. Körkil, 6. Siverek, 7. Ferâk ?, 8. Nusaybin, 9. Harput, 10. Kabur, 11. Mazgird, 12. Pertek an ülke-i Çemişkezek, 14. Sincar, 15. Rakka, 16. Atak, 17. Çapakçur, 18. Hısnıkeyfa, 19. Aşiret-i Pespan ve Puzyân ve Zilân, 20. Eyâlet-i Kürdistan, 21. Eyâlet-i Cezire, 22. Eyâlet-i İmadiye, 23. Eyâlet-i Masyun ve nahiye-i Tur tâbi-i Cezire, 24. Eyâlet-i Hacukuk tâbi-i Genç, 25. Eyâlet-i Sasun, 26. Eyâlet-i Palu, 27. Eyâlet-i Genç, 28. Eyâlet-i Eğil, 29. Eyâlet-i Zırkî maa Kürdikân, 30. Eyâlet-i Mihrani, 31. Eyâlet-i Hüsnru?, 32. Eyâlet-i Mîr Nâsır Zırkî, 33. Livâ-i kabile-i Beni Rabia, 34. Livâ-i Boş (Mazgirt olmalı) an Çemişkezek, 35. Livâ-i Sağman, 36. Livâ-i Cammase, 37. Livâ-i Siirt, 38. Livâ-i Eski Musul, 39. Livâ-i Aşair-i Tayy maa Faik, 40. Eyâlet-i Kulp, 41. Eyâlet-i Kale-i Haytun, 42. Livâ-i Akçakale, 43. Bozulus, 44. Livâ-i Hayzan (Van), 45. Livâ-i Yava (?) tâbi-i Diyarbakir, 46. Livâ-i el-Hill tâbi-i Rakka.

Bu 46 sancaktan önemli bir bölümü aşiretlerdir. Bu arada Çemişkezek sancağı, Çemişkezek, Pertek, Sağman, Mazgirt adları altında 4 ayrı sancak haline getirilerek "yurtluk-ocaklık" durumuna sokulmuştur.

(16) BA., 200 numaralı tahrir defteri; Aynı Ali Efendi *Kavânir-i Âl-i Osman der hulâsa-i mazâmîn-i defter-i divân*, İstanbul 1280, sf. 29,35; Mithat ertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi* İstanbul 1958, sf. 81-82.

1632 yılında ise durum şu şekli almıştır:

1—Hükûmet adı altında geçen sancaklar: Hazzu (Ocaklık), Cizre (Ocaklık), Eğil (Ocaklık), Tercil (Ocaklık), Palu (Ocaklık), Genç (Ocaklık).

2—Sadece Sancak (Livâ) adıyla anılanlar: Çermik (Ocaklık), Sağman (Ocaklık), Hasankeyf, Pertek (Ocaklık), Mazgirt (Arpalık), çemişgezek, Harput, Siverek (Arpalık), Kulp (Ocaklık), Ergani (Arpalık), Mihrani (Ocaklık), Çapakçur (Ocaklık), Siirt (Ocaklık), Görgil (Ocaklık) Agakis (Ocaklık), Meyyâfarkîn (Ocaklık), Bohtan (Zilan ve Bespan dahil), Nusaybin (Voyvodalık), Akçakale, Sincar, Zaho, Hemkürdkân (Ocaklık) (17).

Böylece, bölgenin idarî statüsü-zaman zaman bazı değişikliklere uğramış olmakla beraber-düzenlenmiş oldu. Daha sonra gelen padişahlar da bu statüyü kabul etmişlerdir. Yavuz Sultan Selim'den sonra padişah olan Kanunî Sultan Süleyman tarafından İrakeyn seferinden önce bu bölgede yarı bağımsız durumda yaşayan beylere yollanan bir "hükmü şerif" de (Topkapı sarayı müzesi arşivi E. 11969):

Âdet olan dua ve niyaz yazısından sonra: "Kanunî Sultan Süleyman" Babası Yavuz Sultan Selim zamanında Kızılbaşlara karşı cephe alarak müsbet ve hayırlı hizmetlerde bulunan ve şimdi de Devlete doğrulukla hizmetler ifa eden, bilhassa (seraser-i Sultan İbrahim Paşanın) bu defaki İran seferine katılarak kızılbaşların yenilmesinde yararlıklar gösteren Kürt beylerine, gerek Devlete karşı gösterdikleri özkulluk ve dîlâverlikleri karşılığı olarak ve gerek kendilerinin vaki müracat ve istirhamları göz önüne alınarak, her birinin ötedenberi ellerinde ve tasarruflarında bulunan eyâlet ve kaleler geçmiş zamanlardan beri yurtları ve ocakları olduğu gibi ayrı ayrı beratlarla ihsan edilen yerleri de kendilerine verilip mutasarruf oldukları eyâletleri, kaleleri, şehirleri, köyleri ve mezraaları bütün mahsülleriyle, oğuldan oğula intikal etmek şartıyla kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir. Bu münasebetle aralarında asla anlaşmazlık ve geçimsizlik çıkmamalı, dışardan müdahale ve taarruz edilmemelidir. Bu emr-i celile riayet edilecek, hiçbir suretle üzerinde kalem oynatılmayacak hiç bir yeri değiştirilmeyecektir. Bey öldüğünde eyâleti kaldırılmayıp bütün hududu ile mülknâme-i Humayun uyarınca oğlu bir ise ona kalacak, eğer müteaddid ise istekleri üzerine kale ve yerleri aralarında paylaşacaklardır. Uzlaşamazlarsa Kürdistan beyleri nasıl münasip görürlerse öyle yapacak ve mülkiyet yolu ile bunlara ebediyete kadar ilâ

(17) M.Ali Ünal, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Diyarbakir Eyâletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri, X. Türk Tarih Kongresine sunulan tebliğ, Ziya Gökalp dergisi, s.44, sf. 31-40; Şerafettin Turan, XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı, Atatürk Üniversitesi 1961 yıllığı, Erzurum 1962, sf. 201-232. Diyarbakır eyâletinin bundan sonraki idarî statüleri için bakınız: Şevket Beysanoğlu, Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yılığ, Ankara 1973, sf. 177-179

sancaklarından farklı değildir. Sancakbeyi doğrudan merkez tarafından tâyin edilmekte ve lüzum görüldüğünde derhal görevinden alınabilmektedir. Dolayısıyla herhangi bir imtiyaza sahip değildirler. Sancakbeyi, sancak dahilinde hem mülki hem de askerî yetkilere sahip bir âmir durumundadır. Sancak tımar sistemine dahil olup, vergileri yaptırılan tahrirlere göre kanunlar çerçevesinde devletçe toplanır. Bu vergilerin mühim bir kısmı haslara ayrıldıktan sonra, geri kalanı tımar ve zeamet sahiplerine taksim edilmektedir.

Diyarbakir ve Van eyâletlerindeki bu tür sancaklar umumiyetle aşiret yapısının kuvvêtlı olmadığı veya belirli bir aşiretin ekseriyete sahip olmadığı yerlerde teşkil edilmiştir. Özellikle şehirleşmenin, yerleşik hayatın ve ziraat (tarım) hayatının hâkim olduğu bölgelerde bu sancakların bulunduğunu görüyoruz. Bunların sayıları fazla olmamakla beraber, bulundukları yer ve merkez açısından önem kazanmaktadır. Diyarbakir eyâletinde, Harput, Hasankeyf (Hısınkeyf), Akçakale, Sincar, Zaho ve Bohtan-Zilan-Bespan. Van eyaletinde ise, Erciş, Adilcevaz ve Kesan klâsik statüye dahil sancaklardır. Arpalık yoluyla tasarruf olunan Siverek, Ergani ve Çemişkezek sancakları da bunlar arasında yer almaktadır. Ayrıca, Diyarbakir "Paşa Sancağı" ile Van "Paşa Sancağı" da bu tür sancakların arasında yer almaktadır. Böylece, iki eyalette klâsik Osmanlı sancak sisteminin geçerli olduğu ondört sancağın mevcut olduğunu görüyoruz. Bu sancaklara tâyin edilen Sancakbeyleri umumiyetle bölgede tanınmış, nüfuzlu ümerâ arasından seçilmektedir. Meselâ, Çemişkezek Sancakbeyi Timurtaş'ın oğlu Kılıç Bey'in Harput Sancakbeyi olduğu görülmektedir (Beşvekâlet Arşivi, Mühimme 44, sf. 132,25 Zilhicce 990 tarihli hüküm).

b – Ekrad Sancakları: Bu sancaklar biraz evvel izah ettiğimiz klâsik Osmanlı sancaklarından farklıdır. Çünkü bu sancakların idaresi genellikle bölgeye eskiden beri hâkim olagelen nüfuzlu, eski mahalli beylere ve hanedanlara mülkiyet tarikiyle "yurtluk ve ocaklık" olarak verilmiştir. Buna sebep, evvela bu eski beylerin fetih zamanında Osmanlıya verdikleri hizmetleri ve itaatleri, sonra bölgenin özellikleridir. Bu şekilde sancağa sahip olan beyler çoğunlukla ölünceye kadar Sancakbeyliğini yürütmekte ve ölümü halinde kaide olarak oğlu veya akrabalarından biri yerini almaktadır. Ancak, ihanetleri halinde Sancakbeyi İstanbul tarafından derhal değiştirilebilmekte ve yerine yine oğlu veya hanedandan birisini tâyin edebilmektedir. o halde ölüm ve ihanet dışında Sancakbeylerinin değiştirilmesi söz konusu olamazdı. Değişiklik teklifi, Beylerbeyinin arzı üzerine Divan-ı Hümayun tarafından görüşülür, teklif edilen şahıs uygun görüldüğü takdirde tâyin edilirdi.

Bu Ekrad sancakları da birer Tahrir Defterine sahipti. Yani, klâsik Osmanlı sancaklarında olduğu gibi bunların gelirleri (mahsûlâtı) de tahrir-i defter olunmakta, padişah ve sancakbeyi hasları çıktıktan sonra, geri kalan hasılat zeâmet ve tımar sahiplerine dağıtılmaktadır. Sefer zamanında Sancakbeyi askerleriyle birlikte

Beylerbeyi'nin hizmetine girmekle mükelleftir. Yine bu tür sancaklara merkezden kadı tâyin edilmektedir. Bu kadılar malî ve hukukî konularda geniş yetkilere sahipti.

Bu şekilde yani ocaklık yoluyla tasarruf olunan Ekrad sancaklarının sayısı Diyarbakir eyâletinde öñüç, Van eyâletinde ise dokuz olmak üzere toplam yirmiki idi. Yalnız hemen ifade edelim ki, bu rakamları kesin olarak kabul etmemek lazımdır, zira bunların sayısı devirlere göre değişebilmektedir. Kısaca Ekrad sancaklarının klâsik Osmanlı sancaklarından farkı, ocaklık tarikiyle tasarruf edilmesi ve Sancakbeyi'nin sahip olduğu birtakım imtiyazlara tâyin ve azil şeklinden ileri gelmektedir. Hükümet sancaklarından ayrıldığı nokta da esas itibariyle bölgenin tahririnin yapılmış olması ve merkezden tâyin edilen Osmanlı memurlarının birtakım yetkilere buralarda sahip olmasıdır.

c – Hükümet Sancakları: Hükümet olarak nitelendirilen bu sancakların sayısı kaynaklara ve devirlere göre değişmekle birlikte bizim yukarıda verdiğimiz tabloda Diyarbakir dahilinde altı, Van dahilinde dört olmak üzere toplam on kadar olduğu görülmektedir. Bu hükümet sancakları da Ekrad sancaklarında olduğu gibi sahiplerine Hîn-i fetihten hizmet ve itaatleri mukabilinde tefvîz ve temlik olunmuşlardır. Yine, aynı şekilde ocaklık yoluyla mülkiyet şeklinde tasarruf olunmaktadır. Sancakbeyleri *ellerine verilen ahidnâmeleri mücebince* azl ve nasb edilememektedir. Bunların en önemli özellikleri *mefrûzül-kalem ve maktuül-kadem* olduklarından tahrir işlemine tâbi tutulmamış olmalarıdır. Böyle olunca bu sancaklara *kalem erbabı* olan Osmanlı memurları girmemiştir. Tahrir yapılamadığından tımar sistemi de bu sancaklarda uygulanmamış, dolayısıyla *Ümera-i Osmaniye*'den de kimse bu bölgelere gelmemiştir. Durum böyle olunca adı geçen sancaklar Osmanlı memurlarının selâhiyetleri ve nezâretleri dışında kalmaktadır. Diğer sancaklardan en büyük farkları bu hususlar olmuştur.

Hükümet sancaklarında yine sancakbeyleri ölümü ve ihaneti halinde, yerine evlatlarından veya akrabalarından biri tâyin edilmek şartıyla değiştirilebilmektedir. *kadîmden olageldiği üzere* kanunlaştırılmıştır. Ancak, Hükümet sancağına sahip olan aile tamamen yok olursa sancaklarda olduğu gibi *ümerâ*'dan bir kişi devlet tarafından oraya tâyin edilebilirdi. Soy tükenmedikçe hariçten bir kimse tâyin edilemezdi. Meselâ bu statüde olan Palu'da Yusuf Bey'in ölümü üzerine, onun yerine *ümerâdan* Ahmet Bey'in tâyin edilmesi Beylerbeyi tarafından teklif edilmişse de Dîvan-ı hümayun bu teklifi, beyliğin 'kadîmden beri mutasarrıf olanların oğullarına verilegeldiği' gerekçesiyle reddetmiştir (Başvekâlet Arşivi, Mühimme 46, sf. 271.).

Hükümet sancağı tasarruf eden Beyler, sancak dahilinde vergileri bizzat toplama hakkına sahip oldukları gibi, yargı (kaza) yetkililerini de üzerlerinde

bulunduruyorlardı. Her ne kadar Osmanlı kadısının teorik olarak yetkisi bütün kazâ işleri kapsıyorsa da pratikte sancakbeyi de söz sahibi durumunda idi. Bu imtiyazlı durumuna rağmen hükümet sancakları da sefer zamanında kuvvetleriyle birlikte beylerbeyinin emrine girmek mecburiyetindedirler. Askerî kuvvetleri aşiretlerinin büyüklüğüyle doğru orantılı idi. Kısaca bu sancakların diğerlerinden ayrıldığı en mühim hususlar tahrir ve timar usulünün olmaması ve sancakbeyinin yetkilerinin daha geniş bulunmasıdır.

Yukarıda idarî taksimat açısından üç bölümde incelemeye çalıştığımız bu sancakları tasarruf şekli açısından da bir sınıflamaya tabi tutmamız gerekirse, bu sınıflamayı aşağıdaki tarzda yapmak mümkün görünmektedir. (Mehmet Zeki Pâkalın, "Yurtluk ve Ocaklık" *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1955, c.3, sf. 639.)

- 1 – "Ocaklık"lar,
- 2 – Arpalıklar
- 3 – Voyvodalık
- 4 – Aşiretlik
- 5 – Doğrudan devletin tasarrufunda olanlar.

Özellikle 'Hükümet' ve 'Ekrađ' sancaklarının tamamının ocaklık yoluyla tasarruf edildiğini görüyoruz. Her iki eyalette de bunların sayısı, ondokuzu Diyarbekir'de, onüçü Van'da bulunmak üzere toplam otuz iki idi. Ocaklık tabiri genellikle bazı kaynaklarda 'Yurtluk ve Ocaklık' şeklinde geçmektedir. Her ikisi de bir yerin gelirinin birine tevcih edilmesi anlamında kullanılan birer tabirdir. Yalnız 'yurtluk' kayd-ı hayat şartıyla tasarruf edildiği halde; 'yurtluk ve ocaklık' şeklinde müştereken veya sadece 'ocaklık' olarak irs yoluyla sürekli tasarruf edilirdi. Ocaklık yoluyla kendisine arazi geliri tevcih edilen kimse resmen o yerin sahibi değildir. Araziyi satamaz, bağışlayamaz ve vakfedemezdi. Sadece o yerin şer'i ve örfi vergileri kendisine ait olurdu. Timar'dan farklı bir sistemdi. En bariz fark, ocaklığın hizmet karşılığı olup olmadığına bakılmadan bir ailenin sürekli tasarrufuna bırakılması, tasarruf edenin imtiyazlı bazı selahiyetlere sahip bulunması ve bazılarında tahrir yapılmamasıdır. Bu sistem daha çok Doğu Anadolu'da uygulanmıştır. Sebebi ise, fetihten önce bu bölgede müstakil veya İran'a tabi beylerin fetih esnasında Osmanlıya vermiş oldukları hizmet, gösterdikleri sadakattır. Başlangıçta hizmet karşılığı verilmişse de, sonraları ailelerin tasarrufuna bırakmak temâyül haline gelmiş, hiçbir padişah da bunu değiştirmeyi düşünmemiştir. Aşiretlerin veya bu sancakların sadakat ve itaatleri devam ettikçe, ocaklık sistemi de muhafaza edilmiştir. Tanzimat devriyle birlikte bu sistemden vazgeçilmeye başlanmıştır.

Arpalık, Osmanlı İmparatorluğu'nda muhtelif zamanlarda muhtelif şekillerde bazı yüksek rütbeli devlet memurlarına vasifede iken maaşlarına ilaveten, azil veya tekaüd halinde maaş kabilinden verilen tahsisat anlamına kullanılan bir tabirdir.

Başlangıçta belirli kimselere verilmişken, zamanla muhtelif kimselere de verildiği görülür. Arpalık olarak bir sancak, bazan da iki sancak tahsis edilebilirdi. (Arpalık hakkında bakınız: İ.A., "Arpalık" maddesi, c.1, sf. 592-595; Mehmet Zeki Pâkalın, a.g.e., c.1, sf. 639).

Mîr-i Aşiretlikler sancak biriminin dışında tutulmuştur. Yine, 'hîn-i fetihde hizmet ve itaatleri mukabilinde' kendilerine yurtluk ve ocaklık tarikiyle dirlik verilen aşiretlere ve tasarruf ettikleri bölgeye 'mîr-i aşiretlik' adı verilmiştir. Zeâmet ve timar şeklinde verilen bu dirlikler 'yurtluk ve ocaklık' hükmünde olup, aşiret sahibi ölür veya hizmet etmezse dirliğin, yâni mîr-i aşiretlik oğluna veya akrabasına verilir. Mîr-i Aşiretliğin, reisin oğlu veya ailesi münkariz olmadıkça ahara verilmek kanun değildir (Başbakanlık Arşivi, Mühimme 46, sf. 271.). Görüldüğü üzere, Mîr-i Aşiretlikler de 'Ekrađ' ve 'Hükümet' sancaklarında olduğu gibi aynı haklara sahip bulunuyorlardı. Aşiret reisinin selahiyetleri oldukça genişti. Bu aşiretlerin sayısını kesin olarak bilemiyoruz. Bizim tablomuzda, bu hakka sadece Van dolaylarında bulunan Şikak aşiretinin sahip olduğu gösterilmiştir. Ancak bazı kaynaklarda bunların miktarının XVII. yüzyıl başlarında 400 kadar olduğu ifade edilmektedir."(19)

Padişah fermenleriyle kendilerine "yurtluk ve ocaklık" yoluyla dirlik verilen beylerin hâkimiyeti Tanzimata kadar devam etmiştir. Tanzimattan sonra yapılan yeni düzenlemelerle bu statülerin devamına imkân verilmemiş ve 1870'te kabul edilen "Vilâyet Nizamnâmesi" ile imtiyazlı statüler ortadan kaldırılmış ve beylik düzenine de son verilmiştir. Ancak, mahallî beylerin hâkimiyet ve nüfuzu çok azalmakla beraber tamamıyla yok edilememiştir.

(19) Prof. Dr. Bayram Kodaman, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu*, Belgelerle Türk tarihi Dergisi, s. 25, Mart 1987, sf. 35-36.

Bu konuda ayrıca bakınız; M. Mehdi İhan, *1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine göre Âmid Sancağında Timâr Dağılımı*, Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1982, s. XII, sf. 85-100.

III.

DIYARBAKIR'IN İLK OSMANLI VALİSİ BİYİKLİ MEHMET PAŞA VE ZAMANI

4 Kasım 1515 (h.27 Ramazan 921) tarihinde Diyarbakır beylerbeyliğine atanan Biyıklı Mehmed Paşa, bazı kaynaklara göre Diyarbakır kökenlidir (1). İdris-i Bitlisî Yavuz Sultan Selim'den Diyarbakır bölgesine Kürt beylerinin itaat edecekleri birinin atanmasını dilediğinde Padişah Biyıklı Mehmed Paşa'yı uygun görmüş ve zamanı gelince de onu atamıştır (2). Biyıklı Mehmed Paşa, bölgede otoriteyi sağlamış, halkın sevgi ve saygısını kazanmış bir adamdı. Halk tarafından bölgeyi ve şehri şii Safevîlerden kurtardığı için "Fatih Paşa" olarak anılmıştır. Yaptırdığı cami ve caminin bulunduğu mahalle bugün de "Fatih Paşa" adını taşır. *Dâsitân-ı* (veya Tarih-i) *Sultan Selim* adlı eserde, cesur, hakkı gözetir. ve müşfik bir kişi olduğu belirtilmiştir (3).

Diyarbakır şehri bu dönemde, bir yıldan fazla süren kuşatma ve Safevîlerle yapılan savaşlar sonucu harap bir duruma gelmişti. Biyıklı Mehmed Paşa ilk iş olarak şehrin imarını ele almış ve kendisi de bir hamam ve cami yaptırmak suretiyle bu girişime katılmıştır. Kanunî Sultan Süleyman döneminde atanan valiler bu imar faaliyetlerini sürdürmüşler, Kanunî'nin buyruk ve katkılarıyla şehir âdeta yeniden inşa edilmiştir.

Biyıklı Mehmed Paşa'nın yaptırdığı hamam, Fatih Paşa camiinin Şafiîler mes-cidi arkasında idi. Halkın, "Kürtler Hamamı" dediği bu hamam caminin vakfındandı. Evliya Çelebi'nin, "Biyıklı Mehmed Paşa Hamamı eski tarz üzerine yapılmış eski bir hamamdır. Ama duvarlarından ve başaşağı kubbelerinden bir damla ter damlamak ihtimali yoktur. Duvarlarını koklasan, misk ve anber gibi kokar" (4) dediği bu hamam, XX. yüzyıl başlarında harap olmuştur. Bugün kalıntısı bile yok.

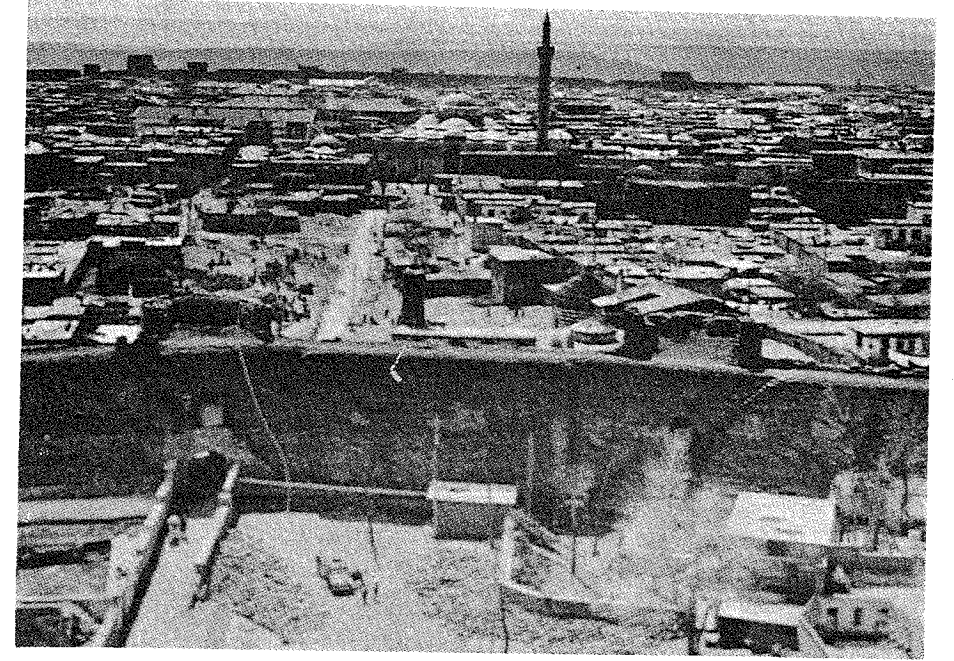
Camiine gelince, Fatih Paşa Mahallesi'nde bulunan bu camiye FATİH PAŞA CAMİİ veya KURŞUNLU CAMİ denilmektedir. H. 922-927/m. 1515-1520 tarih-leri arasında inşa edilmiştir. Binaya sekiz sütun ve yedi kubbeli bir son cemaat

(1) Abbas al-Azzawî, *Tarîkhu'l-Irak beyne İhtilâleyn*, c.3, Bağdad 1939; sf. 356; M.Mehdi İlhan, *Diyarbakır Fatihî Ve Beylerbeyi Biyıklı Mehmed Paşa*, Atatürk Ve Diyarbakır kitabından ayrı basım, Diyarbakır Üniversitesi Basımevi 1981, sf. 143.

(2) Şem'i, *Muruğ'e z-zehab*, British Museum Add. 18547, vr. 119b; M.Mehdi İlhan, aynı araştırma, sf. 141.

(3) Mustafa bin Celâl, a.g.e., sf. 164a.

(4) Evliyâ Çelebi Seyâhât-nâmesi, c.6, sf. 131.

Res. 151 — İçkale'den Fatih Paşa Camii'nin görünüşü

mahallinden girilir. Camii mimarî yönden inceleyen değerli araştırmacı ve yazar Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* adlı eserinde şunları yazar:

"Türk mimari tarihinde belirli bir yeri olan bu yapı konusunda, yer yer bazı bilgilere rastlanmakta, fakat ayrıntılarıyla uzun bir inceleme bulunmamaktadır. Bazı ek yapılarla çevresi düzenlenmiş olan Fatih Paşa Camisi, ilk bakışta Osmanlı Devri öncesi Diyarbakır yapılarından ayrılır. Gerçi taşın kullanılması, bazı süslemelerin işleniş, yerli ve bölge özelliklerinin ağır bastığını göstermekte, fakat plan olarak büyük bir ayrılık ortaya çıkmaktadır.

Yapının son cemaat yeri ve önemli kısımlarında taş, diğer kısımlarda düzgün olmayan malzeme kullanılmıştır. Özellikle son cemaat yeri, kasnak ve bazı kısımlar düzgün kesme taşlardandır.

Son cemaat yeri, sekiz sütuna dayanan yedi kubbeyle örtülüdür. Siyah ve beyaz taşlardan, düzenli olarak yapıldığı için, çok zengin bir görünüşü vardır. Sivri kemerler ayrıca enine görünüşü kesmekte, hareketi daha da kuvvetlendirmektedir. Bütün bunların dışında, Şeyh Safa Camisi'nde görüldüğü gibi kemerlerin arasında, sütunların üstüne rastlayan yerlerde ve köşelerde, bezemeli madalyonlar yerli özellikler olarak beliriyor. Bu kadar uzun bir son cemaat yerinin ortaya çıkış nedeni, iki yan-

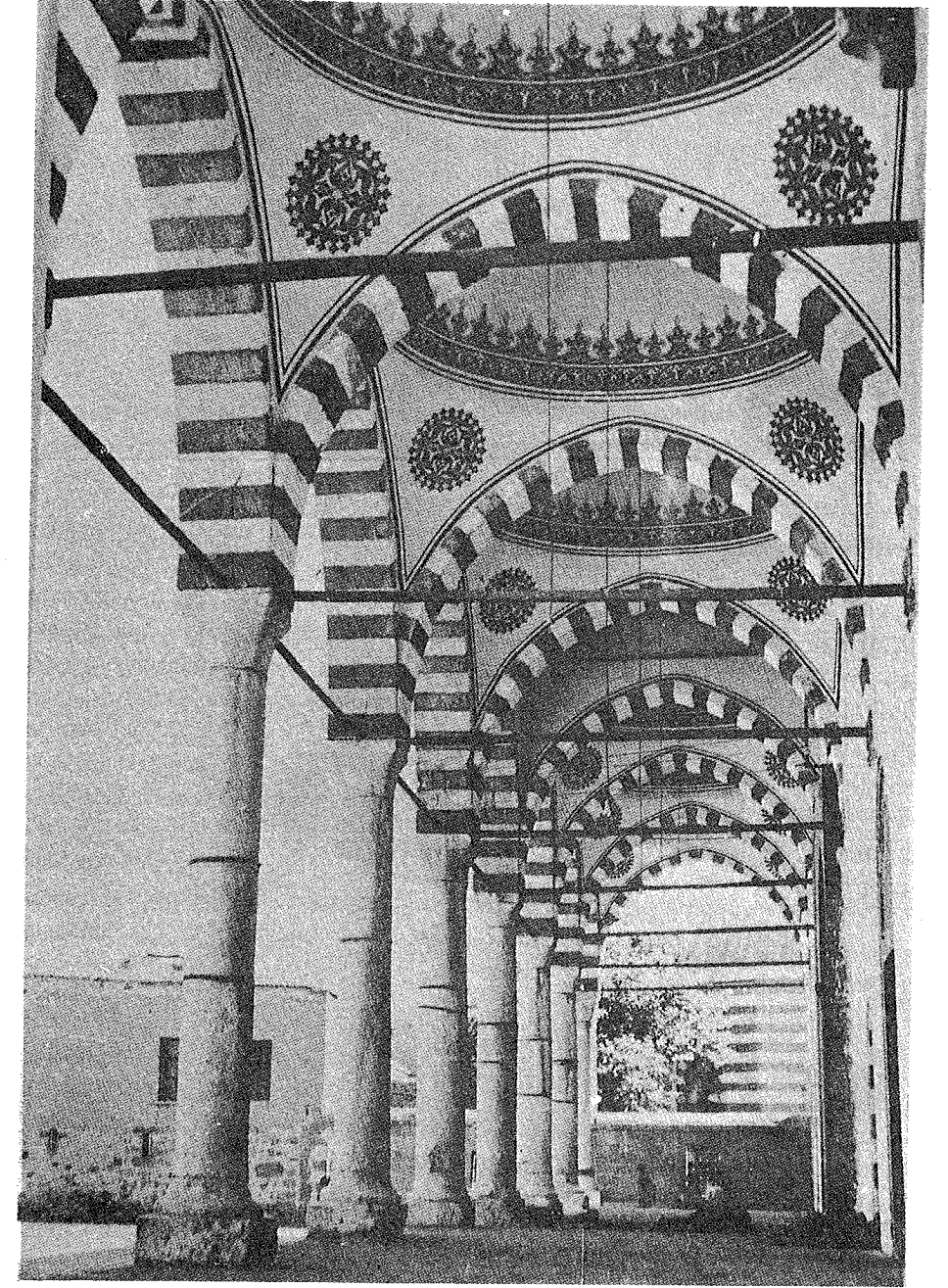
Res. 152 — Fatih Paşa Camii'nin genel görünüşü (M. Sözen'den)

daki mekânlardan gelmektedir. Ayrıca bu yönden de yapı ilgiyi özerine çekmektedir. Son cemaat yerinden bu yan mekânlara özel kapılar, birer de pencere açılmıştır. Ayrıca ana yapı kısmına rastlayan kısımlarda da birer pencereyle, iki son cemaat yeri mihrabı bulunmaktadır.

Son cemaat yerinin genel görünüşünde beliren özelliklerden biri de diğer birçok Diyarbakır camilerinde olduğu gibi, son cemaat yeri kubbeleri dışardan gizlenmemiş, orta giriş kubbesi biraz yükseltilerek önemi ortaya konmuş ve iç görünüşü de diğerlerinden ayrı olarak belirmiştir.

Son cemaat yerinin sağında klasik tek şerefeli minaresi yükselir. Minareye doğrudan doğruya dışardan girilmekte, içerden ayrıca bir girişi bulunmamaktadır. Çok yalın görünüşlü minarenin tek beliren yanı, mukarnaslı şerefe kısmıdır.

Taçkapıdan girildiğinde ilk göze çarpan nokta, dört kare ayak üzerine kurulu örtü sistemidir. Ortadaki pendentifli ana kubbe dört yana yarım kubbelerle açılmakta, yarım kubbelerde duvarlara ve kemerlere birer büyük, daha sonra küçük eksedrarlarla bağlanmaktadır. Dört kalın ayağa rağmen, yine de ortada toplu bir mekân yaratılmak istenmiştir. Tek bütünlüğü bozan, oldukça ölü alanlar meydana getiren, dört köşedeki küçük, tromplu kubbeleri olan kısımlardır. Aynı semeyi tekrarlayan İstanbul'daki bu plan tipinin örneklerinde de, bu köşe mekânları hep ikinci derecede kalmıştır. İdeal merkezî cami mimarisinde toplu

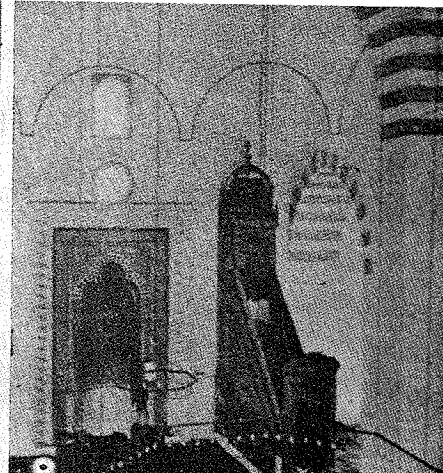

Res. 153 — Fatih Paşa Camii son cemaat yeri

Res. 154a — Caminin örtü sistemi

Res. 154b — Caminin içi (M. Sözen'den)

mekân elde etmek için, daha başka yollar denenmiş, bir adım olarak bu tip yapılar kullanılmıştır. Fatih Paşa Camisi'nde bu orta alanın dışında, yanlarda iki bağımsız oda daha vardır. Bu yönden, Erken Osmanlı Mimarisi'nin Ters T biçimli Cami tipiyle Dört Yarım Kubbeli merkezi yapı tipinin bir arada kullanıldığı, ilkinin son belirtileri, ikinci planda da olsa yaşadığı, bu yapıda açıkça görülür. Fakat burada esas önemli olan, dört yarım kubbeli, oldukça mükemmel bir yapıyla karşılaşmamızdır. Gerçi içerdeki oranların uyumluluğu dışa yansımamıştır, fakat herşeye rağmen bu yapı yeni bir denemedir. İlk bakışta görüldüğü gibi dışarda yarım kubbeler, orta kubbeden sonra biraz zayıf kalmaktadır. Bütün bunları, iç ve dış görünüşleri tamamen ayarlamak, oranları olgunlaştırmak, daha sonraki mimarların işi olmuştur. Fatih Paşa Camisi'nin plan özelliğini, benzer örnekler içindeki durumunu, Osmanlı ülkesindeki bütün yapıları gözönüne alarak yapılacak karşılaştırmayı, ayrı bir bölümde vereceğiz. O zaman görülecektir ki yapı gerçekten yenilikler getirmiş, bunun yanı sıra eski bir plan tipinin de son kalıntılarını yaşatmıştır.

Fatih Paşa Camisi son onarımlar sırasında bazı şeyler yitirmiştir. Duvarları yerden belirli bir yüksekliğe kadar çinilerle kaplı olduğu halde, bunlar yerlerinden sökülerek Diyarbakır Vakıflar Müdürlüğüne getirilmiş, bir daha yerine konulmamıştır. Şimdi yerleri düz sıvalıdır. Bugün bütün gücünü mimarî özelliğinden alan yapı, daha önce çinileriyle göz doldurmakta, bir kat daha zengin gözükmekteydi.

Caminin kalem işleri, son onarım sırasında yapılmıştır. Mihrap ve mimberi, Klasik Osmanlı Devri mihrap ve mimberlerinin bir tekrarıdır."(5)

(5) Metin Sözen, a.g.e., sf. 65-69.

Bu camii 1937 yılında son onarımdan önce gören Mimar Sedad Çetintaş, "dahilen 1.30 irtifanda duvarları kâmil nefis çinilerle müzeyyendir. Mihrabı ve minberi fevkalâde nefis bir sanat eseridir. Detaylarda Selçuk tarzı görülür" diyor (6). Kitâbeli dış kapısının 1819 kıyamında yıkıldığı anlaşıyor.

Caminin inşa edildiği sahaya *Nazif Paşa Meydanı*, denildiğini Evliyâ Çelebi'den öğreniyoruz. (c.6, sf. 125).

Bunlardan başka, Bıyıklı Mehmed Paşa, İçkale'deki Dicle vadisine bakan ve halen Adalet Dairesi olarak kullanılmakta olan eski hükümet binasını da inşa ettirmiştir. Bu yapının XVII. yüzyıldaki durumu hakkında Evliyâ Çelebi şu bilgileri veriyor:

"İçkale tam dört bin adımdır. İçinde yüzelli adet odalı, birkaç divan haneli bir büyük saray vardır. Her gelen vezirler ve vükelâ buraya birer oda ve hamam, havuz, şadırvan yapmakla kat kat süslü bir saray olmuştur. Bütün pencereleri, balkonları Şattülarab'a (Dicleye), sahraya ve Karatepe adlı vadilere bakan manzaralı bir yerdir. Sarayın eski bir divanhane var. Eski sultanlar binasıdır. Burada olan eski tarz bukaletun nakışları, meğher Kahire'deki Sultan Kalavun divanhanesinde ola.

Kale içinde oturmaları şarttır. Bu sarayın yapıcısı Birinci Selim veziri Bıyıklı Mehmed Paşa'dır. Hayli geniş bir büyük saraydır. Daima bekçileri hazır olup beklerler." (c.6, sf. 121).

Bıyıklı Mehmed Paşa vakfına ait bir teknenin de mevcut olduğu, ancak XVIII. yüzyıl sonlarında bu tekenin yıkıldığı bir belgeden anlaşılmaktadır. İstanbul Başbakanlık Arşivi, Cevdet tasnifi, Evkaf 1, Nu. 2608'de kayıtlı 24 sefer 1211 (29 Ağustos 1796) tarihli bu belge, M.Mehdi İlhan tarafından yayımlanmıştır. (Bkz. *Diyarbakır Fatihî Ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa*, ATATÜRK VE DİYARBAKIR kitabından ayrı basım, Diyarbakır 1981, sf. 156—158).

Dr. M.Mehdi İlhan'ın yayımladığı bir diğer belgeden Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Yavuz Sultan Selim'e Gönderdiği bir arzda, şehre yakınlığından dolayı 20 bin akçelik Ali Pınarı köyünün camisine vakfedilmesini dilediğini (Belge 4) ve daha önce Âmid kadısı Mevlâna Ubeydullah Çelebi'nin arpalığı olan bu köyün her türlü vergi gelirleriyle birlikte kendisine temlik edildiğini öğrenmekteyiz (7). Bir başka araştırma, camiye vakfedilen bu köyün gelirinin 1568'de 50 bin akçeye yükseldiğini göstermektedir (8).

(6) Sedad Çetintaş, *Anadolu'da Sanat Tetkikleri*, Cumhuriyet gazetesi, 21 Mayıs 1937, sf. 5.

(7) Dr. Mehdi İlhan, a.g.y., sf. 153-154; aynı yazar, *Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Doğu Anadolu'daki Askerî Faaliyetleri*, IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrıbasım, Ankara 1988, sf. 815.

(8) Doç Dr. Bahattin Yediyıldız, *Azınlık Meselesi Açısından Tahrir Defterleri*, Belgelerle Türk Tarihi

الحمد لله الذي جعلنا من آل البيت وضاة النعمان خلدنا في الدنيا والآخرة
 آمين يا محمد بن عبد الله بوقت حاكم راجع إليك ليلا آمدموسد ما اند وكما جامع ليعرف
 علي بكاري نام قريه كه وقدر سلطان بكري بكري ليلا كز شهر قويت لولوب جامع موريه وقت الموضع
 مناسب لولد ورجع سبيده غاييت بكري سيدن رجا لولوب لستد عال ولوقا لولوب لولوب
 بر كوي غاييت لولوب حكم شريف لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب
 مر لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب
 عجي وعاكيت ورام ولولوب بكري لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب
 محصول اول مضايه وفا لولوب كز سبيده كز سبيده كز سبيده كز سبيده كز سبيده
 غاييت ورجع لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب
 نوميد و موم لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب لولوب

Belge 4 — Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Yavuz'a arzı (TKSA Nu 11607)

Bu belgenin transkripsiyonu:

Hak Subhânehu ve Te'âlâ sultânü'l-berreyn ve hâkanül'-bahreyn hullidet hilâfetuhu hazretlerinin ömrünü devletini yevmen fe-yevmen ziyâde eylesün âmin yâ mucîbü's-sâ'ilîn. Ba'dehu bu zerre-i hâksâr emr-i pâdişâhi ile Âmid-i mahrûsede binâ itduğı câmi' için Ali Pınar nâm karye ki defter-i sultânide yigirmi bin akçe yazar şehre karfî olup câmi'-i mezbûreye vakf olmağa munâsib olduğı sebebdan inâyet-i pâdişâhiden ricâ olunup istid'â oldukta on bin akçe yazar bir köy inâyet olunup hükm-i şerîf erzâni buyurulmuş idi. Sa'âdetlu pâdişâhın sâye-i sa'âdetinde bu hâksârın murâdı buydı ki câmi'-i mezbûrede bir mikdâr ta'âm bişub bu memleketun fukarâsına verilub leylen ve nehâren aceze ve mesâkîn devâm-ı (burada bir kelime noksandır "du'a" olabilir) devlet-i pâdişâhiye istiğâl göstereler idi. İnâyet olan on bin akçelik karyenin mahsulü ol mâ'nâya vefa itmeduğı sebebdan kustâhâne arz olundi. Umîddür ki zerre-i himâyet ve semme-i inâyet diriğ buyurulmayup zikr olan Ali Pınar nam karye inâyet olmağa himmet oluna ki ol meramden nevmîd ve mahrûm olunmaya. Bâki inâyet ve merhamet sa'âdetlu pâdişâh-ı âlempenâh hazretlerininündür.

El-'abdu'l-fakîr

Muhammed el-hakîr

Bir başka araştırma Bıyıklı Mehmed Paşa hâssının tutarının Mardin'den aldığı 1,080,710 akçeden gayrı 1,211,030 akçeyi bulduğunu ortaya koymaktadır. Bundan Sonra, en çok gelire sahip olan Diyarbekir Kethüdâsı Bâli Bey idi. Hini ve köyleri, Mardin'in Rişmil köyü ile Aşun ve köyleri gelirlerinden Bâli Bey'in eline geçen miktar yılda 151 bin akçeyi buluyordu. Âmid kadısı Ubeydullah Çelebi'nin geliri üçüncü sırayı işgal ediyordu. Bu kadiya ait yıllık 92 bin akçelik gelirin 20 bin akçesi Ali Pınar köyü vergilerinden, 72 bin akçesi de Âmid şehrinin çizye ve diğer vergilerinden sağlanıyordu (9).

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın 24 Muharrem 928 (m.24 Aralık 1521) Salı günü öldüğü mezar taşlarındaki kitâbesinden anlaşılıyor. Yayımlanan bir başka belge bu tarihi doğrulamakta ve Paşa'nın Nusaybin'e yaptığı bir geziden döndükten sonra hastalandığını ve bir süre sonra da dizanteriden öldüğünü açıklamaktadı. (Belge 5) (10).

Beşinci belgenin transkripsiyonu:

Erkân-ı devlet ve a'yân-ı saltanat ala'llâhu Te'âlâ sânehum huzûr-i şeriflerine ma'rûz-i bende-i bi-mikdâr budur ki bundan akdem Diyâr-ı Bekr Beğlerbeğisi Muhammed Beğ bendeleri nâhiye-i Nusaybin'den Âmid-i mahrûseye nüzûl ittiklerinde mizac-ı şerîfleri bir bozuk olub, bir nice günden sonra zahîr zahmeti arız olub, bir nice gün ayağ üzre geçüp, bir kaç günden sonra üç dört gün at seyrânına binüb mesâlih-i muslimîni gorup ifâkat bulmuş iken, zikr olan zahmet tekrâr zuhûr idecek. Onbir gün yatub on ikinci gece ki Muharrem ayının yigirmi dördüncü Sezenbe gicesi dâr-ı fenâdan dâr-ı bakayâ rihlet eyledi. Hak Subhânehu Te'âlâ sa'âdetlu pâdişâhın ömrünü, devletini yevmen fe yevmen ziyâde eylesun. Amma re'y-i alem aralarına mahfî değıldür ki bu memleket ne vechile serhad yerdur ve nefsi-Âmid'ün ve nevâhilerinin halkının tabi'atlarına mu'tad olmuşdur. Ve serhadlarda olan beğler dâhi yerlu yerinden kaldırub mahrûse-i mezbûre hıfzına gelur olsa her sancâkta bir fesâd zuhûr ihtimâli virilür. Lâzım olan budur ki bu bendeleri leylen ve nehâren kemâl-i tayakkuz üzre olup cemî' cevânibi hıfz idub kudret yetduğı gibi şimdiye dek tedârik olunduğı üzre cidd u cehd olına. Ümidimiz budur ki sa'âdetlu pâdişâh-ı âlempenâh hazretlerinin eyyâm-ı devletinde kusûr kalmayub hıfz oluna. Amma bi'l-fi'l bu

(9) M. Mehdi İlhan, 1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerine Göre Âmid Sancağında Timâr Dağılımı, TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ, s. XII., İstanbul 1982, sf. 88 – 90; N.Göyünc, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, sf. 151,70.

(10) M. Mehdi İlhan, Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa, sf. 160 – 162; kıs. Jean-Louis Bacqué-Grammont, Les ottomans, Les Safariden et Leurs vassins, İstanbul 1987, sf. 329 – 331.

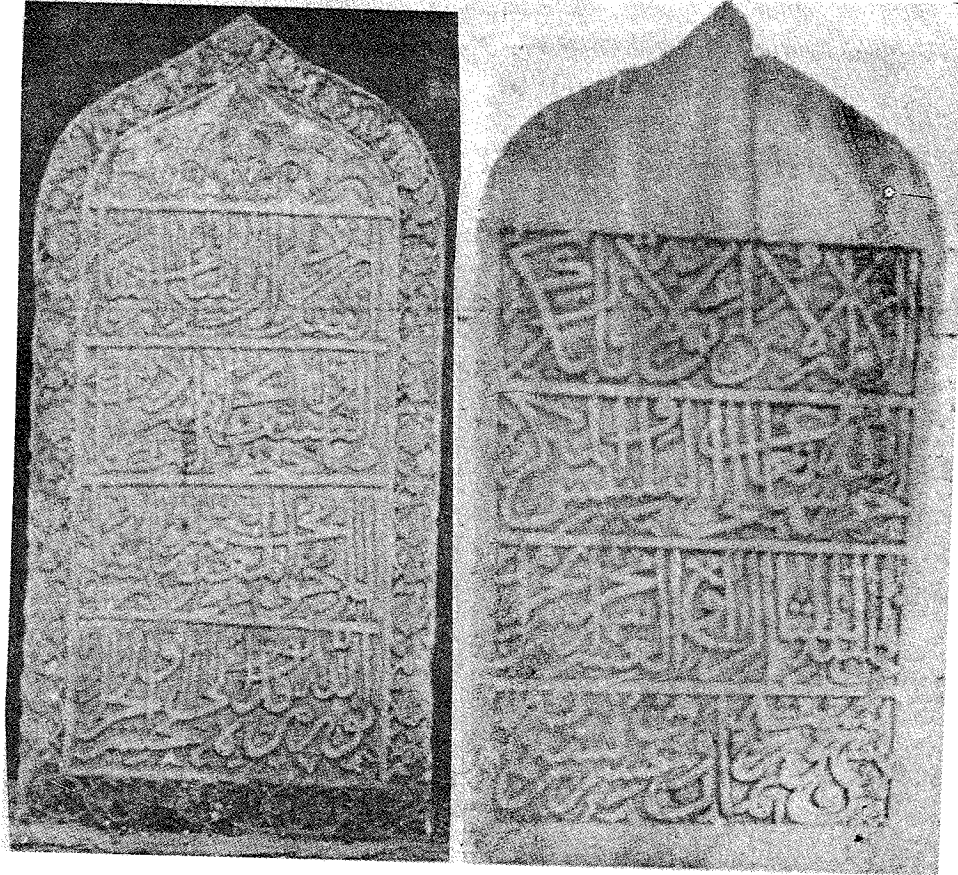

Bıyıklı Mehmed Paşa'nın mezarı kendi camiinin doğu cephesi bahçesindedir (Res. 155). Mezar taşı kitabesi:

Doğu cephesi (ayak ucu)
mezar taşının kitâbesi

Batı cephesi (baş ucu)
mezar taşının kitâbesi

Kitâbelerin Türkçesi:

انتقل من دار الفنا الى دار البقا
صاحب السيف والجود والعطا
المرحوم المغفور محمد پاشا
نورالله مرقدہ نوراً الى الحرش والجزاء

الامير الامراء بولايه ديار بكر
حرسها الله تعالى عن التلبيس والمكر
في اليه الثلاثا الرابع والعشرين من محرم الحرام
من شهور سنة ثمان وعشرين وتسعمائة

Diyar-ı Bekr vilayeti – Yüce Allah (onu) hile ve desiseden korusun – Beylerbeyi,
928 yılının Muharrem ayının 24. Salı gecesi (vefat etmiştir).

Kahraman cömert, eliaçık, merhum ve mağfur Muhammed Paşa dünyadan ahirete intikal etmiştir. Allah onun kabrini kıyamet ve hesap gününe kadar nurlandırсын (aydınlatsın).

Bıyıklı Mehmed Paşa'dan sonra Karaman Beylerbeyi Husrev Paşa Diyarbakır Beylerbeyliğine atandı. Husrev Paşa h.928 (m. 1521)'den h.935 (m. 1528) tarihine kadar sekiz yıl bu görevde kaldı. Husrev Paşa Camii ve Medresesi ile Deliller Hanı onun bıraktığı eserlerden en önemli olanlarıdır.

Hayatı hakkında bilgi edinemediğimiz Husrev Paşa, h.952 (1545–46) tarihinde öldü. Türk mimarisinin en zarif örneklerinden biri olarak kabul edilen türbesi, İstanbul'da Fatih ile Çapa arasında, Yeni bahçe'ye inen yamaçta, Bâli Paşa camiinin az ötesindedir (11).

(11) Semavi Eyice, Husrev Paşa Türbesi, TA. c. 19, sf. 397.

YAVUZ SULTAN SELİM'İN ÂMİD'DE KESTİRDİĞİ SIKKELER

Yavuz Sultan Selim'in Âmid'de kestirdiği sikkelerin adedi, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, onikisi altın, yedisi gümüş ve onüçü bakır olmak üzere, otuzikidir. Bu sikkelerde *Sultan Selim Şah bin Beyazıt Han* denilmek suretiyle, Yavuz Sultan Selim için *Şah* unvanının da kullanıldığını görmekteyiz. Bu sebeble bu paralara *Şahî sikkeler* de denilmektedir. Osmanlı padişahlarından hiçbiri Şah ünvanıyla anılmamıştır. Şahî paraların ihdası Yavuz zamanında olmuştur. Şah ünvanı Kanunî Sultan Süleyman'ın ve oğlu II. Selim'in 974 (m. 1566) tarihli paralarında da kullanılmıştır (1). Daha sonra, Diyarbekir Beylerbeyisi ve Defterdarlarına gönderilen 22 Zilkade 980 (27 Mart 1573) tarihli bir hükümde, Âmid darpânesinde Selimî adıyla yeni akçe kesilmesi ve Şahî denilen sikkelerin kaldırılıp yasaklanması buyrulmuştur. Buna dair ferman örneği şudur:

Diyarbakir Beylerbeyisine ve Desterdarına Hükûmki:

Sabika beylerbeyi olan Hasan Dameikkalahû-ile senki defterdarsın mektup gönderdrip Âmid darphanesinde Bağdad ayanında şahî ve para kesilmek ferman olunursa İrsaliye ve Kul mevacibine küllî müsaade olup havassı hümayunuma mahsus olan reaya, ve dahi uhdelerinde emvali hassanın edasında vüs'at hasıl olup mir'ye müteallik mühimmata enfa' idigün bildirilmişsin.

İmdi Selimî nâmiyle iştihar bulmak için şahî ayarında pâk ve bir kırat giran olmak ve minba'd Selimî deyu kesmek emredüb buyurdum ki:

Vusul bulduktâ filvaki Âmid darphanesinde Bağdad ayyarında Selimî ve parâ kesilmek irsaliye ve kul mevacibine ve havassı hümayun reâyasına nefî olursa Selimî için Bağdad ayyarında safî ve bir kırat ziyade Selimî kestirip Selimî nâmında olanın gayrı pâk olmak babında sayû ihtimam eyleyüb kemayar olmaktan hazer eyleyesin. ve minba'd Selimî nâmiyle iştihar buldurub Şahî nâmun refedüib yasağ eylesin (Duacıoğlu Ahmed Çavuşa verildi). Fi: 22 Za. 980, (2).

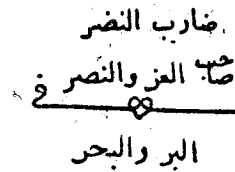
Bununla beraber şahî sikkeler bir süre daha tedavülc kalmıştır. Bu sikkelerin çoğu 918 (m. 1512) tarihlidir. Bu tarih, Yavuz Sultan Selim'in cülûs tarihidir. Gümüş ve bakır sikkelerin bir bölümü 912 tarihini taşımaktadır. Paralardaki 912 tarihinin bir kalıp hatası olduğu, bu tarihin Âmid'in fethi tarihi olan 921 (m. 1515)

(1) Cüneyd Ülger, *Sultan Yavuz Selim Şah bin Bayazıt Han Dönemi Osmanlı Sikkeleri*, İstanbul 1989, sf. 107–117; İbrahim Artuk, *Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'nun Fethi ile ilgili Sikkeleri*, Fifth International Congress of Turkish Art, Edité By G. Fehér, Akadémiai Kiado, Budapest, sf. 79-89; Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1333; sf. 99; Erdoğan Mercil, *Şâhî maddesi*, İA., C. 11, sf. 281.

(2) Ekrem Kolerkiliç, *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Ankara 1958, sf. 40.

olması gerektiği kabul edilmektedir. Bir kısmı da 922 (m. 1516) tarihini taşımaktadır.

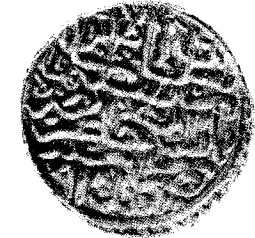
Bu sikkelerden birer örnek vermekle yetineceğiz.

Şekil 17

Nu. 6

Altın sikkelerden birinin ön yüzünde *Sultan Selim Şah bin Beyazid Han azze nasnuhu fi duribe Âmid sene 918*, diğer yüzünde *Daribün nadri sahibül izzî vennasri fülberri velbahr* yazılıdır (Şekil 17, Nu. 6). Sikke 19 mm. kutrunda, 3,40 gr. ağırlığındadır.

Şekil 18

Gümüş paralardan birinin ön yüzünde: *Sultan Selim Şah bin Beyazid Han*; arka yüzünde: üstte, *Azze nasruhu*, altta ise *Duribe Âmid sene 912* yazılıdır. (Şekil 18).
Ağırlığı 0,73 gr., çapı 12mm

Şekil 19

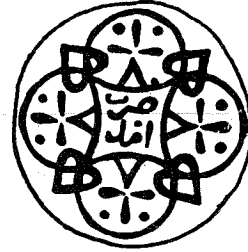
922 tarihli gümüş paralardan birinin ön yüzünün ortasında: *Âmid*, etrafında: *Azze nasruhu* sene 922; diğer yüzünde: *Sultan Selim Şah* yazısı okunabiliyor (Şekil 19). Ağırlığı 0,58 gr., çapı 11 mm.

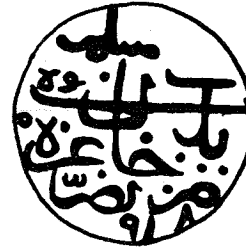
Şekil 20

918 tarihli gümüş sikkelerden birinin önyüzünde: *Azze nasruhu duribe Âmid* sene 918; arka yüzünde: *Sultan Selim Şah* yazıları ancak okunabiliyor (Şekil 20). Para silik. Ağırlığı 0,64 gr., çapı 11 mm.

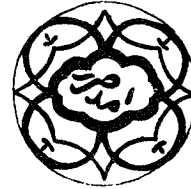
Şekil 21

Bakır sikkelerden birinin ön yüzünde: *Sultan Selim Şah bin Beyazid Han, azze nasruhu*, bunun da altında 918; diğer yüzünde: nakışlar ortasında, *Duribe Âmid* yazılı (Şekil 21). Ağırlığı 5,92 gr., kutru 20 mm.

Şekil 22

Bir diğer bakır sikkenin bir yüzünde, nakışlar içinde: *Duribe Âmid*; öteki yüzünde, yine nakışlar içinde: *Sultan Selim Şah bin Beyazid Han* yazılı. Tarih yok (Şekil 22). Ağırlığı 2,48 gr., çapı 18 mm. (3)

(3) Yavuz Sultan Selim'in Âmid'de kestirdiği altın, gümüş ve bakır sikkelerin tamamı için bakınız: Cüneyd Ölçer, a.g.e., sf. 107-117: aynı yazar, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, İstanbul 1975, sf. 34-38.

IV.

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN DÖNEMİNDE DİYARBAKIR

(1520 – 1566)

24 Nisan 1512 tarihinde hükümdar olan Yavuz Sultan Selim 1520 yılı 22 Eylülünde vefat etti. Şehzade Süleyman bu tarihte Manisa valisi bulunuyordu. Yavuz'un ölümü Silâhdarlar Kethüdası Süleyman Ağa vasıtasıyla Şehzadeye arz edilmiş ve Manisa'dan İstanbul'a gidinceye kadar sekiz gün gizli tutulmuştur. Cülûs ve bi'at töreni 1 Ekim 1520'de İstanbul'da yapıldı. Bu tarihlerde Diyarbakır Beylerbeyi yine Bıyıklı Mehmed Paşa idi. Bıyıklı Mehmed Paşa 24 Aralık 1521'de öldü. Bir süre sonra, yerine, Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa atandı.

İÇ KALENİN GENİŞLETİLMESİ

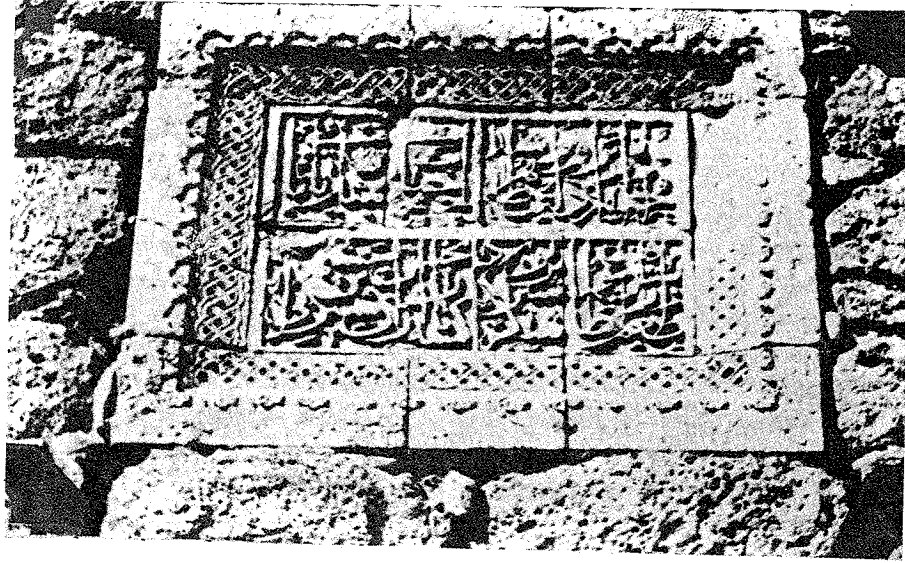
Kanunî'nin Hüsrev Paşa'ya verdiği ilk buyruklardan biri Âmid İçkale'sinin genişletilmesi olmuştur. Beylerbeyinin ve diğer üst yöneticilerin ikametgâhlarının İçkale'de olması gereği daha önceden ele alınmış ve uygulanmıştı. İçkale'nin mevcut durumu ile buna müsait olmadığı anlaşılınca keyfiyet Padişaha arz edilmiş ve sonunda beklenen buyruk gönderilmiş idi. Şehir ilk yerleşme yerinin çekirdeğini oluşturan İçkale'ye 16 burçlu ve iki kapılı (Saray Kapısı ile Küpeli Kapısı) bir bölüm daha eklenerek, İçkale'nin kapladığı alanın iki katına çıkarılması sağlanmıştır (Res. 157). Saray Kapısı üzerinde bulunan ve beyaz mermer taş talik yazı ile Farsça olarak yazılan kitâbesi şöyledir (c.1 Res. 45).

شد بنا قلعة سليمان
خدوندار جهان سليمان خان
آل عثمان مرعي الفضلا
عدد ثمان الباء بها
در زمان شاه سكندريا
كشت تاريخ ابن بنای قوم

Türkçesi: *âl-i Osmandan, faziletlere besleyen, cihanın efendisi, İskender rütbeli Süleyman Han zamanında bu kale bina edildi. (Temetü'l-bina vü biha) adedi bu kuvvetli binanın tarihi oldu. H.953 (m. 1526 – 27)*

Aynı tarihte Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından *Arbedaş suyu* kaynağı onartılmıştır. Bu tarihte, şehrin su ihtiyacı, Arbedaş (1), "Ayn-i Zülâl/Anzele", "Kal'a Suyu", "Ali Pınarı Suyu", "Alidede Kaynağı", "Kaynar Suyu" ile bazı evlerdeki kuyulardan sağlanan sularla giderilirdi. Hüsrev Paşa "Arbedaş Suyu"nun bozulan kaynağını h.932 (m.1526) tarihinde onartılmış ve bitişindeki burca Osmanlı neshi ile şu Farsça manzûm kitâbeyi koydurmuştur (Res. 158).

(1) Evliya Çelebi'ye göre bu su «gayet soğuk olup, soğukluğunun şiddetinden hiç kimse, dört taşı içinden birbiri arkasından çıkaramaz. Bu yüzden (Erbaa-taş/dört taş) adı verilmiştir.» (c. 6, s. 128).

Res. 156 — Arbedas Suyu Kitâbesi

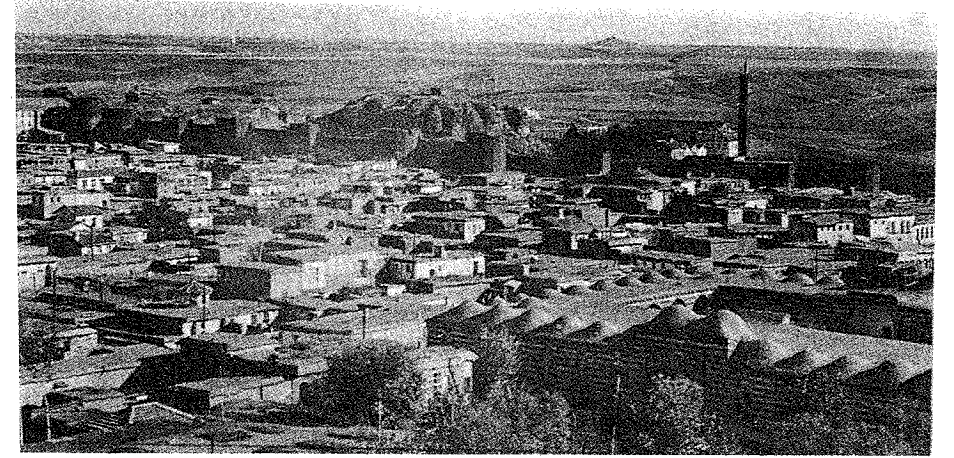
خبروا اذ اثر دولت تو ظاهر شد
چشمه آب حیاتی بتل نایابی
طعم آیش ز لطافت چو شکر شیرین بود
کشته تاربخش از آن چشمه شیرین آبی

Türkçesi: Ey Hüsrev, senin eser-i devletin olarak butunmaz bir şekilde bu hayat suyu çeşmesi zâhir oldu. Güzellikte suyun tadı şeker gibi tatlı olduğu için tarihi de tatlı çeşme suyu oldu. H. 932. (m. 1526).

KANUNÎ'NİN AMİD'E GELİŞLERİ

Âmid'e gelen ilk Osmanlı padişahı Kanunî Sultan Süleyman'dır. İrakeyn seferleri sırasında 4 defa Amid'e gelmiştir. Birinci geliş ilk İran seferlerinden dönerken- dir. 27 Ağustos 1535'te Tebriz'den hareket eden padişah, Hoy, Erciş, Ahlat üzerinden Âmid'e geldi. (20 Ekim 1535/22 Rebî'ül-ahir 942). Burada 22 gün kaldı (2). Kendi buyruğuyla genişletilen İç-Kale'de incelemelerde bulundu. 5 Kasım 1535 (9 Cumâda'l-ûla 942) gününe tesadüf eden cuma namazını Camii Kebir'de kıldı. Safevîlere karşı alınacak yeni tedbirler hakkında gerekli kararlar alındıktan sonra Anadolu ve Rumeli askerleri burada terhis edildi. Kanunî de 11 Kasım 1535'te Amid'ten ayrıldı.

(2) Mükrimin Halil Yınanç «Diyarbakır» maddesinde, İ.A., c. 3, sf. 624'te 20 gün kaldığını yazar. İskit yayınevi neşriyatı olan «Mufassal Osmanlı Tarihi»nde bir hafta kadar kaldığı kayıtlıdır (c. 2, sf. 885)

Res. 157 — Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı İçkale surlarının görünüşü

İkinci geliş 29 Eylül 1548'dedir. Van kalesi 25 Ağustos 1548'de feth edilince, burası yeni bir eyâletin merkezi haline getirildi ve beylerbeyi olarak eski Anadolu defterdarı İskender Çelebi atandı. Kanunî, kışlağa çekilmek üzere buradan ayrılarak Âmid'e geldi. Bu haberi alan Şah Tahmasp, Van fethinin öcünü almak için Erciş, Ahlat ve Adilcevaz taraflarına saldırdı, bölgeyi yağma etti. Kars kalesini onarmakla görevlendirilen Pasin komutanına baskın yaparak yöre halkını kılıçtan geçirdi. Sonra Tercan ve Erzincan taraflarına yöneldi. Bu haber Âmid'teki padişaha ulaşınca, İkinci vezîr Ahmed Paşa'yı Şah'ın üzerine gönderdi. Bu akına karşılık olmak üzere, Elkas-Mirza'yı birtakım aşiret kuvvetleriyle İran içlerine akın yaparak İsfahan, Kırım ve Kâşân bölgelerinin vurulmasına memur etti. Kanunî birbuçuk ay kadar Âmid'te kaldı. O senenin Ramazan bayramı da burada şenlik- lerle kutlandı. Soğuklar bastırmadan orduyu birkaç gruba ayırarak kışlak olarak seçilen yerlere dağıttı. Kendisi de Âmid'ten hareketle 22 veya 25 Kasım 1548'de Haleb'e vasil oldu.

Kışı Halep'te geçiren Padişah, Âmid'e gelmek üzere, 6 Haziran 1549'da buradan ayrıldı. Yolda hastalandı (3). Âmid yakınındaki suyu ve havası iyi olan Karacadağ yaylasında bir süre kaldı ve iyileşti.

Âlem içre mûteber bir nesne yok devlet gibi
Olmaya devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi

beytiyle başlayan meşhur gazelini burada yazdığı rivayet edilir. Bu arada, vezîr Ahmed Paşa'yı Gürcistan harekâtına memur etmiş olduğundan, dönüşüne kadar Âmid'te bekledi. Nihayet 4 Kasım 1549'da buradan ayrıldı.

(3) Yolda sıtma hastalığına tutulduğu söylenmektedir.

Res. 158 — İçkale Küpeli Kapısı

Kanunî Sultan Süleyman

İkinci İran seferi için Halep'ten hareket eden Kanunî 12 Mayıs 1554 (9 Cumâda'l-âhire 961) günü dördüncü defa olarak Âmid'e geldi. Şehir civarındaki Cülek (çevlik) mevkiinde karargâhını kurdu. Burada 8 gün kaldı. 15 Mayıs'ta büyük Harp divanı kuruldu. Sonra harekete geçildi. Bu hareket Nahcivan ve Erivan üzerinedir (4).

HAMRAVAT SUYU'NUN ŞEHRE GETİRİLMESİ

Kanunî Sultan Süleyman'ın Diyarbakır'a yaptığı en büyük hizmetlerden biri de Hamravat Suyu'nun şehre getirilmesi olmuştur. Bu suyun getirilmesi için gereken bütün masrafları kendi kesesinden yaptığı bugün bile söylenmektedir.

Hamravat Suyu'nun şehre getiriliş tarihi, ilgili kaynaklarda değişik olarak verilmiştir. Evliya Çelebi, suyun h. 941 (m. 1535) tarihinde getirildiğini yazar (5). Basri Konyar da aynı görüşe katılmakta ve şunları eklemektedir:

«Kanunî bu suyun yayılan şöhretine alâka göstermekten fariğ olamadı. Mimar Sinan'ın kalfası Kastamonulu Kasım Çelebi'yi bu hayırlı işi başarmaya memur etti. Şehre 14 kilometre mesafede bulunan bu su, sen erbabının bugün bile hayretle gördükleri en ince ve derin hesaplarla, kaynağındaki irtifa seviyesini, geçtiği ivicâclı

(4) İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul 1948, sf. 180, 259, 261, 188; İskit Yayınevi, *Mufasssâlı Osmanlı Tarihi*, c. 2, İstanbul 1958, sf. 885, 895, 897, 903; Mükrimin Halil Yınanç, «Diyarbakır» maddesi, İA., c. 3, sf. 624; M. Tayib Gökbilgin, «Süleyman I» İA. C. 11, sf. 132-133.

(5) Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi, Zuhuri Danişman yayını, c. 6, s. 127, 1970. Evliya Çelebi Hamravat Suyu için der ki:

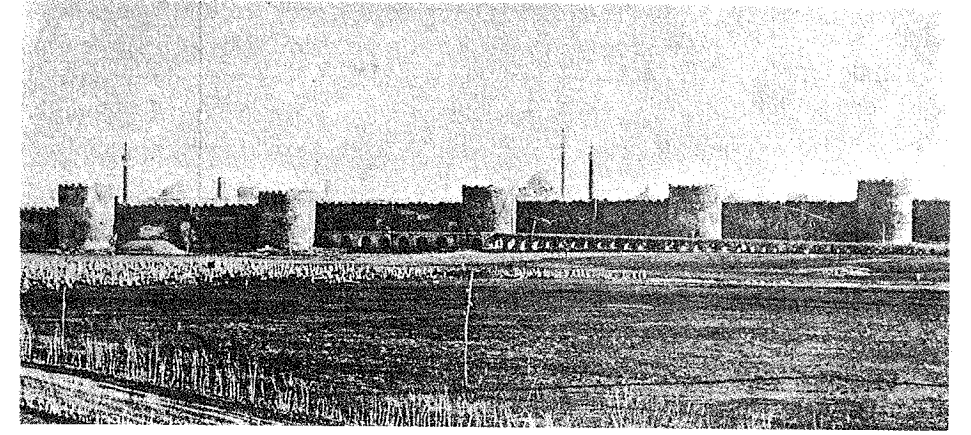
«...Eski bilginler, bu Hamravat Suyu içine pamuk koyup sonra yine kurutup tartmışlardır.... İstanbul'da Eski Saray kapısı önündeki biricik çeşme suyundan ıslanıp kuruyan pamuk ile, bu Diyarbakır Hamravat Suyu'nun pamukları beraber tartılmıştır. Bu kadar hafif sudur. Eğer pamuğu ağır olsa, acı olup faydasızlığına delâlet ederdi.

Bu Hamravat Suyu'nun safra, soda ve balgamı mahveylediği tecrübe ile malûmdur. Hattâ Osmanogullarından İbrahim Han bu suyun vasıflarını duyunca, 'Elbette bana Diyarbakır'dan Hamravat suyu gelsin!' diye hat-ı şerif ile dergâh-ı âli kapıcı-başısı, memuren Diyarbakır'a gelmiştir. O zaman efendimiz Melek Ahmed Paşa, Kara-Âmid vâlisi idi. Paşa, padişâh emrini görünce baş üstüne deyip, onar okka su alır, altı adet gümüşten ve altı kurşundan ve altı adet tutyadan ve altı adet çam boduclarından, toplam olarak 24 adet gümüşlere sular doldurup ve ağızlarını mühürleyip, gelen kapıcı-başıya on kese de ihsân verip teslim eyledi. Onaltı kese dahi gümüşlerin masraflarını çekip ılgar ile Hamravatı İbrahim Hana gönderdi.

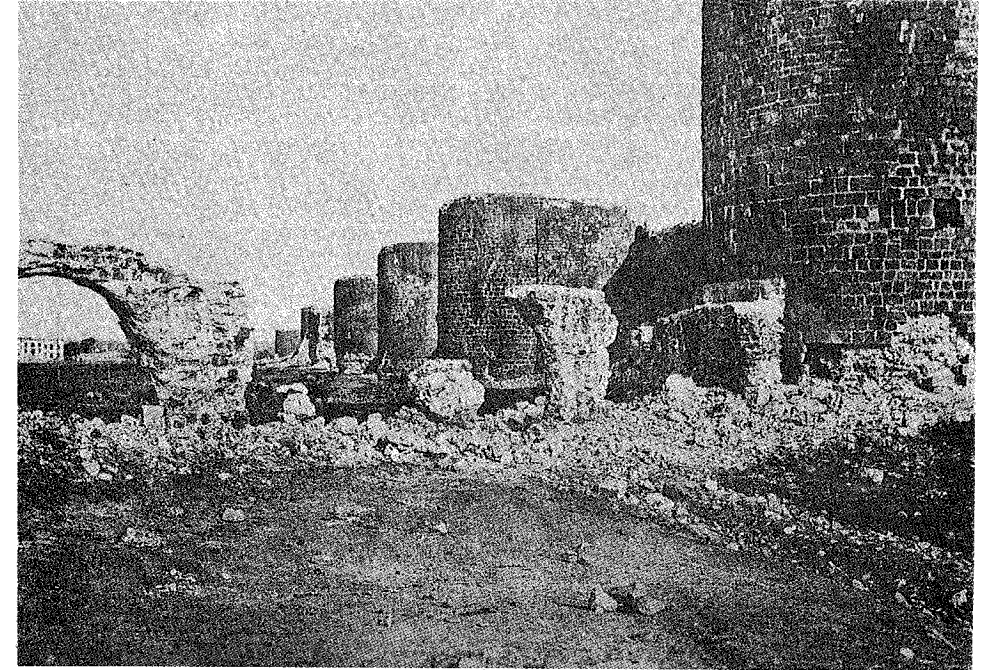
Allahın hikmeti bu soğuk saf su İstanbul'a girdiği gün, yeni padişâhın tahta oturduğu gün olup, bu Hamravat Suyu, Sultan İbrahim'in oğlu Dördüncü Mehmed Hana nasib olmuştur.

1056 Recebinin onsekizinci Cumartesi günü, ikindiden sonra tahta oturduğu vakit, ilk olarak Hamravat suyu içti. Sözü kısası bu Hamravat Suyu, Diyarbakır'ın yüz suyudur.»

Kanunî devrinden başlayarak son zamanlara kadar şehrin muhtelif yerlerinde inşa edilen çeşmelere konulan kitâbelerde Kanunî'ye olan minnet ve şükran borcu hep ifade edilmiştir. Bugün çoğu yok olan bu tarihî çeşmelerden birinin kitâbesini örnek olarak veriyoruz:

Res. 159 — Hamravat suyu kemerleri (kantaralar)

Res. 160 — Su kemerlerinin 1932'deki durumu

ve tümsekli yerlerde hiç kaybetmemek için tünellerden geçirilerek ve Bağlar mevkiinde Hükümet konağının bulunduğu yerden otuz bir metre yüksekliği sağlanarak bu suretle en yüksek evlerin en üst katlarına çıkabilecek bir boy ve durumda kalması temin edilmiştir» (6). İslam Ansiklopedisi'nin «Diyarbakır» maddesinde Besim Darkon da bu tarihi kabul etmektedir (7). Türk Ansiklopedisi ise şu bilgiyi verir :

«1535'te şehre gelen Kanunî kendi kesesinden, 10 kilometre uzaktaki gözeden çifte toprak künkler ve 27 gözlü su kemeri ile Hamravat suyunu 1543'te şehre getirtti» (8). (Res. 159)

Diyarbakır Tarihi yazarı Bedri Günkut'a göre, «Kanunî Süleyman Diyarbakır'de iken Diyarbakır'ın suyunu bollaştırmak maksadiyle Hamravat suyunun Diyarbakır'e getirilmesine emir verilmiş, elhasıl Diyarbakır'i beğenen Kanunî Süleyman Diyarbakır'de bir çok umran eseri bırakmıştır.» Hamravat suyu ise, «1549 tarihinden vali Rüstem Paşa zamanında şehre getirilmiştir» (9).

Araştırmacı M. Âkif Tütenk, «Kara-Amid» dergisinde yayımlanan bir yazısında, «Kanunî Sultan Süleyman'ın Diyarbakır'e en büyük ve en şâhâne armağanı Hamravat Suyu'dur. H. 950 (m.1543) tarihinde Bali Paşa vasıtasıyla Gözeli köyünden Diyarbakır'e getirilmiştir. Bin dört yüz masuralık bir sudur» demektedir (10).

*Çeşme-i hazret-i Sultan Süleyman'dır bu
Bir ahad şari'le icrasına mâni' olamaz
Nûş-i Kevserle mücâzâtı ede bânîsine Hak
Ab-ı gümgeşteyi zîrâ bulan âsan bulamaz
Nola ger kâk akadub su gibi HÂMÎ tarih
Su akar sâbıkadan cûye muallak kalmaz. h. 1158/m. 1745*

Not : Ebcet hesabıyla tarihin doğru düşürülmesi için bu son mısraın, «Su akar sabıkeden cûye muallak kalemez» şeklinde okunması lâzımdır. Asıl metinde de böyle -Diyarbakır ağzına uygun olarak- yazılıdır.

- (6) Basri Konyar *Diyarbakır Yılığ*ı Ankara 1936, sf 207, 211-212.
(7) İslâm Ansiklopedisi, c. 3, sf. 604.
(8) Türk Ansiklopedisi, c. 13, sf. 385.
(9) Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, 1936, sf. 116, 120.

Rüstem Paşa'nın valiliği 1540 – 1543 tarihleri arasındadır. 1549 tarihi doğru ise, suyun 1548-1551 tarihleri arasında Diyarbakır valisi bulunan Ayas Paşa zamanında getirilmiş olmasını kabul etmek gerekir.

Günümüze kadar gelen bir rivayete göre, Kanunî Sultan Süleyman Âmid'e her gelişinde halk Padişâha susuzluktan yakınıyor, bu dertlerine de bir çare bulması dileğinde bulunuyordu. Kanunî üçüncü gelişinde yolda sıtmaya yakalanır ve iyileşinceye kadar Karacadağ'da kalır. Bu sırada, «Eğer iyileşirsem Âmid'e buradan su getiririm» vaadinde bulunur. İyileşince de ilk iş olarak Karacadağ eteklerinde bulunan Gözeli'den Hamravat suyunun şehre getirilmesi buyruğunu verir.

- (10) M. Âkif Tütenk, *Amid Şehrinin Hicretten Evvelki Menba Suları*, «Kara Amid» dergisi, sayı: 2-4, sf. 365 v.d., 1956-1958.

Hamravat Suyu'nun şehre getiriliş tarihini kesin olarak tesbit, böylece mevcut çelişkiyi gidermek için Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yaptığımız çalışmalardan -şimdilik- bir sonuç alamadık. Diyarbakır Tapu Sicil Muhafızlığında bulunan eski tapu defterleri üzerinde yaptığımız araştırmalar ise bize bazı bilgiler verdi: Hamravat Suyu'nun Kanunî tarafından bir vakıf haline getirildiği, İskender Paşa konağına 30, camiine 15, hamamına 15 masura (11) su verildiği (12), diğer evlere verilen suyun 1 ve 3 masura arasında değiştiği, bu taşınmazların tapu kütüğündeki mülâhazât hanelerine «Zemini Sultan Süleyman Kanunî vakfına mukataalıdır» (13) veya «zemini Sultan Süleyman Kanunî vakfına senevî iki kuruş mukataalıdır» (14) şeklinde not düşürüldüğü görülmüştür.

- (11) Bir masura; üç çuvaldız kalınlığı kadar açıklığı olan çeşme zıvanası demektir.
(12) İskender Paşa vakfı mütevellisi Peşit İskenderoğlu'dan alınan belgelerden çıkarılan bilgi.
(13) İskender Paşa mahallesi, 134 ada, 42 parsel numaralı evin tapu kaydına düşürülen not.
(14) Cami-i Kebir mahallesi, 365 ada, 4 parsel numaralı evin tapu kaydına düşürülen not

HUSREV PAŞA CAMİİ VE MEDRESESİ

Mardin kapısı yakınında ve aynı adı taşıyan mahallededir. Bina ilkin bir medrese olarak yapılmıştır (Şehir planı Nu. 15). Husrev Paşa'nın Diyarbakır beylerbeyisi olarak burada bulunduğu h. 928–935 (m. 1521–1528) tarihleri arasında yaptırıldığı kabul edilmektedir. Medrese iken de yapının cami kısmı devamlı ibadet yeri olarak kullanılmıştır. 1540 tarihli tapu tahrir defterindeki kayıtlar da bunu teyid etmektedir. (BA., 200 numaralı defter). Minaresi h. 1141 (m. 1728–29) tarihinde eklenmiştir. Bunu belirten kitâbesi şöyledir:

*Şahidin istemez ey Husrev-i âlî mikdar
Oldu bir tarh-ı cedid üzre mübarek mümtaz
Olup tarih-i salı bu minarın
Nihâl-i taze-i tevhîd-i Bârî (1141)*

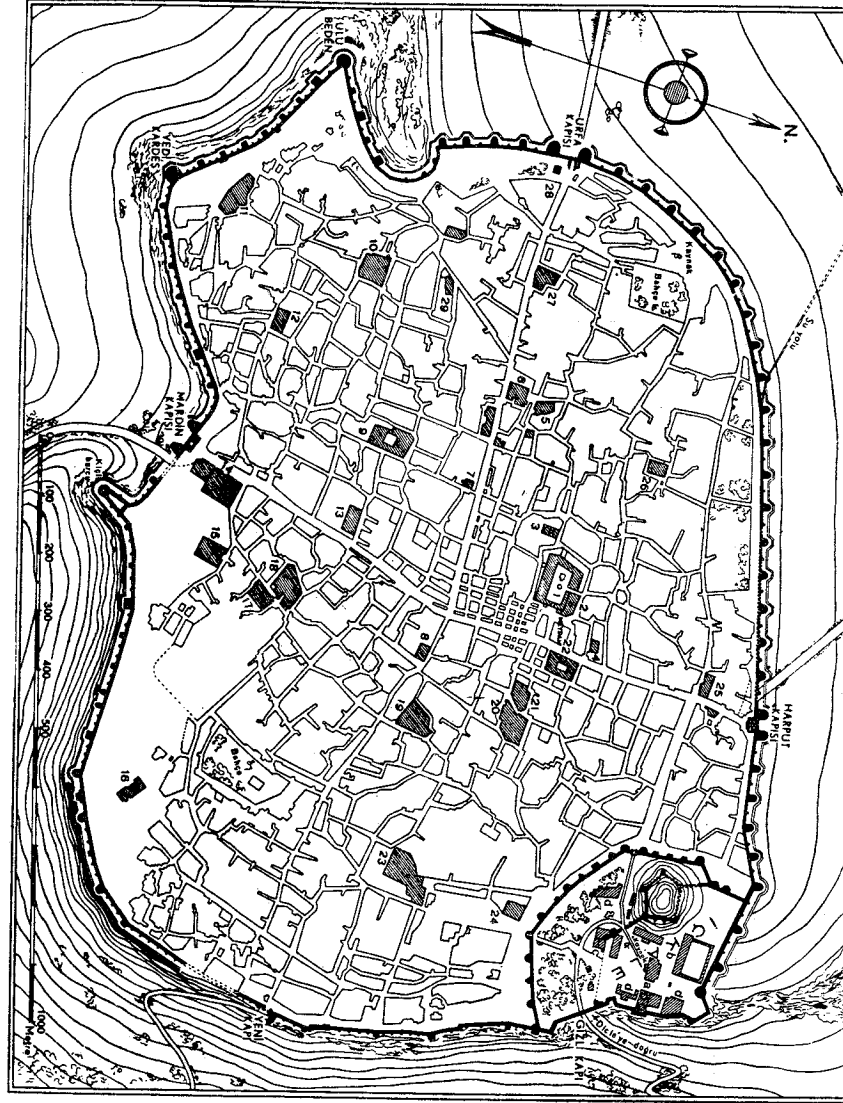
Bu iki beytin vezinleri değişiktir. Tek taş üzerine ta'lik ile yazılmıştır.

Medrese kısmı bugün Vakıflar Bölge Müdürlüğünce öğrenci yurdu olarak kullanılmaktadır. Cami, Vakıflar Genel Müdürlüğünce 1966 yılında esassı bir onarıma tabi tutulmuştur. Cami ve medresenin mimarî yapısı hakkında Metin Sözen şu bilgileri vermektedir:

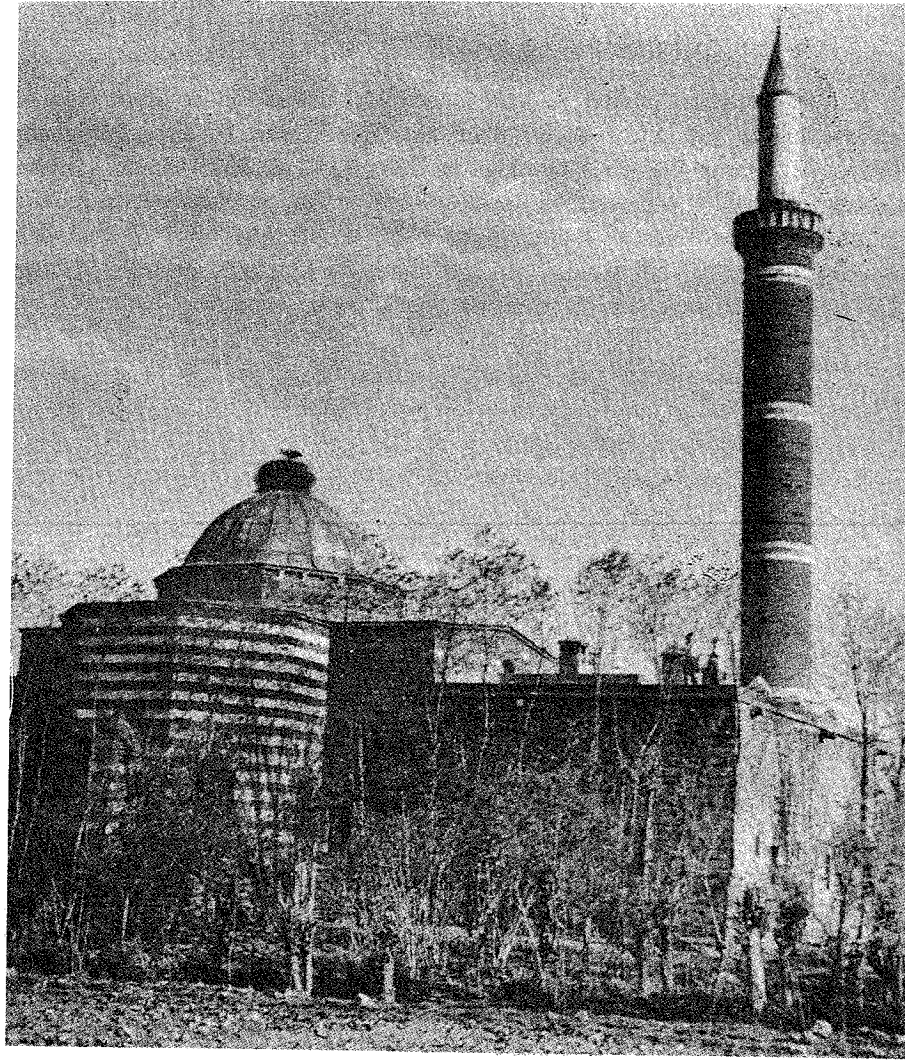
«Cami olarak kullanılan kısım, ilgi çekici bir plan tipi göstermekte, Diyarbakır'da bazı yapılarla bağlantı kurmamızı sağlamaktadır.

Kuzeydeki medrese portalinden yapıya girilmektedir. Bütün yapı bir sıra siyah bir sıra beyaz kesme taşlardan yapılmıştır. Orta avlunun etrafını, ayaklara dayanan sivri kemerli revaklar çevirmekte, arkalarında medrese odaları yer almaktadır. Tam güneydeki cami kısmında revaklar yapılmamış, doğrudan doğruya giriş sağlanmıştır. Böylece avlunun sağ ve solunda odaları, ana girişte revaklar bulunmakta, revaklar derslane kısmında kesilmektedir.

Girişin tam karşısındaki camiye, geniş kemerli bir kapıdan girilmekte, onun sağında ve solunda birer pencere bulunmaktadır. Aynı zamanda büyük derslane görevini yapan bu cami kısmı, ters bir T planı göstermektedir. Girişte bir kubbe bulunmakta, kubbe sekizgen kasağa oturmakta, bu kubbeli kısım iki yana beşik tonozlarla açılmaktadır. Güneyde, mihrabın bulunduğu kısım ise dışarı çıkıntı yapmakta, yarım kubbeye örtülmektedir. Bu kısım, küçük ölçülerde yapılmış olmasına rağmen, oranları bakımından olgundur. İlk yapıldığı sırada, medresenin cami ve dershanesi olarak düşünüldüğünden, küçük ölçüde yapılmıştır. Sonradan bütün cemaate açılmış, devamlı cami olarak kullanılmaya başlanmıştır.

Çizim 14 - Diyarbakır şehri sur-içi planı (A. Gabriel'den)

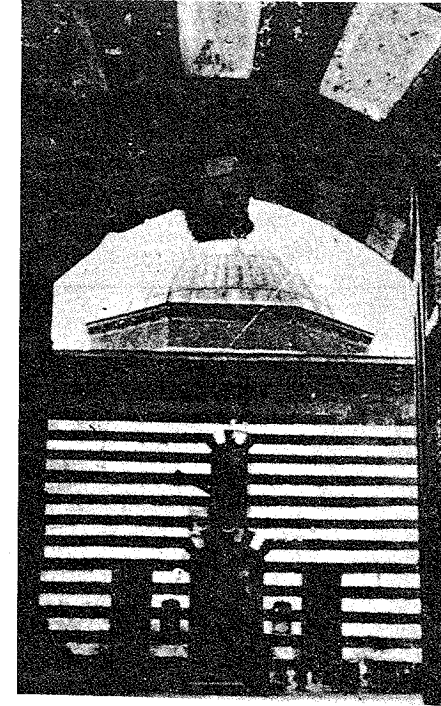
Res. 161 — Husrev Paşa Camii ve medresesinin güneydoğu cephesi

Bunun yanısıra, 1728 yılında, arada beyaz şeritleri bulunan siyah taştan bir minare eklenmiştir. Silindirik minarenin mukarnaslı tek bir şerefesi vardır» (1).

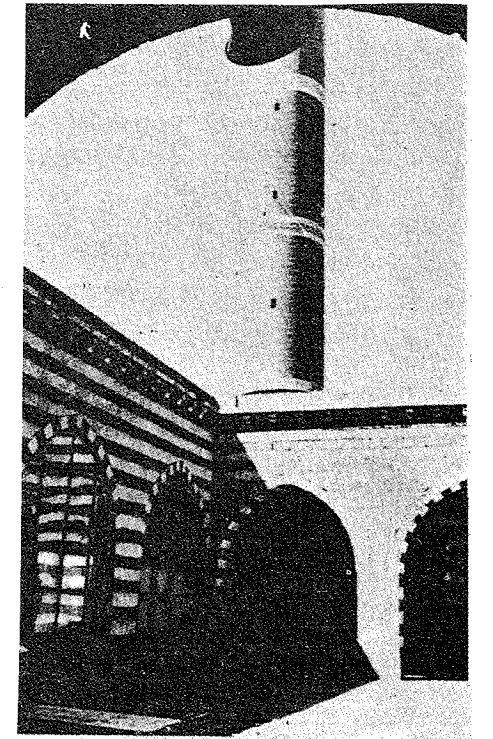
1540 tarihli tapu tahrir defterindeki kayıtlara göre Husrev Paşa Camii'ne ait vakıf gayrimenkullerin bu tarihteki yıllık gelir toplamı 222966 akçe idi. Husrev Paşa Medresesinde öğrenim için günde 50 akçe harcanıyordu. Ayrıca iki öğrenciye dört

(1) *Dişarbakır'da Türk Mimarisi*, sf. 70-72.

akçe, öğretmene beş akçe ve öğretmen yardımcısına da iki akçe gündelik veriliyordu. Bu vakfa ait olan DEVA hamamının o tarihteki adı *Hamam-ı Kebir* (Büyük Hamam) idi. Bundan başka *Bican Beg Hamamı*, *Mahmud Beg Hamamı* ile *Hamam-ı Cedid* (Yeni Hamam)'ın belirli hisseleri bu vakfa aittir. Hamam-ı Kebir'den 63 bin akçe, Bican Beg Hamamı'ndan 13 bin akçe, Mahmud Beg Hamamı'ndan 7.900 akçe ve Hamam-ı Cedid'ten 8280 akçe yıllık gelir sağlanıyordu.

Res. 162 — Husrev Paşa Camisi giriş kısmı

Res. 163. Husrev Paşa medresesi revakları

DELİLLER HANI

Mardin Kapısı'ndan şehre girilirken sağdaki ilk büyük binadır (Şehir planı Nu. 14). Vakfiyesine göre h.934 (m. 1527—28) tarihinde yapılmıştır. Esas adı *Husrev Paşa Hanı*'dır. Halk arasında *Deliller Hanı* denilmesinin nedeni, her yıl İslâm ülkelerinden Hicaza gitmek üzere bu handa toplanan hacı adaylarını götürecek delillerin burada kalmalarından idi. Karşısındaki geniş alana da *Hacılar Harabesi* denilmektedir. Evliyâ Çelebi'de *Bezîrgân Hanı* diye geçer. Çelebi bu handan "..... Mardin Kapısı kurbundaki Bezîrgân Hanı dahi mâmur olup bunlar içinde bir

güldür. Bekâr odaları lüzumundan ziyadedir" diye söz eder (*Seyahatnâme*, c. 4, İstanbul 1314, sf. 38).

Han'ın mimarî yapısı hakkında Metin Sözen şu değerlendirmeyi yapar:

«Bugün geniş bir alana yayılan, iki kısımdan meydana gelen han, siyah-beyaz kesme taş, moloz taş ve tuğladan yapılmıştır. Bütün bu malzemeler yapının önem derecesine göre çeşitli yerlerinde kullanılmıştır.

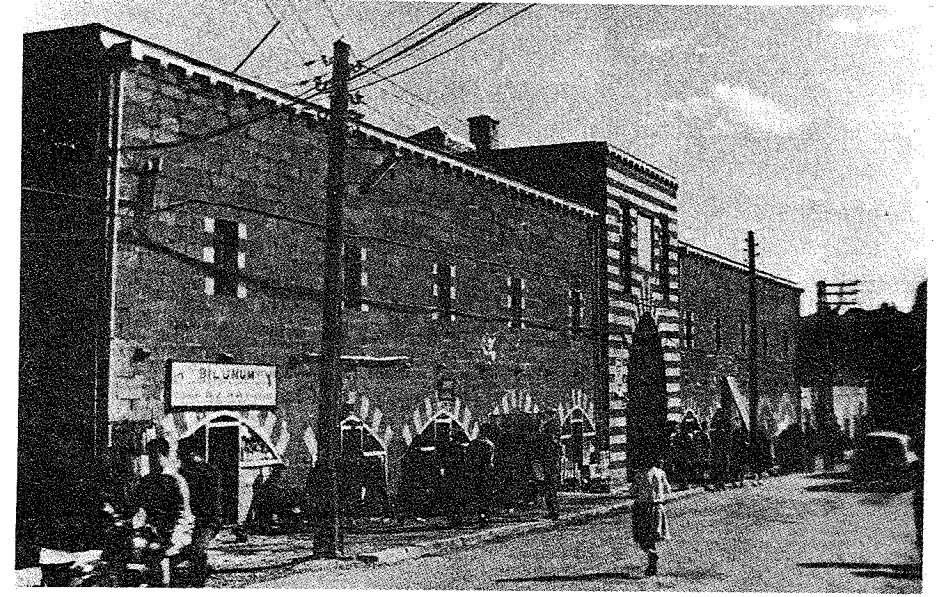
Ana caddeye bakan kısımda görüldüğü gibi, ahır bölümü tek kat, diğer ana bölüm çift kat yükselmekte, en dikkati çeken yerde siyah-beyaz taş sıralarının hareketlendirdiği ve yapının genel görünümünden taşan giriş kısmı bulunmaktadır. Bunun dışında alt kısımda boydanboya beşik tonozlu siyah-beyaz taş sıralarının biçimlediği dükkânlar göze çerpmakta, bu dükkânlar ahır bölümünün önünde de devam etmektedir. A. Gabriel sunduğu planda bu dükkânları göstermemiştir. Ana bölümde dükkânların her birinin üzerinde han odalarının birer penceresi açılmakta, en üstte bir silme yapıyı sınırlamaktadır. Bu pencereler yalnız ön cephede açılmamış, yapıyı dört yünde sarmıştır.

Hana, yanlarda geometrik geçmeli bordürleri ve mukarnaslı nişleri bulunan bir kapıdan girilmekte, sonra yanlara genişleyen bir ara mekâna varılmaktadır. Ortada şadırvanı bulunan kareye yakın avlunun etrafında iki katlı revaklar yer almaktadır. Bugün sıvandığı için görülemeyen, tuğladan yapılmış revak örtüleri, bağımsız bölümler halinde orta avluya açılmaktadır. Bu durum iki katta da görülmektedir.

Giriş ve tam karşısına düşen kısımların iki tarafında bulunan birer merdivenle ikinci kata çıkış sağlanmıştır. Ayrıca bu yüzeylerde revak sıraları kesintiye uğradığından, siyah-beyaz taş sıralarından geniş ve dolu bir cephe olanağı belirmiş, özellikle ana girişin karşısına rastlayan kısımda iki kare çerçeve içine kûfî yazılı süsleyici öğeler yerleştirilmiştir. Böylelikle revakların hareketli görünümü kesilmemiş, dolu alanlar değerlendirilmiş olmaktadır.

İki katta da, kalın ayaklara dayanan revakların ardında, birer han odası yer almaktadır. Duvarlarında küçük nişler bulunan bu odaların, revaklara, kapılarının dışında bir de pencere açıklıkları vardır. Odaların köşelere rastlayanları aynalı tonozlarla örtülü bulunmakta, derin kapılarla revaklara açılmaktadır.

Hanın ahır ve depo olarak kullanılan ikinci kısmına, güneydeki bir han odasının geçit olarak kullanılacak şekilde düzenlenmesiyle geçilmektedir. Bu geçit özellikle belirtilmemiş, bir anlamda arkasındaki büyük mekânı gizlemiştir. Girişe paralel kemerlerin bağladığı, beş ayak sırasının altı nefe böldüğü ahır kısmına ışık, duvarlara açılan tek sıra pencerelerden gelmektedir. Bu pencereler tek sıra olarak

Res. 164 – Deliller Hanı Genel Görünüşü

açıldığından içerisi biraz loştur. Doğu-batı yönünde uzanan kemerlerin aralarındaki nefler, boydanboya beşik tonozlarla örtülmüştür.

Dışta dükkânları, köşkü andıran giriş bölümü, ve şadırvanlı orta avlu etrafında revakların ve arkalarında han odaları'nın yer almasıyla biçimlenen Deliller Hanı, taşıdığı plan şekliyle Osmanlı Hanlarının genel şemasını yansıtmaktadır. Bu tür mimariye Güney-doğu Anadolu'nun katkısı, siyah-beyaz taş sıraları ve süslemedeki bazı yeniliklerdir.» (2)

Deliller Hanı, Vakıflar Bölge Müdürlüğünce esaslı bir onarımla beş yıldızlı bir otel haline getirilerek kiraya verilmiştir.

(2) Aynı eser, sf. 193 – 194

DEVA HAMAMI

1540 yılında *Hamam-ı Kebir* (Büyük Hamam) adını taşıdığını ve Husrev Paşa vakfından olup yılda 63 bin akçe gelir sağladığını, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan aynı tarihli tapu tahrir defterindeki kayıttan (Defter No. 200, Vakıflar bölümü) öğrendiğimiz bu hamamın, sonradan adı *Deva Hamamı* olmuştur. Halk buna *Deve Hamamı* demektedir (1). Deva adının hangi tarihten itibaren verildiğini tesbit etmek mümkün olmamıştır. Yapılış tarihinin XVI. yüzyılın ilk yarısı olduğu ve büyük bir ihtimalle 1520–1540 tarihleri arasında yaptırıldığı söylenebilir. Hamam, Şehrin en büyük hamamıdır. Gazi caddesi üzerinde, Mardin Kapısı yakınındadır (Şehir planı Nu. 13). Yaptıranı ve mimarı belli değildir. Kitâbesi yoktur. Dört eyvanlı ve köşe hücreli plân şemasına uygun olarak yapılan hamamın, soyunmalık bölümünde, 21 parça taşın birleştirilmesi ile oluşturulmuş güzel bir havuz vardır. Bu taşların dış kısımlarında büyük yivler açılmıştır. Soyunmalık kubbesinin çapı 14 metredir. Sekiz dayanak üzerine oturtulmuş olan kubbeye geçiş pandantiflerle olmuştur. Bu pandantifler alikalarla dekore edilmiştir. Kubbe, sekizgen gövdeye sahip, sivri kemerli 8 penceresiyle aydınlık feneri ihtiva etmektedir. Ana giriş kapatılmış olup sokak içindeki giriş kullanılmaktadır. Giriş bölümündeki sahanlığın üst örtüsü çapraz tonozdur. Bu sahanlığın sağında soyunmalık, ılıklik ve yıkanma yerine açılan ayrı bir kısım vardır. Bütün bu bölümlerin üst örtüleri, daha önce belirttiğimiz gibi çapraz tonozdur. Bu çapraz tonozlarda aydınlık feneri kullanılmıştır.

Soyunmalık kısmının kubbe kasnağında, sağır kemerler üstünde, sivri kemere sahip dört pencere mevcuttur. Yapının aydınlanması, bol pencerelerle sağlanmıştır. İçten, soyunmalık kısmına açılan kapının ortasında «tüteklik» adı verilen bir baca vardır ki buharın soyunmalık bölümüne gelmesini önlemektedir. Bu bölümden ılıklik bölümüne geçişte, tuvaletlerin bulunduğu yerin üst örtüsü dört dayanak noktalı, pandantifli kubbedir. İç kapılar basık kemerlidir. ılıklik kısmının üst örtüsü ise beşik tonozludur. Beşik tonozun üzerinde aydınlık feneri bulunur. Yıkanmalık bölümüne gelince; buranın kubbesi sekiz dayanak noktası üzerine oturmaktadır. Çapı 12 metredir. Eyvanlar orta bölüme açılmaktadır. Üstü beşik tonozlu ve aydınlık fenerlidir. Hamam köşe odalarının üstü, pandantiflerle geçiş sağlayan kubbe olup aydınlık feneri vardır. Yıkanma yerinin ortasından, eskiden mermer, halen betondan bir göbek taşı bulunur. En fazla akustiği olan hamamdır. Düzensiz ve ilkel tamirler, badana ve sıvalar sebebiyle hamamın dekorasyonu hakkında bilgi edinecek mümkün olmamaktadır.

(1) Günümüze kadar gelen bir söylentiye göre, "hamam o kadar büyüktür ki, günün birinde hamama giren bir deve içinde kaybolmuş, ancak uzun aramalardan sonra bulunabilmiş, bu sebeple ona Deve Hamamı demişler".

Hamamın 1711 tarihinde esaslı bir onarım geçirdiği Diyarbakırlı Şair Hami (1679 – 1747) nin su manzûm tarih beyitinden anlaşılmaktadır.

«Hüsni-i ta'mûrin görüp HÂMÎ dedim târihini
Sihhati kasteyleyen gelsün Devâ Hamamına.»

Bu manzûm tarih, aslında, 16 beyittir ve şairimizin Millet Kütüphanesi'ndeki yazma divanıdır. Hamamın daha sonraları, çeşitli tarihlerde yine onarıldığı ve gelişigüzel, bilinçsiz yapılan bu onarımların, hamamın mimarî güzelliğini bozduğu gözlenmektedir.

Hamam, 1930'lu yıllarda Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce satılmıştır.

Husrev Paşa Vakfı'nın da hissedarı olduğu Bican Beg Hamamı, Mahmut Beg Hamamı ile Hamam-ı Cedid'in yerlerini ve sonraki isimlerini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak bunlardan birinin bugünkü Çardaklı Hamamı olması ihtimali kuvvetlidir. Çünkü, bu hamamın, Hüsrev Paşa Vakfı'ndan olduğu, 1930'lu yıllarda Vakıflar İdaresi'ce satıldığını biliyoruz (2).

ÇARDAKLI HAMAMI

İbrahim Bey mahallesindedir. Mimarı ve kesin yapılış tarihi belli değildir. XVI. yüzyılın ilk yarısında, daha doğrusu bu hamamın da 1520-1540 tarihleri arasında inşa edildiği söylenebilir. Yukarıda adı geçen üç hamamdan biri olması ve sonradan ad değiştirdiği kuvvetle muhtemeldir.

Dış duvarları bazalt moloz taşlardan yapılmış olup dış dekorasyona önem verilmemiştir. Şehirdeki diğer hamamlardan bazı önemli farklılıklar gösteren yapının köşe bölümüne, kuzey ve batı yönlerinde yerleştirilen iki portalle sahanlık kısmına girilir. Soyunma yerinin simetrik iki eyvanı vardır. Bunlardan, batıdaki eyvan, sahanlıktan soyunma yerine geçişi sağlar. Doğu-batı istikametlerinde bulunan bu eyvanlar iki katlıdır. Soyunma yerinin üst örtüsü kubbedir. Kubbeye geçiş pandantiflerdir. Bu pandantifler ikinci kat eyvanlarına kadar inmektedir. Birinci kat eyvanlar düz kemerlidir. Alt kat eyvanlarının sağ ve soluna yerleştirilmiş yuvarlak kemerli nişlerle, soyunma yerinin karşılıklı iki bölümünün hareketlendirilmesi amaçlanmıştır. Kemerler düz, sivri, yuvarlak şekillidir. Ayrıca, sağır boşaltma kemerleri içine alan ve küçük soyunma yeri olarak kullanılan nişlerle bu kısmın bir uyum içinde olması düşünülmüştür. Sivri sağır kemer içine oturtulmuş bir kapı ile ılıklik bölümüne girilir. ılıklik üç bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ikisinin üst örtüsü beşik tonoz, diğerinin kubbedir. 6 eyvan, 6 hücre yani yıldızvari

(2) Mustafa Âkif Tütenk, *Diyabakır'ın son altmış yıllık (1892–1952) vak'aları*, Kara – Âmid dergisi, c.1, s.2, sf. 324; Şevket Beysanoğlu, *Bütün cepheleriyle Diyarbakır*, sf. 210 – 211.

sıcaklık şemalı bu bölümün kubbesine geçiş pandantifleridir. Eyvanların üst örtüsü beşik tonoz, hücrelerininki kubbedir. Eyvanlar ve hücrelerde kurnalardan bir metre yükseklikte küçük nişler açılmıştır. Yapılan kaba onarımlar, hamamın iç güzelliğini ve süslerini bozmuş durumdadır.

HADİM ALİ PAŞA VE ESERLERİ

Husrev Paşa'dan sonra Diyarbakır beylerbeyliğine *Fil Yakup Paşa* atandı. H. 935-937 (m.1528-1530) tarihleri arasında iki yıl kadar görev yapan bu zatin, H.937-939 (m.1530-1532) ve H. 939-941 (m.1532-1534) tarihleri arasında Diyarbakır beylerbeyliği yapan *Süleyman Paşa* ile *İbrahim Paşa*'nın ilimizde herhangi bir eserleri yoktur. H. 941-944 (m.1534-1537) tarihleri arasında *Hadım Ali Paşa* Diyarbakır Beylerbeyliğine atanmıştır.

Ali Paşa Yanyalı'ydı. Rumeli kethüdalığından sancak beyliği ile ayrılmış, H. 941 (m. 1534)' de Diyarbakır beylerbeyliğine atanmıştır (1).Burada üç yıl kalan Ali Paşa'nın görevine son verilmiş, daha sonra, Budin beylerbeyi olmuş, Macaristan'ın fethinde önemli rolü ve etkisi görülmüştür. Mısır valisi iken 1557'de ölmüştür (2).

Kaynaklarda belirtildiğine göre, Ali Paşa hadım ve çirkindi. Fakat çok cesur ve kudretli bir askerdi. Aynı zamanda iyi kalpli, hayırsever, musikiden çok hoşlanır bir zattı. Çatalca'da da bir cami yaptırmıştır.

ALİ PAŞA CAMİİ

Mardin Kapısı ile Urfa Kapısı arasında, surlara yakın bir yerde, aynı ismi taşıyan mahallededir (Şehir planı Nu. 11). Kitâbesi olmadığı için, inşa tarihi kesin olarak bilinmiyor. Hadım Ali Paşa'nın valilik yaptığı dönem olan 1534-1537 tarihleri arasında inşa edildiği kabul edilmektedir. *Tuhfetü'l-mi'marin*'de Mimar Sinan'ın eseri olarak gösterilmektedir (3).

Doç.Dr. Orhan Cezmi Tuncer, Ali Paşa Camii'nin mimarî yapısı hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

«Ali Paşa Camii tek kubbeli ve kare planlıdır. Son cemaat yeri aynı yükseklikte ve açıklıkta beş eşit kubeden meydana gelir. Buranın doğu ve batı duvarlarındaki

(1) Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, adlı eserinde h. 944 (m. 1537)'te Diyarbakır valisi olduğunu, h. 947 (m. 1540—41)'de azledildiğini yazar (c. 3, sf. 498). Tayyib Gökbilgin de aynı görüşe katılır (İA., "Ali Paşa" maddesi, c. 1, sf. 332). *Türk Ansiklopedisi* de bu görüşü paylaşır (TA., C. 2, sf. 91). Osmanlı döneminde 1869—1905 tarihleri arasında 20 adet *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir* (Diyarbakır İl Yıllığı) yayımlanmıştır. Bu salnâmelerde, ildeki resmî kayıtlara dayanılarak valilik yapan kişilerin geliş ve ayrılış tarihlerini de gösteren listeler yapılmıştır. Verdiğimiz tarihler bu listelere dayanır.

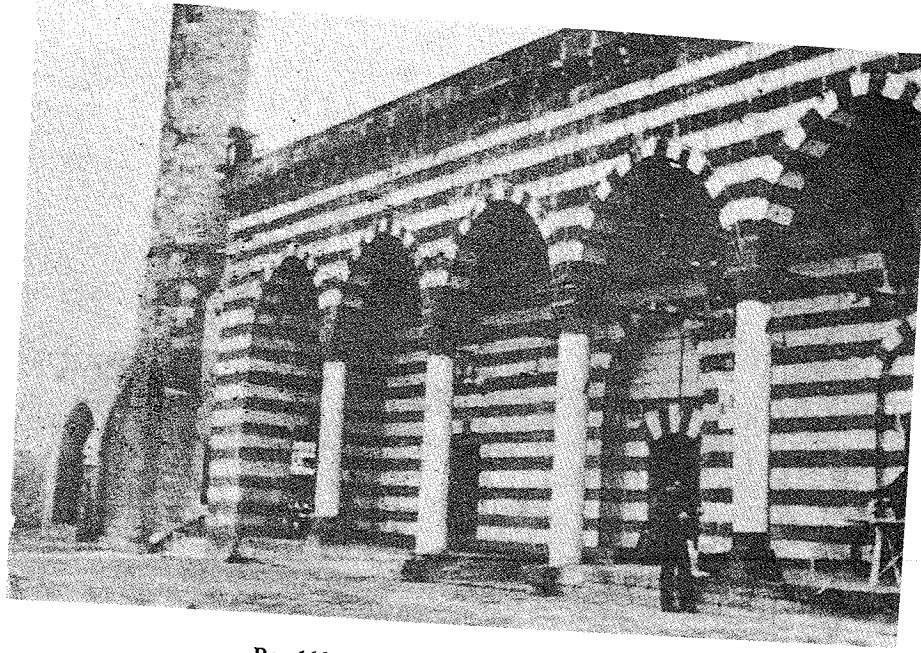
(2) Bazı kaynaklarda 1560 tarihinde öldüğü yazılıdır (Meselâ bkz.: TA., c. 2, sf. 91).

(3) R. M. Meriç, *Mimar Sinan, Hayatı, Eseri*, Ankara 1965, sf. 27.

Res. 165 — Ali Paşa Camiinin uzaktan görünüşü

birer penceresi dışarıya, kapısının sağ ve solundaki iki penceresi de içeriye açılır. Tabii zeminden 6 cm. yüksek olan giriş sahanlığı, yanlarda 40'ar cm. daha yükselerek son cemaat yeri şekillerini meydana getirirler. Çapları hemen hemen eşit, pembemsi krem renkli ve ince damarlı dört adet mermer sütunun birbirine bakan yüzlerinde aynı hizalardaki ufak delikler, aralarında demir parmaklıklar olduğu fikrini veriyor. Elimizdeki eski bir fotoğrafta son cemaat yerinin doğu hacminin, duvarlarla çevrilerek oda haline getirildiğini görüyoruz. bunun gibi birçok eklerin, I. Dünya Savaşı süresince ordu elindeyken yapılagelen eklentilerden olduğu bilinmektedir. Son cemaat yerindeki bütün kemerler birbirinin aynı olup iki merkezlidir. Mihrap yönüne gergi demirleri varken, kuzey cephesi boyunca yoktur. Doğu-batı yönündeki yatay kuvvetleri karşılamak için, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerine, 61 cm. boyunca, 70 cm. eninde destekler çıkıntı şeklinde eklenmiştir. Son cemaat yerinin doğu ve batıya açılan yan pencereleri diğer pencereler ölçüsündedir. Lento ve tabanları, diğerleriyle aynı hizadadır. Ancak cephede nişleri yoktur. Giriş kapısı basık bir kemerle kapatılmış olup, yanlarında şekilleri olan sivri kemerli bir niş içindedir. Siyah-beyaz taş sırası pencere aynalarında devam ederken kapı aynasında yalnız beyaz taş kullanılmıştır. Şimdi burada kitabe yoktur. Bu taş farklarına bakarak, geçmiş yıllardaki birçok onarımda, kitabesinin yok olabileceğini düşünmek akla yatkındır. Medresede de bir yazı olmadığına göre, manzumenin kitabesinin, cami kapısının aynasına konması olağandır. Son cemaat yerinde enine ve boyuna kemerleri sıvalı olan arslan göğüsleri birbirine bağlar ve buradan kubbeye geçilir. Kuzey cephedeki kemerlerde siyah-beyaz taş dizisi

Res. 166 – Ali Paşa Camii son cemaat yeri

uygulanmışken, sütunları geriye bağlayan kemerlerde yalnız siyah bazalt taş kullanılmıştır. Kubbeler 2.87x2.87 m.'lik çok düzgün beş açıklığa oturmaktadır.

Cami; 14.45x14.45 m.'lik iç ölçüde olup, doğu ve batıya üçer, kuzey ve güneye ikişer penceresi vardır. Bugün tabandaki ahşap döşemenin asıl yerinden 10-15 cm. kadar yüksekte olduğu anlaşılıyor. pencere dış sövelerinde orijinal demir parmaklık ve doğramalar, iç sövelerinde çok güzel geçmeli ahşap kapakları vardır. Ancak – istabilmek amacıyla – bugün iç söve alınlarına birer doğrama daha eklenmiştir.

Kubbe dört tromp ile dört yalancı kemere taşınmıştır. Dört ana yöndeki yalancı kemerler duvarlardan 11 cm. çıkıntı yapar ve tromp kemerlerinin oturduğu üçgen ayaklarla birlikte yere kadar iner. Gördüğümüz örnekler genellikle, belirli hizada, yüzleri mukarnaslı bingilere oturtulmuş tromplar şeklinde idi. Oysa burada bu bingi kesiti yere kadar aynen indirilerek bir taşıma şekli denenmiştir. Az da olsa bu örnekleri burada Sinan'ın bir eserinde daha görüyoruz. Diyarbakır'da Mimar Sinan'a ait olduğunu bildiğimiz İskender Paşa Camii'ni örnek gösterebiliriz. Aynı İskender Paşa'nın, Bitlis-Ahlat'ta sur içindeki camiinde de (Sinan'ın eseri değildir) bu biçim uygulanmıştır. Üstte sivri kemerlerle bağlanan bu yalancı ayaklar iç hacimde ister istemez sekiz adet düşey ayak meydana getirmekte, dikkati çekmekte, belirgin olmaktadır. Şimdi, dört ana yöndeki bu yalancı kemerlerin siyah bazalt yüzlerine duvarlarla aynı renkte badana vurulmuş ve etkisi hafletilmiştir.

Bizim görüşümüze göre ayaklar az da olsa cami içinde bir yer kaplamakta ve yüzeyleri bölmektedir. Bingili tromp sistemi daha uygun bir denemidir diyebiliriz. Nitekim Sinan'a ait olan Eskivan'daki Hüsrev Paşa Camii'nde (M. 1567) böyle bir detay uygulanmıştır. Trompların içi tonoz ile ölçülüdür. Büyük bir ihtimalle kubbe eteğine kadar, duvar iç yüzlerinde ve tromp örtüsünde moloz taş kullanılmıştır. Şimdi sıvalı olduğu için kesin bir söz söylenemiyoruz. Kubbe, tuğla olsa gerek.

Mihrap 3.37x4.60 m.'lik bir yüzey kaplar (Res. 167). Bir sıralı çevre mukarnalarını, içeriden mihrabiyeli ve daha sonra geometrik desenli çerçeveler ters (U) şeklinde sarar. Nişi yarım sekizgen biçiminde girintili olup iç yüzleri işlemelidir. Silindirik sütunçelerini üstte sütun üst başlığı sonuçlandırır. Alt boşluk yoktur. Silindirik sütunce doğrudan doğruya köşe pahiyle küpe geçer. Çevredeki mukarnaslı sıra, altta da dönerek nişe kadar uzanır. Yükseltelen ahşap döşeme bunları biraz kapamaktadır. iki adet kaz ayağıyla başlayan klâsik bir mukarnas mihrap nişini örter. Üç dilimli kemer içine yerleştirilmiş mihrap nişi mukarnasları ve mihrabın yüzü şimdi yağlı boya ile boyanmıştır. Bu zevksizliğe şaşmamak elden gelmiyor (...).

Siyah abanoz ağacından yapılmış çok güzel bir minber camii adeta süsler. Geçmelerdeki temiz işçilik, oranlar ruhu okşamaktadır. Klâsikleri içinde iyi örnek tir diyebiliriz. Korkuluklar sağlam ve müşebbetir. Merdivenlerin bitiminde dört sütuncuğa oturan kare bir çerçeveden sekizgen bir gövde yükselir ve sekizgen bir pramitle sonuçlanır. Alemler palmetlidir.

Ahşap pencere kapakları da sözü edilmeye değecek kadar güzeldir. İyi bir malzeme, temiz işçilik, mükemmel teknik bu sanat eserlerinin asırlarca durmasını sağlamakta, ruhu okşamaktadır. Pencere kapaklarında; dört kare tabla, iki kare tabla ve ortasında bir dikdörtgen tabla, tek tablalı düzenlemeler denenmiş ve seren ile kayıtlar incecik döğme demir kenetler ile birbirine bağlanmıştır. Minberlerde de kullanılan bu demir bağlantılar çok güzel ve ilginçtir. Bu titiz sanat örnekleri önünde heyacan duymamak, ibret almamak elde değildir. Pencereilerin iç ve dış lentoları arasında kalan tavanları, ahşap kapaklardaki geçmelerle pano olarak bezenmiştir. Herbiri ayrı desenli olan 1.96x1.14 m. ölçüsündeki bu panolardan iki tanesi bugün hasara uğramıştır. Batı pencerelerinden birinden de soba borusu geçirildiğinden pano kavrulmuştur. Bu sanat eserlerinin böylesine dikkatsizce, bilinçsizce kullanılması karşısında üzüntü duyulmaktadır.

Bugün camiin duvar eteklerini, yüksekliği 1.06 m. gelen nefis çiniler dolaşır. Mavi, mor ve beyaz renkler kullanılmıştır. Altıgen çiniler, altı köşeli mavi renkli bir yıldız çevresindeki altı adet mor renkli altıgen ile bezelidir. Altıgenlerin çevresindeki bir alttan bir üstten geçen ince beyaz şeritler çinileri de birbirine bağlar (Res. 168). Üst ve altta, yükseklikleri 10 cm. olan, yüzleri çiçeklerle bezeli çiniler vardır.

Yalancı ayakların yüzlerini de ona uyarak dolaşan çiniler , giriş kapısının sağ ve solundaki ayaklarda kesilirler. Büyük bir ihtimalle raf şeklindeki ayakkabılıklar nedeniyle buradaki çiniler zamanla tahrip oldu.

Pencereler cephelerde, derinliği 18 cm. olan ve üstü teğet kemerle örtülen bir niş içine alınmışlardır. Pencere sövelerinde, niş söve ve kemerlerinde siyah-beyaz taş dizisi kullanılmıştır. Lentoları siyahtır. 98x180 cm. ölçüsünde olan pencerelerin, kenarları arasındaki 1.8 cm. oranı olgun bir oran olarak görülmektedir.

Doğu, batı, güney cephelerde (pencere kenarları hariç) beyaz taş kullanılmamıştır. Oysa kuzey cephesi ile son cemaat yeri iç yüzleri siyah-beyaz taş sıralıdır. Pencere lento ve tabanlarına siyah bazalt sırası gelecek şekide devam eden örgü kuzey cepheye de çıkar ve doğu, batı köşelerindeki (destek) çıkıntılarına devam edip biter.

Kuzey cephede 32 adet (Koç başı) bingi üstüne oturan silme, duvardan 26 cm. taşar. Silme üstü iki sıralıdır. Çörtlenler üst sırada olup pencerelerden kaçırılarak her cepheye iki tane gelecek şekilde yerleştirilmişlerdir. kuzey cephede ise köşelere alınmıştır. İlk çörtlen ve silme biçimleri konusunda kesin bir bilgimiz yoktur. Diğer üç yönde de silmeler 10 cm. çıkıntılı olarak kuzey cephesindekilerle aynı hizada dolaşırlar. Elimizdeki eski fotoğraflardan da bu konuda bilgil edinememekteyiz.

Tambur sekizgen planlı olup yan yüzlerden 133 cm. içeridedir. Burada da silme üstünde, iki sıralı silme üstü dolaşır. Denebilirki üç sıralı bir çıkıntı silme görevi yapar.Diyarbakır Parlı (SAFA) camiinde de aynı detay uygulanmakla beraber biz bunu orijinal olarak kabul edemiyoruz. Çörtlenleri yenidir ve ara yönlere yerleştirilmiştir. Dört esas yönde tanburun birer penceresi vardır. Üst pencereler gibi bunların da dışlıkları son onırmada fil gözü biçiminde betondan yapılmıştır. Eski fotoğraflarında bunları göremiyoruz. Ancak bu zamanında da yoktu anlamına gelmemelidir.

Ali Paşa Medresesinden söz ederken, tuğla-taş karışımı örgü düzeninin, Ali Paşa Camiinde de yalnız tamburda kullanıldığından söz etmiştik. Üst üste dört tuğla sırası, bir taş sırası yüksekliğine denk gelmekte olup sırayla devam ederler. Köşe dönüşlerinde tuğlalar kesilir yerini taşa bırakırlar. Taş sıraları arasında düşey tuğla bulunmadığını belirtmekte yarar görüyoruz. Medreseyi incelerken de söylediğimiz gibi biz bu tuğla karışımını ucuz tamirin sonuçları olarak görüyoruz. Sinan'ın bir diğer eseri olan Melek Ahmet Paşa Camii tamburunda da bugün aynı eklentiler vardır.

Sekizgen olan bu yüksek tamburu, sırlı alaturka kiremidinkullandığı sekizgen bir pramit örter. Yüzleri kaygan olduğu için emekliyerek aleme yaklaştık. Alemin

kova kısmı ters kapatılmış bir kapak biçimindedir. Biyik kip, armut aynı ölçü ve biçimdedir. Küçük küp ve hilâl kısmı yok olmuş. Şimdiki yüksekliği 63 cm. geliyor. Tamamının 100-110 cm. olabileceğini tahmin ediyoruz.

Biraz da minareden söz edelim. Diyarbakır'da cami beden duvarlarından yükselen minare yoktur. Temelleri ayrıdır. Behram Paşa ve Ulu Cami'de olduğu gibi gövdeye yapışık olanların yanında, Melek Ahmet, Şeyh Mutahhar, Nebi, Parlı gibi camiilerde de minare gövdeden ayrı bir yerde tek başına yükselir. Ali Paşa Camiinde de minare, camiin kuzeydoğudaki çıkıntısından 2.63 m. açıktadır. 2.93x2.93 m.lik bir plan olan küp kısmı yerden 3.68 m. yükseldikten sonra, sekizgen prizmaya döner. Köşelerde meydana çıkan boşlukları balık sırtı pahlar doldurur. Teğet kemerlerle sonuçlanan sekizgen prizmadan gövdeye geçilir. Gövde oldukça yüksek tutulmuştur. Papuç bölümünün bitiminden sonra, meandırı andıran geometrik desenli bir sıra gövdeyi sarar. Bunu izleyen, yarım daire profilili bilezik sırasından sonra işlemeli bir sıraya gelinir. Böylece alt bilezik iki işlemeli taş sırası arasında kalır. Şerefenin onüç sıra altında, gövdede 2 cm. derinlikte gömme olarak sekiz adet altıgen boşluk vardır. Zamanında buralara, renkli çini altıgen levhaların yerleştirilmiş olabileceğini düşünebiliriz. Yine şerefenin iki sıra altındaki taşların yüzüne, 45° lik eğimle birleşen gömme eşkenar dörtgenler çepeçevre bilezik şeklinde işlenmiştir. Bir bakıma bunlara da çini levhaların yerleştirildiğini kabul ederek üst bileziğin niçin yapılmadığını anlamış oluruz. Şerefe altı dört sıradan ibaret olup dış bükey bir açılım gösterir. Kırkdört adet dolu korkuluk taşı, 10 cm. kalınlığında, 82 cm. yüksekliğindedir. Kuzeye, güneydoğu ve güneybatıya gelmek üzere şerefede üç adet ufak çörtlen vardır. Ayrı bir parça olmayıp şerefe döşeme taşının uzantısıdır. Et kalınlığı 25 cm. olan petekte taşlar içli dışlı çalışır. Merdiven şerefe kapısında kesilir.Petek 19 sıradır. 17. sırada kuşaklama yuvaları görülür. Külâh taştan olup, etekte yarım daireli bir profille başlar. Şerefe kapısı lentosu peteğin 8. sırasındadır. külâh sekizgen pramittir. Külâhın tepe taşına oturan alemin kovası kısadır. Alt küp, armut, üst küp yukarı doğru küçülerek devam ederler. Hilâlin ağzı yukarı doğrudur. Minarede; külâh, şerefe döşemesi, şerefe altı bölümü, şerefe korkuluklarının yarısı (korkulukları bir siyah bir beyaz taş olarak örülüdür) ve küp kısmı siyah, gözenekli bazalt taşındandır. Biz bu renk farklarını orjinal olarak kabul edemeyeceğiz. Küp kısmı gözenekli bazalttan olduğuna göre gövdesinin de aynı taştan devam etmesi gerekeceği kanısındayız. Hoca Ahmed Camii, Hazreti Süleyman Camii, Hüsrev Paşa Camii minarelerinin böyle tek renk (Siyah bazalt taşı) olduğunu örnek verebiliriz. Diyarbakır'da; yıldırım vurduğu için yıkılan veya tehlikeli şekilde çatladığı için yeniden onarılan minarelerin hikâyeleri bilinmektedir. En yakın örneği Behram Paşa Camii minaresindir. Ali Paşa Camiinde de yıkılan minarenin bu şekilde beyaz taşla yenilendiğini düşünebiliriz. Petek ve şerefe, külâhtaki siyah taşlar ise daha sonraki ufak onarımlar arasında sayabilir. Oysa camiin beden duvarlarında (Kuzey cephesi ve son cemaat yeri

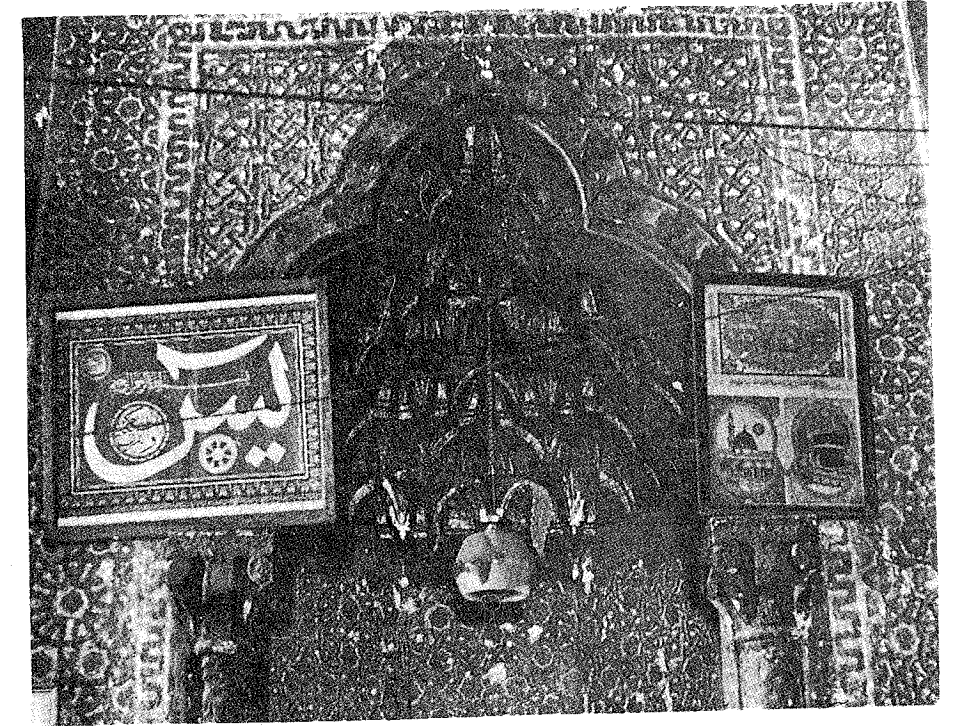
duvarları hariç) beyaz taş kullanılmamıştır. Yerden külâh altına kadar 31,14 m. gelen böylesine simsiyah bir minarenin de yerinde nasıl duracağını düşünmekte akla gelebilir. Ancak minarenin de sonradan yükseltilebileceğini, Sinan'da böylesine oranların bulunmadığını belirtmekte yarar buluyoruz. Külâh, uzaktan kurşun kaplanmış gibi görünmektedir. Siyah taştan oluşu piramit oluşunu bile gizlemektedir. Şerefe altındaki yuvaları, orijinalinde bulunabileceğini tahmin ettiğimiz çinilerin yuvalarına uydurduklarını da varsayımlar arasında sayabiliriz.

Camilerimizde genellikle bir mukarnas örneği, kapı üstünde, mihrapda ve şerefe altında tekrarlanabilir. Giriş kapısı planı bir mukarnası gerektiremiyor. Oysa mihrapda bulunan mukarnas dizisinin şerefe altında da tekrarlanabileceğini, Sinan'a rahatlıkla yakıştırabiliriz. Diyarbakır'daki diğer eserlerinde (Melek Ahmed ve İskender Paşa camilerinde) mukarnası Sinan böyle uygulamıştır. Bu varsayımla, Ali Paşa Camiinde de minare şerefe altının zamanında mukarnaslı olabileceğini kabul edebiliriz.

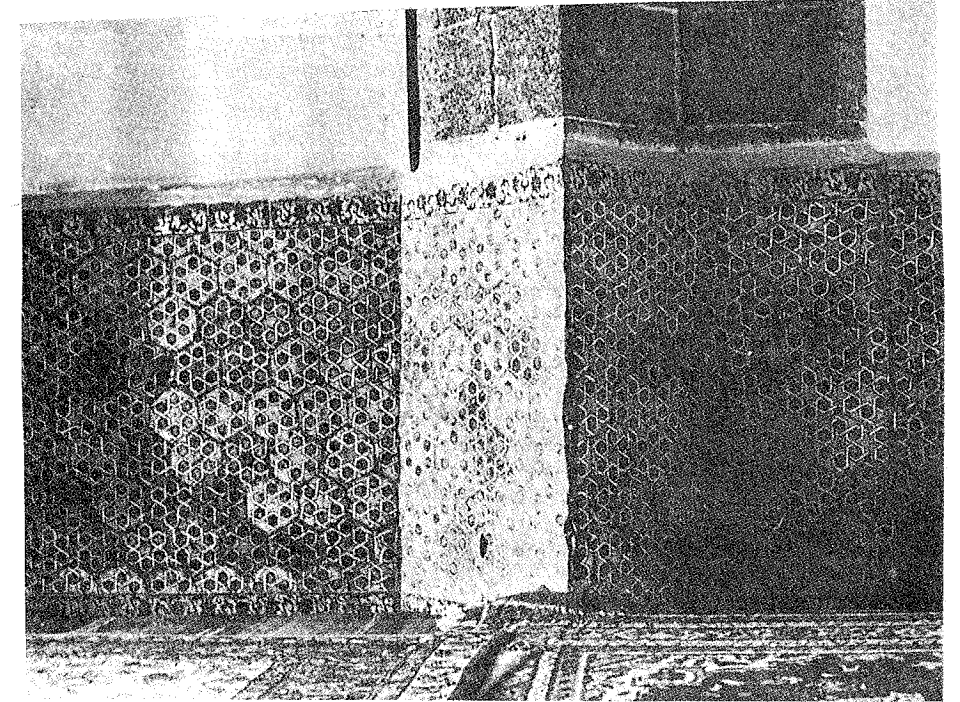
Bu camide önemli bir özellik, dama minarenden oturtma bir köprü ile geçilişidir. Köprünün kirişi, yerde itibaren 37. sıraya oturur. Kapısının lentosu 42. sıradadır. Diyarbakır Behram Paşa, Urfa Mevlevihane, Bitlis-Ahlat sur içi İskender Paşa camilerinde (v.b) been duvarlarına gizlenmiş merdivenlerle dama çıkılır. Bitlis-Adilcevaz Paşa Camiindeki gibi gövdeye yapışık minarelerden de dama çıkılır. Bu örnekleri çoğaltmak olağandır. Oysa Ali Paşa Camii duvarlarında dama çıkış için herhangi bir merdiven yoktur. Tek ümit minaredir. Siirt Ulu Camiinde, Antalya-Alanya Akşebe Sultan Camiinde, Diyarbakır-Silvan Abu Muzafereddin'de de minareler uzakta ve kapıları zeminden oldukça yüksektedir. Dama çıkma sorunu yanında bir de minare kapısına erişme sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu konu oldukça ilginç bir incelemeğe değer. Köprülerin o zaman için ancak ahşaptan oluşu, zamanımıza ulaşamamasını sağlamıştır. Son onarımda betonarmeden yapılmıştır.

Bir bakıma, ufak-tefek, önemsiz bu denemeler, aslında atalarımızın ne kadar rahat bir çözüm niteliklerine sahip olduklarının delilleridir.

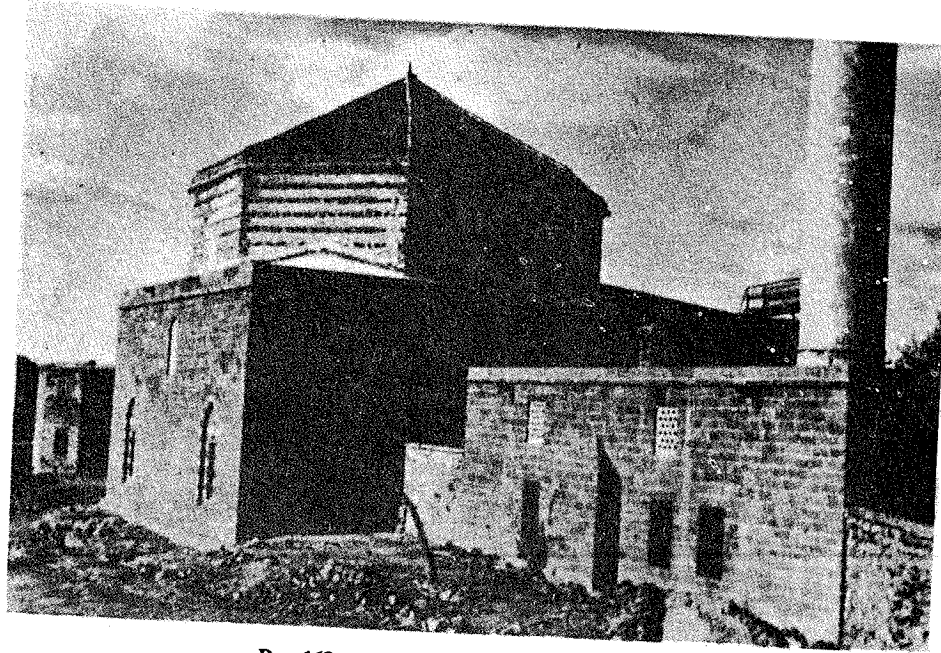
Şadırvan camiin avlusundadır. Üst örtüsü yıkıldığı için son-onarımda beton tabliye dökülmüş ve camiin tamburuna ve külâhına benzer bir taş örtü yapılmıştır. Eski alemi aynen kullanılmıştır. Aslında bunun da orjinal olmadığı, 20. y.y. sonlarına ait olabileceğini söyleyebiliriz. Tek armutlu, ağzı yukarı doğru açık ince bir hilâlin içine, gene kolları incecik bir yıldız oturtulmuştur. Şadırvanın havuz kısmı gözeneksiz bazalt taşı ile yapılmış olup tel kafesli pencereleri havuzu her taraftan kapar ve söveleri, lentosu ile tabliye altına kadar çıkar. Sütunlar incedir. Alt ve üst başlıklar göz doyurucu değildir. Sekizgen şadırvanın bu gün eski halinden

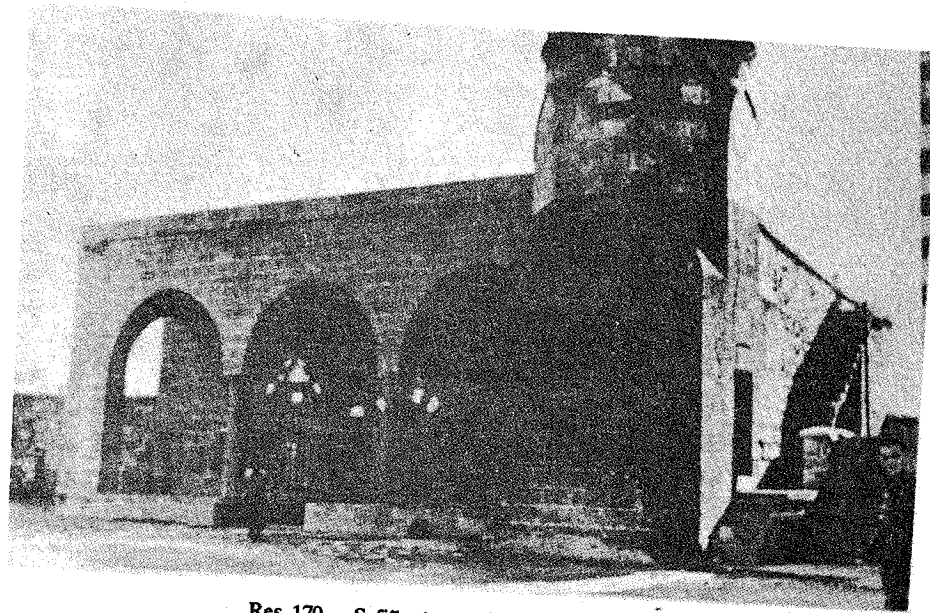
Res. 167 — Ali Paşa Camii mihrabı

Res. 168 — Ali Paşa Camii duvar eteklerini dolaşan netis çiniler

Res. 169 — Ali Paşa Camii Şafîler bölümü

Res. 170 — Şafîler bölümü son cemaat yeri

çok şey kaybettiğini söyleyebiliriz. Bugünkü haliyle camiin, minarenin medresenin mimarî bütünlüğüne erişememektedir.

Bugün; beş kubbeli olan son cemaat yeri üstü, eyimi çok bir betonarme tabliye ile kapatılmıştır. Silme üstü sırasının yükseltilmesi ve eyiminin fazla oluşu nedeniyle son cemaat yeri kubbeleri kaybolduğu gibi, tamburun kuzeye açılan tepe penceresinin de alttan bir kısmı gömülmüştür.

Bir bakıma biz bu camiin örtü düzeninin aslında böyle olmadığını, son cemaat yeri kubbeleri ile, orta kubbenin örtüsünün de kubbeli olması gerektiğini düşünebiliriz. Şimdiki tamburun silme yüksekliği de bizi bu sonuca götürüyor. Bunun tersi bir görüşle, bugün Diyarbakır'da, Nebi, Parlı gibi camilerde de burdaki örtü şeklinin uygulandığı düşündürücüdür. Yani bu form birkaç camide uygulanmıştır. 'Aslında da böyleydiler' demek ne kadar zor ise iyi bir araştırma yapmadan Ali Paşa Camii için de 'Kubbeliydi' demek o derece zordur» (4).

«Ali Paşa Camisi'nin doğusuna ve minaresine bitişik olarak yapılan Şafîler kısmı, oldukça basit görünümlü bir yapıdır. Son yıllarda iyi bir onarım geçirmiştir. Siyah kesme taştan yapılan Şafîler Camisi, genel planı bakımından diğer Şafîlere ait camilere ve mescidlere bağlıdır. Önünde bütün yapı boyunca devam etmeyen, köşede L şeklinde bir ayak, ortada basit başlıklara oturan iki sütunun şekillendirdiği son cemaat yeri bulunmaktadır. Son cemaat yerinin batı kısmı, doğudaki gibi bir kemerle açılmamış, yerine minareyle bağlantı sağlayan bir kapı bırakılarak kapatılmıştır. Bu minare Ali Paşa Camisi'ne aittir. Şafîler kısmı ona bitişik olarak yapılmıştır. Münarenin kapısının bulunduğu tarafta ayrıca çıkan, istendiğinde üzerinde ezan okunabilecek bir merdiven bulunmaktadır. Son cemaat yeri düz dam örtülüdür. Cephede sütun ve ayakları birbirine bağlayan hafif sivri kemerlerle yetinilmiş, ayrıca son cemaat yeri duvarına bir bağlantı sağlanmıştır.

Son cemaat yeri duvarında ana kapı yer almakta, bu kapı basık kemerli olup, üstünde yapının yazıtı bulunmaktadır. Sol kısmında ise bir son cemaat yeri mihrabıyla, düz silmeli ve üstünde siyah-beyaz taşlardan, sağır, üç dilimli bir pencere yer almaktadır. Sağda mihrabın konmamış, benzer bir pencereyle yetinilmiştir.

Yapının içi, enine genişleyen bir mekâna sahiptir. Bu enine mekânı, ortada iki sütuna dayanan üç kemer bölmektedir. Sütunların başlıkları süslemeden yoksun, basit görünümlüdür. Kemerlerde de renkli taş kullanılmamış, siyah taşlarla yetinilmiştir. Yapının dışarı taşkın mihrabı da, son cemaat yerindeki pencere üstlerinde yer alan üç dilimli kemerler gibi sonuçlanmakta, siyah-beyaz taşlarla düzenlenmiş bulunmaktadır. Bunun dışında diğer kısımlar çok yalın bırakılmıştır.

(4) Orhan Cezmi Tuncer, *Ali Paşa Manzumesi: B- Ali Paşa Camii*, KARA — AMİD dergisi, s. 8, 1972, sf. 96 — 103

Yapının doğu kısmında dış çizgiler kademelenmekte, mihrab önüne rastlayan bölümü biraz daha dışarı taşmaktadır. Ayrıca diğer dış duvarlardakinin aksine bu kısma pencere açılmamıştır» (5).

Camiin Şafîler bölümü h. 1183 (m.1769) tarihinde bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır.

ALİ PAŞA MEDRESESİ

Ali Paşa Camiinin batısındadır. Cami ile birlikte 1534–1537 tarihleri arasında yapılmıştır. Medreseyi esaslı bir şekilde inceleyen Doç. Dr. Orhan Cezmi Tunçer şu bilgileri vermektedir:

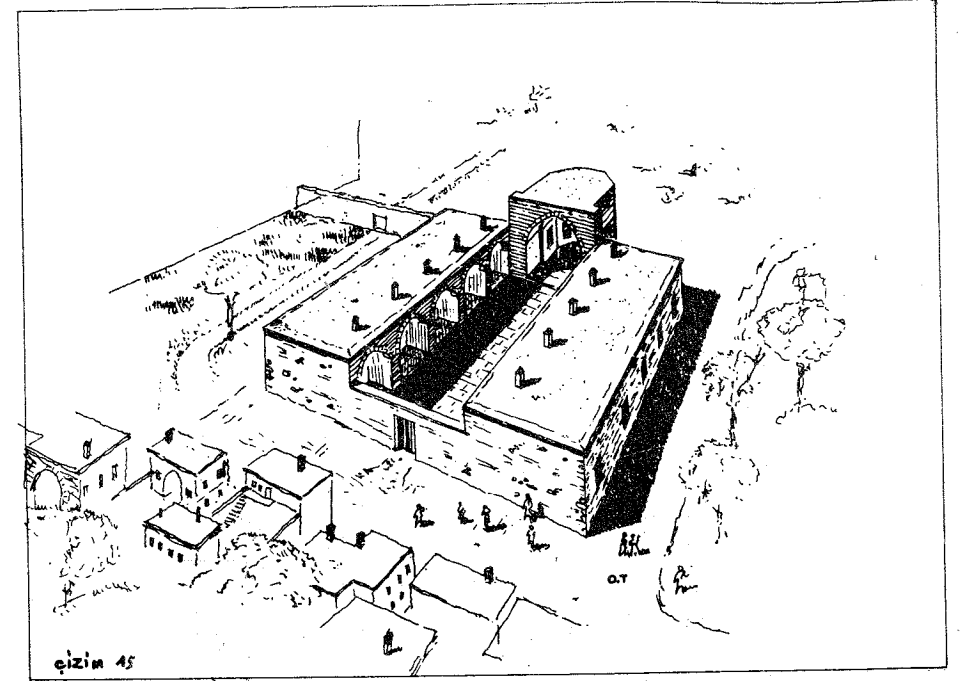
«Medrese dıştan dışa 20,5 x 5,4 x 18,96 m. ölçüsünde olup, 7,39 x 17,21 metrelik bir dikdörtgen avlunun doğu ve batısına sıralanan tek katlı, önü eyvanlı beşer oda ile avlunun güneyini çevreleyen yarım sekezen planlı bir açık - dershaneden meydana gelmiştir. (Çizim 15) Medresenin sağ ve sol kanatları birbirinin aynısıdır. Odaların önünde 3.00 m. eninde, bir sivri kemerin derinliği 1,60 m. devam ederek meydana getirdiği beşik tonoz örtülü eyvan vardır. Bu hacimlere; Niş eyvancık, önü açık hücre, önü açık tonoz, örtülü hacimler demektense eyvan sözcüğünü daha doğru bulduk. Aslında mimarimizde eyvanın, belirli ve farklı görevi, tek başına daha kuvvetli bir eleman olduğu bilinmektedir.

Girişe göre sağdaki odalara eyvanın sağ köşesinden, soldaki odalara da sol köşesinden girildiği için kapılar karşılıklı gelmektedir. Oda ile önündeki eyvanı ayıran ara duvarların iç yüzlerinde ocaklar vardır. Başmakları yoktur. Günümüze dek sağlam kalmadığını düşünmek daha doğru olsa gerek. Odalar arasındaki duvarlara ufak gömme nişlerin yerleştirildiğini görüyoruz. Yerleri ve ölçüleri farklıdır. Doğu ve batı yönlerinde odaların birer penceresi vardır. Odalar ortalama 3.55x2.84 m.dirler.

Avlunun güneyini çevreleyen sivri kemer (Çizim 16) 2.36 m. güneye doğru ilerleyerek bir beşik tonoz meydana getirir ve burada, yanlardan 0.20 m. kadar daralarak devam eder, bir sekiz yansı biçiminde sonuçlanır. Böylece doğu ve batıya açılan birer pencereden başka güneydoğu ve güneybatı yönlerine açılan iki pencere daha kazanılır.

Mihrap tam akstadır. Çok sade bir dikdörtgen niş içine yerleştirilmiştir. Yarım sekizgen planlı mihrap nişi üstte yarım daireli bir biçimde kapanır. Burada mihrap, ibadetten ziyade müderrisin manevî değeri için konmuş bir mimarî elemandır.

(5) Metin Sözen, a.g.e., sf. 109 – 110

Çizim 15 – Ali Paşa Medresesi pespektifi (O. C. Tunçer)

Eyvan-Dershane; üç iç bukey üçgenin, tonozun kilit doğrultusunda birleşmesiyle örtülür. Silmeleri yalnız kuzey cephesinde kalmıştır. Diğer yönlerdeki silmeler yok olup alaturka kiremitler bastırılmıştır.

Oda kanatlarının da yalnız avluya bakan cephelerinde silmeler sağlam olup, diğer yönlerde kalmamıştır. Şimdiki kotları da tartışmaya değer. Bacaların ilk şeklini bilmiyoruz.

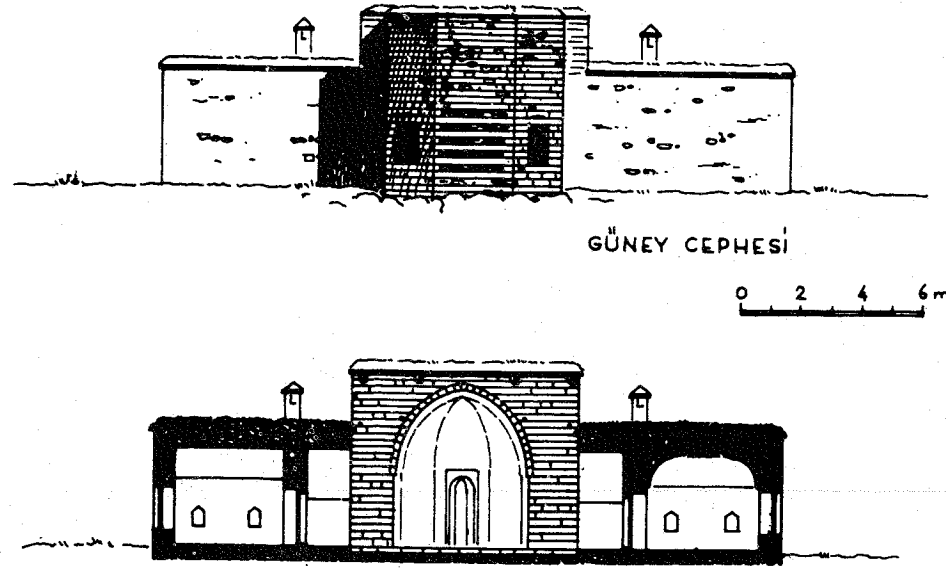
Helâlar bugün medrese dışında, cami ile medresenin ortak kullanabileceği bir yerdedir. Üstleri sonradan betonarme tabliye ile örtrülmüştür. İlk yerinin burası olabileceğini ancak yapısının değiştiğini söyleyebiliriz. Evliya Çelebi Ali Paşa Camii suyunun *Balıkli Göl'* den geldiğini yazıyor. Suyun akışı yönüne bakılırsa yerinin burası olabileceği de akla yatkındır.

Medresenin örtüsü topraktır. Bacaları genel bir onarımda tuğladan yapılmıştır. Şimdi bina *Düşkünler Yurdu* olarak kullanılmaktadır. Çörtenleri de yok olmuştur.

Medresenin genel tanımlamasını yaptıktan sonra biraz da ayrıntılarına girmek istiyoruz.

Avluda bir havuz olabileceği kanısındayız. Avlu oranları, üstü kapalı bir şadırvana elverişli değildir. Diyarbakır'da bulunan diğer Osmanlı eseri olan Hüsrev Paşa Mdresesinin, Artuklu eseri olan Mesudiye Medresesinin de şimdilik havuzları yoktur. Buna karşılık gene Artuklu eseri olan Zinciriye Medresesi avlusunda içine toprak doldurulup etrafına saksılar dizilerek bahçe halinde geririlmiş havuz

Çizim 16 – Medreseden enine kesit (O. C. Tunçer)

vardır. Ancak kapalı olduğu için orijinal olup olmadığını bilemiyoruz. Diyarbakır'da yeraltı suyu boldur. Bu nedenle her evde kuyu vardır. Ayrıca zamanında Hamravat suyunun o günkü yerleşmeye yeterli geldiği bilinmektedir. Cami, medrese, hamam gibi yapıların suları ayrı kanallarla çekilirdi. Ayrıca iklim özellikleri ve yaz günleri de düşünülürse suyun kaçınılmaz bir eleman olarak kullanılması akla yatkın gelmektedir. Hattâ diyebiliriz ki avlusunda ufakta olsa bir bahçe bulunuyordu.

İç ölçüleri ortalama 3.55x2.84 m. olan odaların sağdakilerinde örtü aynalı tonozdur. Oysa sol kanattaki odalar, doğu-batı yönünde uzanan basık tonozlar ile örtülüdür. Bu nedenle kilit doğrultuları aynı hizada olduğu halde özengileri, önlerindeki eyvanların tonoz özengilerinden daha yukarıdadır. Odalar arasındaki bu örtü farkını anlayamıyoruz. Geniş çapta bir onarım sonucu bu fark meydana gelebileceği gibi, bir düşünüş, biçimlendirme rahatlığı olarak da nitelendirilebilir.

Örtü iç malzemesinin tuğla olabileceğini sanıyoruz. Odalarda, eyvan-der-shane'de hattâ oda önlerindeki eyvanlarda, üst örtünün bu malzeme ile örtüldüğü düşünülebilir. Nitekim eyvanların cephesinde ince yonu taş kemerler var ise de tonoz yüzleri sıvalıdır. Hacimlerde duvarların, özengi hizasına kadar moloz taş ile örüldüğü düşünülebilir.

Cephelere gelince : Bugün bütün dış cepheler moloz taş duvardır. Eyvan-der-shanenin avluya bakan kuzey cephesi tuğla kullanılmadan gözenekli bazalt ile ince yonu olarak kaplıdır. Oda önlerindeki eyvanların ara bölmeleri ince yonu olup kemerleri de gene gözenekli, bazalt taşlarındandır. Ancak kemer aralarındaki cephe örgüsünde, taş sırası aralarına bir taş sırasını dolduran 4 sıralı tuğla örtüsü birer atlayarak kullanılmıştır. Son onarımda bu tuğla ve taş sıralarının tekrar elden geçtiği harçlarından anlaşılmaktadır. Güneyde eyvan-der-shane çıkıntısının cephelerini de incelemekte yarar görüyoruz. Dikkatle bakıldığında bu çıkıntının güney cephesinde tuğla taş karışımı az çok düzenli olup, diğer doğu, güneydoğu, güneybatı ve batı cephelerinde tuğla oldukça azdır ve bu beş cephede de tuğla genellikle el yetişebilir yerlerde olup, üstleri çok bozulmuş ince yonu kaplama niteliğindedir. Tuğlaların başlayış bitişleri, köşelerde kesilişleri ve buralara rastlayan bazalt taşların boyları düzensizdir. Tuğla malzemenin yalnızca pencere aralarında olup, lentolarından yukarıda kullanılmamasını biz son zamanlarda uygulanan ucuz bir onarım olarak nitelendiriyoruz. Büyük bir ihtimalle bakımsızlıktan harap olup terk edilen medresenin el yetişebilen yerlerinde ince yonu taşları sökülüp (Surlardaki gibi) götürüldü. Ali Paşa Camii beden duvarlarında (Tambur hariç) tuğla karıştırılmamıştır.

Diyarbakır'da bu tür taş-tuğla karışımı örgü tarzı denenmemiştir. Artuklu eserlerinde yalnız bazalt taşı, Osmanlı eserlerinde ise siyah-beyaz taş düzeni bolca kullanılmıştır (*).

Eyvan-Dershanenin avluya bakan yüzünün gözenekli bazalt taşı ile kaplandığından söz etmiştik. Zayıf olan silme ölçüsü dikkatimizi çekti. Kemer açıklığının genişliği nedeniyle bu bölümün silmesi oda kanatlarının silmelerinden sekiz taş sırası daha yukarıdadır ve bu silmenin hemen altında, yuvarlak bir yastık ağacı içine oturtacak şekilde üstü oyulmuş dört adet bingî taşı vardır. Cepheyi dikkatle incelediğimizde oda kanatlarının silmeleri hizasında dört adet göğüsleme yuvası bulduk. Demek ki zamanında bu açık haçmi örten bir ahşap saçak var idi. Oda önlerinin dış etkilere karşı eyvan tipinde girintilerle örtülmesine karşılık bu derslane eyvanın kuzeyini de böyle bir ahşap saçak ile (Sundurma değil) korunması fikri akla da yatkın geliyor. Ayrıca duvardaki yastık ağacı, onun üstüne oturan mertek ve madenî kaplamanın etek detayı düşünülürse şimdi var olan silmelerin hiç yoksa, bingilerden sonra iki taş sırası daha yukarıda olması gerekiyor. Böylece bu silmeler şimdi orijinal ölçü ve yerinde değildir dersek yanlışlığımızı sanıyoruz.

Oda pencerelerinin hepsi büyütülmüş, demir parmaklıkları değiştirilmiştir. Alıştığımız Osmanlı ölçüsü yoktur. Hattâ kuzeydoğu köşesindeki odaya bir pencere

(*) Afife Batur, *Osmanlı Camilerinde almasıık duvar üzerine*, Anadolu Sanatı Araştırmaları II, İ.T.Ü. Mim Fak., İst. 1970 (O. C. Tunçer).

daha açılmıştır. Lentoları da hizasındakilerinden aşağıdadır. Dershanenin pencereleri ise daha ince uzundur. Parmaklıkları 3/7 (Üç düşey, yedi yatay) dır. Cephe oranları bu ölçüyü doğurmuş olabilir. Ancak göze hoş gelmeyen bir oranı vardır. Nitekim manzumenin camiinde demir parmaklıklar 5/9 olup bu oran esas alınarak medrese pencerelerinin 3/5 olması gerekiyor. Bu oran, şimdiki pencere yüksekliğinin fazla olduğu sonucunu gösterir.

Bizim üstünde durmak gereğini duyduğumuz önemli bir nokta medrese planında yer alan oda önlerindeki eyvanlardır. Gördüğümüz avlulu tip medreselerde avlu etrafına dizili oda ve önlerinde revaklar ile aksiyel büyük eyvanlar idi. Avlu; dikdörtgen, sekizgen (v.b) olabiliyordu. Revaklar, odaların önünde, altında kesintisiz dolaşabilen hacimler idi. Oysa burada her oda için ayrı bir ön hacim tonoz ile kapatılmış bulunmaktadır. Bunlar dış etkilere, Diyarbakır'ın keskin güneşine karşı düşünülmüş gölge verici eleman olabiliyorlardı. Mesudiye, Zinciriye ve Hüsrev Paşa medreselerinde revaklar bulunup bu örnek burada tekdir. Görebildiğimiz kadariyle Anadolumuzda bu tip eyvanlı bir başka örneği Cizre Kırmızı Medresede görüyoruz. Daha başka örneklerini de bulana kadar bu planlar ilginçliğini koruyacaktır (**) » (6).

VALİ RÜSTEM PAŞA VE BİR OLAY

Hadım Ali Paşa'dan sonra beylerbeyliği payesiyle Diyarbakır valiliğine *Sofu Mehmed Paşa* atandı. H. 944 (m. 1537) – 947 (m. 1540) tarihleri arasında üç yıl kadar şehrimizde görev yapan bu zat ile h. 947 (m.1540) – 950 (m. 1543) (7) tarihleri arasında görev yapan *Rüstem Paşa*'nın ilimizde herhangi bir eserleri yoktur. Bu arada Diyarbakır'da cereyan eden bir olay, *Rüstem Paşa*'nın Kanunî Sultan Süleyman'a damat ve sadrazam (başbakan) olmasına yol açmıştır:

Kanunî Sultan Süleyman kızı Mihrümâh'ı *Rüstem Paşa*'ya vermek istiyordu. *Rüstem Paşa*'yı sevmeyenler, buna engel olmak için, kendisinde cüzzam hastalığı bulunduğunu yayarlar. Padişah, hekim başından cüzzam hastalığının belirtilerini sorar, bu hastalığa tutulanların vücutlarında bitin yaşamadığını öğrenince Hassa Hekimlerinden Mehmed Halife'yi bu hususu araştırmak üzere Diyarbakır'a gönderir. Diyarbakır'da *Rüstem Paşa*'ya konuk olan Mehmet Halife, birgün gizli olarak *Rüstem Paşa*'nın kirli çamaşırlarını yoklar ve gömleğinde bit bulur. Durumu padişaha arz eder. *Rüstem Paşa*'da cüzzam hastalığının bulunmadığı anlaşılmış olur.

(**) Aynı külliye'nin parçaları olmasına rağmen camii ile medrese arasında bezeme ve mimari bakımından bağlantı yoktur. Medrese sade tutulmuştur. *Tuhfetü'l-Mimarın*'de Sirtan'a ait yapıların listesinde Hadım Ali Paşa Medresesi olarak da adı geçmektedir. Keza Mimarlık (Mimarlar Odası yayın organı) mecmuası, sayı 11, 1967'de de aynı listede adı geçer (O. C. Tunçer).

(6) Orhan Cezmi Tunçer, *Ali Paşa Manzumesi: A—Medrese*, aynı dergi, sf. 92-96.

Böylece *Rüstem Paşa* pisliği sayesinde padişaha damat olmuş, sadrazamlığa kadar yükselmiştir. Düşmanları bu olaydan dolayı ona *kehle-i ikbal* lakabını takmışlardır. Hakkında söylenen şu beyit yaygındır:

*Olucak bir kişinin bahtı kavî tâlî yâr
Kehlesi dâhi mahallinde anın işe yarar*

Rüstem Paşa 1561'de öldüğü zaman tesbit edilen serveti dillere destan olmuştur.

215 çiftlik, 476 değirmen, 170 köle, 2900 at, 1100 deve, 600 gümüşlü eğer, 500 elmasla süslü altın eğer, 2000 zırh, 1500 gümüş pıçak, 130 çift altın üzenge, 60 elmaslı kılıç, 1000 gümüşle donatılmış mızrak, 78 bin dukka altın, 11 milyon 200 bin akça (iki bin katırın taşıyacağı yükür) kıymetinde 32 elmas, 100 milyon akça nakit (iki milyon duka altın eder) vs. (8).

Rüstem Paşa'dan sonra *Bali Paşa* (h. 950/m.1543 – 952/1545), Tokatlızâde *Mehmed Paşa* (h.952/m.1545 – 955/1548). *Ayas Paşa* (h.955/m.1548/1551) ilimize vali oldular. Bunlardan da kalan bir eser yok.

(7) Verdiğimiz tarih, Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1869 – 1905 tarihleri arasında yayınlanan 20 adet *Diyarbakır Vilâyeti Salnâmesi* adlı eserlerde bulunan ve vilâyetteki resmî kayıtlara göre düzenlenen, valilik edenlerin atama ve ayrılış tarihlerini listeler halinde gösteren belgelere dayanmaktadır. Bu kayıtlarla diğer araştırmalarda verilen tarihler zaman zaman birbirini tutmamaktadır. Meselâ: İA. ve TA'daki "*Rüstem Paşa*" maddelerinde, 1539'da dâmâd-ı şehriyâri 1541'de ikinci vezir, 1544'te de Hadım Süleyman Paşa yerine vezir-i âzam olduğu kayıtlıdır (İA., c.9, sf. 800 vd.; TA., c. 27, sf. 474.). İ.H.Uzunçarşılı'nın *Osmanlı Tarihi* (İA., c.2, sf. 549 – 550) kitabında da bu tarihler kabul edilmiştir. Salnâmelerdeki tarihin doğru olmadığı anlaşıyor.

(8) Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, c.1, Hazırlayan: Prof. Dr. Sıtkı Baykal Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1981, sf. 18; M. Turhan Tan, *Rüstem Paşa*, TAN gazetesi, 3 Mart 1939.

İSKENDER PAŞA VE CAMİİ

Diyarbakır'ın 12. beylerbeyisi *İskender Paşa*, köken itibariyle "Kabartay" oymağındandır. Bu oymak, Aral gölü ile Hazar denizinin kuzeyindeki bölgede, Kazak Hanlığı'na bağlı olarak yaşantısını sürdürüyordu. Sonradan Kabartay Oymağı Rusların saldırısına uğramış, yapılan savaşta babasını kaybeden küçük *İskender*, annesi, kardeşleri ve amcası Emir Süleyman Bey ile birlikte Osmanlı ülkesine sığınarak Trabzon'a yerleşmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Şehzade Selim I. Trabzon valisi idi. Selim I., bir süre sonra, ölen babasının yerine padişah olmak üzere İstanbul'a gitti.

Trabzon'dan ayrılan *İskender* de İstanbul'a gitmiş, Orduyu Hümayun'a yazılmış, üstün yetenekleriyle bostancıbaşı, sonra da çavuşbaşı olmuştur. Daha sonra, Karaman beylerbeyi Husrev Paşa'nın emrine girmiş, Paşa'nın Diyarbakır beylerbeyliğine atanması üzerine, beraberinde buraya gelmiştir (h.928/m. 1522). Çalışmaları, savaşlarda gösterdiği cesaret ve üstün yetenekleriyle Husrev Paşa'nın dikkatini çekmiş, rütbesi sık sık yükseltilmiştir. Husrev Paşa yedi yıl sonra Rumeli beylerbeyliğine giderken onu da götürmüş ve orada mirilivarlığına (tuğgeneralliğe) terfi etmiştir.

Bu sırada Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan seferine katılmış, Budin Kalsi'nin fethinde gösterdiği cesaret ve yiğitlikle Padişah'ın dikkatini çekmiş, bir süre sonra da Diyarbakır-Halep-Şam defterdarlığına atanmıştır (h.953/m.1547). İki yıl sonra, Onu, beylerbeyliği payesiyle Van valisi olarak görüyoruz (h.955/m.1548). H.958 (m.1551)'de Erzurum ve aynı yıl Diyarbakır valiliğine atanan *İskender Paşa*, burada 14 yıl valilik yapmıştır. (h.958/m.1551 – 972/1564). Diyarbakır'dan sonra Bağdat ve Mısır valiliklerinde de bulunan *İskender Paşa*, bu son görevde bir sene on ay kaldıktan sonra İstanbul'a gitmiş ve h. 979 (m.1571) tarihinde vefat etmiştir. Mezarı İstanbul'da Kanlıca Camii'ndedir. *İskender Paşa'nın* hayatı, savaşları, görev yaptığı yerler, bıraktığı eserler hakkında torunlarından Reşit *İskenderoğlu'nun* *Beylerbeği Gazi İskender Paşa* (1492 – 1571) adlı eserinde ayrıntılı bilgi mevcuttur.

İskender Paşa'nın Diyarbakır'daki en büyük eseri, kendi adıyla anılan camiüdür. Bunun dışında bir hamam, bir dink, beş değirmen, sur dışında, Dicle'ye bakan yamaçta Hamamlı Köşkü, bir bölümü *İskender Paşa İlkokulu* olan büyük ev (1) sayılabilir. Hamam ve Hamamlı Köşkü yıkılmıştır.

(1) *İskender Paşa'nın* kendisi için ikametgâh olarak yaptırıldığı evin selâmlık bölümü - ki Paşa, burada, akşamları başlayan ve gecenin geç saatlerine kadar devam eden ilmi, edebî, siyasî ve sosyal konuları, meseleleri, davet ettiği edib, bilgin, devlet ve siyaset adamlarıyla burada konuşur ve tartışır - onarlar korunmuştur (Bkz. Reşit *İskenderoğlu*, a.g.e., Ankara 1989, sf. 28 v.d.).

İSKENDER PAŞA CAMİİ

Aynı adı taşıyan mahallededir (Şehir planı Nu. 26). Yapımına h. 961 (m.1554) senesinde başlanıldığı ve üç yıl içinde tamamlandığı sanılmaktadır. Kitâbesi yoktur. Güzel bir Osmanlı eseridir. Vakfiyesi h. 973 (m. 1565) tarihlidir.

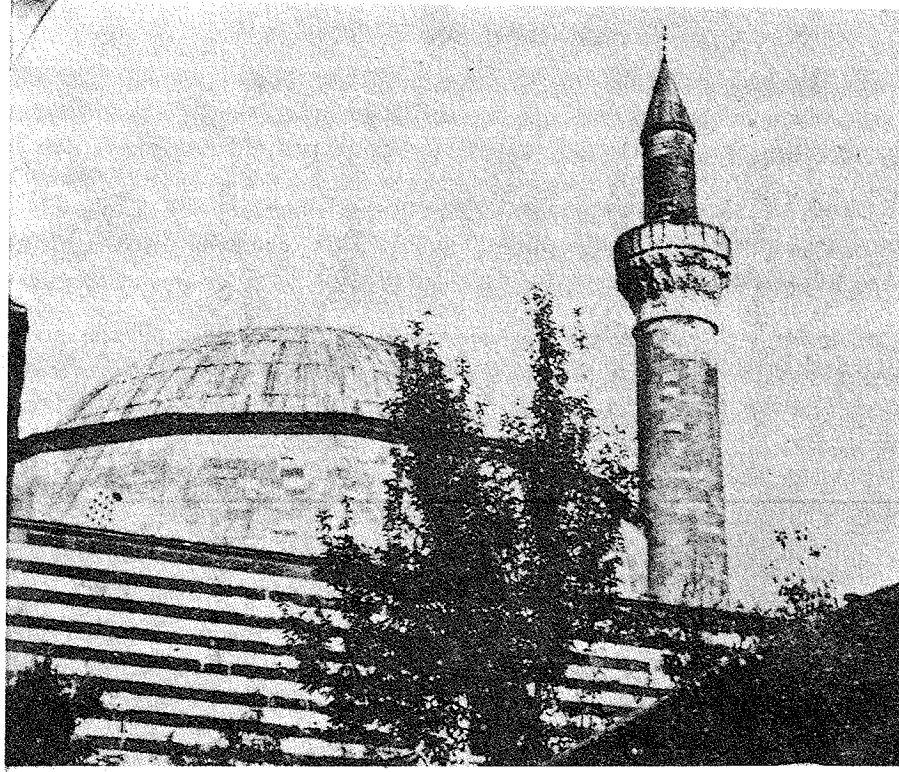
Cami, bir kaç yer dışında, siyah-beyaz taşlardan yapılmıştır. (Res. 171). Önünde şadırvanı, doğusunda türbe bulunmaktadır. Caminin mimarî yapısı hakkında Prof. Dr. Metin Sözen şu özlü bilgileri vermektedir:

«Yapının ön cephesinde yer alan son cemaat yeri, köşelerde L şeklinde ayaklara, bunların içinde dört sütuna dayanmaktadır. Ayaklar ve sütunlar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmış, kemerlerin dayandıkları sütun ve başlıkları süslenmemiş, yalın bırakılmıştır. Sütunlar, ayrıca kemerlerle cami duvarına bağlanmamışlardır. Fakat duvarda sütunların karşılıkları olarak, kemer ayakları görülmektedir.

Bugün hafif eğimli, betondan bir çatıyla örtülmüştür. Belki ilk yapıldığında, son cemaat yeri kubbelerle örtülüydü, kemer ayakları da o devirde yapılmıştı. Bu kısım çok değiştiği, eski kimliğini ortaya koyacak belirtilerden yoksun bulunduğu, ilk şeklinin kubbeli olabildiğini düşünmek güçleşmektedir. Ayrıca yapının gövdesi siyah-beyaz taşlardan yapılmış olmasına karşılık, son cemaat yeri, kemerli kısımları düz siyah taşlardan yapılmıştır. Halbuki son cemaat yerinin siyah-beyaz taşlarla, diğer kısımların ise siyah taşlarla yapılmış olması daha doğaldır. Diğer yapılarda da genellikle bu şekilde uygulanmıştır.

Ortada, geniş kemerli giriş bölümünün iki yanında, ikişer üstü kemerli, köşelerde süslü köşe sütunları ve içinde dikdörtgen pencerelerin bulunduğu kısımlar yer almaktadır. Bu pencerelerin aralarındaki kısımlara, birer mukarnashlı mihrap yerleştirilmiştir. Kemer boşlukları, köşe sütunları gibi süslenmiş bu tip pencereler, yapının iç ve dışında kullanılmış, böylece yan cephelerde zengin görünüm elde edilmek istenmiştir.

Son cemaat yeri, yapıya göre dışarı taşkındır. Bunun nedeni, ortadaki kubbeli ana mekândan başka, iki yana öndeki kapılardan girişleri bulunan birer mekânın eklenmiş olmasıdır. Bu mekânların son cemaat yerine ayrıca birer pencereleri vardır. Dış duvarlar gibi siyah-beyaz taşla değil, doğrudan doğruya siyah taşla ve alçak olarak yapılmışlardır. Son cemaat yerinden başka, bir de güneye pencereleri vardır. Güneye bakan bu dikdörtgen pencereler, diğerlerine göre çok yalın düşünülmüştür. Ayrıca görünüşteki bazı ayrılıklara bakarak, iki yandaki bu mekânların, yapıyla arassında devir farkı olabileceği düşüncesi ortaya atılabilir. Fakat son cemaat yeri cephesi, böyle bir mekânın varlığını belirtecek şekilde düzen-

Res. 171 — İskender Paşa Camiinin genel görünüşü

lenmiştir. Bu yönden ilk andaki kuşkular kuvvet kazanmamaktadır. Ayrıca silindirik gövdeli, tek şerefeli taştan minare, soldaki bu mekâna bitişik olarak yapıldığından, hepsinin bir arada düşünüldüğünün diğer bir kanıtıdır. Dışarı taşkın son cemaat yeri olan, arkasında mekânların yer almadığı yapılar vardır, bunların en açık örneği de *Behram Paşa Camisi*'dir.

Ana mekâna, geniş kemerli, iki tarafından yarım yuvarlak nişleri ve bitişğinde içerdeki mahfil kısmına çıkışı sağlayan kapıların bulunduğu kısımdan girilmektedir. Esas giriş, kemerli düz taş hatıllıdır. Üzerindeki boşlukta herhangi bir yazıta rastlanmamaktadır.

Caminin içine girilince ilk dikkati şeken, çok alçaktan başlayan iri, ortası bir çizgiyle ikiye ayrılan tromplardır. Trompların kemer ayakları, pencerelerin boşaltma kemerlerinin üstüne kadar inmektedir. Ayrıca trompların arası, birer kemerle birbirlerine bağlanmışlardır. Bu iri tromplara dayanan kubbe, dışardan

Res. 172 — İskender Paşa Camii son cemaat yeri

onaltıgen, taştan bir kasnağa oturmaktadır. Bunlardan başka, özellikle mihrap duvarının köşelerinde, yerden iki metre kadar yükseklikte yer alan, duvar kalınlığından yararlanılarak yapılan boşluklar dikkati çekmektedir. Boşluklara, bitişindeki pencerelerin içindeki geçitlerden çıkılmaktadır. Bu tür görünüm, *Şeyh Matar Camisi*'nde de karşımıza çıkmaktadır. *Behram Paşa Camisi*'nde böyle bir mekân bulunmaktaysa da, onun yapılış ve değerlendiriliş şekli biraz daha farklıdır. *İskender Paşa*'ya göre *Şeyh Matar*'da durum daha belirgin ve düzenlidir. Ayrıca hemen girişte, bir mahfil kısmı yer almaktadır. Bu kısım ikisi mermer, ikisi ahşap direkler üzerine oturmakta, çıkışı ana girişin iki yanına konan birer kapı sağlamaktadır. Mahfilin hemen altında, köşede düz hatıllı bir kapının varlığı, arkadaki küçük mekânı işaret etmektedir. Bu ince uzun dikdörtgen ve üstü beşik tonozla örtülü mekân, duvar kalınlığından yararlanılarak yapılmıştır. Bitişğinde, daha önce konusunu ettiğimiz yan mekânlar bulunmaktadır. Ayrıca yan mekânlarla bağlantıyı sağlayacak bir geçit açılmamıştır.

İskender Paşa Camisi'nin taştan mihrabı, dışta mukarnas şeridi, içerdeki nişin köşelerine konan sütunları ve üstündeki mukarnas dolgusuyla, Osmanlı Devri mihraplarının bir tekrarıdır. Bugünkü görünümüyle ahşap mimberin elden geçirildiği, zevksiz bir şekilde bozulduğu anlaşılmaktadır. Bu ahşap mimberin küçük kubbeli kısmı oldukça orjinaldir ve geleneksel sivri bir külâhla sonuçlanmamaktadır (.....).

İskender Paşa Camisi'nin genel olarak planı üzerinde durulunca, ilk bakışta tek kubbeli bir yapı olarak gözükmese de yanlardaki mekânlarıyla Erken Osmanlı Devri camilerinden Ters T biçimli Camiler'in, Diyarbakır'da da kullandığı görülmektedir. Burada orta ana mekân, yan mekânlardan tamamen ayrılmış, yan mekânların girişleri ana cepheye alınmış, aralarında bir bağlantı sağlanmamıştır. Bunun yanı sıra, bu yan mekânların ana mekâna göre oransız derecede küçük düşünülmesi, ikinci bir konudur. İskender Paşa Camisi'nde her şey tek kubbeli bir ana mekân olarak ele alınmış, yan mekânlar ikinci derecede öğeler olarak yapıya katılmıştır. Buna en yakın örnek, Fatih Paşa Camisi yan kanatlarındaki kubbeli mekânlardır. Onlarda ikinci derecede öğeler olarak kalmalarına rağmen bu kadar küçük ölçülere indirilmemiştir. Zemin planı olarak aynı örnekler içine giren *Ayni Minare* ve *Hüsrev Paşa* camileri, birçok noktalardan saydığımız iki örnekten ayrılmaktadır.

İskender Paşa Camisi, ayrıca iç mekânda, köşelerde, duvar kalınlığından yararlanarak küçük mekânların yerleştirildiği birkaç yapıdan biridir. Bu yönden *Şeyh Matar* ve *Behram Paşa* camileriyle bağlantılıdır.

İskender Paşa Camisi, bazı yönleriyle Erken Osmanlı Devri Mimarisi çizgisinde gelişmesine rağmen, birçok yönleriyle Diyarbakır'ın diğer camileriyle kapalı bir bütün teşkil etmektedir.» (2).

(2) Metin Sözen, a.g.e, sf. 81 – 85

BEHRAM PAŞA VE DİYARBAKIR'DAKİ ESERLERİ

İskender Paşa'dan sonra Halhallı Behram Paşa Diyarbakır valiliğine atandı (h.972/m.1564). Üç yıl bu görevde bulunan Paşa'nın adını taşıyan cami, şehrimizdeki Osmanlı dönemi yapısı camilerin en güzel, en büyük örneğini teşkil etmektedir (Res. 173). Yapımına h. 972 (m.1564) yılında başlanmış, inşaat 8 yıl sürmüştür. Kitâbesi, h. 980 (m.1572) tarihlidir. Behram Paşa, h. 975 (m. 1567) tarihinde Diyarbakır valiliğinden azledilmiş, 976 (m.1568)'da Yemen valisi olmuş ve bu görevde iken 980 (m.1572) tarihinde ölmüştür. Yemen'de de cami ve medrese yaptırmıştır (1).

BEHRAM PAŞA CAMİİ

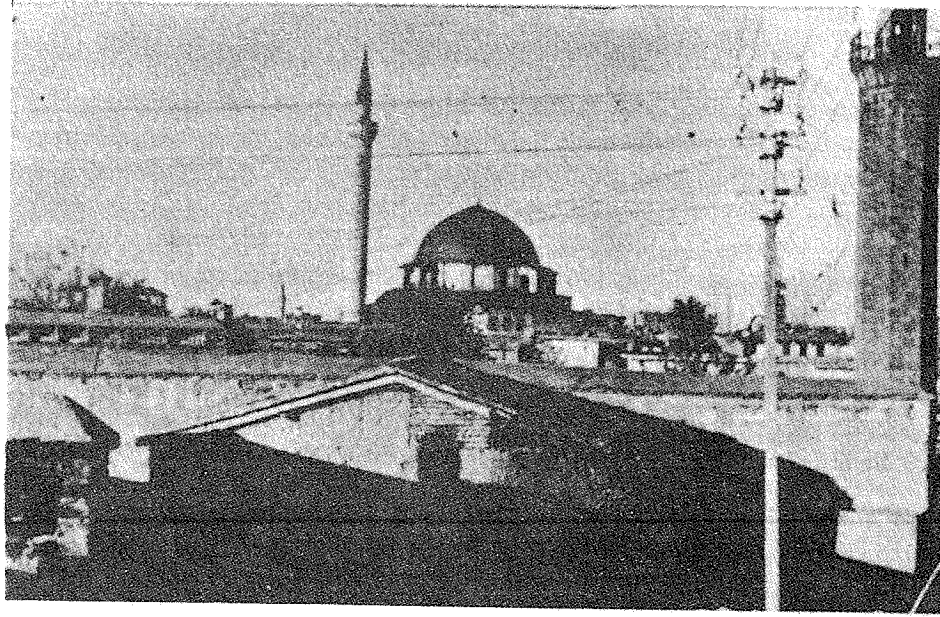
Behram Paşa Camii, aynı adı taşıyan mahallededir (Bkz. Şehir planı Nu. 9).

"Behram Paşa Camisi tamamen kesme taşlardan yapılmış tek kubbeli bir yapıdır. İlk bakışta tek kubbeli basit bir yapı gibi görünmekte ise de, Diyarbakır'ın özellikle taş işçiliği yönünden zengin yapıları içinde, başlıbaşına bir yer tutmaktadır. Ayrıca tek kubbeli camiler içinde, tek kubbeli bir alanın nasıl zenginleştirileceği konusunda da somut bir örnek teşkil etmektedir.

Sakıflı son cemaat yeri, aynı üslûpta yapılmış, önündeki şadırvanıyla, sütunlu bir saray girişini anımsatmaktadır. Daha önce bu tip son cemaat yerine *Fatih Paşa Camisi*'nde rastlamıştık. Fakat burada sütunların gövdelerine kadar süslenerek zenginleştirilmiş olması, kademeli bir giriş şeklini alması, bir yeniliktir. Bu tip sakıflı girişlere, Osmanlılar Devri yapılarında sık sık rastlanır. Ama burada olanakların sonuna kadar zorlandığını görüyoruz. Ayrıca buna güneyin değişik taş işçiliğinin eklenmesi, yerli özelliklerin katılmasıyla, Osmanlı Mimarisi -ana şemalar aynı kalmakla beraber- bulundukları yerlerde yerli geleneklerle beslenerek, az da olsa değişik bir karaktere bürünmektedir.

Asıl son cemaat yeri kubbelidir. Ortadaki kubbe diğerlerinden daha yüksek ve içerden kaburgalıdır. Bu ana son cemaat yeri, yüzeyindeki madalyonlar, siyah-beyaz taşların kullanılışıyla *Fatih Paşa Camisi* son cemaat yerinin bir tekrarıdır. Bunun önündeki eğimli çatıyla örtülü ikinci son cemaat diyebileceğimiz kısım da, bir sıra siyah bir sıra beyaz taşlardan yapılmıştır. Ayrıca ana girişin sağ ve solundaki sütunlar, özellikle süslenmiştir. Bunlarda da siyah-beyaz taş sıraları devam etmekte, tam ortalarına rastlayan kısımlarda, örgü şeklinde bir süsleme dikkati çekmektedir. Aynı düzendeki süslemeyi, hemen karşısındaki şadırvanın sütunlarında

(1) Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, İstanbul 1311, sf. 32; Ali Emîrî, Behram Paşa; Sokullu Hanedanından *Kara Şahin* lâkabıyla ün yapmış Mustafa Paşa'nın oğludur. Behram Paşa'nın cami ve hamamından başka bir de Dağ Kapısı dışında havadar bir mevkide kasrı vardı. Bu kasır harap olmuştur. (*Âmid-i Sevdâ* dergisi sayı: 2. sf. 22, dip notu 1)

Res. 173 — Behram Paşa Camiinin uzaktan görünüşü (M. Sözen'den)

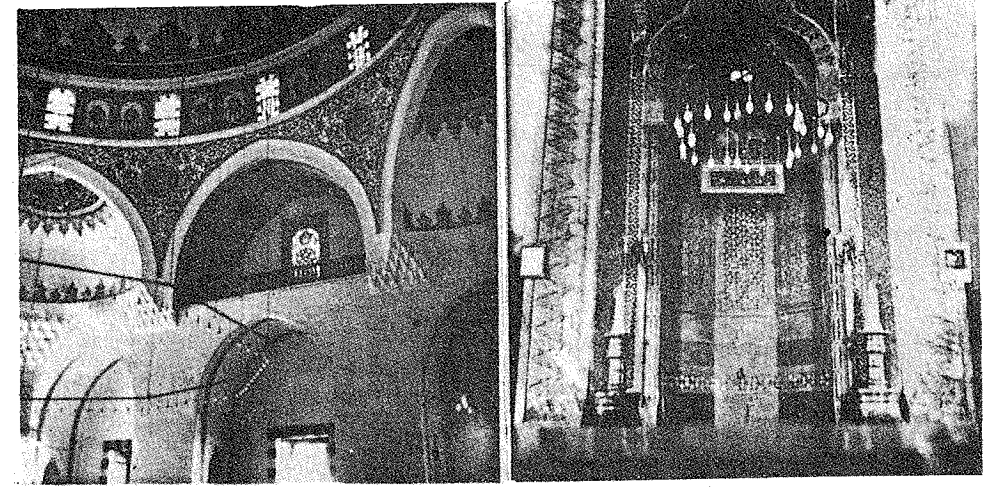
da görüyoruz. Girişte bu sütunlarla şadırvanın görünüşü bir bütünlük meydana getirmekte, aynı bütünlük son cemaat yerini içine almaktadır. Köşelere rastlayan ayaklar iki yönde yarım sütunlarla açılmakta, bir yandan yapıyı toplarken, diğer yandan bölümler arasında bağlantı sağlamaktadır. Ayrıca bol şekilde kullanılan sivri çift renkli kemerler, kuvvetli bir hareket yaratmaktadır. Behram Paşa Camisi son cemaat yeri, aynı düzendeki diğer Osmanlı camilerindeki son cemaat yerleri arasında özel bir önem taşımaktadır.

Genel plan şeması içinde son cemaat yeri yanlara taşmakta sağ taraftaki taşkın kısımda minare bulunmaktadır. Ayrıca son cemaat yerindeki iki küçük mihrabık, özenle işlenmiş ve nişi mukarnaslarla bezenmiştir.

Minaresi 5 Mayıs 1928 de yıldırım isabeti yüzünden biraz hasar görmüş, bir yıl sonra onarılmıştır. Tek şerefeli, silindirik bir minaredir. Girişi ana cephededir.

Camiye büyük bir portalden girilmektedir. Portalin etrafını mukarnaslı bir bordür çevirmekte, portal nişi iri mukarnaslar ve sarkıtlarla süslü bulunmaktadır. Giriş kapısının üstüne de yazıt yerleştirilmiştir. Ayrıca sağ ve solda küçük nişler bulunmaktadır.

Cami ilk bakışta tek kubbeli bir yapı olarak görülmektedir. Fakat tek kubbeli bir mimarî içinde denenebilecek herşey denenmiştir. Her duvara duvar ayağı

Res. 174a — Caminin mahfil kısmı

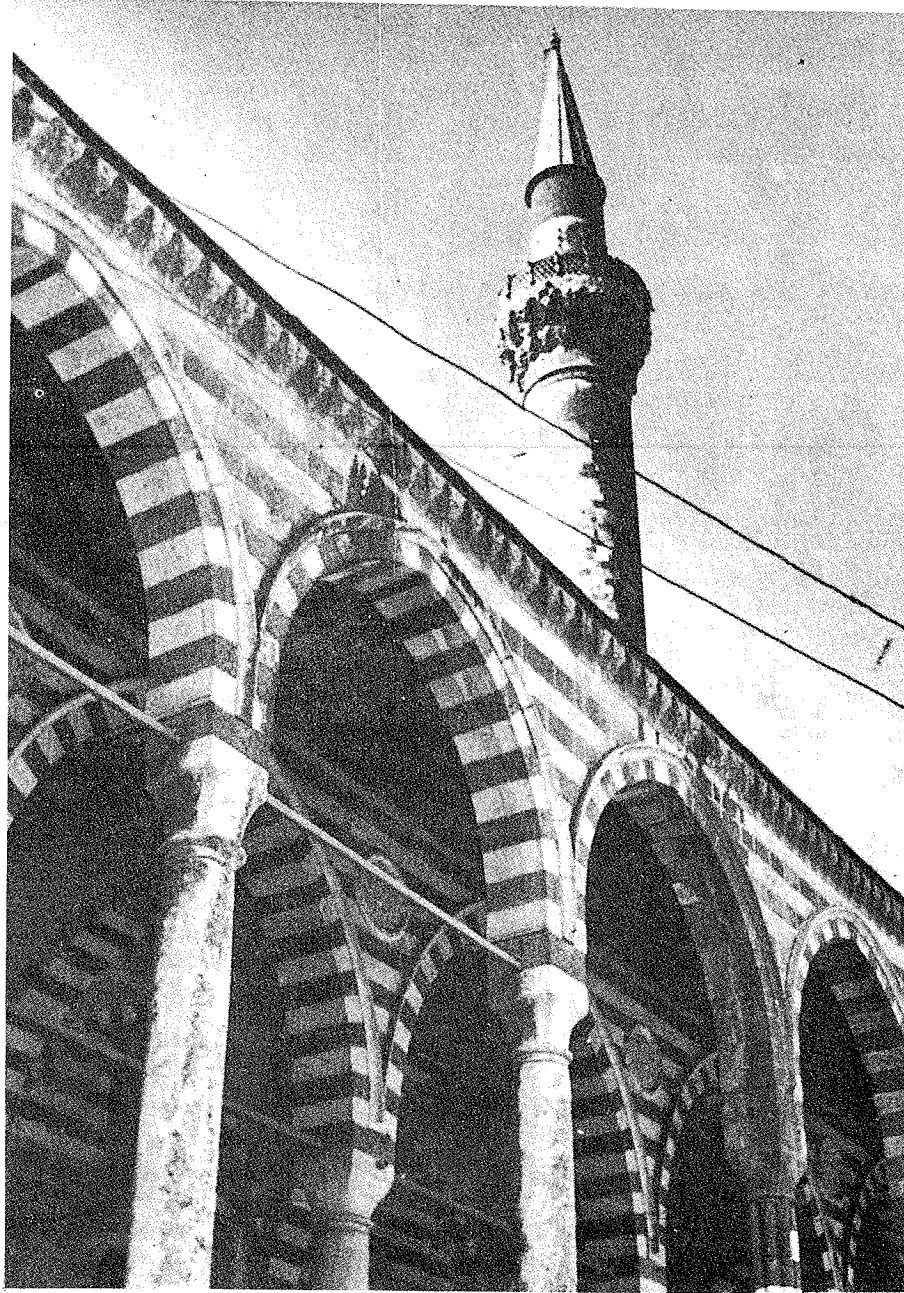
Res. 174b — Caminin mihrabı

diyebileceğimiz ikişer çıkıntı yapılmış, kubbe duvarlara değil, bu ayaklara oturmuştur. Duvar ayakları birbirlerine kemerlerle bağlanmış, yukarı kısımda da üç tarafı çeviren bir mahfil elde edilmiştir. Buralara iniş ve çıkışlar, ana girişin sağ ve solunda ve mihrap duvarına yakın doğu ve batı duvarında, ilk pencerenin içindeki merdivenlerle sağlanmıştır. Ayrıca doğu ve batı duvarlarında bulunan üç dikdörtgen nişin güney duvarlarına, birer küçük mihrapçık konarak, değişik bir görünüş kazanılmıştır. Böylece ana mihrap dışında üç sağda, üç solda olmak üzere, altı mihrap daha bulunmaktadır. Bunlar belirli bir görevden çok, dekoratif unsurlar olarak camide yer almaktadır. Beş köşeli nişleri çinilerle süslü olduklarından, hareketli ve hafif bir görünüşleri vardır. Zaten caminin bütün duvarlarını alttan belirli yüksekliğe kadar karakteristik XVI. yüzyıl İznik çinileri süslemektedir.

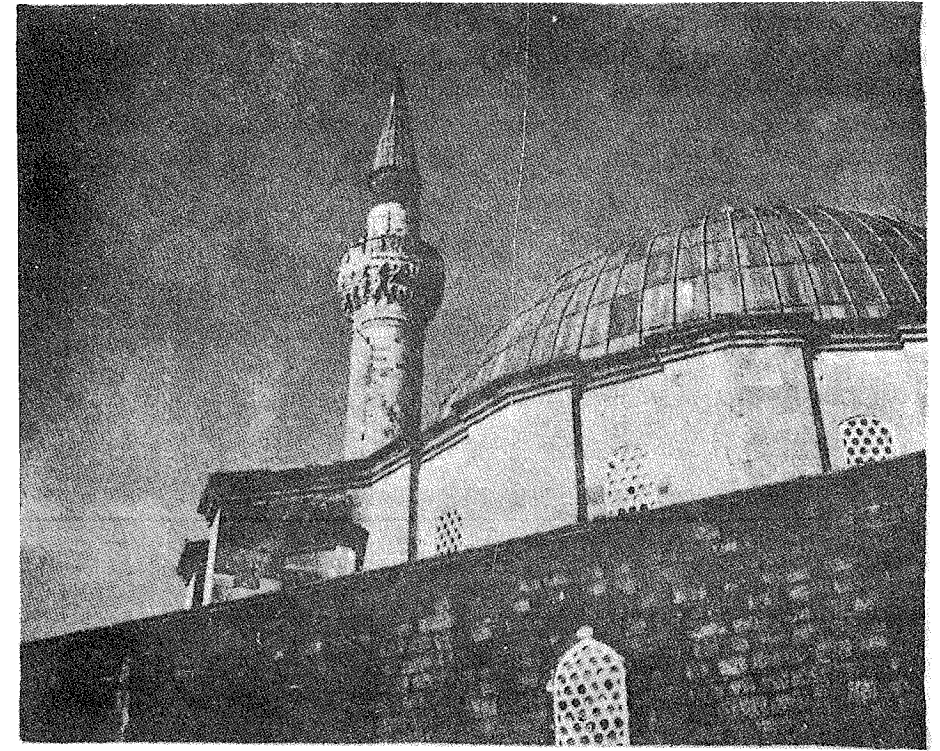
İç görünüş olarak cami, altta ve onun üstündeki galeri kemerleriyle düz duvar görünümünden kurtulmuş, alttaki küçük çinili mihrapçıklarla daha zengin bir görünüş kazanmıştır. Kubbeye geçiş tromplarıdır. Trompların duvarlara binen ayakları mukarnaslarla süslenmiştir. Cami ilk bakışta biraz basık görünüşlüdür. Fakat duvar ayaklarından elde edilen kemerli nişler, bunun üstündeki mahfil kemerleri, bu basıklığı biraz olsun gidermektedir.

Planda dikkati çeken dört köşeye rastlayan kapalı ölü mekânlardır. Bu tip planı denemek, ister istemez böyle alanlar yaratmaya bazı zorunluluklarla tekrarlanamadığından, mihrap kısmına rastlayan duvarın kalınlığı anormal ölçülere çıkmaktadır. Bu görünüşte doğal değildir. Belirttiğimiz gibi bu iki aksaklık dışında, yapı tek kubbeli basit görünümünden uzaklaşmış, gözü oyalayıcı ferah bir mekân halini almıştır. Bu biraz da aşağıda, mahfilde ve kubbe kasnağında açılan pen-

Res. 175 – Behram Paşa Camii son cemaat yeri

Res. 176 – Behram Paşa Camii ö. ü sistemi (M.Sözen'den)

cerelerle olmuştur. İstanbul'da *Sultan Selim*, Edirne'de *Sultan Bayazıt* camilerini düşünürsek bu örneklerde tek kubbe ne ölçülere ulaşırsa ulaşsın, mekân olarak büyük bir gelişme sağlamadığını görürüz. Burada ise kubbe kuvvetle yere oturmasına, biraz da basık olmasına rağmen insanı hemen sarmakta, kubbeli basit bir yapı izlenimi bırakmamaktadır.

Behram Paşa Camisi'nin taştan mihrabı, özellikle mimberi külâhına değin bezenmiştir. Bütün bunlar iç görünüş olarak mimariyi desteklemekte, zenginleştirmektedir.»(2).

Camii inceleyen Mimar ve yazar Sedat Çetintaş şu tamamlayıcı bilgileri vermektedir:

"Kapıdan girilince sağlı sollu mahfiller vardır. Bu mahfillerin üst kısmını teşkil eden kesme taş döşemenin inşa usulünü dikkate değer buldum: Bu döşemenin eni üç metreye yakın ve kalınlığı da takriben 15 santim kadar olduğu halde bu döşeme yekpare bir betonarme plâka gibi durmaktadır. Üstten bakılınca muhtelif ebadda

(2) Metin Sözen, aynı eser, sf. 87 – 91

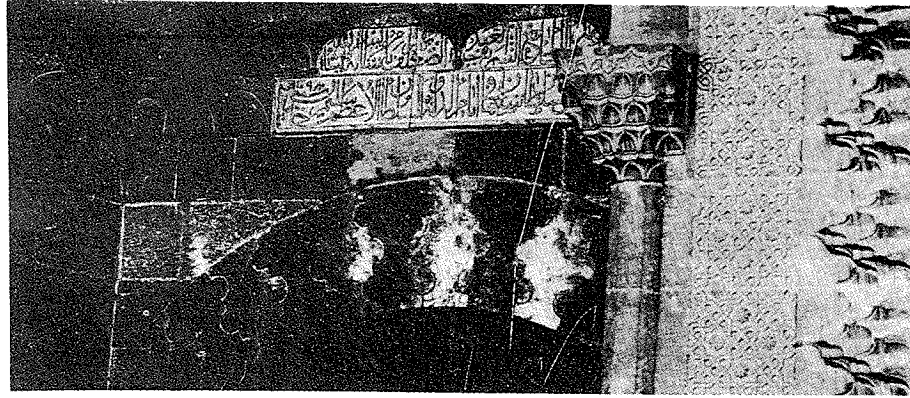

muntazam eşkâlde zemin döşenmiş levhalar halinde görüldüğü gibi, aşağıdan tavana bakıldığı zaman da bu taş levhaların yalnız düzleri, faslı müsterekleri görülmektedir. Haricen altlı üstlü düz birer satıhtan ibaret görülen bu döşeme plâkanın içeriden hususî ve gizli demir atkılarla bağlanarak yekdiğerine zıvana lâmba edilmiş olduğu anlaşılıyor ki bu mahirane inşa usulünü İstanbul âbidelerinde göremeyiz (.....)

Minaresi Melek Ahmed Paşa Camii minaresine benzer. Edirne'deki Selimiye ile yaşıt sayılabilir. Kapısı, mihrap ve mimberi yüksek birer san'at eseridir." (3)

Behram Paşa Camii kitâbesi:

Kitâbe camiin taçkapısı üzerindedir (Res. 177) Kitâbenin metni:

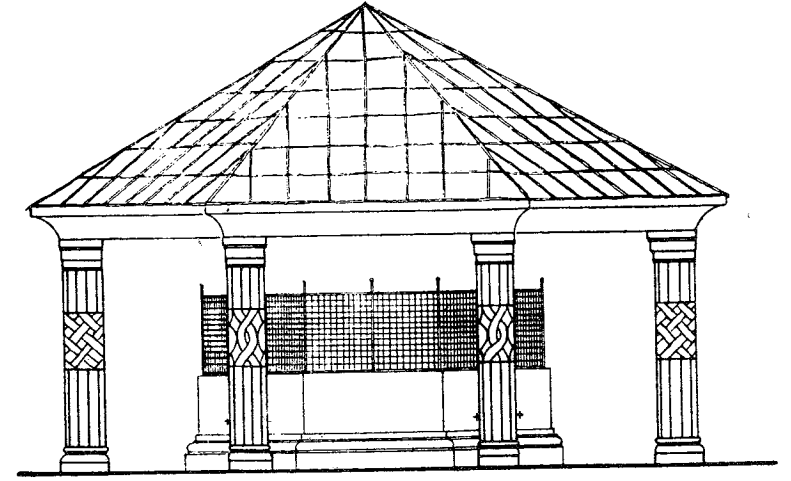
Res. 177—Caminin Taçkapısı üzerindeki kitâbe

انشأ هذا الجامع الشريف العبد الضعيف بهرام باشا يسر الله له ما يشاء وهو من عبید المرحوم
السلطان سليمان في أيام دولة السلطان الاعظم سليم خان سنة ٩٨٠

Türkçesi: Bu camii şerif merhûm Sultan Süleyman kölelerinden ve sultan-ı a'zam Selim zamanında abd-i zaif Behram Paşa tarafından 980'de yapıldı. Allah dileğini kolay etsin.

Caminin bazı yerleri, avlusundaki şadırvan, helâlar ve yıkanma yeri, h.1041 (m.1631) — 1043 (m. 1633) tarihleri arasında Diyarbakır valiliği yapan Silâhtar Mur-

(3) Sedat Çintaş, *Anadolu'da San'at Tetkikleri*, Cumhuriyet, 28 Mayıs 1937.

Çizim 17—Behram Paşa Camii Şadırvanı (M. Sözen'den)

taza Paşa tarafından onartılmış; buraya Hamravat suyu getirtilmiştir. Bunu belirten manzûm bir kitâbe şadırvanın (çizim 17) sütun başlıklarında yazılı idi:

*Silâhtar Murtaza Paşa edüb hayarat ü ihsanı
Yapıb âbâd kıldı nice yıldan kalma viranı
Haraba yüz tutub Behram Paşa Camii helâ
Anın ta'mirine sa'y eyledi ol âsaf-ı sani
Mücedded eyledi su yolların tâ ibtidâsından
Erişti câmi'e su meyt tek buldu yeni canı
Su yolu üzre nice çeşmeler hem eyledi ihyâ
Sebil etti meyanından akan âb-ı firâvânı
Yine tarh-ı nevî kûmbet yapıb sekiz sütun üzre
Anın havzundan akattı kıyas et âb-ı hamranı
Müzeyyen eyledi etrafını seng-i murahhamla
Mücellâ etti ferşin tarz-ı ahar san'at-ı Mânî
Bu denlu sa'yü dikkatten muradı bir dua ancak
Umarım rûz-i mahşerde ola makbbul-i Süphanî
Sevabın hibe etti hazret-i merhûm mağfûre
Ki dâim hayrile yâd ola Sultan İbrahim Hakanı*

Bu vakfın birçok dükkân, ev, bahçe gibi gayrimenkulleri vardı. Paşa Hamamı da bu vakfındı. Hamam ve diğer taşınmazların çoğu 1930'lu yıllarda satıldı.

PAŞA HAMAMI

Şeyh-Matar Camii civarında, Hançepek mahallesine giden yolun solunda bulunmaktadır. Eski adı "Behram Paşa Hamamı" idi Halk arasında "Paşa Hamamı" olarak bilinir. Hamam, 1564–1567 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Kitâbesi yoktur. 1655'te Diyarbakır'a gelen Evliyâ Çelbi bu hamam için şöyle der:

"Bu paşa-yı zîşânun aslı Gazzevî olmağla Arabistan'da gördüğü gibi bir hamam-ı musanna bina etmek için *Gazze* ve *Kudüs*'ten üstâd-ı kâmil bennâlar ve ruhamkârlar getirtip ve nice yüz deve yükü gûnagûn somakî ve mermer ve yerekânî ve zenbûrî seng-i ebrûlar getirdüp bu hamama döşemiş. Hakka bir hamam-ı ibretnüma ettirmiş kim misli meğher Şam'da Defterdar Hamamı ola yahut diyar-ı Mısır'da Menfelût şehrinde Osman Bey Hamamı ola" (4).

Paşa Hamamı, kuzey-güney istikametinde uzanır. Haçvari, dört eyvanlı ve köşe hücreli bir plâna sahiptir. Hamama girişin sağındaki ve solundaki pencereler, sağır sivri kemerler içine oturtulmuş olup, güneyde bulunan bu kapı dışında, batıdaki bir başka kapı da soyunma yerine açılır. Mekân oldukça geniştir. Kubbesi sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuştur. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Aydınlık feneri sekizgen kanatlıdır. Ayrıca, ışık alacak küçük pencereler vardır ve bu pencereler sağır kemerlerin üstünde yer almaktadır. Kubbe dıştan sekizgen kasnaklı olup, tuğla ile örtülü, konik çatılıdır. Soğukluğa giriş kapısı, soyunma yerine açılan kapının karşısında bulunmaktadır. Soğukluk bölümü enlemesine uzanır. Burası halvet ve soyunma yerine oranla çok küçüktür. Buna sebep, soğukluğa açılan kapının sağındaki iki mekânın sonradan tuvalet haline sokulmasıdır. Halvet kısmında, dört eyvanlı plan şeması uygulanmıştır. Son onarımında, eyvanların önüne birer sıra tuğla örülerek kapatılmış, sadece küçük bir giriş yeri bırakılmıştır. Köşe odaları basık kemerli kapılarla sofaya açılır. Halvetin üst örtüsü kubbeli olup geçiş pandantiflerledir. Halvetin ortasında göbek taşı bulunur. Her odada iki kurna ve musluklar üstünde nişler vardır. Kurnalar yanında 30-35 cm. yükseklikte taştan oturma yerleri bulunur.

Yapılan plansız, zevksiz onarımlar, hamamın güzelliğini ve mimarî bütünlüğünü bozmuştur.

MERYEMANA KİLİSESİNİN ONARIMI

Süryani Kadim Cemaatına ait Meryemana kilisesi de Kanunî Sultan Süleyman döneminde esaslı bir onarım görmüştür. Bunu belirten kitâbe, kilise eyvanının birinci gözündedir. Süryanca olan kitâbenin Türkçesi şöyledir:

(4) Martin Van RUINESSEN nad Hedrik BOSCHOTN, Evliya Çelebi In Diyarbekir, E.J.Birill, Leiden 1988, sf. 167–168..

Yunanî tarihinin 1844, milâdî tarihinin 1533 yılında, Patrik Abdullah ve Metropolid Yuhanna günlerinde bu kilise tamir görmüştür (5).

İLK YİRMİBEŞ YILININ BİLANÇOSU

Diyarbakır'ın Osmanlı birliğine katıldığı Eylül 1515 tarihinden Kanunî Sultan Süleyman zamanında 12 Mayıs 1540 (h.5 Muharrem 947) Tarihinde yapılan tahrir kadar geçen 25 yıllık süre içinde, Diyarbakır şehrinin büyük bir imar ve kalkınma faaliyetine sahne olduğunu görmekteyiz.

Âmid Şehri, bir yıldan fazla süren kuşatma sonunda, âdeta harap bir duruma gelmiştir. Yavuz Sultan Selim zamanında başlayan imar faaliyeti, Kanunî Sultan Süleyman zamanında en doruk noktaya yükselmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yaptığımız bir çalışmada, 1518 yılında tutulan ilk Osmanlı tahrir defterlerindeki (64 numaralı tapu defteri) kayıtlara göre, Âmid'in, bu tarihte, her biri kale kapılarından birisinin adını taşıyan dört mahalleden oluştuğu ve nüfusunun üçte ikisini kaybettiği görülmüştür (1).

(5) Horopiskopos Aziz Günel, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970, sf. 113.

(1) Zeyl-i Heşt Bihişt'in aşağıdaki ifadesinden anlaşıyor ki Âmid'in kuşatma sırasındaki nüfusu elli bini aşındı:

تخصيص آمد محروسه که کلید قنوج ممالک ایرانی و بانی تحت ملوک
وسلاطین بایندر خای است و اکنون یکسال علی الاتصال بامید شفقت
و مرحمت سلطان اسلام، اهل این شهر محصور لشکر شتمکار قزلباش اند
و متجاوز از پنجاه هزار نفس انجا در معرض هلاک است. اکنون
نظر سلطان درین سال اگر بحال ما افتد و باعاه و اغاثه این بلاد مسلمان
رسد امید که با ثوابت اخروی و انواع قنوجات و فوائد دیوی را مستعقب
و مستبج خواهد بود و جواهر مؤمنان و موحدان ازان مستفید و متفجع
خواهد شد

Türkçesi: Özellikle İran memleketlerinin fethinde anahtar olan Bayındır (Akkoyunlu) melik ve sultanlarının başkenti Âmid şehri, bir yıldır İslâm Sultanlarının şefkat ve merhametini umarak zalim kızılbaş ordusunun kuşatması altındadır. Ellibinden fazla insan burada yok olmakla karşı karşıyadır. Şimdi, bu yıl Sultan bizim halimizi görüp bu Müslüman beldenin yardım ve ifâşine koşarsa, umulur ki uhrevî mükâfata, çeşitli fetihlere ve dünyevî yararlara erişecek, Müslüman ve muvahhidlerin tümü de ondan istifade edeceklerdir.

Bu mahallelerden, *Mahalle-i Babü'r-Rum* (Urfa Kapısı mahallesi)'da 390 müslüman, 202 hristiyan aile reisi; 23 müslüman ve 16 hristiyan mücerred (bekâr) vergi mükellefi yaşamaktadır. *Mahalle-i Bâb-ı Mardin* (Mardin Kapısı mahallesi)'de 146 müslüman, 254 hristiyan aile reisi; 32 müslüman ve 57 hristiyan bekâr vergi mükellefi bulunmaktadır. *Mahalle-i Bâbü'l-mâ* (Su Kapısı, şimdiki "Yeni Kapı" mahallesi)'da 344 müslüman, 554 hristiyan aile reisi; 22 müslüman ve 48 hristiyan bekâr vergi mükellefi vardır. *Mahalle-i Bâbü'l Cebel* (Dağ Kapısı mahallesi)'de ise, 340 müslüman, 55 hristiyan aile reisi ile 30 müslüman ve 6 hristiyan bekâr vergi mükellefi kayıtlıdır. Şehirde, ayrıca, 28 aile reisi, 3 bekâr vergi mükellefi Yahudi yaşamaktadır. Toplam olarak, şehirde 1220 aile reisi ve 107 bekâr müslüman vergi mükellefi ile 1093 aile reisi ve 130 bekâr vergi mükellefi gayri müslim (yahudiler dahil) bulunmaktadır.

Her vergi mükellefi aile reisinin hanesinde beş kişinin var olduğu hipotezinden hareketle bulunan rakama, vergi mükellefi bekâr adedi ile vergi dışı kalan kadı, dizdar, mustahfız, sipahi, müderris, öğrenci, müezzin, imam, hatip, âma, işsiz v.b. gibi nüfusu da müslim nüfusun onda biri kabul edip eklemek suretiyle vardığımız sonuca göre, 1518'de Âmid şehrinin nüfusu yaklaşık 12422'dir. Bunun 6827'si İslâm, 5452'si Hristiyan 143'ü Yahudidir (2).

Şehirdeki hane adedi ise 1274'ü Müslüman ve 1073'ü Hristiyan olmak üzere toplam 2347'dir.

15 Mayıs 1540 tarihinde (BA., 200 numaralı Tapu Tahrir defteri sf. 17–56), şehrin, 42'si müslim, 27'si gayr-i müslimlere ait 69 mahalle ve 1337'si Müslümanlara, 2049'u Hristiyanlara ait olmak üzere, toplam 3386 haneden oluştuğunu görüyoruz.

Kentin 1540'taki nüfusu yaklaşık 20003 tür. Bunun 9262'si Müslüman 10741'i gayri müslimdir.

Müslüman nüfusa ait mahalle, hane, vergi mükellefi aile reisi ile bekâr vergi mükellefi durumunu gösterir tablo şöyledir.

(2) Bu konuda yapılan araştırmalarda değişik ölçüler kullanılmış ve bunun sonucu olarak değişik rakamlar elde edilmiştir. Mesalâ bakınız: Nejat Göyünç, *Onaltıncı yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 23, Ocak 1987, sf. 79–80; M. Mehdi İlhan, *The 1518 Ottoman Cadastral Survey of the Sancak of Amid*, Ph.D.thesis, Manchester 1977; aynı yazar, *Some Notes on the Settlements and Population of the Sancak of Amid according to the 1518 Ottoman Cadastral Survey*, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi, XIV, Ankara 1983, sf. 415–436; aynı yazar, *XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehri Ve Nüfusu: 1518 Ve 1540 Tarihli Tahrir Defterlerinden Notlar*, Tarih, Kültür Ve Sanat Dünyamızda Diyarbakır Sempozyumu'na sunulan bildiri (henüz yayımlanmamıştır).

Mahallenin adı	Hane adedi	Vergi Mükellefi aile reisi	Vergi mükellefi mücerred (bekâr)
Mahalle-i Câmi'-i Kebir	82	99	14
Mahalle-i Mescid-i Hacı-Bahaeddin	48	56	6
Mahalle-i Mescid-i Şeyh Sa'di	11	12	1
Mahalle-i Mescid-i Sinan	53	55	9
Mahalle-i Mescid-i Reis-i Atfık	33	44	9
Mahalle-i Mescid-i Derviş Hüseyin	56	68	10
Mahalle-i Mescid-i Ali Bin Reşit	31	38	6
Mahalle-i Mescid-i Muallak	34	45	10
Mahalle-i Mescid-i Si'irdi	25	36	10
Mahalle-i Câmi'-i Şeyhmatar	52	63	9
Mahalle-i Mescid-i Rufâ'î	12	15	2
Mahalle-i Mescid-i Kubadbeğ	23	27	4
Mahalle-i Mescid-i Seyyid Sa'sa'a	10	15	4
Mahalle-i Mescid-i Hacı Seydi	8	10	1
Mahalle-i Mescid-i Tâceddin	18	24	5
Mahalle-i Mescid-i Hacı Ahmed-i Müderris	40	47	7
Mahalle-i Mescid-i Sülûkf	45	54	8
Mahalle-i Mescid-i Hacı İzzeddin	25	32	6
Mahalle-i Mescid-i Ablak	26	34	8
Mahalle-i Mescid-i Hasırcı	39	53	13

10741 olan gayr-i müslim nüfusun 146'sı Yahudi, 524'ü Şemsî, 804'ü Nasturi, 2485'i Süryani ve 6782'si Ermenidir. Bu tarihte gayr-i müslim nüfusun kentte fazla oluşu, şehirde başlayan imar hareketleri, dokumacılık, kuyumculuk, marangozluk ve benzeri el sanatlarındaki gelişme sebebiyle usta, kalfa, işçiye duyulan büyük ihtiyaç yüzünden, civar köy ve sancaklardan gayr-i müslim halkın gelip yerleşmelerinden kaynaklanmaktadır. Hristiyan nüfus 27 cemaat halinde Küçük Kilise, Hıdır İlyas, Mar-Kozma, Meryem (Meryamana), Nasturi kiliselerine bağlı idiler. Taşdıkları cemaat adlarına göre, bunların bir kısmı Cıska, Atak, Eğil, Hasankeyf, Sasun v.b. taraflarından gelmişlerdir. Bunların mahalle, bağlı oldukları kilise, hane ve nüfus durumları aşağıdadır (3):

Mahallein adı	Bağlı oldukları kilise	Mücerred	Hane	Nüfus
Hıdır-İlyas	Hıdır-İlyas	11	150	761
Halif	"	17	42	227
Muşlu-şehr	"	10	51	265
Muşlu-beratf	"	14	65	339
Mar-Kozma	Mar-Kozma	58	188	998
Küçük Kilise	Küçük Kilise	5	158	795
El-Deylecu	"	1	13	66

(3) Her hane beş nüfuslu kabul edilmek ve buna mücerredler eklenerek nüfus miktarı tesbit edilmiştir.

Egillu (Eğilli)	"	6	17	91
Hadeneflu	"	5	15	80
Meryem (Meryana)	Meryem Kilisesi	19	155	794
Hısn-ı Keyf	"	14	28	154
Seyhi	"	11	33	176
Ka'ablu	"	5	20	105
Namselu	"	5	14	75
Tevratf	"	8	35	183
Nakkaş	Nakkaş Kilisesi	84	346	1814
Bekcili	"	9	51	264
Atakf	"	26	100	526
Cıskalü	"	4	54	274
Hacfkü	"	4	13	69
Hırzolu	"	13	43	228
İncelu	"	10	38	200
Sasunf	"	28	87	463
Süleymanf	"	—	64	320
Şemes	Mar—Kozma	54	94	524
Nasturi	Nasturi	64	148	804
Yehuda	"	11	27	146
Toplam		496	2049	10741

Aynı Tahrir Defterine göre (BA., 200, sf. 1), 1540'ta Amid Sancağının nüfusu 142576 olup bunun 41851'i gayr-i müslimdir. Diyarbakır Vilâyetinde ise, 1520—1530 yılları arasında 72.675 müslim ve 11.979 gayr-i müslim olmak üzere 84.654 haneden oluşmaktadır. Beş misline göre hesaplanan nüfus toplamı, 363.375'i müslim ve 59.895'i gayr-i müslim olmak kaydıyla 423.270'tir (4).

Yapılan bir başka çalışma, bize bu tarihlerde Âmid'in Osmanlı şehirleri arasında nüfus bakımından da önemli bir merkez durumunda olduğunu göstermektedir (5):

Şehirin adı	1520 yılı öncesi	1520-1530 yılları
Âmid	14 344	18 492
Ankara	.....	14 872
Atina	.....	12 633
Kayseri	11 187	.....
Konya	.....	6 127
Sarayova	.....	5 632
Sivas	3 396	5 560
Sofya	.....	3 899
Tokat	17 328	8 352

Bu dönemde, kuşatma sırasında hasar gören Nebi, Safa, Lala Bey camilerinin onarıldığını, Ulu Camiin Şafîiler bölümünün inşa edildiğini, birçok yeni cami,

(4) Ömer Lütfi Barkan, *Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*, Türkiye Mecmuası, c. X, 1953, sf. 11.

medrese, ve bunlara gelir sağlamak için de dükkân, ev, hamam, saray, köşk, ding, değirmen yapıldığını görmekteyiz. Tapu tahrir defterlerine göre 1540'ta Diyarbakır şehrinde mevcut olan bu tür yapıların vakıflarını ve yıllık gelirlerini gösteren aşağıdaki tablo, bu konuda bir bilgiye sahip olmak için yeterlidir, sanırım (6).

Cami veya mescidin adı	Yıllık toplam geliri (akçe olarak)
Camii Kebir	84 447
Şeyh Matar Camii	5 292
Safa Camii	5 212
Lala Bey Camii	2 612
Sinoğlu Camii	1 608
Muhammed Paşa Camii	109 955
Husrev Paşa	222 966
Nebi Camii	5 901
Hacı Abdurrahman	996
Hoca Ahmed	4 748
Alaca	1 698
Ala'addin el-Reşid	820
Havace Ali	936
Şeyh Baştin	2 784
Hacı Bekir Siirdi	600
Yiğit Ahmed (Seyyid Ca'feri)	4 000
Hacı — oğlu	1 500
Hacı Hamza (Kale İçinde)	1 930
Hacı Hıdırşah	1 320
Derviş Hüseyin	1 272
Hacı Hüseyin Çelebi	2 028
Ukayl	2 414
İmadi	6 324
Kavvas (Havace İsmail)	3 156
Kastal	3 620
Köprü Yapan	1 416
Kubad Beg	1 200
Kubbe-i Cedid	984
Mu'allak-ı Kebir	5 292
Muhammed Rış-i Cedid	936
Kal'a-i Nasıf	2 712
Hacı Osman	5 892
Rış-i Atik	1 566
Rufai	804

(5) Ömer Lütfi Barkan, aynı araştırma, sf. 22; M. Mehdi İlhan, dip notu 2'de yazılı İngilizce doktora tezi.

(6) Bu liste, Mehmed Mehdi İlhan'ın Diyarbakır Dicle Üniversitesi'nce 14-16 Kasım 1989 tarihleri arasında düzenlenen "Tarih, Kültür Ve Sanat Dünyamızda Diyarbakır Sempozyumu"nda sunduğu XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehri Ve nüfusu: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar başlıklı bildirisinden de istifade edilerek hazırlanmıştır.

Sa'saa	5212
Hacı Seydi	1368
Sinan	1212
Suluki (Sulukiye)	2758
Taceddin	2574
Hacı Yusuf	720
Hacı Yusuf Büzürk	1656

Defterde üç tane de Medrese kayıtlıdır. Bunlardan Mes'udiyye'nin 42 542, Şuca'iyye'nin 12 502 akçe yıllık gelirleri var. Husrev Paşa Medresesi ile Şeyh Abdurrahman Medresesi'nin gelirleri cami ve mescidlerine bağlı olarak yukarda gösterilmiştir.

Bu mescidlerden *Hamza Bey*, *Taceddin* ve *Hacı Yusuf Büzürk* mescitleri Akkoyunlu döneminden kalmadır. (Bkz. sf. 462—463). *Muallak Camii*, Deva Hamamı karşısında, dört yolun çatımında idi. Dört sütun üzerine bina edilmiş minaresi, bu tür mimarîlerin ilk örneği sayılırdı. Birinci Dünya Savaşı sırasında belediyece yıktırılarak arsası, genişletilen caddeye katıldı (Bkz. sf. 457). *Sultan Sa'saa Camii* ise, Diyarbakır'ın ilk Müslüman Valisi Sultan Sa'saa'ya izafeten yapıldığı söylenen bir cami idi. Minaresizdi. H. 1277 (m.1860) tarihinde Gevranizâde Ömer Bey tarafından tamir ettirilmiş ve h. 1300 (m. 1904)'de camie bir de minare ilave edilmişti. 1926'da Belediye başkanı Nâzım Önen zamanında yıktırılarak yeri park haline getirildi. Şimdiki belediye binasının doğu bitişiğinde idi.

Alaca, Ala'addin el-Raşit, Havaca Ali, Şeyh Baştin, Hacı Bekir Siirdî, Hacıoğlu, Hacı Hüseyin Çelebi, İmadi, Köprü Yapan, Kubad Bey, Muhammed Riş-i Atik, Rufaî, Hacı Seydi, Sinan mescidlerinin yerlerini bile tesbit edemedik

SİNOĞLU CAMİİ : Buna *İbn-i Sin Camii* de denilir. Yapılış tarihi bilinmiyor. XVI. Yüzyılın başlarında, 1518—1540 tarihleri arasında yapılmış olduğu söylenebilir. 1863 tarihine kadar cami olarak kullanılırdı. Bu tarihten sonra, on yıl kadar *Sübyan Mektebi* oldu. Sonra tekrar cami haline getirildi. 1944'te Vakıflar Bölge Müdürlüğüne satıldı. Alan şahıs tamir ettirerek cami halinde halkın ibadetine açtı. Kazancılar Çarşısı yanındadır.

Evliyâ Çelebi, bu caminin Şemsi Efendi adında bir zat tarafından yaptırıldığını yazar ve şu efsaneyi anlatır:

"Şemsi Efendi Camii, Sinoğlu Camii adıyla meşhurdur. Bu ad ile şöhret bulmasının sebebi odur ki, bu camii yaptıran Şemsi Efendi merhum, ana rahminde iken, değerli babası, gazaya gider. Karısı hamile olduğundan 'İlâhî bu ehlimin karnındaki evlâdımı sana emanet eyledim' diyerek gazaya gider. Fetihten sonra gelir görür ki karısı ölmüş. Mahalle ahâlisinden karısının mezarını sorup:

'Biz gazaya gittiğimiz vakit, ehlimizin (karımızın) karnındaki evlâdı, tam itikad ile o Kadir ve Kayyum'a (Cenab-ı Hakka) emânet vermiştik. Elbette o evlâd, yer ve gök âfetlerinden muhafazalıdır.' diye mezarlığa varıp karısının mezarına selâm verir. Hemen mezarın içinden masum bir ses:

'Ve aleyküm selâm yâ din uğruna cihad yapan babam!' der. Bundan, orada hazır olanlar şaşırıp mezarın kapısını açarlar. Görürler ki, üç yaşına basmış, yüzü ayın ondördü gibi parlak bir erkek çocuğu, ölü anasının sağ tarafında yatıyor. Anasının sağ tarafındaki memesi asla çöremeyip o masum vâlidesinin memeciğini sır sır emiyor. Cenab-ı Hak kadirdir (.....).

Sonra babası sine gerip (göğsünü gerip) evlâdını kucaklayarak mezarı örter. O masum çocuk gayet güzel olmakla 'Şems' derler. Halkın dilinde, mezardan çıktığı için 'Sinoğlu' derler. Sonra bu Şemsi Efendi Diyarbakır içinde kutupluğa kadar yükselip kerametler gösterir. Mevcut parası ile bu nurlu camii yaptığından camie de *Sinoğlu Camii* derler. Ruhaniyetli bir latif camidir." (7).

Caminin batıya bakan cephesinin bulunduğu sokağa, "Bismillâh küçesi" denilir. Artık mazıya karışmış bir inanca göre: üç yıl mezarda yaşamış ve sonra çıkıp kerâmet ehlinde olmuş bir zatın anılarını yaşatan, ruhunun her an dolaştığı, camiinin bulunduğu bu sokak tekin olamayacağından, sokağa besmelesiz girmekten sakınmak lâzımdır.

Hacı Hızır Şah Mescidi: Behram Paşa Camii civarında idi. 1873'ten sonra bir süre *Sübyan Mektebi* olarak kullanıldı. Sonra Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından satıldı. Alanlar, ev haline getirdiler.

Derviş Hüseyin Mescidi: Ulu Cami ile Nebi Camii arasında, aynı adı taşıyan mahallede idi. Vakıflar Bölge Müdürlüğüne satıldı. Alanlar, ev haline soktular.

Yiğit Ahmed Mescidi için sf. 493, dip notu: 2'ye bakınız.

Hacı Osman Mescidi: Kaşıkbudak, Yiğit Ahmed, Hacı Büzürk mahalleleri arasında yer alan Hacı Osman Mahallesi'nde idi. Vakıflarca satılmış, arasasına ev yapılmıştır.

İmam Ukayl Mescidi: Demirciler Çarşısı'nda idi Vakıflarca tasfiye edildi.

Kavvas Mescidi: Şehrimizde bu adı taşıyan iki mescid vardır: *Kavvas-ı Kebîr*, *Kavvas-ı Sağır*. Bunlardan ilkinin Hoca İsmail adlı bir zat tarafından, diğerinin Kemâleddin ve Cemâleddin kardeşler tarafından yaptırıldığı anlaşılıyor. Bu sonuncusunun mimarî durumu hakkında Prof. Dr. Metin Sözen'in *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* kitabında ayrıntılı bilgi vardır (sf. 125—127). *Kavvas-ı Kebîr Mescidi*, Büyük Kavas Mahallesi'nde, diğeri de Küçük Kavas Mahallesi'ndedir.

(7) Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, c. 6, sf. 124—125

**KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN'IN DİYARBEKİR EYÂLETİ
KANUNNÂMESİ HÜKÜMLERİ**

"Diyarbakir iki tuğlu vezirliktir. Padişah tarafından valilerine giden mübarek emirlerde Düstûr-i mükerrerim, müşîr-i mufahhamım ıstılahı yazılıdır. Kanun üzere vezirinin hası on iki kere yüzbin ve altıyüz altmış (1 200 600) akçedir. Hepsini onaltı sancak olup, beş sancağı da hükûmettir. On dokuz sancağının onikisi diğer memleketin eyâletlerindeki gibi olup, timar ve zeâmetlidir. Beyi devlet tarafından tâyin ve azlolunur. Ama sekiz sancağı Kürt beylerindir. Fetih sırasında Bıyıklı Mehmed Paşa'nın arzı ile o beylere hatt-ı şeriflerle yurtluk ve ocaklık adıyla verilmiştir. Azil ve nasb kabul etmezler. Beylerden birisi ölünce oğullarına veya akrabasına verilir. Bir sefer olsa zeâmet ve timâr erbabı alay beyi ve yeniçeri başlarıyla, Diyarbakir vezirinin kolunda sefere eşerler. Ferman olunan hizmete gelmezlerse sancakları başkasına verilir.

Bu sancaklardan başka beş sancak dahi mefrûzülkalem ve maktûül kadem hükûmetler olarak yazılmıştır. Bunların içindeki timar ve zeâmet hâkimleri, mülkiyet üzere tasarruf ederler. Mahsulleri ne ise hâkimlerine aittir. Bunlara yazılacak padişah emirlerinde Cenab lâkabı kullanılır.

Diyarbakir'in Osmanlı sancakları şunlardır:

Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hısn-ı Keyf, Çemişgezek, Siirt, Meyyâfarkîn, Akçakale, Kurb-ı Nusaybin, Habur ve Sincar. Âmid sancağı paşa tahtıdır. Bu Sancakların hâkimi hep Osmanlı beyleridir. Yurtluk ve ocaklık sancakları şunlardır:

Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik. Bunlar kanun üzere ocaklık iken, beyleri evlâdsız ölünce Osmanlı sancağı olmuşlardır. Âmid eyâletindeki hükûmetler şunlardır:

Cezire, Eğil, Genç, Palu, Hazo, Bu beş hükûmet, serbest mîrmîranlık pâyesiyile hâkimlerine verilir. Ama yine vezir ile sefere eşmeğe (gitmeğe) memurdurlar. Mîr Şehrî, Mîr Pesan, Mîr Pozan, Mîr Hançuk gibi üçyüz kadar boy yiğitleri vardır. Timar defterdarı, defter kethüdâsı, mal defterdarı vardır. Hası 40 399 akçedir. Paşa tahtı olan Âmid livasında 9 zeâmet, 168 timar vardır. Bu sancağın kanun üzere cebelleriyle ikibin tam silâhlı askeri olur.

Diyarbakir Eyâletindeki ocak beylerinin ve hâkimlerinin hasları:

Hazo mirlivası hası 219 999, Ergani mirlivası hası 200515, Siverek mîri hası 403043, Atak mîri hası 447200, Tercil mîri hası 445300, Çermik mîri hası 214000, Hısn-ı Keyf mîri hası 203955, Eğil ocaklık hası 296750, Çapakçur mîri hası 370000,

Çemişgezek mîri hası 334273, Safhan mîri hası 349007, Siirt mîri hası 223772, Akçakale hası 200000, Mîr Pesan ve Pozan hası 100000, Kulp ocaklık hası 166668, Mîr Hancun hası 427800, Pertek mîri hası 380000, Genç mîri hası 278300, Kara Âmid hazine defterdarı hası 140395, Diyarbakir defterdarı ketühâdısının hası 100924, zeâmet defterdarının hası 80000.

Diyarbakir eyâletinin askerî hâkimlerini beyan eder:

1 – Hepsine zâbit, serdar-ı muazzam Diyarbakir veziridir. 2 nci kethüdâsıdır. 3 üncü Cezire hâkimi, 4 üncü Eğil hâkimi, 5 inci Genç hâkimi, 6 ncı palu hâkimi, 7 inci Hazo hâkimi yukarda hasları yazılı 18 adet beyler de buna eklenirse 25 hâkim olur. 26 ncı defterdarı, 27 nci çavuşlar kethüdâsı, 28 nci zeâmet defterdarı, 29 uncu defter emini, 30 uncu çavuşlar emini, 31 inci çavuşlar kâtibidir; 32 nci alay beyi, 33 üncü çeribaşıdır. Her sancakta birer alay beyi ile birer çeribaşı olmakla 38 adet zâbit ilâve olununca 70 eder. 71 inci sipâhi kethüdâ yaveri, 72 inci yeniçeri serdarı, 73 üncü kale dizdarı, 74 üncü Rûznâmeci Hüseyin Efendi, 75 inci beytûlmalcı, 76 ncı şehir voyvodası, 77 inci muhtesib ağası, 78 inci gümrük bacdarı, 79 uncu muhassıl haraç ağa, 80 inci hâne avâzıcısıdır. 81 inci şâhbenderdir.

Velhasıl 300 kadar boy beyleriyle beraber Diyarbakir'de 400 kadar hâkim çıkıyor. Bunlar örf hâkimleridir.

Âmid şehri 500 akçelik mevleviyettir. Ruus-ı hümayûn ile, padişah tarafından dergâh-ı âli kapıcılarından keçeli muhızır-başısı ve keçeli yeniçeri çukadarı vardır. İhtişamı olsun diye atına saçaklı abayı vurur. İdaresinde nâhiye nâibleri vardır. Bu nâhiyelerinden mollasına senede âdilâne olarak 40 rûmî kese hasılı olur. Paşasına da bu geniş eyâletten yüzbin kuruş olur. Ahâlisi Şâfi mezhebindedir. Her mezhepten müftüsü, ayrıca nakîbüleşrâfı vardır." (1)

(1) Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, c.6, sf. 117 – 120.

V.

KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN ADINA ÂMİD'DE KESİLEN SİKKELER

Kanunî Sultan Süleyman adına Âmid Darphanesi'nde kesilen sikke adedi 25'tir. Bunun on tanesi altın, altı tanesi gümüş ve dokuz tanesi bakır (mangır) paradır. İki hariç (senesi kesik), diğerleri h. 926 (m. 1520) tarihlidir.

Bunlardan birer örnek vermekle yetineceğiz.

ضارب النضر
حب
صا المز والنضر
في البر والبحر

Şekil 23

ن. ساء ن
سلطان سلما
بن ن ساء
سلطان سليم
عن اميد
الضربة ضرب في
٩٢٦
سنة

Nu. 7

Altın sikkelerden birinin ön yüzünde *daribün nadri sahibül izzı vennasri filberri velbahr*, öbür yüzünde ise *Sultan Süleyman Şah bin Sultan Selim Şah azze nasrühü fi duribe Âmid sene 926* yazılıdır. Sikke 3,50 gr. ağırlığında, 20 mm. kutrundadır (Şekil 23 Nu. 7).

ن د
[سلطان امال]
شاه
سليمان
[سليم شاه]

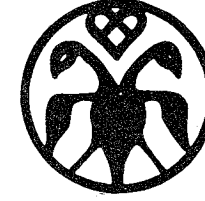
Şekil 24

مسلم بن
امد
ضرب
٩٢٦
سنة

Nu. 8

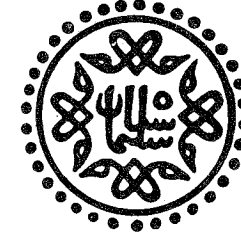
Gümüş sikkelerden birinin ön yüzünde *Sultanül âdil Süleyman Şah bin Selim Şah*; öbür yüzünde, ortada: *Âmid*, çerçevesinde *azze nasrühü duribe 926 sene* yazılıdır (Şekil 24 Nu. 8). Sikke, 15 mm. çapında, 1,10 gr. ağırlığındadır.

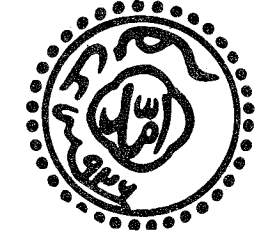
Nu. 9

Bakır sikkenin (mangır) bir yüzünde nakış var Diğer yüzünde, ortada: *Âmid*, çevresinde: *azze nasrühü duribe sene 926* yazılıdır. (Nu. 9). Sikke 17 mm. kutrunda, 5,90 gr. ağırlığındadır (1).

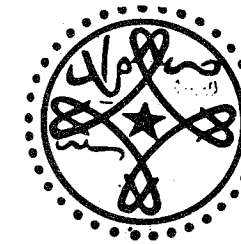

Şekil 25

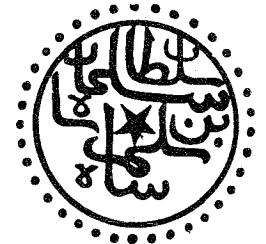

Diğer mangır sikkeler değişik nakışlıdır. Bunların tümü h. 926 tarihlidir. Bunlardan 4 tanesini değişik nakışı ve yazılı oldukları için örnek olarak veriyoruz.

Bunlardan birinin ön yüzünde: *Süleyman Şah*, öbür yüzünde: *Azze nasrühü sene 926*, ortada: *Âmid* yazılıdır. Mangır, 12,15 mm. çapında, 2,80 gr. ağırlığındadır (Şekil 25).

Şekil 26

İkinci mangırın bir yüzünde: *Duribe Âmid*, diğer yüzünde *Sultan Süleyman Şah bin Selim Şah* yazılıdır. Mangır, 15 mm. kutrunda, 2,36 gr. ağırlığındadır (Şekil 26).

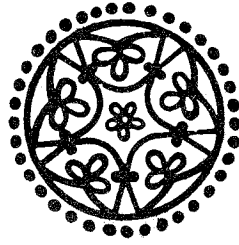

Şekil 27

Şekil 28

Üçüncü mangırın bir yüzünde nakış, diğer yüzünde, *Duribe sene 926*, ortada *Âmid* yazılı (Şekil 27). Mangır, 15,18 mm. çapında, 2,98 gr. ağırlığındadır.

Dördüncü mangırın yine bir yüzü nakışlı, diğer yüzünde ise, *Duribe sene 926*, ortada: *Âmid* yazısı vardır (Şekil 28). Mangır, 20,5 mm. kutrunda, 4,99 gr. ağırlığındadır(2).

(1) Nuri Pere, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul 1968, sf. 110, 113-115; İbrahim Artuk, *Kanunî Sultan Süleyman Adına Kesilen Sikkeler*, TTK yayını, Ankara 1972, sf. 13-21; İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, a.g.e., c.e.sf. 507-508.

(2) Cüneyt Ölçer, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, İstanbul 1975, sf. 169-170

VI.

VALİ HASAN PAŞA VE DİYARBAKIR'DAKİ ESERİ

Kanunî Sultan Süleyman Macaristan'ın Sigetvar Kalesi Önündeki otağ-ı hümayûnunda 7 Eylül 1566 günü vefat etti. Selim II., babasının ölümünü bildiren Sadrâzam Sokullu Mehmed Paşa'nın mektubunu aldıktan üç gün sonra, yanında hocası Atâullah, lalası Tütünsüz Hüseyin Paşa ve musâhibi Celâl Bey olduğu halde, Kütahya'dan hareket ederek 24 Eylül 1566'da İstanbul'a vardı ve tahta oturdu. Bu sırada Diyarbakır valisi Halhallı Behram Paşa idi.

Behram Paşa h.975 (m.1567) tarihinde bu görevden alınarak yerine Köse Husrev Paşa atandı. Husrev Paşa bu görevde üç yıl kadar kalmış, h. 978 (m.1571) yılı sonlarında Sokulu Mehmed Paşa'nın oğlu Vezir Hasan Paşa Diyarbakır valiliğine atanmıştır (1).

Bu tarihte Âmid kuyumculuğu, ticaret hayatı çok gelişmiş bir durumda idi. Kuyumcular başı Ahmed Çelebi ve kalfalarının altın ve gümüşten yaptıkları çeşitli süs eşyaları Kanunî Sultan Süleyman'ın bile ilgisini çekmiş, beğenisini kazanmıştır. Hamravat suyunun şehre getirilmesini Padişaha arz edenlerin arasında Ahmed Çelebi de vardır. Kanunî Sultan Süleyman'ın Âmid'e üçüncü gelişlerinde Şehzade Selim de ona refakat etmişti. Bu sırada Ahmed Çelebi, Vali İskender Paşa'nın aracılığıyla Şehzadeye takdim kılınmış, kuyumculuktaki benzersiz ustalığı Şehzade Selim tarafından da takdir olunmuştur. Hattâ Şehzade bazı nefis mücevherler satın almak suretiyle iltifatta bulunmuştur (2).

(1) Bu tarih Kesin değildir. Ali Emîrî, Hasan Paşa'nın h. 975'te atandığını ve 978'de ayrıldığını yazar (*Kuyumcu Ustası Ahmed Çelebi-i Âmidî*, ÂMİD-İ DEVDÂ = Kara-Âmid dergisi, s. 2, sf. 22); M. Tayyib Gökbilgin, "980 (24 ramazan = 27 Şubat 1573)'de ilk baharda sefere çıkacak donanmaya tüfekçi ve piyâde hazırlanması emrini aldığı zaman, Diyarbakır beylerbeyliğinde idi (Başvekkâlet arşivi, Mühimme defteri, nr. 21, sf. 62). Ertesi seneler (981 ve 982) bu vazifede kaldı (muhtelif meşeler hakkında divanın kendisine yolladığı hükümler için bk. Mühimme defteri, nr. 25, sf. 10, 14, 15, 229). 984 (25 receb = 18 Ekim 1576)'te Rakka'da Bellice nâhiyesi hâsırlarını ve bu civarda 80 köyü yağmalayan urban'ı te'dip için verilen emirde kendisinden sâbık Diyarbakır beylerbeyi Hasan diye bahsedilmesinden, onun bu vazifeden ayrıldığını" tesbit eder (İA., "Hasan Paşa" mad., c. 5/1, sf. 325); Orhan Köprülü, "Hasan Paşa'yı ilk olarak 1561'de Bosna sancak beyi olarak görüyoruz. 1573'te Diyarbakır, daha sonra Erzurum beylerbeyi olarak vazife görmüş" olduğunu yazar (TA., aynı madde, c. 19, sf. 22); *Sicill-i Osmanî*'de 978'de Diyarbakır beylerbeyi olduğu kayıtlıdır (c. 2, sf. 137). Diyarbakır salnâmelerine göre h. 978'de Diyarbakır valiliğine atanmış ve bir yıl bu görevde kalmıştır.

M.T.Gökbilgin'in verdiği tarihler, arşivdeki belgelere dayandığından, bu tarihleri kabul etmek yerinde olur.

(2) Ali Emîrî, aynı araştırma, sf. 22.

Hasan Paşa İlk kuyumcular için bir çarşı yaptırdı. Sonra bu çarşıdan Ulu Cami'e doğru bir kol atarak Ketenciler adıyla bilinen çarşısı buna ekledi (*Ketenciler Çarşısı*, I. Dünya Savaşı sırasında harap olmuştur). *Kuyumcular Çarşısı*'nda yapılan hazır bilezikler, haplar, kişniş gerdanlıklar, avizeler, hançerler v.b., *Ketenciler Çarşısı*'ndaki dükkânlarda satılırdı (3). Bu iki çarşısı da yeterli görmeyen Hasan Paşa, bu işler için bir han yaptırmayı tasarladı ve kısa bir süre sonra inşasına başladı. Ancak bu sırada başka bir göreve atandığından, inşaatın tamamlanması vekil bıraktığı kişiler ve bunlara yardımcı olan yeni Diyarbakır valisi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın desteğiyle oldu.

Hasan Paşa Bosna sancak beyi iken beylerbeyliği pâyesiyle Diyarbakır valiliğine atanmış ve buradan Erzurum valiliğine verilmiştir. 1577'de Şam beylerbeyi olmuş (4), çeşitli görevlerde bulunduktan sonra (5) 1593'te vezirlik pâyesiyle Budin beylerbeyliğine gönderilmiştir. 1598'de Bağdad beylerbeyliğine getirilen Hasan Paşa 1601'de Kara-Yazıcı isyanını bastırmakla görevlendirilmiştir.

Hasan Paşa, Elbistan yaylasında yapılan savaşta Kara-Yazıcı kuvvetlerini hezimete uğrattı. Kara-Yazıcı Canik dağlarına kaçtı. Onları takip eden Hasan Paşa, kuvvetlerinin azlığı sebebiyle, daha ileri gidemeyerek Tokat'a vardı.

Bu sırada Kara-Yazıcı ölmüş, yerine kardeşi Deli-Hasan geçmişti. Deli-Hasan, Şahverdi, Yulvar-Kısdı gibi azılı birtakım eşkiyalarla güç birliği yaparak, önce, Hasan Paşa'nın Diyarbakır'dan (bazı kaynaklara göre Bağdad'tan) gönderilen ağırlığını yağma ettiler, sonra gidip Tokat kalesini kuşattılar. Hasan Paşa, gönderilecek askerî yardımı beklemekte olduğu için, kaleye sığınmıştı. Kuşatma sırasında, kaleden çıkan birisinden, Hasan Paşa'nın her sabah kapı önünde tahta perde ile çevrilmiş bir yerde oturduğunu öğrenmeleri üzerine, bir gün onu şehit etmeği başardılar (Nisan 1602).

Hasan Paşa'nın yağma edilen ağırlığı arasında, Ahmed Çelebi'nin altın, gümüş, elmas, yakut, zümrüt gibi kıymetli taşlar kullanarak on yılda yaptığı güzelliği dillere destan olmuş, çok değerli Ravza-i Bihişt (Cennet bahçesi) adlı eser de vardı. Bun-

(3) Ali Emîrî, aynı araştırma, sf. 22-23

(4) 15 Cemâziyelevvel 985 (31 Temmuz 1577) tarihli bir emirnâmede, Hasan Paşa'ya, Şam'a acele gitmesi, Erzurum beylerbeyliğine yeni atanan Behram Paşa'nın göreve başlamasına kadar işleri idare edip, kalenin inşasına başlayacak güvenilir birisini serdar bırakması hususunun buyrulduğu görülüyor (BA. Mühimme defteri, nr. 31, sf. 132).

(5) "Revan'ın fethinde ve kalesinin inşasında, Şam beylerbeyi sıfatıyla, vazife aldığı, Diyarbakır beylerbeyi Mehmed Paşa ile birlikte, Ağrı Dağı'na kadar uzayan bir akın neticesinde, Kara-Veli denilen ve zaman-zaman ordunun ağırlıklarına hücumu görülen şakîyi ele geçirdiği" bilinmektedir. (Âlf, a.g.e., vrk. 564).

(6) Ali Emîrî, a.g. araştırma, sf. 23-25. Kuyumcu Ustası Ahmed Çelebi, 1010 (m. 1601-1602) tarihinde vefat etmiştir.

dan başka, Hasan Paşa, Mevlânâ'nın Konya'daki türbesi için gümüşten yapılmış çok süslü ve değerli bir kapı yaptırmıştır. Türbenin ikinci kapısı, bu kapıdır ve üzerinde h. 1008 (m. 1599—1600) tarihinde Hasan Paşa tarafından yaptırılıp armağan edildiğini gösteren şu kitâbe vardır: (6):

صدر اعظم محمدك خلفي

وزرا سرورى حسن پاشا

آستانه باب منلائك

ايتدى الف وثمانده اهدا

١٠٠٨

HASAN PAŞA HANI

Ulu Caminin doğu yönü karşısında ve Gazi caddesi üzerindedir. Güzel bir Osmanlı yapısıdır (Şehir Planı nu. 22).

1612 yılında şehrimizi gören Polonyalı Simeon, Seyahatnâmesinde bu han için şunları yazar:

«Şehre girdikten sonra Hasan Paşa Hanı'na indim. Muazzam kârgir bir bina olan hanın 500 beygiri barındırabilen yeraltında iki büyük ahır, çok güzel bir havuzu, üç kat üzerinde birçok kârgir odaları vardı. Hana bitişik olup Bursa'daki Gelincik ve Edirne'deki Alipaşa hanları gibi kemerli, güzel kuyumcuhanı'nda emsâli yalnız İstanbul'da bulunan çok usta kuyumcular, zernişancılar, bıçakçılar, papuççular, Çizmeciler ve diğer zenaat erbabı çalışırlar»(7)

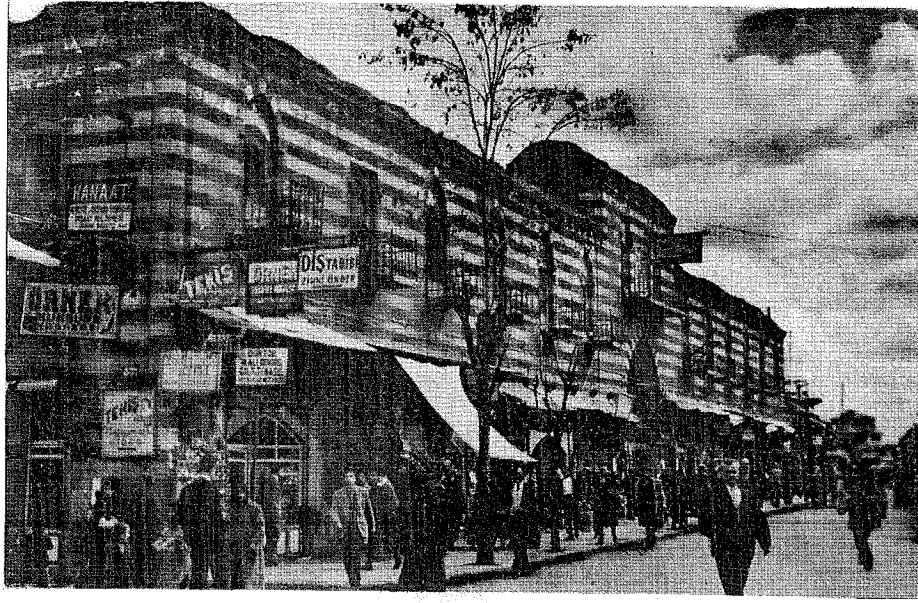
Evliya Çelebi ise, «Kale misal Hasan Paşa Hanı gayet metin ve müstahkem» diye öğer (8).

Yapıyı inceleyen Metin Sözen şunları yazar:

«Diyarbakır'ın ticaret merkezinde yer alan Hasan Paşa Hanı, bugün çeşitli amaçlar için kullanılmakta, bu yüzden çalışma olanakları güçleşmektedir. Buna rağmen az çok kimliğini koruyabilen hanın, en dikkati çeken yerlerinin başında batı cephesi gelmektedir. Alttı beşik tonozlu dükkânların, ortada yapının ikinci katını da taşıyan iki süslü pencereyle dışarı açılan orta kısım, yapının genel çizgilerini tamamlamaktadır. Deliller Hanı'nın yalın ikinci kat penceresine karşılık, burada köşelerinde başlıklı sütuncuklar, üzerinde boşaltma kemerleri veya köşelere

(7) Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'ın Seyahatnâmesi*, İstanbul 1964, sf. 98.

(8) *Evliyâ Çelebi in Diyarbakır*, sf. 154.

Res. 178 — Hasan Paşa Hanı ön cephesi

rastlayanlardaki gibi mukarnaslı dolguları olan pencereler, ikinci katı kuvvetle ortaya koymaktadır.

İki renkli taş sıralarının yatay olarak cephelerde kullanılması, yapıyı olduğundan da uzun göstermektedir. Yine iki renkli olarak yapılmış ana kapı ve pencere kemerlerinde ise bu yatay çizgi kesilmektedir. Yapıyı yukarıda taş konsollar üzerine oturan bir silme sınırlamakta, ve geride han odalarının kubbeleri görülmektedir.

Üzerinde kare çerçeve içinde kûfi yazılı süsü bulunan yapının, batı kapısı dışarı taşkınlık yapmamakta, adeta bir eyvan gibi içeriye doğru derinleşmektedir. Basık kemerli bir kapıdan geçildikten sonra tekrar beşik tonozlu bir kısım gelmekte, avluya bu kısım bütünüyle açılmaktadır. Girişin solunda ve tam karşısındaki merdivenlerden yukarı kata çıkışlar vardır.

Avlunun ortasında bezemesiz başlıklara oturan altı sütunlu, üstü kubbeli bir şadırvan yer almaktadır. Polanyalı Simeon'un sözünü ettiği rengârenk demir parmaklıklarından iz kalmamıştır.

Hafif sivri kemerli, sütunlara dayanan iki katlı revakların avluya bakan yüzleri, tamamen iki renkli taş sıralarıyla zenginleştirilmiştir. Burada batı girişinin tam

karşı kısmı, Deliller Hanı'ndaki gibi dolu yüzeyler olarak düşünülmemiştir. İkinci kata birer eyvanımsı kısım, yanlarına birer pencere konarak derinlik sağlanmıştır.

Alt kat odaları sivri kemerlerle avluya açılmaktadır. Han odalarının duvarlarına da birer kemerle bağlanmış olan revakların üstü çapraz tonozludur. Ayrıca revakların köşeye rastlayan kısımları birer sütun üzerine oturtulmamıştır. Alt kısımları boşlukta, iki yarım sütunla biçümlenen, ayak izlenimini taşıyan bir sistem uygulanmıştır.

Bu handa dikkati çeken bir özellikte, iki katın revaklarında yer alan sütunlarının birbiri üzerine oturmasına rağmen, ikinci katta avluya doğru taşan konsolların bulunuşudur. Bugün yer yer çökmüş olmasına rağmen, bu taşkın kısımların önlerinde demir parmaklıkların olduğu, bunların bağlantı yerlerinde taş ayakların bulunduğu anlaşılmaktadır. Böylece sütunların önünden yapıyı dolanmak mümkün olmaktadır. Revakların gerisinde yer alan odalar, revaklara düz taştan hatıllı bir kapı ve bir pencereyle açılmaktadır. Ayrıca dışardan süslü biçimler gösteren birer pencereleri vardır. Bunların üst örtüleri, anforalarla hafifletilmiş pandantifli kubbedir. Bu tür anfora kullanılması, Anadolu'da eski bir gelenektir, çeşitli çağlardan kalan yapılarda karşımıza çıkmaktadır.

Hasan Paşa Hanı, bugün kuzey ve batı cepheleri dışında, çarşı ve diğer yapılarla kaplıdır. Bu yüzden bütün kimliğiyle ortaya çıkmamaktadır. Batı cephesinde Deliller Hanı gibi Mardin Kapısı yönüne dükkânlarla uzamakta, bitişigindeki çarşıya girişi bulunmaktadır. Batı kapısı dışında, diğer yazıtlı kapısı çarşı içinde kalmaktadır. Buradaki kapılar özellikle doğu kapısı, siyah-beyaz taş süslemesinin dışında iri mukarnaslı bordürleri, geometrik bezemeli rozetler altında mukarnaslı yan nişleri, üstleri süslü ince köşe sütuncuklarıyla, Osmanlı anıtsal kapılarının XVI. yüzyıldaki ilginç örneklerinden biridir.

Deliller Hanı'ndan sonra, aradan geçen süre içinde Osmanlı Mimarisi'nin ulaştığı düzeyi bütün açıklığıyla yansıtan bu yapı, aynı zamanda han mimarisi içinde önemli bir örnektir. Cephelerde hareketli görünüşler içerde de kendini göstermektedir. Şadırvanı, sütunlara dayanan revaklarıyla dış iç bütünlüğüne ulaşmaya çalışılmaktadır.

Bugün dışa bakan pencerelerin çirkin balkonlar haline getirilmesi, içerde yapının kimliğini yok edercesine yerleşilmiş olması, yer yer bozulmalara sebep olmuş, ikinci katın revakları da yıkılmaya başlamıştır» (8).

Hasan Paşa Hanı'ndaki kitâbeler:

Hasan Paşa Hanı'ndaki ilk kitâbe, hanın güney kapısı üzerindedir:

(8) Aynı eser, sf. 197—198

*Şehinşah-ı serfir-i saltanat Sultan Murad ol kim
Adaletle yedi iklimi tuttu serteser adı
Zamanında o şah-i nîkfercâmın Hasan Paşa
Buyurdu bu makam-ı dîlküşanın oldu bünyadı
Dedim bu âfitâb-ı izz-i devlet burcuna tarih
Îlâhî kul mübârek bu ribat-ı şâddâbadi (h. 982)*

İkinci kitâbe, hanın doğu kapısı üzerindedir. Kitâbenin metni:

كشاده باد بشادی همیشه این درگاه
بحق اشهد ان لا اله الا الله

Türkçesi: *Eşhedü en lâ ilâhe illâllâh hürmetine bu kapı daima sevinçle açık olsun.*

Üçüncü kitâbe, hanın çarşı kapısı üzerindedir. Kitâbenin meznî:

قد عمر هذا البناء المشرفة
حسن باشا بن محمد باشا آصف الاعظم
في أيام السلطان مراد خان ابن السلطان
سليم خان خلد الله ملكه

٩٨٢

Türkçesi: *Sadrâzam Mehmed Paşa oğlu Hasan Paşa bu binayı büyüklerin teşrifine tahsis etmek üzere, Sultan Selim oğlu Sultan Murad'ın saltanatı günlerinde, (sene: 982) yaptırdı. Allah mülkünü ebedî kalsın.*

VII.

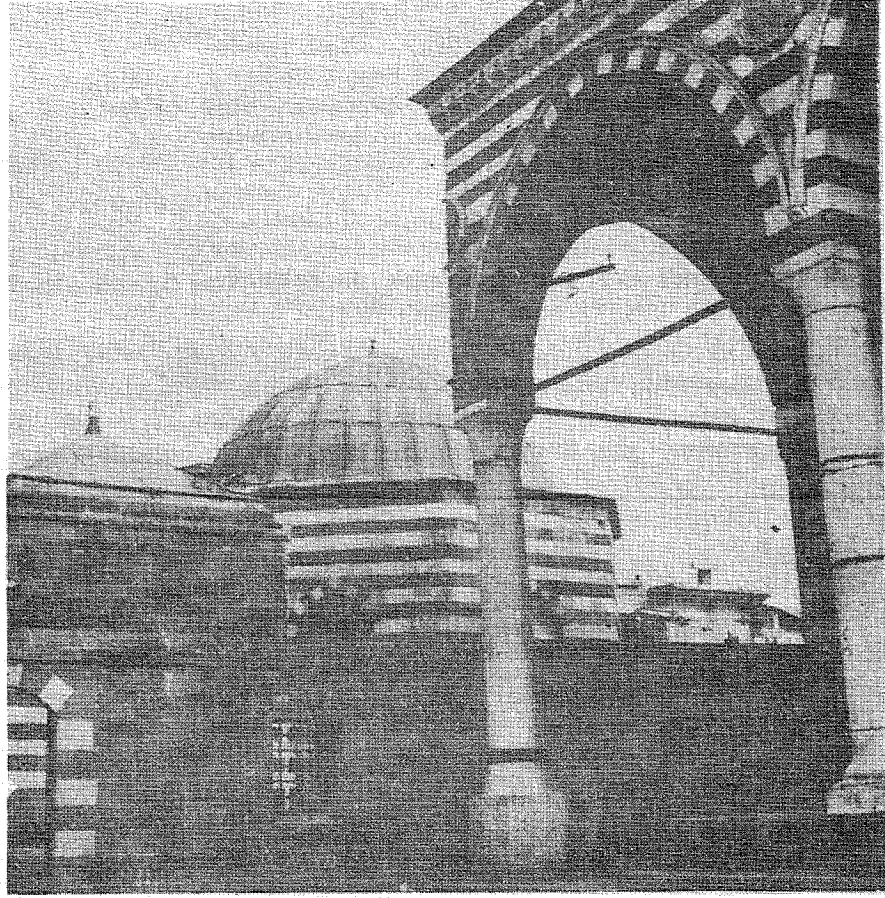
ÖZDEMİROĞLU OSMAN PAŞA VETÜRBESİ

Vezir Hasan Paşa'dan sonra Diyarbakır valisi oldu. Diyarbakır'ın Osmanlı dönemi 15. valisidir.

Ünlü komutan ve devlet adamı, Dağıstanlı bir ailenin çocuğu olan Osman Paşa, Mısır kölemenlerinden iken Osmanlı hizmetine girmiş Özdemir Paşa'nın oğludur. Babasının yanında yetişti ve genç yaşında eyâletinin sancakbeyinden biri oldu. 1561'de Mısır emîrî'l-haclığı görevine getirildi. Babası Özdemir Paşa'nın ölümü üzerine Habeş beylerbeyliğine atandı. Kısa sürede Habeş eyâleti içinde gerekli düzeni ve disiplini sağladı, ayrılan yerleri geri aldı. 1562'de Minas'ı, Tigre toprakları içindeki Enderta'da yenerek Debra'yı eyâletine kattı. Funç Arab sultanlığına karşı Sevâkin kalesini yaptırarak bu yöreyi ayrı bir sancak hâline getirdi. Habeş eyâletinde 7 yıl kalan Osman Paşa, burada kurduğu düzen, gösterdiği yiğitlik ile şöhreti her tarafa yayılan bir kişi oldu. Zamanla, İdarî yetkileri bakımından Mısır Beylerbeyi Koca Sinan Paşa ile araları açıldı. 1567'de Zeydî imamı topal Mutahhar; Osmanlı devletine isyan etti. Beylerbeyi Murad Paşa'yı öldürerek San'a ve Aden'i ele geçirdi. 26 Ocak 1568 tarihinde, San'a ve Aden'i içine alan Yemen beylerbeyliğine atanan Osman Paşa, Mutahhar'ı yenilgiye uğrattı, Tâiz'i geri aldı. Fakat, Yemen isyanını bastırmakla görevlendirilen Şam beylerbeyi Lala Mustafa Paşa'nın işi yavaştan alması, Sokullu Mehmed Paşa'nın Yemen serdarlığına ötedenberi koruduğu Koca Sinan Paşa'yı atamasına sebep olunca, Osman Paşa'nın durumu sarsıldı. Sinan Paşa Yemen'e gelir gelmez onu görevden aldı. Osman Paşa da bir yeni görev almak ümidiyle İstanbul'a döndü. Sinan Paşa'nın tesirinde kalan Sokullu onu Anadolu'daki küçük sancaklardan birine, bir süre sonra da Niğde sancakbeyliğine tâyin etti. Bu görevde iken Kıbrıs fethine katıldı. Adanın fethinden sonra Lala Mustafa Paşa'nın tavsiyesine uyularak 1573'te Diyarbakır beylerbeyliğine getirildi (1). Bu görevde 4 yıl kalan Osman Paşa 1576'da görevden alındı ve yine açığa kaldı. Birbuçuk yıl sonra İran seferinin açılması üzerine Lala Mustafa Paşa'nın ordusuna katıldı. Ordunun ileri hareketinde, Çıldır savaşında gösterdiği kahramanlık övgüyle anılır.

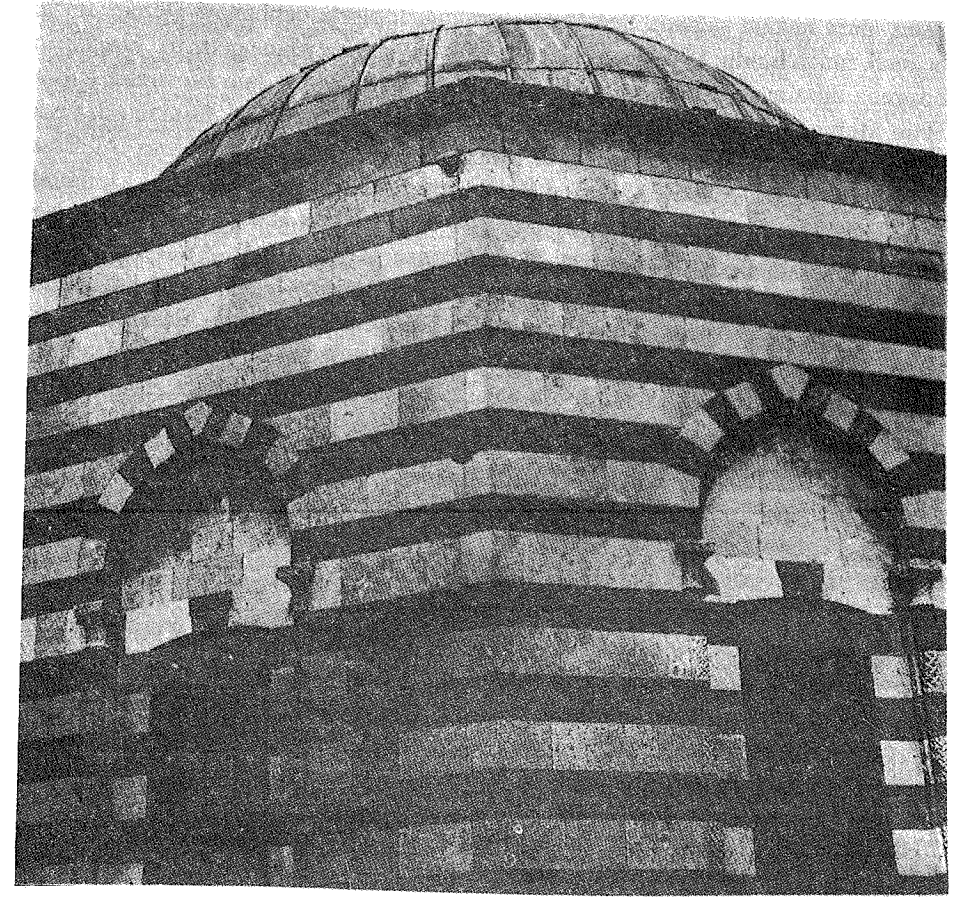
Lala Mustafa Paşa'nın Şirvan'ı fethi sonucu yeniden teşkil edilen Şirvan beylerbeyliğine Osman Paşa, on bin kere yüz akça hâs ve vezâret rütbesi verilerek tâyin edildi. Paşa'nın 1578 ile 1583 yılları arasında bu yörede göstermiş olduğu idarî ve askerî çalışmalarda gösterdiği üstün başarılar, onun şöhretini bir kat daha artırdı ve çağının en babayiğit kahramanı olarak anılmasına neden oldu. «Osman

(1) Diyarbakır Yıllıklarından Osman Paşa'nın h. 979 (m. 1571)'de Diyarbakır beylerbeyliğine atandığı ve 4 yıl bu görevde kaldığı yazılıdır.

Res. 179 — Fatih Paşa Camiinden Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesinin görünüşü

Paşa, bu faaliyetlerde, sâdece cesur bir komutan olarak değil, büyük bir devlet adamı vasıflarını da taşıdığını ispat etmiştir. Beylerbeyliğinin ilk yılında Ereş, Şemâhı ve Bakû kaleleri üçgeninde savunmaya geçen Osman Paşa, üstün İran kuvvetleri karşısında Demirkapı'ya çekilerek bu kaleyi kuvvetli bir üssü'l-hareke hâline getirmiş, Hazar Gölü'nde ilk Osmanlı deniz kuvvetlerini kurmakla sağlam bir savunma sistemi geliştirmişti. Osman Paşa, Şirvan eyâletinde göreve başladıktan sonra, ilk iş olarak, akrabasından eski Manisa Sancakbeyi, Ereş Beylerbeyi Kaytaş Paşa'yı, İran taraflısı olan Şemkür beyi Partal oğlu Ahmet Beyin üzerine gönderdi. Fakat bu sırada, Şirvan'ın eski hâkimi Rumlu Urus (Aras) Han'ın taarruza geçtiğini haber alınca, Ereş savunmasını Kaytaş Paşa'ya bırakarak, Şemâhı'ya çekilmek zorunda kaldı. Urus Han, Ereş'i işgal ettikten sonra Şemâhı'yı da kuşattı. Ancak kuşatmanın üçüncü günü Kalgay Âdil Giray'ın Kırım kuvvet-

Res. 180 — Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi

leriyle imdada yetişmesi üzerine, Urus Han yenilgiye uğrayarak geri çekildi. Bu gelişme sonunda Safevîler, Ustaclu Selman Han komutasında yeniden Şemâhı'ya saldırdılar. Şehirde sokak muharebeleri cereyan ederken Âdil Giray'ın Piyâle Paşa ile birlikte yardıma geldiğini haber alan İranlılar, Şemâhı kuşatmasını bırakarak bu yardımcı kuvvet üzerine yüklendiler ve bir gece baskını ile onları dağıtarak Âdil Giray'la Piyâle Paşa'yı tutsak aldılar. Bu durumda Osman Paşa, daha sağlam ve güvenilir bir kale olan, Demirkapı'ya çekilmeğe karar verdi. Zorlu bir kış mevsiminde, elinde kalan pek az kuvvetle, buraya gelerek tahassun etti. Böylece asıl Şirvan, 1578 aralık ayında, tekrar Safevîlerin eline geçmiş oldu. Bu arada Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa'nın Tebriz yöresine taarruza geçmesi, Osman Paşa'ya

nefes alma imkânı sağladı. Şemâhî'da bıraktığı toplarla cephaneyi Demirkapı'ya taşımak fırsatı buldu. 1579'da yerlilerden (Şirvanlılar) meydana getirdiği birliklerin bozguna uğraması Osman Paşa'nın durumunu sarstı. Fakat tam bu sırada Kırım Hanı Mehmed Giray'ın 80 000 kişilik bir kuvvetle yardıma gelişi, Osman Paşa'nın yeniden güçlenmesine imkân verdi. Hazar Gölü'nde kurduğu filoya Ağustos 1579'da Azak Kalesi Beyi Mehmed Bey'i kapudan tâyin ettiği gibi, ona Derbend Beylerbeyliğini de verdi. Kırım kuvvetleri ise, İran içlerine kadar uzanan, geniş bir akında bulundular. Kış yaklaşıncı, Kırım ordusu geriye döndü. Az sonra Saâdet Giray'ın 10 000 Tatar askeri ile Dağıstan'dan ayrılması, Osman Paşa'yı yine zor durumda bıraktı. Ancak, Dal Mehmed Bey'in Şemâhî'yi başarı ile savunması, durumu düzeltti. Osman Paşa bunun üzerine Bakû kalesini de onartarak İran ordularını Şemâhî ve Bakû önünde tutmağa muvaffak oldu. Ancak, ertesi yıl, Koca Sinan Paşa'nın gevşek geçen İran harekâtı Safevîler'e cesaret vermiş; kuvvetleri gittikçe zayıflayan Osman Paşa, Bakû ve Demirkapı dışındaki bütün şirvan kalelerini bir kere daha boşaltmak zorunda kalmıştı. Durumu İstanbul'a bildiren Osman Paşa'ya Anadolu ve Rumeli'den kefe yolu ile, gerekli takviye kuvvetleri gönderildi. Bunun üzerine yeniden harekete geçen Osman Paşa, 8-11 Mayıs 1583'de, Kaçarlı İmam Kulu ile Beştepe'de karşılaştı. Savaş gece de devam ettiğinden *Meş'aleler Savaşı* adı ile anılan bu muharebeyi Osman Paşa Kazandı. İran ordusu en az 10 000 kişilik bir kayıba uğradığından bir daha Şirvan'a taarruzuna geçemedi ve 1578'den beri bu ülke üzerinde iki devlet arasında süregelen çatışma; Osman Paşa'nın aldığı idarî ve askerî tedbirler sonunda, Osmanlı İmparatorluğu lehine kapanmış oldu. Osman Paşa zeferden sonra, 5 Haziranda, Şemâhî kalesine girdi. Şemâhî Beylerbeyliğine Amasya Sancakbeyi Şâmi Mustafa Beyi tâyin etti. Oradan; Bakû'ya geçerek kaleye, nefis kuyularına ve Hazar donanmasına gerekli düzeni verdikten sonra, Demirkapı'ya döndü. İstanbul'dan aldığı davet üzerine, yerine Kefe Sancakbeyi Cafer Paşa'yı kaymakam bırakarak, 5 yıldır İran serhaddinde çarpışan yorgun askerleri ile, Kuban ve Terek üzerinden Kefe'ye geldi. Osman Paşa, burada 1579'dan beri hükûmetin emirlerini dinlemeyen, kendisine verilen görevleri yapmadığı gibi başına buyruk olmak isteyen Mehmed Giray'ı ortadan kaldırıp, Kırım Hanlığına İslâm Giray'ı getirdikten sonra, Kefe'de bulunan Kapudân-ı Deryâ Piyâle Paşa'nın kadirgasına binerek Temmuz 1584'te İstanbul'a geldi. Devlet erkânı ve şehir halkı, bu ünlü komutanı büyük bir coşkunlukla karşıladılar. Padişah III. Murad tarafından kabul edilen Osman Paşa, Şirvan'da feth etmiş olduğu 17 kalenin anahtarlarını hükümdara teslim etti» (2).

Bu başarılarından dolayı Divân-ı Hümâyûn'da 2. Vezirliğe getirilen Osman Paşa, 28 Temmuz 1584'te Doğu Serdarlığı ile Vezir-i âzamlığa yükseltildi. Bu sırada Mehmed Giray Han'ın oğulları Kırım'da isyan ettiler. Bu isyanı bastırmak için Osman Paşa, 15 Ekim 1584 günü Üsküdar'dan hareket etti. Kış Kastamonu'da

(2) TA., «Osmanpaşa Özdemiroğlu» maddesi, yazar: İ. Parmaksızoğlu, c. 26, sf. 83.

geçirdi. Eski Bosna Beylerbeyisi Ferhad Paşa'yı Kırım isyanını bastırmak göreviyle Sinop'tan Kırım'a gönderdi. Kendisi, Kastamonu'dan Nisan 1585'te hareket ederek 2 Ağustosta Erzurum'a vardı. Burada son hazırlıklarını tamamlayarak Tebriz'i kuşatmaya gitti. Tebriz kısa bir sürede alındı. 20 Ekimde hastalandı. 27 Ekimde Tebriz'den ayrıldı. Şenb-i Gazân'a kadar tahtirevanla taşınan Osman Paşa, burada öldü. Öldüğü zaman 60 yaşında idi. Cenazesi, vasiyetine uyularak kethüdası Yahya Efendi tarafından Van üzerinden Diyarbakır şehrine getirilerek Fatih Paşa Camiindeki türbesine gömüldü (3).

ÖZDEMİROĞLU OSMAN PAŞA TÜRBESİ

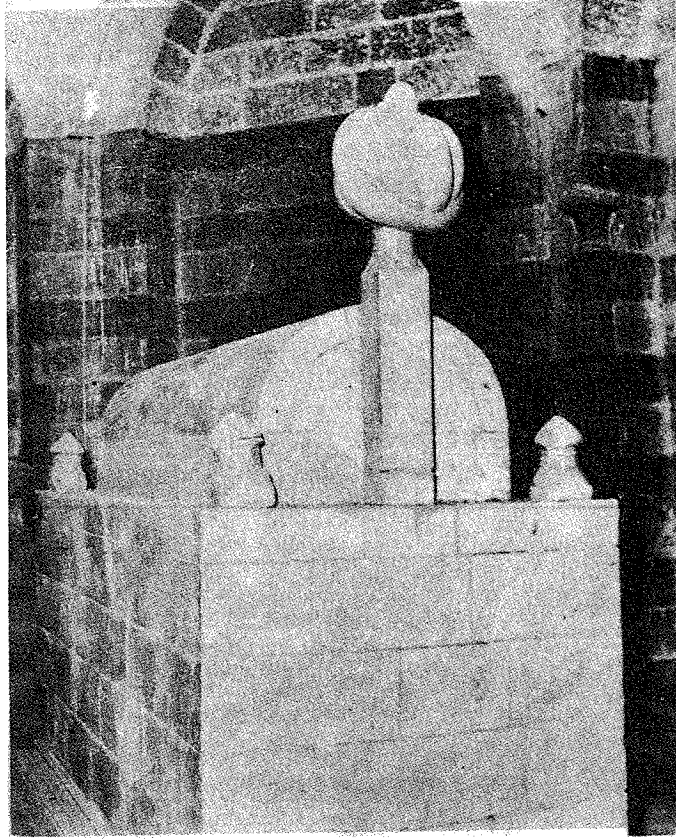
Türbe Fatih Paşa Camiinin doğusundadır. *Tuhfetü'l Mi'marîn*'de türbenin Mimar Sinan'ın eseri olduğu yazılı ise de diğer yazmalarda bu kayıt yoktur. (R.M. Meriç, «Mimar Sinan, Hayatı, Eseri», Ankara 1965, s. 27). Türbe kemerli bir kapıyla caminin avlusuna bağıntılıdır. İstanbul ve diğer büyük Osmanlı kentlerinde uygulamaları görülen bu tip türbe yapıları Diyarbakır'da tektir. Gerçi şehrimizde sekizgen planlı türbeler vardır. Fakat, bunların hiç birinde kubbeli giriş kısmına rastlanmıyor. «Kemerli kapıdan girildiğinde, iki tarafında süslü pencereleri bulunan, daha önce konusunu ettiğimiz kubbeli kısım bulunmakta, üstünde yazıtın yer aldığı kapıdan sonra, ancak ana mekâna varılmaktadır. İçinde sandukanın yer aldığı bu sekizgen kısımda ilk dikkati çeken, kemerlerle hareketlendirilmiş duvarlardır. Bu duvarların tam ortalarında birer pencere yer almakta, böylece içerisi bol ışık alma olanağına sahip bulunmaktadır. İçerideki bu kemer sisteminin sağladığı hareketli görünüm dışarıya yansımış, iki renkli taşlardan hafif sivri boşaltma kemerleri aşağıya süslü köşe sütuncuklarıyla bağlanmıştır.

Yapıda bezemeye çok az yer verildiği halde, taş sıralarının sağladığı değişik görünüş, ister istemez yapıyı olduğundan zengin göstermektedir. Enine renkli taş sıralarını pencere kemerleri kesmekte, üstteki yalın kurşun kubbe sistemi, enine ve dikine çizgileri tamamlamakta ve dengelemekte, böylece yapı bir bütünlüğe ulaşmaktadır» (4).

(3) Abdurrahman Şeref, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, «Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası» c. 4, sayı: 21-24, sf. 1289-1303, 1353-1369. 1417-1443, 1481-1516; TA. «Osman Paşa, Özdemiroğlu» maddesi c. 26, sf. 82-84.

(4) Metin Sözen *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, sf. 181.

Res. 181 — Özdemiroğlu Osman Paşa'nın türbe içindeki mezarı

Türbenin iç kapı üzerindeki manzûm kitâbe şudur:

*Budur Sultan Murad Han'ın vezîri
Ki feth oldu elinde mülk-i Şirvan
Yedi Yıl terk-i taht etti elinden
Hudâbende Muhammed Şâh-ı İran
Teter Han oldu âsî Padişâhe
Anın ref'i olundu buna ferman
Koyub Şirvan'ı gitti âsî Han'e
Kesüb başın yerine dikti bir han
Dönüb Tebriz'i aldı oldu tarih
Cihanda nâm koydu göçtü Osman (h. 993 = m 1585)*

VIII.

BEYLİKLERİN DURUMU VE BUNLARDAN KALMA ESERLER

EĞİL BEYLİĞİ: Lala Kasım Bey h. 942 (m. 1535-1536) tarihlerinde öldü (1). 1518 tarihinde yapılan ilk tapu tahririnden (TD. 64) öğrendiğimize göre, Eğil Mir-livâsı olan Kasım Bey'in Harput'un Ebûtâhir nahiyesi gelirlerinden 127145 akçelik hası vardı. Eğil Sancak beyi hasları toplam sancak hasılatının 0/0 8.2'sini oluşturmaktaydı (2).

Kasım Bey'in büyük bir saygınlığı vardı. Çocuğu yoktu. Vasiyetine uyularak Eğil beyliğinin yönetimi (Bkz. sf. 460, 486—487) Kanunî Sultan Süleyman Divanı'nca kardeşinin oğlu Murad Bey'e verildi. "Murad Bey son derece dindar, günahlardan sakınan, adalaetli, hayırsever, mütevazî, yumuşak huylu, küçük büyük herkesi memnun eden, ileri gelenleri ve sıradan olanları, yakın ve uzak kimseleri idare eden bir hükümdardı. Amcası Kasım Bey'in mezarının yakınında büyük bir imâret kurdu; onun yanındada da bir han ve bir de konak yaptırdı. Orada giden gelenlere her gün yemek verirdi. Bu hayır imareti, Âmid şehrinden yalnız bir günlük mesafede bulunmakta ve Han-ı Şerbetin diye bilinmektedir.

Murad Bey, parlak yönetiminin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra iki çocuk bırakarak öldü. Ali Han ve Kasım Bey. Bu iki kardeş peşpeşe Eğil hükümdarlığına geçtiler. Ne var ki, günleri gül ve çiçeklerin günleri gibi fazla sürmedi ve gençliklerinin ilk çağında öldüler. Kasım Bey iki çocuk bıraktı: Cafer Bey ve Gazanfer Bey"

Cafer Bey, Sultan Selim Han II.'nin çıkardığı ferman gereğince, küçük yaşta Eğil Hükümdarlığı görevine getirilerek taltif edildi. Şimdi içinde bulunduğumuz 1005 (m. 1597) yılında hükümdarlığının üzerinden 25 yıl geçmiş bulunmaktadır. ve o zamandan beri büyük bir yetenekle o ülkeyi yönetmektedir." (3)

Eğil beylerinin bundan sonraki durumları hakkında bilgi edinmek mümkün olmamıştır. Bu hususta, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde uzun yıllar çalışmakla bazı bilgiler elde edilebilir. Bu da bizden sonraki kuşağa düşen görev oluyor.

Eğil beylerinin torunları bugün "Eğilli", "Yılmaz", "Karakoç", "Karakaş", "Konuksever", ve "Gördük", soyadını taşımaktadırlar.

(1) Bu tarih kesin değildir. Diyarbakır Tarihi'ni hazırlama çalışmalarım sırasında bu soydan gelme rahmetli Feyzi Karakoç'un verdiği notlardan alınmıştır.

(2) Yrd. Doç. Dr. Mehmed Ali Ünal, XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518—1566), TTK yayını, Ankara 1989, sf. 178.

(3) Şeref Han, a.g.e., sf. 208—209.

Res. 182 — Şerbetin Hanı Taçkapısı üzerindeki kitabe (B. Konyar'dan)

Şerbetin Hanı, Şerbetin köyündedir. Burayı gören Evliyâ Çelebi şu bilgileri verir:

Şerbetin, "İkiyüz haneli, bir camili, bir büyük hanlı, az miktarda dükkâlı bir kasabacıktır. Eski bir tekkesi var. Eğil beyinin babası Kaçar Bey orada gömülüdür. İmâretin yemeği, gelip geçene boldur. Gayet yerinde yapılmış eski bir dinlenme yeri olup, hepsi merhum ve şehid Kaçar Bey'in hayırlarıdır. Ahâlisi hep Müslümandır." (4)

1935 yılında burada inceleme yapan Basri Konyar, sözü edilen caminin alt kısmı ile minaresinin bir duvardan ibaret enkazının durduğunu, bir de hamam kalıntısı gördüğünü yazar. Ve devamla, "köyün bulunduğu tepenin arkasında, yanyana iki türbe mevcuttur. Biri altı köşeli olup bir derece muntazamdır. Fakat taşları köyde yapılacak bir mektep için kaldırılmış, cascavlak bir hale sokulmuştur. Bu türbenin altı medhali vardır. Pencereler demirlidir. İçi dümdüz olmuş, kabir-den nişan kalmamıştır. Oldukça kıymetli Osmanlı stilinde bir eserdir.

İkincisinin taşları çökmüştür. Üç kapılıdır. Zinet itibariyle ötekenden üstün ve değerli imiş. Her ikisinde de kubbeler yüksektir. Bu ikincisinde iki kabir varken bugün bunlardan eser kalmamıştır. Birincisi Eğil beylerinden Kasım Bey'e aittir.

(4) Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, c. 6, sf. 114.

Buna mezar taşı Eğilli Zülküf Bey'in nezdinde saklıdır (Res. 184). İkincisinin Cafer Paşa'ya ait olduğu rivayet edilmiştir" der (5).

Murat Bey'in yaptığı imâret bugün yıkık durumdadır. Han ise ev olarak kullanılmaktadır. Binanın taçkapısının nişi içinde, giriş bölümünü örten basık kemerin üstünde iki satırlık Osmanlıca bir inşa kitâbesi vardır. Yapılış tarihini belirleyen arapça metin, bu kitâbenin sol kenarındadır (Res. 182). Bu kitâbe değerli araştırmacı Rahmi Hüseyin Ünal tarafından kısmen okunabilmektedir. Çünkü kitâbenin yazılarının bir kısmı bozuk ve siliktir. R.H.Ünal'ın okuyabildiği metin şöyledir:

1—Sa'adet kânı yâni Mîr Kasım ki oldur Husrev-i İran (?).. bina etti Lala... mu'adil

2—Sürüp enva'-ı zevk ile safalar gelüp mihmanlar andan siyeh dil. Nida etti semadan hâtif-i gayb dedi tarihini.... (*)

Sene tis'a sittin ve tis'amiya 969/1561—62 (6).

Şerbetin Hanı'nın Murad Bey tarafından, amcası Kasım Bey adına h. 969 (m. 1561-62) tarihinde yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

KASIM BEY KÜNBETİ

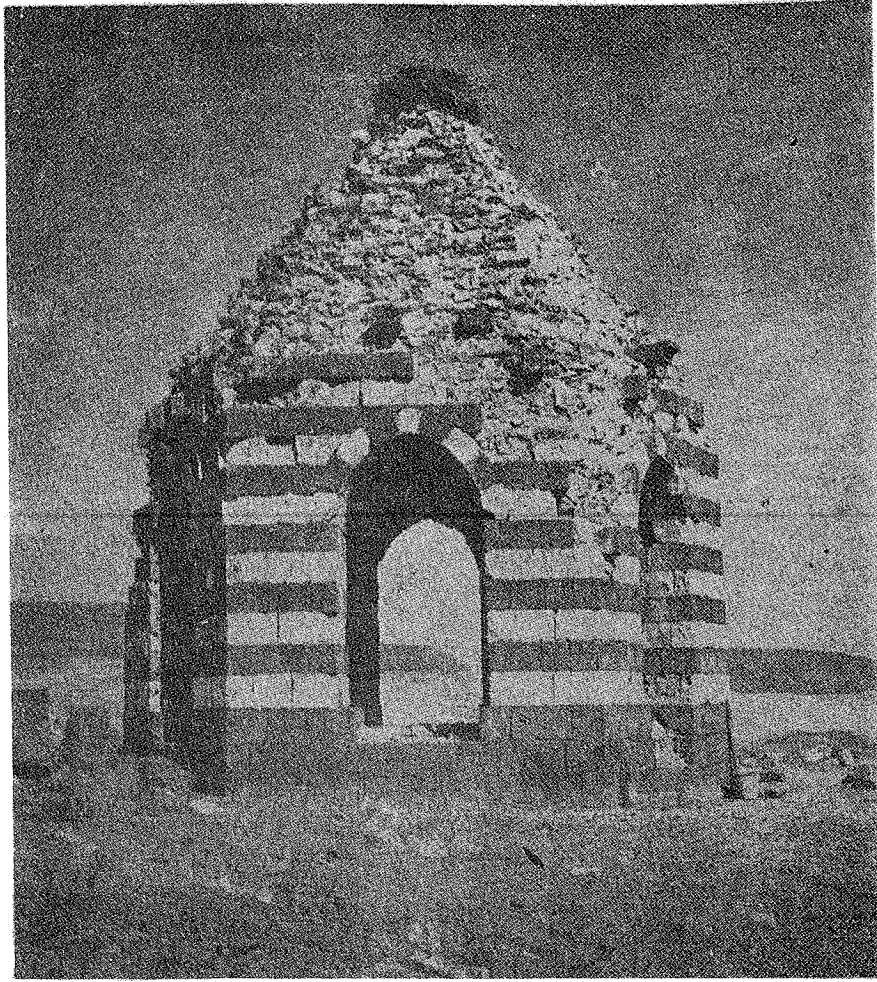
Şerbetin Hanı'nın yaklaşık 200 m. kadar kuzeybatısında biri Kasım Bey'e, diğeri Cafer Bey'e ait iki kümbet vardır. Altıgen bir yapı olan Kasım Bey kümbetinin dıştaki kesme taş kaplamalarının bilhassa kubbeyi örten ehramî külah üzerindeki taşları tamamıyla, diğer duvarlardaki taşlar ise kısmen sökülerek, ifade edildiğine göre, 1930'da yapılan köy okulunun inşasında kullanılmıştır. Kümbetin mimarî durumu hakkında Ruhi Hüseyin Ünal şu bilgileri vermektedir:

«Baldaken tarzında inşa edilmiş kümbetin ayakları arasındaki kırık kemerler ve iç duvarların kaplamaları henüz sağlamdır. Altıgen gövdenin yerden 0 m 75 yüksekliğe kadar olan kısmı koyu gri renkli bazalt taşları ile; üst kısmı da bazalt ve bej rankli kesme taşlarla almasıık duvar üzerinde inşa edilmiştir. Ehramî külah ile gövdenin birleştiği hizada, saçaktan arta kalan oyuk silmenin izleri görülmektedir. Altıgenin her yüzüne yüksek ve geniş birer pencere açılmıştır (....). Pencerelerin hepsi aynı boyut ve düzendedir. Herhangibirinin giriş kapısı olarak düşünüldüğünü gösterecek bir ipucuna rastlanmıyor. Çatı dıştan ehramî bir külahla örtülüdür.

(5) Basri Konyar, *Diyarbakir Yıllığı*, sf. 269.

(*) Ebcad hesabı ile 969 (1561—62) tarihini vermesi gereken satır sonundaki bir veya iki kelime okunamamıştır (R.H.Ünal).

(6) Rahmi Hüseyin Ünal, a.g.e., sf. 140.

Res. 183 – Kazım Bey Künbeti (R.H.Ünal'dan)

Bugün künbetin içinde mezar izine rastlanmıyor. Altıgen kubbe yuvarlığına geçiş pandatifi andıran dolgularla sağlanmış. Yarım küre şekilli kubbenin taş kaplaması yer yer aşınmış ve düğülmüştür. Pencerenin kırık kemerleri de alması düzendedir.

Yapıda bir oturmaliğin bir mummyalığın varlığına işaret sayılabilecek herhangi bir iz yoktur. İçerdeki mezardan arta kaldığı söylenen tek şahidenin de bugün nerede olduğu bilinmemektedir. Taşçı markası veya herhangi bir süslenmeye rastlanmıyor.....» (7)

(7) Rahmi Hüseyin Ünal, a.g.e., sf. 89 v.d.

Res. 184 – Kasım Bey'in mezar taşlarından biri (B.Konyar'dan)

Künbetin içindeki Kasım Bey'e ait mezar harap olmuş, bugün bir izi bile kalmamıştır. Basri Konyar, Mezar taşlarından birinin resmini yayımlamış ve bu taşın Eğilli Züküf Bey'in nezdinde olduğunu açıklamış ise de, bu mezar taşını bulmak ve okumak mümkün olmamıştır.

ATAK BEYLİĞİ'nin yönetiminden ve gelirlerinin üç kardeş arasında nasıl bölüşüldüğünden daha önce bahsetmiştik (Bkz. sf. 488). Bu kardeşlerden Mahmud Bey ölünce onun zeameti arpalık olarak Kubad Bey'e verildi. Rüstem Paşa'nın beylerbeyliği sırasında (1540 – 1543) Şahım Bey, ihanet ve ihtilas yapma ile suçlandı. Kendisi, Kanunî Sultan Süleyman'ın fermanı uyarınca ölüm cezasına çarptırıldı. Atak Zırkan beylerinin yönetiminden alındı. Yirmi yıl sonra yine

Padişah Sultan Süleyman'ın bir fermanıyla, Atak kalesinin surlarını yıkmak ve kendi zeametini de bu sancağa katmak koşuluyla Atak yönetimi bu defa Ahmed Bey'in oğlu Yusuf Bey'e verildi. Yusuf Bey, uzun süre bu sancağı yönetti.

Yusuf Bey'in ölümünden sonra sancak, "eski şekil üzerine, Ahmed Bey Bin Hacı Hüseyin Bey denilen, Osmanlıların bir adamına verildi. Yusuf Bey ise, Hasan Bey denilen bir çocuk bırakmıştı (....). Al-ı Osman tahtına Sultan Selim Han II. geçince, Hasan Bey, miras kalmış ülkesini elde etmek için İstanbul'a gitti. Ve Vezir-i Azam Mehmed Paşa'nın kendisinin desteklemesi sayesinde, Atak Sancağı'nın ocak olarak kendisine verilmesi konusunda Sultan Selim'den bir emirname aldı. Böylece Hasan Bey 20 yıl süreyle Atak Beyliğini ciddiyetle ve azimle yönetti (...). Ölüm kendisini yakaladığı zaman iki oğlu vardı: Yusuf Bey ve Veli.

Hasan Beyin Beyliği Sultan Murad (III. Murad)'ın bir emirnamesi gereğince oğlu Yusuf Bey'e lütfedildi. Fakat Yusuf Bey kısa bir zaman sonra öldü (...). İrs ve hak kazanma usulü gereğince yerine kardeşi Veli Bey geçti. Ne varki amca oğullarından Cihanşah Bey bin Suharb denilen adam, bu işte kendisiyle anlaşmazlığa düştü ve beyliği kendisinden almaya çalıştı. Sonra Sultan'ın Divanına, Diyarbekir hazinesine yıllık 20 000 filori ödemek şartıyla Atak sancağının kendisine verilmesini arzetti. Veli Bey bu çabayı duyunca aynı miktarı ödemeyi taahhüt etti ve adı geçen Cihanşah'a, beyliğin işlerine karışma olanağı vermedi.

'Zalim İbrahim Paşa' diye ün yapan İbrahim Paşa, Rebba, Diyarbekir ve Kürdistan vilayetlerinde devlete karşı isyan bayrağını çekince Atak Sancağı, Diyarbekir hazinesine 40 000 filori gelir sağlaması karşılığında Zülfükar Bey Bin Şahin Bey'e verildi. Bu durum adı geçen İbraim Paşa'nın Diyarbekir vilayetinden azledilmesine ve yakalanıp İstanbul'daki Yedikule kalelerine hapsedilemesine kadar bu şekilde sürdü. Sonra Al-ı Osman tahtına Sultan Mehmed (III. Mehmed) Han oturunca, o İkinci Haccac'ın öldürülüp İstanbul meydanında asılmasını emretti (.....).

Bunu üzerine Veli Bey bu sırada, Atak beyliğinin eski usul gereğince ve kendisine kabul ettirilen herhangi bir şart olmaksızın, kendisine verilmesi konusunda Sultan Mehmed'ten bir emirname elde etmeye muvaffak oldu. Böylece yetenekle vilayetin hâkimi oldu. Şimdi beylik görevini fiilen yapmaktadır"(8).

Atak Beyliği'nin 1597 yılından sonraki durumunu bilmiyoruz. Bu beylerin soyundan gelen Lice beylerinin torunları günümüzde "Işık", "Atalay" "Alparslan" ve "Demirel" soyadını almışlardır.

(8) Şeref Han, a.g.e., sf. 276—278.

LİCE'DE VAKIF AHMED BEY CAMİİ

Atak Emîri Ahmed Bey, Diyarbakır Ulu Camii'nin şafiilere ait bölümü h. 935 (m. 1528—29) yılında kısmen onartmış ve kısmen de yeniden yaptırmıştır. Bunu belirten kitâbeyi birinci çiltte yayımlamıştık (sf. 286). Kurduğu vakıf sebebiyle halk arasında "Vakıf Ahmed Bey" diye de anılma Şeyh Hasan-ı Ezrakî, ya da Zırkî (9)'nin soyundan gelme Emîr Muhammed Bey oğlu Ahmed Bey, h. 947 (m.1540—41) yılında da, bugün Lice'de Camii Kebîr (Ulu Cami) adıyla anılan camii yaptırmıştır.

Altı tonozlu imarethâne, boyu 13.15X16.30 m. olan bu güzel caminin Artuklu mimarisi özelliklerini taşıyan üst tonozlarından (yerliler buna "kab" diyor) dördü sağlam kalmıştır. Caminin h. 1261 (m. 1845)'te yandığı ve Hacı Sa'dullah Bey tarafından h. 1292 (m.1875)'de onarıldığı, bu onarım sırasında camiye bazı ilâveler yapılmak suretiyle genişletildiği kitâbesinden anlaşılmaktadır. Kitâbenin metni:

- (1) فیا نعم ذا الجامع مأوى العبادة ولا سیمًا للمخلصین بنیة
- (2) وكان بناء السيد احمد بك الواقف فی تاریخ طاء ثم ميم وسبعة
- (3) و لكنه لما تراحم فيه الناس فی كل اعياد وفي كل جمعة
- (4) اقام على توسيعه الحاج سعد الله بك المتولى يلتقيه بنسبة
- (5) فراد عليه داخلا فيه ثلثة كذا صفة للصيف مع خمس حجرة
- (6) و خمس خلاء خارجا منه فی عام ينزل فيه الحرق من لفظ غرة

Türkçesi: 1) İbadetin ve özellikle halîs niyetlerin barınağı olan bu cami ne güzel-dir. 2) Burayı vakıf sahibi Ahmed Bey zâ + min + Seb'a (yedi) tarihinde yaptırmıştır. 3) Ama her cuma ve bayram günlerinde halk burada kalabalık oluşturunca, 4) Hacı Sa'dullah Bey burayı üçte bir oranında genişleterek (?) 5) Orada yazın namaz kılınan bir sofa (son cemaat yeri) ve beş oda ilâve etti. 6) Ayrıca dışarda beş tuvalet ekledi. Sene: el-hark'ın gurre'den çıkarıldığı zaman.

Sözünü ettiğimiz üç tarih rakamı, bu kitâbede Ebced-hesabı ve ta'miye ile şöyle belirtilmiştir:

Kitâbenin açık yönü sağa gelen bir açu biçimindeki iki satır yazı ile açının ortasında "sene: 1292" yazılıdır. Altındaki sırada: *Fecâ'e bihi ibn Sa'dullâh*, üsttekinde: *biketebihi igfir yâllâhî licümletin* yazılı İkinci satırdaki zı + mim + seb'a'nın karşılığı 947'dir. Altındaki satırdaki *el-hark*'ın karşılığı 339 rakamı, *gurre* karşılığı olan 1600'den çıkarılınca, camiin yandığı tarih olan 1261 yılı çıkar.

(9) "Zırkî" veya "Zırkan" olarak anılan bu ailenin kökeni için bakınız: Şeref Han a.g.e., c.1., sf. 278 v.d.; M. Fahrettin Kızıoğlu, *Atak'ta Artuklu Vali Melik Âdil'in Minare Kitâbesi ve Atak/Lice Ocak Beğleri Zırkiler, Lice Kitâbeleri*, KARA-ÂMİD dergisi, c. 1, s. 2-4, sf. 370 v.d.

Vakıf Ahmed Bey Camiine 1960'lı yıllarda Liceli Hamit Toprak tarafından bir minare yaptırılmıştı. 6 Eylül 1975 Cumartesi günü saat 12.23 sıralarında meydana gelen depremde 6037'si Lice'de, 2383'ü köylerde olmak üzere, 8420 kişi ölmüş ve 5800'ü Lice'de, 8036'sı köylerde olmak üzere, 13826 bina yıkılmış ya da oturulamayacak duruma gelmiştir (10). Bu depreme Vakıf Ahmed Bey Camii de hasar görmüş ve ninaresi yıkılmıştır.

Lice'nin batısına düşen Karahasan Mahallesi'ndeki Küçükcamii'nin Kör Veli adlı bir zengin hayırsever tarafından XVI. yüzyılda yaptırıldığı söylenmekte ise de, bozulup yeniden onarılan bu camiin kitâbesi yoktur.

TERCİL BEYLİĞİ hâkimi Haydar Bey, Çıldır Savaşında Kızılbaşlar tarafından öldürüldü. Beyliği Lala Serdar Mustafa Paşa tarafından oğlu Budak Bey'e verildi. Bir süre sonra Budak öldü. Yerine oğlu Haydar Bey geçti. Haydar Bey'in saltanatı 15 yıl sürdü. Ölünce yerine oğlu Hüseyin Bey geçti. Ancak 8 ay beylik yapabildi. Ölümüyle yerine kardeşi İsmail Bey beyliği yönetti. İsmail Bey de dört yıl sonra öldü. Yönetim, kardeşi Ömer Bey'e kaldı. Sultan Murad (III. Murad) Han'ın emirnameşiyle Tercil Beyliğini yürüten Haydar Bey oğlu Ömer Bey, Şeref Hana göre "alıcınâp ve iyi ahlâkla nitelenen bir gençtir ve Türklerle geniş ölçüde ilişki halindedir. Sürekli olarak Diyarbekir Beylerbeyinin hizmetinde bulunmakta; Âmid Divanı'nda, Diyarbekir'e bağlı Kürt beylerinin işleri ve sorunları konusunda kendisine başvurulmaktadır" (11).

Tercil (Hazro) beylerinin torunları günümüzde "Budak" soyadını taşımaktadırlar.

MEYYÂFARİKİNBEYLİĞİ Behlül Bey'in elinde idi. Behlül Bey'in beyliği elde edişi hakkında *Şerefname* şu bilgileri verir:

"Behlül Bey başlangıçta kardeşi Şah Ömer Bey ile birlikte Diyarbekir beylerbeyi İskender Paşa'ya hizmet ediyordu. İskender Paşa, devlet tarafından Cevaz'ı (Adilcevaz) istila etmekle görevlendirildiği zaman, oraya giderek bir kale yaptırdı ve kaleye 'İskenderiye' adını verdi; kale muhafızlığı görevini de Behlül Bey'e verdi ve orayı sancak olarak kendisine bıraktı.

Devlete büyük hizmetleri görülen ve kendisine ilgi gösterildiğini anlayan Behlül Bey, Sultanlık Divanı'ndan, irsî vilâyetten kendisine bir pay verilmesini istedi. Bu alanda hazırlık olmak üzere, Diyarbekir Beylerbeyi'nden ve Kürdistan beylerinden birkaç belge ve dayanak aldı, Sultan Selim (II Selim) Han'ın eşiklerine giderek durumunu kendisine arzetti. Sultan kendisini ilgisinin kapsamı içinde aldı; ve

(10) *Lice Katliamının Gerçek yüzü*, Ankara 1976, sf. 71.

(11) Şeref Han, aynı eser, sf. 281 – 282.

Meyyâfarkın nahiyesi ile ona bağlı yerlerin Kulp Hükûmetinden ayrılması ve ikta' mülkiyeti esası üzerine Behlül Bey'e verilmesi konusunda yüce emrini verdi. Sonra da, Behlül Bey'in, Besyan, Bociyan ve Zilan aşiretlerinden istenen ve Şah Veled Bey zamanında Padişahlığın özel emlâki arasında bulunan yıllık parayı toplamak ve bunu her yıl Diyarbekir Hazinesi'ne vermek görevini yapması konusunda da bir Padişahlık hükmü çıktı.

Bir süre bu şekilde geçtikten sonra, birbirini izleyen Fars savaşları başladı. Hükümdarlar bu savaşlar sırasında fırsattan yararlanarak halka zulmettiler; ve Süleymanî aşiretleri vatani terketmek ve yerleşip savunmak, korumak şartıyla, feth edilip Kızılbaşlardan alınmış olan vilâyetlere göçetmek zorunda kaldılar. Böylece o aşiretlerin adamları zeamet, alaybeyi, sancakbeyi gibi birçok ikta' görevleri aldılar. Ne var ki bu durum, adı geçen aşiretlerin dizginlerinin, Behlül Bey'in elinden alınmasına yolaçtı. Aşiretler ve kabileler ayaklandılar ve yıllık vergi ve aidatları ödemeyi reddettiler. Hattâ Şehsüvar adında Besyanlı bir adam, kendini Ervivan'a bağlı Beyazid (Doğubeyazıt)'de bey ilân etti ve çevresinde Süleymanî aşireti ile diğer Kürt aşiretlerinden bin kadar aile toplandı; ve bunlar devlet vergilerini ödemekten imtina etmeğe cüret ettiler.

Bunun üzerine Behlül Bey, hükümdarlık ve görev gereği olarak, Hazine paralarını tahsil etmek, sonra da göçmüş olan kabile ve aşiretleri Meyyâfarkın'e getirmeye çalışmak için o tarafa gitti. Orada Şehsüvar Bey'le çarpıştı ve aralarında döğüşme kızıştı; kanlı çarpışmada Behlül Bey şehit oldu ve beş erkek çocuğu bıraktı: Emîr Han, Ömer Bey, Mahmud Bey, Muhammed ve Osman.

Babasının yerine Emîr Han geçti.

Bu süre içinde ülkenin her tarafında, aşiretlerin ve kabilelerin zalim hareketleri ve iğrenç fiilleri görüldü. Bunun sonucu olarak halk, Sultan'ın eşiklerine koşarak bu aşiret ve kabilelerin zulmüne bir sınır konmasını istedi. Bunun üzerine Âmid beylerbeyi Mehmed Paşa'ya, Emîr Han Bey'in öldürülmesi, Besyan ve Bociyan aşiretleri ile iğrenç ve zulüm işlerini yapan diğer kimselerin yok edilmeleri konusunda emir verildi. Mehmed Paşa da, bunun üzerine derhal Emîr Han Bey'i Âmid Divanı'na getirterek orada idam etti.

Kardeşinin ölümünden sonra Meyyâfarkın Hükûmeti Behlül Bey'in oğlu Ömer Bey'e verildi. Fakat kendisi iyi yönetim kuramadı ve güvenlik, asayiş işlerinde aciz olduğu görüldü. Dört kese altına ulaşan ve Diyarbekir Hazinesine ödenmesi gereken yıllık devlet malları ve Sultanlık haklarını toplamakta gecikti. Bu nedenle Kürt aşiretlerinin işleri ve Meyyâfarkın Hükûmeti, Âmid beylerbeyinin ve defterdarının isteği üzerine, Sultan Mehmed (Mehmed III.) Han tarafından Aksak İbrahim Bey bin Cihangir Bey'e verildi.

Ömer Bey ise başlangıçta Bitlis Hükümdarı'na sığındı ve Muş Nahiyesi'nde oturdu; o taraftaki maktu vergileri toplamak için çaba harcadı. Hatırı sayılır bir şey elde edemeyince, ayaktakımını ve işsiz kimseleri çevresine toplayarak onlarla birlikte etrafa saldırmaya, ve Muş, Hınıs, Malazgirt reayasını soymaya başladı. Sonra bu işi ileri götürerek yol kesecek, kervanlara saldıracak hale geldi. Bu cümleden olarak Hazzo ile Batman arasında gelip gidenlere birkaç defa saldırdı; bu saldırılarda o kadar suçsuz Müslümanlar ve kervanlar kurban gitti ki, Hınıs mir-livası ile Hazzo hükümdarı kendisine saldırmak ve kendisiyle çarpışmak zorunda kaldılar; aralarında kardeşinin oğlu da bulunan arkadaşlarından ve taraftar-larından birkaç kişi öldürüldüler ve mallarına, mülklerine el koyup onları tam anlamıyla talan ettiler. Ömer Bey ise tek başına ve mucize kabilinden kurtuldu. Kendisi gerçi 'bey' adını taşımaktadır, ama nitelikleri daha çok hırsızlıkların ve yol kesicilerin niteliklerine benzemektedir. Hiçbir yerde karar kılmamakta ve durumu sukûnete kavuşmamaktadır" (12)

Cihangir Bey'den sonra Meyyâfarıkîn beylerinin durumu hakkında bilgi edin-mek mümkün olmamıştır. Bu aileden gelenlerin torunları günümüzde "Üstün" soyadını taşımaktadırlar.

(12) Şeref Han, aynı eser, sf. 300-303.

MEYYÂFARİKÎN'DE KARA BEHLÜL BEY CAMİİ

Silvan Ulu Camii'nin 500 metre kadar kuzeyindedir. Yapıda inşa tarihini belir-leyen bir kitâbe veya taşçı markası yoktur. Avlunun kuzey revakında kûfi yazılı bir taş varsa da bunun başka bir yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Silvan ile buraya bağlı yerlerin Kulp hükümetinden ayrılarak ikta suretiyle Kara Behlül Beye veril-mesi Padişah Selim II. döneminde olduğu nazara alınarak caminin 1566–1574 tarihleri arasında, daha doğrusu XVI. yüzyılın 2. yarısında inşa edildiği söylenebilir. Minaresinin h. 1317 (m.1899) tarihinde ilave edildiği bazı eserlerde belirtilmiştir (13).

Res. 185 – Kara Behlül Bey Camiinin uzaktan görünüşü

Caminin mimarî yapısı hakkında Rahmi Hüseyin Ünal'ın *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme* adlı eserinde ayrıntılı bilgi vardır (sf. 26-31).

KULP BEYLİĞİ: Bu beyliğin başında Şah Veled Bey'in oğlu Ali Bey bulunuyordu (Bkz.: sf. 489). H. 980 (m. 1572–73) yılında ölünce, Sultan Selim II. nin bir emirnâmesi uyarınca, beyliğin yönetimi, oğlu Hüseyin Bey'e verildi. Sultan Murad III., Vezir-i azam Osman Paşa komutasında bir orduyu Azerbeycan'ı istilâ etmeğe gönderdiğinde, Hüseyin Bey de, diğer Kürt beyleri gibi, kuvvetleriyle bu or-

(13) Süleyman Savcı, *Silvan Tarihi*, sf. 60.

duya katıldı. H. 993 (m. 1585)'te Tebriz civarında yapılan bir savaşta, Hüseyin Bey şehid oldu. Beyliğin idaresi, Sultan Murad III. Divanınca oğlu Zeynel Bey'e verildi. Hüseyin Bey'in büyük oğlu Kılıç Bey, buna karşı çıktı. Hazzo hükümdarı Mehmed Bey'in yardımlarıyla, babasının yerine geçmeyi başardı. Halka ve aşiret mensuplarına karşı kötü davranışları yüzünden, bir süre sonra öldürüldü. Bu sırada, Hüseyin Bey'in oğullarından Seyyid Ahmed Bey, Tebriz savaşında düştüğü esaretten kurtulmuş, Erzurum'da bulunan Serdar Ferhad Paşa'nın hizmetine girmiş bulunuyordu. Bu paşanın desteği ve devlete yaptığı başarılı hizmetler gözönünde tutularak, Kulp ve Batman hükümetinin yönetimi kendisine verildi. Birkaç yıl sonra, Diyarbakır beylerbeyi Hadım Osman Paşa'nın girişimleriyle, beylik elinden alınarak bir Osmanlıya verilince, hakkını aramak için İstanbul'a giden Seyyid Ahmed Bey, orada öldü (h. 1003/m. 1595) Kulp hükümetinin yönetimi de, kural gereğince, kardeşi Zeynel Bey'e verildi (14).

Zeynel Bey'den sonraki durum hakkında, belgesizlik sebebiyle, bir bilgimiz yok. Bu aileden gelenler, günümüzde, "Acar" soyadını taşımaktadırlar.

ÇERMİK'TE ŞAH ALİ BEY CAMİİ

Çermik beylerinden Şah Ali Bey tarafından yaptırılan bu cami, Çermik Ulu Camii'nin doğu duvarına bitişiktir. Cami kitâbesizdir. Taşçı markası da yok. Kırzioğlu'nun 1956 yılında yayımladığı vakfiyesine göre, caminin XVI. yüzyılın ilk yarısında yaptırıldığı anlaşılmaktadır (15). Caminin mimarî yapısı hakkında Rahmi Hüseyin Ünal'ın sözü edilen eserinde ayrıntılı bilgi mevcuttur (sf. 13 – 16).

ÇERMİK BEYLER SARAYI

Bu saray hakkında Kırzioğlu şu bilgileri verir:

"Kasabanın kuzeyindeki *Saray Mahallesi*'nin üst kesiminde, yüksek ve müstahkem duvarlarla çevrili ve Ortaçağ şatolarını andıran çok güzel eyvanlı, yazlık ve kışlık selâmlık ve harem daireleri bulunan, Saray Mescidi, Hamam ve zindanlarıyla meşhur olan bu yapılar, zevkle yaptırılmış çok güzel mimarî eserlerdir. Çermik Ocaklı Beğleri'nin XV. yüzyıl başlarında yaptırıp, bundan 200 yıl öncelerine değin ihtişamla yaşadıkları yerdir. Sinema filmi çevirecekler için bile bulunmaz bir değer taşıyan bu iki katlı saray, Çermik Belediyesi'nce onarılıp korunursa, yerli ve yabancı turist celbine de çok yarayacaktır. Hâci-Ali Beğ'in pek süslü pencereler, renkli ince taşdirekler ve akli-karalı taşlarla üçer kemerli harem ve selâmlık olarak

(14) Şerefnâme, sf. 298 – 300.

(15) M.F.Kırzioğlu'nun 1956 yılında Çermik'te yaptığı araştırma sırasında İmam Nuhoğlu Mehmed Tahir Güngör'de bulunan Muharrem 923/Ocak-Şubat 1517 tarihli bu vakfiye için bkz.: KARA – ÂMİD dergisi, c. 1, s. 1, Eylül 1956, sf. 274 – 275.

yaptırmış olduğu bu saray'ın, demir cümle kapısı, köşkü, hazine odaları, zindan ve mutfak gibi takımları da görülmeğe değer."

Kırzioğlu, SARAY HAMAMI için de şunları yazar:

"Anılan Sarayın doğu kesimindeki Harem bölümünde bulunup, çinilerle, çok zevkli yerleştirilmiş mozayıklarla süslü bulunan dört kubbeli ve akmermerlerle karatştan yapılmış olan bu yapı, sivil mimarlığımızın bir şaheseri sayılır. Kurun (curun) ları bile yerinde duran ve çok görülmeğe değer olan bu güzel eserin üzerinde ve delinen kubbelerin altında kuşlar barınmaktadır. Bu hamamda da kitâbe bulamadık" (16).

Çermik Saray Hamamı 1956'dan sonra belediyece onartılmıştır. Hamamı mimarî yönden inceleyen Rahmi Hüseyin Ünal'ın bu konudaki değerlendirmeleri, XVI ve XVII. yüzyıllardan kalma diğer tarihî eserler bölümünde verilmiştir

Şah Veli Bey'den sonra oğlu Muhammed Bey yerine geçti. Yönetimi 1597 yılında da sürüyordu (17). Bundan sonraki durum bilinmemektedir.

Bu aileden gelenler, günümüzde "Bulduk" soyadını taşımaktadırlar.

(16) M.F.Kırzioğlu, aynı dergi, sf. 278 – 279.

(17) Şerefnâme, sf. 217.

IX.

DİYARBAKIRLI MELEK AHMED PAŞA VE CAMİİ İLE HAMAMI

Melek Ahmed Paşa h. 935 (m. 1528—29) tarihinde şehrimizde doğdu. Babası zengin bir adamdı. Sonraları yoksul düştü. Öldüğü zaman, oğluna miras olarak, Payas köyünde hisseli bir tarla bırakmıştı. Bu tarlanın yarı hissessi Alâeddin adlı bir akrabalarına aitti. Bu iki akraba bir taraftan ipekli kumaş ve şarab-ı harîr ticaretiyle uğraşıyor, bir yandan da bu müşterek tarlalarını sürüp ekiyorlardı. Yıllar verimli göçti. Mahsul bereketli oldu. Ticaret işi de umulandan daha fazla kazanç sağlıyordu. Habur ırmağı kıyısında çiftlikler aldılar. İpekli dokuma tezgahlarını birkaç misline çıkardılar. Kısacası mal çoğaldıkça kazanç da çoğaldı. Her ikisi de dürüst, hayırsever, mert kimselerdi (1). Bu sebeble Ahmed, halk arasında "Melek Ahmed" olarak anılıyor, seviliyordu. Melek Ahmed Bey (o zaman henüz paşa olmamıştı) memleketine hizmet olarak bir hamam, bir de cami yaptırmak için hazırlıklara girişti. H. 972 (m. 1564—65)'te hamamın inşasına başladı ve h. 975 (m. 1567—68) te bitirdi. Hamamın yapılışına birçok Diyarbakırlı şairin manzûm tarihleri vardır. Bunlardan ikisini örnek olarak veriyoruz:

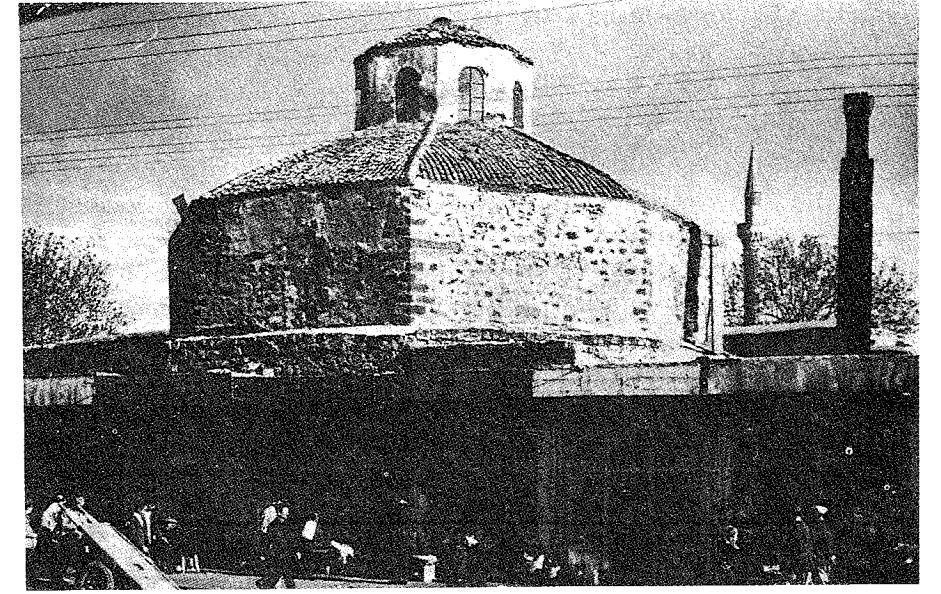
*Görüp hâtif dedi tarihin anın
Yeri pâkize, abı hûb hamamın. 975.
Şair Şuhûdî*

*Dedi tarih ana hâtif semada
Bihîşt ayinli hamam oldu peydâ. 975.
Şair Biatî (2)*

Doğu-batı istikametinde uzanan hamamın yapısında bol miktarda kesme taş ile moloz taş kullanılmıştır. Haçvari, dört eyvanlı ve köşe hücreli plân şeması uygulanmış olan hamam, çift portallidir. Ana portal, caddeye sivri sağır bir kemerle açılır. Portalde beyaz taş kullanılmıştır. Giriş kısmının köşelerinde sütunceler yer almaktadır. Başlıkları taş olup, geometrik motiflerle süslüdür. Taş işçiliği güzel ve dikkat çekicidir. Üç basamakla küçük sahanlık bölümüne geçilir. Bu küçük sahanlığın üst örtüsü büyük, aydınlık fenerli kubbedir. Kubbe kasmağındaki sivri kemerli dört pencere ile aydınlık feneri, bu bölümün yeterli ışığı almasını sağlamıştır. Kubbeye geçiş pendentiflerle olmaktadır. Sekiz dayanak noktalı olan kubbe yarım kubbelerle zenginleştirilmiştir. Soyunma bölümü iki yönde nişle

(1) Bu konuda bakınız: Ali Emîrî, *Sahib-i Câmî Melek Ahmed Paşa*, Âmid-i Sevdâ, s.6, 1325, sf. 82—83.

(2) Diğer şairlerin hamam için söyledikleri tarihler hakkında Bkz.: Ali Emîrî aynı yazı sf. 81—88; Usman Etî *Diyarbakırlı Melek Ahmet Paşa ve Eserleri*, Karacadağ dergisi, sayı: 2, sf.9 v.d.

Res. 186 — Melek Ahmed Paşa Hamamı Genel Görünüşü

donatılmış bulunmaktadır. Havlu ve elbise takımlarının konulması maksadiyle yapılan bu bölümler, bugün de aynı hizmeti görmektedirler. Soyunma yerine girişi sağlayan portalin karşısında, sokağa açılan bir portal daha vardır. Her iki portal da yüksek sağır kemerlidir. Yapı iç bünyesindeki görünümü, ılık bölümüne götüren portalin de aynı ölçüler ve sitilde yapılması, görünümde kuvvet sağlanmasını temin etmiştir. Bu bölümde yer alan zemin nişleri ilginçtir. Ilıklık bölümüne dört basamaklı bir merdivenle gidilir. Ilıklığın da üst örtüsü kubbedir. Ayrıca, girişin sağ tarafında da iki kubbeli bir bölüm göze çarpar. Ilıklık bölümünün güney bölümü, ortadan enine sivri bir kemerle iki kısma ayrılmıştır. Yıkanmalık (Halvet) bölümüne geçilen kapının bulunduğu mekânın üst örtüsü kubbe, kemerin diğer bölümü beşik tonozdur. Eğik bir kapı ile ikinci ılık kısma geçilir. Burası, enine kemerlerle üç bölüme ayrılmıştır. Orta kısım beşik tonoz olup diğerlerinin üst örtüsü kubbeyele sağlanmıştır. Halvet, dört eyvanlı ve köşe hücreli plânlıdır. Üst örtüsü pandantiflerle geçişi sağlanan kubbedir. Pandantifler bal peteği gibi süslemelerle zenginleştirilmiştir. Eyvanlarla köşe odalarının da üst örtüsü kubbedir. Göbek taşı eskiden mermerden yapılmıştı. Son yıllarda yapılan onarımda beton kullanılmış, göbek taşı çirkin bir hale sokulmuştur. Halvet eyvanları sivri kemerle açılır. Köşe odalarına açılan kapılarda düz lento kullanılmıştır. Pandantifler dışında süsleme, ana portalin iki yanında yer alan sütuncelerde ve sağır kemer içindeki kapı çerçevesinde göze çarpmaktadır. Bu, bir dış sırası gibi dizilmiş, çok ufak taş parçalarından oluşmaktadır. Antik kökenlidir. Hamamın mimarı belli değildir.

Melek Ahmed Paşa, daha sonra, bir cami ve konak yaptırmış; hamamı ve bu cadde üzerinde yaptırdığı dükkânları camie vakfetmiştir. Hamam, sonradan Vakıflar Bölge Müdürlüğüne satılmıştır (3).

MELEK AHMED PAŞA CAMİİ

Hamam bitince Melek Ahmed Bey, caminin inşası için gerekli hazırlıklara başladı. Bir süre sonra patlak veren İran savaşları nedeniyle cami işini sonraya bıraktı. Sadece inşaat için lâzım olan melzemeyi depo etmekle yetindi. Kendisi, savaş süresince maliye ve mülkiye işlerinde çalışarak devlet adamlarının sevgi ve takdirlerini kazandı. Diyarbakır defterdarlığına atanan Lalezar oğlu Mehmed Çelebi, kendisine iltizam ve ordunun ihtiyaçlarını satınalma ve cepheye gönderme işlerini verdi. İran Savaşlarına serdar olan Özdemiroğlu Osman Paşa, Diyarbakır valiliği sırasında tanıdığı ve takdir ettiği Melek Ahmed Bey'in başarılı hizmetlerinden ötürü beylerbeyliği payesiyle Musul valiliğine atanmasını sağladı (H. 993/m. 1585). Melek Ahmed Bey, artık Melek Ahmed Paşa olmuştu. Bu görevi, h. 995 senesi şevval (m. 1587 yılı Eylül) ayına kadar sürdürdü. Görevden alınca, Diyarbakır'a gelerek caminin inşasına başladı. H. 999 (m.1591) yılında caminin iç kısmı ve minaresi tamamlanmıştı. Sıra cami dışındaki revaka ve medrese yapımına gelmişti. Aynı yıl Deli İbrahim Paşa Diyarbakır valiliğine atandı. İltizam ve ayar işlerinde birtakım yolsuzluklar yaptıklarını ileri sürerek h. 1000 (m. 1592) yılı sonlarında Diyarbakırlı Recep Ağa'yı Alâeddin Beyi ve Melek Ahmed Paşa'yı idam ettirdi (4)

Melek Ahmed Paşa Camiini mimarî yönden değerlendiren Prof. Dr. Metin Sözen bu konuda şu bilgileri verir:

«Altta depo ve eskiden dükkân olarak kullanılan mekânları bulunan yapı, böylece yükseltilmiş ve merdivenle çıkılan bir cami haline getirilmiştir. Bu yönden, Diyarbakır'daki bazı camilerden ayrılmaktadır. Caminin güney ve kuzey cepheleri siyah-beyaz taş sıralarından, diğer duvarlar siyah taşlardan yapılmıştır. Sekizgen kasnağı da siyah-beyaz taş sıralarıyla örülmüştür.

Melek Ahmed Paşa Camisi girişi diğer camilerden ayrılmakta, güney mihrap duvarındaki büyük bir portal, caminin altındaki yola geçit vererek kuzey kısmındaki avluya açılmakta, oradan merdivenlerle camiye çıkılmaktadır. Ayrıca batı kısmının altında da ana caddeye açılan bir sokak geçmektedir. Güneyde, caddeye bakan portali duvardan dışarıya fırlamakta, üç dilimli bir kemerden sonra mukarnaslı bir nişle sonuçlanmaktadır. Portalin sağ ve solunda iki küçük niş yer almaktadır. Esas

(3) Melek Ahmed Paşa'nın hamamı camiden önce yaptırmasının nedeni bu semtte birkaç cami olduğu halde hamam bulunmamasından ileri gelmiş olmalı.

(4) Ali Emîrî, aynı araştırma, sf. 87; Usman Eti, aynı yazı, sf. 12.

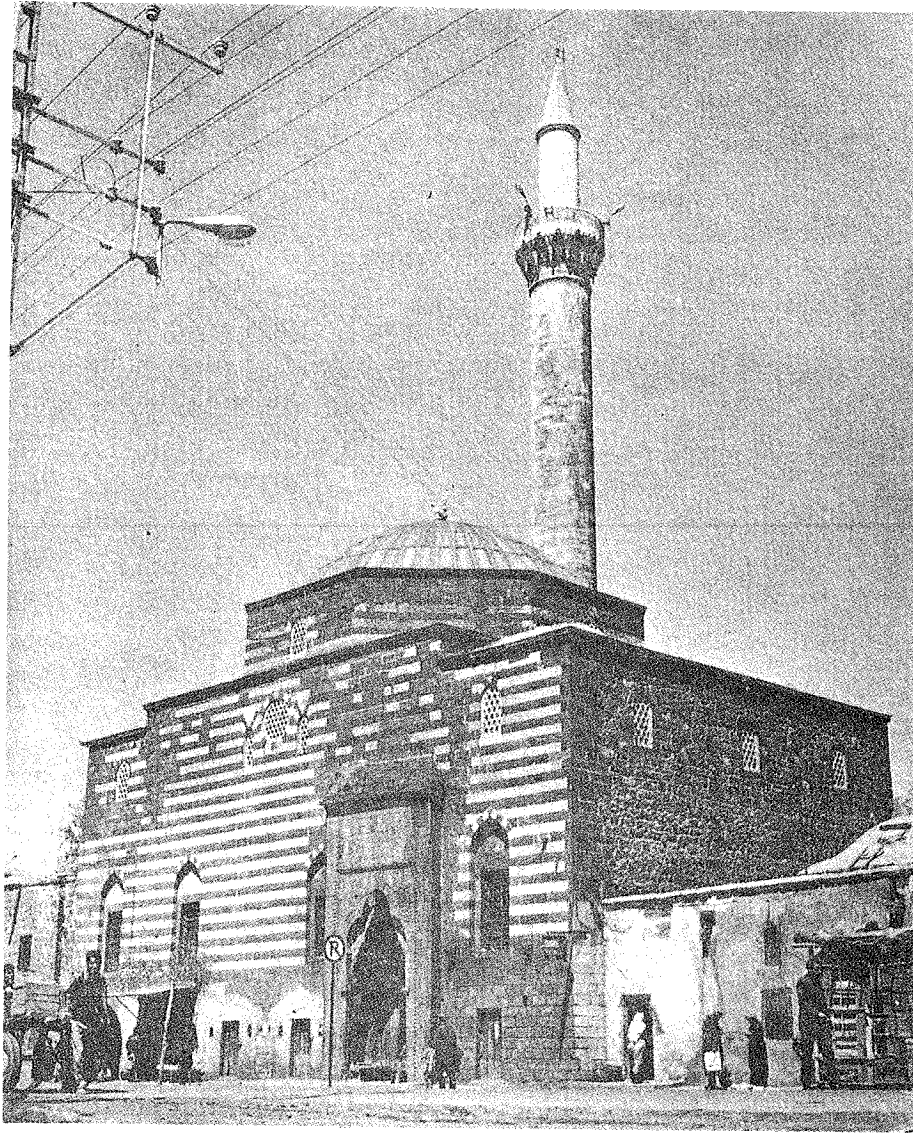

Res. 187 — Melek Ahmed Paşa Camii Genel Görünüşü

giriş kapısı kemerli değil, düz hatlıdır. Bu süslü portal, caminin güney cephesinin simetrisini bozmaktadır. Alt kısımda kalan alanlar bugün depo olarak kullanılmaktadır.

Kuzey kısmına gelince, güneyde olduğu gibi simetriye önem verilmediğini görürüz. Merdivenli çıkış, minare, sağ kısma rastlamakta, basit kemerli bir kapıdan camiye girilmektedir. Minaresi sağda, caminin biraz önünde, bağımsız olarak yapılmıştır. Bu minarenin kaide kısmı, taş dekaorasyonu olarak ilgi çekicidir. Silindirik gövdesi ve mukarnaslı tek şerefesi, kaide kısmının zengin süslemesine göre yalın görünümlüdür. Minaresi yarıya kadar iki merdivenli, yarıdan sonra birleşip tek merdiven olarak devam etmektedir. Yarıya kadar devam eden iki merdivenden çıkanlar, birbirlerini görmektedir. Diyarbakır camilerinde gördüğümüz minareler içinde çini kullanılanlardan birisi de, Melek Ahmed Paşa Camisi minaresidir. Mozaik çinili bir şerit kaidede dolaşmaktadır. Minarede benzer örneğini görmüyoruz. Belki Şeyh Safa Camisi minaresinin kaide kısmındaki bir şeritte kullanılmış olabilir, fakat tek bir örnek kalmamıştır. Bazan bunlar taş kakma olarak

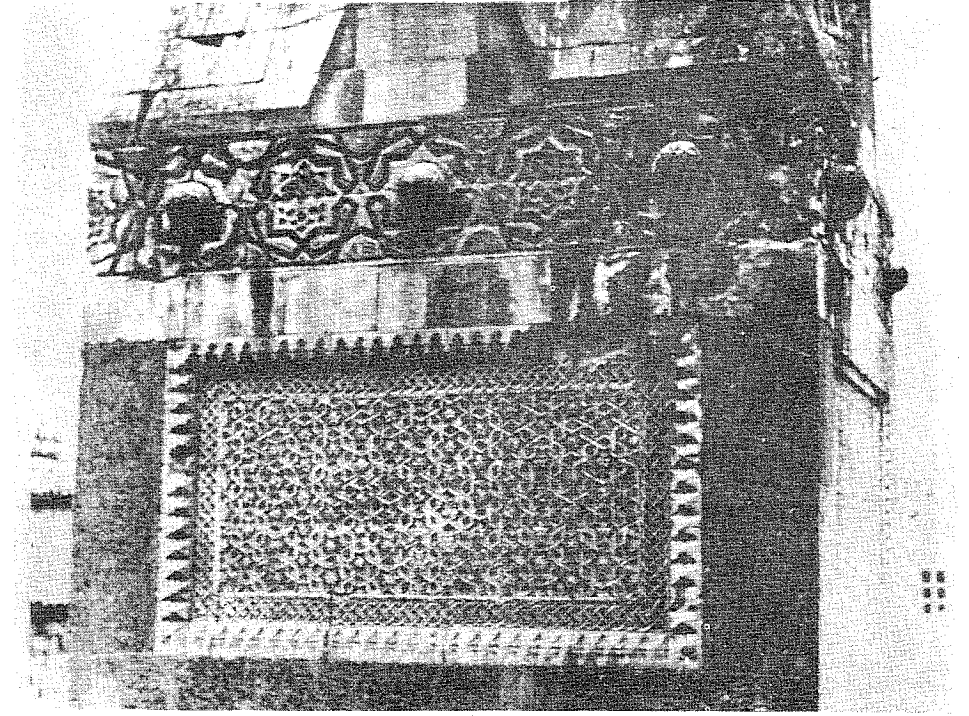

Res. 188 – Melek Ahmet Paşa Camii ön cephesi

kullanıldıklarından, zamanla dökülmekte, fazla belli olmamaktadır. Halbuki duvarlara gömülen çini levhalar söküldüğünde veya döküldüğünde iz bırakmakta, az çok fikir vermektedir.

Melek Ahmed Paşa Camisi'nde Diyarbakır camilerinde sık sık rastladığımız zengin ve süslü son cemaat yeri yapımından kaçınılmıştır. Bu belki birazda yapının

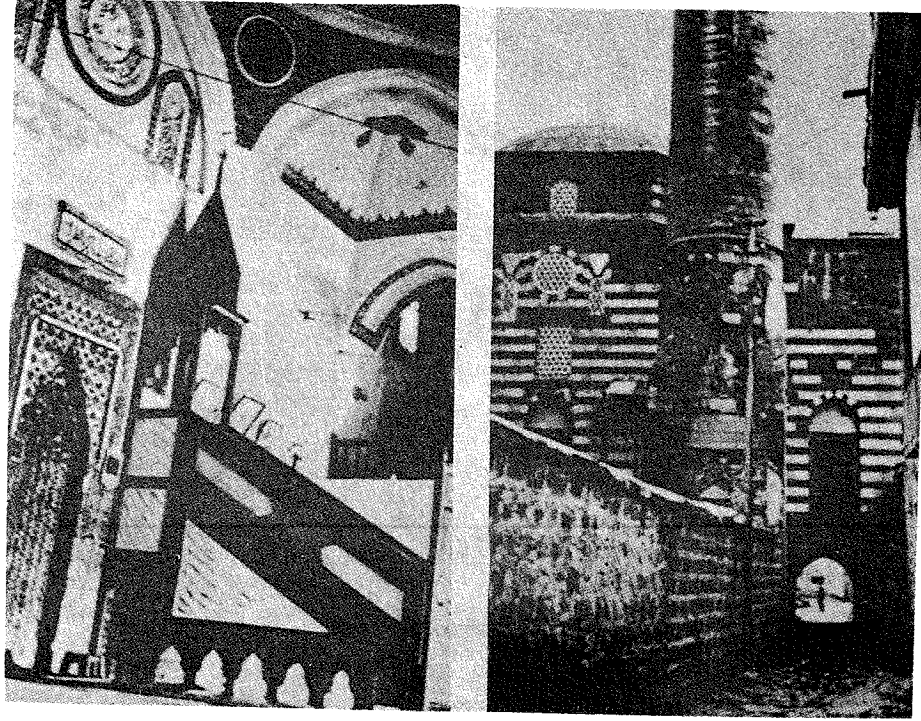

Res. 189 – Melek Ahmed Paşa Camii Minaresinin kaidesindeki süsler

zeminden yüksek fevkanî oluşuna bağlanabilirse de, aynı durumda olupta son cemaat yeri yapılmış yapılar vardır. Melek Ahmed Paşa Camisi'nin iç görünüşü ve planı, bazı ufak ayrılıkla Şeyh Safa Camisi'ni anımsatmaktadır. Burada orta kısım, sağ ve solda bulunan iki ayakla yanlara açılmaktadır. Orta mekân tromplu bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbe oldukça yüksek sekizgen bir kasnakla alt yapıya bağlanıyor. Kasnak kısmına dört sivri kemerli pencere açılmış, orta alanın yukarıdan ışık alması sağlanmıştır.

Yan mekânlara gelince: Burada iki katlı bir görünüm vardır ve iki yanda ikinci kat mahfil görevini yapmaktadır. Alt katlar üçer çapraz tonozla örtülü olmasına rağmen, üst katlar oval kubbemsi bir örtü şekliyle örtülüdür, orta mekâna tonozlar kemer şeklini alarak açılırlar.

Şeyh Safa Camisi'nde ise bu yan mekânlar iki kubbe, ortada bir beşik tonozla biçimlendirilmiş ve tek katlı olarak düşünülmüştür. Ayrıca kubbe dışardan konik bir çatıyla saklanmıştır. Bu ayrımlar dışında yapıların temel planları birbirine benzemektedir. Bir Akkoyunlu yapısında denenen plan burada bazı değişikliklerle tek-

Res. 190a — Caminin çinili mihrabı (M. Sözen'den) Res. 190b — Caminin altından geçen yol (M. Sözen'den)

rar ele alınmıştır. Melek Ahmed Paşa Camisi'nde, yan mekânların iki katlı oluşu alt katların orta mekâna katılması, Şeyh Safa Camisi'nden daha zayıftır.

Bu yapı ayrıca Çinilcriyle dikkati üzerine çekmektedir. XVI. yüzyılın Osmanlı çinileri caminin yerden bir metre yükseklikte duvarlarını kaplamaktadır. Bunların yanısıra ince uzun mihrabı tamamen çinilerle kaplıdır. Beş kenarlı nişinin; mukarnasları, köşe sütuncukları, başlıkları ve dış bordürleri boş yer bırakılmaksızın çinilerle süslenmiştir. Ayrıca doğudaki mahfile çıkışı sağlayan merdivenin yan duvarında zengin ve değişik motifli çiniler yer almaktadır.» (5)

Melek Ahmed Paşa'nın konağı, h. 1024 (m. 1615) ve 1031 (m. 1622) tarihleri arasında iki defa vali olarak Diyarbakır'da görev yapan Dilaver Paşa tarafından satın alınmış ve "han" a çevrilerek yaptırdığı "Dilaveriye Medresesi" ne vakfedilmiştir. Bugünkü Melek Ahmed Paşa Hanı, bu konağın bir bölümüdür.

Bu vesileyle, bazı kaynaklarda (mesela bkz.: Bedri Günkut, Diyarbakir Tarihi, sf. 123) ve h. 1288, 1289, 1301, 1318, 1319, 1321 senelerinde çıkan Diyarbakir

(5) Metir Sözen, a.g.e., sf. 95-98.

Salnâmelerindeki valilerin isimlerini havi listelerde, bu caminin h. 1048 (m. 1638) — 1056 (m. 1646) tarihleri arasında üç defa Diyarbakir valiliği görevinde bulunan ve sonra sadrazam olan Silahtar Melek Ahmed Paşa'ya ait olduğunu ifade etmek suretiyle yanılığa düştüklerini de belirtmeliyiz.

Melek Ahmed Hamamı da Camii de aynı adı taşıyan cadde üzerindedir.

X.

NASUH PAŞA VE CAMİİ

Nasuh Paş, Arnavutluk'tan Gümlüce'ye gelip yerleşmiş hristiyan bir ailenin çocuğudur. Enderûn-i Hümayûn'a alınmış, Zülfülü Baltacılar ocağında yetişmiş; Murad III. döneminde musâhip Mehmet Ağa'nın hizmetine girmiştir. Mehmed Ağa'nın ölümünden sonra müteferrika çavuşluğu göreviyle taşra hizmetine çıkmış, bir süre sonra da Zile voyvodası olmuştur. H. 1007 (m. 1598 — 99) yılında kapıcılar kethüdâlığına, sonra küçük mirâhûrluğa atanmış ve sonunda Halep beylerbeyliğine getirilmiştir. Buradan Sivas beylerbeyliğine (h. Ramazan 1012/Şubat 1604) ve iki yıl sonra da Diyarbakir beylerbeyliğine verilmiştir (h.1015/m. 1606). Nasuh Paşa, bu esnada, sadrâzam Kuyucu Murad Paşa'nın Anadolu'da celâlîlerden Canbulatoğlu'na, Kalenderoğlu'na karşı giriştiği operasyonlara seyirci kaldı. Murad Paşa'nın, Tavi Halil'in kardeşi Meymun kuvvetlerine karşı yaptığı başarılı harekâtın sonra, Bayburt'ta ordusuna katıldı (15 Cemaziyelâhır 1027/26 Eylül 1608). Yanında beşbin süvariden oluşan askeri vardı. Bunların içinde, baştanbaşa kırmızı çuha giymiş bin nefer tüfenk-endâz, sarı elbise giymiş beşyüz ve siyah takyeli beş yüz olmak üzere, bin sekbân bulunuyordu. Askerleri serdarın huzurunda "hazır ol" vaziyette bulundukları esnada, Nasuh Paşa diz çöküp sadrâzamin ayağını öpmüş ve sonra otağında ona:

"Günahımız çoktur, harekette kusur edip geç geldik, mâzur geresiniz" diyerek, suçunu itiraf etmiş, Kuyucu Murad Paşa'dan şu cevabı almıştır:

"Yanımıza gelmemekle bize hürmetsizlik mi ettiğinizi zannediyorsunuz, ihânet bize değil padişahadır, biz inhizâma uğrasaydık, siz gelip, Kalenderoğlu ile mukabeleye muktedir olabilir mi idiniz, kuvvetli bir islâm ordusu daha zayıf olanın imdâdına gelmeyecek olsa ve bu hususta şer'an ne lâzım geleceği bir fetvâ ile istenilse acaba ulemâ ne derdi?". Muhatabanın başını eğerek, sustuğunu gördükten sonra, sözlerine devamla: "Benim oğlum, bu sekbânları başına toplamaktan muradın nedir, bunlar kimseye yâr olmaz; 16.000 sekbân ile Canbulatoğlu neye

muktedir oldu. Padişahın Anadolu'da bir sekbân bile bulunmasına rızası yoktur. Eyâletlerine döndüğünde, bunları yanında komayasın" önerisinde bulunmuştur (1).

Kuyucu Murad Paşa'nın Nasuh Paşa'yı affetmesini Kâtip Çelebi ve Naîmâ maslahat ve o günün gerektirdiği şartların icabı olarak yorumlamışlardır (2).

Sadrâzam Murad Paşa, Tokat istikametinde harekete geçtiği sırada Nasuh Paşa'yı da Diyarbakır'a geri gönderdi. H. 1020 (m. 1611) tarihine kadar Diyarbakır beylerbeyi olarak görevini sürdüren Nasuh Paşa, bölgede asayışı sağlamış, kendisini sevdirmiş, celâli hareketleriyle İran savaşları için kendisine verilen her görevi başarı ile sonuçlandırmıştır. Bu arada, her yıl Bağdad'tan sağlanan ve Ebû Rîşoğlu adlı birinin taahhüt ettiği develere yükletilerek Trablus—Şam iskelesine gönderilen, oradan da seferde bulunan orduya ulaştırılan, ancak, sözü edilen olaylar sebebiyle üç senedir tahsil edilemeyen barutun tamamını celbettirerek yarısını Trablus—Şam'a göndermiş, yarısını da Diyarbakır kalesinde stok ettirmiştir. Bu sırada Padişah'tan gelen muharrem 1018/ Nisan 1609 tarihli bir hükümde (3), İran Şahının Bağdad'ı istilâ etme ihtimali karşısında, Diyarbakır eyâletine bağlı ve sınıra yakın bulunan Kürt beyleri, ocak aşiretleri v.b. ile hazırlıklı olmaları, böyle bir teşebbüs vukuunda derhal harekete geçilmesi buyrulmaktaydı. Nasuh Paşa bu hususta de gerekli önlemleri almıştır.

Ertesi sene yani 1610'da sadrâzam Murad Paşa İran seferine çıktı. Nasuh Paşa, Padişah'a bir mektup göndererek, Murad Paşa sadrâzamlıktan alınarak mühr-i hümayûn kendisine verildiği takdirde, kırk bin altın ve askere yeterli miktarda zahireyi kendi malından vereceğini arzeder. Padişah bu mektubu sadrâzama gönderir. Sadrâzam Tebriz'den kışlamak üzere Diyarbakır'a geldiğinde, Nasuh Paşa'yı huzuruna çağırarak mektubu gösterir ve "bu yazı kimindir?" diye sorar. Nasuh Paşa tereddüt etmeksizin, "benimdir" cevabını verir. Murad Paşa, "ifasını taahhüt ettiğiniz 40 bin altın ile zahireyi derhal teslim ediniz" demekle ve bunu infaz etmekle yetinir. Bazı yakınları Kuyucu Murad Paşa'ya, idamı gereken Nasuh Paşa'ya karşı olan tutumu sorulunca da.: "bu adam şecî, bahadır ve devlete gerekli adamdır, bunu idam devlet-i aliyyeye hizmet değildir; böylelerini terbiye etmek lâzımdır; bâhusus sadâret mesnedi vüzerânın haset ettiği bir makamdır; bu makama müstaid olanları ifnâ ravâ değildir" cevabını verir (4). Bununla beraber, Nasuh Paşa'nın vezirler ve emîrler arasında büyük bir şöhrat ve itibarı vardı. İdam edilmekle taahhüt ettiği para ve zahirenin alınması mümkün olmayacağı gibi, bazı tepkilere de neden olacağı sadrâzamca nazara alınmış olabilir (5).

(1) M. Tayyib Gökbilgin, "Nasuh Paşa" maddesi, İA. c. 9, sf. 123.

(2) Kâtip Çelebi, *Fezleke*, c. 1, sf. 311 vd.; *Naima Tarihi*, c. 2, sf. 37 vd.; Hammer, a.g.e., c. 8, sf. 99 V.d.

(3) BOA., Mühimme defteri, nr. 78, sf. 280, hüküm nu. 741.

(4) *Naima Tarihi*, c. 2, sf. 89.

(5) Hammer, a.g.e., c. sf. 132.

Nasuh Paşa'nın diğer vezirler ve emîrler üzerindeki saygınlığına şöyle bir örnek verebiliriz:

Sadrâzam Murad Paşa, Diyarbakır'da kışlamak ve ertesi sene yapılacak seferin hazırlıklarını görüşmek üzere, beylerbeyilerle yaptığı toplantılarda, beylerbeyilerin, emîrlerin fikirleri soruldukça, hepsi de vezir Nasuh Paşa'ya bakıp, cevabını ondan beklemişler ve Nasuh Paşa'nın, sadrâzaman aldığı tetbirleri yerinde bulan, ancak şiddetli kış gelmeden topları ve cehaneyi selâmete çıkarıp askerleri de vaktinde kışlaklarına sokmak gerektiği yolundaki önerisini hep birlikte olumlu bulmuşlardır (6).

Murad Paşa, bir taraftan sefer hazırlıklarını sürdürüyor, bir taraftan da İran şahı ile barış müzakerelerini ıslatmış bulunuyordu. Onun başlattığı ve geliştirdiği barış müzakereleri halefi Nasuh Paşa zamanında imzalayacak bir andlaşma ile sonuçlandırılacaktır.

Murad Paşa 25 Cemâziyelevvel 1020 (m.6 Ağustos 1611) tarihinde Diyarbakır'da öldü. Öldüğü zaman seksen yaşında idi. Onun bir ziyafette zehirlendiğini iddia edenler de olmuştur (7). Murad Paşa'nın nâ'sı ilkin geçici olarak Diyarbakır civarında Cülek (veya Çevlik) (8) mevkiinde gömülmüş, sonradan buradan alınarak İstanbul'a götürülmüş, Vezneciler'deki medresesinin bitişiğinde yapılan türbesine konulmuştur.

Kuyucu Murad Paşa Temmuz 1595'te Diyarbakır valiliğine atanmış, 6 yıl kadar bu görevde kalmış, birçok seferlere katılmış, Osmanlı nizam ve geleneklerine son derece bağlı, dindar bir devlet adamı idi (9).

Nasuh Paşa bu sırada Mısır valiliğine atandı ise de Murad Paşa'nın hastalığı sebebiyle, sadâret kaymakamlığına getirilerek ordu-yı hümayûnla Diyarbakır'da kaldı. Murad Paşa vefat edince, 22 Ağustos 1611'de vezir-i âzamlığa yükseldi. Mühr-i hümayûn 40 nefer kapucu ve kapucular kethüdası Behram kethüda eliyle Diyarbakır'da kendisine verildi.

Nasuh Paşa İran hükümdarı Şah Abbas'la müzakereleri ilerleterek "Nasuh Paşa Müsalâhası" adıyla bilinen barış andlaşmasını yaptıktan sonra, İstanbul'a gitmek üzere Diyarbakır'dan Halep'e hareket etti. Halep'te Dürzi emîri Ma'an oğlu Fahreddin ile Trablus—Şam âyanından Seyfoğlu'nu vergiye bağladı. Diyarbakır

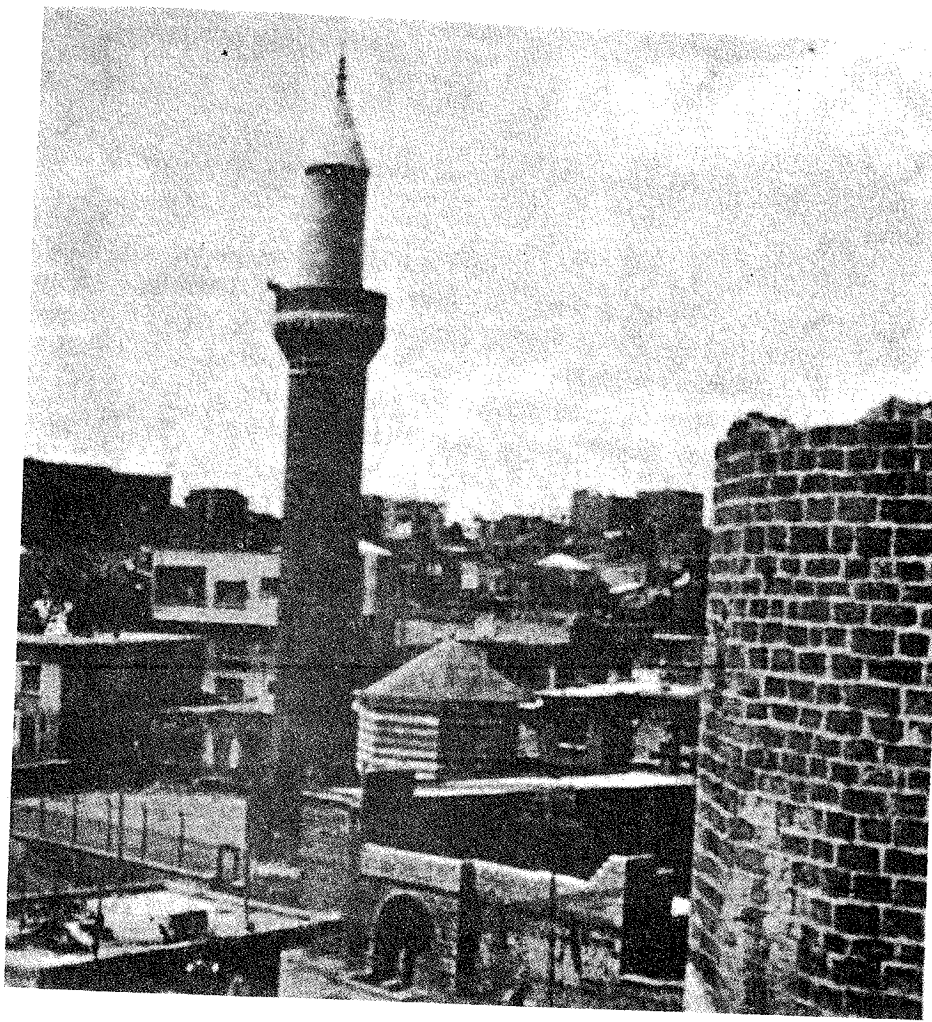
(6) Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, *Tarih*, Süleymaniye, Esat Efendi ktp. nr. 2151, vr. 158; İA., c. 9, sf. 123—124.

(7) Knolles, *The General History of the Turks*, London 1638, sf. 1309.

(8) Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi, Çermik'e gömüldüğünü yazar (aynı eser, sf. 280 a) yanlıştır.

(9) Cengiz Orhonlu, "Murad Paşa" maddesi, İA., c. 8, sf. 653.

Res. 191 – Nasuh Paşa Camii Genel Görünüşü

beylerbeyliğine Bağdad valisi Mustafa Paşa'yı atadı (10). Eylülün 27 sinde İstanbul'a varan sadrâzam Nasuh Paşa, 16 Ekim 1614'te Sultan Ahmed'in buyruğuyla idam edildi (11).

(10) Mustafa Paşa tâyin edilip göreve başlayıncaya kadar geçen 6 ay zarfında bu görev Zülfükar Paşa tarafından yürütülmüştür.

(11) İsmet Parmaksızoğlu, "Nasûh Paşa" maddesi, TA., c. 25, sf. 139 – 141; M. Tayyib Gökbilgin, aynı

NASUH PAŞA CAMİİ

Cami, içkale yönünden Fatih Paşa Camiine giden yolun üzerindedir. (Şehir Planı Nu. 24) 1606 – 1611 (h. 1015 – 1020) tarihleri arasında yaptırmıştır. Küçük bir camidir. Nasuh Paşa bu camii, eşi Servnaz Hanım adına yaptırmıştır.

Camiye girişten hemen sonra avlu kısmına varılır. Güneyde, üç sütuna dayanan, üstü düz damla örtülü, bir açık namaz kılma yeri vardır. Mihrabında süs yoktur. Güneydoğu köşesinde, içerden minareye çıkılan kapı bulunmaktadır. Dış duvardan taşkın, kesme siyah bazalt taşından, kare kaide üzerine silindirik gövdeli olarak yapılmış minaresinin üst kısmı, 1819 yılındaki ayaklanma sırasında, içkaleden atılan top mermilerinden birinin isabetiyle, yıkılmıştı. Bu sebeble halk buna *kot minare* (güçük minare) diyordu. Vakıflar Bölge Müdürlüğünce 1972'de cami esaslı bir onarımdan geçirilirken minaresinin de yıkık kısmı aslına uygun bir şekilde yaptırılmıştır. (Res. 191).

Avlunun batısındaki kapıdan caminin esas namaz kılınan yerine girilir. Hafif çarpık kareye yakın iç mekân, dört sütunla belirli bölümlere ayrılmış vaziyettedir. Dokuz bölümlü iç kısmın orta yerinde pendentifli bir kubbe, köşelerinde kare, aralarındaki dikdörtgen şekilli bölümler çapraz tonozlarla örtülmüştür. Nasuh Paşa Camii, bezemeden yoksun, basit görünümlü bir yapıdır.

Nasuh Paşa Camiinin güneyinde *Zincirkıran Türbesi* vardır.

XI.

YENİÇERİLERİN DİYARBAKIR AYAKLANMASI VE SADRÂZAM HUSREV PAŞA'NIN İDAMI

Husrev Paşa Bosna'lıydı. Saraya alınmış, gerekli eğitimden sonra, silâhtarlığa kadar yükselmiş; daha sonra da yeniçeri ağalığına atanmıştı. Bu sırada Abaza Mehmed Paşa Erzurum'da ayaklanmış, İran şahı da Bağdad'ı geri almıştı. Abaza Mehmed Paşa isyanının bastırılması Vezîr-i Âzam Çerkes Mehmed Paşa'ya verildi. Yeniçeri ağası Husrev de onun buyruğunda bulunuyordu. Abaza Mehmed Paşa ile Ağustos 1624'te yapılan savaşta Abaza'nın ordusu yenildi. Husrev Paşa'nın bu savaşta gösterdiği cesaret ve kahramanlık nazara alınarak vezîrliğe yükseltildi. Husrev Paşa kışlamak için Tokat'a gitti. Bu sırada Çerkes Mehmed Paşa öldü. Sadâret mührü Diyarbakır beylerbeyi Hafız Ahmed Paşa'ya verildi (1). Husrev Paşa da 1625 yılı Nisan ayında, ordusuyla Tokat'tan ayrılarak Bağdad'ın alınmasıyla görevlendirilen Hafız Ahmed Paşa'nın ordusuna katıldı. Bağdad kuşatması bir sonuç vermedi. Şah Abbas'ın 30 bin kişilik bir ordu ile Bağdad'ın yardımına gelmekte olduğu haberi üzerine, gerekli önlemler alındı. Ancak, 1627 yılı Haziran ayı sonlarında şahın ordusuyla yapılan saavuşta Osmanlı ordusu yenilgiye uğradı. Husrev Paşa, Padişah IV. Murad'ın daveti üzerine İstanbul'a gitti. Husrev Paşa daha önce kubbe vezîri olmuş, bir süre sonra da Diyarbakır eyâleti kendisine verilmişti. Bu arada, yeni sadrâzam Halil Paşa, tekrar isyan eden Erzurum valisi Abaza Mehmed Paşa'ya karşı başarısız olmuş, yenilgiye uğramıştı. Bunun sonucu olarak sadrâzamlıktan alındı, yerine Husrev Paşa getirildi. Diyarbakır'a hareket etmiş bulunan Husrev Paşa'ya sadaret mührü, İzmit'te iken ulaştırıldı (6 Nisan 1628). Kendisine gönderilen beratta ilkin Abaza'nın tenkili, sonra İran üzerine yürümesi isteniyordu. Husrev Paşa, cesur, disiplinli, yetenekli ve acımasız bir askerdirdi. Ordusunu düzene soktu, disiplin altına aldı, güçlendirdi. Yeniçeri ocağındaki suiistimallere son verdi. İlkin Erzurum'u kuşattı. Abaza'yı teslim olmak zorunda bıraktı (18 Eylül 1628). Böylece, sekiz yıldır devlet için bir sorun olan bu asiye dize getirmiş oldu. Ayrıca, Erzurum'u almak amacıyla harekete geçen İran kuvvetlerini pusuya düşürerek hezimete uğrattı ve komutanları Şemsî Han'ı tutsak aldı. Abaza ve Şemsî Han yanında olduğu halde 8 Aralık 1628 tarihinde İstanbul'a döndü.

1629 yılında Bağdad'ı almak göreviyle yeniden sefere çıktı. Bağdad yolunda iken görülmemiş şekilde sürekli yağın yağmurlar sebebiyle o yollardan geçip hedefe varmanın zorluğu karşısında, İran üzerine yürüyüp şahın ordusunu yenmeyi

(1) Diyarbakır salnâmelerine göre Hafız Ahmed Paşa, h. 1033 (m. 1623—24) tarihinde Diyarbakır valisi olmuş ve bu görevde bir yıl kalmıştır.

ve böylece Bağdad'ı savaşı ele geçirmeyi planladı. İleri sürdüğü bir askerî birliğin kazandığı zafer üzerine Hemedan'ı ele geçirdi. Burada bulunan şah, şehri terk ederek dağlık bölgelere çekildi. Şahı Bağdad'ı geri vermeye razı etmek düşüncesiyle Hemedan ve Dergezen kentlerini ateşe verdi. Fakat beklenen sonuç elde edilemedi. Aksine, şahın dağlık bölgede giriştiği yıpratma saldırıları Osmanlı ordusuna birçok kayıplar verdirdi. Husrev Paşa bir müddet sonra Bağdad'ı kuşattı ise de bir sonuç alamadı. Mardin'e çekilmek zorunda kaldı. Kışı burada geçiren Husrev Paşa, ilkbaharda Diyarbakır'a geldi. Asker toplama, noksanları giderme işleri ile uğraşıp dört yana adamlar saldı ve her işi eksiksiz olarak yoluna koymaya çabaladı. Ayrıca, tasarladığı sefer için İstanbul'dan para ve asker istedi. Fakat bu sırada başarısızlıklarından ötürü Padişah IV. Murad, 25 Ekim 1631'de Husrev Paşa'yı azletmiş, rakibi Hafız Ahmed Paşa'yı ikinci defa sadrâzamlığa getirmiş bulunuyordu. Bunu haber alan yeniçeriler, bu azli tanımamak ve emri getiren çavuşu paralamak istediler. Mukavemetin faydasızlığını bilen Husrev Paşa, askeri yatıştırdı. Mühr-i hümayûnu gelen kapıcılar kethüdasına teslim ederek Diyarbakır'dan ayrıldı. Bu sırada Diyarbakır valisi Halcızâde Mustafa Paşa idi.

Diyarbakır'da ayaklanan asker, Husrev Paşa'nın yeniden Sadrâzam olmasında direniyordu. Bu ayaklanma Anadolu'nun başka yörelerine de sıçramıştı. Seydişehir, Yenişehir, Konya ve Karahisar'da sipahîlerle şeyhleri Deli İlahî; Eskişehir, İnönü ve İskilp'te türeyen zorbalar, Husrev Paşa'yı tekrar sadârete getirmek için isyan hazırlığı içindeydiler. İstanbul'dan Diyarbakır'daki bütün Kapıkulu askerlerine dönme emri gönderildi. İstanbul'da toplanan zorbalar, bu mmevkie göz dikmiş bulunan Recep Paşa'nın kışkırtmalarıyla ayaklandılar. IV. Murad, bütün bu kargaşalıkların baş sorumlusu olarak Husrev Paşa'yı görüyordu. Murtaza Paşa'ya Diyarbakır eyâleti beylerbeyliğini ve Husrev Paşa'nın öldürülmesi görevini verdi.

Diyarbakır'dan ayrılan Husrev Paşa'nın yolda nikris hastalığı artmış olduğundan Tokat'ta kalmıştı. Buraya gelen Murtaza Paşa, Husrev Paşa kuvvetleriyle savaşmak zorunda kaldı. Tokat halkının çoğu Husrev Paşa'dan yana idi. Bunların da yardımıyla Murtaza Paşa kuvvetleri püskürtüldü. Bu arada Husrev Paşa'nın idamı için, padişah fermanı alan Tokat kadısı, kalenin toparlarını Husrev Paşa'nın kalmakta olduğu saraya çevirterek ateşe başladı. Bunu gören halk, savaştan çekildi. Murtaza Paşa kuvvetleri sarayı kuşattılar. Husrev Paşa askerlerine, artık savaşmaktan vazgeçmelerini ve padişahın fermanına boyun eğmekten başka çare bulunmadığını bildirdi. Namazını kılıp, Murtaza Paşa'nın gönderdiği cellâtlara boynunu teslim etti (Şubat 1632) (2).

(2) Peçevi Tarihi, c.2, sf. 392 v.d.; Halil İnalçık, "Husrev Paşa" maddesi, İA c.5/1, sf. 606-609; Semavi İyice, "Husrev Paşa" maddesi, TA., c. 19, sf. 395.

Murtaza Paşa Diyarbakır'a geldiğinde Tayyar Mehmed Paşa vali idi. Tayyar Mehmed Paşa'nın valiliği 6 ay, Murtaza Paşa'nınki 2 sene sürmüştür. Murtaza Paşa bu süre içinde İçkale'deki camii yeni ilavelerle genişletip esaslı bir onarımdan geçirmiş, Behram Paşa camiinin şadırvanını, helâlarını onartmış, camiye su getirmiş, yeni çeşmeler yaptırmıştır.

XII.

PADİŞAH IV. MURAD'IN ÂMİD'E GELİŞLERİ VE AZİZ MAHMUD URMEVÎ'NİN ÖLDÜRÜLMESİ

Revan seferine çıkan Padişah Murat IV., burayı 8 Ağustos 1635 tarihinde fethettikten sonra 11 Eylül'de Tebriz'e girdi. Bununla, Osmanlı ordusu ilki Yavuz Sultan Selim, üç tanesi Kanunî Sultan Süleyman, beşincisi III. Murad döneminde olmak üzere, altıncı defa Tebriz'e giriyordu. Dört gün burada kalan Padişah, Eylül ayı sonlarında Van'a, buradan Bitlis üzerinden yoluna devamla 21 Eylül 1635 Pazar günü Diyarbakır'a geldi. Nikristen mustarip olduğundan burada 14 gün kaldı. Gittiği her yerde yaptığı gibi, burada da zorbalkla tanınmış bazı kimseleri idam ettirdi. 4 Kasım 1635'te Diyarbakırdan ayrıldı. Veziri a'zam ve serdârı ekrem Tabaniyassı Mehmed Paşa'ya sadâret makamına ilaveten Rumeli beylerbeyliği de tevcih edilerek Safavî harekâtını takip için Diyarbakır kışlağında bırakılarak Bağdat seferinin hazırlıklarını yapmakla görevlendirildi.

Sultan Murad 1638'de Bağdat seferine giderken 3 Eylül 1638 Cumartesi günü tekrar Diyarbakır'a uğradı. Burada 10 gün kaldı. Gelişinden 2 gün sonra Vezir'i a'zam Tayyar Mehmed Paşa da ordusuyla birlikte padişaha katıldı.

ŞEYH AZİZ MAHMUD'UN İDAMI

Bağdat'ın fethinden sonra Padişah 5 Şubat 1639 günü Musul üzerinden Diyarbakır'a geldi. Bu sırada Diyarbakır'da Şeyh Aziz Mahmud Urmevî isminde şöhreti çok yaygın bir nakşibendi şehyi vardı. Tekkesi her sınıftan birçok kimsenin ziyaret ettiği bir yerdi. Doğu Anadolu'ya gelen serdarlar, Paşalar vesair erkân genellikle kendisini ziyaret ederdi. Yalnız Diyarbakır'da değil, Van, Tebriz. Revan'dan Erzurum'a, oradan Urfa, Musul'a kadar uzanan geniş bir bölgede yaygın bir nüfuza sahipti. Her dediğini seve seve yapacak binlerce müridi ve hayranı mevcuttu. Kâtip Çelebi'nin kaydına göre müridlerin sayısı kırk bini buluyordu. Şeyh Aziz Mahmud, padişahın dahi teveccühünü kazanmış, beraberinde Revan seferine katılmıştı.

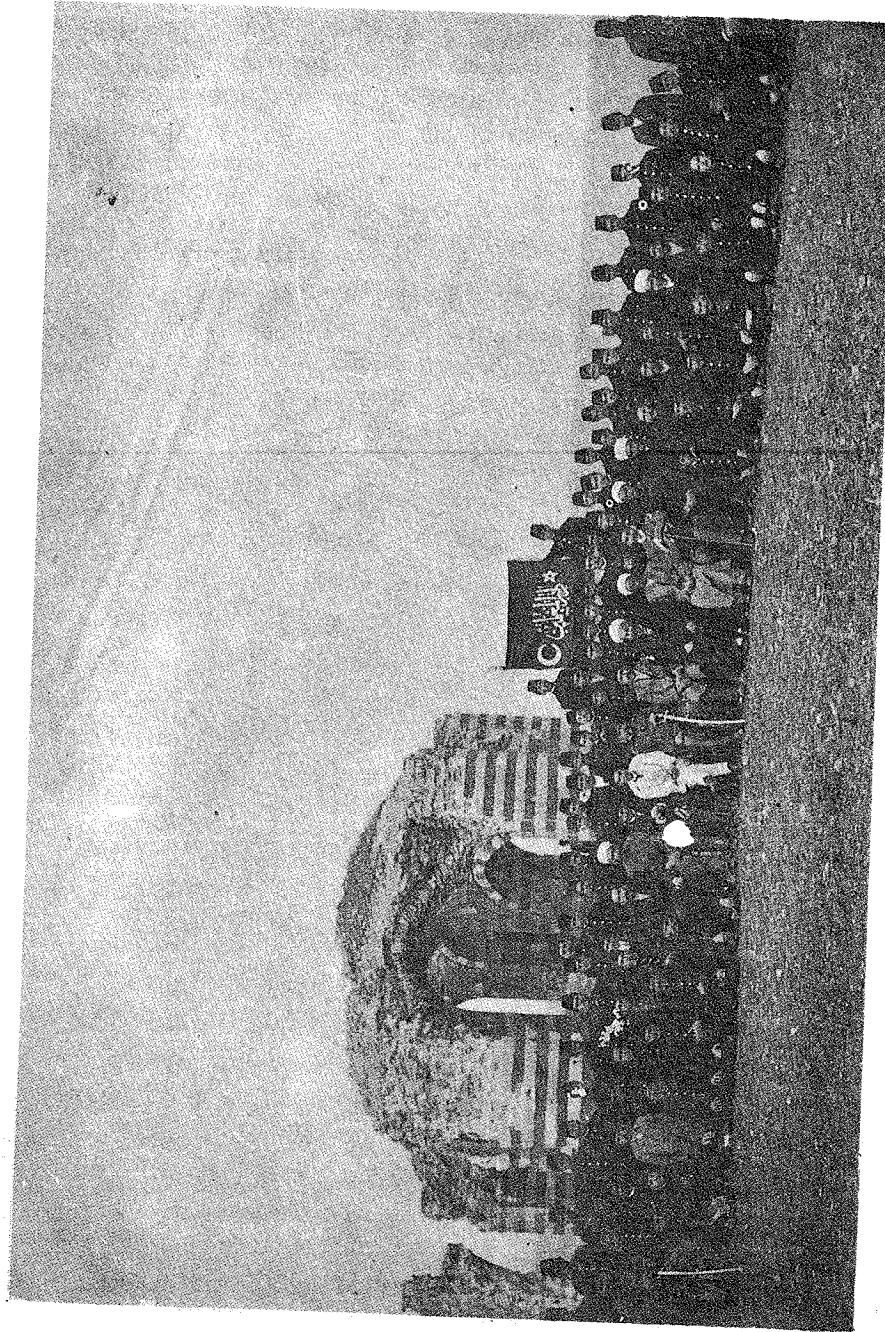
Dürzi Beyi Ma'n-oğlu Fahreddin, Küçük Ahmed Paşa tarafından tenkil edildiği zaman beyin zeki ve kurnaz kızı erkek kıyafetine bürünerek Lübnan'dan kaçıp Diyarbakır'a gelmiş, şeyhe sığınmıştı. Şeyhin himaye eylediği bu kız, kimyevî usullerle altın yapmayı bildiğini iddia ediyordu. Şeyhi de buna inandırmıştı. Şeyh de

Sultan IV. Murad (Topkapı Sarayı Müzesi)

Bağdat seferine çıkan padişahı Halep'te karşıladı ve beraberinde götürdüğü kızı da altın yapmasını bilen bir kimse olarak takdim etti. Padişah da bu işe ikna edildiği için altın yapsın diye kendisine bir hayli para ve malzeme verdirdi. Fakat Ma'noğlu'nun bu zeki kızı aldığı paraları zevk ve eğlence âlemlerinde yemiş, bu arada sahtekârlığı meydana çıkmış, bulunuyordu. Sulatan Murad bu olaydan ötürü şeyhe içerlemişti. Diyarbakır'a geldiği gün kızı ve Diyarbakır'da doğurduğu iki kız çocuğunu boğdurtup cesetlerini Dicle'ye attırdı.

Daha sonra, şeyhin müridlerinin çokluğuna, nüfuzunun pek yeygın oluşuna, şeyhlik postundan hükümdarlık tahtına geçer örnekler bulunmasına, Sakarya şeyhi gibi bunun da birgün isyan edebileceğine padişahın dikkati çekildi. Bu fikirler padişahın da görüşüne uygun düştüğünden Şeyh Aziz Mahmud'un idamını emretti. Olay halkı üzdü. Padişah da yaptığına nadim oldu. Bunu kısmen olsun hafifletmek için şehir yakınında bulunan Kâbi köyünü bir fermanla çocuklarına verdi.

Res. 192 – Darü'l – Muallimîn'in öğretmen ve öğrencileri Sultan IV. Murad için Seyrantepe'de yaptırılan köşkün kalıntıları önünde (1910)

Sultan Murad kışı Diyarbakır'da geçirdi. Burada 71 gün kaldı ve 16 Nisan 1639'da buradan ayrıldı (1).

Şeyhin öldürülmesiyle ilgili bir başka sebebi, Peçevi İbrahim Efendi şöyle anlatır:

«Şeyh Rumî, atalarından beri kerameti ve evliyalığı görülen bir aziz idi. Revan seferinde çok kez padişah hazretleriyle atbaşı giderler ve geçmekte oldukları memleket hakkında padişaha bilgi verirdi. Fakat Kürtlerin çoğu, kimi babasının, kimi kardeşinin, kimi de kendisinin ahabları olduğundan, sık sık ordugâha gelir ve azizin çadırını sorarlardı. İşte bu hal, 'el-meliku akîmun' (= Padişahlar vefasız olurlar) sözünün anlamı uyarınca, padişahın ona kin bağlamasına neden olmuştu.

Bağdat'ın fethinden sonra Diyarbakır'a gelince Şeyh Rumî de padişahın beraberinde idi. Bu sırada Haseki Sultan şeyhin hatununu davet etmişti. Fakat hatunun bir hareketi Haseki Sultan'ın canını çok sıkmış, hattâ ona birkaç topuz da vurmuş derler. Saadetli padişah hareme geldiğinde, Haseki Sultan yakınmaya başlamış, hattâ iftira da ederek, münasebetsiz laflar söylemiş. İşte bu olay, şeyhin Tanrı rahmetine gitmesine sebep oldu» (2).

Evliya Çelebi'ye göre Şeyh Rumî'nin şehid olmasının sebebi şudur:

«..... Hattâ Sultan Murad Hana kovlarlar. Revan kalesi altında 'Padişahım, Diyarbakır'de Rûmiye şeyhi, Allah bilir, Mehdi gibi baş kaldıracak... Çünkü kırkbin kadar üryan, püryan, güya ilâhî aşk ile giryan müridleri vardır' derler. Murad Han 'olmaya illâ hayr' deyip susar.

Üç sene sonra Murad Han Bağdat fethine hareket edip uzun yollar geçerek Diyarbakır'e yakın gelince, bütün Diyarbakır âyânı, Murat nehri kıyısında, karşılamaya çıkarlar. Aziz Rûmi (yani Rûmiye şeyhi) muhteşem üçbin dervişleriyle Murad Han huzuruna, korkup çekinmeden varıp 'esselâm aleyk hûnkârım' der ve 'hûn = kan' kelimesini uzatarak telâffuz eder. Murad Han 'Azizim, hûn lâfzımı medlice (uzatarak) okudunuz' buyurur. Şeyh de 'Beli efendim! Çünkü Bağdad'a gidip fethi ile düşmandan intikam alarak kan dökeceksiniz' der Sultan Murad, şeyhin fethi müjdesini işitip memnun olur. Der ki:

' – Ya efendi, fetih ve sıhhat ile İstanbul'a ulaşır mıyım» der. Şeyh:

(1) Naima, *Tarih*, c.3, sf. 358,393; İsmail Hami Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c.3, s. 367,374; *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, İskit Yayınevi yayımı, c.4, sf.1926-1927, 1946-1947,

(2) *Peçevi Tarihi*, Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayını, Ankara 1982, c. 2, s. 431.

—Beli, bu Diyarbekir'e gelip gammazların kışkırtmasıyla haksız yere bir kan dahi döküp İstanbul'a varırsınız! Ve daha nice rüumuzlu kelimeler söyleyip, Diyarbekir'e gelen hünkâr, şeyhe fazlaca ihsân ederse de şeyh birşey kabul etmez. Sadece Diyarbakır'ın ev avarızından, ceziyesinden indirim yapılmasını rica eder. Ricası derhal kabul olunur. Şeyhin hayır duasını alıp Bağdad'a vararak fethe çabalar. Nihayet Tayyar Mehmed Paşa'nın şehid olduğu gün Bağdad, barış ile fetholunup sayısız asker, kale içine girer. Fetihden sonra Murad Han yine Diyarbekir'e gelip Aziz Hazretlerine fazlasıyla ihsan ettikçe, şeyh bir habbesini (tanisini) kabul etmeyip dua eder.

Gammazlar : 'Padişahım, Aziz Şeyh kimya ilmine mâliktir ki onbin kese altını var. Arzu etse bütün müridlerin bakır kablarını hep altın yapmağa muktedir. Korkulacak şeydir ki, Timur gibi şeyh dahi meydan ala....' derler. Sultan Murad Han yine göz yumar.

Bir gün şeyh ile konuşurken der ki 'Azizim, Acaba kimya ilminin aslı var mıdır Aziz de 'Beli hünkârım, şeyhlerin yapacağı iş. Geçinmek için halis altından habbecikler peyda edip yayıp yerler. Tarikat ehli olanlar onunla karnını doyurur. Yoksa, Kaarun gibi zengin olalım deyi kimya öğrenmezler'der. Murad Han, 'Ah efendi! Bu ilmi bilenleri bir görsem ..... Çünkü ben buna inanmıyorum.' Şeyh der ki:

'Beyim, eğer af ile muamele ederseniz huzurunuzda yapsınlar. Tâ ki acaip göresin!'

Murad Han, şeyhin evine gidip halvet ederler (başbaşa kalırlar). Allahın hikmeti o sırada şeyhin haremde Şam eyâletinde Maanoğlu adıyla meşhur Dürzi emîrinin yaşlı bir kızı varmış. Padişah huzuruna gelip, yer öperek nice uzun sözlerden sonra o mekkâre (hilekâr), babası Maanoğlu'ndan gördüğü gibi ateş yakıp, bir kantar halis bakıra bir damla eksîr-i âzam koydu. O anda altın halini aldı. Öyle bir halis altın ki, şeyh ondan birkaç tane yediği gibi kadın da bir kaç yeyip, üç tane de Murad Han yeyip, o gün, o gece asla canı yemek istemeyip, tok olarak dururlar.

Hemen Murad Han, otağa gelip, gammazların sözlerinin doğru çıkmasına hayret eder. O anda bir ağasını şeyhin evine gönderip şeyhi ve Maanoğlunun kızını boğdurarak öldürtür.

İşte o zaman şeyhi, Rum kapısının dışında gömerler. Sonra Murad Han İstanbul'a varıp, çok yaşamayıp vefat eder.

Bu hikâyeleri hakîr, Melek Ahmed Paşa efendimizden işitip yazdım. Çünkü o sırada Melck Ahmed Paşa, Murad Han'ın silâhdarı ve fetihden sonra Diyarbekir Valisi olup, şeyhe inandığı için her an mezarını ziyaret ederci. Şeyh, Rum kapıdan

dışarda müslüman mezarlığı içinde kubbesiz bir binada gömülüdür. Kadessallahu sırı.

*Gelüb ettik ziyaret bu makaamı
Tarikat pîşîvâsı Şeyh Rumi» (3)*

Günümüze kadar gelen bir başka süylenti de şudur:

Padişah Sultan Murad, Bağdat seferi için 1638'de Diyarbakır'a geldiğinde, Şeyh Aziz Mahmud, Kavs mesiresinde henüz yeni yaptırdığı (h. 1044, m. 1634'te yaptırılmıştır.) *Çârbağ Köşkü*'nde kendisine büyük bir ziyafet verir. Bu ziyafette, şehre bir saat mesafede bulunan köşkten şeyhin evinin bulunduğu Urfa kapısı'na kadar müritleri yol boyunca iki sıra olup bir taraftan yemekler elden ele ziyafet mahalline kadar ulaştırılırken, öbür taraftan boş kaplar yine elden ele verilerek şeyhin evine kadar iletilmiştir. Padişah, köşke geldiğinde onu karşılayan şeyh, «Hünkârım safa geldiniz» diye hitapta bulunur. Neden «Hünkâr» diye soruluncada şu cevabı verir: «Bağdad'ta kanlar dökülecek ve fakat o muazzam şehir dahi fetholunacaktır. İşte dökülecek bu mübarek şehid kanlarına telmihen hünkâr hitabı varid-i hatır olmuştur.»

Padişah Bağdad seferine gitmek üzere Diyarbakır'dan ayrılınca, yolda bazı müfsit ve münafıklar şeyhin kuvvetlerinden, kudretinden, bir gün devletin başına bir gaile çıkarabileceğinden söz etmişler. Padişah sefer dönüşü şeyhi evinde boğdurtmak suretiyle idam ettirmiştir.

Sonradan yaptığına nâdim olan padişah, şeyhin küçük oğlunu huzuruna çağırarak «dile benden ne dilerse» sualine, daha önce alıştırılan oğlu, padişahın yapamayacağı bir talepte bulunmak suretiyle teessürlerinin giderilmesine imkân olmadığını göstermek için, «Kâbe'yi istiyorum» cevabını verir. Bu istek padişaha, şehre yakın bulunan «Kâbi» köyünü istiyor şeklinde arz edilir. Hemen bir fermanla bu köy Azizzâdelere verilir.

Bu köyün tasarrufu 1910 yılına kadar bu ailenin elinde idi (4).

Şeyh Aziz Mahmud'un mezarı Urfa kapısında idi. Ailesinden üç fikir ve sanat adamı yetiştirmiştir (5)

IV. Murat burada kaldığı 71 gün zarfında, ikametine, sahibinin ısrarlı arzu ve isteği üzerine, bir Ermeninin evi tahsis edilmişti. Bu ev, şehrin en güzel ve en uygun

(3) Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*; c.6 sf. 145-146

(4) Cemil Asena, *Diyarbakir Tarihi ve Meşâhiri* (Bu yazma eser özel kütüphanemdedir) Vr. 35b.

(5) Bunların hayat ve eserleri için bakınız: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Adamları*, c.1 sf. 145 vd. sf. 167.

evlerinden biri idi. Padişah için, şehrin kuyumcuları, büyük bir özen ve dikkatle bir taht yapmışlardır. Padişah, Diyarbakır'dan ayrıldıktan sonra, bu taht ve kullandığı eşyalar, bir odada sergilenmiş ve bir müze halinde, haftada bir gün, halkın ziyaretine açık tutulmuştur. Bu durum I. Dünya Savaşı'na kadar devam etmiştir (6). Bu ev sahibine, Padişah tarafından "Çelebi" unvanı verilmiş ve ailesi daha sonraları, "Çelebiyan = Çelebiler" diye anılmışlardır. Diyarbakırlı şairlerden Agop Lûtfi, bu aileden gelmedir. Agop'un babası Ermuş Çelebi de İstinaf Mahkemesi üyesi idi. Söz konusu ev, Hasan Paşa Hanı arkasında, şimdi marongozlar çarşısı olan çarşının bitimindeki sokağın başında, soldaki ilk evdi.

Padişah'a, Diyarbakırlı çadircılar tarafından armağan edilen ipekli otağ, o tarihte, koca imparatorlukta eşsizdi (TA., Diyarbakır maddesi, c. 13, sf. 385). İmam-ı Azam hazretlerinin Bağdad'taki türbesi için Diyarbakır kuyumcularına ısmarladığı emâkin-i mübâreke tezyinatından gümüşten yapılmış çok süslü kapı ve kafes, nefis avizeler, kandiller, buradan Bağdad'a gönderilmiştir (Naima, c. 3, sf. 358). Padişah için Seyran Tepe'de bir köşk yaptırılmıştır (Res. 192). Padişah'ın zaman zaman dinlenmek için gittiği bu köşk, bakımsızlık ve ilgisizlik yüzünden 1930'lu yıllarda tamamiyle harap olmuş, bugün izi bile kalmamıştır.

IV. Murad'la ilgili bir diğer olay da şudur:

Padişah'ın evinde konuk olduğu ermeni, birgün, Padişah ve erkânına büyük bir ziyafet verir. Onları ağırlamak için kuş sütü eksik sofralar donatır. Padişahın buyruğuyla davet sahibi de bu sofrada beraber bulunmak onurunu kazanır. Yemekten sonra, o günün Hristiyanların yortu günü olduğunu hatırlayan Padişah, davet sahibi ermeninin onlarla oturup yemek yiyişine ve böylece perhizini bozmasına kızar ve "eğer misafiri olmasaydım, kendisine pek müthiş bir ceza verirdim. Ona söyleyin bir daha gözüme görünmesin" der. Bunu haber alan ev sahibi, Padişah'tan huzura kabulünü diler. Huzura alınınca, Padişah ona,

"— Ziyafet sırasında yortunuz olduğunu hatırlayamamıştım. Daha sonra hatırladım. Dininize ve geleneklerinize göre sofrada etli ve yağlı yemekler yememen gerekirdi. Bunu her halde benim korkumdan yapmış olcaksın. Kesinlikle bilmelisin ki dininin icaplarına sadık ve bağlı olmayan insanlardan, kendi nefsim için sadakat ve bağlılık bekleyemeyeceğim gibi, bu kabil mürâi insanlardan da hoşlanmam." Ev sahibi de şu cevabı verir:

"— Şevketmeab efendimiz, bu babdaki hakk-ı hümayûnları açıktır. Emir buyurunuz çâşnigîrleriniz yediğim nesneleri muayene etsinler. Görülecektir ki, etli olmayan yemeklerin tamamı fıstık yağıyla yapılmıştır. Bendeniz sadece, etli ol-

(6) Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyet-i Şarkîyesi* (Diyarbakır), sf. 38-39; Cemil Asena, a.g.e, Yzm, vr. 53 a-b.

mayan bu yemeklerden yedim ve perhizimi bozmadım. Biliyorum ki siz Müslümanların halifesi olduğunuz kadar, Hristiyanların da koruyucu babasıdır."

Ev sahibinin doğruyu söylediği, perhizini bozmadığı anlaşılınca, padişah buna çok sevinir ve kendisine iltifat ederek gönlünü alır (7).

AZİZ MAHMUD URMEVİ'NİN ÇÂRBAĞ KÖŞKÜ

Eskiden Diyarbakır'da, şehri baştanbaşa kuşatan muhkem ve muhteşem surlar dışında, Dicle vadisi boyunca sıralanmış birçok köşkler vardı. Köşk sahipleri yılın sekiz ayını bu köşklere geçirirlerdi. Bu köşkler, aynı zamanda, şehrin ileri gelenlerinin, şair ve ediplerinin toplandıkları, saz ve söz alemlerinin yapıldığı yerlerdi. İskender Paşa, Hâmi, Abdullah Paşa, Balıklı, Sem'an, Pamuklu, Bekir Paşa, Çârbağ köşkları bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Bugün bu köşklardan çoğu yok, tarihe mal olmuş durumda. Günümüzde, Çârbağ veya Kavs, Sem'an yada Gazi, Bekir Paşa köşkları varlığını sürdürmede. Bunlardan, asıl adı ÇÂRBAĞ olan KAVS KÖŞKÜ, Dicle Üniversitesi kampusu içinde kaldığından, boş, bakımsız ve yıkılmaya yüz tutmuş bir durumda (Res. 193)

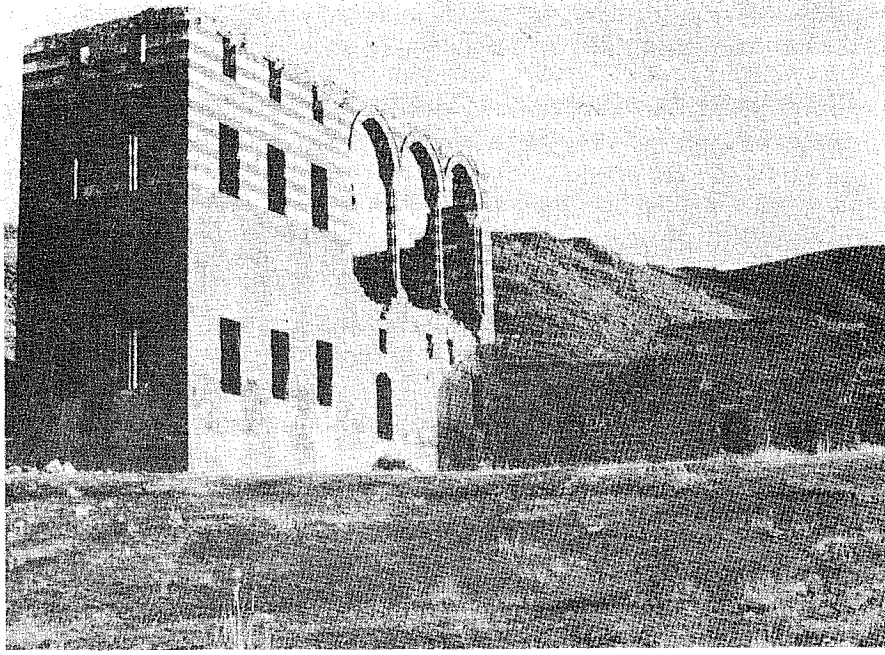
ÇÂRBAĞ KÖŞKÜ'nün h. 1044/m. 1634 tarihinde Şeyh Aziz Mahmud Urmevî tarafından yaptırıldığı, şeyhin yeğeni şair Resmî'nin (8) aşağıdaki mu'acem ve mühmel manzûm tarihinden anlaşılmaktadır:

*Seyyid-i Mahmûd-i âlem mültecâ-yi hâs ü âm
Şatt-ı Âmid sâhilinde yaptı bir câ-yi ferâğ
Âb-i Kevserdir suyu her nahli bir tûbâ misâl
Görse dûzeh ehli varmaz Cennete eyler damağ
Enverî, Hakaanî bilmez nağme-i güştârını
Hem-zebân-i bülbül olmaz gülşen-i âlemde zâğ
San'at-ı târîhim idrâk eylemez ahvel olan
Nûkte-i serbestemi halleyleyen ahhâb-i sağ
Kilk-i pîr-i Nakşibendî kudret âsâ RESMÎ'dür
K'ol Aziz'ün tarihi aceb ism ü resmi ÇÂRBAĞ.*

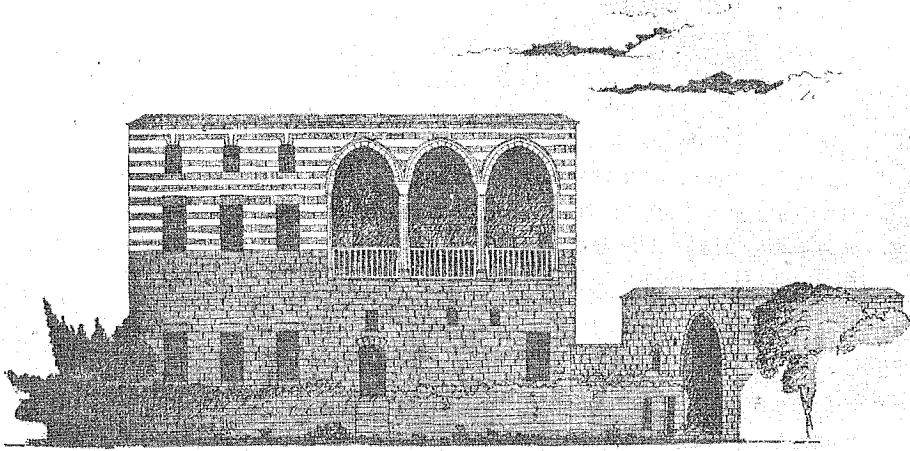
Köşk, Dicle'nin karşı yakasında Kavs denilen mahallededir. Köşkün Dicle'ye, surlara, Kırklardağı'na bakan her üç yönü de çok güzel manzaralı idi (Çizim 18). Hele, IV. Murad'ın ağırlandığı üst kattaki *Cihannümâ* adı verilen geniş odadan görülen büyüleyici manzaraya doyum olmazdı. Köşkün önünde, etrafında Dicle

(7) Cemil Asena, aynı eser, vr. 53 b-54 a.; Ali Emîrî, aynı eser, sf. 43-44.

(8) Resmî'nin hayat ve eserleri için bakınız: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, c. 1, s. 145-147.

Res. 193 — Çarbağ Köşkü'nün 1980 yılındaki durumu

Çizim 18 — Çarbağ Köşkü'nün ön cephesi (D. Erginbaş'tan)

kıyılarına kadar uzanan bahçeler, bağlar, güllükler vardı. Buralar, halkın sık sık gittiği bir mesire yeri idi. Rahmetli Ali Emîrî Efendi bunu şu beyitle ifade eder:

*Letâfetle döner ol câ-i zîba bağ-ı firdavse
Bahar eyyâmı geldikte, hedenkâsâ atıl Kavs'e (9).*

Evliyâ Çelebi Kavs Bağ Mesiresi için şunları yazar:

"Bu da meşhur bir irem bağıdır. Hattâ Bağdad fatihi Dördüncü Sultan Murad, Bağdad'ı fetihten sonra bu bağa gelip adalet icra ve iş-ü işret etmiştir. Bu gezinti yeri Şatt'ın karşı tarafında cennet bahçesinden bir köşedir ki, târifi imkansızdır" (10).

Köşk mimarî yönden inceleyen Doğan Erginbaş şu bilgileri verir:

".....Bundan evvelki iki evde de olduğu gibi üç kemerli eyvan kısımları mimarî tarz itibariyle birbirlerine benzemektedirler. Yalnız bu eyvan daha da yüksekte bulunmakta ve içerden bir merdivenle çıkılmaktadır. Eyvandan Cihannüma ismini ilham eden manzaralı odaya geçilir. Burada eyvan kuzeye bakmaz. Güneybatıya bakar. Bunda da manzara ve iklim şartlarının müsaitliği rol oynamıştır. Alt katta ev ortasından girilen bir oda ve mutfak bulunur. Ayrıca avlunun güneydoğu tarafını tutan alçak, havuzlu ve tek gözlü bir eyvan ile bitişiğinde bir mescit bulunur. Dördüncü Murad'ın misafir edildiği odanın bu eyvanın üstünde olduğu, sonra da Padişah'ın girdiği odaya ondan sonra kimse girmesin diye ev sahibi tarafından Padişaha hürmeten yıktırıldığı söylenmektedir. Bu evde sur içinde olduğu gibi avlu yüksek duvarla çevrilmemiştir. Yukardaki eyvan döşemeleri tuğladan yapılmıştır. Tuğla, beyaz siyah taşlı oluşu, kemer inşa tarzı, dilimli sütunları eskiliğinin ifadesidir. Köşk odalarından üç istikamette pencereler mevcuttur (Manzara sebbebiyle) (11).

Aziz Mahmud Urmevî'nin köşkten başka bir camii, tekkesi ve medresesi vardı. Bunlardan tekkesi, Hanzade mahallesinde, Yalı Bahçesi bitişiğinde idi. Şimdi yerinde başka binalar yapılmıştır. Tekkenin 1630-1637 tarihleri arasında yapıldığı bilinmektedir. Medresesinin yerini tesbit edemedik. Camii, Aziziye Camii adını taşır. Minaresiz, mimari bir özelliği olmayan bu cami, Behram Paşa Camii ile Palancılar çarşısı arasında, Said Paşa sokağında ve Said Paşa konağının tam karşısındadır. İbadete açıktır. Caminin 1591-1620 tarihleri arasında yapıldığı söylenmektedir. Kitâbesizdir.

(9) Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuara-yi Âmid*, İstanbul 1327, sf. 96.

(10) Evliya Çelebi Seyahatnamesi, c. 6, sf. 143.

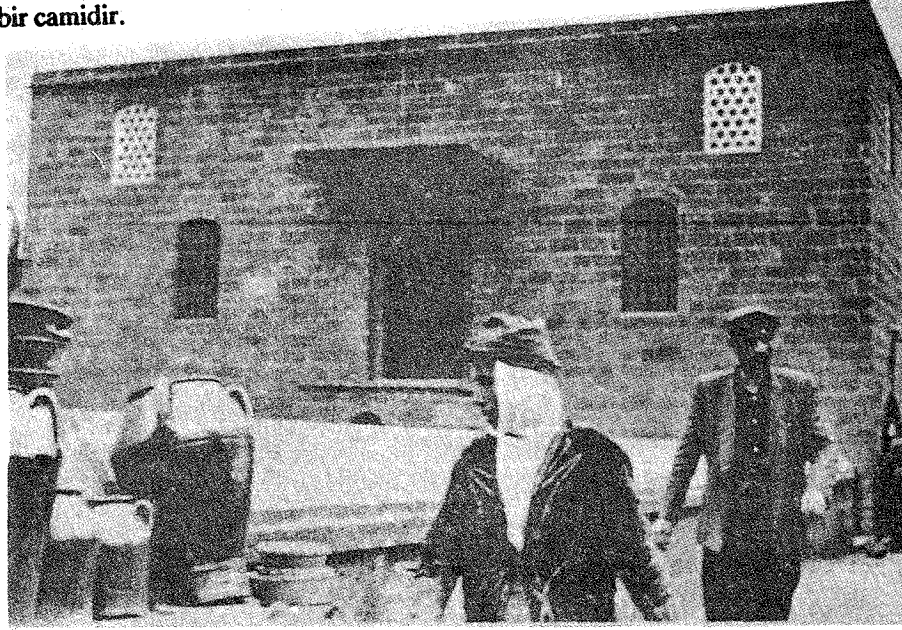
(11) Doğan Erginbaş, *Diyarbakır Evleri*, İstanbul 1954, sf. 21-22..

XIII.

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDAN KALMA DİĞER TARİHİ ESERLER

A – CAMİLER :

KADI CAMİİ : İsmail adında bir kadı tarafından h. 940 – 950/m. 1533 – 1543 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Aynı adı taşıyan mahallededir. Küçük minaresiz bir camidir.

Res. 194 – Defterdar Camii Genel Görünüşü

DEFTERDAR CAMİİ : Defterdar Ahmed Paşa tarafından 1594 (h. 1003) tarihinde yaptırılmıştır. Ahmed Paşa, o tarihte Diyarbakır'dan İran sınırındaki askerî birliklere zahire göndermekle görevli bulunuyordu. Cami, biri 1677 tarihinde vali Ahmed Paşa, diğeri Hacı Râgıb Bey tarafından 1832 yılında olmak üzere, iki defa onarım görmüştür. Siyah kesme taştan fevkanî olarak yapılan caminin zeminde iki beşik tonozlu kısım bulunmakta, bunlardan birincisi yapıyı boydan boya keserek, alttan diğeri sokağa geçit sağlamakta, diğeri ise dükkân olarak kullanılmaktadır. Cami kısmına kuzey yöndeki merdivenlerden çıkılarak girilmektedir. Mihrap ve mimberi, oldukça yalın bırakılmıştır. Bu da, yapının genel durumuna ve özelliğine uygun düşmüştür. Şehrimizde fevkanî olarak yapılmış en önemli yapı Melek Ahmed Paşa Camiidir. İkinci olarak bu cami gelmektedir.

Caminin minaresi yoktur. Güneydoğu köşesinden bir geçitle varılan bir çıkıntı, minare görevini yerine getirmektedir. Bitişğinde *Râgıbiye Medresesi* vardır. Cami Cumhuriyet döneminde de onarım görmüştür (1).

Ali Emîrî, Caminin defterdar Bali Zihni Bey tarafından yaptırıldığını ifade eder (*Tezkire-i Şuârâ-yi Âmid*, sf. 295). Bedri Günkut ise, camiyi yaptıranın h. 1072 (m. 1661-62) tarihinde vali olan defterdar Hacı Hüseyin Paşa olduğu görüşündedir (*Diyarbakir Tarihi*, sf. 125).

Tanınmış bir bilim adamı olan Hacı Râgıb Bey'in yaptığı esaslı onarım sebebiyle bazı kaynaklarda *Râgıbiye Camii* olarak da geçer (M. Âkif Tütenk, *Diyarbakir'in Son 60 Yıllık Vak'aları*, Kara-Amid dergisi, s. 2-4, sf. 323).

Caminin kuzeyinde kırk basamakla inilen bir su kuyusu vardı. Cami ve Râgıbiye Medresesi'nin su ihtiyacı bu kuyudan sağlanırdı. Kuyunun iniş kapısı üzerinde Hacı Râgıb Bey'in şu beyti yazılı idi:

*Bi'r-i Zemzem, Cübb-i Yûsuf hürmetine yâ Mu'in
Bu sudan âbdest alanı kıl azâbından emîn*

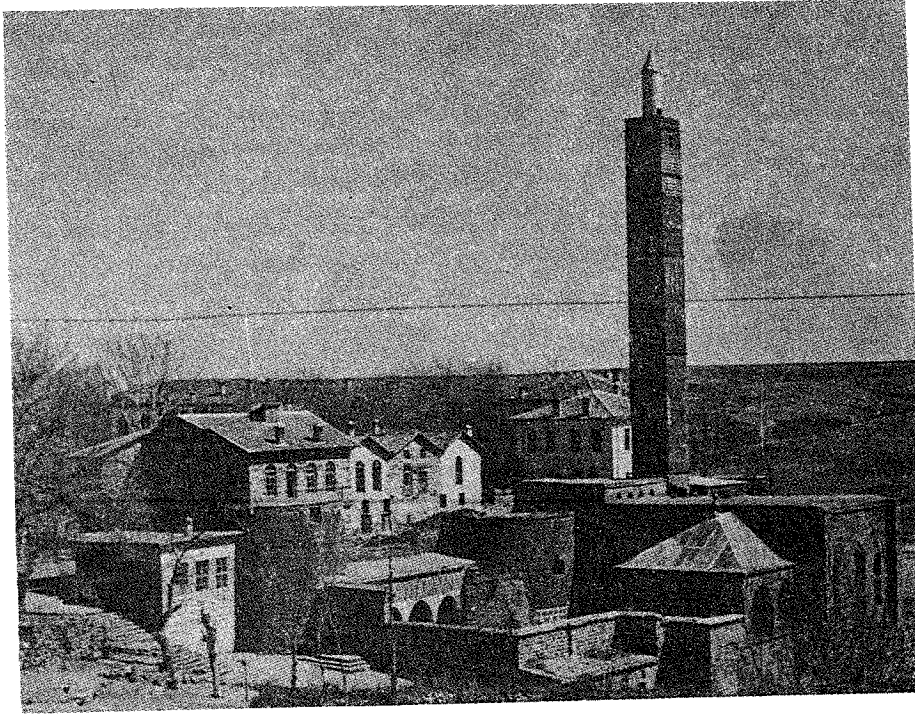
HANZÂDE CAMİİ : Aynı adı taşıyan mahallededir. Kim tarafından ve ne zaman yapıldığını tesbit edemedik. Bir Osmanlı eseridir. Harap olmuş, yeri vakıflar Bölge Müdürlüğüne satılmış, alanlar onartarak ibadete açmışlardır.

PAŞA CAMİİ : Mardin Kapısı'nda Kastal mahallesindedir. H. 1102 (m. 1690) yılında Diyarbakır valiliğine atanıp h. 1103 (m. 1691)'te sadrâzam olan Çalık Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılan cami ile karışmaması için, sadece "Paşa Camii" denilmiştir. Minaresiz, kısmen harap bir camidir.

MURTAZA PAŞA CAMİİ : İçkale'de bulunan ve *İçkale Camii* ya da *Nasırıyye Camii* ve daha çok *Hazreti Süleyman Camii* olarak bilinen cami (Bkz. c. 1, sf. 156 – 158), 1631 – 1633 (h. 1041 – 1042) tarihleri arasında Diyarbakır valiliğinde bulunan Silâhtar Murtaza Paşa tarafından esaslı bir şekilde onartılmış ve bazı ilaveler yaptırılarak cami genişletilmiştir. Bu sebeble *Murtaza Paşa Camii* de denilir. Caminin mimarî durumu hakkında Prof Dr. Metin Sözen şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

«Cami ve çevresindeki diğeri yapılar, eğimli bir arazi üzerinde olduklarından kademeli bir mimarî göstermekte, ayrıca Kanunî Sultan Süleyman devrindeki genişletilmeden önceki İçkale surlarına ait iki burca dayanmaktadır. (Res. 195) Yapının hemen hemen bütünü kesme taştan yapılmıştır.

(1) Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, sf. 100 – 101.

Res. 195 — Murtaza Paşa Camii Giriş Kısmı

Yapı topluluğuna iki yerden giriş vardır. Bunlardan biri batıda, diğeri güneydedir. İki taraftan da girilince güneyde mihrabı, kuzeyde üç sütuna dayanan dört kubbeli abdest alma musluklarının bulunduğu alana varılır. Burası yaz aylarında açık namaz kılınacak yer durumundadır. Açık alanın doğusunda yer alan caminin önündeki türbe daha geç bir devirde yapılmış, yapılırken tam olarak camiye uydurulamamıştır. Cami kısmına, burca bitişik basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Bu giriş bölümünün üstünde ikinci bir kat vardır. Kuzey tarafında ise kubbeli kısım ve şadırvan yer almaktadır. Olanakların el verdiği kadar eğimli arazi kullanılmaya çalışılmış, surla bağlantısı bulunduğu boşluklar gerektiği şekilde doldurulmuştur. Buradan, ortada kapı, iki yanda bu kısma birer penceresi bulunan camiye girilmektedir. Bu kısmın üstü beşik tonozla örtülüdür ve üstte sütuna dayanan bir mahfili bulunmaktadır. Bu mahfile, minareye, doğu kısmından dışarı taşan beşik tonozlu odaya, soldaki merdivenle geçit sağlanmıştır. Minaresi, Diyarbakır ve çevresinde örneklerine rastladığımız gibi karedir, enine yer yer silmeler atılarak dikey görüntüsü zayıflatılmaya çalışılmıştır.

Caminin iç kısmı, mahfilli kısımla beraber, enine üç bölüme ayrılmıştır. İlk iki bölüm hemen hemen birbirine eşit olduğu halde, girişteki mahfilli kısım onların

yarısı kadar düşünülmüş, hepsi de enine beşik tonozlarla örtülmüşlerdir. Bölümler ikisi duvarda, ikisi bağımsız olmak üzere dört ayağa dayanan kemerlerle ayrılmışlardır. Yalnız dar birinci bölümdeki ayakların kuzey tarafa bakan yüzleri, belirli bir yükseklikten sonra niş şeklinde biçimlendirilmiş diğerleri yalın bırakılmıştır.

Yapıda ilgi çakici önemli süsleme özelliklerine rastlanmamaktadır. Caminin batı duvarına bitişik olarak eklenen türbeye camiden geçitler sağlanmış, fakat yer yer örtü şekillerinde beliren kesilmelerden bu eklenen kısmın da zaman zaman değişiklik gördüğü anlaşılmaktadır.

Caminin güney duvarı dışardan mihrabın tam arkasına rastlamak üzere ortada üçgen, yanlarda birer dikdörtgen şeklinde dayanaklarla beslenmiştir. Bu, yapıyı eğimli bir araziye oturtmanın sonucu olarak belirmiş, fakat dayanaklar aynı zamanda yapıldığından devir ayrılığı ortaya çıkmamıştır.

Genel çizgileriyle üzerinde durulursa, Diyarbakır'ın bu eski yapısı, arazinin ortaya çıkardığı zorunluluklar yüzünden bazı doğal olmayan görünüşler göstermekteyse de, cami kısmında aksamalar giderilmiş, yapı düzenli bir görünüme ulaşmıştır. Ayrıca surlara bitişik kısımda ikinci bir katın varlığı da yer durumuyla ilgilidir. Ana namaz kılınan kısım tek katlıdır, içerden beşik, dışardan düz çatıyla örtülmüştür. İçerde ana mekân herşeye rağmen bir birlikten yoksundur, ister istemez enine iki ayak sırası yapıyı üçe bölmektedir. Ayakların kalın oluşu da ayrıca mihrabın bulunduğu bölümle bağlantıyı zayıflatmaktadır.» (2).

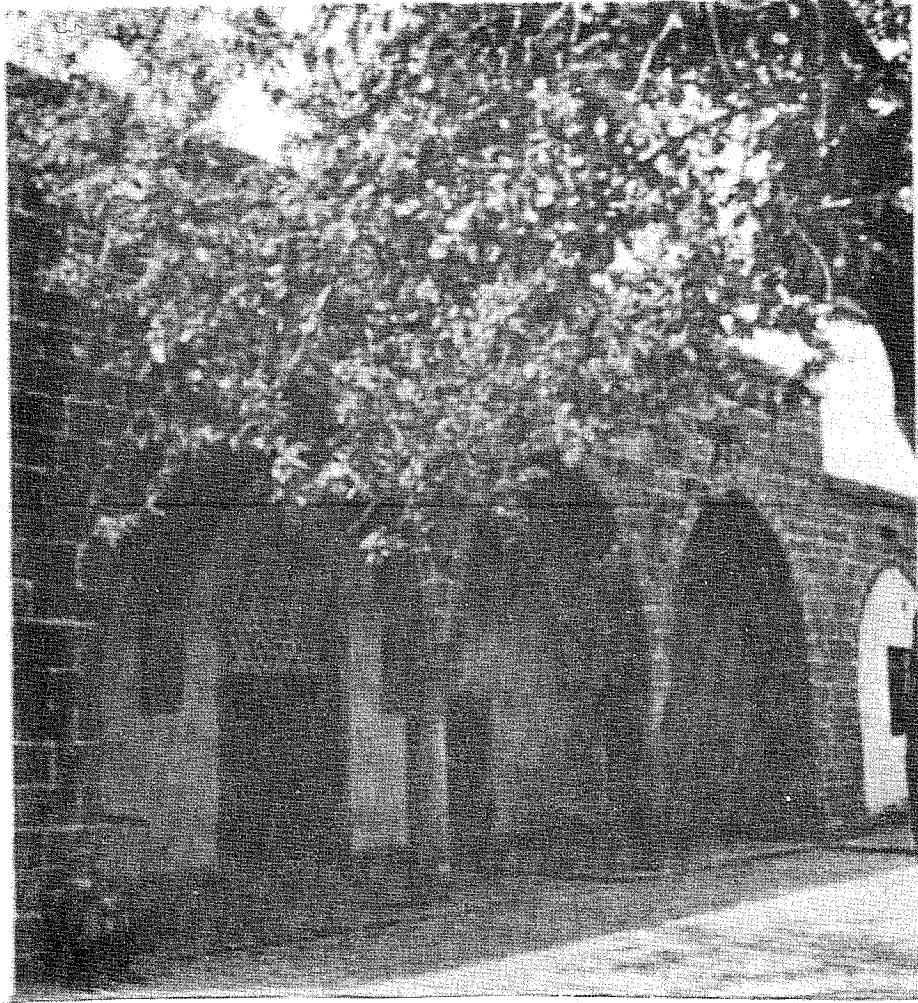
ARAP ŞEYH CAMİİ : 1644 (H. 1054) ve 1650 (H. 1061) yıllarında birer sene şchrimizde vali olarak bulunan Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kesin yapılış tarihini gösteren bir kitâbe veya belge yoktur. Ancak, 1644—45 veya 1650—51 tarihlerinden birinde yaptırıldığı söylenebilir. Cami, aynı adı taşıyan mahallededir.

«Arap Şeyh Camisi, dışardan hiç bir özellik taşımamaktadır. Küçük avluya girilince göze ilk çarpan, bugün şadırvan olarak kullanılan sekizgen yapıdır. Köşelere konan sekiz ayağın araları, dar sivri kemerlerle bağlanmış, içerden tuğla kubbe, dışardan konik bir çatı ile örtülmüştür. Halk arasında bunun türbe olduğu, sonradan şadırvan olarak kullanıldığı söylentisi vardır. Gerçekten, kemerlerin araları belirli bir yüksekliğe kadar örülerek, içinde su birikimine yarıyacak duruma getirilmiş, çerçevesi beton saçaklarla çevrilmiştir.

Caminin son cemaat yeri üç kubbelidir. Yan kısımları duvarlarla kapatılmış, ön kısmı ise iki sütuna dayanan üç kemerle dışarı açılmıştır. Sütunlar doğrudan

2) Metin Sözen, a.g.e., sf. 39—41.

Res. 196 — Arap Şeyh Camii Son Cemaat yeri

doğruya zemine oturmakta, kubbelere pandantiflerle geçilmektedir. Sütun başlıkları yalındır. Son cemaat yerinin içerisiyle bağlantısını, ortada bir kapı, yanlarda pencereler sağlamaktadır. Esas cami kısmı altı kubbelidir. Ortadaki sekizgen iki ayakla, altı kubbenin oturacağı kare alanlar elde edilmiştir. Ayrıca kemer ayakları, güney duvarında iki, doğu ve batı duvarlarında birer duvar ayağına oturmaktadır. Böylelikle yapı, altı kubbeli bir cami olarak karşımıza çıkıyor. Batı taraftaki beşik tonozlu mekânın, aradaki kemerin içi boşaltılarak, ana mekâna sonradan katıldığı anlaşılmaktadır. Yapının mihrap ve mimberi yalındır. Süsleme olarak şimdi yapıda ilgi çekici bir ayrıntı göremiyoruz. Her taraf sıva ve beyaz badanayla kapanmıştır. Belki ilk yapıldığında belirli yerleri süslenmiş olabilir. Çünkü Diyarbakır'da en

küçük yapıda bile, taşların değişik ve süslü kullanılmasıyla, göz alıcı görünüşler elde edilmiştir.

Arap Şeyh Camisi'nde, Erken Osmanlı Devri'nde çok kullanılan bir yapı tipiyle karşılaşırız. Bu yönden alınınca, Diyarbakır yapılarında ortaya çıkan çeşitli plandaki yapılar arasına, bir de çok kubbeli cami tipini eklememiz gerekiyor.

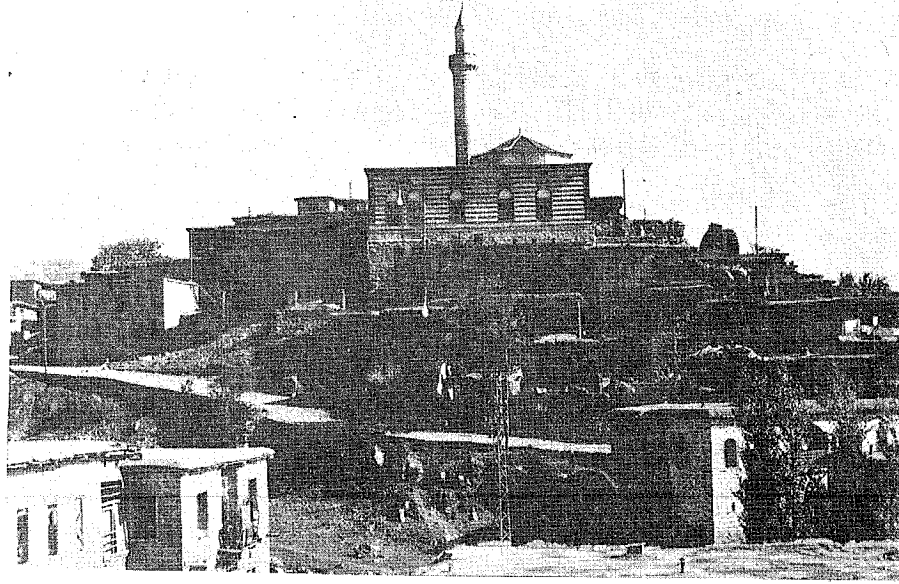
Genellikle Erken Osmanlı Devri'nde, büyük kentlerin çoğunun Ulu camileri, çok kubbeli plan tipine bağlı kalmışlardır. Burada ise çok kubbeli tip, ufak yapılarda ve mescidlerde denenmiştir. Bu yüzden, çok kubbeli Ulu camilerde kubelerin belirli estetik amaçlar ve zengin şekilde kullanılmasıyla burada karşılaşmıyoruz. Diyarbakır Ulu Camisi ise, daha çok güneyde gelişen ve yayılan eski bir geleneğin tekrarıdır. Halbuki Osmanlı Sanatı'nın kuvvetle belirdiği Bursa, Edirne ve diğer kentlerde Ulu camiler çok kubbeli yapı tipine girerler. Diyarbakır ve çerçevesinde ise çok kubbeli örnek fazla yayılamamıştır. Buna rağmen, Güneydoğu Anadolu'da ikinci derecede yapılarda olmakla beraber, yine de örneklerini bulmak mümkündür » (3).

Arap şeyh türbesi de caminin kuzeyinde, avlunun içindedir. Türbenin de cami ile birlikte Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşıyor. Bu vali, camii yaptırırken, burada Arap Şeyh (belki de Arap Şah) gömülü idi. Kara Mustafa Paşa hem camiye onun adını vermiş ve hem de türbesini yaptırmış olmalıdır.

Türbe, bugün caminin şadırvanı olarak kullanılıyor. Ayrıca, etrafına beton bir saçak yaptırılarak şekli biraz değiştirilmiş bulunuyor. Türbe her haliyle açık türbelerin bir örneğidir. Tamamten taştan yapılmış olan türbenin tek değişik yanı, kemerlerin hemen üzerinden başlayan beyaz taşlardan yapılmış şerittir. Yapının dikine çizgilerini bu beyaz şerit kesiyor.

HAZRO ULU CAMİİ : Hazroya hâkim bir tepenin üzerindedir (Res. 197). Tek kubbeli küçük bir camidir. Sonradan, çeşitli yönlerine yapılan ilavelerle genişletilmiş ise de mimarî özelliğini ve aslı hüviyetini yitirmiş bir duruma getirilmiştir. Arazinin eğiminden yararlanılarak batı kanadı iki katlı yapılmıştır. Kuzey cephesinde yer alan girişten, helâların ve küçük mekânın bulunduğu alt kata varılmaktadır. Girişin solunda bulunan merdivenden üst kattaki revaka çıkılmakta, buradaki bir kapıdan da genişletilmiş cami harimine girilmektedir. Günümüzdeki durumu ile cami harimi, ortada kubbe ile örtülü bir mekân, doğu ve batı tonozlarla örtülü mekânlar, kuzeyde ise doğu-batı istikametinde uzanan tonozlu bir mekândan ibaret bulunmaktadır. Kubbeli mekânı çevreleyen bu tonozlu mekânların tamamı sonradan ilave edilmiştir. Kubbeli mekânın dış duvarları kesme taşlarla örülmüştür. Doğru, batı ve kuzeydeki pencerelerin tamamı sonradan

(3) Metin Sözen, a.g.e., sf. 106—108.

Res. 197 – Hazro Ulu Camii Genel Görünüşü

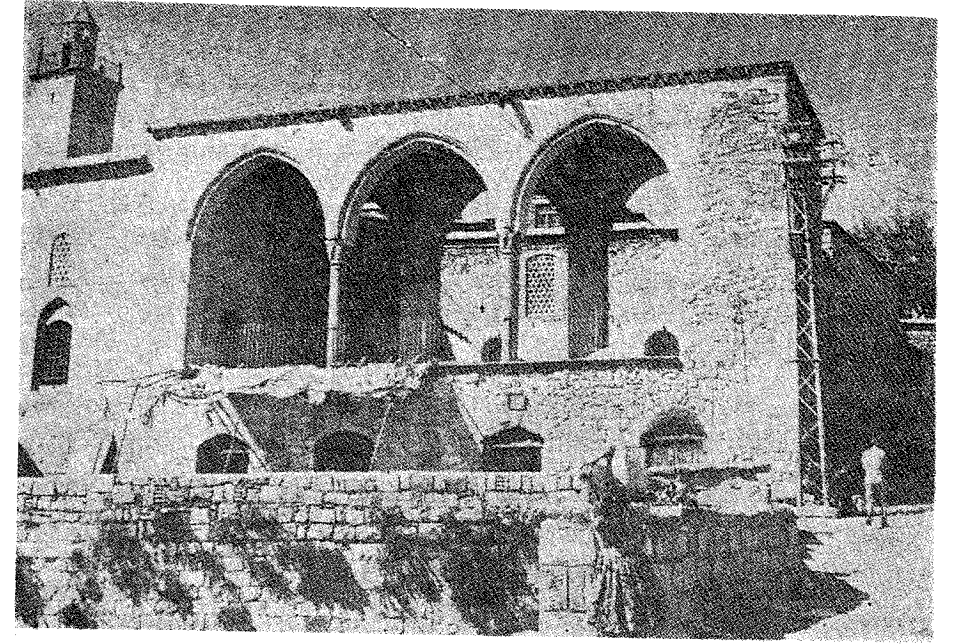
değiştirilerek geçit haline sokulmuştur. Bunlardan, doğu ve batıda yer alanlar birer kırık kemerle, kuzeyde, taşkapının iki yanında bulunanlar, üç dilimli bir kemerle örtülüdür. Bu pencerelerin dış köşelerine, gövdeleri muhtelif geçme örnekleriyle bezeli, konik başlıklar taşıyan gömme sütuncuklar yerleştirilmiştir. Taşkapı, kuzey duvarının ortasında olup iri mukarnaslardan bir çerçeve içine alınmış bulunmaktadır. Kırık kemerli giriş aralığının dış köşelerinde iki gömme sütuncuk vardır. Caminin minaresi, kubbeli mekânın kuzeybatı köşesindedir. Minare kaidesi üzerindeki bezemeler, taş işçiliğinin güzel bir örneğini oluşturur. Minareye basık kemerle örtülü bir kapıdan girilmektedir.

Son onarımı 1974 yılında yapılan caminin XVI. yüzyılın sonlarında veya XVII yüzyılın başlarında inşa edildiği kabul edilmektedir (4).

HANİ ULU CAMİİ : Ayn-ı Kebir su kaynağının kenarındadır. Bu su Hani dağının eteklerinden kaynar ve dokuz kemerli bentlerden gelerek büyük havuzu oluşturur. Havuza akan su yedi gözeldir.

Caminin batı cephesine yerleştirilmiş taşkapıdan, günümüzde avlu olarak kullanılan bir mekâna girilir. Ortada, iki dikdörtgen paye, yanlarda, duvarlara

(4) Rahmi Hüseyin Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk—İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, sf. 32—38.

Res. 198 – Hani Ulu Camii Güneydoğu Cephesi

dayandırılmış üç kemer gözü, avluyu ikiye böler. Kuzeydeki bölmenin üstü açıktır. Güneydekinin üstü düz beton bir çatı ile örtülü olup, silindirik sütunlar üzerine oturan üç kemer gözü ile cepheye açılır. Kırık kemerlerin güneye bakan yüzleri, bir dizi silme ile belirgin bir hale sokulmuştur. Avlunun kuzeybatı köşesinde, ilki batı, ikincisi kuzey duvarına yerleştirilmiş kapılar mevcuttur. Bu kapılar, cami hariminin iki ayrı bölümüne açılmaktadır. Batı kapı, üç dilimli bir kemer içine açılmaktadır. Kapıda üç adet yıldız şekilli gülbezek ve bir onarım kitâbesi vardır.

Cami harimi iki bölümden oluşuyor. Bu iki bölüm birbirine bağlantılıdır ve toprak damla örtülüdür. Batıdaki bölüm kible duvarına paralel üç neften meydana gelmiştir. Bu nefler, ikişer dikdörtgen paye ve yan duvarlara oturtulmuş üç kemer gözü ile birbirinden ayrılmaktadır. Kemerlerin üst kısmında bir dizi dikdörtgen pencere göze çarpar. Bu pencerelerin sonradan yapılan onarımlardan birinde inşa edildiği sanılmaktadır. Çatı yenilenirken duvarların da yükseltilmesi ve kemerler üzerine dolgu duvar yerine, arası boş destekler inşası uygun görülmüştür. Kible duvarına açılan dört pencere, içten sade, dıştan ise biri kırık, diğeri basık içiçe iki kemerle örtülü bulunmaktadır. Mihrabı altıgen porfillidir. Hiçbir özelliği bulunmayan bir mihraptır. Minaresi, kare prizma şekilli olup girişi çatıdadır.

Doğu harimi iki neften oluşmaktadır. Bu nefler kible duvarına paraleldir. Nefleri, silindirik gövdeli basık iki sütun ile yan duvarlar üzerine oturtulmuş olan üç kemer gözü birbirinden ayırır. Kuzeydeki nefin içine ahşap bir maksure inşa

edilmiştir. Caminin bu kısmı da geniş çapta tadilata uğramış görünüyor. Kuzey duvarının dışında mevcut kemerler, harimin bu istikamette devam ettiğini belirlemektedir. Kible duvarındaki beş pencere ile bu kapı yuvarlak kemerlerle örtülüdür. Bu duvarın üst kısmında bulunan basık kemerli iki pencere ise, petek biçimi birer alçı şebeke ile kapatılmış bulunmaktadır. Kible duvarında da içleri örülmüş üç kemer dikkati çekmektedir.

Cami muhtelif dönemlerde köklü onarımlara, değişikliklere maruz kalmış olduğundan, ilk şekli hakkında kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Caminin Artuklulardan kalma olduğu kabul edilmekle beraber, bunu kesinleştiren bir belge yada kitâbe yoktur.

Caminin h. 1067 (m. 1656–57) ve 1093 (m. 1682) tarihlerinde onarım gördüğü mevcut kitâbelerden anlaşılmaktadır. Bu kitâbelerden ilki minarenin çatıdaki giriş kapısı üzerindedir. Kitâbenin metni:

۱- جدد في سنة سبع
۲- و ستين و الف

Türkçesi: 1067 yılında yenilenmiştir.

İkincisi, taçkapı üzerindedir. Kitâbenin metni:

۱- و جدد في سنة ثلث و سمانين و الف
۲- سنة ۱۰۹۳

Türkçesi: 1093 yılında yenilenmiştir. Sene 1093 (5).

(5) Rahmi Hüseyin Ünal, a.g.e, sf. 39-45.

B – MESCİDLER :

MOLLA BAHADDİN MESCİDİ : Halk arasında *Kozlu Camii* diye adlandırılan bu mescid, İzzet Paşa caddesinin kuzeyinde ve aynı adı taşıyan mahallededir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber XVI. yüzyıldan kalma bir Osmanlı eseri olduğu söylenebilir. Son yıllarda halk tarafından yeniden restore edilmiş, ibadete açık, işlek bir mesciddir. Mimari yapısı hakkında Metin Sözen'in *Diyarbakır'da Türk Mimarisi* adlı eserinde ayrıntılı bilgi vardır (sf. 128 – 129).

ÇAĞALOĞLU MESCİDİ : Ali Paşa ile Hoca Ahmed mahallesi arasında, aynı adı taşıyan mahallededir. H. 989 (m. 1581) yılında vali Çağalzâde Sinan Paşa veya 1013 (m. 1604–1605) yılında Diyarbakır valisi bulunan oğlu Mahmut Paşa tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir. Bu mescide ve mahalleye halk, "Çağal" yerine "Çakal" demektedir. Mescid halkın yardımıyla sık sık onarılmaktadır.

SALOS MESCİDİ : Mardin kapısında, Gazi caddesi üzerindedir. Evliyâ Çelebi'de *Salori Mescidi* olarak geçer. XVI. yüzyıl Osmanlı eseridir. Bir kısmı Gazi Caddesine katılmış, geri kalan kısmı onararak halkın ibadetine açık bırakılmıştır. Küçük, fakat işlek bir mescittir.

DABANOĞLU MESCİDİ : Fatih Paşa ile Nasuh Paşa camileri arasında, aynı adı taşıyan mahallededir. H. 1108 (m. 1696–97) tarihinde Diyarbakır'da vali olarak bulunan Daltaban Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır (6).

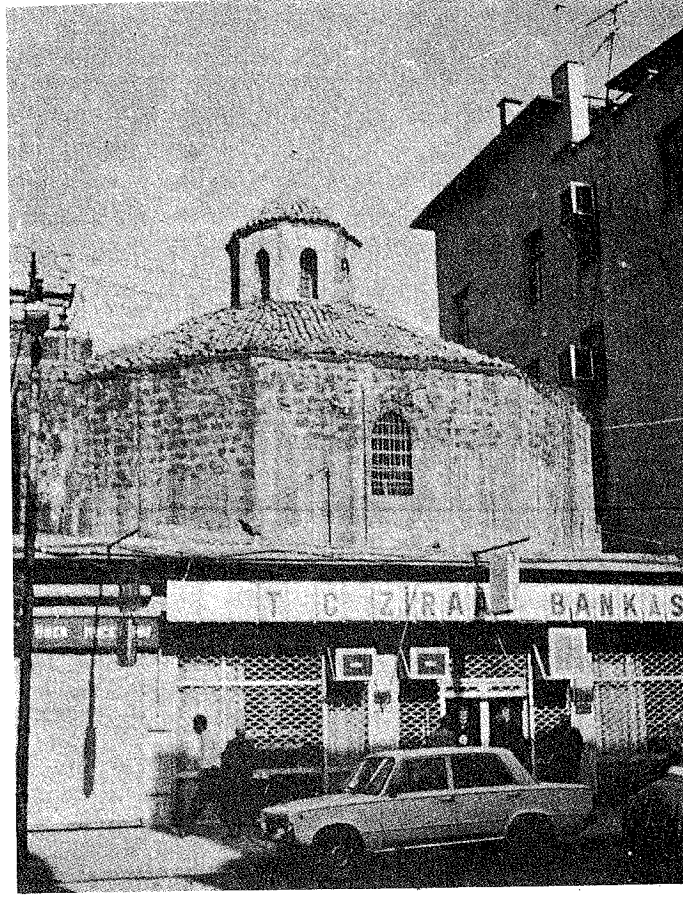
C – HAMAMLAR :

VAHAP AĞA HAMAMI : Gazi caddesi üzerinde, Dağ Kapısı'na giden yolun solundadır. Hamamın mimarı ve yapılış tarihi bilinmediği gibi, Vahap Ağa'nın kimliği de tesbit edilememiştir. XVI veya XVII. yüzyıldan kalma bir eser olduğu söylenmekte, plan tipi de bunu teyid eder bir mahiyet arz etmektedir.

Doğu-batı istikametinde uzanan hamamın yapılışında, dışta çoğunlukla moloz taş, portal yakınlarındaki bölümlerde kesme taş kullanılmıştır. Pekçok değişikliklere uğradığı görülen yapının caddeye bakan yüzüne bir sıra dükkân yapılmıştır. Soyunma yeri betonarme olarak caddeye bakan kısma, dükkânlara açılmıştır. Dıştan, soyunma yerinin aydınlık feneri kubbesi açık şekilde görülmekte ise de, iç bölümü, yapılan düzensiz onarımlar, değişiklikler sebebiyle küçülmüş, karmakarışık durum almıştır. Halbu ki bu soyunma yeri daha önceleri gayet geniş idi. Sekiz dayanaklı kubbe, sekiz pendentif ile yükseliyor, güzel bir aydınlık feneri ile ışıklandırılıyordu. Bugün, sokak içinde soyunma yerine açılan sağır sivri kemerli portalin altında ılıklik bölümüne açılan ikinci bir kapı vardır. Soğukluk kısmı (L)

(6) Bu dönemden kalmış olup halen harap bulunan diğer meşcitler için bakınız: Şevket Beysanoğlu, *Kısalınmış Diyarbakır Tarihi Ve Abideleri*, sf. 139 – 142.

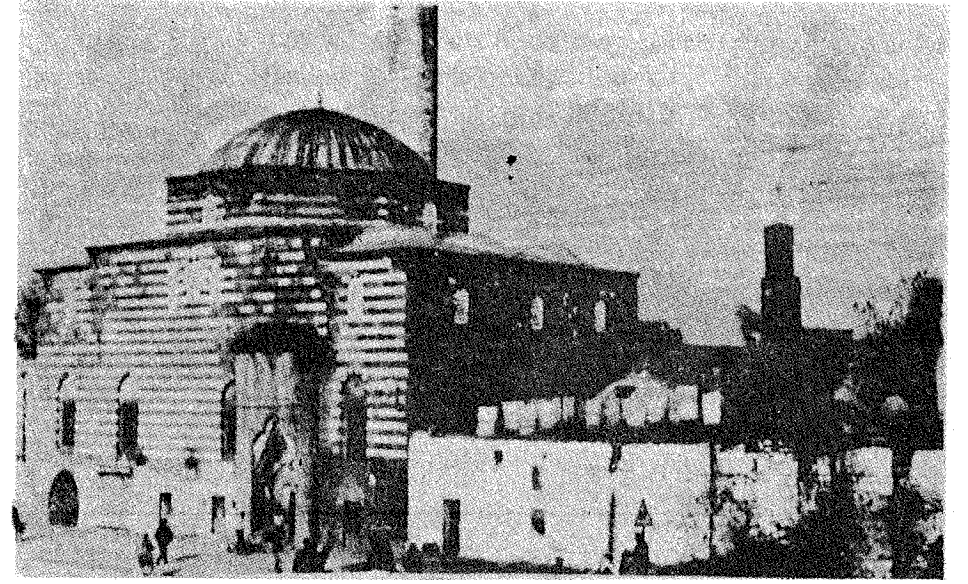

Res. 199 – Vahap Ağa Hamamı Genel Görünüşü

harfi şeklinde uzanmıştır ki halen bu bölüm soyunma yeri olarak kullanılmaktadır. Üst örtüleri pandantifle geçişi olan kubbedir. Yıkama yerine (halvet), köşe yıkama odalarından, batı kısmındaki köşe odaya eğik bir kapı ile girilir. Ortadan, enine sivri kemrlerle ikiye ayrılan bu kısmın üst örtüsü pandantifli kubbedir. Dört eyvanlı, haçvari, köşe odalı şemasına uygun olan halvetin üst örtüsü kubbedir. Kubbeğe geçiş pandantiflerledir. Halvetin ortasında küçük bir havuz vardır. Bu havuz mermerden yapılmıştır. Eyvanlar elips kubbelerle örtülmüş bulunmaktadır. Yıkama odalarının köşelerindeki yuvarlak kemerli bir girişle geçiş sağlanmıştır. Odalara açılan küçük nişlerin çoğu bugün kapatılmıştır.

Vahap Ağa Hamamı şehrimizin en işlek hamamlarından biridir.

KÜÇÜK HAMAM : Melek Ahmed Paşa Camii bitişiğindedir (Res. 200). Hamama, "Şensu Hamamı" da denilir. Mimari özelliğine göre XVI. veya XVII.

Res. 200 – Melek Ahmed Paşa Camii Bitişindeki Küçük Hamam

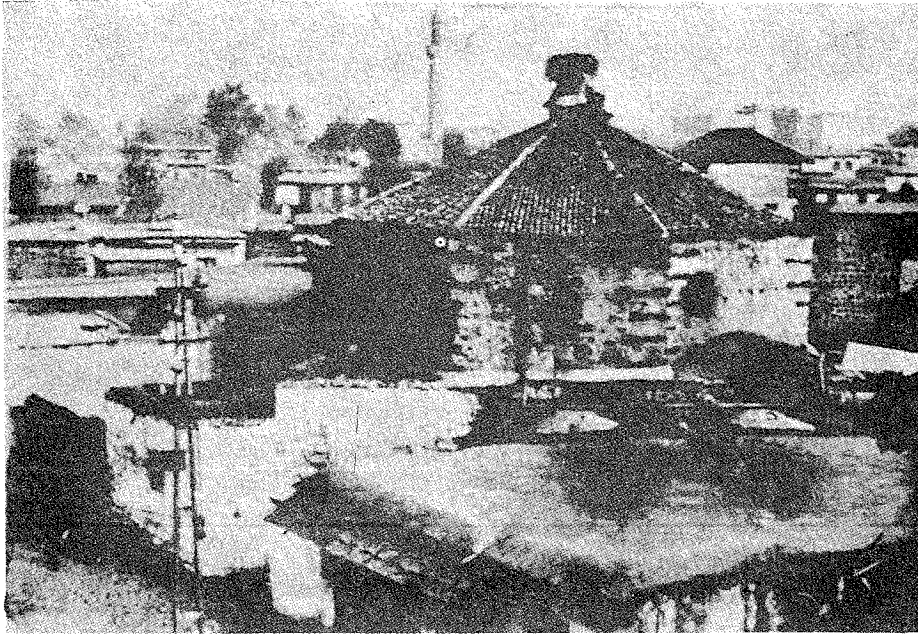
yüzyıldan kalma bir Osmanlı eseri olarak kabul edilmektedir. Bazı eserlerde *Küçük Kadı Hamamı* olarak geçer. Küçük kadının veya yaptıranın kimliği, yapının mimarı ve kesin yapılış tarihi hakkında bir bilgi edinemedik. Hamam, ön caddenin yükseltilmesi sebebiyle çukurda kalmış bir durumdadır. Diğerlerinde olduğu gibi, bu yapının da dış duvarlarında moloz taşlar kullanılmıştır.

Hamama, basık kemerli, gösterişsiz portal ve üç basamakla inilir. Ana girişle soyunma yerine geçilir. Bu kısım enine kemerlerle üç bölüme ayrılmıştır. Üst örtüsü, orta bölümün kubbe, yan bölümlerin ise beşik tonozdur. Orta bölümde basit bir havuz vardır. Buranın aynı zamanda sahanlık görevini de üstlendiği anlaşıyor. Sivri kemer içine oturtulan bir kapı ile ılıklik kısmına geçilir. Ilıklığın üst örtüsü elips şeklinde kubbedir. Yıkama yerine götüren kapı bir eyvana açılır. Eyvanın üst örtüsü beşik tonozdur. Eyvanın karşısında, üstü kubbeyle örtülü ikinci bir eyvan vardır. Halvet hücreleri kubbeyle örtülmüştür.

Diyarbakır'ın halen halka açık bulunan hamamlarından biri de KADI HAMAMI'dır. (Res. 201) Evliyâ Çelebi'nin esas adının EŞBEK iken halkın buna *Eşek Hamamı* dediğini ifade ettiği bu hamam, Safa Camii yakınındadır. Bu kitabı hazırladığımız sırada kapalı olduğundan mimari yapısını incelemek mümkün olmamıştır.

XIX. yüzyıl sonlarında şehrimizde 23 hamam bulunduğunu biliyoruz. Bugün bu hamamlardan ancak yedisi kalmıştır (7).

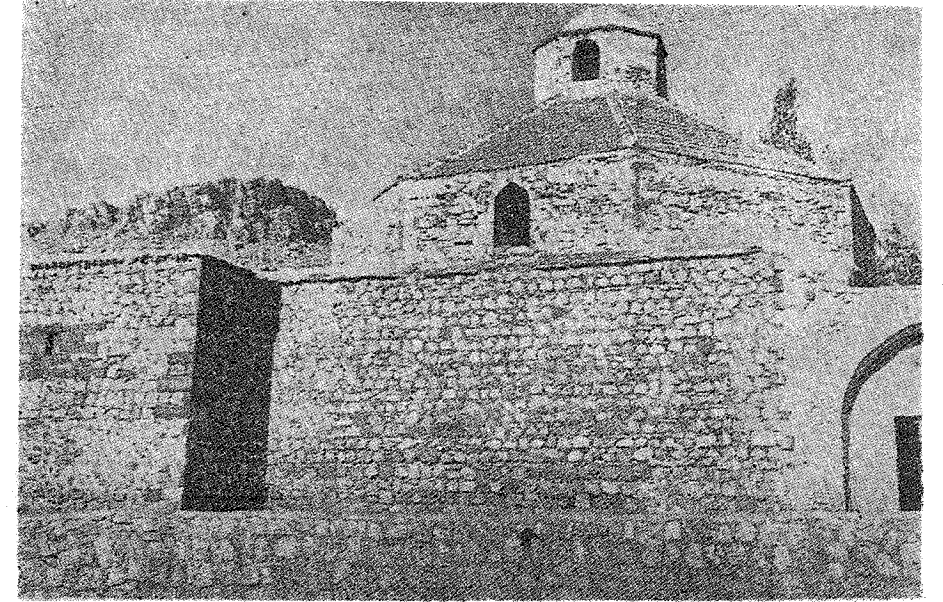

Res. 201 – Kadı Hamamı Genel Görünüşü

ÇERMİK SARAY HAMAMI : Binanın dış duvarları kırma taşlarla inşa edilmiştir. Köşelerde, pencere pervazlarında kesme taş kullanılmıştır. Yan duvarlarda eb'adları değişik sağır kemerler vardır. Bu kemerlerle tromp kemerler ayaklarının birleştiği yerlerde, kesme taşlı üçgen çıkıntılar göze çarpmaktadır. Giriş kapısı güney yönündedir. Soyunma yerine, basık bir kemerle örtülü olan bu kapıdan girilir. Giriş kapısının içine açıldığı sağır kemerin iç yüzü kesme taşlardan yapılmıştır. Basık kemerin üstünde beş dilimli bir kemer bulunur. Bu iki kemer arasındaki kısma yerleştirilen kitâbe okunamayacak derecede aşınmış vaziyettedir. Soyunma yeri, derin tromplar üzerine oturtulmuş yarım küre şekilli bir kubbe ile örtülüdür. Kubbeyi örten sekizgen ehramî külah kiremitlerle kaplıdır. Kubbe kasnağı üzerinde, yan duvarların ortasına rastlayan yerlere genişçe pencereler açılmıştır. Bu pencereler her iki yandan da birer kırık kemerle örtülmüştür. Işık fenerin küçük kubbesi ile kubbe tromplarının üzerine isabet eden yerler, son onarımda çimento ile sıvanmıştır. Kubbe üzerindeki bu fenere açılan pencereler ise yuvaraktır. Soyunma yerinin ortasında bir havuz vardır.

Soyunma yerinin kuzeybatısında bulunan basık kemerle örtülü bir kapıdan dikdörtgen biçimindeki bir başka mekâna geçilmektedir. Doğu-batı istikametinde

(7) Bu hamamlar için Bkz. ; Şevket Beysanoğlu, a.g.e., sf. 146 – 147. Hamamların mimarî durumları üzerinde çalışırken Suadiye Lisesi Sanat Tarihi öğretmeni değerli hemşehrim Yalçın Araz'ın verdiği notlardan geniş çapta yararlandım. Kendisine teşekkür ederim.

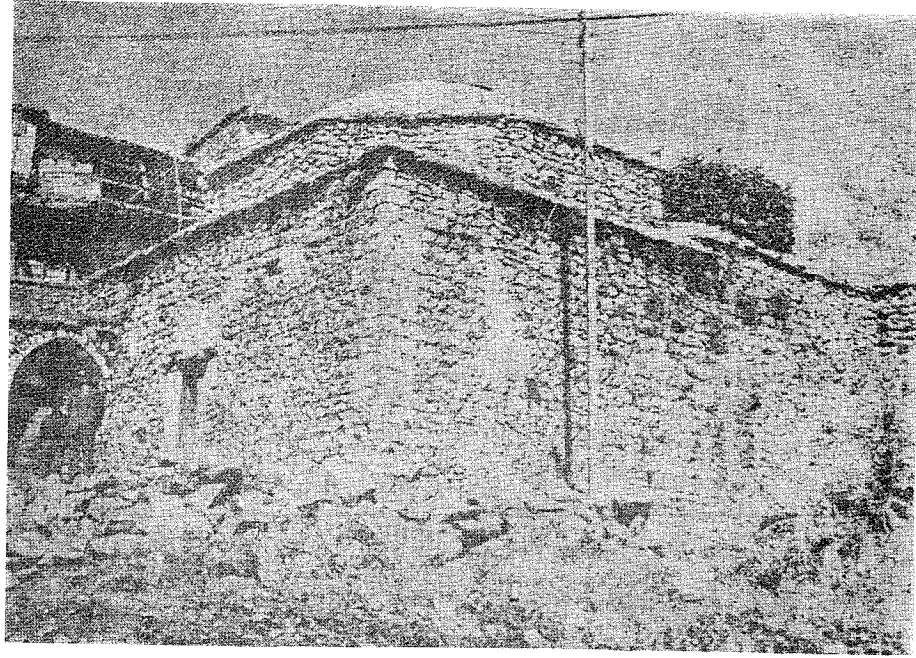
Res. 202 – Çermik Saray Hamamı Batı Cephesi (R.H. Ünal'dan)

uzanan kırık kemerli tonoz bu mekânı örtmektedir. Mekânın batı duvarı üzerinde bir ışık penceresi, tonoz tepesi üzerinde ayrıca bir ışık feneri bulunmaktadır. Buradan aynı tipte bir kapı ile kırık kemerli bir tonozla örtülü dikdörtgen planlı bir başka mekâna varılır. Bu mekânın doğu tarafında, yarım sekizgen planlı, dilimli bir yarım kubbe ile örtülü eyvan dikkati çeker. Kuzeybatı köşesindeki basık kemerli bir kapı sıcaklığa açılmaktadır. Sıcaklık kalsik bir plan şemasına maliktir. Yan duvarlar boyunca eyvanlar, köşelerde ise yıkanma hücreleri bulunur. Eyvanlar kırık kemerli tonozlarla örtülüdür. Soyunma kısmı gibi, diğer kısımlar ve sıcaklığın tabanı parke taşlarla kaplıdır.

Semavi İyice, *İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme* (Tarih Dergisi, XI, 1960, s. 15, sf. 99 – 120) adlı özlü incelemesinde verdiği tasnifte (sf. 108 – 120), Osmanlı dönemi hamamlarını altı ana grupta toplamaktadır. Saray hamamı, "haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tip" olarak adlandırılan ilk gruba girmektedir (8).

ÇÜNGÜŞ HAMAMI : Bu hamamın da Saray hamamı gibi, dış duvarları kırma, köşeler ve giriş kapısının pervazları kesme taşlarla inşa edilmiştir. Güneydeki bir kapıdan soyunma yerine girilir. Sekizgen bir kasnak üzerine oturan soyunma yerinin kubbesi son onarımda çimento ile sıvanmıştır. Soyunma yeri kare

(8) Rahmi Hüseyin Ünal, a.g.e., sf. 151 – 156.

Res. 203 — Çüngüş Hamamı Genel Görünüşü (R.H. Ünal'dan)

bir mekândır. Bu kare mekân, kırık kemerli tromplarla sekizgene dönüştürülmüş ve yarım küre biçimli bir kubbe ile örtülmüş durumdadır. Kubbenin ortasında tek ışık deliği görevini yapan bir fener bulunmaktadır. Soyunma yerinin ortasında altıgen şekilli, fiskiyeli bir havuz vardır.

Basık kemerli bir kapıdan, yan yana üç mekândan oluşan ılıklik kısmına varılır. Ortadaki mekân ile batısındaki mekân kubbelidir. Pandantifler üzerine oturan bu iki kubbede de bol ışık delikleri göze çarpar. Doğudaki mekân aynalı tonozla örtülmüş, tonoz aynası üzerine bir fener yerleştirilmiştir. Bu kısmın helâ ve us-turalık olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Orta mekândan basık kemerli bir kapı ile sıcaklığa girilir. Ortada, kubbe ile örtülü kare bir mekân yer alır. Buradan sekizgene ve kubbe yuvarlağına geçişi, destere dişi çıkıntılarla oluşturulmuş pandantifler sağlar. Mekânın güney kısmı dışında kalan diğer üç yönde, kırık kemerli tonozlarla örtülü üç eyvan bulunur. Kuzey ve kuzeybatı köşelerinde, orta mekânda olduğu gibi, birer kubbeye örtülü iki hücre vardır. Kubbeler üzerindeki bol ışık delikleri, zemini parke taşlarla kaplı sıcaklığı aydınlatır.

Çermik Saray Hamamı'nın ana plan şemasını bazı ufak değişikliklerle tekrar eden Çüngüş Hamamı'nın XVII. yüzyıldan kalma bir Osmanlı eseri olduğu kabul edilmektedir (9).

D — HANLAR, KERVANSARAYLAR:

ÇİFTE HAN : Hasan Paşa Hanı'nın güneyinde, Gazi Caddesinin doğusundaki Borsa Sokağı'ndadır. Eskiden borsanın tamamı, halen bir bölümü burada bulunmaktadır. Han, ikişer katlı iki yapıdan oluşuyordu. Bu sebeble *Çifte Han* denilmiştir. XVIII. yüzyılda şehrimize gelen yazar İnciciyan, 1804'te basılan Çağrafya kitabında (ermenice), bu hanı, Diyarbakır'ın en büyük hanlarından biri olarak gösterir (c. 1, sf. 216). Her iki han da kesme bazalt taşından yapılmıştı. Bunlardan biri 1940'lı yıllarda yıktırılarak kısmen genişletilen yola katıldı. Geri kalan kısmında da dükkânlar yapıldı. Mevcut hanın ikinci katına, ana girişinin az ilerisinde bulunan soldaki taş merdivenlerle çıkılır. Bezemesiz yalın başlıkların oturduğu sütunlar beyaz taştandır. Siyah kesme (nahit) taşlarla döşeli avlunun üç tarafında bu sütunlara dayanan basık revaklar yer alır. Bu revaklar her iki katta da aynı şekildedir.

Çifte Han, XVI. yüzyıldan kalma bir Osmanlı eseridir.

Bundan başka, şehrimizde Eğilliler Hanı, Ketenciler Hanı, Salos Vakfı Hanı, Pamukçular Hanı, İpekoğlu Hanı, Abacılar Hanı, Kilimciler Hanı vardı. Bunların bir kısmı h. 1311 (m. 1893—94) ve malî 1331 (m. 1915) Ermeni olaylarında, bir kısmı da Seferberlikte vukua gelen büyük yangınlarda harap oldu.

Diyarbakır şehri konumu itibarıyla büyük ve önemli bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağına bulunmaktadır. Bu yollardan biri, Anadolu ve Suriye'den gelerek, Irak'a uzanırdı. Akedeniz kıyılarını basra Körfezi'ne bağlayan bu en kısa yoldan Diyarbakır'da bir ikinci yol ayrılarak Deve-Boynu geçidini aşıp Harput ve Sivas üzerinden, Samsun'a ulaşır; böylece, Mezopotamya ile Karadeniz arasındaki ulaşımı sağlardı. Bir diğer yol da Diyarbakır'ı Bitlis ve Van Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a bağlardı. Bu sebeble bu yollar güzergâhlarında birçok hanlar, kervansaraylar yapılmıştı. Bunların bir kısmı yıkık ve harap vaziyette de olsa, varlığını sürdürmekte, bir kısmı tamamıyla tarihe karışmış bulunmaktadır. İlk gruba giren bu han ve kervansaraylardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır:

Gevran Hanı, Çermik Hanı, Karakaya Hanı, Kepo Hanı, Şerbetin Hanı, Çeper Hanı. Bunlardan, Tilham köyündeki Tepe Hanı, Eğil yolu üzerindeki Şerbetin Hanı, Diyarbakır-Bingöl yolu üzerinde ve Berbas köyü yakınında bulunan Çeper

(9) Rahmi Hüseyin Ünal, aynı eser, sf. 157—159.

Hanî XVI ve XVII. yüzyıllardan kalma Osmanlı eserleridir. Diğerleri Selçuklu dönemi hanlarıdır (10).

E – KÖPRÜLER :

Bu yollar üzerinde bazı köprüler yapılmıştır. Bu döneme ait Osmanlı köprülerinden kayde değer iki köprü vardır. Bunlardan biri Deve – Geçidi çayı üzerindeki *IV. Murad Köprüsü*'dür. Bu köprü Bağdad seferi zamanında yapılmıştır. Diğer, 1615 – 1617 ve 1619 – 1620 yıllarında iki defa Diyarbakır valiliği görevinde bulunan Dilaver Paşa tarafından Pamuk Çayı üzerinde yaptırılan *Dilaver Paşa Köprüsü*'dür (11). Her iki köprü de XVII. yüzyıldan kalma eserleridir. Kitâbesizdir. Mimarî yönden bir değer taşımazlar.

F – TÜRBELER :

XVI ve XVII. yüzyıllardan kalma tarihî türbelerden önemli olanları şunlardır (12) :

MUSLİHİDDİN LÂRÎ TÜRBESİ : XVI. yüzyılın tanınmış bilim adamlarındandır. İran'ın Lâr kentinde doğmuş, bu nedenle kendisine, Lârî-i Âcemî de denilmiştir. Lârî, çağının büyük bilginlerinden özellikle Mîr Kemâleddin Hüseyin ve Mîr Gıyas'tan ders almış; sonra İstanbul'a gelerek tanınmış bazı Osmanlı bilginleriyle, bu arada Ebusuud Efendiyle ilişki kurmuş, din bilimlerinde, tasavvufî ilgili konularda geniş ve derin bilgiye sahip olduğunu göstermiştir.

1561'de Diyarbakır valiliğine atanan İskender Paşa'nın davetini kabul ederek Diyarbakır'a gelip yerleşen Lârî'ye Husrev Paşa Medresesi müderrisliği ile Diyarbakır müftülüğü görevleri verilmiştir.

İskender Paşa'nın saygı ve güvenini kazanan Lârî, Paşanın Ahmet, Derviş ve Mehmed isimli oğullarına özel dersler vererek bunların iyi bir öğretim yapmalarını sağlamış, İskender Paşa'nın kurduğu vakfın vakfiyesini de o yazmıştır.

Lârî'nin eserleri arasında *El-Tezkire* (Hey'et ilmine dair) *El-Tehzib* (Mantıkla ilgili), *Mîr'at-ül Edvâr* isimli tarihi kayde değer. Ayrıca Kazmir'in *Şerh-ül Hidâye*'sine, İsfahânî'nin *Şerh-üt Tevalî*'sine haşiyeler yazmıştır. Arapça ve Farsça şiirleri de vardır.

(10) Rahmi Hüseyin Ünal, 1974 yılında bölgeyi gezerek bu hanların mimarî yapısı ve durumları hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu hususta bilgi edinmek için bakınız: R.H. Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum 1975, sf. 109 – 148.

(11) Enderundan yetişen Dilaver Paşa, çağnigirbaşı iken ilkin Kıbrıs valiliğine ve buradan da Bağdad valiliğine atanmıştır. 1024 (1615)'te Diyarbakır, 1027 (1618)'de Rumeli 1028 (1619) yılında ikinci defa Diyarbakır, 1013 (1021)'da sadrâzam oldu ve bir yıl sonra öldü (Sicill-i Osmani, c.2 sf. 339).

(12) Diğer türbeler için *Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Adamlar* adlı kitabımıza bakınız.

Res. 204 – Muslihiddin Lârî'nin Başucu Mezar Taşı

1571'de ölen Muslihiddin Lârî'nin mezarı Safa Camii avlusundadır (Res. 204).

1957 senesinde yaptığımız ziyarette, mezarın harap ve mezar taşının toprağa gömülmüş olduğunu gördük. Diyarbakır Tanıtma Derneği başkanı olarak durumu ilgililere arzettik. Mezar temizlendi, onarıldı ve mezar taşı yerine konuldu. (13).

PİR MASUR TÜRBESİ : Dicle (Piran) kasabasının 5 km. kadar doğusunda, Deran (Hocaalan) köyü yakınındaki mezarlığın içindedir. Güney-kuzey istikametinde uzanan dikdörtgen planlı bir yapıdır. Yapıya, batı yönünde açılmış bir kapıdan girilmektedir. Kapının üzerindeki kitabede «Haza mescid-i Mansur bin ... tarih sene 1020 (1611)» yazıları okunabilmektedir. Köylüler buraya *Pîr Mansur Ziyareti* diyorlar. Yapı tek bir mekândan ibaret olup içinde başka mezarlar da vardır. Bu mezarların Pîr Mansur soyundan gelen kimselere ait olması muhtemeldir. Bu yapının 10 metre kadar güneyinde *Deran Künbeti* yükselmektedir.

(13) Ahmed Cemil Asena, *Diyarbakır Tarihi ve Meşâhiri* (Yazma olup özel kütüphanemdedir); Beysanzâde Molla Ahmet, *Tezkire-i Meşâyih-i Âmid* (Yazma olup özel kütüphanemdedir); ML., c. 7, s. 820; TA., c.22, s. 475.

Mansur hakkında Şerefnâme'de şu bilgiler var :

Mırdasî hükümdarlarının ilki Pir Mansur bin Seyyid Hüseyin el-A'rac adıyla bilinirdi. «Bu Pir Mansur başlangıçta günlerini Hakkârî Vilayeti'nde geçirirdi. Sonra orayı terk ederek Eğil tarafına gitti ve Eğil kalesi yakınlarındaki Piran köyüne yerleşti; orada kendisine bir mabed kurarak ibadet, Allah'a bağlılık, riyazet, o yörelerin halkını dinin kurallarına ve Yaradıcı'ya bağlılığa yapışmaya yöneltmek için bu mabede kapandı. Etrafında halktan ve ileri gelenlerden meydana gelen mürit ve taraftarlardan büyük bir halk toplandı.

Allahın rahmetine kavuşunca, şeyhlikte ve doğru yolu gösterme seccadesi üzerinde oturmakta yerine oğlu Pir Musa geçti. Pir Musa, o köyde büyük bir tekke yaptırdı. Bu tekkeye müritlerinden ve taraftarlardan büyük bir halk yöneldi. Pir Musa'nın ünü, o yörelerde Mırdasî ve diğer Kürt aşiretleri ve kabileleri arasında da yayıldı....

Pir Musa'nın ölümünden sonra yerine Pir Bedir geçti. Onun zamanında ailenin şöhreti ile Mırdasî aşiretinin ona bağlılığı şanın zirvesine ve şeref doruğuna ulaştı. Bu nedenle Pir Bedir, bu manevî ruhanî saltanatına maddî saltanatı da katmayı aklından geçirdi; gönlü bağımsızlığa ve tek başına egemen olmaya heves etti. Bunun üzerine taraftarlarıyla birlikte Eğil özerine ciddi bir saldırı yaptı ve sonunda burayı istila etti...» (14).

Eğil, Çermik ve Palo beyleri, Pir Bedir'in oğlu Bulduk Bey'den gelmedirler.

CAFER BEY KÜNBETİ : Şerbetin köyünde, Kasım Bey Künbeti'nin 4-5 metre kadar kuzeyindedir.

Künbetin dıştaki kesme taşlarının tamamı, iç duvarlarda ise zeminden 2 metre yüksekliğe kadar olanları sökülüş durumdadır. Basri Konyar'ın bildirdiğine göre, bu ve diğer künbetten sökülen taşlar köy okulunun inşaatında kullanılmıştır.

Değerli araştırmacı Rahmi Hüseyin Ünal, bu künbetin Kasım Bey'in yeğeni Murad Bey bin İsa Bey'e ait olabileceği düşüncesindedir. (a.g.e. sf. 87). Basri Konyar ise, bu künbetin Cafer Paşa'ya ait olduğunun rivayet edildiğini yazar (a.g.e. sf. 269) Basri Konyar'ın bu kaydını nazara alan R.H. Ünal, B. Konyar'ın bu rivayeti nereden derlediğini göstermediğini, «eğer künbet 993-995/1585-1587 tarihleri arasında Diyarbakır'da valilik etmiş olan Cafer Paşa'ya ait ise XVI. yüzyıl sonlarında inşa edilmiş olacaktır» der (aynı eser, sf. 95).

Künbetin, İsa oğlu Murad Bey'in torunu Cafer Bey'e ait olduğu, Eğilli Zülküf Bey'in oğlu Fevzi Karakoç'taki soy kütüğünde yazılıdır. Diyarbakır tarihi üzerinde

(14) Şeref Han, a.g.e., sf. 202-203.

çalışmalar yaptığım 1961 yılında bu kütüğü incelemiş, bazı notlar almıştım. Bu Cafer Bey hakkında Şeref Han şu bilgileri vermektedir:

«Murad Bey, parlak yönetiminin üzerinden birkaç yıl geçtikten sonra iki çocuk bırakarak öldü: Ali Han ve Kasım Bey. Bu iki kardeş peşpeşe Eğil hükümdarlığına geçtiler. Ne var ki, günleri gül ve çiçeklerin günleri gibi fazla sürmedi ve gençliklerinin ilk çağında öldüler. Kasım Bey iki çocuk bıraktı: Cafer Bey ve Gazanfer Bey.

Cafer Bey bin Kasım Bey, Sultan Selim Hanı II'nin çıkardığı ferman gereğince, küçük yaşta Eğil hükümdarlığı görevine getirilerek taltif edildi. Şimdi, içinde bulunduğumuz 1005 (1597) yılında hükümdarlığının üzerinden 25 yıl geçmiş bulunmaktadır. Ve o zamandan beri büyük bir yetenekle o ülkeyi yönetmektedir.» (15).

Künbet hakkında R.H. Ünal şunları yazar:

«Künbetin oturtulması, dolayısıyla mumyalığı yoktur. Temelden itibaren sekizgen prizma şeklinde yükselen gövde, sekiz yüzlü ehamî bir külahla son bulmaktadır. Sekizgen gövdenin doğu, batı ve kuzey yönlerinde bugün genişçe birer delik görülmektedir. Bu gediklerden doğu ve batıdakilerin birer pencereye, kuzeydekilerin de giriş kapısına tekabül ettiklerini tahmin ediyoruz.

Yapının içi ve dışı giübi sekizgen planlıdır. İçte, sekizgenin güney yüzünde, bir mihrabın varlığı kalan izlerden anlaşılmaktadır. Bugün mihrabın bütün kesme taşları sökülüş olduğundan, ilk şekli hakkında-dairesel profil dışında-bir bilgimiz yoktur. İçte, sekizgenin her yüzüne birer sağır yuvarlak kemer yerleştirilmiştir. Kemerler arasında yer alan küçük pandantifler aracılığı ile kubbe yuvarlığına geçiş sağlanmıştır. Kilit taşı dışında, kubbenin kesme taş kaplaması sağlam durumdadır.

Dışta yapının temelinde, koyu gri renkli bazaltan, henüz sökülmemiş bir sıra kesme taş görülüyor. Kasım Bey Künbeti I'ı yakından hatırlatan bu durum bu künbette de dış duvarların alması düzende inşa edilmiş olabileceğini hatıra getirmektedir.

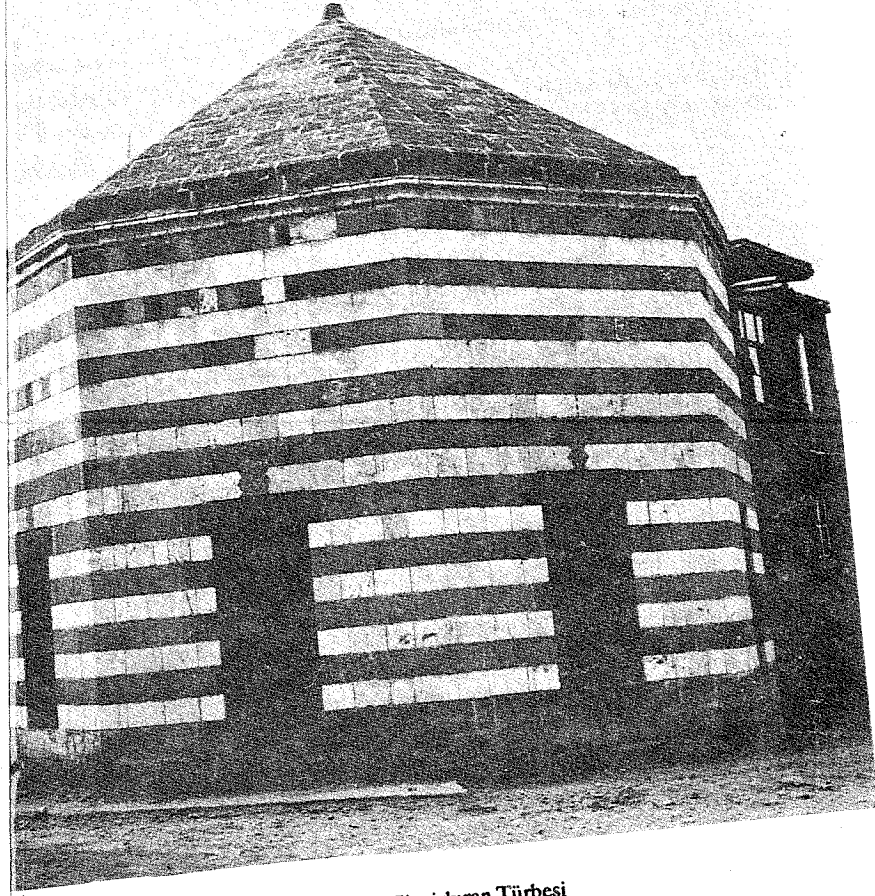
Künbetin herhangi bir yerinde taşı markası, süsleme ve kitâbe izine rastlanmamaktadır. Mevcut kitâbe ve süslemeler, muhtelemen sökülen kesme taşlarla birlikte yok olmuştur.

Sekizgen prizma gövdeli künbetler Anadolu'da, erken selçuklu devrinden başlayarak XVII. yüzyıla kadar devam eden ve bol örneği olan bir grup teşkil ederler» (16)

(15) Aynı eser, sf. 209.

(16) R.H. Ünal, a.g.e., sf. 92-94

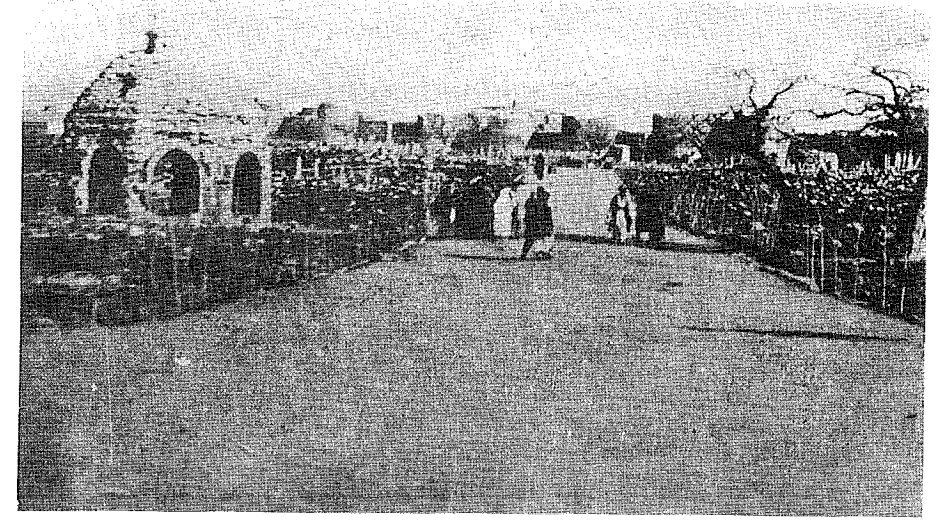

Res. 205 – Zincirkıran Türbesi

ZİNCİRKIRAN TÜRBEŞİ : Nasuh Paşa Camii'nin güneyindedir. Türbe kında Metin Sözen şu bilgileri veriyor :

«Tümüyle günümüze kadar ulaşmış bulunan Zincirkıran Türbesi mimarî ve işleme açısından Diyarbakır türbelerinin genel özelliklerini tekrarlamaktadır. Tamamen kesme taşlardan, özenle yapıldığı anlaşılan türbenin, özellikle dış görünüşü siyah-beyaz taşların sağladığı hareketli bir görünüme sahiptir. Sekizgen gövdeli ve her cephesinde bir pencerenin yer aldığı bu türbede, siyah taşların arasına yerleştirilmiş enine beyaz taş sıraları belirli düzeye kadar kullanılmış, onra beş sıra siyah taş sıralarla silmeli kısma ulaşmıştır. Taştan pramidal çatıyla, sekizgen gövdenin birleştiği noktada, beyaz taşlardan yalın silmeler bulunmak-

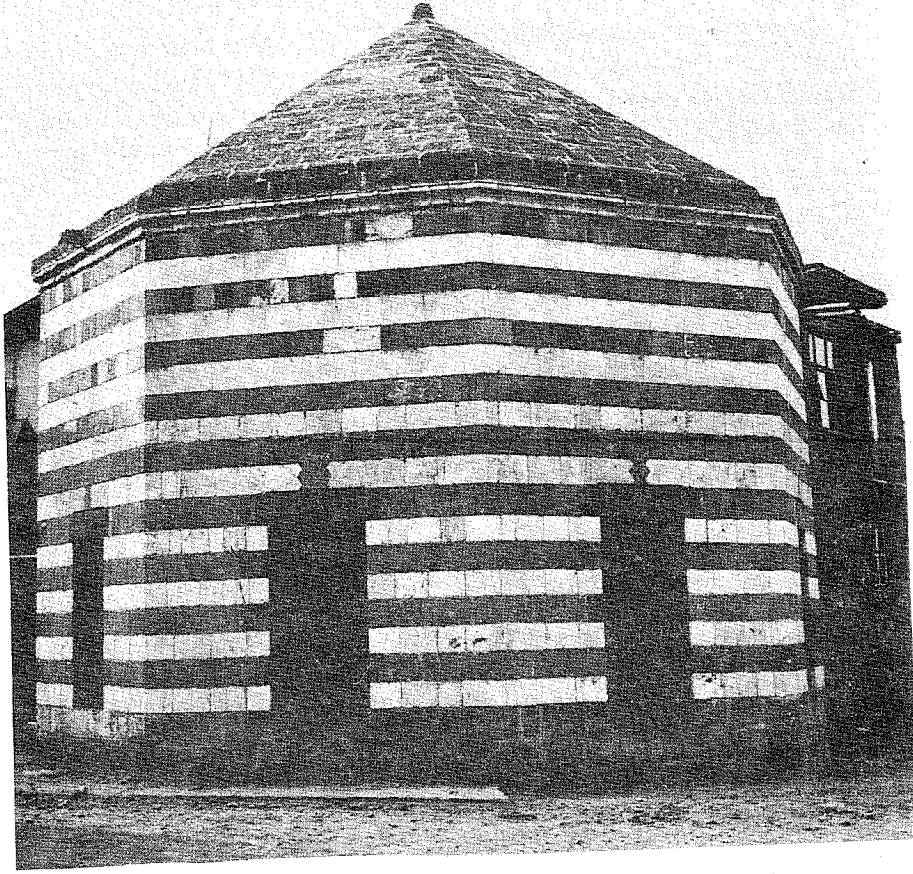
Res. 206 – Rıdvan Ağa Türbesi (1925)

tadır. Bu renkli taş işçiliğinin dışında, düz silmeli pencere üstlerinde kilit taşı görünümündeki kısımlar dikkati çekmektedir. Ayrıca başka tür bir bezeme dışarda ve içerde kullanılmamıştır.

Türbenin iç örtüsü kubbedir. İçerde ayrıca bazı sandukalar bulunmaktadır, fakat yapının tarihini ve yatanın kişiliğini verecek bir yazıta rastlanmamaktadır.» (17).

RİDVAN AĞA TÜRBEŞİ : Şehrin Dağ Kapısı dışındaki mezarlıkta idi. Halk, buna, *Rıdvan Ağa Kubbesi* diyordu (Res. 206) Rıdvan Ağa, XVII. yüzyılda yaşamış ünlü bir hekimdi. Rıdvan Ağa ile Vahap Ağa (Hamam yaptıran) iki kardeş olduğu, Vahap Ağa'nın ticaretle uğraştığı söylenir. Burada ve Urfa Kapısı'ndaki mezarlıkta birçok ünlü kişilerin, devlet ve sanat madamlarının mezarları, kümbetli türbeleri vardı. 1930'dan sonra bu mezarlar, kümbetler tamamıyla yıktırıldı. Bugün bu sahalarda modern binalar yükselmiş, yeni bir şehir kurulmuş bulunmaktadır. Sökülen mezar taşlarının yazılı olanları, başlangıçta, etrafı dikenli telle çevrili bir alanda korunmaya alınmıştı. Açık hava müzesi halinde değerlendirilmesi düşünülmüyordu. Sonradan, her nedense bu çok isabetli davranıştan vaz geçilerek, mezar taşları, Kâmil Tayşî'nin belediye başkanlığı sırasında, yapılmakta olan yenişehir kanalizasyonunda kullanıldı. Böylece Diyarbakır'ın tarih, kültür ve sanat hayatını inceleyecekler için önemli bir belge niteliğinde olan bir kaynak daha kurutulmuş oldu.

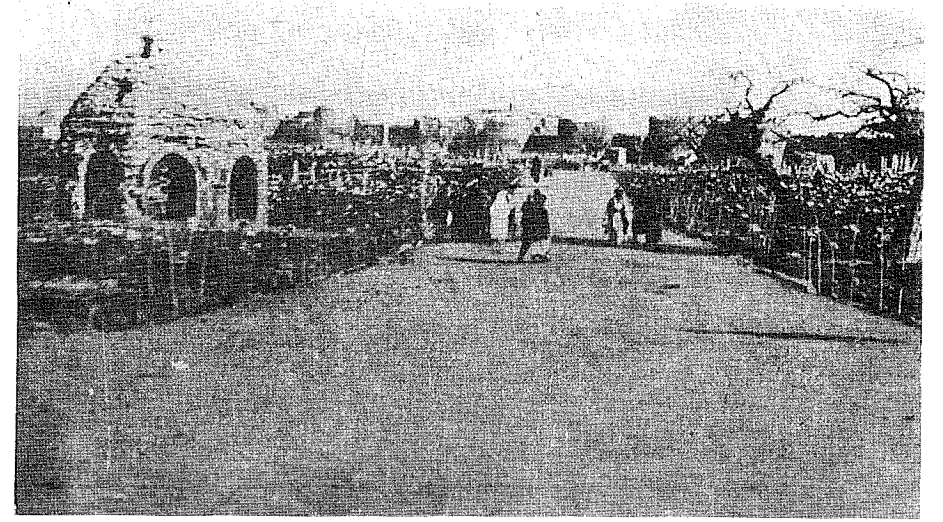
(17) Metin Sözen, aynı eser, sf. 171-172

Res. 205 — Zincirkıran Türbesi

ZİNCİRKIRAN TÜRBEŚİ : Nasuh Paşa Camii'nin güneyindedir. Türbe hakkında Metin Sözen şu bilgileri veriyor :

«Tümüyle günümüze kadar ulaşmış bulunan Zincirkıran Türbesi mimarî ve süsleme açısından Diyarbakır türbelerinin genel özelliklerini tekrarlamaktadır. Tamamamen kesme taşlardan, özenle yapıldığı anlaşılan türbenin, özellikle dış görünüşü siyah-beyaz taşların sağladığı hareketli bir görünümüne sahiptir. Sekizgen gövdeli ve her cephesinde bir pencerenin yer aldığı bu türbede, siyah taşların arasına yerleştirilmiş enine beyaz taş sıraları belirli düzeye kadar kullanılmış, sonra beş sıra siyah taş sıralarla silmeli kısma ulaşmıştır. Taştan pramidal çatıyla, sekizgen gövdenin birleştiği noktada, beyaz taşlardan yalın silmeler bulunmak-

Res. 206 — Rıdvan Ağa Türbesi (1925)

tadır. Bu renkli taş işçiliğinin dışında, düz silmeli pencere üstlerinde kilit taşı görünümündeki kısımlar dikkati çekmektedir. Ayrıca başka tür bir bezeme dışarda ve içerde kullanılmamıştır.

Türbenin iç örtüsü kubbedir. İçerde ayrıca bazı sandukalar bulunmaktadır, fakat yapının tarihini ve yatanın kişiliğini verecek bir yazıta rastlanmamaktadır.» (17).

RİDVAN AĞA TÜRBEŚİ : Şehrin Dağ Kapısı dışındaki mezarlıkta idi. Halk, buna, *Rıdvan Ağa Kubbesi* diyordu (Res. 206) Rıdvan Ağa, XVII. yüzyılda yaşamış ünlü bir hekimdi. Rıdvan Ağa ile Vahap Ağa (Hamam yaptıran) iki kardeş olduğu, Vahap Ağa'nın ticaretle uğraştığı söylenir. Burada ve Urfa Kapısı'ndaki mezarlıkta birçok ünlü kişilerin, devlet ve sanat madamlarının mezarları, kümbetli türbeleri vardı. 1930'dan sonra bu mezarlar, kümbetler tamamıyla yıktırıldı. Bugün bu sahalarda modern binalar yükselmiş, yeni bir şehir kurulmuş bulunmaktadır. Sökülen mezar taşlarının yazılı olanları, başlangıçta, etrafı dikenli telle çevrili bir alanda korunmaya alınmıştı. Açık hava müzesi halinde değerlendirilmesi düşünülüyordu. Sonradan, her nedense bu çok isabetli davranıştan vaz geçilerek, mezar taşları, Kâmil Tayşî'nin belediye başkanlığı sırasında, yapılmakta olan yenişehir kanalizasyonunda kullanıldı. Böylece Diyarbakır'ın tarih, kültür ve sanat hayatını inceleyecekler için önemli bir belge niteliğinde olan bir kaynak daha kurutulmuş oldu.

(17) Metin Sözen, aynı eser, sf. 171-172

XIV.

SELİM II. DÖNEMİNDEN SULTAN İBRAHİM DÖNEMİNE KADAR
ÂMİD DARBHANESİNDE KESİLEN SİKKELER

Sultan Selim II. (Sarı Selim)'den Sultan İbrahim dönemine kadar geçen süre (h. 974–1058/m. 1566–1648) içinde gelen sekiz padişah zamanında Âmid Darbhanesinde kesilen sikke adedi, tesbit edebildiğimiz kadarıyla 7 si altın, 13'ü gümüş ve biri bakır olmak üzere, 21'dir.

ضارب النضر
حب ب
صالح النضر
و و
في البر والبحر

Şekil 29

ن ش ا
سلطان سليم
بن ن ش ا
سلطان سليمان
عز ب
نصره امد ضر
ف
٩٧٤
سنة

Nu. 10

Sultan Selim II. Zamanında (h. 974–982/m. 1566–1574) kesilen sikke adedi, 3'ü altın, 2'si gümüş olmak üzere 5'tir. Altın sikkelerden birinin ön yüzünde : *Sultan Selim Şah bin Sultan Süleyman Şah azze nasrühü Âmid duribe fî sene 974*, diğer yüzünde : *Daribün nadri sahibül izzi vennasri filberri velbahr* yazılıdır (Şekil 29, Nu 10). 20 mm. çapında, 3,50 gr ağırlığındadır.

ن خان
سلطان سليم
بن ن شان
سلطان سليمان
البر والبحر

Şekil 30

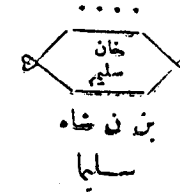
امد
ضرب
خلد الله ملكه وسلطانه ٩٧٤
سنة

Nu. 11

Gümüş paralardan birinin (Dirhem) ön yüzünde, ortada : *Duribe Âmid*, çevresinde : *Halledellahü mülkehü ve sultane hü sene 974* ; öteki yüzünde : *Sultan Selim Han bin Sultan Süleyman Şah elberri velbahr* yazılıdır (Şekil 30, Nu. 11) Sikke, 19 mm. çapında, 3, 15 gr ağırlığındadır.

Şekil 31

Gümüş olan diğer paranın (Akçe) önyüzünde, Ortada : Âmid, üstte : *azze nasrühü*, altta : *Duribe sene 974*; arka yüzünde (bir çerçeve içinde) : *Han Selim*, altta : *Bin Şah Süleyman* yazılıdır (Şekil 31). Sikke, 15 mm. çapında, 0,90 gr. ağırlığındadır.

Murad III. (h. 982–1003/m. 1574–1595) zamanında biri altın, ikisi gümüş üç sikke kestirilmiştir.

ضارب النضر
حب ب
صالح النضر
و و
في البر والبحر

Şekil 32

سلطان مراد
بن امد ن
سلطان سليم خا
عز ب
نصره
ف
٩٨٢

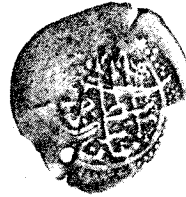
Nu. 12

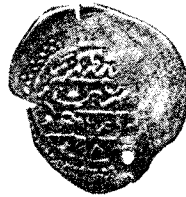
Altın sikkenin ön yüzünde : *Sultan Murad Bin Sultan Selim Han azze nasrühü duribe Âmid sene 982*; diğer yüzünde : *Daribün nadri sahibül izzi vennasri filberri velbahr* yazılıdır (Şekil 32, Nu. 12). Sikke 20 mm. çapında, 3,55 gr. ağırlığındadır.

« سلطان مراد بن سليم خان »

Şekil 33

Nu. 13

Gümüş sikkenin (Dirhem) ön yüzünde : *Hullide mülkehü duribe Âmid fi 982*; arka yüzünde : *Sultan Murad bin Selim Han* (tuğra şeklinde yazılmıştır) (Şekil 33, Nu. 13) Sikke, 19 mm. çapında, 2,20 gr ağırlığındadır.

ضارب النهر
حب النهر
صا الز و
في البر والبحر

Şekil 34

Nu. 14

خالد ملكه
ضرب
امد
٢
٩٨٢

Mehmed III. döneminde (h. 1003—1012/m. 1595—1603), ikisi altın, ikisi gümüş ve biri de bakır olmak üzere beş sikke kesildiğini biliyoruz. Altın sikkelerden birinin ön yüzünde : *Sultan Mehmed bin Murad Han azze nasrühü duribe Âmid fi sene 1003*; arka yüzünde : *Daribün nadri sahibül izzi vennasri filberri velbahr* yazılıdır. Sikke 21 mm. çapında, 3,50 gr. ağırlığındadır (Şekil 34, Nu. 14). Bu paranın birtanesi Leningrad Müzesinde (Bkz.: Cüneyd Ölçer *Avrupa Müzelerinde Nadir Osmanlı Madeni Paraları* İstanbul 1984, sf. 67).

Nu. 15

İkinci altın sikkenin ön yüzünde : *Sultan Mehmed bin Sultan Murad Han azze nasrühü duribe Âmid fi sene 1003*; öbür yüzünde : *Sultanül berreyni ve hakanülbahreyni essultan bin essultan* yazılıdır (Nu. 15). Sikke, 20 mm. çapında, 5,50 gr. ağırlığındadır.

Nu. 16

Gümüş sikkelerden (Dirhem) birinin ön yüzünde; ortada : *fi Âmid*, çevresinde : *azze nasrühü duribe sene 1003*; arka yüzünde : *Sultan Mehmed bin Murad Han* (tuğra) yazılıdır. Sikke, 20 mm. çapında, 2,15 gr. ağırlığındadır (Nu. 16).

Nu. 17

Diğer gümüş sikkenin (Dirhem) bir yüzünde : *Hullide mülkühü duribe 1009 Kara-Âmid*; Diğer yüzünde : *Mehmed bin Murad Han* yazılıdır (Nu. 17).

Nu. 18

Bakır sikke (Mangır) nadir bulunan sikkelerdendir. Sikkenin bir yüzünde ortada : *Âmid*, altta : *Sene 1003*, yazılıdır. Öbür yüzünde nakış vardır (Nu. 18) Sikke,

14 mm. çapında, 4,62 gr. ağırlığındadır (*Nadir Osmanlı Paraları*, yapı ve kredi bankası, Nümismatik yayınları, No. 5, İstanbul 1973, sf. 5).

Ahmed I. döneminde (h. 1012–1026/m. 1603–1617) kesilen sikke adedi bildiğimiz kadarıyla, ikisi altın ve ikisi gümüş olmak üzere, dördttür.

النضر
ضارب
صاحب العز النضر
البر والبحر

Şekil 35

سلطان احمد
بن محمد خان
عن نصره ضرب
امد
ف

سنة
١٠١٢

Nu. 19

Altın sikkelerden birinin ön yüzünde : *Sultan Ahmed bin Mehmed Han azze nasrühü duribe Âmid fi sene 1012*; diğer yüzünde : *Daribün nadri sahibül izzi vennas-ri filberri velbahr* yazılıdır (Şekil 35, Nu. 19). Sikke, 20 mm. çapında, 3,35 gr. ağırlığındadır.

Nu. 20

Gümüş sikkelerden birinin ön yüzünde : (*Hullide mülkühü*) *duribe 1012 Kara-Âmid*; arka yüzünde : *Sultan Ahmed bin Mehmed Han* (tuğra) yazılıdır (Nu. 20). Sikke, 16 mm. çapında, 1,02 gr. ağırlığındadır.

Şekil 36

Nu. 21

Sultan Mustafa I. zamanında (H. 1026-1027/m. 1617-1618 ve h. 1031-1032/m. 1622-1623) yalnız bir gümüş sikkenin kesildiğini tesbit edebildik. Bu sikkenin ön yüzünde, ortada : *Âmid sene 1026*, çevresinde : *Halledallahü mülkehü* (kenarları kesik); öteki yüzünde : *Sultan bin Mehmed Han* (tuğra) yazılıdır (Şekil 36, Nu. 21). Sikke 18 mm. çapında ve 1 gr. ağırlığındadır.

Nu. 22

Sultan Osman II. (Genç) döneminde (h. 1027-1031/m. 1618-1622) kesilmiş iki gümüş sikke vardır. Bunlardan birinin ön yüzünde, ortada : *Âmid, sene 1027*, çevresinde : *duribe halled ...* (silik) yazılı; öteki yüzünde : *Sultan Osman bin Ahmed Han* (tuğra) yazılı (Nu. 22). Sikke, 18,5 mm çapında 1,03 gr. ağırlığındadır.

Nu. 23

İkinci gümüş sikkenin bir yüzünde, ortada : *Âmid*, çevresinde : *Halledallahü mülkehü azze nasrühü ....*; diğer yüzünde, ortada : *Osman*, çevresinde : *Sultan bin Ahmed Han* yazılı. Sikke 0,87 gr. ağırlığında ve 18,5 mm. çapındadır (Nu. 23).

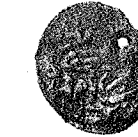
Nu. 24

Sultan Murad IV. zamanında (h. 1032-1049/m. 1623-1640), Âmid'de kesilmiş iki gümüş sikke vardır. Bunlardan birinin ön yüzünde, ortada : *Âmid*, çevresinde : *Hullide mülkühü duribe 1032*; diğer yüzünde : *Sultan Murad bin Ahmed Han* (tuğra) yazılı (Nu. 24). sikke, 17 mm. çapında, 0,86 gr. ağırlığındadır.

Nu. 25

İkinci sikkenin bir yüzünde : (*Hullide*) *mülkühü duribe Âmid 1032*; öbür yüzünde, : *Sultan Murad bin Ahmed Han* yazılı. Sikke 18 mm. çapında ve 1, 20 gr. ağırlığındadır (Nu. 25).

Nu. 26

Sultan İbrahim'in hükümdarlığı döneminde (h. 1049-1058/m. 1640-1648), şehirimizde biri beş akçelik ve diğeri akçe olmak üzere iki gümüş sikke kesilmiştir. Beş akçelik sikkenin bir yüzünde : *Sultan İbrahim bin Ahmed Han* (tuğra); öbür yüzünde: *Hullide mülkühü duribe Âmid 1049* yazılıdır (Nu. 26). Sike, 20 mm. çapında ve 1.48 gr ağırlığındadır.

Nu. 27

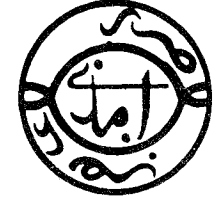
Akçe olanın bir yüzünde : *Azze nasrunü duribe Âmid* ; diğer yüzünde : *Sultan İbrahim bin Ahmed Han* yazılıdır. Sikke 12 mm. çapında ve 0,30 gr. ağırlığındadır (Nu. 27) (1).

Bunlardan başka, üzerinde tarih olmadığı için hangi padişah dönemine ait olduğu tesbit edilemeyen Âmid'de kesilmiş mangır sikkeler vardır. Bu sikkeler 13 tanedir, Cüneyt Ölçer'in *Nakışlı Osmanlı Mangırları* kitabında bulunmaktadır (sf. 34-38). Bu mangır paralar şunlardır:

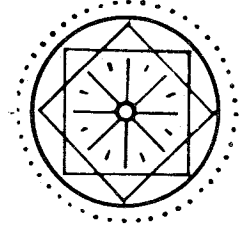
(1) Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, İstanbul 1963, sf. 120-121,126,128,134-135,140,147,153,158.165; İbrahim Artuk, a.g.e., sf. 530 v.d.

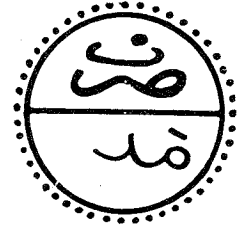
Kt. 16 mm.

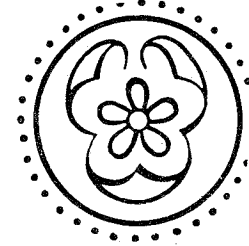
Ağ. 4.780 gr.

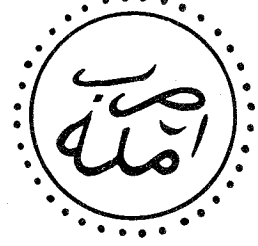
Kt. 15/18 mm.

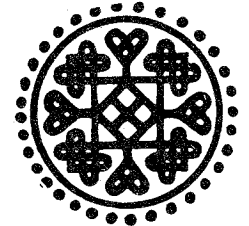
Ağ. 2.760 gr.

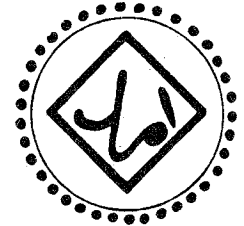
Kt. 13.14 mm.

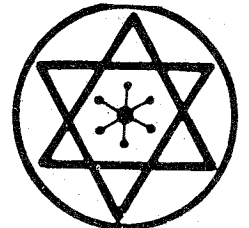
Ağ. 1.560, 2.420 gr.

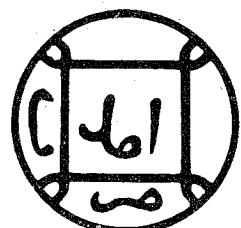
Kt. 16 mm.

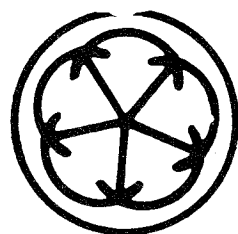
Ağ. 2.880 gr.

Kt. 14 mm.

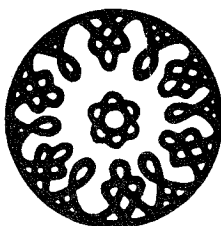
Ağ. 4.010 gr.

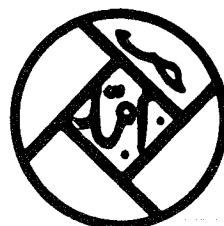
Kt. 15 mm.

Ağ. 2.406 gr.

Kt. 16 mm.

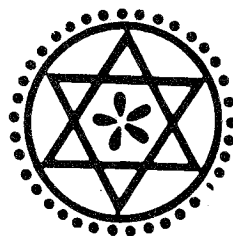
Ağ. 5.020 gr.

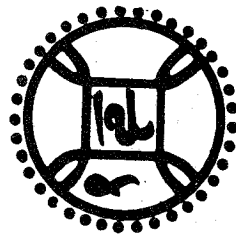
Kt. 15 mm.

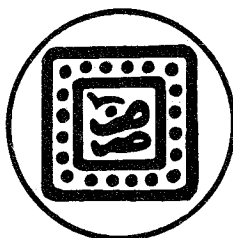
Ağ. 1.880 gr.

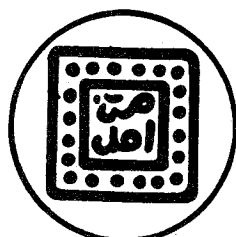
Kt. 16 mm.

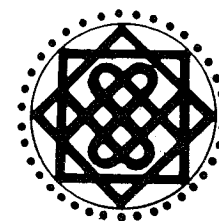
Ağ. 3.495 gr.

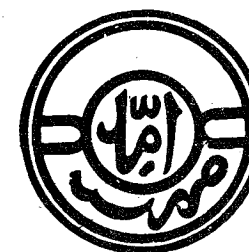
Kt. 13 mm.

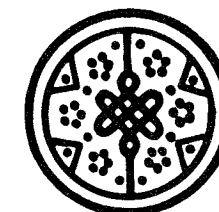
Ağ. 1.520 gr.

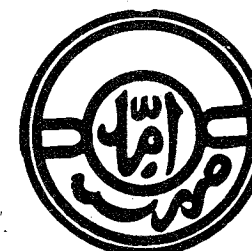
Kt. 15 mm.

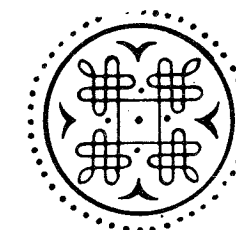
Ağ. 5.690 gr.

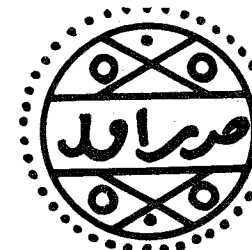
Kt. 15 mm.

Ağ. 3.810 gr.

Kt. 19 mm.

Ağ. 3.170 gr.

XVI VE XVII. YÜZYILLARDA DİYARBAKIR'DA BİLİM, KÜLTÜR, SANAT VE TİCARET HAYATI

XVI. ve XVII. yüzyıllar, Diyarbakır'ın her alanda hızla kalkınmakta olduğu bir dönemdir. Bu dönemde de Diyarbakır'dan birçok bilim, fikir ve sanat adamı yetişmiştir. Yaptığımız bir çalışmada elde ettiğimiz sonuçlara göre, IV. yüzyıldan günümüze kadar Diyarbakır'dan yetişmiş bilim, sanat ve edebiyat adamlarının sayısı 421'dir. Bunların 174'ü bilim adamı, 228'i şair ve yazar, 5'i hattat, 8'i bestekâr, 6'sı ressamdır. Yazdıkları kitapların toplamı ise 3682'dir ki başlıbaşına bir kütüphane oluşturacak çoğunlukta demektir. İlgili yerli ve yabancı bütün kaynaklar taranıp incelendiğinde bu rakamların daha da artacağı şüphesizdir. 174 bilim adamından 22'si, şair ve yazardan 45'i, bestekârdan 8'i ve hattatlardan biri XVI ve XVII. yüzyıllarda yetişmişlerdir.

Bunlar arasında bilhassa XVI. yüzyılın ilk yarısında yaygın bir şöhrete sahip olmuş Şerifi, Za'fi-i Gülşenî, Tarihçi Diyarbekrî Hüseyin, Hayâlî-i Gülşenî, Halife, Sultan III. Selim'in mürşitlerinden Âmidî (Şeyh Süleyman), Haletî-i Gülşenî, Sultan IV. Murad'ın iltifatlarına mazhar olmuş ünlü bilgin Molla Çelebi, Kadı Ahmed, Vücûdî ve Ömer Vahyî, Mahmud Resmî, Kadı Ali Nisbetî, Müderris Hanilizâde Mehmed, Ümnî, Talib, Ramîş, Emîrî gibi tanınmış bilgin ve şairleri sayabiliriz (1).

Yine bu dönemde, kalsik Türk müziğinde müstasna yerleri bulunan ünlü bestekârlar yetişmiştir. Şeyh Ahmed-i Nakşibendî, İsmail Çelebi, Sultan IV. Mehmed döneminin ünlü bestekârı Şeyhzâde Ahmed Çelebi, Kalsik Türk musikisinde mümtaz bir yere sahip olan Seyyid Nuh, Sultan III. Ahmed döneminin ünlü bestekârlarından Şehlâ Mustafa Çelebi ile Yahya Çelebi, Çemenzâde Mehmed Çelebi, Mahmud Çelebi akla ilk gelen isimlerdir (2).

Hat sanatının ustalarından kazasker ve nakibüleşraf Kasım Gubârî bu dönemde yetişmiştir. İstanbul Sultan Ahmed Camii'ndeki celi yazılar onundur. Aşağıdaki gazeli bir pirinç tanesine yazarak devrinin sadrâzamına (başvekiline) armağan etmiştir:

*Ey vezîr-i dilîr-i bâtedbir
Vey şehîr-i münîr-i âlem-gîr
Görür ihsânını bu âlemde*

(1) Hayat ve eserleri için bakınız: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Adamları*, c.1, sf. 85 v.d.; 91 v.d.; 101 v.d.; 107 v.d.; 114-115, 133-134, 141, 145 v.d.; 151-152, 163-165, 178 v.d.

(2) Aynı eser, sf. 134 v.d.; 145, 167-173. ; aynı yazar, *Diyarbakır'ın Klasik Türk Müziğindeki Yeri* (Şevket Mollaahmedoğlu takme adıyla yazılmıştır), Ziya Gökalp dergisi, s. 49, sf. 37 v.d.

*gece gündüz nice ganî vü fakîr
Cûdun olmaz lisân ile takrîr
Lûtfun olmaz kelâm ile ta'bîr
Nole olsa GUBÂRÎ'ye nazarın
Bu hünerde ana olur mu nazîr
Bir pirince bunun gibi gazeli
Etdi hatt-i gûbâr ile tahrîr (3)*

Bu kalkınmayı el sanatlarında, iktisat, ziraat ve ticaret hayatında da görmek-
teyiz. 1555'te şehrimize gelen M.D' aramon, 1864'te Paris'te basılan *Le voyage De M.D'Aramon* adlı eserinde " Toprakları çok verimli olup çevresinde tarım ve hayvancılık yapılan bu kentte ekmek, şarap, et ve meyvelerin en iyisi bulunurdu. Bu kentte iyi ekmek, şarap, et ile bol meyve bulduk. Kavun, karpuzların en iyisi buradadır. Üç aydır yollarda iyi şarap bulamadığımız için bu kente gelinceye kadar şarap içmemiştik. El sanatları ürünleri zengin eşyaların satıldığı çarşısı da vardır " der (4).

1612 yılında şehrimizi gören Polonyalı Simeon, *Seyahatnâme*'sinde şunları yazar :

"Şehir tarih boyunca olduğu gibi bugün de bir din ve irfan merkezidir (...). Emsâli yalnız İstanbul'da bulunan çok usta kuyumcular, zernişancılar, bıçakçılar, papuççular, çizmeciler ve diğer zenaat erbabı" vardır. "Yemek hususunda da çok cömert olan bu insanlar, Lehistan hariç, İstanbul ve Halep'te dahi görmediğimiz bir surette mükellef sofralar kurar ve çok lezzetli yemekler ikram ederler. Çeşitli kebaplar, börekler ve diğer pahalı yemeklerle beraber ikram edilen koyu ve tatlı Ergani şarabından bir bardaktan fazla içemezsiniz. Esasen Türkiye'de üç cins şarap bulduk. Ankara ve Ergani şarapları muteberdir. " Diyarbakır evlerinden "İçeri girdikten sonra bir daha dışarı çıkmak istemezsiniz. Bunlar Halep evleri gibi zarif, nakışlı tavanlı ve köşklü evlerdir. Halk da çok nazik ve müreffeh insanlar olup yemek esnasında sarhoş olmak ve gevezelik etmek şöyle dursun, sâkin, usulü dairesinde dururlar. Zira, hepsi de okuyan ve bilgin insanlar olup gerek hasbihâllerde ve gerek alışverişte zekâ ve nezâketle hareket eder ve edebî lisanla konuşurlar. Âmid'liler aynı zamanda endamlı, güzel yüzlü ve kuvvetli adamlar olduğundan, insan onlara bakmakla bir ferahlık duyar." (5).

Yine, XVII. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'a gelen Taveriner, Diyarbakır'ın deri sanayiini överken der ki: " Diyarbakır marokenleri, gerek renk ve gerek benek-

(3) Mustakimzâde, *Tuhfe-i Hattatîn*, İstanbul 1928; Şevket Beysanoğlu, a.g.e., sf. 132 ; Aynı yazar, *Diyarbakırlı Üç Hattat*, Beş Ressam, Ziya Gökalp dergisi s. 50, sf. 54-56.

(4) *Yurt Ansiklopedisi*, Diyarbakır maddesi, c. 3, sf. 2250.

(5) Hrand D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi* (1608-1619), İstanbul 1964, sf. 98-99.

leri bakımından Şark'ın aynı cins bütün mamulâtının fevkindedir. Burada o kadar çok maroken imâl edilir ki şehir halkının dörtte biri bu işle geçinir.

Diyarbakır toprağı çok verimli olup ekmeğı ve şarabı nefistir. Burada yenice et, başka yerde bulunmaz. Bilhassa burada yenilen güvercin, büyüklük ve tad bakımından Avrupadakileri çok geride bırakır" (6).

1655'te şehrimize gelen Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme' sinin 4. cildinde, burada yapılan kılıç, kalkan, mızrak, ok, hançer, bıçak gibi demir ve çelik işlerini, kuyumculuğunu, pamuk ve ipek dokumacılığını, renkli sahtiyandan yapılan papuç, çizme, mes gibi kunduracılık sanatını ; şehrin çarşı ve pazarını kendine özgü anlatımıyla över durur. Diyarbakırlı şairlerden söz ederken de aynen şöyle der : " Bu Diyarbakır'de nice yüz fesih ve belîğ şuarâ-i kâmiller vardır ki her biri Ruhî ve Fuzûlî misâlidir. Bir çoğuyla hem enîs ve celîs olduk. Hakka ki emsâlleri namevcut birer zât-ı fezailnümutturlar " (7).

1660' ta Diyarbakır'a gelen Poulet, şehri gördüğü şehirlerin hepsinden güzel bulmakta, evlerini övmekte ve sokaklarının temizliğine değindikten sonra şunları yazmaktadır :

" Diyarbakır'ın çarşı ve pazarı büyük ve o kadar güzeldir ki, Türkiye de eşine rastlanmaz. İran'dan, Mogolistan'dan, Polanya ve Moskova'dan buraya kadar gelip kendi memleketine ipek, pamuk ve fevkalâde güzel çeşitli deri götüren tâcirlerin yekûnu çok kabarıktır." (8).

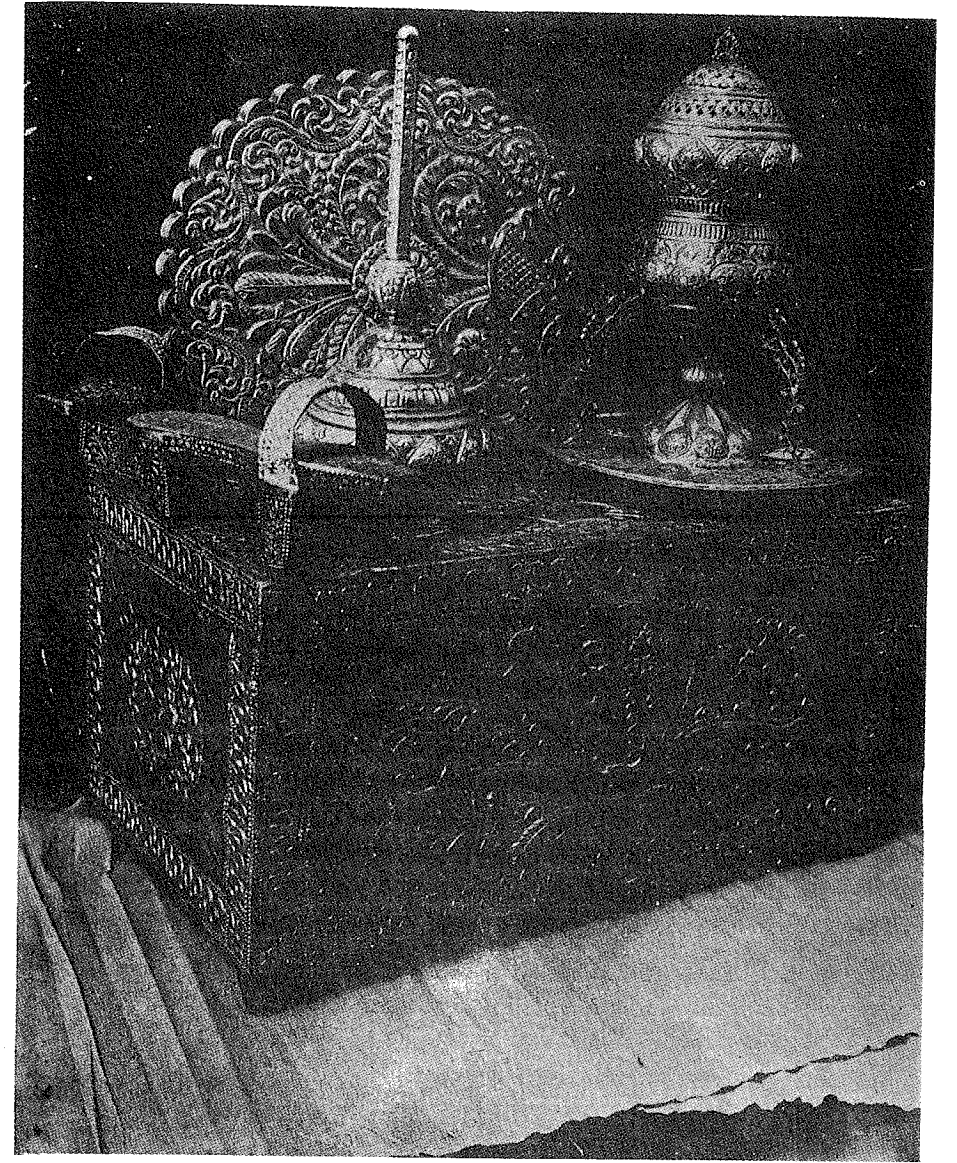
Bu dönemlerde Diyarbakır ticaret ve endüstri bakımından da önde gelen şehirlerimizden biri idi. Pekçok olan dokuma tezgahlarında kutni, gazeliye, mantin denilen ipekli kumaşlar, türkölere konu olan puşular ; pamuklu çitari, manusa ile çeşitli bezler dokunurdu. Diyarbakır'ın halı, kilim, cicim, şal, keçe ve renkli sahtiyânları meşhurdu. Şişe ve Ergani bakırından türlü eşya yapılırdı. *Diyarbakır kirbası* denilen pamuklu çadır bezi, kalite itibariyle eşsizdi. Askerî ihtiyaçlar fazlası ancak özel müsaade ile yurt dışına ihraç edilebilirdi (9). Şehirde dokunup iki yılda

(6) Ayni eser, sf. 179.

(7) Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, c.4, İstanbul 1314, sf. 39.

(8) Poulet, *Nouvelles relations du Levant*, c. 2, Paris 1668, sf. 415 v.d.

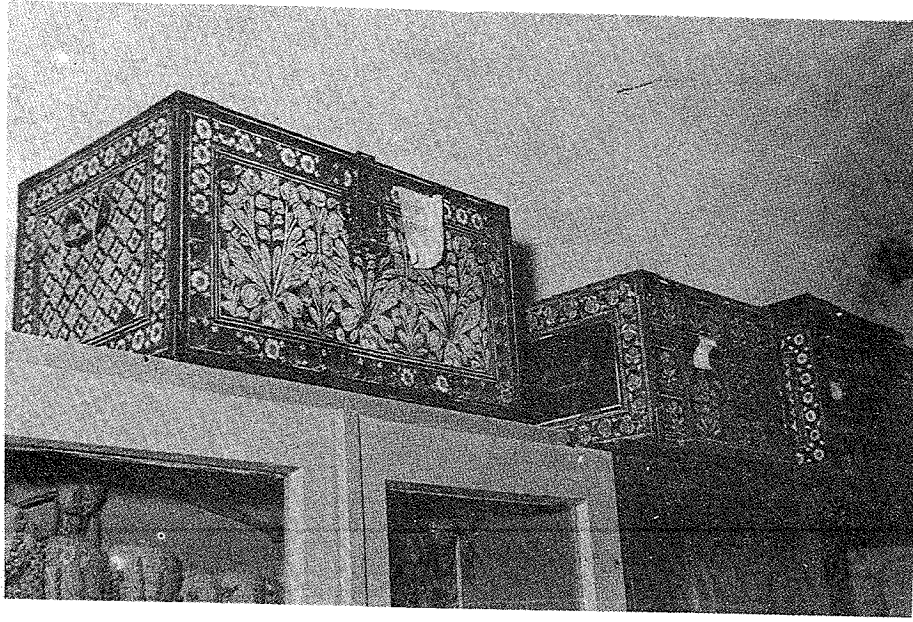
(9) "....En iyi kalite çadır bezlerinin Diyarbakır havalisinde dokunduğunu, bize, tarihî tetkiklerimiz göstermiştir. Filhakika Osmanlı hükümdarlarından Mahmud I. devrinde Mehterhane'de müceddeden diktirilmesi ferman olunan Diare-i Humayûn çadırları ile sair mühimmat için bölgeden Diyarbakır bezi istenmiştir. Diyarbakır kadısı ile voyvodasına bu yolda verilen emirde beş bin top tutarında olan mezkûr bezin gayet âlâ ve güzide cinsten olarak mübayaası şart koşulmuş, bulunmadığı takdirde orada yeniden dokutturularak İstanbul'a gönderilmesi ve Mehterhane'ye teslim edilmesi bildirilmiştir". Muzaffer Erdoğan, *İstanbul'da Çadircılık*, Tük Folklor Araştırmaları, s. 97, Ağustos 1957, sf. 1542 ; İA, Diyarbakır maddesi, c. 3, sf. 604-605

Res. 207 – Diyarbakır işi Gümüş işemeli Çekmece ve üzerindeki gümüş ayna, buhurdan, gülabdan ve takonyalar

işlenerek IV. Murad'a armağan edilen ipekli otağ dillere destan olmuştu (1A. *Diyarbakır* maddesi, c. 13. sf. 385).

Halk kültürünün önemli dallarından birini oluşturan bu el sanatları arasında Diyarbakır kuyumculuğun mütesna bir yeri ve yaygın bir ünü vardı. Bilhassa XVI.

Res. 208 — Diyarbakır işi sedef işlemeli çekmeceler

yüzyılın ikinci yarısında bu ün, en üst düzeye yükselmişti. Bu sanatın pîri Ahmed Çelebi (1539-1601) idi. Vezir Hasan Paşa'nın kuyumcular için yaptırdığı han ve kapalı çarşı, dünyanın dört bucağından gelen cevahir tüccarlarının kaldığı bir handı (Bkz. sf. 595 v.d.). Bu tüccarlar, getirdikleri ham taşları burada satarak, kuyumcular reisliğine getirilen Ahmed Çelebi ve kalfalarının yaptıkları kişniş gerdanlıklar, hasır bilezikler, murassa kılıçlar, müzeyyen hançerler, süslü avizeler, türlü türlü mücevherat satın alarak giderlerdi.

Soylu aile kadınlarının hamamda giydikleri gümüş ve sedef işlemeli nalınlar (takonyalar), kullandıkları gümüş el aynaları, buhurdan ve gülabdanlar; sedef veya gümüş işlemeli peştaltalar (çekmeceler) bütün zengin evlerini süsledikleri gibi, en çok aranan ve satılan değerli eşyaların başında gelirdi (Res. 207 ve 208).

Özetlemek gerekirse, 1515 tarihinden itibaren Diyarbakır'da bilimde, sanatta, edebiyatta, ticaret ve bayındırlıkta başlayan kalkınma hareketleri XVII. yüzyıl sonlarına kadar gelişmeye devam etmiş ve en doruk noktasına ulaşmıştır. Daha sonraki dönemlerde oluşan durumu ilerde süzkonusu edeceğiz.

XVI.

ÇETECİ ABDULLAH PAŞA VE ÇERMİK'TEKİ MEDRESESİ

Diyarbakır'ın Çermik kasabası halkından olan Abdullah Paşa, Sancak merkezi olan kasabanın Ocaklı beylerinden Seyyid İbrahim adlı zalim, "hemşiresinin namusuna taarruz ettiğinden", onu öldürerek öcünü almış ve bölgeyi terk ederek gurbete gitmiştir (1). 1720 yılı sonlarında cereyan eden bu olaydan bir süre sonra, valilere "levend-başagasi" oldu. Çok yiğit ve son derece isabetli görüşlere sahip bulunduğu ve çete savaşlarında pek şöhret kazandığından, "Çeteci" lakabı ile tanındı. Çermik'ten ayrıldıktan 18-19 yıl sonra "mîr-mîrân" rütbesi alarak, H. 1152/m. 1739 yılında Sivas valisi oldu. H. 1153 Cemaziyelâhır/m. 1740 Eylül ayında Diyarbakır ve 1154 Muharrem/m. 1741 Mart ayında Raka Beylerbeyliğine atandı. h. 1157 Ramazan/m. 1744 Ekim ayında "vezîr" rütbesini alarak ikinci defa Diyarbakır eyâleti beylerbeyliğine getirildi. 1159 Ramazan/m. 1746 Eylül ayında buradan Adana'ya nakledildi. 1160 Rebiyülevvel/m. 1744 Mart ayında, Batı Gürcistan'da Riyon ırmağı ağzındaki Faş valisi ve o yılın Eylül ayında Van, bir yıl sonra Erzurum beylerbeyisi olup 1163/1750 yılında üçüncü kez Diyarbakır eyâletine tâyin edildi. Burada bir yıl altı ay kaldı. 1164/1751 yılı sonlarında ikinci defa Sivas, 1165 Rebüyyülevvel 1752 Ocak-Şubat ayında yine Diyarbakır ve birer yıl ara ile Anadolu (Kütahya), Erzurum, Sivas, Halep valiliklerinde bulundu. Bu son görevde iken rütbesi "Emîr-ü'l-hac"lığa yükseltilerek 1171/1757 yılı Sefer/Ekim ayında Şam vilâyetine atandı. Hacılar zarar veren Arap göçebelerini uslandırıp dağıtmada büyük başarı gösterdiğinden padişah tarafından ödüllendirildi Bu sırada Mekke şerifi olan Müsâ'id'in yolsuzluklarını Sadarete arz ederek onu grevden aldırıp, yerine, kardeşi Şerif Emîr Cafer'i tâyin ettirdi. Bunun üzerine Arap şeyhlerinin ısrarlı şikâyetlerine maruz kaldığından Şam'dan alınarak beşinci kez Diyarbakır valiliğine verildi (h. 1173 Cemaziyellevvel/m. Ocak 1759). Bu son görevinin onuncu ayında, yâni 15 Rebiyülevvel 1174/m. 25 Ekim 1760 Pazar gecesi Diyarbakır'da öldü. Mezarı, Cinobaşı (şimdiki Erkek Sanat Enstitüsü'nün bulunduğu semtte) denilen yerde idi. Mezar taşında şair Lebîb'in manzûm bir ölüm tarihi kazılı bulunuyordu. Bu manzum tarihin son beyti :

*Düştü bir mısra' anun fevtine târîh LEBİB
Ni'am-i afv ola zâdı Çeteci Paşa'nun (1174/1760)*

Çeteci Abdullah Paşa'nın millî tarihimize geçen kahramanlıklarının en önemlisi, Fırat ırmağına kadar Irak ve Anadolu'yu Türkiye'den koparmaya çalışan ve bu uğurda Osmanlı devletine sık sık elçiler gönderen İran İmparatoru Afşarlı Nadir

(1) Ârifî Paşa, *Diyarbakır Seyahatnâmesi*, Ali Emîrî Millet Kütüphanesi, Tarih kısmı, Nu. 883, sf. 30.

Şah gibi büyük bir hükümdara karşı giriştiği savaşlarda görülür. H. 1157/m. 1744 yazında Kars Kalesini 150 bin kişilik ordu ile 75 gün kadar kuşatıp, yapılan savaşlarda bozulup çekilen Nadir Şah, daha önce Horasan, Afganistan, Hindistan (Pakistan) ve Dağıstan memleketlerini fethettiğinden, kazandığı büyük şöhret ve itibarını, Anadolu'nun bu "Doğu-kilidi"ndeki savaşlarda kaybetti. İşte bu savaşlarda Çeteci Abdullah Paşa'nın büyük yararlık ve kahramanlıkları görüldüğünden Diyarbakır'lı şair Hâmî ile Lebîb kendisini haklı olarak çok övmüşlerdir (2).

Devletin resmî vak'a-nüvisi olan izzî, tarihinde, h. 1158-1159/m. 1745-46 olaylarından söz ederken, Çeteci Abdullah Paşa'nın bu savaşta gösterdiği kahramanlığı anlatır.

Çeteci Abdullah Paşa'nın İran-Irak'ındaki akınları ve savaşları ile Nadir Şah ordusu bozulduğundan, 1159/m. 1746 yılı başlarında barışa razı olarak, 1639 Kasrışirin Andlaşması'na göre Türkiye-İran sınırlarının tesbitine boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Çeteci Abdullah Paşa iyi bir mederese öğretimi görmüş, arapça ve acemceyi çok iyi bilen, Kur'an-ı Kerim'i ezbere okuyan, bilgin, şair, ahttat bir kişiydi. Şiirlerinde ÂHÎ mahlâsını kullanmıştır (3). Ramiz, *Riyazü's-Suârâ* adlı yazma tezkiresinde onun kişiliği ve sanatını över. *Tertîb-i Zîbâ ve Ensârü'l-Cihân fi Vicdân-i Âyâtü'l Kur'an* adlı iki eseri vardır. Şehrimizdeki İçkale Camii'nde na't-i şerife dair celi ile uzun bir tahtaya yazdığı "Belagü'l-a'lâ" bakiyesi, Çermik'te kendi medresesindeki tunç levhanın yazısı, hattatlıktaki sanatının en güzel örnekleridir.

Diyarbakır'da Urfa Kapısı ilerisindeki, Çeteci-Subendi, adlı kapalı içme suyu yolu (1930'lu yıllarda yıktırılmıştır) ile Erzurum'un meşhur "Çeteci Pınarı" nı kendi parasıyla hayrat olarak yaptırmıştır. Çermik'teki Çeteci Abdullah Paşa Medresesi en büyük hayratındandır (4).

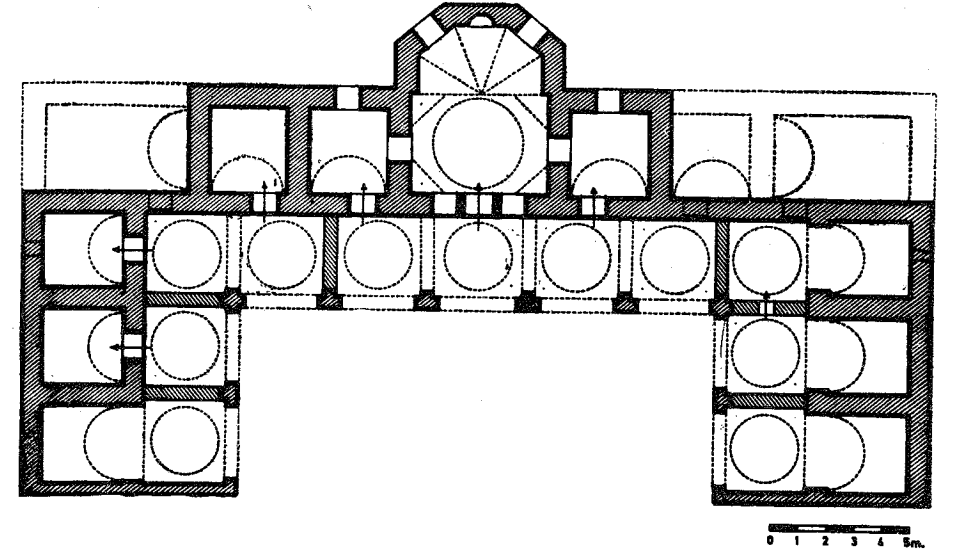
(2) Şair Hâmî ile Lebîb'in yazdıkları kasideler için bkz. *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Adamları*, c. 1, sf. 216-217, sf. 242-243.

(3) Şiirlerinden örnekler için bkz. Aynı eser, c. 1, sf. 230-231

(4) İzzî, *Tarih-i İzzî*, İstanbul 1199, sf. 17, 30; M. Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c.3, sf. 381 – 382; *Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum*, (1314-1315 senesi), sf. 108; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Adamları*, c. 1, s. 228-231.

ÇETECİ ABDULLAH PAŞA MEDRESESİ

Mederse Çermik'te Ulu cami yolu üzerinde ve çarşı içindedir. Son zamanlarda medresenin caddeye bakan kuzey cephesi önünde dükkânlar yapıldığı için, medrese caddeden görünmemektedir. Medrese ve buna bağlı mescidin h. 1170/m. 1756-57 yılında inşa edildiği kitâbesinden anlaşılmaktadır.

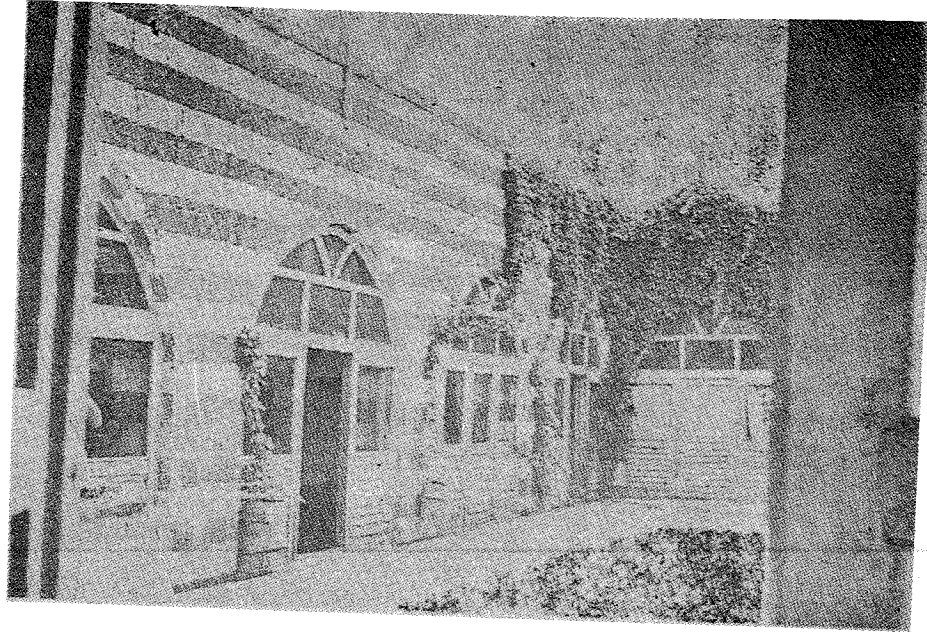

Çizim 19— Çeteci Abdullah Paşa Medresesi Planı (R.H. Ünal'dan)

Yapı ana hatlarıyla dikdörtgen bir plana dayanmaktadır (Çizim 19). "Revaklar ve bunlar gerisinde yer alan hücreler, merkezi avlunun üç kenarına sıralanmış, avlunun kuzey kenarı boş bırakılmıştır. Revakların avluya bakan yüzleri koyu gri renkli bazalt ve bej renkli kesme taşlarla örülmüş alması duvar düzenindedir. Avluya bakan revak kemerlerinin araları camlı bölmelerle kapatılmıştır. Revaklar sekiz taş paye üzerine oturmaktadır. Avlunun güneydoğu ve güneybatı köşelerindeki payeler haç kesitli, diğerleri T şeklindedir. Payeleri duvarlara ve birbirlerine bağlayan kemerler sivridir ve revakların cephe duvarları gibi alması duvarıdır. Revakların üzeri, pandantifler üzerine oturan onbir küçük kubbe ile örtülüdür. Payeleri duvarlara bağlayan kemerlerden bazılarının içi sonradan örtülmüştür.

Mederese hücrelerinin düzeni, onarımlar sırasında hayli değiştirilmiştir. Kuzeydoğu köşesindeki hücre ile batı kanadındaki üç hücrenin avluya bakan duvarları sonradan kaldırılmıştır. Güneydoğu ve güneybatı köşelerinde harap olan hücreler yeniden inşa edilmemiş, bu hücrelerin revaka açılan kapıları örülmüştür. Yapının dış duvarları muhtemelen kırma taşlarla örülmüş, üzerleri sıvanmıştır.

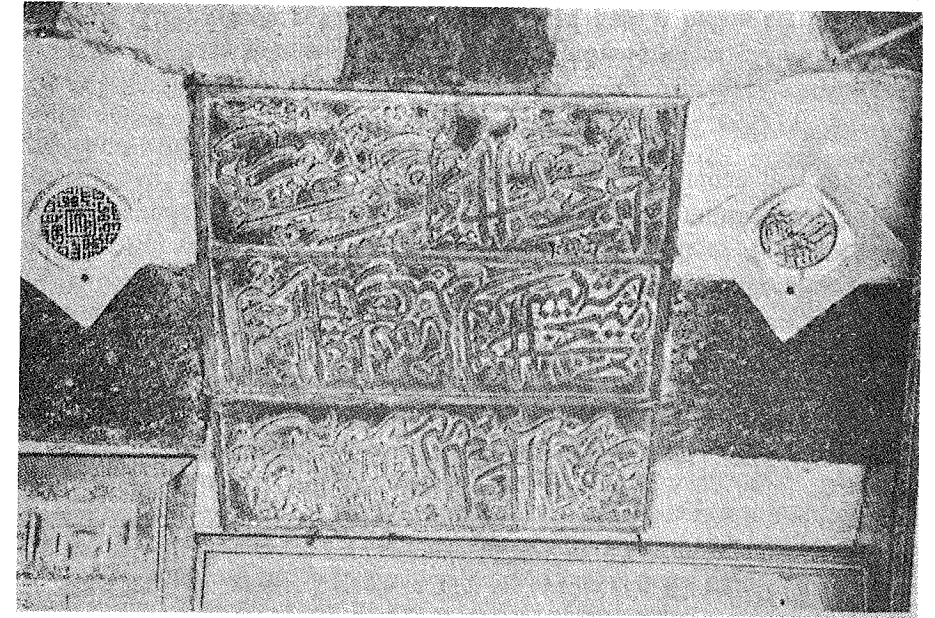

Res. 209 — Çeteci Abdullah Paşa Medresesi Avlusunun Güneybatı Yönü (R.H.Ünal'dan)

Doğu kanadındaki iki hücre ile güney kanadında, mescidin iki yanında yer alan üç hücre, aslı hüviyetlerini az çok korumuş durumdadırlar. Mescidin sağ ve solundaki hücrelerin revaka açılan kapıları, demir parmaklıklarla kapatılarak bu hücreler bir anlamda mescide ilave edilmişlerdir. Hücrelerin hepsi beşik tonozlarla örtülüdür. Kuzeydoğu köşesindeki hücrenin doğu duvarlarında ve güneybatı köşesindeki hücrenin batı duvarında, içe doğru genişleyen birer ışık penceresi görülüyor. Bugün değişik şekillerde pencerelere sahip olan hücrelerin hepsinde, bu tipten pencerelerin mevcut olduğunu tahmin ediyoruz. Yalnız mescitte ve iki yanındaki hücrelerde mevcut pencerelerin ilk yapıdan kalmış oldukları söylenebilir.

Güney revakın ortasına açılan bir kapıdan mescide girilmektedir. Kapı aralığının üst kısmına, tunç bir levha üzerine kazınmış üç satırlık bir inşa kitâbesi yerleştirilmiştir. Bu kapı iki yanındaki pencereler birer basık kemerle örtülüdür. Mescidin kuzey cephe duvarı, revakların avluya bakan yüzleri gibi alması düzende kesme taşlarla kaplanmıştır. Mescid, farklı şekilde örtülmüş iki hacimden oluşmaktadır. Kuzeyde yer alan dikdörtgen hacim, pandantifler üzerine oturan bir kubbe ile örtülüdür. Mescidin iki yanındaki hücrelerin bu kubbeli mekânla bağlantıları sağlanmıştır. Güneyde yer alan mekân, yarım sekizgeni andıran bir plana sahiptir ve dilimli bir çeyrek küre ile örtülüdür. Bu mekân medresenin güney

Res. 210 — Çeteci Abdullah Paşa Medresesi Kitâbesi (R.H.Ünal'dan)

duvarında bir çıkıntı teşkil etmekte, yarım sekizgen profil mihrab da bu mekân içinde yer almaktadır.

Mihrap nişi mukarnas bir çerçeve içine alınmış ve mukarnas bir kavsara ile örtülmüştür. Üç dilimli bir sağır kemer kavsarayı ihata etmektedir. Nişin iki yanındaki silindirik profilli gömme sütuncukların basit mukarnaslarla süslü birer başlığı vardır. Mihrap nişi ve çerçevesi sonradan badana edilmiştir.

Avlunun üç kenarını dolanan hücreler ve dışa doğru köşeli bir çıkıntı teşkil eden mescit-dershane hücresi, medresenin belirgin özelliklerini teşkil etmektedir" (5).

Medresenin inşa kitâbesi, mescid-dershane hücresinin giriş kapısı üzerindedir (Res. 210). Tunç bir levha üzerine kabartma olarak işlenen, altın yaldızlı bu kitâbe, Çeteci Abdullah Paşa'nın celi yazısına güzel bir örnek teşkil etmektedir. Kitâbenin metni :

۱- بنی هذه المدرسة المباركة للعلم و البركة بقوة

۲- العزیز القدیر عبداللہ وزیر الشہیر بچتہ جی

۳- فی سنہ سبعین و مایہ و الف کتبہ بحطہ ۱۱۷۰

(5) Rahmi Hüseyin Ünal, a.g.e., sf. 74 v.d.

Türkçesi : Bu mübarek medrese, ilim ve bereket için, Çeteci lâkabıyla tanınan aziz ve kudretli Abdullah'ın yardımlarıyla 1170/1756-57 yılında inşa edildi. Bu yazıyı kendisi yazdı (6).

XVII.

VALİ MİLLÎ DELÎ-BEHRAM PAŞA OLAYI

H. 1235 (m. 1819) tarihinde Rakka eyâleti Diyarbakır eyâletiyle birleştirilerek valiliğine Behram Paşa atanmıştı. "Deli" lâkabıyla anılan Behram Paşa, Viranşehir Millî aşiretindendi, Millîlerle Diyarbakır'ın ileri gelen soylu ailelerinden biri olan "Şeyhzâdeler" in arası açıktı. İbrahim Hafid Paşa zamanından beri aralarında düşmanlık vardı.

Behram Paşa vali olarak Diyarbakır'a gelişinin üçüncü günü, bu aileye mensup olanlarla bunları tutan ailelerin ileri gelenlerini makamına çağırarak, "Sizin tedibiniz (1808 yılında gelen vali Mehmed Şerif Paşa'yı halkın bir bölümünün İbrahim Hafid Paşa ile birleşerek şehri terke zorlamaları, 1818'de vali Hacı Ali Paşa zamanında da şehirde kargaşalık çıkarılması gibi kanunsuz davranışlar nedeniyle) devlet tarafından bana havale edilmiştir. Sizi uslandırmak için malınızı yağma ettirip evlerinizi yakacağım, gerekirse sizleri de öldürteceğim" gibi sözlerle tehdide başladı. Bunun üzerine Şeyzâde Mehmed Sabir Bey Müftü Hacı Mesut Efendi, ileri gelenlerden Krahocaoğlu Ömer ve Serdar ile bazı şahıslar halkı kışkırtarak ayaklandılar. Bu valinin Diyarbakır'da ikameti istenmiyor, şehrin - bazı dönemlerde olduğu gibi - mütesellimlikle idaresi ve mütesellimliğin de Şeyhzâde ailesine verilmesi talep olunuyordu. Halk İçkale'yi kuşattı. 18 Temmuz 1819 Pazar günü başlayan isyan 26 Ekim 1819 Salı gününe kadar devam etti. Çarpışmalar 101 gün sürdü. Nihayet, civar eyâletlerden gönderilen kuvvetlerle isyan bastırıldı. Önyak olanlardan birçoğu muhtelif yerlere kaçtılar. Şehirde baş gösteren kıtlık sebebiyle 7-8 yüz aile başka illere güçtü. Hacı Mesut Efendi Anapa'ya sürüldü. Firarda bulunan Şeyzâde Mehmed Sabir, Karahocaoğlu Ömer ve Serdar beylerin mallarına el konuldu. Yakalananlardan bir bölümünün idamı için ferman geldi.

Bu ayaklanma sonucunda şehrin nüfusunun beşte biri yok oldu. Ticaret hayatı felce uğradı. Vali Behram Paşa'nın İçkale'den attığı top ve humbaralar beş yüz metre mesafede bulunan çok sanatlı Şeyhzâdeler (eski Özdemiroğlu Osman Paşa) konağının mühim bir kısmını, İlk Osmanlı eseri olan Fatih Paşa Camiinin süslü

(6) Ayni eser, sf. 78. Bu kitâbe ilk olarak latin harfleriyle M.F. Kırzioğlu arkadaşımız tarafından yayınlanmıştır (Çermik Kasabası Üzerine Notlar, Kara-Amid s. 1, Eylül 1956, sf. 279).

mermer minberine ve nefis çinili mihrabına uygun olarak yapılmış olan dış kapısını ve civarındaki birçok evleri yıkıp harap etti. Nasuh Paşa Camii minaresinin tepesi de isabet eden bir top güllesiyle uçuruldu (1).

Diyarbakır tarihinde önemli bir yeri olan bu olay hakkında değişik görüşler, yaklaşımlar ve yorumlar yapılmıştır. Devletin resmî vak'anüvisi olan Cevdet Paşa, tarihinde, bu olayı, Behram Paşa'nın Sadarate gönderdiği raporlara dayalı olarak şöyle anlatır :

"Hafız Ali Paşa Van seferine hazırlanmak üzere iken Derviş Paşa irâde-i seniyyeye uyarak Vandan çıkmıştı. Fakat görev yerine gitmeyip Hoy tarafına doğru Van'a altı saat mesafesi olan bir yere giderek orada konaklamıştı. Buradan Kırşehir'in gelirinin kendisini idareye yetmiyeceğini, bu sebeble kendisinin başka bir yere tayin olunması için Hafız Ali Paşa ile haberleşmeye başladı. Hafız Ali Paşa, ona teselli ve güven vermiş, sadrazamlık tarafından da kendisine başka türlü bir muamele edilmeyeceğine dair teminat verilmişti.

Bu şehirde Yemeni Paşa, Van'a girmiş ve görevine başlamıştı. Fakat Derviş Paşa, Van'da bulunan eşkiya adamları ile gizlice haberleşip onları kendi tarafına çekmişti. Ayrıca etraftan da topladığı kürtler ile bulunduğu yerden dönmüş ve aniden Van kalesine girip kaleyi ele geçirmeye çalışmıştır. Halk da bu durumda onun tarafını tutmuştu. Yemenî Paşa gösterdiği gayrete rağmen ümitsizliğe kapılarak kalenin cephâneliğini ateşe vererek kendisi ve adamlarını ateşe vermiş olduğu haberi İstanbul'a geldi.

Bu haber üzerine Padişah gazaba gelip hemen İçel mutasarrıfı sert Mahmut Paşa'ya Van muhafızlığı, Erzurum valisi Hafız Ali Paşa'ya Şark tarafı seraskerliği verilmişti. Ayrıca İstanbul'dan topçu, arabacı ve humbaracı askerleri gönderilmiştir. Ahıska askeriyle, Çıldır beylerbeyisi Ali Paşa, Beyezid ve Eleşkird mutasarrıfları, Erzurum'un bütün savaş erbabı, civarda bulunan ayân ve ağalar da tayin olundular. Trabzon valisi Hüsrev Paşa, saray maden emini Bozok mutasarrıfı Nurullah Paşa, Sivas valisi Lütü Paşa, Maraş valisi Hüseyin Paşa, Rakka ve Diyarbakır valisi Behram Paşa tarafından da askerler gönderildi.

Bu büyük hazırlık ile uğraşılmakta iken Diyarbakır'da ayaklanma çıktı. Van üzerine hazırlanan kuvvetin bir kısmını alıp Diyarbakır'a göndermek gerekti. Şöyle ki :

(1) Abdülgani Bulduk, *Elcezire'nin Muhtasar Tarihi*, yzm. vr. 375-376 (Diyarbakır İl Halk Kütüphanesinde); M.F. Kırzioğlu, *Kara-Âmid'te 1819 da A yandan Şeyhzâdeler'in öncülüğünde Milli Deli-Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma Ve Sonucu*, Kara Âmid dergisi, s. 2-4, 1956-1958, sf. 350 vd.

Diyarbakır eyâleti Rakka eyâletine katılarak Behram Paşa'nın idaresinde bulunuyordu. Bu esnada Diyarbakır'e varıp divan toplantısı yapıp hilatlar giymişti. Diyarbakır'de nüfuz kazanan şeyhzâde torunu Mehmet Bey, müfti Mesud Efendi, ileri gelenlerden Karahoca oğlu ve Serdar adındaki şahıslar ise Diyarbakır'de valinin bulunmasını istemiyorlardı. Buranın mütesellimlikle idare olunup, bunun işlerini de kendilerinin görmelerini istiyorlardı. Bu yüzden bir ayaklanma yaptıklarını Behram Paşa haber vermişti. Her ne kadar bu ayaklanmanın önünü almış ise de Erzurum valisi emrine Diyarbakır'den gönderilecek bin askerin hazırlanması ile meşgul olup mütesellim Gürânî-zâde Ali Ağa da başbuğ olarak gitmek istemekteydi. Fakat bu esnada adı geçen Mehmet Bey yine adamlarını kışkırtıp, halkı ayağa kaldırıp Paşa Kapısına hücum ettirmişti. Paşa da kapıları kapatarak savunmağa geçmişti. İçeriden ve dışarıdan tüfek atışları başlamıştı. Paşanın caddeleri tutmak için dışarıda bıraktığı askerler arka arkaya Diyarbakır'e geldikçe Paşa'nın kuvveti artmaktaydı. Bu arada da öldürülen asillerin başlarını da İstanbul'a göndermekte idi. Fakat çarşı ve pazar, halkın elinde olduğundan erzak bakımından sıkıntı çekmekte idi.

Behram Paşa durumu bildirmekle beraber, Maden Emiri Nurullah Paşa tarafından biraz asker ve erzak göndermek gerektiğini, Diyarbakır halkının birkaç defadır ettikleri yanlarına kalıp şımardıklarından bu defa da böyle bir mesele çıkarmış olduklarını, şeyhzâde torunu ve Kara hoca oğlu ve serdar idam olunup nâib ve müftü sürgün olunmadıkça ayaklanmanın bastırılamayacağını bildirip bu hususta lazım gelen emirlerin verilmesini istemişti. Bu yazısı şevval ayının ortalarında İstanbul'a geldi. Hemen gerektiği şekilde emirler çıkarıldı. Daha önce Van'a gönderilmek üzer Halep, Adana ve Sivas'dan toplanan askerlerin de Diyarbakır'e gönderilmeleri emr olundu (....).

«....Diyarbakır halkı isyan ederek Diyarbakır valisi Behram Paşa'yı kuşatmışlar idi. Halka yardım için etraftan bir hayli eşkiya gelip Diyarbakır'de büyük isyancı grubu meydana gelmiş ise de valiye yardım için her taraftan çok sayıda asker gönderilmişti. Ayrıca Behram Paşa aslında Kürdistan tarafında doğmuş olmakla asabiyet sahibi olduğundan taraftarları olan Milli iskân başısı Eyüp Bey'e, Diyarbakır aşiretlerinden Telli İbrahim Bey'e ve Hüseyin Bey'e yazılar gönderilerek yardım istemiş olduğundan onlar da aşiretleri halkı ile birlikte Diyarbakır'e varmışlar, isyancılara korku ve dehşet saçmışlardı. Bunu takiben bizzat harekete memur olan Adana valisi Celâleddin Paşa ve Sivas valisi Lütfullah Paşa taraflarından savaş için gönderilmiş olan bir miktar asker de Diyarbakır'e varınca ihtilâlciler korkuya kapılarak dağılmaya başladılar. Bu sırada Behram Paşa genel af ilân edip halka güven vermiştir. Herkes yatışmış olarak yerlerine dönmüş, dışardan gelen eşkiya da teker teker dağılmaya başlamıştı. Yalnız Hani kazasından üçyüz askerle isyancıların yardımına gelen Timur adındaki eşkiya başı biraz kalmış fakat sonra o da cehennem olup gitmiştir.

Bu olay dair gelen raporlar Bâb-ı Âli'ye geldiğinde sevinç duyulup hemen Behram Paşa'ya samur kürk, Milli iskân başısı Eyüp Bey'e, Telli İbrahim Bey'e, Hüseyin Bey'e ve yanlarında bulunanlara giydirilmek üzere on samur elbise verildi. Firarda bulunan Şeyhzâde torunu Mehmet, Kara hoca oğlu Ömer ve Serdar adlı fesatçıların mal ve gelirlerine el konup kendilerinin ve sözü edilen Timur her nerede ele geçerler ise idam olunmaları, Diyarbakır müftisi'nin de Anapa'ya sürülmesi için ferman buyrulmuş ve Muharrem'in son günü (19 Kasım 1819) emir yazılmıştır.» (2).

Cemil Asena (1872-1941), *Diyarbakır Tarihi ve Meşâhiri* adlı yazma eseriyle *Arkadaşım Ziya Gökalp* isimli anılarında, Milli aşireti reislerinin Diyarbakır'ın Şeyhzâdeler ailesine ve bunları tutan diğer ailelere karşı duydukları düşmanlığın sebeplerini incelerken şunları yazar :

"Vaktiyle muhitimizin sosyal yaşantısında en önemli rolü oynayan aşiret hayat ve gelenekleri idi. Diyarbakır muhiti, en ziyade Milli aşiretiyle uğraşmış ve bu yüzden birçok tarihî hadiseler sahne olmuştur. Bu yüzden ilk önce Milli aşiretini tanımak ve dolayısıyla da bütün aşiretlerin bazı kanunlarını, örf ve adetlerini bilmek icap eder.

Milli, çok eski ve muhtelif kabilelerden oluşan büyük bir aşirettir. Cümlesi ziraat ve hayvancılıkla uğraşır, geçimlerini sağlarlar. Büyük hayvan sürülerini otlatmak için kışın ekserisi Viranşehir'den Abdülaziz dağlarına uzanan çöllerde dolaşarak hasat zamanı köylerine dönerlerdi. O zaman da bunların mer'a ittihaz ettikleri bu yerleri kısmen *Şammar* aşireti mensupları işgal ederdi.

Milli aşireti Hamidiye teşkilatının kuruluşuna kadar bazı aşiretlerin ve bilhassa *Şammar*'ın vesayet ve himayesi altında dolaşırlar ve her sene bu aşiretin reislerine bir fidye-i necât (kurtulma parası) öderlerdi.

Her aşirette olduğu gibi, Millilerin böyle topluca yaşamaları ve hareketleri, içlerinden birinin reis tanılmasına kendilerini mecbur etmiş ve işte Milli İbrahim Paşa ocağı böyle bir mübrem ihtiyaç neticesi olmak üzere türemiştir. Bu aşiret İbrahim Paşa soyunda Temür Paşa, Bişar, Keleş Abdi isimli üç kimseyi oldukça büyük biliriler. En meşhurları Milli iskânbaşısı olmakla bilinen Temür Paşa'dır. Hattâ bu aşiretin umum reislerine *Temavîzâde* ve aşirete de *Milli Temavî* denilmesi bundandır.

Temür Paşa, zamanla diğer bazı aşiret ve kabileleri de kendisine bağlayarak oldukça güçlenmiş, yaptırdığı yağma ve talanlarla çevre halkını yıldırılmış, Diyarbakır ve Rakka eyâletlerindeki hükûmet otoritesini bile sarsılmış bir hale getir-

(2) *Tarih-i Cevdet*, c.11, Üç Dal Yayını, İst. 1974, sf. 30-33, 50-51.

mişti. Böylece, gittikçe güçlenen Temür Paşa, devletin pek meşgul olduğu bir zamanı fırsat bilerek birdenbire isyan etti (h. 1204/m. 1789/90). Bu isyandan endişelenen hükûmet, Temür'ün zehirlenmek suretiyle vucudunun ortadan kaldırılması için bu sırada Diyarbakır voyvodası bulunan İbrahim Hafid Bey'e gizli bir emir gönderdi. İbrahim Hafid Bey (henüz paşa olmamıştı) verdiği cevapta, bunun güzel bir davranış olamayacağını, kamu oyunda da menfi tesir yapacağını, askerî bir hareketle Temür'ün imhasıyla isyanın bastırılmasının mümkün ve daha doğru olacağını bildirdi. Bu cevap Bâbîâlinin hoşuna gitmedi. İsyanın genişlemesi üzerine, Bağdad valisi Süleyman Paşa, isyanın bastırılmasıyla görevlendirildi. İbrahim Hafid Bey ile (3) Halep eyâleti valisi ve Malatya mutassarı dahi birer büyük kuvvetle Süleyman Paşa'nın yardımına gönderildiler.

O zaman Temür'ün kardeşi Sadun Bey ile amcazâdesi Mahmud Bey onun fedakâr birer destekleyicisi, diğer kardeşi İbrahim Bey ise görünüşte onun müttefiki, gerçekte ise Temür'ün baş düşmanı idi. Bunu tesbit eden Süleyman Paşa, İbrahim Bey'e Milli iskânbaşılığını verdirerek kendi safına aldı. Sadun ve Mahmud beyleri yakalatarak birini çölde, diğerini de Mardin'de idam ettirdi. Yenilgiye uğrayan Temür Paşa perişan bir halde firar ederek canını zor kurtardı (h. 1208/m. 1793-94). Bu sırada Vahhabî gâilesi başlamış olduğundan Süleyman Paşa, Temür Paşa'nın takibinden vaz geçerek Bağdad'a dönmek zorunda kalmıştır.

Temür Paşa'nın ilk fırsatta yeniden isyan edeceği kuvvetle muhtemel görüldüğünden, buna meydan vermemek için Rakka eyâletine kuvvetli ve kudretli birinin gönderilmesi gerekiyordu. Bu görev için en uygun kişi olarak takdir edilen İbrahim Bey, 1210 (m. 1795-96) tarihinde Rakka eyâleti mütesellimliğine atandı.

İbrahim Hafid Bey, Milli Temür'ün, bütün mal ve parasını Moranlı Abdi adlı birinin yanına emanet bıraktığını öğrenince, anî bir baskınla Temür'ün bütün mallarına ve 31 389 adet altın parasına el koydu. Mal varlığını tesbit ederek İstanbul'a gönderdi. Bu başarısından ötürü paşalığa yükseltildi ve Rakka eyâletine vali oldu (h. 1211/m. 1796-97).

Artık aç ve bi-laç kalan ve kimseden yardım ve yüz görmeyen Temür Paşa, Bağdad'a giderek Süleyman Paşa'ya sığındı ve affını diledi.

Temür Paşa affedilmemiş ise de kendisine hiçbir zaman güvenilmemiştir.

(3) Ali Emîrî'ye göre, İbrahim Hafid Bey'in bu cevabı üzerine 1202 (m. 1788-89) tarihinde atandığı voyvodalık görevinden 1207 (1792-93) tarihinde alınmış, O da İstanbul'a gitmiştir. İbrahim Hafid Paşa'nın babası İsmail Bey, diyarbakır mütesellimi iken h. 1200 (m. 1785-86) yılında vefat etmiştir. (Tezkire-i Şuârâ-i Âmid, İstanbul 1328, sf. 222-240). Burada, İbrahim Hafid Paşa'nın hayat ve eserleri hakkında geniş bilgi vardır.

Bilinen bir gerçektir ki aşiretlerin gelenek ve göreneklerinde temel ilke, "müşâreket-i intikam ve müşâreket-i mes'uliyet" yâni öc almada ve sorumlulukta ortaklık, ilkesidir. Bu ilkeye göre, bir kabileden herhangi bir ferdin icra edeceği gasp ve katilden o kabilenin bütün fertleri sorumlu olur. Zarar görenin bütün kabile fertleri de bunun öcünü almakla, misilleme yapmakla yükümlüdür. Ve işte Diyarbakırlı İbrahim Hafid Paşa tarafından Milli Temür Paşa'nın mal ve parasına el konulması, bir türlü yağma sayılmış, Milli aşireti fertleri imkân buldukça bunun öcünü Şeyhzâde ailesinden ve onlardan yana olan Diyarbakırlılardan almaya yönelmişlerdir" (4). Milli Behram Paşa'nın patlamasına ortam hazırladığı bu olayın kökeninde de bu gerçek yatmaktadır.

Abdulgani Fahri Bulduk Bey (1864-1951), *Elcezire (Diyarbakır) Tarihi* adlı yazma eserinin "Diyarbakır valileri" bölümünün "Behram Paşa" maddesinde, Anapa'ya sürülen Müftü Hacı Mes'ud Efendi ile birlikte giden oğlu Mehmed Râgıb'ın notlarına dayanarak, şu bilgileri verir :

"Deli-Behram Paşa 1234 (m. 1819)'te gelmiş ve beş ay kalmıştır. Bunun zamanında olan vak'ayı, Hacı Râgıb merhum el yazısıyla şu şekilde yazıyor :

"Behram Paşa geldiğinin üçüncü günü bütün ahaliyi yanına yığarak, te'dibiniz (h. 1223/m. 1808'de gelen Vali Mehmed Şerif Paşa'yı şehirlilerin Şeyzâde İbrahim Paşa ile birleşerek şehirden kovmaları, h. 1234/1818'de Vali Hacı Ali Paşa zamanında da şehirde karışıklık çıkması gibi uygunsuzluklardan dolayı) taraf-ı devletten bana havâle edilmiştir. Sizi öldüreceğim, keseceğim. Malınızı yağma, evlerinizi yakacağım?"

Diye korkuttu Bu sözleri ahaliye dehşet verdi. Ahali, ulemâ ve eşrâf elbirliğiyle Valinin aleyhine kıyam ettiler. (1234 yılı) Ramazanın 25. gecesini (18 Temmuz 1819 Pazar) fitne ateşi alevlendi. Vali İçkale'ye kapanarak kapıları bağladı. Yüz bir gün top ve humbara attı ve İstanbul'a yazılar yazdı. Çok geçmeden etraftaki valilerin askerleri geldiler. Ahali, Şeyhzâde Mehmed Bey'in konağına sığınmışlardı. Müftü Mes'ud Efendi'yi, Kadı'yı Anapa'ya nefyettirler. Mehmed Bey, Hani'ye kaçtı. 1235 Muharreminde (2 Ekim- 18 Kasım 1819 arasında) mağribten (güneş battıktan) sonra ulemâdan, sulchâdan, fukaradan, tüccarlardan ibaret yedi- sekiz yüz kişi aileleriyle birlikte zahire kılığında kaçıp Hani'ye, Bağdad'a, Şam'a bir kısmı da Basra'ya kadar gittiler. Zühû ü takvası ile meşhur Bolulu Hüseyin Efendi bu muhasara içinde 1234'te vefat ederek Mardin Kapısı'nın Şeyh Muhammed-düzlüğü'ne giden yolun sağ yanında defnedildi. Bugün bu kabir ziyaretgâh-ı enâmdır."

(4) Cemil Asena, a.g.e., vr. 22b-25a; *Arkadaşım Ziya Gökalp*, Ziya Gökalp dergisi, s. 13, 14, 15, sf. 296-297, 355-357, 61. ifadeler sadeleştirilerek aktarılmıştır.

"Bu Behram Paşa, nefsinde bahadır, tehdidini ikaya kadir bir kimse idi. Bilâhare daha birçok valiliklerde bulunmuş ve nefye uğramış, yaptığı zulme karşı vezareti alınarak Diyarbekir'de ikamete memur edilmiş ise de, halkın zararını mucib hâlleri hâtıra gelüp, müşarünileyh bir şey yapılmasın diye menfası Sivas'a nakledilmiştir." (5)

Olayda etkinliği sanılanlardan müftü Diyarbakırlı Abdülhamid Efendi (1815'te müftü olmuştur) EGINE, daha sonra da Ankara'ya sürülmüştür. 1821 tarihinde çıkan af üzerine memleketine dönmüş ise de h. 1238 yılı başlarında (1822 güzünde) Vali Gevranlızâde Mehmed Paşa tarafından yeniden sürgüne gönderilmiş ve ilk konakta öldürtülmüştür. Müftü Abdülhamid Efendi, pek değerli, doğruluktan ayrılmayan, fikirlerini açıkça söyleyen, cesur ve mücadeleci bir zattı. Şairdi (6).

Şeyhzâde Ebûbekir Efendi, önce Elbistan'a kaçmış, sonra Muş'a gitmiş, daha sonra da Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'ya sığınmıştır. Şeyhzâde ailesinin affı üzerine memleketine dönmüş, Şeyhzâde Mehmed Sâbir Bey'in Diyarbakır mütesellimliğine getirilmesi sırasında O da şehrin inzibatını sağlamakla görevlendirilmiştir. 1834'te ölmüştür. Aynı zamanda şairdi (7).

Haci Mehmed Râgıb Bey, Anapa'ya sürülen yaşlı babası eski müftülerden Haci Mes'ud Bey'i yalnız bırakmamak için beraberinde gitmiş ve af üzerine baba-oğul memleketlerine dönmüşlerdir (8).

Yapılan soruşturma sonunda olayın Vali Behram Paşa'nın düşmanca davranışları ve tahrikiyle meydana geldiği anlaşıncı, Behram Paşa hemen Diyarbakır valiliğinden alınmış (Diyarbakır valiliği 5 aydır), h. 1237/m. 1821 yılında Şeyhzâde Mehmed Sâbir ile diğerleri hakkında af çıkarılmıştır. Bir süre sonra da Mehmed Sâbir Bey, Diyarbakır mütesellimliğine atanmıştır.

(5) Adı geçen yazma, vr. 129 a-130 b.

"...Râgıb Efendi de pederinden ayrılmayarak, Hani ve Samsun kasabaları tarikiyle ve Diyarbekir'den Anbâpa'ya kadar sergüzeştlerini havi Seyahatnâme tahrir eylemiştir." (Ali Emîrî, a.g.e. sf. 368-369).

(6) Ali Emîrî, a.g.e., sf. 253-258.

(7) Aynı eser, sf. 115-121.

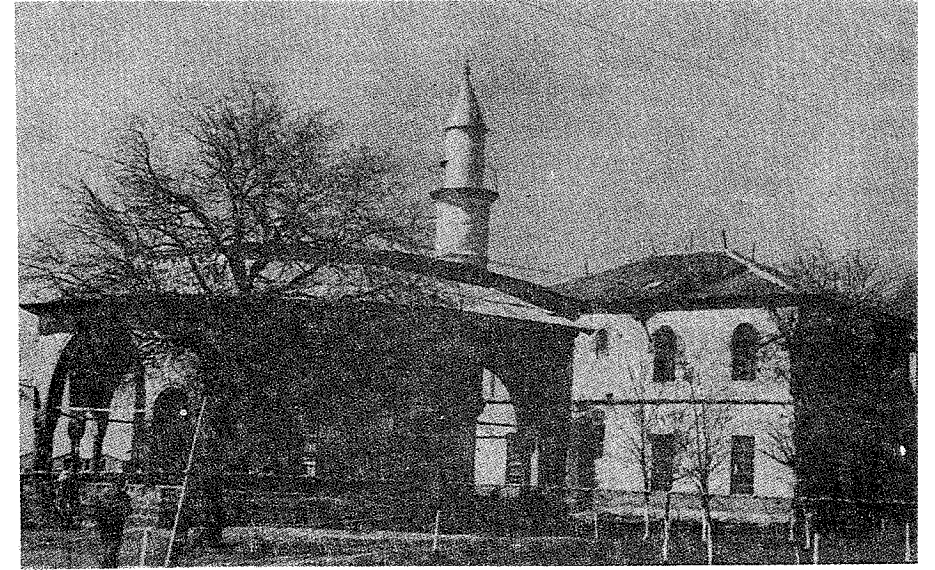
(8) Hayat ve eserleri için bkz.: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Adamları*, sf. 355-359.

XVIII.

VALİ KURT İSMAİL PAŞA VE DİYARBAKIR'DAKİ ÇALIŞMALARI

Osmanlı dönemi Diyarbakır valilerinin 221 incisi olan Karşlı Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa (1), 28 Mayıs 1868 tarihinde göreve başlamış ve 7 yıl 9 ay bu görevde kalarak Diyarbakır'a unutulmaz hizmetlerde bulunmuştur. Ziya Gökalp'ın bir yazısında belirtildiği gibi, "memleketimizde, halk sevdiği kimselere birer lâkap takar. Kurt İsmail Paşa'ya da 'Kurt' lâkabını veren halktır. Diyarbekir'e gelip geçmiş valilerin ekserisini halk tanımaz. Yalnız çok sevdiği muhterem bir sima vardır ki onu pek iyi tanır ve aradan birçok batınlar geçtiği halde bir türlü unutamamışlardır. Bu şanlı sima Kurt İsmail Paşa'dır" (2). Kurt İsmail Paşa'nın unutulmayan hizmetlerini şöyle özetleyebiliriz :

KURT İSMAİL PAŞA CAMİİ : Kurt İsmail Paşa bu camii, kardeşi Meded Bey adına yaptırmıştır. Sur dışında yapılmış ilk camidir. 1869—1875 tarihleri arasında yapılmıştır. Caminin mimarî durumu ve değeri hakkında Metin Sözen şu bilgileri vermektedir :

Res. 211 — Kurt İsmail Paşa Camii

(1) Bu dönemde görev yapan vali adedi 270 olarak belirlenmekte ise de, bunlar arasında, bu göreve 2-3 ve hattâ 4-5 defa atanmış olanlar vardır. Bu husus göz önünde tutularak yapılan hesapta Kurt İsmail Paşa 221 inci vali olmaktadır.

(2) Ziya Gökalp, *Kurt İsmail Paşa Camii*, KÜÇÜK MECMUA, s. 10, 20 Temmuz 1922, sf. 14.

«Kurt İsmail Paşa Camisi, plan yönünden bütün diğer yapılardan ayrılmaktadır. Bu, dinsel amaçlar için kullanılan bir mimariye oldukça yabancı bir görünüştür. Daha çok Osmanlıların son devir mimarisinde ortaya çıkmaktadır.

Yapının planı, sekizgen bir ana mekân, onu yine sekizgen olarak çepeçevre çeviren bir revaktan meydana gelmiştir. Sekizgen revak kısmı zeminden oldukça yükselmiş, köşelere birbirine yakın ikişer yalın başlıklı sütunlar yerleştirilmiştir. Böylece sütunların araları sekiz geniş, sekiz dar olmak üzere onaltı kemerle bağlanmıştır. Üstü eğimli bir çatıyla örtülüdür. Bu kısma kuzeyden bir merdivenle çıkılmakta, ayrıca kemer alınlığı biraz daha yükseltilerek, giriş yönü belirtilmiştir. Kuzeydeki giriş dışında diğer altı kenara basık kemerli, içerden dışarıya doğru daralan pencereler açılmıştır. Tam güneye rastlayan kenarda mihrap bulunduğu, pencere açılmamıştır. Girişin hemen sağındaki tek şerefeli sifindirik gövdeli minareye, girişin soluna rastlayan ilk pencerenin içinden çıkılmaktadır.

Kurt İsmail Paşa Camisi, bezemeden yoksundur. Bütün dikkati çeken yanı, sekizgen bir plandan gelmektedir. Böyle bir plan şeması Türk Sanatı'nda daha çok türbelerde uygulanmış, camilerde fazla rağbet bulmamıştır.

Bu tip plana sahip en karakteristik türbe İstanbul'daki Kanunî Süleyman'ın türbesidir. Bu türbede de Kurt İsmail Paşa Camisi'ndeki gibi revaklar kullanılmış, fakat daha değişik şekilde uygulanmıştır.

Geç Devir Osmanlı Mimarisi'nin değişik planlı bu yapısıyla hemen hemen cami minaresinde denenilen bütün planlar bir kez de Diyarbakır'da ele alınmış olmaktadır.» (3).

Kurt İsmail Paşa Camii (buna "Kışla Camii" de deniliyor), 1922 yılında, Ecezire Cephesi Komutanı Cevat Paşa tarafından esaslı bir şekilde onartılmıştır.

1937 yılında şehrimizde incelemelerde bulunan Mimar Sedat Çetintaş, Osmanlı devri camilerindeki stil karşılığının sebepleri hakkında şu değerlendirmeyi yapar:

«Muhakkak olarak o zamanlar merkezde hükûmetin kuvveti ve otoritesi memleketin her tarafına hâkim bir inşâ ve mimarî bürosu vardır ki, Diyarbakır valileri yaptıracakları âbidelerin projelerini bu merkez bürosundan getirterek orada mahallî mimarlara tatbik ettirirlerdi. Bu projeler avan proje halinde geldiği için tatbikatta detaylar tamamiyle mahallî mimarların ve küçük san'atkârların görüş ve telâkkilerine bağlı idi. Diğer cihetten ise bazı âbidelerinde de Âmidî diye mimar isimlerini gördüğümüz veçhile ötedenberi Diyarbakır'de oldukça kuvvetli bir san'atkâr grubu ve zengin bir san'at hayatı vardı. Buradaki san'atkârlar Selçuk

(3) Metin Sözen, aynı eser, sf. 111 – 113.

Res. 212 — Vali Kurt İsmail Hakkı Paşa

mimarisine göre yetişmişlerdi ve sanat hayatı bu esasa göre teessüs etmişti. Aynı zamanda İstanbul'dan sureti mahsusada Diyarbakır'e bir mimar da gelmemiştir. Böyle bir mimar eserini Diyarbakır'de görmek mümkün değildir. Binaenaleyh mimarların İstanbul'dan gelen bir avan projenin tatbikatında gösterecekleri muvafakiyet de işte böyle esasta kendini gösterirse de teferruatta mağlûp olacağı tabi idi. Bu sebeblendir ki Diyarbakır mimarları İstanbul'dan gelen kanuna itaat ettikleri halde kendi an'anelerine de sadık kalmakta devam etmişlerdir. Neticede Diyarbakır'in Osmanlı medeniyet eserleri bir hususiyet arz etmektedir.

Hulâsa olarak arzedeyim ki, mimarî tarihimizi ehemmiyetle alâkadar eden şu üç neticeyi Diyarbakır âbidelerinde bir kanaat halinde kazandım.

1— İstanbul atölyelerinin yetiştirdiği mimarlardan bu istikamette ancak Adana'ya kadar gidip çalışan olmuştur. Fakat daha öteye geçmemişlerdir.

2— Merkez bürosu yurdun her tarafına olduğu gibi Diyarbakir'e de projeler ihzar ederek yollamış ve orada yerli mimarlar tarafından tatbik edilmiştir.

3— Diyarbakir'de kuvvetli bir san'atkar grubu ve esaslı bir sanat hayatı mevcut imiş.

Ben bu üç noktaya inandıktan sonra ufak bir noktaya daha temas etmek istiyorum. Bu nokta Diyarbakir'in âbidelerine mahsus olan arap tesiridir. Bu tesirin en bariz ciheti siyah beyaz tabakalardan teşekkül eden duvar konstruksiyonu olup son asra kadar yaşamıştır., sebebini millî duygularla ve kültür üşlerinde aramak doğru olamaz, en realist sebebi malzeme zaruretinden doğmadır.

Diyarbakir'in en mebzul taşı siyah bazalttır, hattâ bugün bile şoseler ve tren yollarındaki sun'î çakılların bu siyah bazalttan olduğunu zikretmişim.

Kale burç ve bedenlerini bu siyah taştan yapan Amidliler pekâlâ yapmışlar ve yakıştırmışlardır. Fakat sivil mimaride bu siyah ve monoton rengin ruhlarda yapacağı kasvetli tazyika tahammül edemiyen Diyarbakirîler müşkül olsa da beyaz taşlar tedârik ederek siyahla karışık olarak kullanmağa mecbur olmuşlardır.

Bu siyah beyaz taşı karışık kullanmak mecburiyeti karşısında da Arap tarzı olmazsa ne olursa olsun bundan daha muvafık bir şekil bulamazlardı ki işte bu surette de son zamanlara kadar bütün mühim binalarda bu usulde kesme taşduvar inşası payidar olagelmıştır» (4).

BAŞARIYA ULAŞAMAYAN BÜYÜK BİR GİRİŞİM : Kurt İsmail Paşa, o tarihlerde Diyarbakır'a bağlı bir sancak merkezi olan Harput'un "Mezra" denilen düzlüğünde başlattığı yeni şehrin (şimdiki "Elazığ" ın kurulduğu alan) bir benzerinin Diyarbakır'da sur dışında kurulmasına ön ayak olmak için, şehirden yarım saat mesafede güzel bir mevkide bir hükümet konağı, bir kışla, yukarda sözü edilen cami ile bir Vali konağı yaptırdı. Burada ev yaptıracaklara çok ucuza arsalar sağladı. Dağ Kapısı'nda bekleyen iki araba memurları sabah ve akşam vazife başına götürüp getiriyordu. Bu durum, Kurt İsmail Paşa'dan sonra da bir süre devam etti. Ancak, halk, buna rağbet ve ilgi göstermedi. Vali Mehmed İzzet Paşa zamanında (h. 1295—1298/m. 1878—1881) yapılan müracaatlar ve şikâyetler sonunda, yeniden şehir içine dönüldü. Mehmed İzzet Paşa'nın bu konuda Dahiliye Nezaretine yazdığı 7 Haziran 1295 tarihli yazıyı bir belge olarak aynen yayınlıyoruz :

(4) Mimar Sedat Çetintaş, *Anadolu'da Sanat Tetkikleri*, Cumhuriyet, 28 Mayıs 1937

"Vilâyet hükûmet konağı haric-i şehirde ve yarım saat mesafede olarak erbâb-ı mesâlih ve gerek hayvan almağa kudreti olmayan müstahdimin, yaz ve kışta gidip gelmekte enva-ı sefalet ve meşakkate duçar olmakta idi.

Bu kere hey'et-i ıslahiyyenin teşrifleri sebebiyle müracaat-ı ahali tabii tekessür eylemiş ve hasbelmevsim bu sene şiddetli hararet, sînin-i sabıkadan ziyade olduğu cihetle görülen ıstırap tezâyüd ve teşeddüd edeceğine binaen, müracaat erbâb-ı mesâlihe teshilâtbaş olmak için şehir durununda iktisad edip ve istinaf ve bidayet mahkemeleri de irtibat-ı tebiileri sebebiyle naklettirilmiş ve şu halde daire-i mezkûrede meclis-i idare, muhasebe ve mektubî ve evrak kalemleri kalıp, hey'et-i mezkûre ile zikrolunan meclis ve kalemlerin dahi muamelât ve muhaberâtı vuku bulacağından naşi, işbu meclis kalemlerinin de hey'etleriyle şehir derununa muvakkatan nakil ve ikametleri bilvücûh muhassenat ve teshilâtı müstelzim olacağından müteffikan tensip kılındı. Ancak malsandığı daire-i mezbûrede kaldığı cihetle leylünnehar muhafazası için bir miktar zaptiye bulundurulması taht-ı elzemiyette olduğundan bu bapta icabedenlere tekiden irade buyrulması....."

Bu yazıdan Hükûmet konağının, 1295 (m. 1878)'te yine sur dışında Kurt İsmail Paşa'nın yaptırdığı bina olduğu anlaşılıyor. Hükûmet konağının şehir içine taşınması 1297 (m. 1879)'da olmuştur. Ve 1304 (m. 1887) tarihine kadar kiralanan binalarda çalışıldığı, İçkale'deki hükûmet konağının yapımının tamamlanması üzerine, 1306 (m. 1889) yılında ve Hacı Hasan Paşa'nın valiliği sırasında (1305—1308/m. 1887—1890) dairelerin buraya taşındığı, mevcut belgelerde görülüyor (5). Sur dışındaki hükûmet konağı da bazı değişiklikler yapılarak Askerî Hastane'ye dönüştürülmüştür. Bugün ne kışladan, ne hastaneden ve ne de vali konağından bir iz kalmamıştır.

Kurt İsmail Paşa'nın bu düşü ancak 1952 yılından sonra gerçekleşmiştir (6).

Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın sur dışında yaptırdığı Vilâyet Hükûmet Konağının giriş kapısı üzerinde Diyarbakırlı Said Paşa'nın (7) şu manzûm tarihi vardı :

*Hazret-i Abdülaziz Han maâli siretin
Şevket u ömrün mezîd etsin Hudâ-i lemyezel
Mülk-i âlisinde tamim etti ma'mûriyyeti
Her bir icrası sezâdır olsa âlemde mesel
Şu bina ol cümle-i memdûhadan ma'dûddur*

(5) Basri Konyar, *Diyarbakir Yılığ*, sf. 186—187; Mustafa Âkif Tütenk, *Diyarbakir'in Son 60 Yıllık Vak'aları*, KARA—ÂMİD dergisi, s. 1, sf. 313—314.

(6) Şevket Beysanoğlu, *Bir kooperatifin Örnek Çalışmaları*, DİYARBAKIRIM, C. 1, sf. 111—113.

(7) Said Paşa'nın hayat ve eserleri için bkz.: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Adam-ları*, c. 2, İstanbul 1959, sf. 65—74.

*Sâyesinde subesu yapıldı böyle bîbedel
İhtitâmında sâde SAİD yazdım iki Târîh-i tam
Her biri hem sâde hem âzâde-i huşû hall
Bu kapuda eyler istifâ-yi hak ehl-i hukuk (1286/1869 – 70)
Emr ile dâr-ı vilâyettir yapıldı bu mahall (1286/1869 – 70)*

KÜLTÜR VE EĞİTİM ALANLARINDAKİ HİZMETLERİ : Kurt İsmail Hakkı Paşa göreve başlar başlamaz ele aldığı işlerden biri de şehirde bir matbaa kurmak ve bir vilâyet gazetesinin çıkarılmasına çalışmak olmuştur. 1869 yılı Haziran'ında matbanın hurufat ve makinaları getirtilmiş ve İçkale'de Cezaevi yanındaki küçük binada resmî vilâyet matbaası olarak faaliyete geçmiştir. Aynı yıl çıkarılan ilk *Diyarbakır, Vilâyeti Salnâmesi* bu matbaada basılmıştır. Kurt İsmail Paşa zamanında çıkan yıllık adedi yedidir (8). Resmî vilâyet gazetesi olan DİYARBEKİR gazetesi de bu dönemde yayınlanmaya başlanmıştır. Bu matbaada basılan gazetenin ilk sayısı 24 Rebiyülâhir 1286/22 Temmuz 1285 (m. 3 Ağustos 1869) tarihini taşır Gazete haftada bir Salı günleri (5. sayısından itibaren Perşembe günleri) çıkmakta idi. Genellikle 4 büyük sahifeden oluşuyordu. Bazen 8 sahife olarak da çıktığı oluyordu. Ermeni harfleriyle Türkçe olarak yayınlanan 2 sayfalık bir ekinin bulunduğunu 21 sayılı nushasından öğreniyoruz. Gazetenin 150 numaralı sayısında ise : "Şimdiye kadar matbaamızda biri Türkî ve diğeri Ermenice haftada iki gazete çıkarılmakta ise de Ermenice çıkarılan gazetenin sürümü olmayıp bu yolda ihtiyar olunan masraf beyhude gitmekte ve hristiyanlar dahi Türkçesini okuyup Ermenice gazete almamakta olduklarından Ermenice gazete çıkarılmayacağı" açıklanmaktadır. Gazete ve matbaa 1931 yılında Tahsin Cahit Çubukçu ve Zekai Arman beylere satılmıştır (9).

Diyarbakır (1937 senesi 16 Kasımdan itibaren "Diyarbakır") gazetesi 2 Eylül 1963 tarihli sayısı ile yayınına son vermiştir. Türkiye'nin en eski ve uzun ömürlü gazetelerinden biri idi.

Matbaanın kurulması ve gazetenin çıkarılması Diyarbakırlı aydınları çok sevin-dirmiştir. Bazı şairlerimiz buna manzûm tarihler yazmışlardır. Bunlardan, Said Paşa ile Lüzûmî'nin yazdıklarını örnek olarak sunuyoruz :

-1-

*Mühmelâtı olur âtideki beytin târîh
Gazeteyle anı ilân edelim her cihete
Bâdema bildire âsar-ı Diyarbakır'i*

(8) Bu konuda bkz.; Şevket Beysanoğlu, *İl Yılığını Yeniden Yayınlamaya Başlarken*, Diyarbakır İl Yıllığı 1967, Ankara 1967, sf. XVIII–XX; aynı yazar, *Basın Ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır*, Ankara 1970, sf. 50–53.

(9) Daha geniş bilgi edinmek için bkz.: *Basın Ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır*, sf. 5-12.

Sâye-i hazret-i şâhânede çıktı gazete (1286)

-2-

*Cihân-i ma'rifet ferrûh-sıfat Abdülaziz Han kim
Fürûğ-i fazl ile mülkûn münevver eylemiş Bârî
Şûâ-i neyyir-i ilm ile revnak verdi dünyâyâ
Görünmez sûret-i cism-i cehâlet zerre mikdârı
Firâr etdi âdemâbâda dek fitne zamanında
Tutup âvâz-ı adli cümle-i emsâr u aktârı
Vuku'ât-ı selefden, hâdisât-ı devr-i lâhikden
Haberdâr etmeğe her sâhib-i idrâk ü ebsârı
Edüb te'sis-i tarh-i matbaa aktâr-i mülkünde
Benân-ı ma'rifetle etdi hall her kâr-i düşvârı
Cerîde tab'ına Âmid'de de bir matbaa açdı
Ferehyâb eyledi cümle ahâlî-i senâkârı
Diyarbakır'de çıkdı cerîde nushası amma
Bakılsa müstemildir cümle-i âsar u ahbârı
Teâlâllah ne dilkeş nüshadır kim nûr-i ma'nası
Misâl-i mehler cezbetmede zerrât-i enzârı
Görüb bir nushada târîh-i ihrâcın dedim ben de
Cerîde basdıgün Âmid'i tebrik edem bârî
Nidâ geldi felekden çekme zahmet kim LÜZÛMÎ (10) sen
Denilmişdir anın târîh-i garrâ-i güher-bârı
Berâ-i tehniyet bercîs, okur bu mısra'ı târîh
Mübarek bâd bu sâl Âmid'de neşretti her âsarı.*

Diyarbakır'da ilk Rüştîye Mektebi'ni açan da bu zattır. Ayrıca, kimsesiz çocuk-ları barındırmak ve onlara bazı sanatları öğretmek için bir "İslâhhane" yaptırmış, 700 öğrencisi bulunan bu islâhhanede üç yıllık bir ilkökul öğrenimi uygulandıktan sonra dökümcülük, boyacılık, marangozluk v.s. sanatlar öğretilmeye başlanmıştır. Bir süre sonra bu islâhhane "Diyarbakır Sanayi Mektebi" ne çevrilmiş, usta ve öğretmenlerin bir kısmı Avrupa'dan getirtilmiştir. Okulu iyi derecede bitirip iş hayatına atılan öğrencilere bir miktar sermaye verilerek dükkân açmalarına yardım edilirdi.

Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın buradan ayrılmasından sonra yerine atanan vali Ahmet Tefvik Paşa zamanında (1292–1293/ m. 1875–1877) okul ihmal edilmiş, öğrenciler dağılmış, bina da harap olmuştur (11).

(10) Lüzûmî için bkz.: Şevket Beysanoğlu, a.g.e., c. 2, sf. 75–79.

(11) Mustafa Âkif Tütenk, a.g. yazı, sf. 313–314; Bedri Günkut, a.g.e., sf. 127; Basri Konyar, a.g.e., sf. 187; Şevket Beysanoğlu, *Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır*, İl Yıllığı 1973, sf. 263.

Diyarbakir gazetesinin ilk 15 yıllık bir koleksiyonu tam olarak Ziya Gökalp Müzesi Kitaplığı'ndadır.

DİĞER HİZMETLERİ : Kurt İsmail Paşa gece uyumamış, gündüz oturmamış, bulunduğu, yüklendiği görevi vatan ve millete hizmet edebilmek için uygun bir fırsat sayarak bölgeyi baştan başa şose yollarla donatmış; Diyarbakır – Elazığ yolunu açmış, halkın "demiryolu" dediği şoseyi Sivas'tan Cizre'ye, siverek'ten Diyarbakır'a kadar uzatmıştır. Yeni iş sahaları açmak girişiminde bulunmuş, şehirde bir cam ve büyük bir demir – döküm atölyesi yaptırmıştır. Dicle nehrinin Mamoşek mevkiinde bir baraj yaptırmayı planlamış, etüdler yaptırmış, ancak buradan nakli yüzünden bu teşebbüsünü gerçekleştirememiştir. Ayrıca, İçkale Camii'ndeki Sahabeler Türbesi'ni, Hamravat suyu kemerlerini ve yollarını, tütün kaçakçılığına engel olmak amacıyla surlarda açılan gedikleri onartmıştır. Jandarmaya ve polis için koğuşlar, bir evrak mahzeni, beş adet çeşme inşa ettirmiştir. Telgraf şebekesini, İstanbul, Bağdad ve Halep gibi önemli merkezlerle muhabere edilebilecek bir duruma sokmuştur (12).

1818 tarihinde Kars'ta doğan Hatunoğlu İsmail Hakkı Paşa, aşiretlerin ıslahında ve başta Şammar olmak üzere bazı aşiretlerin ayaklanmalarını bastırmada çok başarılı olmuş, il hudutları içinde gerekli düzeni sağlamıştır. Erzurum vali ve komutanı iken 1876 Türk – Rus savaşlarına katılmış, yararlıklar göstermiştir. Daha sonraları Şuray-ı Devlet üyeliğine atanmış, Yaver-i Ekrem ve Hassa Müşiri olmuştur. Abdülhamid başkanlığında kurulan Teşkilât-ı Askeriye Komisyonu ikinci başkanlığı görevinde iken 1896 yılında ölmüştür. Üsküdar'daki Yeni Cami hazîresinde gömülüdür. Onun Diyarbakir eyaleti mührüne Said Paşa'nın yazdığı şu dörtlük kazılmıştır :

*Mübârek zât-ı pâkindir İlâhî
Muhakkak pâdişâhlar pâdişâhi
Bu abd-i âciz-i bî-iktidarın
Senin tevfik u lûtfunudur penâhi*

(12) M.A. Tütenk, a.g.y., sf. "13 – 314; aynı yazı sf. 315, dip notu : 5; Bedri Günkut, a.g.e., sf. 127.

XIX

DİYARBAKIR TARİHİNDE I. ERMENİ OLAYI (1895)

93 (1877) Felâketimizi müteakıp Çarlık Rusyasıyla imzaladığımız 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos (Yeşilköy) Muahedesinde ilk defa olarak Ruslar, «Ermenistan» tabirini resmen kullanarak, bize de kabul ettirmişlerdi. Bu barışın 16. Maddesinde: «Osmanlı Devleti, Ermenilerin yerleşik bulunduğu eyaletlerde, yerli menfaatlerin gerektirdiği ıslâhat ve düzenleri vakit geçirmeden yapmayı; ve Ermenilerin Kürtler ile Çerkeslere karşı emniyetlerini sağlamayı taahhüt eder» deniliyordu. Sonradan Ayastefanos Muahedesinin yerine geçen ve yedi devletçe imzalanan 13 Temmuz 1878 atarhli Berlin Muahedesinin 61. Maddesinde yer alan yukardaki hükümlerle Ruslar, Balkanlardaki Romanya – Bulgaristan – Yunanistan – Sırbistan gibi Çarlığın himaye ve gayretiyle kurulan ve Akdenize çıkma yolunda basamak sayılan hristiyan devletçikleri gibi, Doğu – Anadolu'da da bir «Armenya/Ermenistan» kurmak siyasetini gütmeye başlamışlardı.

Böylece, 1827 de Revan/Erivan ilini istilâ ederek buradaki Üçkilise/Açmiyazın Gregoryen - Ermeni Katolikosluğunu kaldırıp siyasî isteklerine âlet edegelen ve «Ermenistan Muhtariyeti» projesini tabikata hazırlanan Moskoflar, bu hususu bize resmen kabul ettirmeye girişmişlerdi (1). Basra ve İskenderun körfezlerine vararak «açık denizlere çıkma» yolunda Rusların «siyasî muhtariyet» ağı ile avladığı unsurların başında Ermeniler geliyordu. Bu yüzden, Ruslardan yardım ve teşvik gören Ermeniler daha 1872 yılında Van şehrinde «İttihad ve Halâs Cemiyeti» adıyla siyasî bir teşkilât kurmuşlardı. Bundan sonra da, Doğu-Anadolu'da Moskof himayesinde bir «Ermenistan» devleti kurmak gayesiyle 1881 de Erzurum'da «Şûrây-i Âli», 1881'de Van'da «Kara-Haç», 1887 de İsviçre'de Karl-Marksçı «Hınçak» ve nihayet 1890 da Rusların «Kafkasya Umumîvâililiği» merkezi Tiflis şehrinde «Taşnaksutyun» (Ermeni İhtilâl Cemiyetleri İttifakı) adıyla başlıca beş Ermeni cemiyeti kurulmuştu. «Türk'ü, Kürd'ü her yerde her türlü şartlar altında vur» emrini parola edinen ve sonradan da 1914 - 1918 yıllarında Doğu - Anadolu'da katliâmlar yaparak Türkleri bitirmeye koyulacak olan Taşnak Kmitesî'nin emriyle Türkiye Ermenileri 20 Haziran 1890 da Erzurum İsyanı ve 1890 Temmuzunda İstanbul - Kum kapı Nümayişî gibi başlıca silâhlı iki büyük hareketle bir "Ermeni Meselesi" çıkarmaya başlangıç vermişlerdi (2).

(1) Kırzioğlu M. Fahrettin, (Çelik) Kars, İstanbul 1943 sf. 22, 35; Kars Tarihi İstanbul 1953, 1.548-550; 1885 Kars Zaferi, İstanbul 1955 sf. 25, 29, 39, 46.

(2) Esat Uras, Tarihte Ermeniler Ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950, sf. 432 - 33, 444-45, 461, 464; Şevket Beysanoğlu, Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı, İstanbul 1956 sf. 164-65.

Diyarbakır'da da daha önceleri Müslümanlarla Ermeniler arasında dostane münasebetler, iş ilişkileri, komşuluk ve arkadaşlık mevcuttu. Hınçak ve Taşnak komitelerine mensup bazı kimselerin Diyarbakır'a gelerek başlattıkları propagandalar sonucu burada da yıkıcı ve ayrılıkçı faaliyetler dikkati çeker oldu. O günleri yaşayan ve olayları izleyen Mustafa Âkif Tütenk'in (3) Mahsûl-i Leyâlî-i Hayatım Veya Görüş ve Seziş adını verdiği 4 defterden oluşan ve henüz yayınlanmamış anılarından özetleyelim :

"Diyarbakır'de Hristiyanlar 93 Harbinden sonra bütün ticaret ve sanayii ellerine almışlardı. İthalat ve İhracatı ancak onlar yapabiliyorlardı. Ermeniler okullarına Fransızca'yı, Protestanlarla Süryaniler İngilizceyi, kendi ana dillerine tercih edercesine benimsemişlerdi. Hiçbir gayr-i müslim yoktu ki ailesinden bir-iki kişi Fransızca veya İngilizce bilmesin. Hınçak ve Taşnak komitelerinin tahrik ve teşvikleriyle Ermeniler, evlerde, kırlarda, şehir dışındaki Arap Kastalı, Fiskayası, Cinobaşı gibi mevkilerde toplanarak Ermenistan hayalinin gerçekleştirilmesi için yapılması gereken hususları, silâhlı yollarını tartıştıkları bilinir ve fakat zabıtaca göz yumulurdu. Yeni yeni okullar açmaya başladılar. Mevcut okulları genişlettiler. Şeyhmatar Camii'nden pek uzak olmayan Ermeni Kilisesi ki "Küçük Kilise" denmekle maruftur. Bu kilise ismi gibi küçük ve binası basıktı. Çatal-Sakal lakablı ecnebi Reji memurunun propagandasıyla yıktırılarak yerine büyük bir kilise yaptırıldı. Kilsenin çanı, yakınında bulunan Şeyhmatar Camii'nin minaresinden daha yüksek olarak inşa edildi (Res. 213). Bunu Müslümanların inadına yaptıklarını açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. Koca-Osep, hükûmetin za'fından faydalanarak evinin civarında Ermeni-Katolik Cemaati'ne bir kilse yaptırdı. Süryanîler de, Süryani-Katoliki adına, Kadı Camii yanındaki kiliseyi yaptırıldı. Rumlar, Merhene-Bahçesi yakınına Rum Kilisesi; Protestanlar da Yiğit Ahmed Mescidi civarında bir mektep açtılar.

Ermeni esnafın Müslüman halka karşı tutum ve davranışının bile değiştiği, soğuk, asık suratlı, saldırgan bir durum takındıkları görülüyordu. Devlet dairelerinin birçok yerlerine Ermeni memurlar yerleştirilmeye başlandı. Mahkemelerde, meclislerde, polis ve jandarma hizmetlerinde bir çok Ermeni memur vardı (Res. 214). Hattâ mahkeme-i Şer'iyye'de Hristiyan dava vekili kabul etmek olağan sayılıyordu. Valinin tercümanı Dikran isimli bir Ermeni idi. Dikran Ermenilerle ilgili evrakın tercümesinde, olayların valiye arzında tarafsız davranmaz, görevini kötüye kullanarak daima Ermenilerin lehinde yorumlarda bulunurdu. Meselâ, kurdukları tiyatroda, Ermenilere yapılan mezalimi anlatan, Ermeni halkını isyana teşvik eden oyunlar yazılır, sahneye konulmasına izin verilmesi için vilâyete yapılan başvuruya bu Ermenice oyun da eklenir, memurlar arasında Ermenice

(3) Hayat ve eserleri için bkz.: Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Aadamları*, c. 2, İstanbul 1959, sf. 365.

bilen bir Türk bulunmadığından, Dikran inceler ve sakıncası olmadığına rapor verirdi.

Ermeniler, Amerika ve Avrupa'dan kendilerine yabancı konsolosluklar vasıtasıyla gönderilen neşriyatı okudukça, hayallerinin gerçekleşeceğine inanıyor ve faaliyet sahalarını genişletmeye, komiteleri çoğaltmaya, silâhlı olmayı hızlandırmaya çalışıyorlardı." (4).

Bu ortam içinde memleketine gelen Ali Emîrî Efendi, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi (Diyarbakır)* adlı eserinde şunları yazar:

Onaltı sene sonra Diyarbakır'a döndüğüm zaman, "....İslâm ve Hristiyan ahaliyi de pek neş'esiz buldum. Vaktiyle teklifsizce görüştüğüm iki millet içindeki ahabblarımdan gizli bir surette sebebinin sorduğumda, Rusyanın Şark vilâyetleri hakkındaki maksadı zaten malumunuzdur. Bu muhitin ahali bu hususa pek de ehemmiyet vermiyorlardı. Lâkin şimdi Avrupa'da Taşnaksutyun ve Hınçakyan gibi bazı komiteler zuhur ederek toplandıkları büyük paralarla memleketimizdeki İslâmlarla Hristiyanlar arasına fesat ve düşmanlık tohumları saçıyorlar. Öteden beri vatanına ve devletine sadık olup muvafakat etmeyen ve hükûmete haber vereneri öldürüyorlar. Bu gibiler hükûmete teslim edilseler bile şahid ikame vesaire gerekiyor. Sonunda delilsizlikten bırakılıyorlar. Bırakıldılar mı derhal haber vereneri öldürüyorlar. Hükûmete haber vermek başımıza bir bela, vermemek de başka bir bela oluyor. Farz edelim hükûmet bu gibilerin bazılarını ceza verse ve hattâ idam etse bile, bunlar mantar gibi yerden çıkmayıp içimizde evlâd ve aile ve akraba sahipleri olduklarından, onlarla da aramızda başkaca kin ve düşmanlık oluşuyor. Bunun için hükûmete durumlarını haber vermek imkânı elimizde kalmadığı gibi bu hallerin neticesi iyi çıkmayacağını ve tabiatıyla söz ayağa düşerek birtakım vahim haller zuhur edeceğini ve zaten bu gibi fedailerin sözün ayağa düşmesini ve Avrupa'nın müdahalesini celb için öldürmeler zuhur etmesini arzu eylediklerinden, Allah göstermesin öyle bir hengâme zuhurunda o gibilerin ortadan sır olacakları belli ise de İslâmlar, Hristiyanlardan birkaç kat fazla olduklarından ilerde halimiz ne olacağını düşünüyoruz da onun için neş'emiz kaçıyor dediler. Doğrusu, bin üç yüz seneden beri mevcut olan vatan kardeşliğinin birdenbire bu derece ihlal edileceğine inanmamak gibi bir sâdedillikte bulundum. Bana cevaben üzüntülü bir surette, pek âlâ vahim sonucu zaman ispat eder, dediler.

Ben on beş gün Diyarbakır'de kaldıktan sonra Elazığa gittim. Aradan henüz bir ay geçmemiş iken Diyarbakır'de bilinen olay yüz gösterdi." (5).

(4) M.A. Tütenk, a.g.e., sf. 2-12

(5) Ali Emîrî, a.g.e., sf. 28-29. Aktarmalar sadeleştirilerek alınmıştır.

Ermeniler, bir olayın çıkması ve bir çatışmanın meydana gelmesi için tahriklerine devam ediyorlardı. Bir örneği aşağıda sunulacak olan 12 Eylül 1312 (1896) tarihli raporda da (Belge Nu. 13) belirtildiği gibi, bir gün Müslüman halkın sevdiği ve saygı duyduğu bilginlerden Ali Efendi'nin sarığını başından kaparak tâhkir ve tezyif ettiler. Maksatları İslâm halkı heyecanlandırıp galeyana getirmek, böylece arzularını, kargaşayı çıkarmaktı. Buna rağmen Müslüman halk sağukkanlığını korudu ve bir olayın çıkmasına imkân vermedi.

1894 senesi Aralık ayında Husrev Paşa mahallesinde başlayan kolera salgını kısa bir süre içinde etrafa yayıldı. 1895 yılı Eylül ayına kadar devam etti. Büyük çoğunluğu İslâm olmak üzere şehir nüfusunun yarısına yakın bir miktarı telef oldu.

Kolera bertaraf edildikten sonra dağıldıkları köylerden evlerine dönen Ermeniler, Rusya'dan kaçıp gelen komiteci ırktaşlarının tahrik ve teşvikiyle işi daha da azıttılar. Kiliselerde, evlerde toplanarak ayaklanma hazırlıklarına giriştiler. Diyarbakır ve çevresindeki 5 vilâyetin Ermenilere bırakılacağı, buralarda bir Ermenistan kurulacağı söylentileri Müslüman halkı telâşa vermiş, Ermenileri de şımartmıştı. Sık sık çanlar çalınıyor, kiliselerde toplananlara komiteciler tarafından konferanslar, talimatlar veriliyordu.

Diğer taraftan Avrupa gazeteleri Hamidiye Alayları'nın ve Kürtlerin Ermenilere tecavüz etmekte olduklarını, büyük devlet elçilerinin Berlin andlaşması uyarınca Ermenilere daha geniş imtiyazlar verilmesi için Bâbiâliye müracaatta bulunduklarını yazıyorlardı.

Bu arada, Sırrı Paşa ayrılmış, yerine Diyarbakır valiliğine Enis Paşa getirilmişti. 31 Ekim 1895 Perşembe günü yeni vali Enis Paşa'nın valilik fermanı okunma töreni oldu. Bu törende ruhanî reislerin de bulunması mutad iken göyrimüslimlerden hiç kimse bulunmadı.

Son hafta içinde piyasada en çok alınan eşyanın tabanca ve tüfek olduğu, bu silâhları bütünüyle Ermenilerin aldığı göze çarpıyordu.

Olaydan (6) bir hafta önce Müslüman halk da Ulu Cami'deki Câmîdî Kütüphanesinde toplandılar. İlgililer nezdinde teşebbüse geçmek, durumu protesto etmek ve gereken mukabil tedbirleri almak üzere memleketin ileri gelenleri arasında bir komite seçtiler. Bu komitede Pirinççizâde Ârif, Müftüzâde Fazıl, Talat ve İsmail efendilerle Süleyman Nazif de vardı. Olay sırasında Mâbeyn'e

(6) Mustafa Âkif Tütenk, olayın 21 Têşrinievvel 1331 (2 Kasım 1895) tarihinde başladığını yazar. Ahmed Hocaoglu'nun *Arşiv Vesikalarıyla Tarihî Ermeniler* kitabında yayımladığı 12 Eylül 1312 (1896) tarihli raporda (sf. 235) olayın 20 Ekim 1311 (1 Kasım 1895) Cuma günü başladığı kayıtlıdır. Biz de bu tarihi kabul ediyoruz.

çekilen telgraf Süleyman Naazif tarafından kaleme alınmıştı. Bir belge niteliğinde olan bu telgraf, Diyarbakır'ı temsil eden 400 kişinin imzasını taşıyordu. (Belge 9) 23 Ekim 1311 (4 Kasım 1895) tarihli olan bu telgrafi aynen yayınlıyoruz. (7)

" Her zerre-i hâki ecdadımızdan bir şehidin hân-i hamîyyetiyle müzeyyen olan vatanımızın dört beş yıldan beri ecnebi entrikalarına cevîlânghâh eden Ermenilere karşı hükûmet-i metbûamıza bir mes'uliyet-i ma'nevîye davet etmemek fikriyle göstermekte olduğumuz hilm u tahammül düşmanlarımızı bile müteaccib edecek dörecelere geldi.

Diyarbakır vilâyeti ile eyâlât-ı mücaviresinde sakin olan milyonlarca ahali-i islâmiyye Devlet-i Âliye-i Osmanîyyenin devr-i istilâsında izhar eylediği kemal-i şân ü şevketi takdir ile 391 sene mukaddem cennetmekân Sultan Selim Han-ı evvel hazretlerine tav'an arz-ı dehalet ve o tarihten şimdiye kadar devletin her türlü ahval ve hissiyatına iştirâk ederek halis müslüman ve Osmanlı olduklarını ispata müsâraât etmişlerdir.

Bu havalide bulunan islâmlara bedhâhan-ı ecanibin birçok müfteriyatta bulunduklarını biliriz. Fakat bu müfteriyatın mahiyatını yar ü ağyara gösterecek maddî ve manevî delillerimiz vardır. Bizim ilcâ'-i taassupla her fenalığı yapmağa müstait bulduğumuzu ilân eden Avrupa'ya ve bilhassa İngiltere'ye Kürdistan dağlarında cabeca ve hâlâ ma'mur olan birçok Ermeni manastırlarını misal mekâmında irae ederiz.

Bize isnad olunan vahşet, taassup hakikaten mevcut olsa idi her taraf müdahâlât-ı ecnebiyyenin tesirat-ı elîmesinden tamamiyle masûn bulunduğu a'sar-ı sabıkada o maâbîdî hâk ile yeksân etmeliğimize o tarihte silâh ü satvetimizin avaze-i galibanesinden lerzan olma Avrupa mı mani olurdu ?

Her hangi kavim olursa olsun hükûmet-i metbû'amızın taht-i aman ve himayesinde mutiane yaşadıkça taarruzdan masûn tutulmak islâmiyetin kavaid-i adilesinden olup o kaideye şimdiye kadar riayet etmiş olduğumuz gibi halen ve istikbalen dahi muhafaza-i ahkâmına çalışacağımıza hissiyât-ı dinîyemiz kefâlet eder.

Vatan-ı azizimizin ecza-yı mühimmesinden olan altı vilâyetin şimdilik ıslahat nâmı verilen bir imtiyaz ile Ermenilere terk olunacağı şayiât-ı vakie ve muamelât-ı cariyyeden anlaşılıyor. Şu altı vilâyetin memâlik-i mahrûsa-i şâhaneden bu suretle tefrik edilmek istenilmesine cümlemizi dağdâr-ı hüzn ü elem ederek her hane-i islâmî mâtemgedeye çevirdi. Ortada ıslahatı mucip bir hal u sebep mevcut olmayıp her türlü terekkiyat-ı makbûleyi ise yalnız hükûmet-i metbû'amız himayet ve şafkat-ı pederânesinden bekler ve bu ıslahatın bir takım amâl-i muzır ve ilkaat-ı menfûre ilcâsiyle silâh-ı isyana sarılmış olan küçük bir kavmin pençe-i fesadı olmamasını cidden arz ederiz. Elyvem İslâmlardan ziyade bir maişet-i mes'ude içinde idame-i zindekânî etmekte olan Ermenilerin öyle iddia ve işâa oldunduğu gibi fakir ve şayan-ı (7) Beysanzâde Molla Ahmed, *Mir'at-ı Hayatım*, yzm. vr. 105 a — 106b.

merhamet adamlar olmayıp bu havalice birçok sanayi ve servete sahip bulundukları ayanen mütehakkık iken fazla bir imtiyazât talebine kıyam etmeleri menafi-i hazraya adem-i kanaatla hukuk-i İslâmiyye aleyhinde bir takım menfaat-ı zaîde istihşâlîne haris bulundukları tebeyyün ve ıslahat ve adalet talebine mübteni olmayan bu plan-ı nâmeşruları eskâr-ı muzırralarının hedef ve gayesini tayin edebilir. Altı vilâyet için bu suretle pek elîm bir istikbal hazırlanmakta olduğunu haber aldığımız günden beri cümlemiz meysus ve müteheyyiciz. Ve dakika be dakika küçük, büyük, kadın, erkek her ferdimiz enzâr-ı ateşinini avakib-i ahvale dikmiş duruyor. İstinad ve müfteriyat bir tarafa bırakılırsa şimdiye kadar Ermenilere karşı mugâyir-i adl u ınsaf harekâta tasaddi etmemiş olan ve kuvvet ve nüfusça anlara pek ziyade mütefevvik bulundukları kuyûdad-ı resmiyye ve meşhûdât-ı daîme ile mutahakkık bulunan İslâmların hukuk-ı sarîhasını imha ve ekaliyete müsait imtiyazât itâ etmek Avrupa rical-i siyasîsinin hiçbir dakika lisanlarından düşürmedikleri adaletle nâkabil-i teliftir.

Biz de adalet isteriz Ermeni hainlerinin maksadı devletin en cesur ve fedakâr tab'ası olan bu havalî ahali-i İslâmiyesiyle hilâfet-i kübra arasındaki rabıta-i mukad-deseyi kırmaktır. Biz buna tahammül edemeyiz. Abâ vü ecdadımız gibi hilâfetin i'lâ-yi şan ü nüfuzuna çalışmak ahasş âmâlımızdır. Bu yolda ölmek isteriz. Sûkût etmek ecdadımızın lânetiyle ahlâfımızın tayib-i muhikini da'vet edeceğimiz muhakkaktır. Dünyanın her tarafında bulunan 150 milyonu mütecaviz ehl-i iman enzâr-i şefkat ve ümidini bize atfetmiş bekliyor. Hayatımızı ve evlâd-ü-ayalimizi vazifemiz yolunda feda etmekten çekinmeyeceğimize Cenab-ı Hak ile Resûlûkrem ve Halife-i muheremi şahid olsunlar.

Nüfûs-i mukayyed ve gayr-i mukayyed aşâir ile beraber şu vilâyât-ı sittenin mecmu' nüfus-i İslâmiyesi ahali-i huristiyanienin on misline baliğ olacağını her zaman ispata hazırız. Maamafih bizim burada vesair yerlerde Ermenilere riayetimiz anların hükûmet-i metbû'amuza itaatlarıyla kaim olduğundan harekât-ı hudserâne ve âmâl-ı ifratperverâne üzerine te'sis-i metalib eylemelerine karşı sükût ve tahammüle muhabbet-i vataniye ve gayret-i dinîyemizi pek kuvvetli birer mani olmak üzere arz ederiz. Binaenaleyh mevhu'm Ermenistan'ı bedbaht Hindistan'ın tarîk-i berrîsi üzerinde gûya muhafaza sıfatıyla ikame etmek isteyen entrikacıların bizden ziyade Ermeniler için fecî ve elîm bir istikbal hazırlamakta olduklarını kuvvet ve hissiyatımıza yakından vakıf olan hükûmet-i meşrûamız bütün âlem-i medeniyete tebliğ ve ifham buyursun. Bu havalî 14 asırdan beri İslâmların yed-i tasarruflarında olduğundan Ermenilerin idaresini kabul muhaldır.

Biz her türlü ümid-i necât ü selâmeti 14 asırdan beri envâ-ı naîm ü eltâfa mazhar olmakta bulunduğumuz hilâfet-i islâmiyenin şefkat ve adaletinden bekler ve bedhahan-i ecanib tarafından dakika be dakika şımartılmakta ve ahali-i islâma nisbetle hakikaten ekallî-kalil bir miktarda bulunmakta olon Ermenilere Avrupa erbab-ı

semahatı tarafından verilecek imtiyazın sutûr ve sahâifini kanımızla bozacağımızı müttehiden ilân ederiz."

OLAYLARIN BAŞLAMASI VE SONUÇLARI

Olay, daha önce de değindiğimiz üzere 20 Ekim 1311 (1 Kasım 1895) Cuma günü başladı. O gün Müslümanlar camilerde cuma namazını kılmakta iken her taraftan silâh sesleri duyuldu. Şeyhmatar caddesindeki boyacı dükkânından çıkarılan yangın Samanpazarı, Sakocular, Yenihan, Sipahipazarı, Kürkçüler, Belediye civarı, Hafafıllar, Çifteseki, Buğdaypazarı, Kazancılar, Uzunpazar sınırları içindeki 677 vakıf ve bir o kadar da şahıslara ait dükkân, fırın, ticarethane ve işhanı tamamıyla yandı. Ermenilerle Müslümanlar arasındaki çarpışma üç gün sürdü. Ancak şehre çok yakın bulunan Kırtebil ve Alıpınar köylerinde birkaç gün daha devam etti. Bu olayda Müslümanlardan 70 şehid, 80 yaralı; Ermenilerden 300 ölü ve 120 yaralı bulunduğu saptandı (8).

Süryani-kadim papaslarından Makdisi Yakupoğlu Beşârâ, *Aile Kütüğü Ve Raznâme* adını verdiği anılarında bu olaydan söz ederken diyor ki : 1311 yılının 20 Teşrinievvel (Ekim) Cuma günü öğleyin İslâm ve Hristiyanlar arasında bir mukatele oldu. Bu, bizim günahımız yüzündendi. Üç gün devam etti. Cumadan Pazar akşamına kadar sürdü. Tanrı bizi korudu. Bizler bu felâketten kurtulduk" (KARA — ÂMİD dergisi, s. 2-4, 1956 — 1958, sf. 318, dip notu : 7).

Arşiv belgelerinde olayla ilgili şu tamamlayıcı bilgiler var :

Belge : 10

Diyarbakır polis komserliğinin 21 Ekim 1311 (1895) tarihli, şifreli telgrafından

«...Müslümanlar camide cuma namazı kılarlarken Ermenilerin attığı silâhların seslerini işiten islâmlar camilerden dışarı dökülmüşler, bir kargaşalık meydana gelmiştir. İki taraftan da ölü yaralı vardır. Henüz sayısı bilinmemektedir. Kargaşalık sırasında on dükkân yanmıştır. Neticenin sonra arz olunacağı» (9)

Belge : 11

Diyarbakır Polis Komserliğinin 22 Ekim 1311 (1895) tarihli ve şifreli telgrafından

(8) Yeni Gün gazetesinin 19—20 Ağustos 1931 tarihli sayılarında yayımlanan Nâzım Paşa'nın *Hâtırâu'nda*, "21 Teşrinievvel 1311 Diyarbakır Ermeni Hâdisesi sırasında Türklerden 70 şehid ve 80 yaralı, Ermenilerden 300 ölü ve 120 yaralı düştüğü belirtilmiş, bu işte Rusya'dan kaçıp gelen komiteci Ermenilerin rol oynadıkları anlatılmıştır. (ayrıca bkz. Belge :13)

(9) Başbakanlık Arşivi Yıldız evrakı, Kısım 36.

«...Müslim ve gayri müslim ölü sayısı 150 yaralı ise 50'dir. Olayın hemen sonunda yangın çıktığından ölü ve yaralının gerçek sayısı bilinmemektedir. Hâlâ her iki tarafda birbirine karşı silâh kullanmaktadırlar. Olay sonunda arz olunacağı» (10)

Belge : 12

Diyarbakır Polis Komserliğinin 27 Ekim 1311 (1895) tarihli ve şifreli telgrafından

«...Hükûmetçe alınan tedbirlerle olayın önü alınmıştır. İslâmlardan 70 ölü ve 80 yaralı, Ermenilerden 300 den fazla ölü ile 100 yaralı olduğu anlaşılmıştır. Siverek kazasıyla doğu ve batı nahiyelerinde polis bulunmadığından durumun bilinemediği arz.,» (11).

Belge : 13

(İstanbul Sorgu Hâkimi Mehmed Emin, Albay Sadık, Yarbay Abdurrahim Nafiz, Beyoğlu Sorgu Hâkimi Ohannes Torosyan'dan oluşan tahkikat heyetinin 12 Eylül 1312 (1896) tarihli raporundan)

«...Öteden beri Diyarbakır'da emniyet ve asayiş tam ve mükemmel olduğundan herkes iş ve gücü ile meşgul idi. Ermeniler yavaş yavaş davranış ve tutumlarını değiştirerek hükûmete ve İslâmlara karşı yersiz ve küstahca davranışlarda bulunmaya başladılar. Geçen eylülün sonunda asyîş ve emniyet yine eskisi gibi tam ve mükemmel olmasından ötürü İslâmlarla Ermeniler birlikte hükûmete ortak imzalı bir mazbata ile bir de telgraf göndermişlerdi.

Kendi kötü niyetlerini uygulamak, karışıklık çıkarmak isteyen bazı Ermeniler bu mazbata ve telgraftan memnun olmadılar. Bunlar Ermenilerin ve diğer hristiyan milletlerin emniyet ve istirahatlarının bulunmadığı bahanesiyle ansızın dükkânlarını kapayıp kiliselerinde toplandılar. Diğer hristiyan milletlerin de çeşitli tehdit ve kandırmalarla kendilerine uymalarını sağladıktan sonra üç gün üç gece sürekli olarak kiliselerinde çan çaldırarak umumî eskârda korku ve heyecan uyandırmaya çalıştılar. Böylece Diyarbakır'ı da Ermenistan'a katmak için yukarıda adı geçen mazbata ve telgrafı bütün ruhanî reislerine yalanlatıp kargaşalık çıkarma hazırlıklarına koyulmuşlardır.

Bu gibi gösterilerle asyîş ve emniyetin bozulmadığını ve İslâmların heyecanlanarak kaynaşmadıklarını, sükûnetlerini koruduklarını gören Ermeni komitecileri kötü niyetlerini ortaya çıkarmak için gizli ve açık kargaşalık sebepleri aramaya koyuldular. Ermeniler, Diyarbakır'ın büyük âlimlerinden herkesin saygı gösterdiği Ali efes-

(10) Ayni Kaynak

(11) Ayni kaynak

dinin sarığını başından kaparak tahkir ve tezyif ettiler. Böylece islâmları heyecanlandırmak ve istedikleri kargaşalığı çıkarmak isediler. Fakat müslümanlar, temkin, basiret ve sabır gösterip Ermenilerin bu kötü davranışlarını kendilerine mahsus vakarla karşıladıklarından Ermeni komiteleri çok arzuladıkları kargaşalığı çıkaramadılar.

Kargaşalık çıkarmaya muvaffak olamayan ihtilâlcî Ermeniler, İslâm mabetlerine tecavüz ederek Müslümanları heyecanlandırmak böylece kargaşalık çıkarmak yoluna saptılar. 20 Ekim 1311 (1895) Cuma günü Müslümanlar cuma namazı kılmak üzere camilerde bulundukları bir sırada Ermeni fedâileri Cami-i kebir, Fatih Paşa, Behram Paşa, Ali Paşa, Sultan Sa'sa camilerine hücumla kalkıştılar. İslâmları camilerin avlu ve çevresindekileri şehit etmeleriyle çok zamandan beri arzuladıkları kargaşalığı çıkarmayı başardılar. Hükûmetin ciddi tedbirler alması sonucu karışıklık teskin olmaya yüz tutmuş ise de kırk sekiz saat sürmüştür.

Ermeniler olaydan bir kaç gün önce dükkânlarındaki kıymetli eşyayı evlerine götürmüşlerdi. Çarşıdaki dükkânların büyük bir kısmı camiler ve mescitlerin vakıfları ve islâmların mülkü idi. Ermeni evlerinden atılan kurşunların karşısında ki sokakta bulunan dükkânlardan beş yerde birden yangın çıktı. Ermeniler yangını söndürmek isteyen memur ve askerlere kurşun yağdırdılar Böylece Müslümanları daha çok heyecanlandırıp öfkelerlendirdiler. Yangın gittikçe genişledi. Ermeniler, yangının çok eski bir eser olan Camii-Kebir'e sıçramasına çok gayret etmişlerse de muvaffak olamadılar. Diyarbakır çarşısında 870 dükkân yandı. Bunlardan 677 si cami ve mescitlerin vakfı, geri kalanları da islâmlara ait olan binalardır.

İslâm mahallelerindeki 500 kadar Ermeni evinden kurşun atılmadığından bu evlere Müslümanlar tarafından hiç bir taarruz yapılmamıştır. Bu evlerin sapaşlam kalmış olması, Ermeniler tecavüz, Müslümanların ise müdafaa halinde bulunduğunu gösterecek önemli bir delildir.

Bundan başka Ermenilerin kurşun sokaktaki dükkânlarda yangının çıkması ve kargaşalıktan önce kıymetli eşyalarını evlerine taşımalarının isbatlanması, yanan dükkânların İslâm vakfına ait olması, yangının söndürülmesine asker ve İslâm ahali tarafından çalışılması yangının da Ermeniler tarafından çıkarıldığını açıkça göstermektedir.

Ermenilerin evlerinden başka kiliselerin dam ve pencerelerinden metrisler yaparak kiliselerini tabye haline getirmiş oldukları da kargaşalığın Ermenilerin isteği ile çıktığını belgelemektedir» (12).

Diyarbakır'daki kargaşalığın tesiri ile aşağıdaki adları yazılı kazalarda da ufak tefek olaylar çıkmış ise de önemli olmadığından sadece çıkış sebeplerini arz edeceğiz.

(12) Başvekâlet Arşivi - Yıldız Evrakı Kısım : 14

Lice'de

Lice kazasında Ermeniler öğleden sonra dükkânlarını kapayarak evlerine çekilmişlerdir. Evlerinden Müslümanlar üzerine kurşun yağdırmaya başlamışlardır. Atılan bu kurşunlardan iki müslümanın şehit olması kargaşalığın sebebi oldu.

Silvan'da

Silvan kazasında bulunan Ermeniler evlerinde mazgallar ve metrisler hazırladıktan ve sokaklarda koşarak İslamları heyecanlandıracak sözleri bağırarak söyledikten sonra evlerine çekilmişler, silâhlarını ellerine alıp ateş etmeye hazırlanmışlarsa da hiç bir olay olmamıştır. Yalnız protestan papazlarından birisi Ermeniler ile aşiretler arasında fesatçılık ettiğinden Silvan'ın bazı köylerinde ufak tefek olaylar olmuştur.

Palu, Çermik kazalarıyla Ergani nehiyesindeki olaylar

Ermeniler, Palu, Çermik, Ergani'de dahi boş yere İslâmları heyecanlandırıcı ve zihinlerini karıştırıcı sözler söylemişler, sebebsiz yere camiler, mescitler ve islâmlar üzerine ateş açarak emniyet ve asayiş bozmak istemişlerse de ufak tefek olaylara sebep olmaktan ileri gidememişler ve önemli bir olay çıkaramamışlardır» (13)

Olaydan sonra Diyarbakır'a gönderilen Ziya Paşa asyişi ve düzeni sağlamayı başardı. Sert ve kararlı bir komutandı. Şakir Paşa da ıslahata memur edilmişti. Bu zatın bucak teşkilâtına ve Ermenilerden daha çok polis ve jandarma alınmasına dair layıhası Bâbîâlice uygun görülmüştür. Bu olay sebebiyle Arif Efendi ilkin Musul'a, daha sonra da İstanbul'a sürüldü. Arif Efendi namsulu, dürüst ve cesur bir adamdı. Bir yılını doldurmadan affedilmiştir.

Bu olayı takip eden günlerde Amerika'dan İngiltere ve Fransa'dan Ermenilere pekçok yardım malzemesi gönderilmeye başlandı. Malzemeler İngiliz ve Fransız konsoloshaneleri vasıtasıyla gelir, bu iş için oluşturulan komisyona verilir. Komisyon İngiltere konsolosu tercümanı Prut Tomas idi. Üyeleri direkçi Bedros, Kazasyan; Minasyan ve Tırpancıyan isimli kimselerdi.

Daha önce değindiğimiz gibi, Ermenilerin çıkardığı yangın sebebiyle çarşının önemli bir bölümü yanmıştı. Yeniden haritası tanzim edilerek bir plan dahilinde inşasına bir süre sonra başlandı. Vakıf olanlar için hükûmetçe gerekli para gönderildi. İnşaat üç sene sürdü.

Bu olayı ve Ermeni meselesini yerinde incelemek üzere 1896 yılında Abdullah Paşa Diyarbakır'a gönderildi. Abdullah Paşa, Ermeni meselesini Samsun'dan Diyarbakır'a kadar bütün yol boyunca derinliğine ve genişliğine inclemiş ve bu (13) Aynı kaynak. Bu belgeler, Mehmed Hocaoglu'nun adı geçen kitabından alınmıştır (sf. 234-248).

konuda bir hayli not almıştı. Vali Enis Paşa'nın tavsiyesiyle bunları mufassal bir rapor haline getirme görevini Süleyman Nazif'e verdi. Nazif'in bu raporu tanzimdeki meseleye nüfuz ve edebî kudreti Abdullah Paşa'nın takdirlerini mucib oldu. Paşa, Diyarbakır'da dört ay kaldı. Sonra hem vali ve hem de fevkalâde kumandan olarak Musul'a atanınca, Süleyman Nazif'i de terfi ettirerek beraberinde götürdü. Orada yedi ay kalan Nazif, Kerkük ve Süleymaniye'nin birkaç önemsiz kasabası hariç, bütün ülkeyi Paşayla birlikte dolaştı.

Mustafa Âkif Tütenk'in belirttiğine göre, Yunan muharebesinden sonra Amerika'ya göç etme meselesi Ermenilerce çok istenilen bir arzu haline gelmişti. Hükûmet ise bu görüşe karşıydı. Kaçak olarak gitmek Ermeniler için bir moda haline geldi. Bu işi beceren de Misbanyan adlı zengin bir Ermeninin kayınbiraderi olan Boğos'tu. Cesur bir Ermeni olan Boğos, sırf Ermeni hayalâtına hizmet etmek amacıyla katırcılığı meslek edinmişti. Bir taraftan Ermenileri kaçırıp Halep veya Beyrut'a götürür, dönüşünde de her çeşit silâhı katırlarına yükleyerek Diyarbakır'a dönerdi. Gelirken hemen şehre girmez, önce, ya Koca Oseb'in Mardin Kapısı dışındaki değirmenine, ya da Çırağban pirinç dingine uğrar, silâhları burada saklar, sonra şehre gelirdi. Misbağyan ticaretten çok askerî ihaleleri alan, hükûmet nezdinde hatırı sayılan zengin bir Ermeni idi. Bunun David adlı büyük oğlu da silâh kaçakçılığı yapardı. Hükûmet bu kaçaklıkları önlemek için sıkı önlemler alma gereğini duymuş, Halep'ten gelen ticarî eşyanın bile denkları aranmadan şehre sokulmaz olmuştur.

Bu olayda Ermeniler daha kârlı çıktılar. Çünkü, Avrupa'nın Amerika'nın yardım ve desteğini sağlamışlar, bazı imtiyazlar elde etmeyi başarmışlardır (14).

(14) Mustafa Âkif Tütenk, a.g.e., 4. defter, vr. 2-7, 11-13; Mehmed Hocaoglu, a.g.e., sf. 234-237; Şevket Beysanoğlu, *Doğumunun 100 Yılında Süleyman Nazif*, Ankara 1970, sf. 13-18.

Res. 214 — 1885'te Kavs Köşkü bahçesinde çekilmiş bir resim. Ön sırada oturanlar : 1. Terzi Mardik, 2. Şair Gülşenizâde Rüşenî, 3. Düyunu Umûmiye başmüfettişlerinden Mihran Efendi, 4. Diyarbakır PTT eski müfettişlerinden Gülyar Efendi, 5. PTT yabancı dil muhabere memurlarından Kandullah Efendi. Orta sırada oturanlar : 1. Şair Ahmet Hayalî, 2. Düyunu Umumiye genel müfettişi Ali Bey, 3. Mehmed Mekki Bey, 4. Adliye müfettişi Salih Paşa, 5. Ceza Mahkemesi Reisi Abdurrahman Nacim Bey. Arka sıradakiler : 1. Diyarbakır Düyunu Umûmiye Muhasebe eski başkâtibi Hüseyin Vasfi Bey, 2. Diyarbakır İstinaf Mahkemesi Başkâtibi Ahmet Cemil (Asena) Bey, 3. Savcı yardımcılardan Musullu Hamdi Bey, 4. Diyarbakır Belediye eski başkanlarından Abdülhamid Niyazi (Çıkıntaş) Bey, 5. İcra memuru Çizmeciyan Fethullah Efendi. Bu 15 kişiden beşi gayr-i müslimdir. Bu güzel dostluk ve arkadaşlık havası on yıl sonra düşmanlığa dönüşecektir.

VALİ HALİD BEY OLAYI (1898)

Vali Halid Bey olayını, olayın tanıklarından ve içinde bulunanlardan Cemil Asena'nın anılarından okuyalım :

"Eski valilerimizden Halid Bey, daha önceleri Diyarbakır İstinaf Ceza Mahkemesi riyasetinde bulunmuştu. İstinafa taalluk eden bir muhakemeleri dolayısıyla Cemil paşazâdelerden bazıları ile Halid Bey'in arası bozuktı. Bunların şikâyet ve müracatları neticesinde muhakemeleri Elazığ'a ve oradan da İstanbul'a nakledildi. Halid Bey bundan muğber olmuştu. Bütün Cemil Paşa ailesine, bunların yakın dost ve akı abalarına derin bir kin ve husumet bağlamıştı.

Halid Bey Diyarbakır'e vali olduktan sonra da bu kin ve husumetini sürdürmeye başladı. Bu tarihte, eski valilerimizden Celâl Bey (1) İdadî Mektebinin müdürü bulunuyordu. Bir müddet sonra terfian Maarif müdürü oldu. Halid Bey, Celâl Beyi de sevmez, ondan nefret ederdi. Celâl Beyin azalini mükerreren yazdığı şifreli telgrafnamelerle istemiş ve Saraya tesir ederek Diyarbakır Maarif Müdürlüğünü ilgaya muvaffak olmuştu. (1313/1898 tarihinde). Halid Bey sertliği, sarayca tutulması, bir Abdulhamidçi olması, haksız muameleleri ve keyfi hareketleri ile herkesi korkutmuştu. Aynı zamanda münevver düşmanı idi. Ziya Gökalp ile birkaç arkadaşından başka Celâl Beyle kimse artık temasa cüret edemiyordu. Celâl Beyin aynı zamanda Cemilpaşazâdelerle de arası açıktı. Fakat bu sıralarda, vali Halid Beye karşı birlik olmuşlardı. Halid Bey gibi bir hasm-ı müsterek karşısında bulunmaları onları birleştirmişti. Vali, Abdulhamidçi bir müstebit olduğundan şehrin münevverleri ve gençleri de ona cephe almışlardı. Valinin Mâbeynde adamları vardı. Onlara sık sık kıymetli hediyeler, yüklerce yağ, bal, pirinç gibi maddeler gönderirdi.

Benim Ziya'nın İhsan isminde pek ciddi, samimi, özü sözü doğru, namuskâr, zeki bir arkadaşımız vardı. Bu arkadaş, Diyarbakır'ın en meşhur ve müteaddit at ve kısıraklarına sahipti. Ben o zaman Vilayet maiyet memuru ve Meclis-i idare müstantik idim, icap ettikçe Başkitabete de muavenette bulunurdum.

Bir Cuma tatili ben, mezkûr arkadaşımız ve bir de hizmetçi atla bir gezinti yapmaya karar verdik. Dicle Köprüsünü geçerek Kırtebil köyüne gittik. Oradan da Liseye varan şoseyi takibe başladık. Lise ve hastane önündeki bahçeler, şimdiki gibi çıplak değil, sık ve çeşitli meyve ve gül ağaçlarıyla pek latif ve ruhu okşayıcı bir

(1) Hüseyin Celâl Bey, 1327-1329 (m. 1910-1912) tarihleri arasında 1 yıl 9 ay Diyarbakır valiliği görevinde bulunmuştur (Ş.B.).

manzara arz ediyorlardı. Yolumuza devam ederken, yolun sağ tarafındaki bahçeden kesif bir dumanın yükselmekte olduğunu gördük. O tarafa doğru atlarımızı sürdük. Çeşitli mezeler, meyveler ve bahçeden koparılmış güllerle bezeli bir masa önünde mulga maarif müdürü Celâl Beyle Cemilpaşazâdelerden Ziya Beyi karşı karşıya oturmuş gördük. Hizmetçileri de ısgarada kendilerine kebab pişirmekle meşguldu. Büyük bir sevinç ve memnuniyetle karşılandık. Konuşma esnasında Ziya Bey, Halid Beyin zulmünden, hattâ ailevi işlere kadar müdahale ve tecavüzünden ve hususiyle Diyarbakirlilerin bütün bu hareketlere lakayd ve bigâne kalmalarından şikâyet başladı.

Arkadaşımız, Cemilpaşazâde Ziya Beyin bu yakınmalarına karşı 'Bu şikâyetlerde pek haksızsınız, Halid Bey en şiddetli tahrik ve tecavüzünü sizlere yapıyor. Aileniz efradı ise otuzu mütecavizdir. Süylediğiniz hakaretlere Diyarbakirliler değil, sizler tahammül etmemelisiniz. Hakka istinad ve hakkı müdafaa eden her hangi bir şahıs veya zümre, hiç kimsenin yardımına arz-ı ihtiyaç etmez' suretinde mukabelede bulundu. Ziya Bey ise yarımsız hiç bir iş yapamayacağı hususundaki iddiasında ısrar ve arkadaşımız ise aksini iddia ederek neticede dedi ki 'Ben tek başıma Halid Bey aleyhinde bulunmakla iddiamı ispat edeceğim'

Vakit geçmişti. Ben ve arkadaşım ile hizmetçisi hayvanlarımıza binerek doğruca arkadaşımızın evine geldik. Hizmetçiye kâğıt ve kalem getirmesini söyledi ve 'Haydi ilk şikâyet yazalım' dedi. Ben 'İçki masasında söylenen sözlerin kıymeti ve böyle bir şikâyetin mânâ ve lüzumu yoktur' dedim ise de o 'Hayır, söylediğim sözü, verdiğim va'di yerine getirmek bence kat'i bir vazife ve vicdani bir borçtur' dedi.

Halid Bey, Mâbeyne mensup olup bütün genç münevverleri sevmemesinden ben de müteessirdim. Matlup telgrafname — iddiası gibi — arkadaşımızın tek imzasıyla telgrafhaneye gönderildi ve biraz sonra ilmuhaberi getirildi.

Bu dehşetli şikâyet Halid Beyi oldukça düşündürdü. Hiç münasebeti ve alakası olmayan bir adamın kendini şikâyet etmesine bir mânâ veremedi. Yazanın dinsizliğinden, jön Türklüğünden, menfi ve zararlı fikirler taşıyan, zât-ı akdes-i hazret-i hilâfetpenahiye karşı hain emeller besleyen bir kimse olduğundan bahisle uzun bir mazbata düzenleyerek bunu cahil softolara, menfaatperest bir kısım kimselere imza ettirip Mâbeyne gönderdi.

Bu durumu haber alan Ziya Gökalp, küçük kardeşi Sıtkı'yı göndererek beni yanına istedi, gittim. Arkadaşımızın ne münasebetle böyle bir şikâyetle bulunmuş olduğunu sordu. Macerayı kendisine tafsilatıyla anlattım. Bunun üzerine, 'Arkadaşımızı yalnız bırakıp onun nefyine (sürülmesine) lakayd ve bigâne kalamayız' dedi.

İstanbul'daki Kalpakçılar Çarşısı'nın ufak bir modeli olmak üzere Diyarbakır'da o zamanlar Bezzazlar Çarşısı diye üstü örtülü bir çarşı vardı. Abacılar ve İpekoğlu hanları da bu çarşının bitiminde idi. Ziya Gökalp ve arkadaşları ticarî bir şirket tesisi için bir sermaye vermişler ve bu çarşıda mükemmel bir mağaza açmışlardı. Bunlar şeker, kahve, sabun, tuz, mazi, kitre, pamuk gibi maddeleri toptan alıp satıyorlardı. Ziya, hemen bu maddeleri satılığa çıkartarak paraya tahvil ettirdi. Bununla, Vali Halid Beyle mücadele masrafı temin edilmiş oldu.

Ziya, o gayet parlak ve ateşli kalemiyle Halid Bey aleyhinde uzun bir telgraf yazdı. Haksız ve kanunsuz icraatını, davranışlarını zulum ve keyfi hareketlerini örnekler vererek bütün delilleriyle dile getirdi. Şikâyet telgrafını kendisiyle birlikte Cizrelizâde Ahmet Muhtar, Ziraat Bankası memurlarından menfi (sürgün edilmiş) İhsan, Şeyhanlızâde Mehmed Mihri, Eczacı menfi Mustafa Attarzâde Hakkı ve Ziya'nın daha birkaç arkadaşı imza ettiler.

Halid Beyin refikası Makbule Hanım, vilâyet işlerine karışır ve istediğini yaptırırdı. Meselâ, vilâyet idare Meclisince ittihaz edilen kararlardan kendi görüş ve isteğine uygun olmayanları, hemen iptal ettirerek dilediği şekle sokar, arzusuna uygun bir karar yazılır ve imza edilirdi. Halid Bey, karısından korkar, ondan çekinir, her arzusunu yerine getirirdi. Bir işi, dileği olanlar validen çok, eşi Makbule Hanıma başvururlardı. Bu sebebledir ki ona Valiçe-i şehr-i Âmid lakabı takılmıştı. (2).

Ziya Bey ve arkadaşlarının şikâyetleri Halid Beyi ürküttü. Hele Ziya Beyin Pirinçizâde Arif Efendi'nin yeğeni oluşu bu ürküntüyü arttırdı. Halid Bey, Arif Efendi'nin haberi olmadan Ziya Beyin böyle bir şey yapacağına ihtimal vermiyor, bütün Diyarbakır eşrafının aleyhinde olduklarına, kendisine karşı bir takım tertiplere giriştilerine inanıyordu. Halbuki ne Arif Efendi'nin bu işten haberi vardı ve ne de aleyhine bir tertip düşünülmüştü.

Ziya Bey, Avrupa'da neşredilen ve o gün için yasaklanmış ve zararlı sayılan bazı gazete ve mecmualar getiriyor, kendisi ve arkadaşları olduktan sonra bunları imha etmek üzere Muhtar Beye veriyordu. Cizrelizâde Ahmed Muhtar, Ziya Beyin güvendiği, takdir ettiği yakın arkadaşlarından biri idi. Meğer Muhtar Bey de bu

(2) 1896 — 1901 tarihleri arasında 5 yıl dört ay Diyarbakır valiliğinde bulunan Halid Bey, başka bir göreve atandığı zaman hareketinden evvel Oseb isimli bir Ermeni zorbasını öldürtmüştü. 10 Nisan 1901 günü Diyarbakır'dan ayrıldı (1 Nisan 1318 tarih 1279 sayılı Diyarbakır gazetesinden). Ayrılışı halkı ve bilhassa onunla savaşıp aydınları çok sevindirmişti. Bu vesileyle o tarihlerde Diyarbakır'da bulunan Harputlu Hayri Bey'in söylediği beyit meşhurdur.

Gitti Şehr-i Âmid'in Makbul olan vâliçesi

Değdi bir kelb-i akura Halid'in son çiftesi

Bu da rahmetli A. Cemil Asena'nın görüşünü teyid etmektedir (Ş.B.)

gazete ve mecmuaları imha etmeye kıyamadığı için onları saklamak üzere komşusu Sabri Onbaşı'ya veriyormuş. Sabri Onbaşı, O tarihte Meclisi İdarenin perde çavuşu idi. Muhtar Beyin en yakın akrabalarından biri, bir takım evrakların kendi yanında saklı bulunduğunu pek saf ve cahil olan Sabri Onbaşı'dan öğrenir ve giderek durumu Vali Halid Bey'e bildirir. Eline bir fırsat geçen Vali Halid Bey hemen gerekli tertibatı aldırır. Sabri Onbaşı'nın, Ziya ve arkadaşlarının —ben dahil— evlerinde sıkı bir arama yaptırır. Sabri Onbaşı'nın evindeki neşriyat ele geçer, diğer evlerde yapılan aramalarda bir şey bulunmaz. Ziya'nın bazı mektupları, yazıları ve muhaberatı bulunarak el konulur. Bazı kitapları götürülür. Ziya'nın gençlik çağındaki ilk yazılarını ve genç arkadaşlarımızın makalelerini ihtiva eden ve şapografla çıkarmakta olduğumuz BAHAR isimli gazetemizin bütün sayıları da götürülen evrak arasında idi.

İşe büyük bir ehemmiyetle sarılan Halid Bey'in baskı ve tesiriyle Ziya ve arkadaşları hakkında soruşturma açılmış ve tutuklanmışlardır. Buna dair olan Diyarbekir Bidayet Ceza Mahkemesi Müstantıklığının 3 Eylül 314 (16 Eylül 1898) tarih ve 159 numaralı kararnameyi aynen şudur (Belge 14) :

«İşbu iddianâme mütalea olundu. İhlâl-i âsâyîşe ve evrâk-ı muzırâ neşrine tasaddi etmelerinden dolayı maznûn-ı aleyhim olup 2 Temmuz sene 1314 (14 Temmuz 1898) ve 3 Temmuz sene 314 tarihlerinde taht-ı tevkife alınan Ziraat Bank şubesi ketebesinden yirmibir yaşında İhsan bini Ahmed ve Diyarbekirli Müftizâde yirmi üç yaşında Ziya bini Tefvik ve ticaretle meşgul yirmi üç yaşında Lâ'lizâde Mustafa bini Muhammed ve Cizrelizâde yirmi üç yaşında Ahmet Muhtar bini Mustafa ve arzuhalcilik eden otuz iki yaşında Şeyhanlızâde Mehmed Mihri bini Mahmud Efendiler ile Belediye ırgatlarından on sekiz yaşında Siirtli Mahmud bini Kasım ve 8 Temmuz sene 314 (20 Temmuz 1898) tarihinde muvakkatan sebîli tahliyye edilen mülga Diyarbekir Maarif Müdürü Celâl Efendi ve gayrimevkuf bulunan Aşiret Mektebi mezunlarından Vali maiyetinde memur yirmi dört yaşında Cemil bini Hacı İsmail ve Cemii Kebir mahallesinde sâkin Piringçizâde Ârif Efendinin mahdumu Fevzi ve Cami-i Esved mahallesinde sâkin ziraatla meşgul yirmi üç yaşında Rıza bini hacı İbrahim Efendilerle Diyarbekir'in İbnisin mahallesinden olup Siverek Sandık Eminliğinde bulunan yirmi bir yaşında Halid Re'fet Bey bini Ömer Bey ve Ziraat Bank memuru yirmi beş yaşında Necmeddin Efendi bini Mahmud Hamdi celb müzekkeresi gönderildiği halde bulunamayan Attarzâde Hakkî ve menfi Mustafa Efendiler hakkında icra kılınan tahkikat-ı istintakiyye neticesinde bunlardan,

Mihri ve Hakkî Efendilerin dükkânları merkez-i içtimâ ittihaz edilerek gündüzleri alelekser orada ve geceleri Ziya Efendi'nin hanesinde toplanarak evrak-ı muzırâ ve kütüb-i memnû'a mütalâa eyledikleri ve bunların bir cemiyetten ibaret olduğu; maarif Müdürü Celâl Efendi'nin memuriyeti lağvolunur olunmaz şürekâlarından Mehmet İhsan Efendi meydan-ı aleniyete atılarak makaam-ı Âli-i Vilâyete tehdit ve tahkir-

âmîz bir kat'a varaka takdim eylediği ve evvel ve âhîr Hükûmet-i Seniyyeye vuku bulunan taharriyât ta'kibatın ahîren semeredar olacağını anlamalarıyla set-ri cürümleri maksadıyla müctemian ve münferiden bir takım isnâdâtla Makam-ı Sâmi-i Vilâyet hakkında heyecanlı telgraflar keşide etmeleri ve evrak meyânında mevcut zabıt varaklarından keyfiyyet müstebân olacağı üzere, mümâileyhimin kısmen hanelerinin taharrî olunduğu sırada matbu' ve gayr-i matbu' evrâk-ı muzırânın zuhûru ve umumunun eskâr-ı muzırâ eshabından olduğunun ihbar edilemesi ve «Viktor Hügo» nâmını alan Kadızâde müteveffa İsmail Efendi'nin Siird'e azimet, Necmeddin Efendi'nin İsmail Efendi ile bir yerde aldırması olduğu fotoğrafının elde edilmesi ve «Levant Herald» gazetesi muhabininin sûret-i ikamet ve müsâfereti hakkında Hükûmet-i Mülkiyyeye sûret-i hafiyede cereyan eden müzakerenin Ziya Efendi'ye tsâli ve sûrefâ-yi ahâlinin isti'da-yi umumîsi ve İhsan Efendi'nin «Zât-ı Hazret-i Hilâfet-penâhi» hakkında hiciv sûretiyle itâle-i lisâna cür'eti ve Piringçizâde Feyzi Efendi'nin hidmetkârının biraderi Şiirt'li Mahmud ile «.....» yolunda bir erâcif ve yekdiğeriyle muhabereyi mutazammın evrakın zuhûru gibi elde edilen delâil ve emmârât ile sabit olmuş ve delâil-i mesrûdeye nazaran mumâileyhimin müşterek-i bi-l-cürüm oldukları anlaşılmış ise de bizzât sâ'i-i bi-l fesaad oldukları hakkında delâil ve emârât-ı kanuniyyeye destres olunmayıp, ancak, ellerinde bulunan evrak-ı muzırâyı Hükûmet-i Seniyyeye teslim etmeyerek yedlerinde hıfz ile yekdiğere te'âtî eyledikleri anlaşıldığından bunlardan İhsan Efendi'nin Makam-ı Vilâyeti tehdit ve tahkirî esbâb-ı müşeddide-i kanîniyyeden addolunarak, Zat-i Akdes-i Pâdişâhi hakkında hiciv sûretiyle itâle-i lisâna cür'te eylemesinden dolayı, hareket-i vakıası Kanûn-i Cezânın 55. maddesinin 3. fıkrası ve Celâl ve Ziya ve Muhtar ve Mustafa ve Mihri ve Cemil ve Rıza ve Feyzi ve Halid ve Refet ve Necmeddin ve Hakkî efendilerle Siirt'li Mahmud'un fiilleri de kanûn-i mezkûrun 45. maddesi delâletiyle 66. maddesi ilâvesinin 2. fıkrası ahkâmını müstelzim cünha nevinde bulunmuş olmakla, Usul-i Muhakemât-i Cezaiye Kanununun 125. maddesi mucibince Diyarbekir Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesinde muhakemelerinin lüzûm-i icrâsına ve menfi Mustafa Efendi'nin iştirâkine dair bir emâre görülemediğinden men'i muhakemesine ve istintak harcı olan 240 kurşun kendilerinden ahz ve istifasına ve mazarratları anlaşılmayan diğer evrakın eshâbına iadesine karar verildi. 29 Rebiülevvel 1316 ve 3 Eylül 314 (15 Eylül 1898)

Diyarbekir Bidayet Ceza Mahkemesi
Müstantıklığı (3)

Sorgu Hâkimliği tevkif kararnamesi üzerine Ziya ve arkadaşları cezaevine gönserildiler. Celâl bey ise Jandarma alay kumandanlığındaki bir odada tutuk kaldı. Sorgu hâkimliği dosyayı merkez savcılığına gönderdi.

(3) Bu kararnâme ayrıca, 11 Rebiülevvel 1331 / 4 Şubat 1328 (17 Şubat 1912) tarih ve 93 sayılı DİCLE gazetesinde ve Ziya Gökalp'ın ilk yazı hayatı (İstanbul 1956) adlı eserimizde yayınlanmıştır (sf. 154 – 155) (Ş.B.).

O tarihte merkez savcısı Necati isminde bir zattı. Bu zat Defter-i Hakanî nâzırı Mahmut Esat beyin de kardeşiydi. Pek nüfuzlu bir savcı olan Necati bey, istibdat aleyhtarı, meşrutiyetten yana bir kişi olduğundan Ziya ve arkadaşlarına karşı sevgi hisleriyle, tevkiflerine sebep olan Halid beye, onun haksız ve kanunsuz davranışlarına karşı nefret dolu olduğu biliniyordu.

Necati Bey yeniden tahkikat icrasına başladı. Sorunları kendisi yazıyor, cevapların da maznunlar tarafından yazılı olarak verilmesini istiyordu. Ziya ve arkadaşları sorulara verdikleri yazılı cevaplarda, Vali Halid beyin keyfi hareketlerini, kanunlara aykırı davranışlarını, karısı Makbule hanımın resmi işlere müdahalesi neticesi yapılan suiistimalleri, iltimasları örnekler vererek, deliller göstererek ifade ediyorlardı. Tahkikat Halid Beyin aleyhinde cereyan ediyordu. Vali, Necati beye hiçbir tesir yapamıyordu. Ayrıca, mahkeme reisi Süleymaniyeli Mucib Bey de Halid Beyin bu hareketlerini çirkin görüyor, gerek Mucib Bey ve gerekse mesai arkadaşları, muhakemenin hiçbir tesire kapılmaksızın serbestçe icra edileceğini açıkça söylemekten çekinmiyorlardı. Ziya ve arkadaşları ise Vali hakkında her gün yeni yeni şikâyet telleri çektiyorlardı.

Halid Bey, tutukluları şiddetli bir baskı altına aldı. İhtilattan menetti. Buna rağmen hakkında şikâyetler gittikçe arttı, şiddetlendi.

Birgün Lâ'lizâde Mustafa'nın babası Halid Beyi ziyaret ederek oğlunun affını diler. Oğlunun arz-ı dehalet ederek arkadaşlarından ayrılacağını söyler. Bunun üzerine Vilâyet makamına celbedilen Mustafa ile yapılan konuşma sırasında Mustafa, Halid beye hitaben şöyle der : 'Siz hasımlarınızı tevkif ettirdiklerinizden ibaret mi sanıyorsunuz? Aldanıyorsunuz. Size suikast için bir çete teşkil ettirilmiştir. Fertlerinden biri de benim. Fırsat elverirse, sizi makamınızda bile öldürmekten çekinmem.'

Mustafa sırf tehdit ve korkutmak için bu sözleri söylemişti. Yoksa böyle bir çete teşkil edilmiş değildi. Valiye suikast hiç kimsenin aklından geçmiyordu. Bununla beraber Halid Bey çok evhamlanmış ve korkmuştu. Telgrafhane civarında ve İskender Paşa Camii yanında bulunan Rıfat beye ait bir evde oturuyordu. Hemen bu evi terk ederek mebus Zülfü (Tigrel) Beyin selâmlığına taşındı. Zaten Makbule ilk kocasından pek genç yaşta dul kaldığı bir zamanda, mebus Zülfü beyle tanışmış ve komşu olmak münasebetiyle Zülfü beylere sık sık giderek aralarında bir aşinalık teessüs etmişti.

Halid Bey, savcının mahkeme reis ve azalarının tesir altında kalmıyacaklarına, mücrimlerin beraat edeceklerine iman ve kanaat getirmişti. Ziya ile arkadaşlarının aileleriyle aralarını bulmaya, bunlarla barışıp bir anlaşmaya varmaya Jandarma Alay Kumandanı Azimet Hayri Paşa'ya memur etti.

Jandarma alay kumandanı Azimet Hayri Paşa çekirdekten yetişmiş, zeki, tecrübeli, gayet faal bir zattı. Kuvvetli bir istihbarat teşkilatı kurmuştu. Vilâyetin herhangi bir noktasında bir fenalık zuhur etse işleniş tarzına, semtine göre faillerini derhal tanır ve ona göre hareket ederdi. Vali Halid Beyin teklifini kabul ederek teşebbüse geçti. Mevkuf Ziya ve arkadaşlarını kendi makamına celbederek onlarla saatlerce ve hususî bir surette görüştü. Bunlarda gördüğü tereddüt üzerine : 'Ben sizin hemşehrinizim; çünkü uzun senelerden beri içinizde bulunuyorum ve memleketiniz sayesinde oldukça değerli bir mertebeye kadar da yükseldim. Size pek mahrem olarak söylüyorum : Halid Bey sizden bir sadaka-i atıfet dileniyor' diye onları ilzam ve ikna etmiş idi.

Azimet Paşa, Halid Beyi ziyaret etmek ve bir barış merasimi yapmak üzere mevkıfları bizzat alıp vilâyet makamına götürdü. Halid Bey gayet beşuş ve mütevazî bir vaziyette bunları karşıladı. Kahve ve şerbet ikramı suretiyle onları taltif ve izzet etti. Derhal müstantiki (sorgu hâkimi) celbederek mevkıflar nâmına bir istidanâme (dilekçe) tertip ettirip o gün bırakılmalarına karar verilmesini temenni etti. Müddeiumumi (savcı) ile mahkeme reisi zaten bunu candan arzu ediyorlardı.

Halid Bey, adlî makamın kararını vermesine kadar misafirlerini yanında alıkoydu. Azimet Paşa da yanlarından ayrılmadı. Biraz sonra vilâyet makamına tahliyeleri tabliğ olunarak tahliye olundular. Artık susmuşlardı.

Bundan sonra Halid Bey Mâbeyn ile şifre muhaberatına başladı. İstihsal olunan irade-i seniye ile evrakın pek mahrem olarak Vilâyet makamına tevdi Adliye Nezaretinden müddeiumuiliğe tebliğ ve mucibince evrak Halid Beye tevdi olundu.

Halid Bey, pek eski ve mahir bir adliyecî olmak itibarıyla evrakta bazı mühim değişiklikler yaptı, arzu ettiği şekle soktuktan sonra doğruca Mâbeyne gönderdi.

1310 (m. 1895) senesi Ermeni iğtişasına karşı Piriççizade Arif Efendi merhum pek vatanî ve hamiyetli duygularla saha-i cidal u cihada atılmış, bunlarla boğuşmuş ve uğraşmış ve bir müddet sonra, o günkü siyaset icabı Musul'a sürülmüş, sonra İstanbul'a çağırılarak birkaç ay sonra serbest bırakılarak Diyarbekir'e dönmüş idi. Hâdisî Vali Enis Paşa zamanında cereyan etmiş, bir müddet sonra da Halid Bey Diyarbekir valiliğine atanmıştı.

Halid Bey, geçmişteki bu hadiseyi de hatırlatarak Arif Efendinin Diyarbekir'den sürülmesini Mâbeynden istemişti. Şifresine hemen verilen cevabı şifrede şu sıralarda, Ermenilerin ehemmiyet kesbeden fitne ve fesadına karşı İslâm eşrafından bir kimsenin nefi ve teb'idi muvafık olamayacağı bildirilmişti.

Halid Bey, Ârif Efendiyi yanına çağırarak, yeğeni Ziya'nın fevkalâde keskin zekâsını takdir etmiş ve buralarda kalırsa, o zekânın söneceğini, çocuğa pek yazık olacağını beyanla İstanbul'a gönderilmesine himmet etmesini rica ve kendisinin de münasip bir mektebe kayıt ve kabulü için Tophane Müşirine ve Maarif Nazırına birer mektup yazacağını ifade eylemişti.

Ârif Efendi'nin tazik ve ısrarı üzerine Ziya İstanbul'a gitmeye razı oldu. Halid Bey de verdiği sözü tutar görünerek, Tophane Müşirine ve Maarif Nazırına yazdığı gayet iltifatkârane mektupları okuyup imzalamış ve bunları birer zarfa koyup mühürlemiş, posta ile gönderilmesi beyaniyle kalemine evrakı tevdi etmiştir.

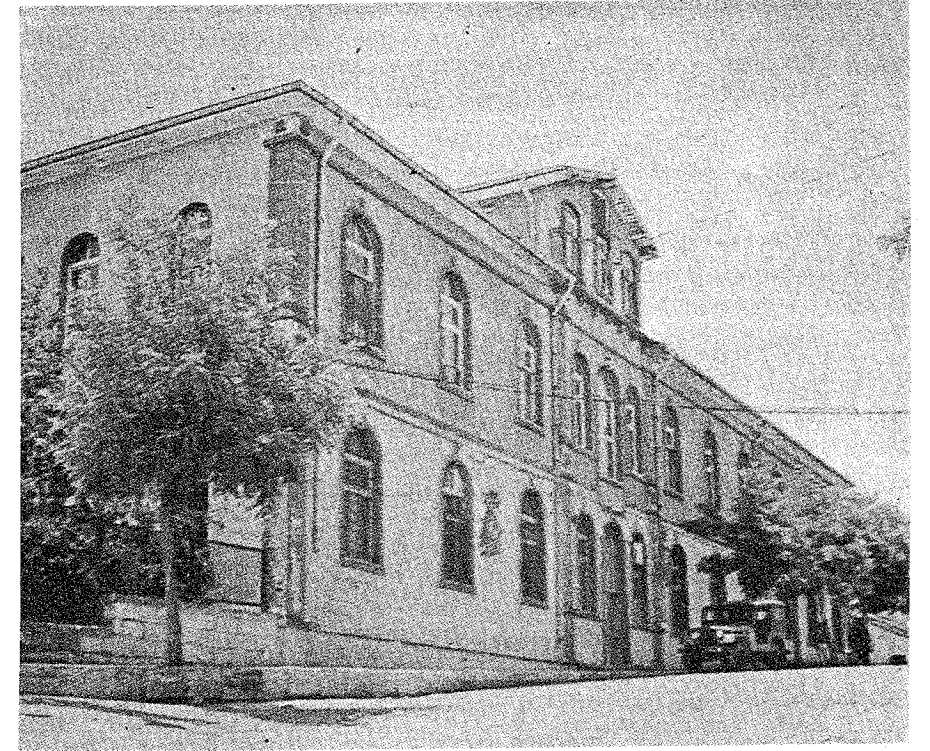
Vali Halid Bey'in Ziya ile dayısı Ârif Efendi'nin huzurlarında Tophane Müşirine ve Maarif Nazırına yazdığı mektupları, sonradan, Evrak Kaleminden geri aldığı, bunun yerine Ziya aleyhine düzenlediği dosyayı Mabeyne yolladığı, hâdiselerin akışından anlaşılmıştır. Şöyleki, Ziya, dayısının ısrarı üzerine tahsiline devam etmek üzere İstanbul'a hareket ettikten bir müddet sonra, Halid Bey elde ettiği İrade-i seniyye ile Celâl ve İhsan beylerle Muhtar Efendiyi yakalatarak Jandarma dairesine hapsedtirmiş, bilâhare Jandarma Suvari Bölük kumandanı yüzbaşı Reşit muhafazasında Celâl ve İhsan beyleri Payas'a, Muhtar efendiyi de Adana'ya sürdürmüştür. Ziya ise, İstanbul'da rıhtıma yanaşan vapurdan çıkar çıkmaz (4), Mâbeynden gelen sivil memur ve vazifeliler tarafından yakalanarak doğruca Mâbeyne götürülmüş ve orada teşekkül eden Divan-ı Harp huzurunda evrakı tetkik ve muhakemesi icra olunarak bir yıl hapse mahkûm edilmiştir. Ziya, bir müddet Taşkışla'da pek elîm işkenceler altında mahpus kaldıktan sonra umûmî hapishaneye nakledilmiş, kalan cezasını burada tamamlayınca, zabıta gözetimi altında tutulmak üzere jandarma refaketinde Diyarbakır'a getirilmiştir.» (5)

Prof. Dr. M. Şükrü Hanioglu'nun yayımladığı konumuzla ilgili bir belge, sanıklar hakkında Divan-ı Harb-i Askerî tarafından yeniden soruşturma açıldığını ve Ziya Bey'in bu sırada İstanbul'a gitmek üzere Diyarbakır'dan ayrılmış olduğunu, bu hususun İstanbul'a arzı üzerine oraya varır varmaz yukarda açıklandığı şekilde yakalanıp yargılandığını göstermektedir. Olaya ışık tutan bu belge şudur (6) :

(4) O tarihlerde Diyarbakır'dan İstanbul'a, Diyarbakır—Elazığ—Malatya—Sivas—Tokat—Samsun veya Sivas—Amasya—Kastamonu—İnebolu yoluyla gidilirdi. Samsun veya İnebolu'da vapura binilerek İstanbul'a varılırdı. Diyarbakır'dan İstanbul'a varış, doksan gün sürerdi (Ş.B.).

(5) A.Cemil Asena, *Arkadaşım Ziya Gökalp*, Ziya Gökalp dergisi, s. 16-21, sf. 92-93, 124-125, 152-154, 191-192, 219-220, 283. Ziya Gökalp, KÜÇÜK MECMUA'da yayımladığı «Pirimin Vasiyeti» başlıklı yazısında bu konuda şöyle der :

«1318 senesinin on aynı Taşkışla'da geçirdim. Askerle dolu bir koğuşun elbise dolu deposu içinde geçen bu on aylık i'tikâf hayatı beni ruhî buhranlarımdan ebedî surette kurtardı. Taşkışla'dan Mehterhane'ye, oradan da Zaptiye Tevkifhanesi'ne nakloldum » (Ş.B.).

Res. 215 — Vali Halid Bey'in yaptırdığı Hamidiye Saanat Mektebi

Diyarbakır Kumandanlığına

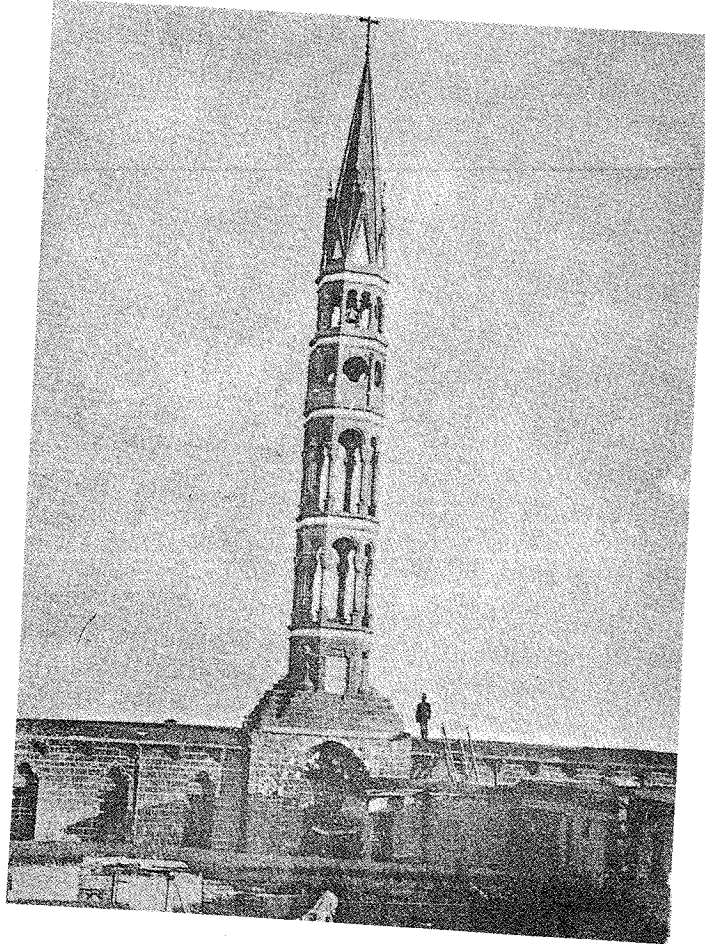
131

Geçen yaz Diyarbakır'da meydana çıkarılmış olan cemiyet-i hafiye efradından Cizreli Muhtar ve Arzuhalci Mihri, ve Lâlizâde Mustafa ve Ziraat Bankası ketebesinden İhsan nâm şahıslarla elyevm Diyarbakır'da bulunan Baytar mektebi talebesinden Ziya'nın Diyarbakır merkez müddeiumumisi Necati Efendiyle merkez müstantik-i evveli Münir Bey'in muavenetiyle mücazatsız olarak tahliye edilmiş oldukları arz-ı atabe-i ülya kılınmış ve merkuların mahkemece mazhar-ı himaye ve iltizam oldukları tebeyyün ettiği surette Divan-ı Askerîce icra-yı muhakemelri mukarrer bulunmuş olduğundan tahkikat-ı lâzime icrasıyla hâsıl olacak neticenin arz ü iş'arı şerefsâdır buyrulan irade-i seniye-i cenâb-ı hilâfetpenâhi icâb-ı âlisindendir. 6 Nisan 315.

(Bkz. Dürdüncü Ordu-yu Hümayûn Müşiretiyle Muhaberata Mahsus Defter, BBA Yıldız Esas Evrakı, 36/ 2470-4/147/XVI.)

6) M. Şükrü Hanioglu, *Jönürk Akımı İçinde Ziya Gökalp*, 60. Ölüm Yıldönümünde ZİYA GÖKALP, İstanbul 1986, sf. 31.

Vali Halid Bey 1312 (1896) yılında Diyarbakır valiliğine atanmış ve 5 yıl 4 ay bu görevde kalmıştır. Halid Bey, Halktan topladığı bağışlarla Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın yaptırıp sonradan bakımsızlık yüzünden harap olan Sanayi mektebini yeniden yaptırmış ve hizmete açmıştır. Okulun açılışı Sultan Abdulhamid'in doğum yıldönümüne rastladığından, okula, *Hamidiye Sanat Mektebi* adını vermiştir. Bazı eserlerde belirtildiğine göre, okulun açılış günü yanındaki çeşmeden bir kaç saat Diyarbakır'ın ünlü *Şerab-i Harir* denilen şurubu akıtılmıştır. (7). Bir müddet sonra Askerî Rüştiye'nin kaldırılması üzerine, Sanat Okulu onun Urfa Kapısı'ndaki binasına taşınmış, kendi binası da Darü'l – Muallimîn'e (Öğretmen Okulu'na) verilmiştir.

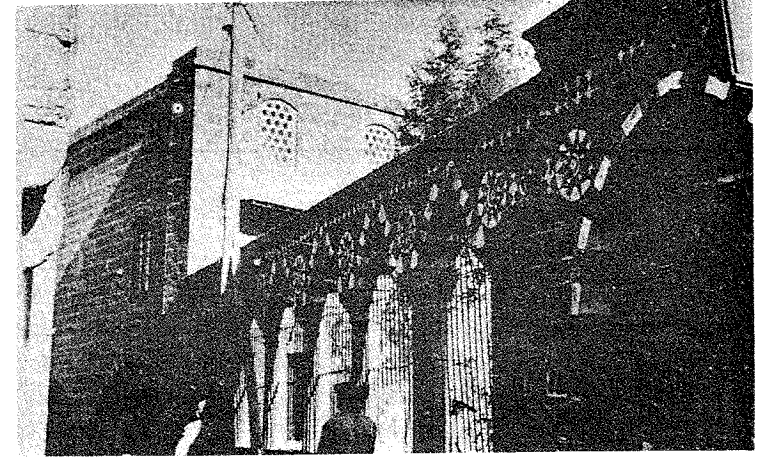
Res. 213 — Küçük Kilisenin Çan Kulesi

(7) Bedri Günkut, a.g.e., sf. 129.

XXI.

XXI.XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDAN KALMA DİĞER TARİHİ ESERLER

RÂGİBİYYE MEDRESESİ : Dedesi Mehmed Sıbgatullah Efendi (1719–1805) (1) Dilâveriyye, babası Müftü Mehmed Mes'ud Efendi, Husrev Paşa medresesinde müderrislik yapan Hacı Râgıb Bey (1786–1848) tarafından yaptırılmıştır. Medresenin inşaatına 1241 (1826) yılında başlanmış ve 1249 (1833) yılında tamamlanarak öğretime açılmıştır (Res. 216) Hacı Râgıb Bey, "Er–

Res. 216 — Râgibiye Medresesi Genel Görünüşü

Râgibiyye" lâfzını tarih düşürdüğü bir Arapça beyti mermere yazdırarak medresenin dış kapısı üzerine koydurmuştur (Res. 217). Medresenin güneyinde yedi, doğusunda iki kemerli eyvan, sekiz hücre ve bir büyük derslane (müzakere odası) ve üstkatında iki kemerli eyvanla bir kütüphane bulunmakta idi. Medresenin geniş avlusunda şadırvan ile havuz vardır. Bir değirmen ile birkaç dükkân da burada okuyan öğrencilerin geçimine katkıda bulunmak üzere vakfedilmiş bulunuyordu. Önceleri Husrev Paşa Medresesinde ders veren Hacı Râgıb Bey, sonraları, büyük konaklarının karşısında yaptırdığı kendi medresesinde müderrislik yapmıştır.

Medresenin kuzeyine bitişik Defterdar Camii ile Dilaver Paşa Köprüsü'nü de onartan bu zattır. Tanınmış bir bilim adamı idi. Kırka yakın eseri vardır (2).

(1) Hayat ve eserleri için bkz. : Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir Ve Sanat Adamları*, c. 1, sf. 267.
(2) Hayat ve eserleri için bkz. : Aynı eser, c. 1, sf. 355 – 359.

Res. 217 — Medresenin Dışkapısı üzerindeki kitâbe

TÜRBELER : Nebi Camii'nin duvarına bitişik, İnönü caddesi üzerinde bir türbe vardır. Türbenin 1718 (h. 1131) de yapıldığı kitâbesinden anlaşıyor. Halkın bir «ziyaret» (= yadır) olarak kabul ettiği bu türbede, 1717–1720 yılları arasında, Diyarbakır'da 2 yıl 6 ay valilik yapan Küprülüzâde Abdullah Paşa'nın karısı Zübeyde ile kızı Leylâ hanımlara ait iki mezar bulunuyor (Res. 218)

«Diyarbakır'daki açık türbelerin ilginç bir örneği olan bu yapı, kare planlıdır. Köşelerdeki dört ayağın aralarının kemerlerle bağlanmasından meydana gelmiştir. Üst kısmı açıktır. Kubbe izlenimi verecek şekilde bir korkuluk yapılmıştır.» (3). Türbenin kuzey cephesinde granit taşların yüzüne güzel bir Osmanlı neshiyle yazılmış bir mersiye vardır. Ayrıca, her iki mezar taşlarında irer manzûm kitâbe mevcuttur. Mersiye ve manzûm kitabeler tanınmış şairlerimizden Hâmî'ye aittir. Bu yazıların dışında türbe genel çizgileriyle yalın bir görünüştedir.

Türbenin kuzey cephesindeki mersiye :

Cihânı tire-dil ü mest ü sergiran etmiş
Driğ keşti-i âlemde yok sükûn ü karar
Felekte mihr ile meh sanma tâc-i bîserdir
Hezâr kelle yemiştir bu şîr-i merdümhar
Reva mıdır bu kesâkeş demâdem olmadadır.
Draht-i ömrüne âmed şûd-i nefes minşâr

(3) Metin Sözen, a.g.e, sf. 189.

Res. 218 — Türbenin İnönü caddesine bakan yönü

Sana bu lücce-i nîle de sabihat-ı nücûm
Zemâne nakş ber-âb olduğun eder iş'ar
Gelüb mekabire eshâb-ı kabr peyderpey
Veli kamusu muhacir yanınca yok ensar
Bu bişezâr-ı fenadan ne denlû kılssa hazer
Kişi gazanfer-i müge duçar olur nâçar
Olaydı zerre kadar fitratında resm-i vefa
Zübeyde hanıma eylerdi çerh nâhemvâr
Vücûd-i pâkine pirâye olsalar ne aceb
Hayâ ü re'fet ü ismet sedâd ü hilm ü vekar
Yegâne duhter-i müfti-i Hanik'in idi ol
İmama-ı ekmel ü efdâl sadeğçe-i esrâr
O Pişvâ-yi sübûl veris-i ulûm-i rûsûl
Elimde şem'-i Hudâ idi kilik-i gevherbâr
Ebû Hanife şivem kâsteni mekremetin
Fuhûl-i nâse Hudâ eylemişti nassıyyezâr
Şua-i fazlı karib ü baide rûşendir
Cibâl-i şahika üzre nühüfte olamı nâr
Zübeyde böyle eb'in bint-i bahusus oldu
Cihanda zevce-i paşayı mekremet kirdâr
Sipîhr-i mâ'delete mâh hac Abdullah

Nizâm-ı mülk-i mileldir vezîr-i âlitebar
 Çırağ-ı adle ziyâ dâde Köprülüzâde
 Şeref bulur ana Dara olursa hâcibdar
 Seni saadet ile eyledi Hüdâ mahdûm
 O hanedane ki olmaz muhasenâtı şûmar
 Cedd-i eb ü ah ü âmmın vezîri mührpezîr
 Ki buldu din ü düvel bunlar ile şan ü şîâr
 Misâli merkez-i âlem siyaset ü adlin
 Olunca daire-i devlet-i cihana medâr
 Mutî'a şeker oldu o hâme-i müşkin
 Aduye âteş-i s ûzan o tiğ-i saikabâr
 Der-i himâyetine dahil olsa pervâne
 Dönerdi tükme-i mercâne comesinde şerâr
 O zîb-i sadr-i keremdir ki etti dâmanın
 Cenâb-ı Hazret-i Hakk melsem-i şifâh-ı kibâr
 Meğer kim olduğunu cerh-i kinever bilmez (4)
 Ki böyle zât-şerîfe reva görür âzâr
 Galat dedim ki olur emselin belâsı eşedd
 Hadis emsel hayr-ül verâ ider izhâr
 Leneblüvenneküm eyler bu nükteye imâ
 K'olur (ki olur) hücumu belâber ü fâcire miyâr
 Bilirdi emsel-i has olduğun Hudâ-yi alim
 Bu ibtilâlâr ile etti andan istihbâr
 Zübeyde hanım ile rişte-bend-i ülfet iken
 Zemâne etti bu akdi küsiste aharkâr
 Zübeyde şem'-i şebesten-i izz-ü rif'at idi
 Zemâne hâke salıp âhir etti şem'-i mezar
 Nice Zübeyde ki fahr-i muhadderat-ı cihan
 Ki âb-ı rûyine eyler kasem dürr-i şehvâr
 Aceb mi sâyesine hasret olsa rûy-i zemîn
 Ki vech-i pâkini hurşid görmemiş zinhâr
 Henüz gonce-i âmalî nâşüküfte iken
 Henüz levha-i ömründe almamışken bâr
 O nahl-ı nevresi hâke beraber etti dirig
 Terahhum etmedi hayfâ zeman-i gaddar
 Neşimen olmuş iken ana sadr-ı taht-ı revân
 Dirig tahta-i tabuta oldu şimdi suvâr
 Girüb sefine-i tabuta eyledi âhir
 Bu tahtapâre ile sahil-i bihişte güzâr

(4) Bilmez mi? anlamında

Sarardı ârız-ı hurşid ah ü hasretten
 Kebûdî câmelere girdi çerh-i kecreftâr
 Misâl-i dîde-i Yakub gümşüde Yûsuf
 Hücûm-i girye ile çeşm-i meh sipid ü nizâr
 Şafak değil görünen nahun-i hilâl ile çerh
 Boyandı kanına hâriş-i ruhsâr
 Zaman el yuđi çün böyle bir içim sudan
 Giyirse çeşme-i hayvan siyahları yeri var
 Dehenden ah çıkar şimdi girdbâd-âsâ
 Oturdu sinelere tûde tûde gird-i gubâr
 Figan olursa gerek haşre dek bu mihnetle
 Olur (figan) dahi fevt edince şümâr
 Bu cangüdaz ü cigersûz edâ yeter HÂMÎ
 Mezâr-ı pâkine nakl-i duayî kıl isâr
 İlâhî muhsinedir kıl ziyâde ihsânı
 İdüb erike-i firdevsde Resûl'üne câr
 Sedcfeş iki dürr-i mağrifet ile pür et
 O nahl-i tâze tehidest ise misâl-i çınar
 Bu leff-ü neşr-i müretteple söyledim tarih
 Ola Zübeyde'ye cennetle hur, menzil ü yâr (h. 1131)

Zübeyde hanımın mezar taşındaki kitâbe :

Zübeyde Hanım o fahr-i muhadderat-ı cihan
 Nişîmen olmuş iken ana hâkân-ı fena
 Dedi berid-i ecel gûş-i canına تنها
 Ki ey sadcfe-i ismette gevher-i yektâ
 Zülâl-i vasline lebteşne selsebil ü rahîk
 Kadd-i reşîkına efkende sidre ü tubâ
 Heman bu müjdeye nakd-i revanin etti revan
 Olunca mazhâr-ı envâ-ı rahmet-i Mevlâ
 Dedim bu halî görüp ben de HÂMÎ'ya tarih
 Zübeyde hanıma yâ Rabb cinan ola me'vâ (h 1131).

Abdullah Paşa'nın kızı Leylâ'nın mezar taşındaki kitâbe :

Haci Abdulah Paşa âsaf-ı âli-neseb
 Adl ile Faruk-ı asretmiş anı rabb-ül felek
 Fevt olub Âmid'te Leylâ nâm ma'sumesi
 Subhdem hasretle kan ağlar felek sanma şafak
 Yaktığı çin nâr-ı hicrân ile kalb-i vâlidîn
 Hem şefî'a hem furûd olmağa oldu mâsadak

Etti çün terk-i kafes HÂMÎ dedim tarihini
Bülbül-i gülzâr-ı cennet eylesin Leylâ'yı Hakk (h. 1131)

Res. 219 — Dinî bayramların birinde türbenin önü (1934)

Köprülüzâde Abdullah Paşa, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin kızı Zübeyde hanımla 1701 tarihinde evlenmişti. Türbenin güneye düşen tarafında, Kur'an-ı Kerim'i usûllerine uygun olarak okumayı öğrenmek isteyenler için bir Darü'l-Kurrâ yaptırmıştı. Darü'l-Kurrâ ile türbe arasındaki alanda, dinî bayramlarda salıncaklar, dolaplar kurulur, davul-zurna eşliğinde mahallî oyunlar oynanırdı (Res. 219). Bu Darü'l-Kurrâdan bugün hiçbir iz kalmamıştır.

Abdullah Paşa, ayrıca, şehrimize güzel bir köşk yaptırmıştı. 1131/1719 tarihinde yapımı tamamlanan bu köşk için Hâmî şu manzûm tarihi yazmıştır :

Saray-ı Âmid'i reşk — âver-i Bâg-i İrem kıldı
Kudûm-ı sa'd-i Abdullâh Paşa Köprülüzâde
Vezîr-ibn-i vezîr Âsaf-nâzîr İskender-i Sâni
Bulunmaz mihr-i âlem-tâb veş akrânı dünyâde
Ulaldı dest-gîr-i bîkesân ahdinde düşmen yok
Meğer kim şebnem ola gonçe-i ra'nâda üftâde
Yapup zâtı için bir kasr-i dil-keş dest-i himmetle
Zer ü zîverle tezîyn eyleyüb itikde âmâde

İderken HÂMÎ'yâ târîh-i sâlin levh-i hâtırda
Yazıldı kasr-i Abdullâh Paşa Köprülüzâde (1131/1719)

Abdullah Paşa, 1132 Rebiyülevvel (1720 Ocak) ayında Erzurum valiliğine atandı. Son görevi İran sınırı seraskerliği idi. Bu görevde iken 1148 (1735—36) tarihinde sınırda yapılan bir çarpışmada şehid oldu.

Akıllı, âdil, mücahid ve bilgin bir zat olduğu, söz konusu edildiği eserlerde belirtilmiştir (5).

SEYYİD HASAN PAŞA

Osmanlı sadrazamlarından, Diyarbakır valisi. 1679 yılında Şarkî (Şebin) Karahisar'a bağlı İskefsir'in Kabalı köyünde doğdu. Yeniçeri ocağına girdi ve 1718'de çorbacı, 1734'te kul kethüdası oldu. 1736'da Cebeciler ağa vekilliğine, 1738'de ikinci defa kul kethüdalığına getirildi. Aynı yıl yeniçeri ağalığına atandı. Adakale'nin fethinde gösterdiği başarıdan dolayı kendisine vezaret rütbesi verildi. 1743'te sadrâzam (başbakan) oldu. İstanbul halkının yiyecek darlığını gidermede gösterdiği ilgisizlik ve ihmal gerekçe gösterilerek 1746'da bu görevden alındı ve Rodos'a sürüldü. 1747'de İçel valiliğine, aynı yıl sınırlarında Diyarbakır valiliğine atandı. H. 1161, m. 1748'de Diyarbakır'da öldü. Diyarbakır Sâlnamelerindeki kayıtlara göre şehrimizdeki valiliği on ay kadar sürmüştür. Kendisinden söz eden kaynaklar, onun halim, selim ve dindar bir kişi olduğunda birleşmektedirler.

Seyyid Hasan Paşa'nın mezarı Dağkapısı'nda Cinobaşı mevkiinde idi. Şairlerimizden Lebîb'in, vefatı için yazdığı 6 beyitlik manzum tarih, güzel bir sülüs yazısıyla mezar taşına kazılmıştı. Lebîb divanından aldığımız bu tarih şudur (6) :

Tehaluk tâbekey tahsil-i mâl ü câh-i hâmiye
Bu merkad sahibinden ibret al ey tâlib-i dünyâ
Ki oldu devletin üç sal sadr-i a'zamı tahyay
Bedeldir girse divanına tabut-i mâtem zirâ
Olub engûşt-i zâtı munfasıl mihr-i hayâtından
Budur nakş-i nigin-i mansıb-ı dünyâ vü mâfihâ
Hulûs üzre tevzu' pişe bir düstûr idi merhûm
İlâhi hasmını mahşerde lûtfunda buyur irzâ
Çü el çekmişti şevk-i izz-i bâkkiyle bu faniden

(5) M. Süreyya, *Süicill-i Osmanî*, c. 3, sf. 376—377; Süleyman Savcı, *Görülen Bir Yanlışın Tashihi Dolayısıyla*, KARACADAĞ dergisi, s. 42, sf. 395—396; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Adamlar*, sf. 101—104.

(6) Suphi, *Tarih*, İstanbul 1198, sf. 127, 132; İzzî, *Tarih-i İzzî*, sf. 65—66; M. Süreyya, aynı eser, c. 1, sf. 152; İA., Hasan Paşa maddesi, yazar : Celf Atasoy, c. 5/1, sf. 323—324; TA., Hasan Paşa, Seyyid, yazar : Orhan Köprülü, c. 19, sf. 22; Şevket Beysanoğlu, aynı eser, sf. 79—80.

Mukır değildi amma irci'i eyledi Mevlâ
Duagûy-i LEBİB imlâ-yı tarih etti bu levhe
Cinâne mansib-i dehri fedâ kıldı Hasan Pâşa (h. 1161)

KİKİ ABDİ PAŞA

Osmanlı vezirlerindendir. Mardin'in Kiki aşiretinden yetişme olduğu için Kiki Abdi Paşa olarak ün salmıştır. Devlet hizmetine kapıcıbaşı olarak girmiş, sonra sırasıyla mîrimîran ve vezir olmuştur. H. 1194 (m. 1780)'te Adana, 1196 (m. 1781)'da Diyarbakır iki yıl sonra Halep ve Rakka, 1199 (m. 1785)'da İkinci kez Diyarbakır, 1200 (m. 1786)'de Sivas ve aynı yılın Zilhicce (Aralık) ayında üçüncü defa olarak Diyarbakır Valiliğinde bulundu. 1201 (m. 1787)'de Mısır valiliğine atandı. 1203 (m. 1788)'te bu görevden azledildi. Mısır'dan Haleb'e geldi ve 1788 yılı Temmuz ayında vefat etti. Cenazesi Diyarbakır'a getirilerek Mardin - Kapı dışındaki mezarlığa gömüldü.

Aynı aileden Hüseyin Abdioğlu'da bulunan ve Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinden çıkarıldığı anlaşılan on sahifelik tereke tesbiti tutanağına göre Kiki Abdi Paşa'nın değeri - bugünkü rayicle - on milyarı bulan bir servete sahip olduğu görülmektedir. 21 Eylül 1790 tarihli bu belgeden, terekenin bu iş için İstanbul'dan gönderilen Dergâh-ı Âli kapıcıbaşı ve Padişahın silâşoru Zühtü İsmail Bey ile Diyarbakır voyvodası dergâh-ı Âli kapıcıbaşılarından Şeyhzâde İbrahim Ağa tarafından kadı huzurunda tesbit edildiği anlaşılmaktadır (7)

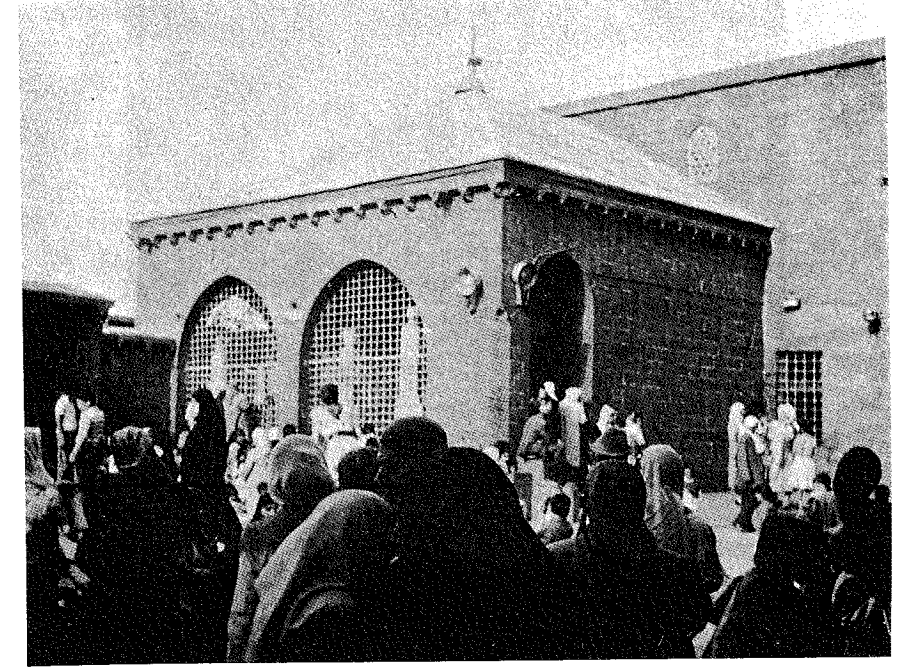
REŞİT MEHMED PAŞA

Osmanlı sadrâzamı (başvekili), Diyarbakır valisi. 1778'de Gürcistan'da doğdu. Sadrâzam Koca Hüseyin Paşa'nın yetiştirmelerindendir. 1808'de padişah II. Mahmud tarafından kendisine mîrmîrân rütbesi ve paşalık unvanı verilerek Menteşe (Muğla) mutasarrıflığına atandı. 1811'de vezir (mareşal) pâyesiyile Konya valisi, 1813'te Tuhala, 1823'te Vidin mutasarrıfı, 1824'te Rûmeli (Sofya) valisi oldu. 28 Ocak 1829'da sadrâzamlığa getirildi ve 18 Şubat 1833 tarihine kadar bu görevde kaldı. Kendisine serdâr-ı ekremlik ve Mısır valiliği verilerek âsî Kavalalı İbrahim Paşa'nın tenkiline gönderildi ise de yenilgiye uğradı. Onu, daha sonra sırasıyla Sivas, Harput ve Diyarbakır valisi olarak görüyoruz.

Diyarbakır valiliği 2 yıl 8 ay sürmüştür 1836 yılı ekim ayında öldü. Mezarı İçkale Camiindeki mezarlıkta, Esat Muhlis Paşa'nın kabrinin yanındadır (Res. 220). Yiğit, çalışkan devlete bağlı ve sadık bir kişi olarak bilinir (8).

(7) M. Süreyya, a.g.e., c.3, sf. 411; T.A., Abdi Paşa (Kiki) maddesi c. 1. sf. 30, Şevket Beysanoğlu, a.g.e., sf. 81

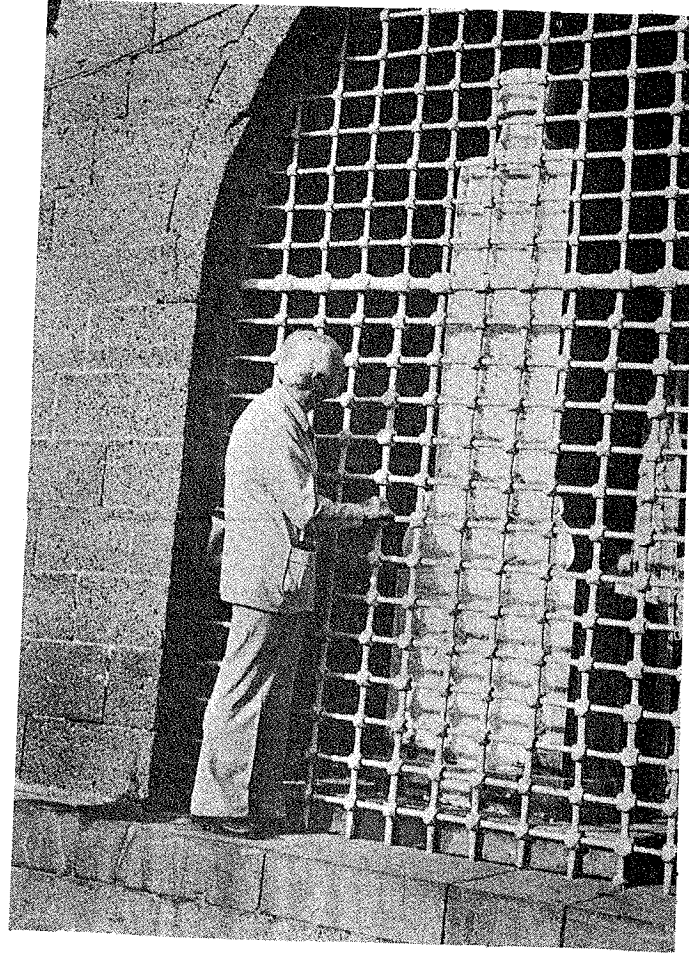
(8) T.A., Reşit Mehmed Paşa maddesi, yazar : Yılmaz Öztuna, c. 27, sf. 294; Basri Konyar, *Diyarbakır*

Res. 220 — Murtaza Paşa Camii bitişiğindeki türbe Cuma akşamları dilekte bulunmak için halkça ziyaret edilir. Türbenin ilk bölümünde görülen mezarlar Esat Muhlis Paşa ile Reşit Mehmet Paşa'ya aittir. Şehrin 639'daki fethinde şehit olan 24 sahabe'nin mezarları, türbenin altındaki bodrum katdadır.

ESAD PAŞA

Mehmed Esad Muhlis Paşa Diyarbakır valisi ve şair Ayaş'lı Şeyh Bünyamin soyundan Ayaş Müftüsü Hasan Efendinin oğludur. 1780 yılında Ayaş'ta doğdu. Öğrenimini tamamladıktan sonra Ayaş voyvodası oldu. Silâhşörlük payesi ve 1806'da Dergâh-ı Âli Kapucubaşlığı rütbesini aldı. Çeşitli memuriyetlerde bulundu. 1848 yılında «Vezirlik» payesi, le Bitlis ve Van vilâyetlerinin de katılmasıyla merkezi Diyarbakır'da olmak üzere kurulan Kürdistan Eyâleti valiliğine atandı. O dönemlerde vezirlere «utufetlu» ve vükelâya «devletlu» yazıldığı halde şahsına hürmeten - yazışmalarda ona da «devletlu» yazılması - buyrulmuştu. Başarılı bir idare adamı, iyi bir şair olduğu kaynaklarda yazılıdır. H. 1267, m. 1851 yılında zatülcenb hastalığından öldü. Mezarı, İçkale'de, Murtaza Paşa Camiinde özel olarak yapılmış maksûrededir. Aynı yerde Sadresbak Mehmet Reşit Paşanın da mezarı vardır (Res. 221)

Res. 221 — Şevket Beysanoğlu, Esat Muhlis Paşa'nın mezar taşındaki kitâbeyi incelerken

Şiirlerinde «Muhlis» takma adını kullanan şairimizin mezar taşına, oğlu Nusret'in yazdığı aşağıdaki manzûm tarih kazılmıştır :

Sahib-i seyf ü kalem, âlim ü şeyh-ul vüzera
İzni Müfti-i Ayaş hazret-i Esad Paşa
Mahlesi «Muhlis» olup şair-i mahir idi kim
Suhan-i gevheri nâyâb idi beyn-eş-suarâ
Emr-i şahane ile vardığı mansıblarda
Neşr-i adl ile ahaliden alır idi dua
Mansıb-ı âhiri hem hita-i Kürdistan olub
Hükm-i kanun ile eyler idi emrin icra

Yetmiş sinni tecavüz idicek Âmid'de
Erci'i emri gelüb eyledi azm-i ukba
Her kesin âlem-i fanîde serencamı budur
Çeşm-i im'an ile bak bir pula değmez dünya
Dîde hûnâbe feşân, sîne pür ateş olarak
Pederin fevtine mersiye ederdim inşâ
Dedi tarihini NUSRET ederek Hakk'a niyaz
Ki ola kasrı cînan merkezi Es'ad Paşa

Esad Muhlis Paşa hakkındaki bu bölümü onunla ilgili bir fıkra ile noktalayalım:

Esat Muhlis Paşa Diyarbakır valisi iken, bir gözü sakat olan ve bundan fena halde üzülen meşhur sadrâzam Kör Yusuf Paşa Diyarbakır'a gelir. Vali, bu fırsat-tan yararlanarak orada sürgün bulunan vezîrlerden birinin affı hakkında sadrâzam nezdinde şefaât diler, Kör Yusuf Paşa bu kişiyi huzuruna getirtir :

— Esat Muhlis Paşa biraderimiz sizin için rica ettiler; ben İstanbul'a gider gitmez zat-ı Şahaneye arz edeceğim. Bu teşebbüsten hayırlı netice çıkacağını ümid ederim. Siz de bundan sonra devlet ve millete sadakatle hizmet ediniz.

Diyarbakır'da sürgün bulunan vezîr, sadrâzamı etekler ve gayet saygılı bir şekilde,

— Aman Efendimiz, der; bu devlet ve millete sadakatle hizmet etmeyenin — Allah esirgesin — gözü kör olur (9)

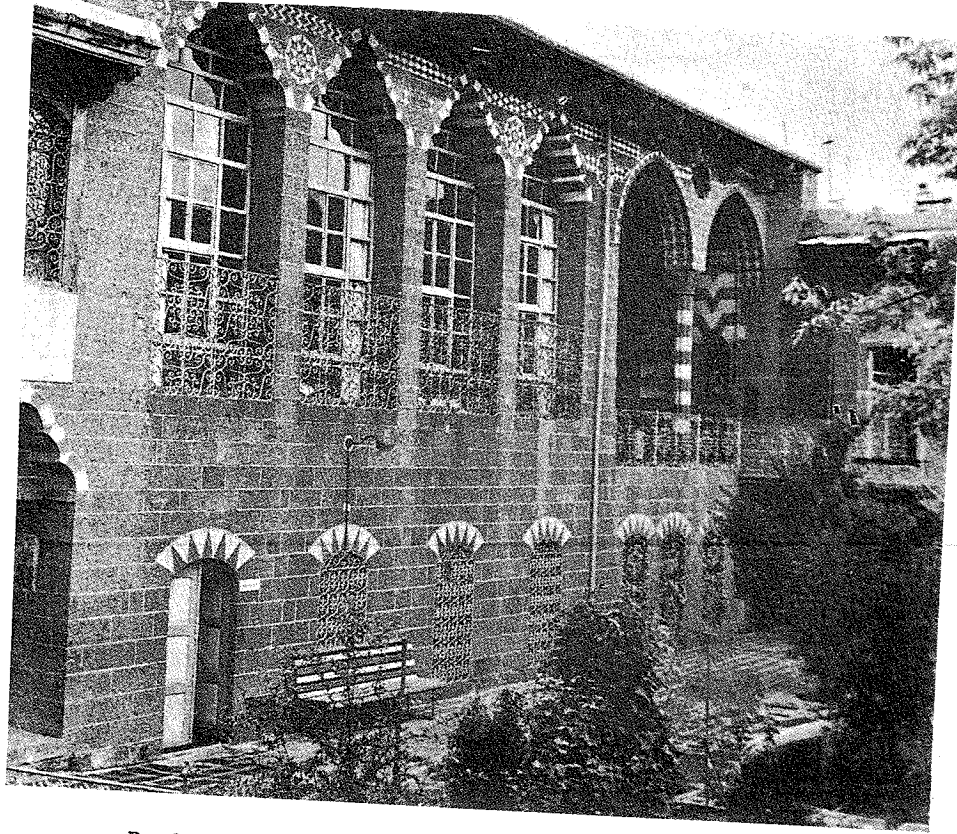
DIYARBAKIR EVLERİ : Enaz beş bin bin yıllık bir geçmişe mâlik olan Diyarbakır'ın evleri de yüzyılların verdiği tecrübe neticesi gelişerek şehrin tarihî hüviyetine ve iklim şartlarına en uygun bir duruma gelmiş ve böylece kendine özgü karakteristik özellikler taşıyan bir mimarî doğmuştur.

Diyarbakır sokakları (surla çevrili eski şehirde) umumiyetle bir araba geçemeyecek derecede dardır. Buna iklim durumu ve sur içerisine sıkışmak mecburiyeti başlıca sebep olarak gösterilebilir.

Sokak tarafından evler kendisini katiyen göstermez, başka bir deyişle dış mimariye önem verilmemiştir. Sokaktan (mahallî tâbirle küçe'den) eve hep aynı örnekte yapılmış mütevazi bir kapıdan girilir. Evin ekseriyetle moloz duvar olan sokak cephesi kapıda bir fon teşkil edecek surette yontma taştan örülmüştür. Kapının üzerinde bekliyen yağmur vs. den korumak için iki taş konsola oturmuş bir saçaklık yapılmıştır. Kapının lentsou basık bir kemerdir. Bu dış kapı

(9) Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-i Âmid*, sf. 12 v.d.; İbnü'l Emin Mahmut Kemal İnal, *Son asır Türk Şairleri*, sf. 972; Ş. Beysanoğlu, aynı eser, sf. 22 — 24.

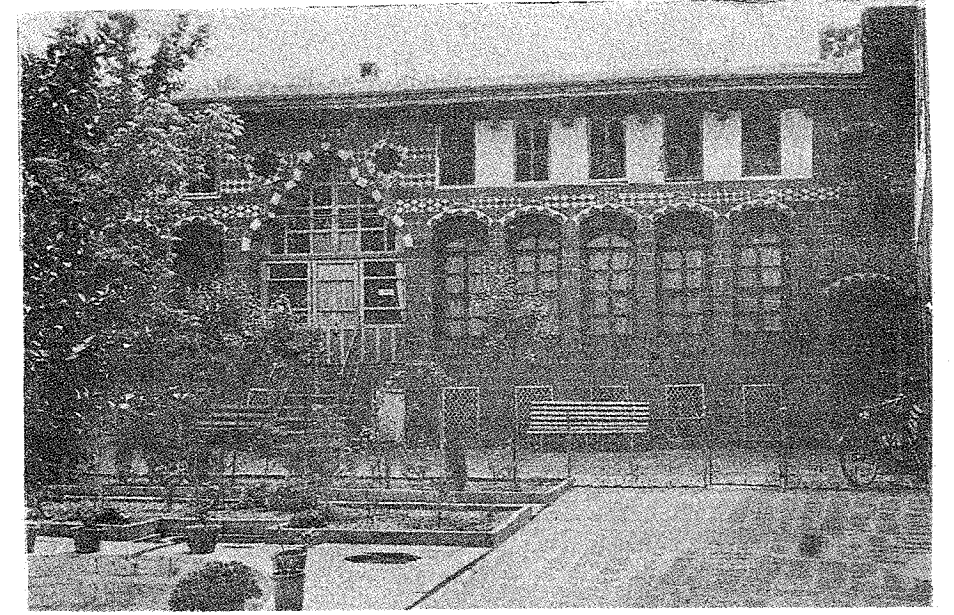

Res. 222 — Tarihî Diyarbakır evlerinden birinin kuzeye bakan yazlık bölümü

umumiyetle küçük bir hole açılır. Bu holden yine ikinci bir kapı ile avlu (havş) ya girilir. Bu avlu dişi taş denen (10) siyah bazalt kesme taşlarla muntazam bir tarzda döşenmiştir. Avlu, evin harimi durumunda olduğundan ne avludan başka bir yer, ne de başka bir yerden avlu gözükmez. «Rengârenk gül ve sair çiçekleri, havuz ve şadırvanları ile Diyarbakır evlerinin avluları hayatîyet doludur. Bu avlularda beyaz renkli derz ve nakışlı koyu renkli bazalt duvarlar bol pencere ve eyvan boşlukları ile hafifler ve zengin, zarif motifli pencere ve gezemek parmaklıkları ile hakikatta sevimsiz ve kasveli bir taş olan bazaltın bu tesiri tamamen kaybolur (11).»

(10) Diyarbakır yapılarında kullanılan siyah bazalt taş iki cinstir. Biri içerisinde hava habbeleri kalarak boşluk bulunan ve mahallî tâbir ile (delikli) veya (dişitaş) denilen bazalttır. Diğeri, bu boşlukları bulunmayan ve (erkektâş) denilen bazalttır. Dişi taşın kullanılma sebebi şudur : yazın sıcak günlerinde güneşin çekilmeye başladığı zamanlarda avluya veya eyvana birkaç teneke su dökülünce bu taşın çukurlarında çabuk tebahur eder ve tebahur dolayısıyla bir serinlik hasıl olur.

(11) Y. Müh. Mimar Doğan Erginbaş, *Diyarbakır Evleri*, İstanbul 1954, sf. 18

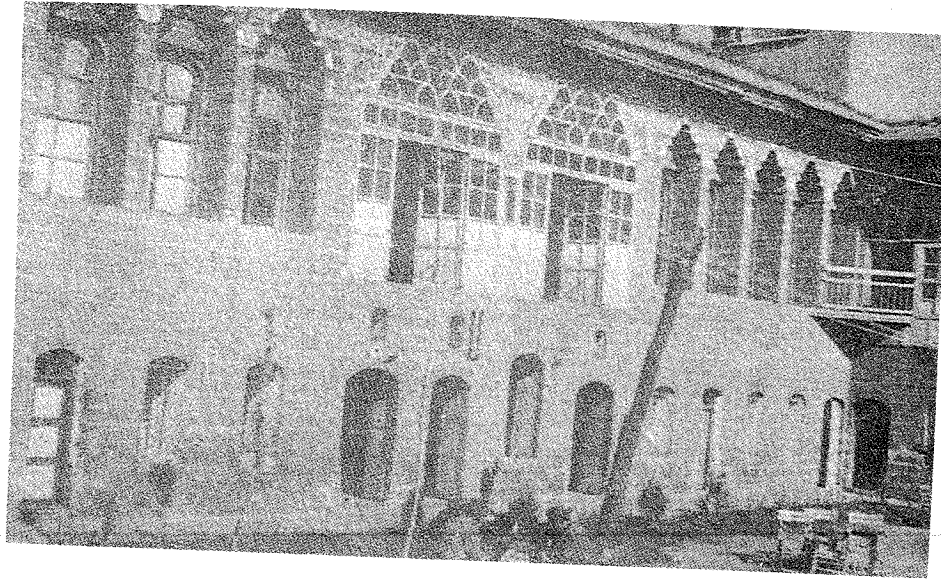

Res. 223 - Diyarbakır evlerinden bir başka örnek

Evlerin odaları bu avlu etrafına dizilmiştir. Odalar genel olarak yüksek tavanlı ve ferahdır. Pencerele bir sedir irtifaından sonra açılır Odalar bol pencerele ve ışıklıdır. Bu pencerelelerin üstünde çok defa tepe pencereleleri (baca) bulunur. Bu pencereleler ekseriyette sabit çerçevele (0,50 X 0,70 eb'adında dikine konulmuş) alçıdan ve güzel bir tezinatla yapılmıştır. Bazılarında çeşitli renkli camlar kullanılmıştır. Bütün kapı ve pencere üstleri muhakkak kemerlidir. Bu kemerlere muhtelif ve güzel şekiller verilmiştir.

Büyük evler harem ve selamlık kısımlarını havidir. Bu iki kısım arasında irtibat ve geçidi temin eden küçük bir kapı vardır. Bu kapı örüldüğü zaman her kısım ayrı bir ev olarak kullanılabilecek durumdadır. Evler çoğunlukla, kiler ve odunluk olarak kullanılan bir bodrum katı üzerine kurulmuş tek katlı binalardır. İki veya üç katlı binalar azdır. Yaz ve kış odaları ayrıdır. Yaz odaları umumiyetle kuzeye bakar, güneş almaz ve kapıları ekseriya eyvan (Ayvan)'a açılır.

Odaların avluya bakan cepheleri yontma taştandır. Pencerelelerin ahşap kısımları, pecere boşluklarına taşa çakılmış çengellerle tutturulmuştur. «Salon ve hollerde döşemeler, ahşap kirişler üzerine 10-15 santim kalınlığında kesme bazalt taşı ile kaplıdır. Odalarda yine ahşap kirişlere oturan tahta kaplamalar üzerine toprak konur ve toprağın üzeri (karasıva) tabir edilen çamur tabakası ile sıvanır. En nihayet döşeme tabakasını teşkil eden mahalli (cas) denilen süzülmemiş kireç, külhan külü, kum, keçi kılı ve kitreden müteşkil tabaka ile

Res. 224 — Diyarbakır'ın bu güzel evi son zamanlarda yıktırılarak yerine beton yığını çirkin bir işanıtı yaptırılmıştır.

muntazım bir şekilde tesviye edilir. Bu cas tabakasına mücellâ bir şekil verilerek âdeta ince ksiloid manzarasını arzeder (12).» Buna horosan derler

Her evde umumiyetle bir eyvan bulunur. Eyvanın üç tarafı kapalı, avluya bakan kuzey yönü tamamen açıktır. Zemin ve iç duvarlar kesme dişi (delikli bazalt taşla) yapılmıştır. Eyvanlar büyüklüğüne göre 1.2.3.4 kemerli olmaktadır. Kemer taşları çok yerde siyah beyaz renklidir. Evin eyvanında veya avluda eyvan önüne rastlayan yerde bir havuz vardır. Havuzlar mahallî ve orjinaldir.

«Tavanlarda 20—30 santim kutrundaki temizlenmiş kavak tomrukları, 40—60 santim ara ile odanın enine göre tavan kirişlemesi şeklinde yerleştirilmiştir. Bu kirişlere yuvarlak maktalı oldukları için (direk) tâbir edilir. Direkler evin derecesine göre işlenmeden bırakıldığı gibi ayrı ayrı renklere de boyanır. Zengin evlerinde bu direkler boya ve oyma ile müzeyyen bir şekilde bezenir (13)» Ender olarak bazı evlerin bodrum katlarında soğukluk (sardap) bulunur. Yazın sıcak günlerinde buradan faydalanılır. Soğukluğun, avluya bakan pencerelerinden birinde «selsal», «sersebil» denen şelâ'e tertibatı vardır. Su üst kanaldan açılan deliklerden üzeri mermer veya renkli çini kaplı mail satıhtan aşağı dökülür ve alt

(12) Rüştü Üçler, *Diyarbakır evlerinin mimari bakımından tetkiki* Bayındırlık Dergisi, Yıl: 1942, sf. 7
(13) Halûk Togay, *Diyarbakır Evleri* Arkitekt Mecmuası, yıl: 1947, sf. 187—188.

kanat deliklerinden yeniden çıkarak havuza akar. Avluya açılan pencereden hava cereyanı ve onun soğuttuğu su odayı serinletir.

Mutfak harem kısmındadır. Tek kemerli bir eyvan şeklindedir. Mutfak bacaları toprak dam üzerinde ahşap çatıklı çamur sıvalıdır. Helâlar, eve girildiği zaman bulunan küçük holde o civarda müstakil olarak yapılmıştır.

Bazı evlerin «koltuk» denen ve umumiyetle tepe pencereleriyle aydınlanan ikinci derecede odaları ve ikinci katlarda «çardak» veya «şahneşin» ismi verilen odaları vardır. «Örtme» tâbir edilen sokak üzerindeki odalar da tipiktir.

Dam örtüsü 30—50 santim irtifada toprak konmak suretiyle temin edilmiştir. Yağmur sularının nüfuzundan kurtulmak için bu sıkıştırılmış toprak üzeri her yıl veya iki yılda bir toprak ve saman karıştırılarak yapılan ve «püşrük» adı verilen çamurla sıvanır. Bu toprak damlar hararet için de bir tecrid vazifesi görmektedir. Binanın yüzü taş konsolcuklara oturmuş düz bir taş veya yarım daire kesitli kiremitler üzerine yine toprak konmak ve sıvanmak suretiyle yapılan saçaklarla (siviklerle) yağışlardan korunmuştur. Bina duvarlarından 30—50 santim taşkın olarak yapılan bu saçaklarda toprak örtü çıkıntı kısımlarında 45 derece ile kesilerek taş veya kiremit plakanın ucunda sifıra düşer. Her yağmur yağışını müteakip bu sivik denen saçaklar tokaçlanır ve dam kısmı da loğlanır. Kar yağdığında da damların tahta küreklerle karı temizledikten sonra aynı şey yapılır. Bunu yapanlara «Loğcu» denir.

ONARILAN BAZI TARİHÎ ESERLER : 1710—1713 tarihleri arasında Diyarbakır valiliğinde bulunan Maktulzâde Ali Paşa tarafından bir bölümü yanan Ulu Cami'nin onartıldığından, mihrab ve minberinin yeniden yaptırıldığından ve valinin kethüdası Hüseyin Ağa'nın da mahfil kısmını esaslı bir onarımdan geçirdiğinden daha önce söz etmiştik (Bkz., c. 1, sf. 289—290).

Vali Sadullah Paşa'nın 1837 tarihinde Ulu Cami'nin doğuya açılan kapısının sol yanında bir muvakkithane yaptırdığını da biliyoruz (Bkz., c. 1, sf. 291).

1815'te bir yıl Diyarbakır valiliğinde bulunan Süleyman Paşa bu süre içinde surların zedelenen yerlerini onartmış; 1867'de vali olarak şehrimize gelen ve yedi ay bu görevde kalan İbrahim Derviş Paşa döneminde de Dağ ve Mardin kapıları esaslı bir onarımdan geçirilmiştir. Vali Ahmed Tefvik Paşa 1875 tarihinde İçkale Camii ile Hamravat Suyu kemerlerini (kantaraları) tamir ettirmiştir.

XVIII. VE XIX. YÜZYILLARDA DİYARBAKIR'DA BİLİM, KÜLTÜR SANAT VE TİCARET HAYATINA TOPLU BİR BAKIŞ

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda da Diyarbakır'dan birçok bilim, fikir ve sanat adamı yetişmiştir. Bunlar arasında XVIII. yüzyılda yetişmiş Âmidî, Sıbgatullah, Ebûbekir, Kurşunluzâde Mustafa gibi bilim adamlarıyla Vâlî, Hâmî, Ahmed Mürşidî, Lebîb gibi şairler şöhreti en yaygın olan kimselerdir. Şair Hâmî için Urfalı Nâbî'nin söylediği şu parça şairimizin değerini belirlemede yeterli bir ölçüdür sanırım :

*Nâbî'ya Âmid'e şâyândır ezelden denmek
Tuhfe-i nâdire-zây-i çemenistân-ı kadîm
Tâze Hâmî'si zûhûr eylediğin gûş itdik
Eylenmiş hüsn-i himâyette harâbın termîm
Böyle Hâmî'sini Âmid ne aceb şimdiye dek
Çalmadı gayri bilâd üstüne kûs-i takdîm
Ben dahi gam mi çekerdim nazar-ı a'dâdan
Bâzûy-i vaslde tâ'vîzim olaydı Hâmî'm*

XIX. yüzyılda yetişen Sırrî ve iffet hanımlar, divan edebiyatının sayısı pek sınırlı kadın şairlerinden ikisidir. Celâl Paşa, Azmî, Râşid, Osman Nuri Paşa, Hacı Râgıb, Şaban Kâmî, Said Paşa gibi bilim ve sanat adamları, bu dönemin ünlü sîmalarıdır. Yine bu dönemde Diyarbakır'dan yetişen saz şairlerinin sayısı 26'dır. Bunlardan beşi, yalnızca Tükçe söyleyen Ermeni aşuğlarından (1).

XVIII. yüzyılın ilk yarısına kadar gelişmesini sürdüren ticaret hayatı, önce duraklamış ve XIX yüzyıl başlarından itibaren gegerilemeye başlamış, yüzyılın sonlarında ise tam bir çöküntüye uğramıştır. Salgın hastalıklar, 1819 olayı gibi ayaklanmalar sebebiyle vukua gelen göçler, Ermeni komitecilerinin çıkardıkları kargaşalıklar, yangınlar bu çöküntüyü daha da hızlandırmıştır. Dokumacılık, kuyumculuk, bakırcılık gibi el sanatları gerilemiş ve bu durum XX. yüzyılın ortalarına dek sürmüştür. Bu dönemde şehrimizi gören yabancı gezginlerin eserlerinde de bu gerçek ortaya konulmaktadır. Meselâ, 1817 yılında şehrimize gelen William Heude, *Voyage de La Cote de Malabar a Constantinople* (Paris 1820) adlı eserinde "Bu kente ilişkin, şimdiye dek bilinmeyen az ayrıntı elde ettim. Bütün gece ve ertesi günün sabahı, bana rehberlik etmeyi öneren bir Ermeni ile kenti dolaştım ve İstanbul da içinde olmak üzere tüm Müslüman kentlerinden daha iyi inşa edil-

(1) Bu konuda bkz. : Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Saz Şairleri*, Ziya Gökalp dergisi, s. 56—58, sf. 18—23, 46—50, 49—54.

miş olduğunu gördüm. Sokaklar genellikle düzgün taşlarla döşeli, oldukça temiz ve diğer kentlerinkinden daha geniş. Çarşılar büyük ve iyi donatılmış; siyah mermerden yapılmış hamamlar gösterişli olduğu kadar da kullanışlı" dediği halde, ondan otuz yıl sonra 1847'de gelen Xavier Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse* (Paris 1855) adlı kitabında şunları yazar :

"Çarşılarda yaptığım bir gezinti, bir yabancıнын merakını tatmin edecek hiç bir şey sunmayarak beni düş kırıklığına uğrattı. Burada ne bir değerli kumaş, ne de dikkate değer yerel yapım ürünü bulunuyor; bir Ermeni bileziği alma arzusuna bile ulaşamadım..... Üzerleri yarıya kadar tahta kaplı olan bu çarşılar çok pis ve derme çatma barakalardan ibaret. Bununla birlikte, burada, iki buşuk metrelik parşaları 50 kuruşa satılan, Bursa ipeklikleri türünde ipek kumaşlar dokunuyor; ancak, Bursa'daki gibi altını ipekle kaynaştırma ve o güzelim desenli ve renkli kumaşları dokuma sanatı burada bilinmiyor.

Birkaç yıl öncesine kadar, Bağdad yoluyla Diyarbakır'a, gerekli tüm mallar geliyordu; bunlar arasında yıllık toplam 2—3 bin develik kervanlarla gelen Hint çiviti, tömbekisi ve kahvesi, Basra'dan gelme manda derisi bulunmakta idi.

Ancak ticaretin Halep yoluyla yapılmasından bu yana bu ticarî etkinlik oldukça yavaşlamıştır; bugün Diyarbakır'a yılda en fazla 300 develik bir kervan gelmektedir. Kervanların 15 günde katettikleri Diyarbakır—Halep arası 70 saat sürüyor. Bir batman yükün Diyarbakır'dan Halep'e taşınması mevsimine ve malın miktarına göre 90 para ile 4 kuruş arasında değişiyor. Diyarbakır paşalığının ürünleri ihracat bakımından ceviz ve ham ipek üzerinde yoğunlaşıyor. Yılda bin kantar ceviz üretiliyor. İpek de batmanı 800 kuruştan, 300 batman olarak hesaplanabilir. Diyarbakır komşu illere yılda 300 bin kuruşluk ipek kumaş ve pamuklu kumaş yollamakta. Tüm Avrupa malları Halep yoluyla geliyor: Eskiden Bağdad kahvesinin batmanı 70 kuruştı; bugün ise 50 kuruşa Halep'ten gelen Amerikan kahvesi rekabeti imkânsız kılıyor." (2).

(2) YA. *Diyarbakır* maddesi, c. 3, sf. 2251—2252.

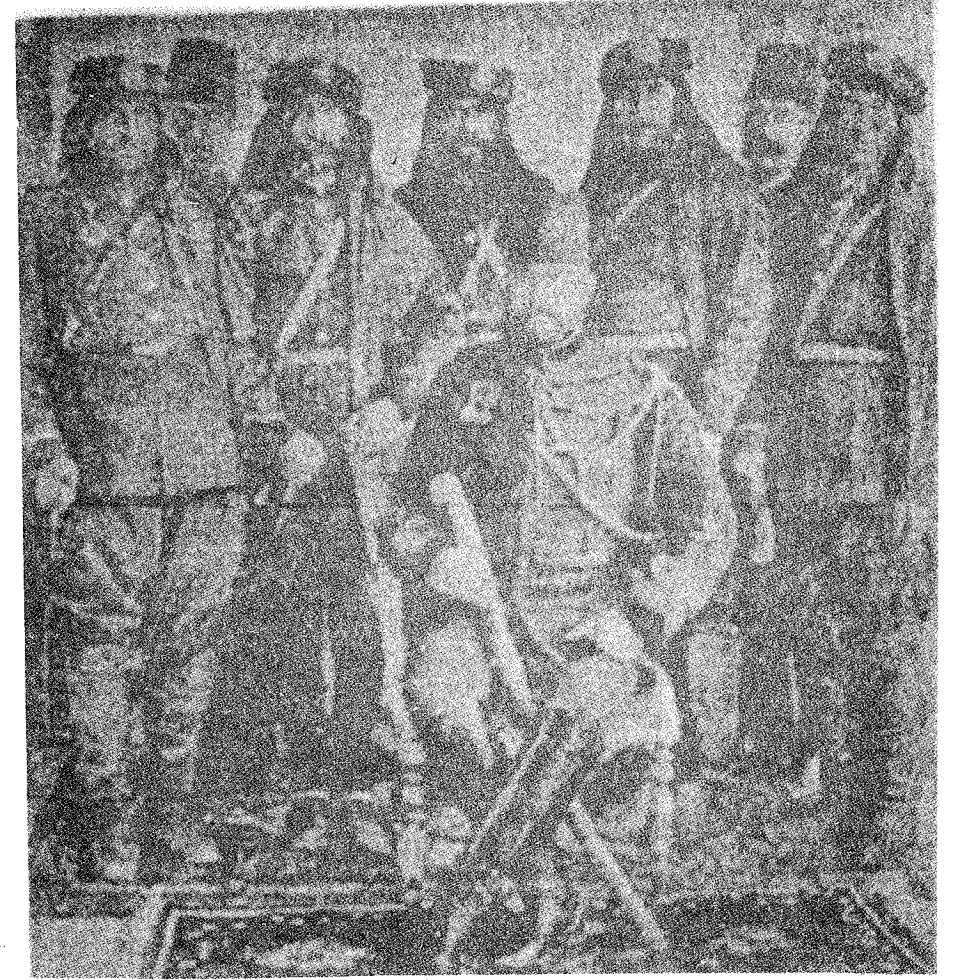
MİLLİ İBRAHİM PAŞAYA KARŞI İKİ AYAKLANMA

Sultan Abdülhamid, "merkezi otoriteyi tesis etmek, Doğu Anadolu'da devletin etkin olabileceği yeni bir sosyo-politik denge kurmak; aşiretlerden askerî güç olarak faydalanmak" ve "Doğu Anadolu'da başlayan Ermeni faaliyetlerini önlemek, dış devletlerin tahrikine karşı Doğu Anadolu'yu elde tutmak" gibi bazı sebeplerle 1890 tarihinde, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun altı ilinde *Hamidiye Hafif Süvari Alayları* kurdurmuştu (1). Bu alayların 11 tanesi Diyarbakır bölgesinde bulunuyordu. Bunlardan da beş tanesi Milli aşireti reisi İbrahim ile oğullarının komutasında idi. Her alay 1200 süvariden oluşuyordu. Başlarında tek bir harf okuma bilmeyen bir kaymakam (yarbay) dikilmişti. Bu kişi o aşiretin eski ağası idi. Her alayda yine ağanın akrabalarından iki binbaşı ve aşiretin ileri gelenlerinden sekiz teğmen vardı. Alayın bütün atları aşiret fertlerinin öz malıydı. Bu atlara o alayın damgası vurulurdu. Alay, paşa ve diğer subaylarına Padişah hazinesinden dolgun maaşlar verilirdi. Bu aşiret paşa ve kaymakamları 1893 yılında Erzincan'da Müşir Mehmed Zeki Paşa'nın yanında toplanarak (Res. 225) İstanbul'da Sultan Hamid'in huzuruna çıktıklarında, Padişah bunların rütbelerini takmış, kılıçlar, paralar, armağan etmişti (2). Bu sırada Milli İbrahim "Emîrül-ümerâ" payeli ve "kaymakam" rütbeli idi. Zamanla kendisini Saraya ve Mâbeyne çok sevdirmiş, 2 Aralık 1902 tarihinde kendisine "mirliva" rütbesiyle "paşalık" verilmiştir.

İlk kuruluşta 36 alay olan Hamidiye Hafif Süvari alaylarının R.1311 (1895) tarihli *Salnâme-i Askerî*'ye göre 1895'te 56'ya ve 2. Meşrutiyeti ilân ettiğimiz 1908'de 65'e yükseldiğini görüyoruz. R. 1316 (1900) tarihli *Diyarbakır Vilâyeti Salnâmesi*'ne nazaran Diyarbakır bölgesindeki 9 Hamidiye Hafif Süvari Alayının yerleri ve aşiretleri şöyle idi : 41. Alay, Viranşehir'de Milli aşiretinden ve Miralay (albay) İbrahim Bey idaresinde; 42. alay, yine orada Milli aşiretinden ve İbrahim Bey oğlu Kaymakam Abdülhamid (Humûd) idaresinde; 43. Alay, aynı yerde ve İbrahim Bey oğlu Kaymakam Mahmud idaresinde; 44. Alay, Siverek'in Karakeçi bucağında Karakeçi aşiretinden Kaymakam Halil Bey idaresinde; 45. Alay, Re'sûlayn ile Mardin arasındaki "Kiki/kikân" aşiretinden ve Kaymakam Reşit Bey idaresinde; 46. Alay, Siverek'in Bucak aşiretinden ve Binbaşı Yusuf Ağa idaresinde; 48. Alay, Cizre'de Miran aşiretinden ve Kaymakam Mustafa Paşa

(1) Prof. Dr. Bayram Kodaman, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları*, Tarih Dergisi, s. XXXII, Mart 1979, sf. 427-480; Aynı yazar, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983, sf. 30 v.d.; aynı yazar, *Sultan Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987, sf. 29 v.d. Dr. Selçuk Günay, *Hamidiye Alayları*, Tercüman, 9 Ocak 1985.

(2) M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri Ve Vano Tarihi*, Ankara 1961, sf. 96.

Res. 225 — Hamidiye Hafif Süvari Alayları Reislerinden Bir kısmını Erzincan'da Müşir Mehmet Zeki Paşa ile

idaresinde; 49. Alay, aynı yerde Miran aşiretinden Mustafa Paşa oğlu Abdülkerim Bey idaresinde.

1908 baharında çıkan Sultan Hamid devrinin son *Salnâme-i Askerî*'sinden (sf. 552-554), Milli aşiretine bağlı oymaklardan yukarıda anılan 41., 42., 43., alaylardan başka 63. ve 64. alayların da kurulmuş olduğu ve başlarına İbrahim Paşa'nın Halil ve Temür adlı oğullarının kaymakam rütbesiyle getirildiği görülüyor.

Bu alaylar başlangıçta oldukça faydalı hizmetlerde bulundular. Bölgede huzur ve güvenin sağlanmasında zabıta kuvvetlerine büyük çapta yardımcı oldular. Fakat sonradan işi azıttılar. Doğudaki diğer aşiretleri, şehir ve kasabaları, kervanları

Res. 226 – Milli Aşireti ileri gelenlerinden bir grup reisleriyle birlikte.

soymaya başladılar. Yollar kestiler, halkın malına ve canına kıydılar. Milli Aşireti reislerinin Diyarbakırlılara karşı büyük bir düşmanlığı vardı. Buna sebep, Milli Aşireti reislerinden Temür Paşa'nın (ki bu kişi, İbrahim Paşa'nın dedesi idi) devlete isyanının o tarihlerde Diyarbakır voyvodası bulunan Diyarbakırlı İbrahim Hafid Paşa tarafından 1794'te şiddetle bastırılması ve Temür Paşa'nın hazinesine el koyması idi (Bkz. sf. 687 v.d.). Şimdi öc alma sırası onlara gelmişti. İbrahim Paşa'nın buyruğuyla, bunlar, Diyarbakır şehri önlerine kadar saldırıyor, köyleri talan ve yağma ediyorlardı. Sarayın İbrahim Paşa'yı tutması, Mâbeynce korunması sebebiyle devlet kuvvetleri olaylara seyirci kalıyor, yapılan şikâyetler hiçbir sonuç vermiyordu. Üstelik şikâyet edenler, aşiret kuvvetlerince çeşitli hakaret ve işkencelere maruz kalıyorlardı. Çünkü Hamidiye alayları, merkezi Erzincan'da bulunan 4. Orduya bağlıydı ve ordu komutanı Müşir (Mareşal) Zeki Paşa'nın onayı alınmadan bunlar hakkında hiçbir işlem ve soruşturma yapılamazdı (3). O döneme ait bazı anılarda belirtildiğine göre, Milli İbrahim Paşa'ya bağlı alaylar, hristiyan köyleriyle Cemilpaşalar'a ve Pirinççizâde Ârif Efendi'ye ait köylere ve mallara dokunmazlardı (4). Bu tarihlerde Diyarbakır valisi Nâzım Paşa idi (5). İbrahim

(3) "Zeki Paşa'nın izni ve haberi olmadan aşiretlere kimse bir şey yapamıyordu. Bunun çeşitli yönlerden büyük sonuçları oldu. Evvela mülki mahallî otorite ile askeri otoriteler arasında anlaşmazlık çıktı. Hamidiye alaylarına mensup aşiretler, Zeki Paşa'dan güç alarak, mahallî hükümet memurlarını hiç dinlememeğe başladılar. Mahallî otoriteler, herhangi bir olaydan dolayı, bir aşiret subayını sorguya bile çekemiyorlardı. Bu hal, valilerle Zeki Paşa'nın arasının açılmasına sebep oldu. Paşa'nın damat oluşu nedeniyle Saray'a ve Padişah'a yakınlığı, Doğu Anadolu'daki valilerin aleyhine bir durum yarattı ve aşiretler indinde, valilerin otoritesi olmadığı hissi doğdu." (Prof. Dr. Bayram Kodaman, *Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, sf. 49 v.d.)

(4) M. Âkif Tütenk, *Hamidiye Alaylarından Milli İbrahim Paşa*, KARA-ÂMİD, s. 2-4, sf. 320; Beysanzâde Molla Ahmed, *Mir'at-ı Hayatım*, yzm. vr. 36a.

(5) Nâzım Mehmed Paşa (1840-1926). Kayseri mutasarrıflığından Diyarbakır valiliğine geldi. 1903-1905 tarihlerinde iki yıl kadar bu görevde kaldı. Birinci Telgrafhane Olayı bunun zamanında olmuştur. Ziya Gökalp, *Şakî İbrahim Destanı* kitabında şöyle der:

Res. 227 – Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa maiyetindeki diğer reislerle

Paşa veya karısı Hansâ, şehre geldiğinde Hacı Niyazi (Çıkınış) Bey'in evinde misafir kalır, haraca bağlanan kimselerden paraları tahsil eder, aleyhlerine konuştuklarını tesbit ettikleri kimseleri de adamları vasıtasıyla bu eve getirir, çeşitli işkencelere tabi tutar; evin ahırına hapsederdi. Bir keresinde İbrahim Paşa'nın adamları, "gün ortasında, hükümet konağının karşısında ve valinin gözü önünde, Dicle'nin doğu yakasında bulunan Kırabil'daki İslâmlara ait koyun sürülerini kendi malları imiş gibi alıp götürmüşlerdir" (6). Yapılan haksızlıklar artık çekilemez olmuş, bıçak kemiğe dayanmıştı. Ziya Gökalp Bey ve arkadaşları bu duruma daha fazla seyirci kalamazlardı. Şehrin ileri gelenleriyle, halkla temasa geçtiler. Konuşmalarıyla halkı coşturarak 1905 yılı Temmuzunda telgrafhaneyi işgal ettirdiler. Doğrudan doğruya Sultan Abdülhamid ile temas kurup durumu anlattılar. İbrahim Paşa ve adamlarının askerlikten atılarak sürülmelerini ve Mâbeyndeki Başkâtip Tahsin ile Ordu Müşiri Zeki'den, İbrahim Paşayı korudukları için

*Aldatarak vali Nâzım Paşa'yı
Bir yıl gelip sardı bütün ovayı
Garb'ı Şark'ı düşü talan etmeğe*

*Diyarbakir ahalisi coştular
Küçük, büyük telgraf'a koştular
Başladılar feryad, figan etmeğe*

(6) M. Âkif Tütenk, aynı yazı, sf. 319.

Res. 228 — Milli İbrahim Paşa'nın Alayına Diyarbakır'da Sancak verme töreni

şikâyetçi olduklarını bildirdirler. Bu olay bir "selâm-ı şâhâne" ile bir de " soruşturma kurulunun gönderileceği" sözünün verilmesiyle kapandı.

Boyacı lakabıyla anılan Ferik (Tümgeneral) Ziya Paşa başkanlığında gönderilen soruşturma kurulu yararlı ve etkin bir iş göremedi. Yalnız, bu arada, İbrahim Paşa'ya Hicaz Demiryolu'nu koruma görevi verildi. O da vekâleti oğlu Abdülhamid'e bırakarak Şam'a gitti. Bölge halkı iki yıl huzura kavuşmuş oldu. Fakat, 1907'de Hamidiye Alayları yeniden işi azıttılar. Eskisi gibi yağma ve soyguna başladılar. Bu yüzden ticaret felce uğramıştı. Ziya Bey yine ortaya atıldı. Şehrin ileri gelenlerini uyarmaya, bu konuda toplantılar düzenleyip hep birlikte bunun çarelerini görüşmeye koyuldu. Nakibü'l-Eşraf Hacı Mes'ud Bey'in (7) evinde yapılan toplantıda, şehrin bütün ileri gelenleri bulundu. Sonunda, telgrafhanenin yeniden işgali ve olumlu bir sonuç alınuncaya kadar direnilmesi, bu konu da valinin de desteğinin sağlanması için girişimde bulunulması kararlaştırıldı. O tarihte vali, Hasan Fehmi (8) isminde bir zattı. O da halktan yanaydı. Hastalığını ileri sürerek

(7) Hacı Mes'ut Bey, I. Meşrutiyette milletvekili seçilmiş, sonra Medine kadısı olmuştur. 1890 yılından beri "mahrac" pâyesini taşıyan Hacı Mes'ud Bey, bu yıllarda Nakibü'l-Eşraf vekilisi olarak Diyarbakır'da bulunuyordu (*Diyarbakır Vilâyeti Sahnâmesi*, 1905, sf. 67). 1908'de Medine'ye dönmüş ve 1910'da orada vefat etmiştir.

(8) Hasan Fehmi Bey, R. 1322—1323 (m. 1906—1907) yıllarında 17 ay Diyarbakır valiliği görevinde bulunmuştur. Hasan Fehmi Bey, Mehmed Ziya (Gökalp)'yı çok beğenirdi. Onu, Vilâyet zabıt kâtipliğine alarak bütün üst makamlara yazılacak yazıların taslaklarını ona hazırlatırdı. Ahlâkına ve

vekâletini Müftü Diyarbakırlı Suphi Efendi'ye (9) verdi. Alay Komutanı Albay Seyyid Beye de tarafsız kalmasını rica etti. Telgrafhane 14 Kasım 1907 (1 Teşriniev-vel 1323) günü yeniden işgal edildi. Onbir gün ve gece işgal altında kalan telgrafhanede bütün haberleşme durdu. İbrahim Paşa ve adamlarının tenkili için birçok telgraf çekildi. Sarayın bütün ısrarına rağmen halk dağılmadı. Ozamanlar, İngiltere'nin aldığı müsaade ile, Diyarbakır'dan geçen ve Fransızca haberleşmeyi başaran memurların sürekli olarak bulunduğu Diyarbakır telgrafhanesi, bütün Hindistan, Çin ve Avusturalya gibi ülkelerle Avrupa'nın muhaberesini sağlıyordu. Halkın onbir gün ve gece bütün haberleşmeyi kesmesi Bâbü'lî'yi telaşlandırdı. Nihayet, İbrahim Paşa'nın Haleb'e gönderileceği, gerekli soruşturmanın yaptırılarak suçluların cezalandırılacağı, gaspedilen malların geri verileceği hakkında ferman çıkınca halk dağıldı.

Talat Paşa adında birinin başkanlığında bir soruşturma kurulu gönderildi. İbrahim Paşa'nın Haleb'e sürülmesine irade çıktı. Soruşturma kurulu olayı yöneten kişilerin de cezalandırılması gereği üzerinde durunca, Padişah, hem bunların, hem de İbrahim Paşa'nın affı cihetine gitti. Bir süre sonra II. Meşrutiyet ilân edildi. Ziya Bey'in başında bulunduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti Diyarbakır Merkezi'nin harekete geçmesi üzerine İbrahim Paşa'nın tenkili cihetine gidildi. Ziya Gökalp'ın ilk baskısı 1908 yılında yapılan *Şakî İbrahim Destanı* kitabında bu olay anlatılmaktadır.

Daha sonraları Ziya Bey, Dr. Abdullah Cevdet'e, bu ihtilâli hazırlarken Gustave Le Bon'un *La Psychologie des Foules* (Yığınlar Psikolojisi) adlı kitabından etkilendiğini söyleyecektir (10).

MİLLÎ İBRAHİM PAŞA'NIN SONU

İbrahim Paşa, bu olay sebebiyle Şam'da bulunuyordu. Bu sırada 2. Meşrutiyet ilân edildi. Ziya Bey'in başında bulunduğu Diyarbakır İttihad Ve Terakki Cemiyeti mensupları ve halk tarafından yeni hükûmete durumu arz eden ve İbrahim Paşa'ya da birçok tehdit telgrafları çekilmeye başlandı. Paşa bundan çok ürkerek maiyetindeki 900 kadar süvarileriyle Şam'ın Gökmejdânı'ndan hareketle Viranşehir'e gelmek üzere yola çıktı. Yolda, beni Halid aşiretinin Şam'a yük götüren develerini gasp ederek bütün ağırlığını bu develere yükledi. Şam'da

kalemine hayran olduğu bu gence "Ziya" yerine "Ziyaeddin" demekte olduğundan, genç kâtip de, bu bilgin ve edip zata hürmetle, *Diyarbakır* gazetesinde çıkan yazılarına bu yıllarda "Ziyaeddin" imzasını koyardı.

Fehmi Bey bu sırada, İstanbul'da çıkan bir yangında evinin yanıp kül olduğunu ve eşi ile çocuklarının da öldüklerini duymuş, bu büyük üzüntüye dayanamayarak yatağa düşmüştü. Olaydan kısa bir süre sonra İstanbul'a giderken Urfa'da ebediyete göçmüş ve orada toprağa verilmiştir.

(9) "Edirne Pâyesi" Müftü Suphi Efendi şair ve bilgin bir zattı. 1912 yılında vefat etmiştir.

(10) Dr. Abdullah Cevdet, *Ziya Gökalp*, Vatan, 26 Ekim 1924.

bulunan Müşir Abdulah Paşa, bu olay karşısında harekete geçmedi, seyirci kaldı. Sultan Abdülhamid'in henüz padişah bulunması, Padişahın İbrahim Paşa'ya olan tutumunu bilmesi, onu böyle bir davranışa yöneltmişti.

Bu arada tenkili hakkında emir gelen İbrahim Paşa, Meniç yoluyla Fırat'ın Fatsa mevkiine geldi. Kiskân aşiret reisi Basravî'nin rehberliğiyle Fırat'ı geçti. Bu geçiş sırasında bazı süvarileri atlarıyla beraber boğuldular. Paşa, Urfa ile Viranşehir arasındaki Sometre harabesine gelerek burayı bir süre için karargah itihaz etti. Oğlu Abdülhamid de üç yüz atıyla burada babasına katıldı. Bu sırada Deli Hurşit nâmiyle bilinen bir nizamiye binbaşısı, bir tabur piyade ile Mardin'den ve eski Millî Savunma Bakanlarından Kâzım Paşa'nın babası olup Siverek'teki 42. Hamidiye alayında görevli bulunan İsmail Bey de dört yüz mevcutlu bir süvari birliğiyle Siverek'ten gelerek Viranşehir'deki kışlaya yerleştiler. İbrahim Paşa, bu askerî kuvvetten haberdar oldu. Kendisi de Viranşehir'e geldi. Taraflar arasında vuku bulan ve üç gün süren çarpışmada Millîlerden 150, nizami askerden 18 kişi öldü. Şehid olan askerleri Hurşid Bey Tekke Camii mezarlığına gömdürdü.

Öte yandan Diyarbakır'dan gönüllülerden oluşan iki bin kişilik bir kuvvet ile Ferik Emin Paşa (11) komutasındaki nizami bir kuvvet de Viranşehir'e doğru harekete geçti. Bu durum karşısında İbrahim Paşa, Kûran aşireti reisi Hacı Ömer Ağa'yı komutanların yanına gönderdi. Bu sırada, Mirliya Hamdi Paşa bir cebel topu ve beş yüz piyade kuvvetiyle Maraş'tan, Kaymakam Bidhan (?) Bey dört yüz süvari ile Halep'ten, Kırım Hanlarına mensup kaymakam Şahingiray Bey iki yüz süvari ile Urfa'dan ; Süvari redif taburu Komutanı Hacı İzzet Bey Siverek'ten ve Karakeçili aşireti reisi kaymakam Halil Bey'in oğlu Dirî Bey (12) bütün aşiretiyle ve Siverek'in bütün ileri gelenleri gönüllü birlikleriyle olay yerine gelmeye başladılar. Bu durum karşısında, arabulucu olarak gönderilen Hacı Ömer Ağa da iki yüz çadırıyla — İbrahim Paşa'nın arzusu hilafına — askere iltica ve sığınmak zorunda kaldı. Bu durum Millîlerin kuvve-i manevîyesini sarstı, morallarını bozdu. Milliye bağlı bazı aşiretler de ondan ayrıldılar. İbrahim Paşa, çarpışmanın bir yarar sağlamayacağını anlıyarak Viranşehir'den çıkıp aşiret sancaktarı Hüseyin Kanco'nun (13) bölgesine gitti. Hüseyin Kanco mukavemetin bir çılgınlık olacağını,

(11) 1907'de Diyarbakır'daki Redif 15. Fırka'nın komutanı idi. Kuvve-i tenkiliyyeye tayin edilen tümeni ile İbrahim Paşa ve ona uyanları yakalamaya memur edilmiş, arzusu hilafına Diyarbakırlı gönüllü milislere silah dağıtma zorunda bırakılmış, Viranşehir ile Hilayli hareketine zorla katılmış, işi gevşek tutmuştur.

(12) Karakeçi oymağı ağası ve Milli İbrahim'in başdüşmanı Abdurrahman'ın göçebelere söylenen adı

(13) Öz adı Hüseyin'dir. Mardin ilinin Derik ilçesine bağlı Atlı (Kasrakanco) köyünde "Kasrakanco" denilen savunma tertibatlı kocaman kârgir bir köşkte otururdu. İbrahim Paşa'nın sancaktarı idi. 1905 tarihli Diyarbekir Salnâmesinde "Alay kâtibi Hüseyin Efendi" diye geçer. Rütbesinin yüzbaşı vekili olduğu söylenmektedir.

Mehmet Ziya (Gokalp)
(1876—1924)

Pirinççizâde Arif Efendi
(1853—1909)

en doğru davranışın teslim olmak olduğunu kendisine söyledi. İbrahim Paşa yaptığı fenalıklar nisbetinde hakaret göreceğini ve belki de parçalanacağını düşünerek, buna yanaşmadı. Seneler süren arkadaşlık hürmetine kendisinin selâmetle Sincar'a ulaştırılmasına yardımcı olmasını diledi.

İbrahim Paşa pekçok altın paralarının bir kısmını özel olarak yaptırdığı sandıklara yerleştirmiş, beraberinde getirmişti. Bir kısmını da Viranşehir'de gömmüştü. Hüseyin Kanco, kendi kabilesi fertlerinden bir bölümünü onun yanına katarak Sincar'a doğru yola çıkmasını sağladı, ona yardımcı oldu. İbrahim Paşa, oğulları Abdülhamid (Humûd), Mahmud, İsmail, Halil, Temür, Abdurrahman ile zevceleri ve bazı akrabaları, kendisini hiç bırakmayan ve daima ona bağlı kalan yedi yüz çadırlı Abır oyamağı halkıyla birlikte yola çıkmıştı. Yolda zaman zaman saldırılara uğradılar, bir kısım altınları yağma edildi. Bu durumdan çok üzüldü. Nusaybin'in 5—6 saat kadar güneyinde bulunan Kevkeb tepeleri civarındaki Safiyye adlı mevkide öldü. Cenazesi bir yorgana sarılarak burada toprağa verildi. Bu ölüm haberinin hileli bir söylentiden ibaret olması ihtimaline karşı, devlet kuvvetleri tarafından mezarı açtırılarak cesedi muayene ettirildi. Bunun üzerine çocukları, karıları ve ailesi afradı Nusaybin'e gelerek teslim oldular.

Diyarbekir gazetesi haberi şöyle veriyor : "Şakî İbrahim'in resmen tahakkuk-ı vefâtına mebnî, harekât-ı askeriyenin tatili icâb etmekle, Fırka-i Takibiyye Kumandanı Saâdetlu Emin Paşa Hazretleri, müteveffây-ı merkûmun üç oğluyla damadını mustaşaben (yanına alarak) Diyarbekir'e avdet eylemişlerdir" (Diyarbekir gzt., yıl 34, nu. 1580, 27 Ramazan 1326—9 Teşrinievvel 1324/22 Ekim 1908, Perşembe). Bu

kayıttan, İbrahim Paşa'nın 22 Ekim 1908 tarihinden az önceki günlerde öldüğü veya öldürüldüğü anlaşıyor.

Hüseyin Kanco da Arif Efendi'ye ve Emin Paşa'ya haber göndererek, bunlar aracılığıyla teslim oldu. Gelen emir uyarınca İbrtahim Paşa'nın oğulları ve Hüsesin Kanco muhakeme edilmek üzere Trabzon'a gönderildiler. Bir süre sonra Sıkı yönetim mahkemelerinin kaldırılması sebebiyle dosyaları Diyarbakır'a iade edildi. Muhakemeleri devam etmekte iken 2. Meşrutiyet şerefine genel af ilân edildi. İbrahim Paşa'nın oğullarından Abdülhamid bu arada öldü. Mezarı İçkale Camiin-dedir (14).

2 Meşrutiyetin ilânından sonra kurulan hükümetler, Hamidiye Hafif Süvari Alaylarını kaldırmadılar. Onları ıslah ve yeniden düzene koyma yolunu tuttular. Bu maksatla iki komisyon kuruldu. Bu komisyonlar gittikleri yerlerde kayıt defterlerini kontrol ettiler. Ölenlerin kayıtlarını silip askerlik çağına gelmiş olanları deftere kaydettiler. Adlarını, *Aşiret alayları* şeklinde değiştirdiler. Bu alayların yeniden teşkilâtlanmaları 1910 yılına kadar devam etti (15).

Aşiret alaylarının bir kısmı Balkan Savaşlarına katıldıkları gibi, I. Dünya Savaşı'nda ve millî mücadele döneminde de bazı görevler almışlardır. Aşiret alaylarının ortadan tamamiyle kaldırılması Cumhuriyet devrinde olmuştur.

VE ÜÇ BELGE

Elimizde Milli İbrahim Paşa olayı ile alakalı üç belge vardır. Bunlardan ikisi, Milli İbrahim Paşa hakkında çekilen telgraf örnekleridir. Diğerisi ise, 2 Meşrutiyette Diyarbakır milletvekili seçilen Pirinççizâde Ârif Efendi'nin, İbrahim Paşa'nın tenkili olayı ile kendisine isnad edilen bazı yolsuzluklar hakkında Mebusan Meclisi'nde yaptığı konuşmadır. Bu konu üzerinde daha geniş araştırmalar yapacak olanlar için birer kaynak niteliği taşıyan bu belgeleri aynen yayımlıyoruz :

(14) Ahmed Cemil Asena, *İbrahim Paşa Ve Aşireti*, Ziya Gökalp dergisi s. 9—14, sf. 9—12, 84—87, 170—172, 234—235, 296—297, 355—358; Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı*, sf. 156 v.d.; Ziya Gökalp, *Şakî İbrahim Destanı Ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler*, Hazırlayan : Şevket Beysanoğlu, İstanbul 1976, sf. 130—133 ve dipnotları 1—67; Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'ın Diyarbakır'daki İlk Çalışmaları*, Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri, Dicle Üniversitesi yayını, Diyarbakır 1989, sf. 75—85.

(15) Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş Ve Sonrası* (1912—1922), İstanbul 1970, sf. 54—57; General Kenan Esengin, *Kürtçülük Sorunu*, İstanbul 1976, sf. 95—111; Cemal Kutay, *Şehid Sadrazam Talat Paşa'nın Hauraları*, İstanbul 1983, c. 1, sf. 399—400, c 3, sf. 1216—1218.

MİLLÎ İBRAHİM PAŞA HAKKINDA BİRİNCİ TELGRAF

Mâbeyn-i Hümayûn Müşîri Gazi Edhem Paşa Hazretlerine

Nizâm-ı Cedîd'in te'sisinden evvel ecdâdımız, Devlet-i Ebed—Müddet'in sipahileri idi. O zaman Milli aşireti çobanlık ve şekavetle geçinir, hazeleden ibaretti. Mükelleffiyet-i askeriye'nin umûm efrad-ı millete teşmilinden sonra hepimiz yine asker olduk. Şimdi kimimiz müstahfız, kimimiz redîf, kimimiz sınıf-ı sâniyiz. Evlâdımız kışlalarda silâh altındadır. Hepimiz asker oğlu askeriz. Vatanımızın hâk-i pâki damarlarımızda kaynayan kanlarla ağıştâ olarak feyzyâb olmuştur. Vakt-i ihtiyacda uğur-u Şahâne'de fedâ-yı cân edecek cünûd-i zafer mev'ûd, yine bizden, evlâdımızdan mürekkeb olacaktır. Milli aşireti'nin sîret-i şakîyânesi askerlik sıfat-ı mukaddesesine büyük bir lekedir. Devlet-i Ebedmüddet'in hakîkî askeri olan Nizamiye efrâdı sadakat-nihâdını katle ve ellerinde vedî'a-i Şehinşâhî olan tüfenklerini gasba ictisâr eden bir tâife-i âsîyeye asker nâmı, Osmanlı milletinin o büyük nâm-ı ihtisâmı verilemez. İslâm kanunı dökmeğe teşne olan Yezîdî tâifesinden Şarkıyan aşireti, Urfa Sivari Müfrezesi'nden bir yüzbaşı ile yirmi neferi 1321 târihinde, Dinan aşireti'nden Hüseyin Kanco, Mardin Nizamiyesi'nden yedi neferi 1328 tarihinde, sadık bir müslüman asker tanıdığınız İbrahim Paşa huzûru ile katl ve silâhlarını gasbeyledikleri Bâb-i Seraskerî sicillâtında mukayyedir. Geçen gün Jandarma Müfrezesi'ne yaptıkları hakaret de resmen teeyyüd etmiştir. Askerler hakkında bu gibi şenî' cinayetleri nâkabil-i ta'dâddır.

İbrahim Paşa, sâdâtın, ulemânın, meşâyîhin bilimûm ahâlî-i muft'a ile emniyet ve âsâyîşin düşmanıdır. Silsile-i meratıbsız, zabt ü rabtsız, nizâm ve itaatsız eşkiyâ çetelerine sıfat ve 'esliha-yı askeriye verilmesi umûmun emn ü râhatını selbeylemiştir. İbrahim Paşa butân-i Câhiliyye'nin Ebû—Cehil'den büyük hâmisidir. Aşiret Mektebi'ne sekiz oğlundan hiçbirini göndermemesi, hem adem-i i'timâdına, hem de ma'rîfet-i medeniyeden nefret ve içtinabına delîldir. Sekiz on yaşlarında cehâled ve vahşete mahkûm olan oğullarından herbiri koca alayın kumandan ve hâkimidir. Memleketimizin sâdâtına, ulemâsına, meşâyihine ve asker olan eşrâf ve ahâlîsine dirîğ-i cevâb edildiği halde, üç Vilâyet-i Şahâne'nin emniyet ve asâyîşini ihlâl eden bir kâfir-i ni'mete mediha—âmîz hitablar isdâr buyrulması, umûm Diyarbakir ahâlî-i sâdikası'nu dilhûn eyledi.

İbrahim Paşa'nın şumarması ve bu kadar zulm ü ta'addiye cür'et-yâb olması, dâ'imâ bu gibi nüvâzişnâmelere nail olmasından ileri geliyor. Biz kendimiz asker oğlu asker ve zât-ı sâmi-i fahîmanelerini silâh altında olan ve olmayan umûm askerlere peder bildiğimiz için şeref-i askeriyyeyi şekavet ve cinâyete tahvil eden İbrahim

Paşa'nın ve oğullarının izâle-i vücûdlarına lûtfen ve hamîyyeten delâlet buyurmalarını
Kumandan-ı Akdes ve A'zâmımızın ser-i ma'âlf-efser-i hürmetine istirhâm eyleriz.

(İki yüzelli imza)

-2-

MİLLÎ İBRAHİM PAŞA HAKKINDA İKİNCİ TELGRAF

İbrahim Paşa'nın koleradan, tâ'undan, vebâdan daha müdhiş bir sûrette hüküm-fermâ olan mezâlim ve ta'addiyât-ı müheyyicesinin derecât-ı sadâkat-şikenâmesini on beş senedenberi devletce mevsûk tanılan eslâf-ı vülât-ı izâm ile hey'ât-ı müte'addide-i resmiyyenin ve bu def'a da Vâlî-i Vilâyet ve hey'et-i idârenin tasdik ve şehâdetine iktirân eylediği; ve iki def'adır ki emsâli nâmesbûk olan te'essür ve heyecana sebebiyet vererek umûm vilâyet halkını son dereceye kadar merâhim-i cihân-şümûl-i Pâdişâhiye dehâlet ve isti'tâf ile tasdî-i ser-i âliye cüret-yâb eylediği; ve ahâlî-i sâdika kullarının şikâyat-ı ma'rûzası makrûn-i hakikat olduğu da bunca zamandan-beri tevâtür-yâb-ı iştihâr olan müşâhedat-ı fi'liyye ile derece-i vuzûh ve sübûta vâsıl olduğu halde; şer'an, resmen, kanûnen esbâb-ı sübûtiyye taharrîsinden müstağnî görünen nefsimizden ziyâde, menâfi-i devlet ve memlekete âid bulunan ma'rûzât-ı muhikkamızın kanaatbahş-ı vicdan olamamak sûrette telâkkî buyrulmuş ve bu kadar hakayîki, ahvâl-i âdiyye derecesine tenzil ile mes'elenin tahkîk ve teflûşine ihtiyaç göstermek, hâl ve istikbâlimizin te'mîni için vukubulan istirhâmâtımızı semeresiz bırakmadan başka bir nefîce hâsıl edemeyeceği; ve evvelce de arzolunduğu veçhile, is'af-ı matlbumuza mü'sâ'ade-i isâbet-dâde-i Hazret-i Hilâfet-penâhi erzân buyrulmadıkça ahâlî-i müctemi'anın dağıdılması dâ'ire-i tasavvur ve imkân hâricinde olduğunu arz; ve tekrâr ve kemâl-i şiddet ve tehâlükle İrâde-i Seniyye-i Mülûkânenin şeref-sudûruna çeharçeşm ile intizâr eder; ve olmazsa, Hükûmet-i Seniyyenin kuvvet ve nüfûzu ile kendini büyük gösteren ve hâkikatte cüz'î bir kuvvetle te'dîbi mümkün olan İbrahim Paşa ile avenesinin Vilâyet Ahâlisi'nin ittihâdî ile kahr ü istîsâline mübâderet edeceğimizi arz ile, istid'â-yi ma'delet eyleriz. Fernân

(Üç yüz elli imza)

Not : Bu iki telgraf örneği Abdülkadir Nigâhi oğlu Fevzi Bastacıoğlu'ndan alınmıştır. Abdülkadir Nigâhi Bey bu telgrafları hazırlayan heyete katılmış ve bütün telgraflara imza koymuştur. Bu iki telgraf daha önce Cavit Orhan Tütengil'in "Önsöz" ü ve Nihat Gökalp'in "Notlar" ı ile 1953 yılında yayımlanan *Şaki İbrahim Destanı* kitabında yer almıştır (sf. 23 - 24).

-3-

ZİYA GÖKALP'IN DAYISI ESKİ BELEDİYE REİSİ «HÂCEGÂN»DAN PİRİNÇÇİ-ZÂDE ÂRİF EFENDİ'NİN (1853 - 1909) 1908 YILI SONLARINDA MİLLÎ İBRAHİM PAŞA İSYANININ BASTIRILMASI HAKKINDA MEBUS- LAR MECLİSİNDE SÖYLEDİĞİ NUTKUN SURETİ (16)

«Diyarbakir Vilâyeti dahilinde meşhûr Milli Re'îsi şakî-i şehîr İbrâhim Paşa alayı ile birlikte Medîne'ye gitmek üzere Şam'da bulunduğu hâlde, Meşrûtiyyet idaresinin i'lânı üzerine (23 Temmuz 1908 den bir hafta kadar sonra) ref'-i livây-i ısyânla firâra cür'et ve Vîrânşehir'e muvâsalat etmesile, evvelce Vîrânşehir'de bulunan Nizâmîyye Taburunu taht-ı muhâsaraya almış ve bu susuzluktan ve açlıktan taburu mahvetmek azminde bulunmuş olduğu haberi, kemâl-i dehşetle Diyarbakir'e aksetmesile, kulîb-i erbâb-i hamîyyetçe büyük te'sîrât hâsıl eyledi. Makaam-ı Sadâret-den, Harbiyye Nezâretinden dâhil-i Vilâyetdeki Redif Taburlarının hemân silâh altına alınması emirleri telgrafla verildi.

Taburların az müddet zarfında celb ü cem'i ve elbise ve levâzım-ı sâirelerinin tehiyyesi vakte muhtâc; ve Taburun hâl-i mahsûriyyetde ol vakte kadar kalması gayr-i câiz görüldüğünden, Osmânî İttihad ve Terakkî Cem'iyyeti ile ahâlînin arzûsu ve Valî Kumandanın teklifi üzerine, Vîrânşehir'e sekiz sâ'at bu'd ü mesâfede olan Derik kazasında istenilen efrâd-i Redifin âcilen cem'i ve Gönüllü Redif Taburu cem'i için Kaaimmaakam Vekâleti uhdeye havâle ve eşrâfdan (Mes'ûdiyye Medresesi Müderrisi Diyarbakirli) Hâci İbrahim ve (eski Hülle Kaymakamı Liceli) Aziz Sabri Efendiler de tefrîk olundu (17).

Sevk hamîyyetle o gün azîmet ve iki gün içinde iki bin nefere karib Redif ve Gönüllü celb ü cem'eyledim. Künye Defterini bâ-mazbata Vilâyete gönderdim. Asılları yedimde ve müsveddeleri Vilâyet Evrak Odası'nda mahfûz olup zirde sûretleri münderec muharrerât-ı resmiyye (18) mutâle'asile de ma'lûm olacağı üzre, bir tabur Gönüllü Redife muktazî mavzer tüfekleri ile cebhâne ve Redif Zâbitleri irsâl ve bir alay Gönüllü Süvârî Zabtiyye'nin tertîbi iş'âr buyuruldu.

(16) Bu suret, Z. Gökalp'in kardeşi rahmetli Nihad Gökalp'taki bir dosyadan alınmıştır. 1878 de «Diyarbakir gazetesi muharriri ve İstinâf Mahkemesi Muntahab A'zâsı» olup sonradan «Ulâ-Sânîsi» rütbesini de almış olan Ârif Efendi, 1909 Martında kalp sektesinden İstanbulda ölecek Sultanmahmud Türbesi bahçesinde gömülmüştür. Ölümü üzerine Ali Emîrî Efendi «Âmid-i Sevdâ» dergisinde (sayı 3, sf. 39) «Memleketimizce Bir Ziyâ'-i Elim ve Te'essüfi Azim» adlı bir yazı neşretmiştir.

(17) Lice-Hazro-Hani bölgelerinde oturan Zırkı/Zırkan oymağı ötedenberi Milli aşiretine an'anece düşman sayılır. Bu yüzden Zırkanlı beylerinden Aziz Sabri Efendi bu işe gönüllü olmuş ve oymağından gönüllüler toplayarak İbrahim Paşa üzerine varan ahali kuvvetlerine katılmıştır.

(18) Bu «sûret»ler, henüz bulunamamıştır.

Harbiyye Nezâreti'nin emirlerle, Tayy Aşîreti'nden müretteb Kırkyedinci Süvârî Hamidiyye Aalyı sekiz yüz ve Aznavur (19) nâhiyyesinden Gönüllü iki yüz süvârî ki, cem'an bin nefer süvârî ile sekiz yüz mevcûdlu Mardin Redif Gönüllü Taburu Derik'e geldiler. Diyarbakir'den gelen Nizâmiyye ve Derik Gönüllü Taburu ile berâber iki bin beş yüzü mütecâviz asker ictimâ' eyledi. Derik Sanduğu'nda pâre ve havâle ol-mamağla berâber a'sârı de henüz satılmadığından, bir müte'ahhidin gönderilmesini yazdım. Mardin'den pâre yetiştirilecektir, vüsûlüne kadar idâre-i maslâhat ediniz cevâbı verildi. Mardin'den de bir akça gelmedi. Pek çok zahmetlere meşakkatlere ıktuhâm ile, o kadar askerî (yiyecek ve barındırma bakımından) idâre ve âsâr-i ri'yet ve sâdâkat irâe eyledim.

Sonra, Diyarbakir Nizâmiyye Kumandanı Ferik Emîn Paşa Hazretleri-Derik'e gel-diler. İki gün sonra Şakî İbrahim'in, asâkir-i Şâhânenin tazyikaatı ile Vîrânşehir'den firâr ile Derik'e dört sâ'at mesâfede vâkı' Hililî karyesinde Hüseyin Kanco'nun Kasrı'na tahassun ve ilticâ eylediği haberi gelmesile, Ferik-i müşârûn-ileyh mevcûd as-kerle hareket ve Dişi karyesine azîmet olundu. Kaçırdığı esliha-i mîriyyeyi berâber tes-limi için İbrahim'e bir mektûb yazdı. Aldığı cevâbnâmede : «Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimâ'ında İstanbul'a gideceğini ve şimdi teslim olmayacağını» beyân eylemiş idi.

Bu cevâbı yazdıktan iki sâ'at sonra İbrahim Paşa, bin kadar atlusile Kasır'dan hareket ve Sincar'a tevcih-i azîmet eyledi. Ferdâsı günü askerle berâber Kasır'a gidildi. Birkaç yüz hâne Yezîdî tâifesi Kasır'dan bir sâ'at ilerüde hayme-nişin imiş. Bunları muhâfaza için Ferik-i müşârûn-ileyh, iki bölük Redif tayîn ve irsâl eyledi.

Yine Harbiyye Nezâretinin emirleri ile Millîler'i tenkile, İbrahim'i derdeste me'mûr olan Karakeçi (44. Hafif Sövari) Hamidiyye Aalyı ile Şammar ve Anaze aşâirinden binlerce atlular bu hâneler üzerine hücumla, ağınlarnı, hayvânlarını kısmen gaarât eylediler. Ferdâsı günü, evvelce Mardin ve müte'âkıben Diyarbakir Redif Taburları efrâdının ekserisi ve bu çadırlara hücum ile birçok kısıraklar ve eşyâ-yı sâire getirdiler. Her yerde olduğu gibi, kurâ ve nevâhî mütecâvireden yüzlerce Ekrâd, seyir ve fırsat bulur ise yağma için o civârda munrazır. bulunduklarından, anlar da bu yağmaya iştirâk etdiler.

Ferik-i müşârûn-ileyh, derhâl Taburlar Binbaşlarını celb ve tevbih ve eşyânın toparlanması emr-i şedîdini verdi. Ba'zı Zâbitân, neferâtdan aldıkları kıymetli kısırak-ların birer ikişer re'sini ifrâz ve hânelerine irsâl eylediler.

Bendeniz, Derik'de senedimle Mal Sanduğu'ndan Nizâmiyye Taburlarına vermiş olduğum erzâk senedât-ı mahsûsasını Taburlardan alarak Derik'e avdet eyledim.

(19) 1866 yıllarında muhacir olarak gelip yerleştirilen Çerkesler'e göre anılan «Aznavur» bucağı, Mar-din güneyinde ve hudut üzerindedir.

Vîrânşehir'den gelenlerle berâber Kasır'da on tabur Nizâmiyye ve Redif ve dört Süvârî Nizâmiyye ictimâ' eyledi.

Yağmayı men'edecek, yağma-gerleri tutup te'dib edecek, askerdir; bana ne? Yağma-gerlikçe gördüğüm ahvâl-i müte'essifeyi, hasb-el-vazîfe, Diyârbekir Valiliğine sûreti zîrde münderec tahrîrâtla yazdım (20). Nâib'i tevkâl ederek, avdet eyledim. Azîmet ve avdetim yirmi gün kadar oldu. Vilâyet, bu tahrîrâtının sûretini Meclis-i İdâre mazbata-i Telgrafiyyesile on altı Eylûl (29 Eylûl 1908) târihinde Dâhiliyye Nezâretine yazdı. Dâhiliyye ve Harbiyyeden verilen emirler üzerine mağsûb hayvânâtın istirdâdına her tarafca Komisyonlar yapıldı.

Yağma-gerliğe cüz'î bir iştirâkim olsa idi, o kadar Zâbitân ve Kürd Ağaları hakkında öyle bir şikâyet cür'etinde bulunamaz idim. Derik'den geldikten sonra Meb'ûsluk İntihâbına mübâşeret olundu. (İkinci-Seçmenlerden ibaret) elli sekiz re'iden kırk iki re'yle ihrâz-ı ekseriyet ve Dersa'âdet'e azîmet eyledim. Meb'ûsânın ekserisi hakkında olduğu gibi, benim de hakkımda birçok telgraflar, şikâyetler vukuu'buldu. Bu şikâyetleri edenlerin bir kısmı, sene-i hâliyye Temmuzu'na kadar Diyarbakir Beledî Riyâseti'nde yaptığım icrâ'ât-i kaanûniyyeden mutazarrı olanlar ve bir kısmı da Meb'ûsluğa tâlib iken ekseriyet kazanamayanlar ve tenkîlleri için asker tertib eylediği Müllü eşkiyâsından olanlardır.

Bunlar, alâ küll-i-hâlin müvekkillerimdir diye matbû'at vâsitasile seng-en-dâz-ı müdâfa'a olmak tenezzülünde bulunmadım. İstirâ da'vâsını vakt-i merhûnuna ta'lîk eyledim. Her memlekette gazezkâr, fâsid-ül-eskâr bulunur; bu pek tabî'dir. «Ada-Müsâfirleri» (21) hakkında yapılacak mu'amelenin Meclis-i Meb'ûsânca müzâkeresi sırasında irâd eylediğim bir nutukda, Şakî İbrahim'in Vîrânşehir'den firârı esnâsında çadırında bıraktığı evrak miyânında «Ada Müsâfirleri'nin ve hâne-i İstibâddan ba'zıların mücib-i mes'ûliyyet ve muhakeme mektûbları zuhûr ettiği hâlde, Diyar-bekir Vâlisi Süleyman Paşa bunları toparlayıp da merci'ine göndermekle betâ'at göstermiştir» demiş idim. Bu «betâ'at» Vâlî-i müşârûn-ileyhin fevk-al-âde câlib-i gayz olarak : «Bu evrâk üç def'a Vîrânşehir'den istenilmiş iken gönderilmediği; ve öyle bir evrâk olduğu Ârif Efendi tarafından burada beyân edilmediği» zemîninde Meclis-i idâre Hey'eti ile ahâlîye iki telgraf yazdırmış idi. Hemşehrilerim olduğundan, ma'lûmat-ı umûmiyye hilâfındaki bu iş'ârlarını redde bile lüzûm görmedim.

(20) Bu sûret de henüz bulunamamıştır.

(21) Burada anılan «Ada - Müsâfirleri» adı, 18 Aralık 1897 den 6 Ekim 1908 tarihine kadar bize bağlı «Mümtaz (Muhtariyetli) Eyâlet» olan Girit adasında tarafsız olarak işgal askerleri bulunduran İngil-tere, Fransa, İtalya ve Rusya'nın bu adadaki kuvvetlerine veriliyordu. 23 Temmuz 1908 de İkinci Meşrutîyetin ilânı üzerine bu «Ada - Müsâfirleri» işgal kuvvetlerini buradan çekmeye başlayınca, Yunanlılar Girit'i ilhaka girişmişlerdi.

Zirâ, Vîrânşehir Kaaimmakaamı Kadri Efendi, o kabil evrâkı imkân dâiresinde toparlayup, nezdinde hıfz eylediğine âid havâdis tevâtür-yâb-i iştiâh olmuş idi. Vâlî-i müşârûn-ileyh, bu telgrafla da kanâ'at etmiyerek, imzâsile yazdığı ve bura (İstanbul)da tab ettirdiği telgraflâmede: «Millîler'e rahmet okudacak fenâlıkları Diyarbekir'den getürdügüm hempâlarımla ve Siverek'den gelen âdemler ile birleşerek berâber yapığumdan, tahkikaat icrasının oradaki hey'ete havâlesini» beyân ve birçok müsteriyyât der-miyân eylemiştir.

«Hempâ» gösterdiği zevât, ibrâz-ı hidmet ve mu'âvenetle daha evvel avdet etdiler. Siverekli'lerden kimse ile görüşmedim. Bir Vâlî ve Birinci-Ferik (Emin Paşa), askerliğe âid bu kadar hidmetim mukaabilinde takdîrâtında bulunması lâzım iken, bu derece ibrâz-ı hiddet ve irtikâbile teşehhür eden ba'zı me'murlar hakkında Dâhiliyye Nezâretine isti'lâma cevaben, hüsn-i şehâdet buyurması, cidden şâyân-ı te'essürdür.

Neş'etinden berü ticâret ve zirâ'at-i meşrû'a ile imrâr-i hayât etmiş ve iffet ü istikaameti hurz-i cân gibi muhâfaza eylemiş olduğumu, Vâlî Paşa'dan başka herkes tasdik eder zannındayım (22). Şikâyet-i müzevvirenin bir kısmı kendisile Ferik Emin Paşa Hazretleri tarafından Dâhiliyye ve Harbiyye Nezâretlerine karşı tekzîb edilmiştir. Hakikat, hakikatdır; nüfûz-i garezkârîsile tağyir kaabil ve hey'et-i tahkîkiyye de müsteriyyata hâdim olamaz. Çünkü, ben ne Vîrânşehir'e ve ne de Vîrânşehir nâhiyyesini terkîb eden kurânın Kasır'dan başka hiçbirisine girmedim. Ehven-i ta'bîr olmak üzre, «betâ'at» lâfzını hiçbir fikr ü emele müstenid olmıyarak, sevk-ı kelâm ile, isti'mâl edişim, bu derecede gayz ü garezi ve pek açık müsteriyyâtı istilzâm eder mi Efkâr-i umûmiyyenin muhâkemesine havâle eylerim.

Dâhiliyye Nâzir-ı sâbıkı Hakkı Beğ'in zavâllı Diyârbekir'e nasıl müstebid ve asker bir Vâlî intihâb eylediğinin en büyük şahidi, Meclis-i Meb'ûsan'da bile serd-i efkâr ve mutâle'âta ta'allûk eden takyîde kıyâm eylesidir. Ma'a-mâfih, hukuuk-ı meşrû'amı Şûrây-i Devlet'e karşı muhâfaza ve Diyârbekir'ce zerre kadar tecâvüzât ve tahrikâtı vukuu'bulsâ, âleme i'lân eylerim. Şimdiye kadar hakkımda edilen şikâyetin, vukuu'bulan iş'ârâtın sırf müsteriyyâtıdan ibâret olduğunu beyân ile, hepsini redd ve tekzîb eyler; ve her kimin bir da'vâsı var ise mahkemeye mürâca'atini tavsiye ederim.

(22) Ali Emîrî Efendi de rahmetli Ârif Efendi için şöyle diyor: «Memleketimizin a'âzım-i hânedânından Diyârbekir Meb'ûsu Pirinçizâde Ârif Efendi, (22 Mart 1909) Pazartesi gecesi (ezânî) sâ'at altı râddesinde dâçar olduğu sekte-i kalb hastalığından müte'essiren ve füczereten vefât etmiştir. Merhûm-i müşârûn-ileyh, hakikaten memleketimizin mâbih-il-iftihârı olacak meşahir-i ricâlden edib, nezîh, halûk, me'hâm-m-i idârece mutahassıs bir zât-i me'hâsin sıfat idi. Zâten erbâb-ı yesârdan olan pederinin (İlâci Sâlih Ağa'nın) vefatından sonra Doksanüç (1877) târihinde me'mûriyyeti olan Diyârbekir Vilâyeti Mektûbî Kalemî Müsevvilîğinden İstifâ, zirâ'at ve ticâretle iştiğaal etmiş... Kirâren Meclis-i İdâre-i Vilâyet ve İstinâf Mahkemesi A'zâlıklarından birkaç def'a Belediye ve Nâfi'a ve Ticâret Riyâsetlerinde, alc-l-husûs kavânin ü nizâmât-ı mer'iyye-i Devletin tatbîkı emrinde» gayretle çalışmıştır («Âmid-i Sevdâ» dergisi, İstanbul 1325, sayı 3, sf. 39).

Vâlî Süleyman Paşa, Şakî İbrâhim'in vakaayı-i isyâniyyesine nihâyet veren vefatından tahmînen on - on iki gün sonra Diyârbekir'e muvâsalat eyledi., O sırada erbâb-i hamîyyetden Cizreli-zâde Mümtâz Efendi Vîrânşehir'de birkaç sene Müdürlük ederek, hâsıl ettiği vukûfa istinâden, İbrahim Paşa'nın akall-i iki milyondan ziyâde (altın) nakid mevcûdu kasalara mevzû' ve sûret-i mahsûsada yaptırdığı taş-mahzende mevcûd bulunduğunu; ve bu mikdârın nısfı kadar mücevherât ve zîkıymet eşyası olduğunu resmen Vilâyet Defterdârı Rif'at Efendi'ye ihbâr ve o da Mâliyye Nezâreti'ne iş'âr eylesenile Defterdâr-ı müşârûn-ileyhin riyâseti tahtında Adliyye ve İdâre a'zâlarından mürekkeb bir Komisyon Hey'etinin Vîrânşehir'e âcilen i'zâmı; ve hukuk-ı mîriyye ve şahsiyyeden olmukdâr zimmeti olan Şakî-i merkuum nukudunun zâhire ihrâcı için Vilâyete ve Defterdârlığa emirler verildi. Komisyon Hey'eti yevmî beş yüz gurus ücretle çıkarıldı.

Hey'et Derik'e muvâsalat ve Vali Paşa'dan istedikleri Nizâmiyye ve Jandarma askerine intizâren elli gün kadar Derik'de temdîd-i ikaamet eylediler. Bu müddet zarfında İbrahim Paşa'nın diğer üç oğlu ile haremî Hansâ Hanım, Vîrânşehir'e giderek o liraları, mücevherâtı ketim ü ifnâyâ vâsi' bir meydân-ı fırsat buldular. Bilâhare Komisyon Hey'eti Vîrânşehir'e gütise de liradan, mücevherâtdan eser bulamadı.

Vîrânşehir Nâhiyyesini terkîb eden kurâ, tahmînen yüz elli mütecâvizdir. Hepsi ma'mûr ve sekenesi zirâ'atle ve arâzîleri her yerden ziyâde mahsûldâr olmakla meşhûr olduğu için, her karyede sinin-i sâbıkadan kalma birkaç bin kile zahîre olduğu gibi, Meşrûtiyyet-i İdârenin 10 Temmuz sene 324 (23 Temmuz 908) de neşr ü i'lânı üzerine, bu kurânın umûm ahâlisi harmanlarını yüzüzre biragup Vîrânşehir'de içtimâ' ve Şakî İbrahim Vîrânşehir'e vusûlünden sonra başına toplanarak ısıyâna iştiâk etdiler. İbrahim'in firârından sonra, bir kısmı berâberce gütmiş ve kısm-ı diğeri de askerin çokluğundan ihtifâ eylemişler idi.

İşte bu yüz elli karyede akallî seksen ve yüz bin kilo hâsılat-ı cedîde harmanlar üzerinde sâhibsiz kaldı. Mutasarrıf ve Vîrânşehir Kaaimmakaamı bu kurânın Çöl-Ağzı'ndaki hudûdunu muhâfaza için asker istediler. Vâlî Paşa asker göndermediğinden başka, eskiden orada mevcûd olan Hûrşid-Ağa Taburu'nu da Diyârbekir'e celbe ıgmağ gösterdi. Neş-i Vîrânşehir içinde elli-altmış Süvârî Nizâmiyyeden başka asker kalmadığı için, o köylerdeki zehâir-i atıka ve cedîde kâmilten gaaret-zede-i Urbân ve Aşâir oldu. Bu hâl-i te'essüf-iştimâl Teşrîn-i Sâni onbeşine (28 Ekim 1908 e) kadar devâm eyledi.

Sonra, bu kurâ ahâlisi : «Zehâirimizi muhâfaza etmediniz» diyerek Hükûmetden yemlik ve tohumluk için buğday istediler. İbrahim Paşa'nın zimmet-i mîriyesi mukabiline zabtolunmuş ve Hazîne-i Celîleye mâl edilmiş buğday anbarından bunlara buğday taksimi semâhati gösterildi.

Virânşehir Diyarbekir'e yirmi sâ'at bu'd ü mesâfededir. Vâî Paşa Hazretleri muvâsalatları akibinde bizzât oraya gitmek zahmetini ihtiyâr buyursaydılar, Hazine-i Celîlece bu sırada fevk-al-âde elzem olan ne o milyonlarca liranın zâyi'âtı ve ne de Hazineye mâl edilmiş buğdayların köylere dağıdılması mazarratı vukuu'bulur idi. Bundan başka da, hakaayık-i ahvâle kesb-i vukuuf ile, gazezkârlar ilkatile böyle müfteriyyâtta bulunmak tenezzülünde bulunmazlardı.

Bu bâbda, Sadr-ı A'zam Hüseyin Hilmi Paşa Hazretleri ile Mâliyye Nezâretinin enzâr-ı dikkatini celb ü da'vetle şimdilik söze hitâm veririm.»

XXIV

II. MEŞRUTİYET VE BUNA BİR TEPKİ

23 Temmuz (Rumî, 10 Temmuz 1324) 1908'de II. Meşrutiyetin ilânı Diyarbakır'da büyük bir heyecanla karşılandı. Hürriyet adına gösteriler, toplantılar yapıyordu. Ziya (Gökalp) Bey'in bazı arkadaşlarıyla gizli olarak kurduğu cemiyet, birkaç gün sonra, "Osmanlı İttihat Ve Terakkî Cemiyeti Diyarbakır Şubesi" adıyla ortaya çıktı. Bu sırada sürgün olarak Diyarbakır'da bulunan Derviş Vahdeti bir yazısında bu konuda şunları anlatır:

«Rumeli'nin çeşitli yerlerinden, Diyarbakır'da İttihat Ve Terakki Merkezine başlıklı tebrik telgrafları gelmeye başladı. Posta dağıtıcıları bu adresi soruşturmakta iken Ziya Bey, Burada cemiyet vardır, telgrafları bana veriniz diyerek gelen telgrafları aldı. Bütün vilâyetlere mukabeleten telgrafnâmeler keşide edilecekti. Her taraftan telgraflar, parasız keşide olunmak ihtimali Ziya'nın fikrinde uyandı. Telgrafhaneye müracat etti. Lâkin, haniya cemiyetin mührü diye sual varid olunca, Fevzi (Pirinççioğlu) Bey, Ziya Beye hemen İttihat ve Terakki Cemiyeti adına bir mühür kazdırdı. O vakit telgrafnâmeler parassız keşide edildi.

O sırada millî bir donanma yapılmak tasavvur olundu. Ziya Bey, Belediye tarafından yardım yapılması için valiye bir müzekkere verdi. İdare Meclisi hazırды. Yarım saat sürmedi. Müstebit vali (Bu sırada Vali Mahmud Paşa idi) Ziya Beyi polisle hükûmete celbetti. Hep arkasından gidildi. Ziya Bey valinin yanına girdi. On dakikla sonra çıktı. Vâk'a şu şekilde cereyan etmiş :

Vali — Ziya Bey, bu müzekkereyi siz mi yazdınız?

Ziya — Evet.

Vali — Şimdiye kadar burada böyle bir cemiyetin varlığından haberdar değildim. Bunlar kimlerdir?

Ziya — Şimdiye kadar erbab-ı fesad diye hapisanelerde inlettığınız adamlar, cemiyetten değil midir?

Vali — Ben size onları sormuyorum. Burada kimler vardır?

Ziya — Başka birşey söyleyemem.

Zabıtkâtibi yazıyordu. Çünkü vali, inkılâba inanmıyordu ve maiyetine gülerek, bu bir dolaptır, yakında görürsünüz diyordu.

Vali — Mührünüz yok iken niçin bugün kazdırdınız?

Ziya — Her cemiyetin, her şirketin bir resmî mührü olmak lâzım gelip, şimdiye kadar tecrübe görerek gizli bulunan cemiyetler, mevcudiyetlerini izhar ettiğinden, artık bizim de mührümüz olmak lâzım geldiği için. "(Volkan, 18 Şubat 1909).

Cemiyetin ilk mensupları şunlardır : Mehmet Ziya (Gökalp), Attarzâde Hakkı (Tekiner), Erzurumlu Yüzbaşı Mazhar, Reji Müdürü Abbas Fadıl, Mirikâtibizâde Ahmet Cemil (Asena), Cerciszâde Yusuf (Göksu), Yasinzâde Şevki (Ekinci), Özdemiroğlu Kemal Şakip, Mustafa Âkif (Tütenk), Velibabazâde Veli Necdet (Süngütay), Müftüzâde Şeref (Uluğ), Lâ'lizâde Mustafa, Yüzbaşı Eşref.

İlk beş kişi, Yönetim Kurulunu teşkil etmişlerdir. İlk Murahhas-ı Mes'ul Ziya Bey'dir. Onun Selânik'e gitmesinden sonra Attarzâde Hakkı Bey bu göreve getirilmiştir. Hakkı Beyden sonra Şevki (Ekinci) Bey Murahhas-ı Mes'ul olmuştur.

Ziya Bey, hemen Diyarbakır'da bir "İttihat ve Terakki Kulübü" ile bir "Millet Kiraathanesi" açtırdı. Gençleri sık sık bu kuruluşların salonlarında toplar, yaptığı konuşmalarda onlara hürriyet, adalet, uhuvvet (kardeşlik) kavramlarını izah eder, istibdadın fenalıklarını, yeni rejimin yararlarını anlatırdı. Bazan da bu konularda Şükrü Asena, Yüzbaşı Mazhar gibi gençleri konuştururdu. Bir taraftan da "Diyarbakır" ve ilk sayısı 28 Haziran 1909'da yayımlanan haftalık "Peyman" gazetelerinde çeşitli takma adlarla (1) makaleleri, şiirleri basılıyordu. Bu makalelerin bir bölümü «Osmanlılık» ideolojisini işleyen, diğerleri ise Diyarbakır'ın ekonomik, sosyal ve ticarî hayatını inceleyen, medreselerin, tekkelerin ıslahını öneren, aşiretlerin iskânı suretiyle yerleşik bir duruma sokulması, köylünün, ağa ve beylerin zulüm ve baskısından kurtarılması yollarını gösteren yazılardır. Şiirlerine gelince : Bunlardan bir kısmı istibdat aleyhinde, bir kısmı, o tarihler de cereyan eden olaylara değinen, bir kısmı da Türk köylüsünü fikir ve ahlâkça yüceltmeyi amaçlayan, yeni rejimin yararlarını anlatan şiirlerdir (2).

Ziya Bey'in bu arada, 300 kuruş maaşla 14 Kasım 1908'de "Diyarbakır" gazetesi başyazarlığına getirildiğini ve bir ay sonra, Diyarbakır, Van, Bitlis illeri Hey'et-i Merkeziyelerini teftişle görevlendirilmesi üzerine başyazarlıktan ayrıldığını görüyoruz.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 2. Büyük Genel Kurul Toplantısının 18 Eylül 1909 tarihinde Selânikte yapılacağı anlaşılnca, bu kongreye Diyarbakır delegesi

(1) Bakınız : Cavit Orhan Tütengil, *Ziya Gökalp'ın Diyarbakır Gazetelerindeki İlk Yazıları*, Türkiye Mecmuası, c. XI, sf. 153 v.d "Ziya Gökalp'ın Yazılarında Görülen Değişik İnzalar ve Takma—Adlar", Sosyoloji Dergisi, sayı : 9, sf. 164 v.d.

(2) Bu yazı ve şiirler için bakınız : Şevket Beysanoğlu, *Ziya Gökalp'ın İlk Yazı Hayatı*, İstanbul 1956; Ziya Gökalp, *Makaleler* (Diyarbakır—Peyman ve Volkan gazetelerindeki yazılar), Hazırlayan Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı yayını İstanbul 1976.

olaraka seçilen Ziya Bey, 6 Eylül 1909 günü buradan ayrıldı. Bu kongrede Genel Sekreterlik yapan Tevfik Rüştü Aras'ın hatıralarında açıkladığına nazaran, Mustafa Kemal (Atatürk) ile Mehmet Ziya (Gökalp), kongrenin çok dikkati çeken delegeleri olarak faaliyet göstermişlerdir (3).

Ziya Bey, bu kongreye katıldıktan sonra İstanbul'a gitmiştir. Darülfünun ulûm-i diniye-i âliye ve Edebiyat şubeleri ilm-i rûh muallimliği vekâletine 600 kuruş maaşla atanmış ise de bu para ile geçinemeyeceğini ileri sürerek kabul etmemiştir. Bunun üzerine kendisine Diyarbakır Vilâyeti Maarif Müfettişliği görevi verilmiştir. (18 Temmuz 1910) (4). Bu görevi 14 Aralık 1910 tarihine kadar sürmüştür. Bu defa, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 3. Genel Kurul Toplantısına katılan Ziya Bey, Merkez-i Umûmî Azalığına seçilmiş olduğundan bu görevini bırakarak Selânik'e yerleşmiştir (5).

MEŞRUTİYET REJİMİNE BİR TEPKİ

Meşrutiyetin ilânı üzerine, önceleri birer köşeye sinen ve olayların gelişmesini gözetleyen gerici kuvvetler, bir süre sonra kımıldanmaya başladılar. İstanbul basınının aldığı vaziyet, Derviş Vahdeti ve benzerlerinin "şariat elden gidiyor" feryatları tepkisini burada da göstermiş bulunuyordu. Soygunculuğa alışık Abdülhamidçi bazı aşiret reisleri ayaklanmağa ve "Biz padişahımızın emrinden başka hiç bir şey dinlemeyiz" demeye cür'et ettiler. Bazı şeyhler ve hocalar ise, "Halife-i Müsliminin İttihat ve Terakki Cemiyeti elinde oyuncak olmasına tahammül edemeyiz" veya "Gâvurlar mı müslüman oldu? Müslümanlar mı gâvur oldu ki birbirleriyle öpüşmeğe ve müsavi olmaya kalkıştılar" gibi sözlerle halkın dinî hissiyatını tahrike koyuldular. Bunların başlıca hedefleri, "haçlı", "dinsiz" dedikleri birkaç aydın gençle bunlara alet olduklarını sandıkları akrabaları idi. Ziya Bey, bunların başında geliyordu.

Nihayet İstanbul'da patlak veren "31 Mart Vak'ası" duyulunca bu irtica kuvvetleri de işi azıttılar. Gösterilere başladılar. Bir Cuma günü, namazdan sonra, bunlardan bir kısmının Hacı Niyazi (Çıkıntaş) Bey'in evinde toplandıkları ve Diyarbakır'ı bu mürtedlerden nasıl kurtaracaklarını konuşmakta oldukları haber alındı (6).

(3) Prof. Dr. Münir Aktepe, *Atatürk'ün Sofya Ateşliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti İle Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir belge*, Belleten, s.150, sf. 269 v.d.

(4) Ali Nüzhet Göksel, *Ziya Gökalp'ın Neşredilmemiş Yedi Eseri Ve Aile Mektupları* sf. 74.

(5) Kâzım Nami Duru diyor ki : "1910 yılındaydı. Osmanlı İttihat ve Terakki Partisinin Selânik'teki büyük kurultayına Diyarbakır üyesi olarak gelen Ziya'yı tanıdım. O vakit az söyler, dinlemeyi sever, çok utangaç bir adamdı. Bu haliyle nasıl oldu da partinin Merkez-i Umûmîsine seçildi? Ziya, bütün kurultay üyeleri arasında, az sözle çok anlatarak, en bilgini olduğunu gösterdi ; bütün üyelerin saygısını kazandı. Böylelikle Merkez-i Umûmî'ye seçildi. (*Ziya Gökalp*, İstanbul 1949, ÖNSÖZ)

(6) M. Âkif Tütenk, toplantının Çerkezzâde (Aziz) Bey'in evinde yapıldığını yazar. Bkz. : KARA ÂMİD, s. 2—4, sf. 338.

Ziya Bey, yanına Özdemiroğlu Kemal Şekip, Cerciszâde Yusuf (Göksu) efendileri alarak bu eve gider. Onlara, Allah'ın Kelâmı'nın ve Peygamberin hadîslerinin meşveretle idare demek olan meşrutiyeti emrettiğini, tuttukları yolun fena, fikirlerinin yanlış olduğunu anlatmaya çalışır. Bu davranışı bazılarını sinirlendirir. Bunlardan Sallak Mecit (Meco) isimli biri, "Eğer Hacı Niyazi Bey emrederse ben insanın postunu yüzerim" diye bağırır. Bu münasebetsiz tehdide Yusuf Efendi de, "Biz de insanı leblebi gibi yeriz" karşılığını verir. Ziya Bey, hemen Yusuf Efendiye yerine oturtur ve kendisine "Cemiyet hayatında asabiyet olmaz. Biraz sabırlı ol!" der. Bu sırada Kurmay Binbaşı Şevki Bey'in (7) bir manga askerle içeri girdiği görülür. Ziya Bey ve arkadaşları Şevki Beyle çıkar giderler, diğerleri de dağıtılırlar (8).

Bir süre sonra Hareket Ordusu İstanbul'a girip duruma hâkim olunca, Diyarbakır gericilik hareketine sebbebiyet verenler de tesbit edilerek İstanbul Sıkıyönetim Mahkemesine sevk edilmişler ve çeşitli cezalara çarptırılmışlardır (9).

YENİ PARTİLER VE DERNEKLER

İkinci Meşrutiyet döneminde Merkezi İstanbul'da olmak üzere çeşitli partiler ve dernekler kurulmuştur. Bunlar arasında 19 Eylül 1324 (1908) tarihinde kurulan *Kürt Teavün Ve Terakki Cemiyeti*'nin bir şubesi aynı yıl Müftü Suphi Efendi tarafından Diyarbakır'da açılmıştır (10). Bir kültür derneği olan cemiyetin gayesi, Nizamnamesinin 1. maddesinde açıklanmıştır:

"Madde 1— Ahkâm-ı celile-i İslâmiyyeye muvafık ve saadet-i milletle selâmet-i vatani mütekeffil olan Kanun -ı Esasi'nin kavaid-i muhassanatını bu hakayika vakıf olmayan birtakım Kürtlere tefhim ve Osmanlılık sıfat-ı mübecclesini daima

(7) Şevki Bey, bu sıralarda 15. Redif Fırkası Kurmay Başkanı olarak Diyarbakır'da bulunuyordu. Peyman gazetesinin 29 Haziran 1325 (12 Temmuz 1909) tarihli 3. sayısında (sf. 4) kendisinden bahsedilirken, "....Diyarbakır hâdisi-i irticaîyesinde harikanümâ bir kahramanlık ibraz ile vuku-u fesadı men ve vilâyetimizin kâffe-i ahâlisini medyûn-i şükrân eyleyen mücâhid-i hürriyet..." diye anılmaktadır.

(8) Cerciszâde Yusuf Efendi'nin oğlu Süleyman Göksu'da bulunan babasına ait hâtıralardan alınmıştır. Ayrıca bakınız : Şevket Beysanoğlu, *Kısalınmış Diyarbakır Tarihi Âbideleri*, İstanbul 1962, sf. 96—97.

(9) 22 Haziran 1325 (5 Temmuz 1909) ve 6 Temmuz 1325 (19 Temmuz 1909) tarihli *Peyman* gazetesindeki kayıtlara göre, bu irtica olayı ile alakalı olarak mahkemeye sevk edilenlerden Hazrolu Seyfeddin Paşa, daha muhakemesi sona ermeden ölmüş, Hacı Niyazi Bey firar etmiş, Abdülaziz Halis, Muharremzâde Bekir beyler onar sene; kasap Mehmet, Hoca Abdurrahman beşer sene, Muallim Reşit, Dellâl Mehmet, Hassî Ahmet, Şeyh Nuri, Sallak Mecit (Meco) ve Fahri isimli şahıslar da üçer sene kalebend cezasıyla mahkûm edilmişlerdir.

(10) Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984 (2. Baskı), sf. 404, dip notu 3.

Şair Lebib'in oğlu olan Müftü Suphi Efendi 1912 yılında ölmüştür. Bu cemiyetin Diyarbakır şubesinin çalışmaları ve ne zaman kapandığı hakkında bir bilgi edinmek mümkün olamamıştır.

muhafaza ile beraber din ve devletin yegâne medar-ı terakki ve hayatı bulunan usûl-u meşrutiyet ve meşveret muhafaza ve idame edildikçe makam-ı hilâfet-i kübra ve saltanat-ı uzmaya Kürtlerin ravabıt-ı vesikasını tezyid eylemek ve vatandaşları olan Ermeni ve Nasturi ve akvam-ı saire-i Osmaniye ile hüsn-i imtizac ve muâşeretlerini bir kat daha takviye ve tezyid ve kabail ve aşair arasındaki bazı gûna münaferet ve ihtilâfi izale ile cümlesinin bir merkez-i meşru-i itihadda hemdest-i terakki olmaları esbabını temin ve maarif ve sanayi ve ticaret ve ziraatı neşr-ü tevsi etmek maksad-ı esasiyesi üzerine "Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti" nâmiyle bir cemiyet-i hayriye teessüs edilmiştir (11).

"Kürt sorunu bu dönemler boyunca Balkanlılar, Araplar ve Ermenilerde olduğu gibi değil, Osmanlı ülkesi içinde Doğu Anadolu vilâyetlerinin içinde bulunduğu çok kötü sosyo ekonomik durumdan kurtarılması olarak ele alınmıştır.

Meb'uslar Devr-i sâbık'ta bu vilâyetlere bir şey yapılmadığını ve bu yörenin âdeta bir yetim çocuk muamelesi gördüğünü belirtmişlerdir. Eleştiriyi daha da ağırlaştırmışlardır : Ne var ki 'Devr-i Meşrutiyette' de bir şey yapılmamıştır (....).

Meb'uslar seçim bölgelerini iç karartıcı tablolarla dile getirmişlerdir : Musul İstanbul'a otuz beş günlük mesafedeydi. Van vilâyetine, Osmanlı ülkesinin Sibiryası gözyle bakılıyordu. Dersim Sancağı her çeşit bayındırlıktan uzaktı.» Bölgenin «onbinde biri bile okuryazar değildi. Bu oranı bindebire indirmek için tahsisat isteniyordu» (12).

MEŞRUTİYET DÖNEMİNİN İLK DİYARBAKIR VALİSİ

Meşrutiyet ilân edildiği zaman Diyarbakır valiliği, önceleri Mahmud Paşa, sonra Emin Paşa tarafından vekâleten idare edilmekte idi. Nihayet Diyarbakır valiliğine Süleyman Şevki Paşa atandı. Atanma emri (fermân-ı âli) İkinci teşrin 1324/24 Kasım 1908 tarihinde İçkale'deki hükûmet konağı önünde düzenlenen bir törende okundu. Sonra, Yüzbaşı Mazhar Bey, Ziya Bey'in hazırladığı konuşmayı yaptı :

«Vatandaşlar,

«10 Temmuzdan, Osmanlılar'ın o büyük bayramından evvel arasına yine buarada toplanıyorduk. Ammâ nasıl? O zaman koyun sürüsü idik, Bu sürünün sahibi koyunların südünü sağmak, yapağını kırkmak için bir çoban gönderirdi. Bu çoban, divânî harflerle yazılmış, tuğralı bir kağıd çıkarır. Oper, başına kor... Sonra

(11) Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., sf. 409.

(12) Aynı yazar, a.g.e., sf. 407. ve dipnotu 21,22,23,24,25,26. "İkinci Meşrutiyet dönemi içinde, Kürt dernekleşme hareketleri Osmanlı ülkesinden ayrılma amacını gütmemişlerdir." sf. 408.

kâtibine verirdi. Kâtib de bu tuğralı beratı öper başına koyduktan sonra, büyük bir talâkatle okurdu.»

«Biz koyun sürüsü, mihlanmış gibi dikilir, donmuş gibi dinlerdik. Sayılan vaidler va'dlere, dökülen va'idlere arasına başımızı sallardık. Yalnız birşey düşünür, birşeyden korkardık : Sakın bu çoban da kurtlarla ortak olmasın!»

Evet! O zaman korkudan başka endişemiz, korkudan başka nasibimiz yoktu. Çünkü, sürümüzün içini, dışını kurtlar sarmıştı. Her gün hırpalanır, tırmalanır, parçalanırdık. Kurtlara, köpeklere, çobanlara lokma olurduk.»

«Fakat, afvinize mağruren, sözün daha doğrusunu, daha açığını, daha türkçesini söyleyeyim. Çünkü, doğru söylemeye hep yemin ettik. Biz o zaman yalnız koyun değildik; aynı zamanda kurttuk da. Bizden daha zorlu olanlara karşı koyun, bizden daha âciz olanlara karşı kurttuk. Bizi boğazlayanlar yine bizdik. Tırnaklarımızla kendi gırtlığımızı yaralıyor, dişlerimizle kendi kardaşlarımızı kemiriyorduk.»

«Evet koyunduk; çünkü gönlümüzde siyah, miskin, alçak bir korku vardı. Evet, kurttuk; çünkü kalbimizde karanlık, yırtıcı, mekruh bir tehevür vardı. Kuvvetli arkadaşlarımızdan korkuyor, yüzülüyor; zayıf kardaşlarımıza diş sıkıyor, pençe atıyorduk. Nihayet, bu hâl gayretullâha dokundu. Damarlı olanlarımızın kanına dokundu. Rumeli'deki sürüler bir kahraman ordu kesildi. O mazlûm koyunlar birer fedâi asker halini aldı. Kurtları koğdular, çobanları yola getirdiler. Kanun-i Esasî'yi ilân ettiler.»

«Biz de, buradaki sürüler de anların yardımıyla koyunluktan, kurtluktan çıktık. Elhamdülillâh, insan olduk. Kardaşlığımızı hâtırladık, öpüştük, barıştık. Gizliden gizliye işittiğimiz, kalbimizin en derin, hafiyelerden en saklı yerine gömdüğümüz Hürriyet kelimesini bağırdık. Adâlet, Müsâvat, Uhuvvet kelimelerini haykıra, haykıra söyledik.»

«Şimdi bize, bir çoban değil, bir Vali, bir baba gönderdiler. Biz de buna mukabil (17 Aralık 1908 de açılacak olan Meclis'e) Meb'uslar, Vekiller göndereceğiz. Meb'uslarımız Millet Meclisi'nede işimize yarar kanunlar yapacaklar; Padişahımız bu kanunlara, Memurlarımız bu kanunlara, hepimiz bu kanunlara itaat edeceğiz. Kanunları yapacak biziz, vekillerimizdir. Kanunlara itaat edecek, en evvel biz olmalıyız.»

«Evet, itaat edeceğiz; etmiyenler olursa onları da zorla itaat ettireceğiz. Kanunsuz millet, vicdansız insan gibidir. Kanunla vicdan insanları, biri dışarıdan, diğeri içerden terbiye eden iki mürebbidir. Demin okunan Ferman, bir berât-i adâlettir; bir Meşrutîyyet Vâlisinin vekâletnâmsi, bir hürriyet nigezbânının i'timâdnâmesidir.»

«Valimiz, âdil, hürriyetperver olursa, emrine itaat, icraatına muavenet boynumuzun borcudur. Kanun-i Esâsî'ye muhalif harekette bulunursa, i'lây-i hakikate çalışmak üzerimize farzdır.»

«Halbuki Vâlimizin iyiliğine, doğruluğuna, adâletine, hürriyetperverliğine ümidimiz ve itimadımız berkemâldir. Cenâbi Allâh muvaffaku bilhayr buyursun, âmin. Yaşasun Hürriyet, yaşasun Adâlet, yaşasun Uhuvvet, yaşasun Müsâvat, yaşasun Kanun-i Esâsî, yaşasun İstiklâl.» (13).

Bir süre sonra Süleyman Şevki Paşa'nın Abdülhâmid yanlısı olduğu anlaşıldı. Yedi ay sonra Diyarbakır'dan ayrıldı. Yerine mülkiye mezunu, meşrutiyetçi bir vali olan Galip Paşa gönderildi. Ziya Bey'in yayımlamakta olduğu *Peyman* gazetesi Galip Paşa'yı meşrutiyetin ilk valisi olarak kabul eder. Ve Galip Paşa için 9 Temmuz 1325/22 Temmuz 1909 tarihinde yapılan töreni, valinin konuşmasını ve Ziya Bey'in hazırlayıp Yüzbaşı Mazhar Bey'in okuduğu nutku 13 Temmuz 1325/26 Temmuz 1909 Pazartesi günü sayısında yayımlar.

I. DÜNYA SAVAŞI BOYUNCA DİYARBAKIR

21 Temmuz 1914 tarihinde seferberlikle beraber Diyarbakır'da sıkı yönetim de ilân edildi. Bu ilân ayrıca davul ve zurna çalınarak bütün çarşı ve pazar yerleri dolaşmak suretiyle halka duyuruldu. Seferberliğin ilânı üzerine 20-40 yaşlarındaki erkekler silâh altına alındı. Bu sırada vali Celal Beydi. Bu Celâl Bey, daha önce Milli Eğitim Müdürü olarak şehrimizde bulunan ve XX. kesimide sözü edilen Hüseyin Celâl Beydir (Bkz. sf. 711 v.d). Valiliği 1327-29/1912-1914 tarihleri arasında 1 yıl ve 9 ay sürmüştür.

Celâl Bey, iyi bir yönetici olamamıştır. O günleri yaşayanların ifadelerine göre, zevkine düşkün, cahil, icraatında tarafsız olamayan bir kimse idi. Tanınmış bazı zengin Ermeni gençlerinin askerlikten kurtulmalarını sağlamak için onları çeşitli memuriyetlere atamış, bu arada tüccar Hâzık Efendi'nin oğlu Said'i tahsildarlığa almış, bu davranışları şikâyet mevzuu olmuştur. Yapılan soruşturma sonunda şikâyet konusu iddialar sabit olmuş, Celâl Bey de bu görevden alınmıştır.

Hüseyin Celâl Bey, vekâleti vilâyet kadısı Hulusi Bey'e bırakarak 5 Ağustos 1914 günü Diyarbakır'dan ayrılmıştır (1).

1914 YILI BÜYÜK YANGINI

18 Ağustos 1914'te (2) gece yarısı Buğday Pazarı'nda "Cendere" denilen yerden başlayan yangın kısa bir sürede Ulu Cami önünden Melek Ahmed Paşa Çarşısına ve eski Borsa Hanı'ndan Kazancılar Çarşısı'na kadar uzanan geniş bir alanı kapladı. En büyük mağazaların, hanların, işyerlerinin bulunduğu yangın sahasında hiçbir şey kurtarılamadı. Bin iki yüz dükkân ve birkaç han tamamıyla yandı. Surla çevrili eski şehrin ortasında bulunan bu geniş alan bugün bile harap bir haldedir.

Cihan Harbıyla beraber Diyarbakır'da büyük bit kıtlık ve pahalılık başladı. Bu yangın ve daha sonra Muş, Van, Bitlis işgal bölgelerinden göç eden aç ve perişan halkın şehre dolması, bu açlık ve sefaleti daha da arttırdı. Ayrıca, harp sebebiyle Diyarbakır 2. Ordu merkezi oldu. Bütün camiler zorunlu olarak askerlerce işgal edildi. Başta Nebi Camii olmak üzere, camilerdeki çeşitli İran halıları ayaklar altında ezildi, bir kısmı çalındı veya götürüldü. Cami mihrab ve duvarlarını süsleyen renkli ve çok eskiden kalma çinilerin çoğu tahrip edildi (3).

(1) M. Âkif Tütenk, a.g.e., 4 defter, vr. 19

(2) Bu tarih kesin değildir. Bazı kaynaklarda 5 Ağustos 1914 olarak belirlenmiştir (M. Âkif Tütenk, a.g.e., Defter : 4, vr. 20 a).

(3) Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyet-i Şarkîyesi*, sf. 34 v.d.

1916 yılı sonlarında başlayan tifüs ve kolera salgını çoğu göçmen ve askerden olmak üzere şehir nüfusunun yarısını silip süpürdü. Sur diplerinde, açlıktan ölü insan etini yiyenler görüldü. Bu hastalık ve açlık dönemi bir yıldan fazla sürdü.

DİYARBAKIR'DA SEFERBERLİĞİN İLK GÜNLERİ

Rahmetli Mustafa Âkif Tütenk, anılarında, seferberliğin ilk günlerinde Diyarbakır'ın durumunu şöyle anlatır :

"Silâh altına alınan askerin kayıt ve sevk işleri düzensiz bir şekilde yürütülüyordu. Silâh altına alınacak efrada itibar olunmuyor, efrad sokaklarda, ötede beride yatıp kalkıyordu. Her gün değişik emirler çıkıyor, sevk olunan efrad bazen Harput'tan, bazen Malatya'dan terhis ediliyor. Sabah terhis edilen efrad akşam çağırılıyor. Doktor muayenesiyle tecil edilenler silâh altına alınıyor, muayenesiz, tecilsiz efrad silâh altına davet edildiği halde sokaklarda dolaşıyor. Davete itaat etmeyenlerle firar edenler hakkında çeşitli ve çelişkili emirler geliyor. Firariler sabah ilân edilen bir ceza af ile akşamılıyor. Bir keşmekeştir gidiyor. Hususiyle Tekâlif-i Harbiye Komisyonu idarenin düzenini büsbütün bozdu. Hristiyan efradın büyük çoğunluğu tekâlîfe kabul olundu. Ellerindeki sanayii vesile eden Tekâlîf Heyeti bu vasıta ile büyük yolsuzluklar icarasında kusur etmediler. Hele bu hususta vali Celâl Bey'den sonra en faydalanmayı sanat ittihaz eden Muhasebe Mümeyyizi Seyyid Bey idi. Hristiyanları İslâmlara tercih ile bütün muamelâtı kendilerine teslim etmişti. Özellikle o sırada Diyarbakır'a yollanan Rumlar da tekâlîfe yevmiye ile alınmışlardı. Efrâd-ı İslâmiyye perişan surette Hasankale'de, Erzurum'da Rus kurşunlarına göğüs gerdikleri ve tifüs hastalığıyla pençeledikleri zaman Ermeni gençleri birer vesile ile tekâlîfe kabul olunarak hükûmetin yok edilmesi planını yapmakla uğraşıyorlardı.

Vali Celâl Bey görevden alınmış yerine Adanalı Hamid Bey tayin edilmişti. Onun zamanında Ermeniler daha çok korunur bir duruma geldiler. Ermeni firarileri artık aleni surette sokakları dolaşmağa başladılar. Kıtaata kaydolunanlar bile firar ederek korkusuzca gezindiler. Hükûmet bunları kıtalarına dönmek şartıyla affetti. Fayda vermedi. Takip olunur olunmaz damlara çıktılar. Bir halde ki, Hristiyan mahalleleri âdeta bir kale, bir ecnebi kalesi hükmünü almış idi. Sokaktan sokağa kolayca geçmek için damlar üzerine merdiven köprüleri yapıldı. Takip eden polis ve jandarmalarla çarpışmaya başladılar. 1330 (1914) senesinin garip bir tesadüf de kar yağmaması ve sıcaklığın sıfırın altına düşmemesi oldu. Bu müsait havadan faydalanan gayr-i müslim asker kaçakları damlardan inmediler. Damlarda kahveler kuruldu. Ve işte bu cihetle "Dam alayı" teşkilâtı büyüdü. Kıtalarından firar edenler bunlara katılıyorlardı. 15. kıt'a-i seferiyye kış mevsiminde yağmurlu bir havada Diyarbakır'a dahil olmuştu. Bu kıt'a-i seferiyye içinde

bir miktar Rum, Ermeni ve sair cemaâtlardan efrad da vardı. Kıt'alar bütün han-ları, camileri, mescidleri ve hattâ bazı kişi odalarını işgal ettiler.

Bu kıt'alardan cepheye gitmek üzere buraya gelmiş olan Bağdad askerlerini işgal ederek, ellerindeki silâhları para ile almaya yeltenen Ermeni tüccarların bir kısmı hükûmetçe biliniyordu. Gerek Bağdad askerlerinin bir kısmının silâhlarını satın alan ve gerekse damlardaki teşkilâtı genişletmek için çalışan Ermeni komitecileri, bu seferi kıt'a içindeki bir kısım Ermeni askerlerini firar ettirip silâhlarıyla birlikte sakladılar. Hükûmet Ermeni asker firarilerini takip edecek güce sahip değildi. Ermenilerin damlardaki teşkilâtı hükûmeti icray-i vazifeden men edecek bir güçte idi. Hançepok civarında polis tarafından takip olunan Ermeni asker firarisi için birkaç Ermeninin zabıta kuvvetlerine hücum edip silâh çektikleri görülmüştü. Bu arada Ermeni asker firarilerinden biri kaçarken o civarda bulunan Sandıkçızâde Abdurrahman Efendi'nin evine girmiş ve bir odasına saklanmıştı. Teslim olması için yapılan bütün çağrılar bir fayda vermedi. Vali Hamid Bey, teslim olmasını sağlamak maksadıyla hattâ Ermeni murahhas vekilini ona gönderdi. Adam yine de teslim olmadı. Altı saatlik bir süreden sonra, nihayet adam ölü olarak ele geçirildi. Bu olay, Ermenileri galeyana getirdi ise de liderlerinin ve Ermeni murahhasının tavsiyeleri üzerine herhangi bir olay çıkmadı. Vali Hamid Bey Ermeni murahhası ile sıkı bir dostluk kurmuştu. O, bu davranışı ile Ermenilerin Diyarbakır'da herhangi bir olay çıkarmalarını önleyebileceğini sanıyordu. Ermeniler ise bu tutumdan daha çok yararlanıyorlardı : silâhlanıyorlar, Rusların biraz daha ilerlemesini bekliyorlardı. Hamid Bey altı ay kadar bu görevde kaldı ve Mart 1915'te müfettişliğe atandı, yerine Musul valisi Dr. Mehmed Reşit Bey geldi (3).

İKİNCİ ERMENİ OLAYI

1311 (1895) yılında vuku bulan yukarda söz konusu edilen (bkz. sf. 699 v.d.) "Birinci Ermeni Olayı" ndan sonra Diyarbakır bölgesinde durum nisbeten sâkinleşmiş, Müslüman halkla ilişkiler normal denebilecek bir vaziyete gelmişti. Meşrutiyetten sonra bu ilişkiler daha da düzelmeye doğru gidiyordu. Birinci Dünya Savaşının başlaması, Taşnak ve Hınçak komitelerinin faaliyetlerini daha da arttırması, başta Rusya olmak üzere aleyhlerine harbe girdiğimiz devletlerin kışkırtmaları üzerine, bağımsız bir Ermenistan kurma sevdasına yeniden kapılan Ermeniler, yurdun muhtelif yörelerinde kıyama kalkıştılar. Doğu bölgesinde, silâhlı Ermeni asker kaçakları bilhassa Rusların işgal ettikleri bölgelerde Türk ve Kürtlerden oluşan Müslüman halkı katliâma giriştiler. Daha çok Van, Bitlis, Sason, Muş gibi Diyarbakır iline civar yerlerde vukua gelen Ermeni mezalimi ve katliâmı Diyarbakır'da Müslüman halk üzerinde büyük üzüntü, telaş ve tepki yaratıyordu. Bu yörelerden kaçabilip Diyarbakır'a sığınan göçmenlerin Ermeni

(3) M. Âkif Tütenk, a.g.e., 4. defter, vr. 21 – 23 a. Özetlenerek ve sadeleştirilerek aktarılmıştır.

terörü ve katliâmı hakkında anlattıkları bu telaş, üzüntü ve tepkiyi daha da arttırıyordu.

Ermeni Komitelerinin Âmâl Ve Harekât-ı İhtilaliyesi adlı eserde (sf. 181 – 184) "Ermenilerin Diyarbakır Vilâyetindeki Ayaklanma Hazırlığı" hakkında şu bilgiler verilmektedir :

«Ermeniler, bu çevrede müslümanlara göre çok azınlık oldukları halde Komite teşkilâtını ve ihtilâl hazırlığını ihmal etmediler. Seferberliğin ilânı üzerine komiteler burada da Rus işgalini kolaylaştırmak, ordumuzun hareketlerini güçleştirmek için askerden kaçma gibi tebliğleri yapmışlardı. Savaştan önce Komitenin bu çevredeki ümidi o kadar kuvvetli ve bu ümidin verdiği cesaret ve küstahlık o kadar büyük idi ki en ihtiyatlı Ermeniler bile açıktan açığa ve müslümanlara karşı Rus zaferlerini ilana açıktan açığa kuruntuları olan ilmî, fikrî, iktisadî üstünlüklerini açıklayarak hakimiyet hakkı iddiaya, toplantılarda, okullarda mükâfat dağıtım günlerinde içlerindeki açıklamaya, evlerine, okullarına, piskoposluklarına, kiliselerine, Ermeniliğe ait levhaları, Ermenistan haritalarını, Komite başlarının resimlerini as-maya, islâmları tahkire, hükûmet işlerini kötümeye başladılar..

Bu şımarıklar büyük çoğunluğu islâm olan Diyarbakır gibi bir şehirde polis ve jandarma devriyelerini gezdirmemek, Ermeni mahallelerine geçen müslümanlar üzerine pislikler atmak, tahkir etmek derecelerine kadar vardı.

Askerliğe gitmeyenlerle silâhlı olarak ordudan kaçan veya kaçırılanlar (dam taburu) askerleri adıyla mahallerde damdam dama dolaşarak bütün ihtiyaçlarını tekâlif-i harbiye olarak toplamaya vermek istemeyenleri tehdide başladılar. Rusların Azerbaycan'dan birkaç kilometre ilerlemeleri haberi üzerine burada bulunan komite şubesi (dam taburu) erleri, elli kadar fedâî ile birlikte resmî dairelere ve şehrin muhtelif yerlerine bombalar atarak şaşkınlıktan ve çıkarılacak yangınlardan faydalanarak şehrin önemli yerlerini işgal ve kapılarını kapıyarak müslümanları öldürmeye karar vermişler ve bu işin uygulanmasını müzakereye başlamışlardı.

Kaçaklar ve dam taburu adındaki eşkiyanın yakalanması için yapılan arama taramada dam taburunu teşkil eden 500 kişi silâhlarıyla ve birkaç gün sonra Taşnak mektebinde asılı olan duvar haritası arkasındaki gizli sığınakta seferi kuvvetlere mensup dört kaçak yakalandı. Fedâî olan bu dört kişinin önemli suikastler için özel olarak Ermeni piskoposu ile Komite ileri gelenleri tarafından oraya saklandıkları taraflarından yedirilip içirildikleri anlaşıldı.

Yasaklanmış silâh ve bombaların imali için tuğla ile örülmüş bir mahzende saklandığı haberi alınınca 14 Nisan 1331 (1915) günü yapılan arama sonucunda nihayet merkezinde 60 dan fazla bomba dinamit kapsülleri kangallarda dinamit, barut yüzlerce mevzer manliher, gra, şınayoler tüfekleri, mavzer tabancaları çıkarıldı.

Aynı zamanda evlerin gizli mahzenlerinden yer altında dehliz ve ovuklarda gizlenmiş binden çok asker kaçağı yakalandı. Tahkikat sonucunda komiteler buaraya da aynen (Van yönünde Ruslar ilerledikleri takdirde umum Ermenilerce tertiplenmiş, plânlaştırılmış ve özel tebliğlerine göre ayaklanarak müslümanları katliam, şehri yakma, resmî binaları bombalayarak havaya uçurmaları ve Kafkasya sınırındaki ordumuzun arkasını tehdit ve diğer taraftan hükümeti meşgul ederek Ermeni isteklerini kabule zorlamaları, aynı zamanda Rusların işgalini kolaylaştırmaya çalışmaları) tebliğ edildiği bomba ve silâh tedariki için en fakir Ermeninin bile başta piskopos olduğu halde Komite başları ve din adamları tarafından kararlaştırdıkları paraları verdikleri anlaşıldı. Araştırma vilâyetin kazalarına da teşmil edilmesi üzerine her yerde ve hatta en küçük köylerde bile yasaklanmış silah ve pek çok patlayıcı maddeler bulundu.

Silâh, patlayıcı maddelerden çoğu tarlalarda, Ermeni mezarlıklarında toprak altına gömülmüş, kilise avlularına, mahzenlere yerleştirilmiş olmalarına göre ele geçirilenlerin mevcuda göre onda bir nisbetini geçmediği anlaşılmıştır. Bu nisbet diğer yerlerde ele geçirilen silâh ve patlayıcı maddeler içinde doğrudur.

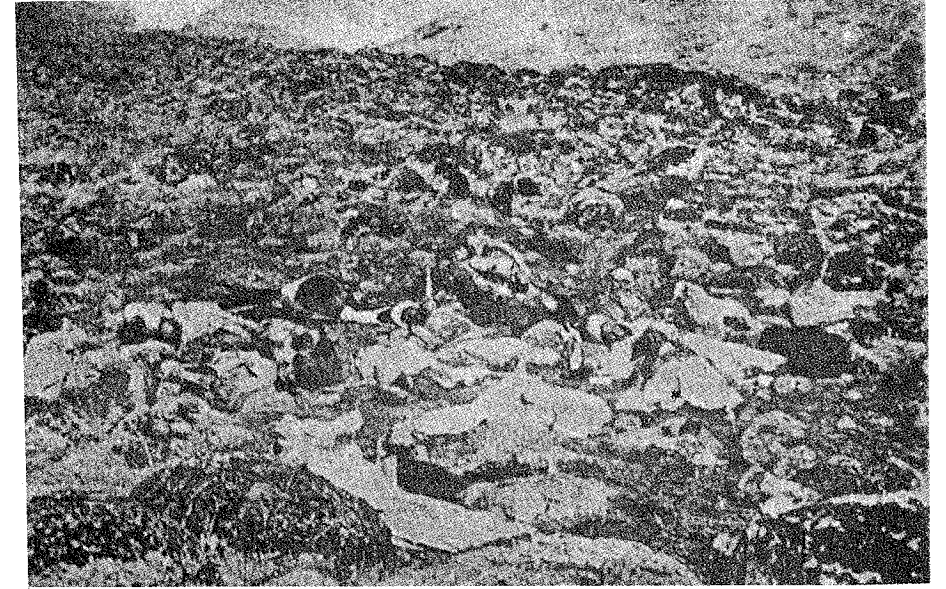
Kaçaklarla, takibattan korkan fedaîler Muş, Kığı, Bitlis, Van gibi yerlerden gelenlerle birleşerek her tarafa taarruza ve rast geldikleri perakende askerleri müslüman halkı şehit etmekte, askerî erzak ve araç gereç kafilelerini arayarak bunları saldırılarına hedef yapmaktaydılar.

Bir zaman erzak sevki Ermenilerle yapılıyordu. Bunlardan önemli bir kısmının yerlerine varmadığı anlaşılmış ise de ne olduğu anlaşılamamıştır. Ermeni çetelerinin bu çevrede ettikleri cinayetlere gelince: Vilâyetçe yapılan tahkikata göre Ermeniler Diyarbakır vilâyetinde pek çok cinayet işlemişler, suçsuz silâhsız kadın, çocuk ve ihtiyar islâmlara akıl ve hayale gelmeyen zulümler yapmışlardır.»

Bu zulüm ve katliâmlar hakkında Diyarbakır valiliğince yaptırılan tahkikat sonucu düzenlenen bir belge niteliği taşıyan raporu şöyledir:

1— Silvan kazasının Başnık adındaki Ermeni köyünde saklanan Doryan Dano isimindeki şeririn başkanlığı altındaki çete 28 Haziran 1331 (1915) tarihinde milis subayı Hacı Hamit efendinin emanetine teslim edilmiş, yeteri kadar jandarma ve milis erleriyle sevk olunan beşyüzden fazla mekkârî kafilisine Şeytan kaya mevkiinde ve dereden geçtikleri bir sırada ansızın hücum ederek bunlardan pek çoğunu feci ve yürekler parçalayıcı bir şekilde katlederek şehit ettiriler.

2— Hava değişimi alarak memleketlerine giden hasta erlerden Lice kazasına bağlı Muzafkum ve Som Ermeni köylerinde bu köylerin komitacıları tarafından taarruza uğrayarak bazılarının başları kesik, kol ve ayakları bağli olarak hepsini hançerleyerek parçalamışlar, böylesine vahşice şehit etmişlerdir.

Res. 229— Silvan'ın Başnık Ermeni köyünden saklanan Doğruyam Dano Çetesinin 28 Haziran 1915 günü Milis subayı Haacı Hamit ve yanındaki jandarma ve milis erlerini Şeytan Kaya mevkiinde pusu kurup yok ettiklerinin resmidir.

Res. 230— Lice'nin Muzafkum ve Som (veya Çum) Ermeni köyleri komitacıları tarafından vahşice şehid edilen erler.

Res. 231 — 15 Ağustos 1915 günü Karacadağ çivarındaki Ziyaret yerinden alınarak, canlı hedef yapıp zalimce şehit edilen müslümanlardan bir grup.

Res. 232 — Erkekleri çoğunlukla silah altına alınan Hızır İlyas köyü kadın ve çocuklarının ermeni çeteleri tarafından hunharca şehit edildikleri yerde çekilen resimleri.

Müfrüzâde Şeref (Ulu)
(1892 — 1976)

Ganizâde Servet (Akkaynak)
(? — 1938)

3— Merkezın Şark bucağına bağılı Arzuoğlu ve Şânî köylerinin Ermenilerinden eli silâh tutanlar Holanlı komiteci (Hone) adındaki canavarın başkanlığı altında bir çete kurarak Hızır İlyas İslâm köyüne hücum etmişler, köy erkeklerinin askerde bulunmalarından faydalanarak köyün içine ve tarlalarda rasladıkları bütün çocuk ve kadınları Merseni deresine sürüklemişler orada kurşun ve hançerlerle şehit etmişler, bazılarını doğramışlardır. A! küklerini o derece ileri götürmüşlerki kadınları şehit etmeden önce kirletmekten çekinmemişlerdir.

4— Siverek, Urfa yolunda çalışan Ermeni işçiler isyan ederek jandarmaları şehit etmişler ve çevrede eşkiyalığa başlayarak Karacataştaki ziyaret yerinde rasladıkları ihtiyar erkek ve kadınları ziyaretten alarak üçyüz metre kadar bir yerde canlı nişangâh yaparak en çirkin ve zalimce şehit etmişlerdir.

Bunun gibi daha birçok olaylardan da anlaşılacağı gibi Ermeniler islâmlara karşı merhamet etmeden acımadan en alçakça cinayetleri yapmaya kararlı oldukları gibi yaptıkları bu alçaklık ve zulümlerden özel bir zevk duydukları anlaşılmaktadır» (4).

Dr. Reşit Bey göreve başlar başlamaz durumun vehametini, Müslüman halkın içinde bulunduğu gergin havayı hemen anlamış ve bazı önlemler almak, girişimlerinde bulunmak gereğini duymuştur. İlk iş olarak, Mektupçu Bedri, Jandarma Komutanı Rüstü, eşraftan Yasinzâde Şevki, Piringçizâde Feyzi, Müftüzâde Şeref (Uluğ) beylerden oluşan bir "Tahkik Hey'eti" oluşturdu. Peşinden, sivil halktan bir "Milis alayı" teşkil edildi. Bu alayın başında Cemilpaşazâde Mustafa Bey (Albay rütbesi ile) bulunuyordu. Diğer milis şubayları şunlardır:

(4) Ermeni Komitelerinin Ânâl Ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İstanbul 1332, sf. 318—319. Kitabımızdaki resimler de bu eserden alınmıştır.

Binbaşı : Yasinzâde Şevki (Ekinci)

Yüzbaşılar : Zazazâde Hacı Süleyman, Cercisağazâde Abdülkerim, Dircçizâde Tahir, Pirinçizâde Sıtkı (Tarancı).

Teğmenler : Halifezâde Salih, Ganizâde Servet (Akkaynak), Muhtarzâde Salih, Şeyhzâde Kadri (Demiray), Pirânizâde Kemal (Önen), muhtarzâde Salih, Yazıcızâde Kemal, Hacı Bakır (5).

Bundan sonraki gelişmeleri Vali Dr. Mehmet Reşit Bey'in anılarından takip edelim (6):

"Diyarbakır'e varışım harbin en nazik zamanına rastlar. Van ve Bitlis'in mühim bir kısmı düşman istilâsına uğramış; ordudan fırar edenler her yerde saldırılarda bulunmakta, gasp ve soygunlar yapmada, vilâyet dahilinde veya sınırlarında vukua gelen Yezidî ve Nasturî isyanları etkin tedbirler alınmasını gerektirmekte; Ermenilerin takındıkları saldırgan ve küstahça durum hükûmeti cidden düşündürecek bir halde; buna karşılık dayanılacak bir muntazam kuvvet yok; ihtiyat efradı nâmiyle jandarmaya verilen kuvvet değer ve miktar itibariyle hiç mesabesinde, İslâm kamuoyu bir taraftan harp endişesiyle, bir taraftan Ermeni katliâm ve tecavüzleri korkusuyla heyecanlı, ürkek, her an patlamaya hazır durumda. Selefim Hamid Bey valilik etmemiş, zevk u safasıyla ve tam bir omursamazlık içinde hükûmet varlığını, devletin otoritesini sıfıra indirmiş vaziyette. Tekâlûf-i harbiye anbarları, askerî nakliyat işleri ve bütün mühim işler ve görevler Ermenilerin, hattâ Ermeni komitecilerinin ellerine bırakılmış; Ermeni murahhası valinin özel danışmanı, tahsildarlık gibi basit bir görevi elde eden okumuş Ermeniler (bunlardan biri mülkiye ve hukuk mezunu iken sekiz yüz kuruş maaşla tahsil memurluğunda çalışıyordu.) köyleri dolaşarak Ermenileri isyana hazırlamada; murahhas ve papazlar çevreyi dolaşarak 'kurtuluş günü yaklaştı. Hazırlanınız, icap ederse çift hayvanlarınızı satıp silâhlanınız. Muvaffak olduktan sonra Müslümanların serveti,

(5) Nâzım Önen, Sabir Karaozanlı, Şeref Uluğ beylerden alınan notlardan.

(6) Dr. Mehmet Reşit (Şahingiray) 1872 yılında Kfkasya'da doğdu. İlk adı "İttihad-ı Osmanî" olan "İttihad ve Terakki Cemiyeti" ni 21 Mayıs 1889 tarihinde Ohri Dr. İbrahim Temo, Arapkirli Dr. Abdullah Cevdet, Diyarbakırlı Dr. İshak Sükûfî ile birlikte kuranlardandır. Basra, Bağdad, Musul, Diyarbakır, Ankara valiliklerinde bulunmuş, 1917'de İstanbul'a gidip yerleşmiştir. Mütarekede işgal kuvvetlerince Ermeni tehciri (göç ettirilmesi) sebebiyle tutuklanmış, 2 ay sonra hapishaneden kaçmayı başarmış, ancak, 6 Şubat 1919 günü Şişli sırtlarında İngiliz askerleri tarafından kuşatılmış, yakalanmak üzere iken tabanca ile intihar etmiştir. Mithat Şükrü Bleda'nın *İmparatorluğun Çöküşü* adlı eserinde hakkında oldukça geniş bilgi vardır (sf. 56-63).

Diyarbakır Ermeni olayı ve tehcirle ilgili savunma mahiyetindeki anıları MEMLEKET gazetesinde tefrika edilmiştir.

Dr. Reşit Bey o devrin bilhassa Trablusgarp'a sürülen ve "Şeref Kurbanları" olarak bilinen ve anılan idealist gençlerinden idi. Vatanperver, mert, cesur, dürüst bir kimse olarak bilinir.

Dr. Mehmet Reşit Bey
(1872 - 1919)

toprakları, mülkleri bize kalacaktır mealinde ateşli nutuklar ve vaizlerle efkârı zehirlemekte ve zehirlemişler. Ermeni mahallelerinde ordudan kaçan ve kaçırılan birkaç bin efrad toplanmış, polis ve jandarmaları alenen tahrik etmekte. Ermeni mahallelerine polis ve jandarma giremeyecek derecede hükûmet nüfuzu kırılmış, alenen millî istiklâl şarkılarıyla ve 'şimdiye kadar siz egemen millettiniz, bundan sonra biz hâkim siz mahkûmsunuz' hitap ve itapları ile Müslüman ahali açıkça tehdit ve tahrik edilmekte. Hasılı dinamitlerin, bombaların patlaması için Rusların biraz ilerlemesine ve gelecek emir ve işarete intizar olunmakta idi. İşte idaresi bu derece bozulmuş, vaziyeti bu kadar nazik ve vahim, düzeni sağlayacak kuvveti hemen hemen bulunmayan vilâyete vali olduğum zaman sabık validen sadre şifa verecek hiç bir bilgi ve görüş almak da

mümkün olmadı. Vilâyet memurlarına gelince, kadı, defterdar ve mektupçu yeni geldiklerinden mahallî ahvale vakıf değildiler, polis ve jandarma alay kumandanı gibi icra vasıtalarının ahlâk ve iktidarları henüz meçhulüm. Fakat vazifede gevşeklik ve ilgisizlikleri mevcut davranışlarından anlaşılmakta. Hergün vilâyetin bir mahallinde bir şekavet ve isyan haberi gelmekte; mesalâ aylardan beri asî bir Yezidî kabilesinin tenkiline gönderilen bir tabur seyyar jandarma mutlak bir acz içinde bağlanmış kalmış; yollarda emniyet yok, yolcular ve nakliye kolları saldırıya uğramakta; kısacası bir anarşi hükûmferma ve tehlike pek büyük boyutlarda idi.. Elimde güvencbildiğim kuvvet beraberimde gelen jandarmadan ibaretti. Halbuki bu küçük kuvvetle merkez ve mülhakatta mevcut firarilere, şakîlere, isyan edenlere meram anlatmak; Ermeni çetelerinin saldırılarına, Ermeni komitelerinin müthiş teşkilâtına karşı durmak mümkün değildi. Ya derhal istifa edip İstanbul'a gitmek, yahut büyük bir fedakârlık göstermek ve eldeki vasıtalarla fenalığın önüne geçmek için çalışmak lâzımdı. Ahval ve vaziyeti bakanlığa olduğu gibi bildirdikten sonra İslâm kamuoyunu teskin, satvet-i hükûmeti ibraz ve fakat aynı zamanda kabahatsızların kabahatlılardan ayırd edilmesi için ruhanî reislerden ve şehrin ileri gelenlerinden oluşan komiteler tesisi yoluna gittim. Nizamî kuvvet isteğime, merkez, 'muntazam jandarma veya nizamiye kuvveti vermek imkânsız ve mahallî kuvvetlerle idare-i maslahat zarurîdir' tarzında cevap verdi. Vesait-i mahallîyeden

maksat ya şehirlerdeki esnaf ve silâh kullanmadan âciz ahâli, ikmal efradı nâmı altında, polis ve jandarma hizmetinde müstahdem edilenlerden, yahut köylerde eli silâh tutanlar firarî olduklarından mükellefiyet haricinde ve işe yaramayacak kimselerdi. Öyle ikmal efrâdiki kendilerine tevdi olunan firarî efrâdı şehirden çıkar çıkmaz beşer kuruş gibi bir meblağla kaçırmakta ve bazen kendisi de beraber kaybolmakta; öyle efrâdki muhafazalarına tevdi olunan askerî erzakı nakliyecilerle birlikte kaçırmakta ve bir daha görünmemekte idiler.

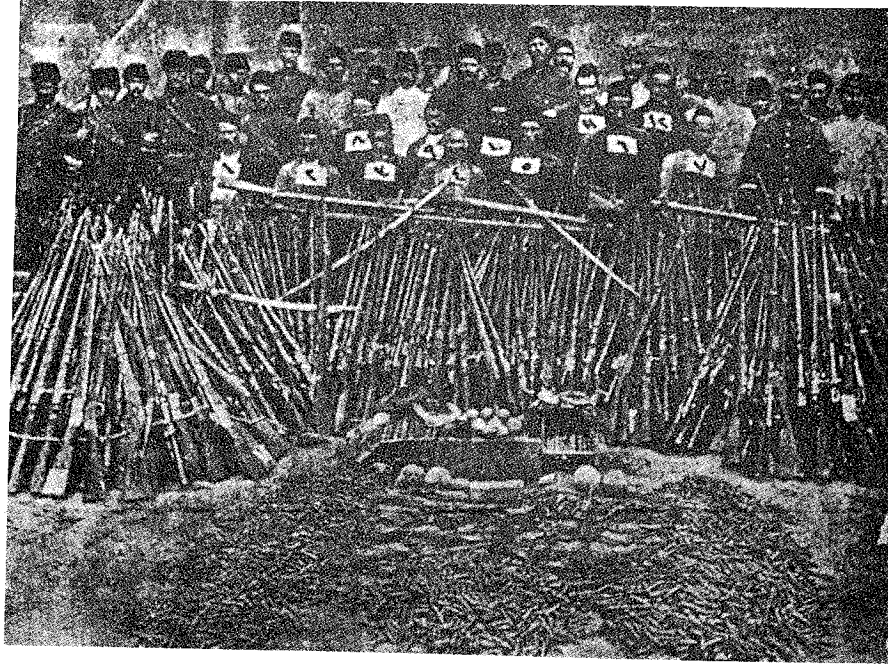
Bunlarla beraber üç yüz kişilik bir kuvvet gönderilmesini, yahut güvenilir ve fakat nasılsa askerlikten ürktüğü için firar etmiş olanlardan üçyüz mevcutlu bir kuvvet teşkiline müsaade buyrulmasını bakanlıktan istedim. Kabul olunmadı ve hep idare-i maslahat tevsiyesiyle karşılandım. Bu durum karşısında istifa edip gitmek aklıma gelmedi değil. Fakat seferberliğin ilânından az bir müddet sonra Basra'dan yolculuğa çıkarak hiçbir yerde birbuçuk aydan fazla kalmayarak on nüfuslu bir aile ile Bağdad – Musul yoluyla Diyarbekir'e kadar uzanan bir yolculuk etmiş ve son derece üzgün ve yorgun kalmış olduğumdan, Diyarbekir'e gelir gelmez istifa etmek ve yola çıkmak büyük bir perişanlık olacaktı. Yollarda kazanılan hastalıkları hâlâ ailece çekmekteyiz. Binaenaleyh sabır ve sebatla çalışmaktan başka bir çare görmedim.

Diyarbekir'e geldikten sonra müftü, nakibü'l – eşraf gibi ilim adamlarından ve hükûmet memurlarından alınan ve soruşturma ile sabit olan bilgilere göre, Merkez Ermeni Komitesi tarafından firar ettirilen silâhlı Ermeni erleri, Ermeni mahallelerinde toplanmış ve gizlenmişlerdi. 'Dam alayı' adı altında bir teşkilât yapmışlar (Tekâlûf-i harbiyye usûlü ile) hanelerden yiyecek ve içecek temin, mahalleye giren memurlar ve islâm ahâliyi tahkir etmekte ve silâhlı olarak kıyam ve isyan için vakit ve saatını beklemekte idiler. Bu halin devamı memleket için büyük bir tehlike ve hükûmet haysiyeti için onur kırıcı bir durum idi. Önemli miktarlarda silâh ve bombanın depo edildiği kanıtlarıyla haber verilmekte olup Müslüman ahâli haklı heyecan ve korku içinde bulunuyordu. Halbuki bu derece müthiş stoka sahip silâhlı bir kuvvetin, hususiyet evlerin savunmaya pek elverişli olması sebebiyle, ele geçirilmesi pek zordu. Elde ise ancak 25 – 30 Jandarmadan ve silâhları eski sistem 50 – 60 ikmal efradından başka bir kuvvet yoktu. Hüsnüniyetle azim ve metanetin bazen büyük muvaffakiyetler temin edebildiğini düşünerek ve Hak'ka sığınarak hükûmetin haysiyetini ve Müslüman ahâlinin hayatını kurtarmak istedim. Seri ve anî bir tedbirle buna muvaffak oldum.

Şöyleki :

Ruhanî reislerle Meclis-i ruhanî ve cismanî azalarını ve beldenin muteber, hatırı sayılır, sözü geçer kişilerini davet ettim. Hükûmetin Ermeniler hakkındaki hüsn-i nazarını izah, bu unsurun memlekette mazhar oldukları refah halinin

malum, büyük bir çoğunluğunun hükûmete sadık ve İslâm vatandaşlarla dost olduklarını beyan ettikten sonra, nasılsa düşmandan ve dış telkinlerden mülhem olarak yollarını şaşırان, hem vatanları, hem de ırktaşları için zararlı fiil ve hareketlere yeltenen fesatların sadık ahâli arasında bulunması ve korunması bütün bir unsuru itham altında bulunduracağından firarî ve komiteci gibi zararlı kimseleri içlerinden çıkarıp hükûmete teslim etmelerini rica ve talep ettim. Siz cemaatin ruhanî ve cismanî büyüklerisiniz. Sizin sözünüzden harice çıkmazlar. İstemiş olursanız hepsi teslim olur, dedim. Ve kendilerine bir hafta mühlet verdim. Bir hafta sonra bu zararlı kişiler silâhlarıyla birlikte hükûmete teslim olmazlarsa icraata kalkışacağımı ve tabii o zaman bunları, koruyanları, teşvik edenleri yakalayarak sıkıyönetim mahkemesine sevk edeceğimi kesin bir lisanla söyledim. Mühletin sona ermesinden bir gün önce tekrar bazı reisleri ve hatırı sayılır kimseleri çağırdım. Yarım ağızla ve boş mazeretlerle birşey yapmadıklarını söylediler. Muayyen günde sabah erkenden Ermeni mahallesinin en mühim 3 – 4 sokağını ve bazı mühim noktaları tutturup haneleri gâfletten birer birer aramayı ve bir günde beş yüzü aşkın firarîyi silâhlarıyla birlikte yakalamayı başardık. Yapılan aramalarda, meselâ bir mektepte duvar haritasının arkasında gizli bir methalden girilip altı silâhlı fedaî yakalanmış ve meselâ gayet mahirane örülmüş bir kârgir kapı açtırılarak ikiyüz bomba ve kırk kilo dinamit ve birçok silah ve cephane çıkarılmıştır. Sıkıyönetim Harput'ta olduğundan bir soruşturma kurulu oluşturularak yapılan tahkikat sonunda Ermenilerin takip edecekleri program ve planları ortaya çıkarılmıştır: Yedi yaşından yukarı erkek ve kız Müslümanların katliâm edilmesi, şehir ve kasabalarda taarruz ve müdafaa tertibatı ve genel kurmay başkanlığı ile kumanda heyetleri teşkili, Rusların istilâsı biraz ilerleyecek olursa resmi daireleri, şehir kapılarını bomba ile uçurduktan, vali, polis müdürü, jandarma komutanı gibi icra kuvvetlerini yok ettikten sonra kaçmak isteyen İslâm ahâlinin önceden seçilmiş yerlerden yayılım ateşi ve bombalarla karşılanarak yok edilmesi, Ermeni teşkilâtının gaye ve kararları arasında idi. Hükûmet konağı avlusuna getirtilip istif edilen öldürme ve tahrip âletlerini gören İslâm ahâli tabiatıyla müthiş bir beledan kurtuldukları için şükran ve sevinç göz yaşları dökmekte, muhabbet ve muavenetten başka bir muameleye layık görmedikleri bu nankör vatandaşlarına karşı nefret duymakta idiler. Tutukluların ifadelerinden elde edilen belgelerden birçok gerçekler meydana çıktı: Vilâyetin en küçük bir Ermeni köyünde bile teşkilât kurulduğu, silâh ve bomba stoku yapıldığı, büyük – küçük, kadın – erkek bütün Ermenilerin teşkilât ve maksattan haberdar oldukları, malen, bedenen veya fikren bu 'millî' amaca katılmayan hiçbir Ermeni bulunmadığı görüldü. Ermenilerin bütün Osmanlı vilâyetlerinde bomba, dinamit gibi tahrip vasıtasıyla silâhlı bir isyana hazırlandıkları hükûmetçe kesin olarak belirlenmiş, Ermenilerin meskûn her şehir ve köyde bu tür silâhları meydana çıkarılmıştır. Buna dayanılarak Ermenilerin tehciri hakkında hükûmetçe karar ittihaz ve vilâyetlere tebliğ olundu.... Ermenilerin sevki gibi mühim bir meselenin iyi bir şekilde neticelendirilmesi büyük bir himmete, mükemmel bir muhafaza teşkilâtına muhtaç

Res. 233— Ermenilerden ele geçirilen silah ve bombalarla birlikte yakalanan ihtilâl komitecilerinden bazıları

Res. 234— 14 Nisan 1915 günü yapılan aramalarda ele geçirilen silah, bomba v.s. savaş malzemeleri.

iken, orduya günlük kırk ton erzak sağlamak, vilâyetin her yerinde baş gösteren soygun, adam öldürme, yol kesme olaylarına; Yezidîlerin isyanına, Ermeni komitelerinin faaliyetlerine karşı koymak, civar vilâyetlerden gelmekte olan binlerce mülteciyi yerleştirip, doyurma gibi gayet mühim sorunlar da mevcuttur. Bir taraftan da gerek Ermenilerin emel ve teşebbüslerinden galeyana gelen ve yahut yağma, talan hissiyle ayaklanan yerli İslâm ahâlisi de kafileler için büyük bir tehlike oluşturuldu. Ordu ve hükûmet bu iş için muntazam bir kuvvet ayırma ve gönderme olanağından yoksundu. Elde bulunan çerkez jandarmalar ikmal edilerek işe yarar ancak 50—60 kişilik bir kuvvet meydana getirilmişti.... Binaenalyh Ermeni meselesinden dolayı yalnız benî ve sırada vilâyetlerde bulunan bütün vali, mutasarrıf ve kaymakamları, Ermeni tehcirini kararlaştıran hey'et ve hükûmet-i değil, seferberlikten evvel ve sonra Müslüman köylerini yakıp yıkan, İslâmları topluca öldüren, vatani parçalamak için düşmanla işbirliği yapan, bomba, dinamit ve ateşli silâhlar biriktiren, Osmanlı milletinin imhasını emel edinen Ermenileri, Ermeni teşvikçilerini, ruhanî reislerini önce mahkemelerine sevk etmek; Ermeni meselesini hususi bir şekilde değil, Ermenilerin teşebbüs tarihlerinden itibaren cereyan eden olayları bu durumları dikkate alarak derinlemesine incelemekle gerçek adalete varmak mümkündür." (7).

Tehcire tabi tutulan Ermeniler civar illerden Diyarbakır'a gönderiliyor ve buaradan Musul'a sevk ediliyorlardı. Bütün bölgeden sevk edilen Ermeni adedinin 120 bin olduğu Vali Reşit Bey'in İçişleri Bakanlığına çektiği 15 Eylül 1331 (28 Eylül 1915) tarihli şifreden anlaşılmaktadır (Bkz. Memleket gazetesi, 29 Nisan 1335 (1919). Bunların büyük bir çoğunluğunun Musul'a vardığı da bilinmektedir.

Sırası gelmiş iken bir noktaya kısaca değinmekte yarar vardır : Ermeni tehciri (göç ettirilmesi) üç maddelik bir kanuna dayanıyordu (8). Bu kanun yalnız Ermenilere değil, kanun kapsamına giren bazı Müslüman ailelerine de uygulanmış, bir bölümü başka yörelere göç ettirilmiştir. Bu kanun bütün ermenilere de uygulanmamıştır (9). Kurulan tahkik Hey'eti 70 ermeniye suçlu bularak Örfî İdare (Sıkı

(7) Memleket gazetesi, 25 Şubat 1335 (1919) ve müteakip sayılar.

(8) Kanunun sadeleştirilmiş metni :

Madde 1 - Sefer vaktında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki komutanları ahalî tarafından herhangi bir surette hükûmetin emirlerine, memleketin müdafaasına ve asayişin korunmasına ait icraat ve tertibata karşı gelme ve silâhlı tecavüz ve dayanma görülürse derhal askerî kuvvetlerle en şiddetli surette tedibat yapmaya, tecavüz ve direnmeyi esasından yok etmeye izinli ve mecburdur.

Madde 2 - Ordu, müstakil kolordu, tümen komutanları askerî icaplara mebni veya casusluk ve hainliklerini hissettikleri köyler ve kasabalar ahalisini tek tek veya topluca diğer yerlere sevk ve iskân ettirebilirler.

Madde 3 - İşbu kanun neşri tarihinden geçerlidir. (13 Recep 1333\14 Mayıs 1331\27 Mayıs 1915).

Res. 235— Diğle Nehrine bakan eski sanat okulu binasının altındaki mahara da saklanan ve süikastler düzenlemek için anlaşip yemin eden komiteci Mardinli Mordo Çetesi

Yönetim) mahkemelerine sevk etmiştir (10). Başka yerlere göç ettirilene nasıl davranılması gerektiği, korumalarında ve yerleştirilecekleri bölgelerde ne gibi önlemler alınması icap edeceği, Dahiliye Vekâletinin genelgelerinde gayet geniş olarak açıklanmıştır (11). Dr. Reşit Bey'in kurduğu Milis Alayı bu hususta büyük gayret ve çaba sarf etmesine rağmen bazı olayların vukuu önlenememiştir (12).

ENVER PAŞA'NIN DİYARBAKIR'A GELİŞİ

Enver Paşa, 29 Nisan 1332 (1916) Cuma Günü Diyarbakır'a geldi. Bu, şehrimize ilk gelişleriydi. Büyük bir törenle karşılandı. Sivas'tan geliyordu. Halk otomobili ilk defa görüyordu. Bu sebeble Enver Paşa'dan çok bindiği otomobil ilgilerini çekti. 1 Mayıs 1332 Pazar günü, Bağdad'a gitmek üzere şehrimizden ayrıldı. İkinci gelişi 7 Eylül 1332 Pazar gününe raslar. Diyarbakır'da iki gün kalmıştır (13).

(9) Bkz. Dahiliye Vekâletinden gelen 21 Haziran 1331\4 Temmuz 1915 tarihli şifre, Kâmuran Gürün, *Enneni Dosyası*, sf. 220.

(10) Kâmuran Gürün, a.g.e. sf. 221.

(11) Kâmuran Gürün, aynı eser, sf. 216.

(12) Dip notu 5'teki kaynak kişiler

(13) M. Âkif Tütenk, a.g.e., defter 4, vr. 48 a: Beysanzâde Molla Ahmed, *Mir'at-ı Hayatım*, vr. 103 b.

MUSTAFA KEMAL ATATÜRK'ÜN DİYARBAKIR'DAKİ KAFKAS CEPHESİ KOMUTANLIĞI

I. Dünya Savaşı'nın ortalarında. Kafkas Cephesi kritik bir durumda. Muş ve Bitlis düşman işgali altında. Van-Bingöl bölgelerindeki zayıf müfrezelerin takviyeleri gerekli. Başkomutanlık, Rus ordularının daha çok ilerleyerek Diyarbakır ve çevresini almalarını önlemek, Rus Cephesi'nin sol kanadına saldırarak Erzurum'u geri almak düşüncesiyle Trakya'da bulunan 2. Ordu'nun Doğu Cephesi'ne sevkini kararlaştırır. Bu ordunun komutanı Ahmed İzzet Paşa'dır. 16. Kolordu da bu orduya bağlanır ve komutanlığına Çanakkale savaşları kahramanı Albay Mustafa Kemal atanarak Kafkas Cephesi'ne hareket emri verilir (14).

Albay Mustafa Kemal, Çanakkale dönüşü bir süre İstanbul'da kalmış, sonra bazı işlerini yoluna koymak için Sofya'ya gitmiştir. Bu sırada, Çanakkale'den Edirne'ye dinlenmek üzere gönderilen 16. Kolordu'nun komutanlığına atandığına dair 10 Mart 1916 tarihli Başkomutanlık emrini alır (15). 15 Mart 1916'da Karaağaç'a gelerek görevine başlar. 24 Mart 1916'da Mardin'e gelir. Belediye Başkanı Hıdır Çelebi'nin evinde misafir edilir (16). 27 Mart 1916 günü Diyarbakır'a gelir. Bu arada tuğgencrallığa terfi eder (17).

Bu tarihlerde Ahmed İzzet Paşa'nın komutasındaki 2. Ordu Karargâhı henüz Keşan'da bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya 2. Ordu Karargâhı Diyarbakır'a gelinceye kadar kolordusuna ait gerekli talimatı, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan alması, Başkumandanlık Vekâleti'nce buyrulmuştu. Kısa bir sürede cephe durumunu inceleyen Mustafa Kemal Paşa, almak istediği tedbirleri 3. Ordu Komutanlığı'na şu şifre ile bildirir:

(14) Mustafa Kemal hakkında Rus Genelkurmayının görüşü şudur: "Büyük Türk Komutanlarının halk tarafından en çok saygı görenidir. Cesur, muktedir, azimkâr ve azami derecede müstakil fikir sahibi olup, herkes tarafından itibar görmektedir. Şöhretini Bingazi'deki başarıları ile kazanmıştır. Çanakkale'de iki defa durumu kurtarmıştır." M. Larsen, *Büyük Harpte Türk Harbi*, c. II, çev. Kaymakam Bursalı Nihat, Matbaa-yı Askerî, İstanbul 1928, sf. 133.

(15) *Birinci Dünya harbinde Türk Harbi*, c. II, kısım: 2, Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı 1916-1918, Genelkurmay Basımevi Ankara 1978, sf. 39.; Uluğ İğdemir, *Atatürk'ün Yaşamı*, c. 1, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1980, sf. 78.

(16) Metropolit Hanna Dolapönü, *Tarihte Mardin* İstanbul 1972, s.f. 101.

(17) Kaynakların çoğunda terfi tarihi, 1 Nisan 1916 olarak gösterilmiştir. Yaveri Şökrü Tezer, Mardin'de kaldıkları 13-14 Mart 1332 (26-27 Mart 1916) gecesi mirliva (tuğgeneral) rütbesine terfileri hakkında şifreli tebliği almış olduklarını yazar. (*Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, sf. 37.) T.C. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı'nca yayınlanan *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, c. II, kısım: 2, sf. 53., Kafkas Cephesi 2. Ordu Harekâtı adlı kitapta, Albay Mustafa Kemal'in 8 Nisan 1916 günü tuğgeneralliğe yükseldiği yazılıdır.

"III. Ordu Komutanlığına

1-17. Piyade Alayını Kulp bölgesinde ve Kozma geddiklerini kuzeyden korumak maksadıyla kullanacağım. Bu maksatla Diyarbakir'e ilk ulaşan taburu Hazro üzerinden dün hareket ettirdim. Bir tabur bugün, diğer tabur da yarın aynı istikamete hareket edecektir.

2-5'inci Tümen, Bitlis cephesindeki Surem-Mergek hattındaki düşmanı tazyik etmektedir. Kozma gedikleri karşısında 24 Mart 332'de faaliyet gösteren üç piyade taburundan ibaret düşman kuvvetlerinin zikredilen tarihte sizlerle ciddi teşebbüste bulunmamış ve Musalla karşısında düşman faaliyeti görülmemiş olması Muş batısında bulunan düşman kuvvetlerinden bir kısmının Bitlis'e hareket ettirilmiş olması ihtimali vardır. Bu hususun anlaşılması için gerek 5'inci Tümen ve gerekse Bingöl müfrezesi genel cephesi boyunca kati tedbirlerin alınmasını emrettim.

3-Bunun üzerine 5'inci Tümenin başladığı taaruzunu kati neticeye ulaştırılması için lüzum görürsem 1/2 Nisan akşamı Hazro'ya yetişecek olan 17'inci Alayı şimdilik Kulp bölgesinde bulunduracağım.

4-Kolordu karargâhı ve kolordu süvari bölüğü bugün Diyarbakir'e ulaşmış bulunuyor.

5-Ben Nisanın birinci Cuma günü 5'inci Tümen nezdine hareket edeceğim. 1/2 Nisan 332 saabahundan itibaren emirlerinizin zikredilen yere telgraf merkezi vasıtasıyla verilmesi istirham olunur. Silvan'dan sonra hangi telgraf merkezinde bulunacağımı ayrıca arz edeceğim.

16. Kolordu Kumandanı
Mustafa Kemal" (18)

Sason ve Mutki bölgelerinde bulunan milis kuvvetleri için de ilgililere şu talimatı verir :

"1-Mutki bölgesindeki milisler, Hacı Musa Bey kumandasında olarak, Kerp—Bitlis istikameti ile Tatvan'ın batısında Korsuvak - Höyükşayan - Kemişan - Ezgirt istikametinde Mutki bölgesi içerisinde ilerlemeye çalışacak, düşman çete ve kuvvetlerine karşı adı geçen istikametleri örtmek ve korumakla beraber düşmanın geri atılmasına çalışacaktır. Her fırsattan faydalanarak Bitlis ve Muş ovalarına doğru sarkan düşman taciz edilecektir. Hacı Musa Bey, 5'inci Tümenin Duhan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız olarak irtibatla bulunacak ve Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılacaktır.

(18) Bu belge, Diyarbakir'daki "Komutan Atatürk Müze ve Kütüphanesi'nde bulunan» kapak ve ilk sayfaları yırtık bir askerî dergiden alınmıştır.

2-Sason bölgesinde bulunan milis ve gönüllüler, Mahbuban ve Tabuk üzerlerinden Sason'a gelen istikametleri koruyacaktır. Ayrıca düşman çetelerini geri atmaya ve Bitlis-Muş ulaştırma hattı üzerine doğru ilerleyerek düşmanı taciz etmeye çalışacaklardır. Bu bölgedeki gönüllüler reislerinin emir ve komutasında bulunacaklardır. Sason Askerlik Şube Başkanı müfrezelerimizin hareketini düzenlemek ve maksada göre sevk ve idare etmek hususunda emir ve talimat vermek ve Sason bölgesinin korunması hususunda gereken askerî tedbirleri almakla görevlidir.

3-Mutki ve Sason bölgelerindeki müfrezeler, 5'inci Tümen Komutanı'nın emrinde olup, her hususta gereken emri kendisinden alacaklardır.

4-Mahallindeki en büyük mülkiye memurları dahi, müfrezelerimizin ihtiyacını sağlamak ve halkın moralini yüksek tutmak hususunda birliklerle işbirliği yapacaklardır.

5-Bu talimat, Bitlis Vilâyetine, 5'inci Tümen Komutanlığı'na, Sason Kaymakamlığı'na gönderilmiştir. 6 Nisan 1916.

16. Kolordu Kumandanı
M. Kemal" (19)

Henüz Diyarbakir'a hareket etmemiş bulunan 2. Ordu Komutanlığı'na gönderdiği 10 Nisan 1916 günlü raporda, cephe durumunu ve alınan tedbirler hakkında şu bilgiler vardır:

"I. Emrimde bulunan cephe aşağıdaki şekilde kısımlara ayrılmıştır.

5. Tümen Cephesi :

a. Botan suyu (Van Gölü'nün 50 km güneyinde) ile Van Gölü'ne akan Güzeldere arasındaki Hizan bölgesi, burada Van Gölü güneyi müfrezesi vardır. Bunun kuvveti Yarbay Ali komutasında 1000 kişilik bir piyade taburu ile 300 milisten ibarettir.

b. Güzeldere ile Bitlis Boğazı (her ikisi dahil) arasında bir tabur noksan olmak üzere, 5'inci Piyade Tümeni, bunun sağ kanadı ve merkezi ile Koltik -Sürüm ve batısında boğaz içinde; Deliklitaş (haritada yok) hattında sol kanadıyla Hürmüz kuzeyinden, Nebat dağına kadar uzanmaktadır. 28 Mart 1916'da şifre ile arzettiğim şekilde iki piyade alayı ve bir süvari alayı tahmin ettiğim düşman, asıl mevzilerinin Sindiyan -Pırhan -Kerp hattında bulunduğu anlaşılmaktadır.

c. Bitlis Boğazı (hariç) ile Muş - Bitlis yolu üzerinden Nuh'tan 5 km kadar doğuda bulunan Hotayta silsilesini aşarak gelen yol ile, bu yolun birleştiği İrzak—Sokul

(19) Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, c. II, kısım 2, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, sf. 54.

arasındaki Mutki bölgesinde Hacı Musa komutasındaki gönüllü müfrezesi vardı. Bu müfrezelerin mevcudu belli ve sınırlı değildi. Bunların görevi, Bitlis batısında harekâta bulunarak, tümenin harekâtını kolaylaştırmakla beraber, Korsuvak ve Ziren'den Muş Ovası'na inerek Bitlis - Muş arasındaki düşmanın irtibatını güçleştirmektir.

4 Nisan 1916'da Nuh'tan Karsuvak istikametinde ilerleyen Rus kuvvetleri yenilmiş ve beş esir alınmıştır. Bitlis batısındaki Kerp üzerinden de bir tabur kadar düşman kuvvetinin Mutki'den merkezi olan Tatvan'a ilerlemesi üzerine, Musa Bey kuvvetlerinin bir kısmını bu düşmana karşı göndermiş ve düşmanı mağlup etmiştir. düşmanın geriden takviye alması üzerine müfrezemiz Narvan batısında Görden suyu civarına çekilmiştir. Bu cihetten ilerleyen düşman kuvveti anlaşılamamıştır. Fakat bir takım çetelerden olduğu zannediliyor. Kerp'ten gelen düşmana karşı boğazın batısında bulunan 13. Alay'ca gerekli tedbirler alınmıştır.

d. Mutki bölgesi batı sınırı (hariç) ile Talori suyu (dahil) arasındaki Sason bölgesi kaza merkezi olan (Kabilcivaz (Sason) Askerlik Şubesi Reisi Önyüzbaşı Ahmet komutassında ve kendi reisleri de emrinde olmak üzere yeni teşkil ettiğim milis müfrezesi vardır. Bunların kuvvetleri henüz kesin bir şekil almadı. Vazifesi, Muş'un 6 km. doğusunda Kortik dağının doğusundan gelen yol ile Tolori suyu vadisinin ve bu istikamette Belek kuzeybatısındaki Mahbuban üzerinden Sason'a gelen istikametleri kapamak ve düşmanı taciz etmektir. Düşmanın 4 Nisan 1916'da bir çetesi Mahbuban'da yenilgiye uğratılmış, Tepik ve Geligozan istikametinde ilerleyen diğer bir düşman çetesiyle çatışma olmuştur. Bunların sonuçları hakkında henüz bir bilgi alınamamıştır.

17. Alay Bölgesi :

Kozma dağı ve güneyinde Tolori suyu (hariç) ile Murat suyu sol kıyısında Muş Genç yolu (dahil) arasındaki Kulp bölgesinde, 27 Mart 1916'da Çapakçur müfrezesi cephesine düşman tarafından yapılan taarruzlar üzerine, dağılmaya başlayan milislerin Lice ve Hani'den gönderilen milis ve jandarmalarla takviye edilerek, direnmeleri sağlanmış ve bunlar halen 700 kadar milis ve 70 kadar jandarmadan kurulu bir kuvvet halinde Şin'de ve Şin kuzeyindeki Kozma gediğinde ve Kozma dağının doğu ve batısından Şin'e gelen yollar üzerinde bulunmaktadır.

Mahallinde vasıta tedarik edilerek, çabuk bir şekilde Diyarbakır'a taşınan 17. Alay Makinalı Tüfek Bölüğü, yarın Hazro üzerinden Kulp bölgesine gönderilecektir. Şimdilik kendisine Kulp bölgesinin komutanlığını verdiğim alay komutanının görevi Kozma dağı geçitlerini kuzeyden korumak ve milis gönüllüleri ile Muş ve Murat suyu arasındaki sahada taarruzî hareketlerle düşmanı taciz ve işgal etmektir.

Bu bölgede 4 Nisan 1916'da Kozma gediği ile bunun 8 km kadar doğusunda Geliyekenim arasında Şin üzerine yürüyen 400 kişilik bir düşman kuvveti yönülgüye uğratarak, çekilme zorunda bırakıldı. Aynı günde kuvveti tahmin edilemeyen bir düşman faaliyeti görülmektedir.

4. Palo Bölgesi :

Bölgede Diyarbakır'dan, Lice'den, Palo'dan ve Harput'tan getirilen, sayıları bini geçen milis ve jandarmalardan kurulu müfrezeler bulunmaktadır.

29 Mart 1916'da Dersim asileri, Peri suyundan Palo'ya iki saat mesafeye kadar tahribat yaparak, ilerlediler. 3 Nisan 1916'ya kadar olan çatışmalarda, asiler 100 kadar ölü vermiş, kalanları kâmilten tenkil edilerek Peri suyunun kuzeyine atılmıştır. Müfrezelerimiz Palo'nun 30 km kuzeyi, Çolik'in 50 km batısında adı geçen istikameti koruyacak surette bilfiil ve Golan hattında Peri kıyısında gereken emniyet tedbirlerini almışlardır.

Bu müfreze, Çapakçur Müfreze Komutanlığı'na bağlanmış olup bir kısım kuvvetle de Çapakçur müfrezesi takviye edilmiştir. Genel Dersim Sancağı'nda ve teşkilât babında 3. Ordu Komutanlığı'nın ve Elazığ Vilâyeti'nin alabildikleri tedbirleri sordum, fakat henüz hiç bir cevap alamadım.

5. Emrinde bulunan cephenin kanatları aşağıdaki kuvvetlerle irtibat ve temas-tadır :

Sağ kanattan Musul Grubu ile irtibat yapılmıştır. Adı geçen gruba iki bölük piyade, iki adf toptan ibaret bir kuvvetle, Şemdinan ve diğer iki kolundan birisi Rayet diğeri Savuçbulak ile Tenaviz arasındadır.

Sol kanattan, 3. Ordu'nun Kiği - Oğnut arasındaki Mendellu - Çatma hattında bulunan 36. Tümen kanadı (200 kişiyi aşmıştı) Elazığ'da büyük kısmıyla toplanan 13. Tümen'le temas ve irtibatla bulunmaktadır.

Bundan sonra, 3. Ordu ile temas muhafaza edilmekle beraber, alacağım tertibat ve önemli olaylar hakkında zaman zaman bilgi verilecektir.

Kolordu Karargâhı ve Süvari bölüğü ancak Diyarbakır'a gelecektir. Erzak depolama ve taşıma aracı tedariki emirlerinin temin ve uygulanması ve yollar hakkında gereken tedbirleri iki ilâ üç güne kadar ikmal ettikten sonra, Bitlis cephesini denetlemek ve tetkik etmek üzere hareket edeceğim. Hareket günümü ve yolda irtibat işini ayrıca arz edeceğim.

16. Kolordu Kumandanı
Tuğgeneral Mustafa Kemal" (20)

Bir süre sonra 2. Ordu Karargâhı'nın Diyarbakır'a alınması üzerine 16. Kolordu Karargâhı da Diyarbakır'dan Silvan'a taşındı (16 Nisan 1916). Bu kolordunun savunma alanına giren Doğu Cephesi bölümü, Van Gölü güneyinden Çapakçur Boğazı'na kadar olmak üzere, yaklaşık 80 km lik bir uzunlukta idi. Muş ve Bitlis Cephelerinde incelemelerini sürdüren Mustafa Kemal Paşa, Bitlis Boğazı içinde sıkışıp kalan 5. Tümen Karargâhı'nı ve bu tümenin düzeltilmeye muhtaç savaş hattını, bulundukları durumdan kurtarmak lüzumu üzerinde önemle durur ve ilgililere gereken emirleri verir. Muş Cephesi'nin de düzeltilmesi icap etmektedir. Her iki cephenin de düzeltilmesinin, Muş ve Bitlis'in düşmandan geri alınmasıyla mümkün olabileceği kanaatine varır. Silvan'a dönünce yapılacak taarruz için gerekli hazırlıklara başlanılmasını 5. ve 8. Tümen Komutanlıklarına bildirir. Bu arada önemli bir sorun haline gelen iâşe sorununu da çözümler. Temmuz ayı sonlarında yaptığı teftiş ve aldığı bilgiler, taarruz zamanının geldiği sonucunu verince 5 Ağustos 1916'da taarruz emrini verir. Çetin savaşlar sonunda 7 Ağustosta Muş ve bir gün sonra da Bitlis geri alınır. Mustafa Kemal Paşa, 2 Ordu Komutanlığı'na çektiği 26 Temmuz 1332 (8 Ağustos 1916) tarihli telgrafta zafer haberini şöyle veriyordu :

Belge 20

"İkinci Ordu Komutanlığına

Muş dün ve Bitlis bugün kolordumuz tarafından zapt ve işgal edilmiştir. Mağlup edilmiş düşman kuvvetleri takip edilmektedir.

*16. Kolordu Kumandanı
Mustafa Kemal " (21)*

O tarihlerde Diyarbakır'da karamsar bir hava esmektedir. Van, Bitlis, Muş yörelerinden kente akın eden göçmenlerin perişan durumları, Rus ordusundaki Ermeni kuvvetlerinin halka yaptığı zulüm ve işkence olayları, halkta büyük bir telaş ve heyecan yaratmış, onları şaşkına çevirmiştir. Rusların yakında Diyarbakır bölgesine de saldırma korkusu, bu heyecan ve şaşkınlığı daha da artırmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu zafer haberi büyük bir sevinçle karşılandı. Halkın morali düzelmiş, kentte bir bayram havası esmeye başlamıştı. İkinci Ordu Komutanı Ahmed İzzet Paşa verdiği cevapta şöyle diyordu :

(20) a.g.e., sf. 56-58.

(21) Usman Eti, *Güneydoğu*, Ankara 1938, s.f. 52. Şevket Beysanoğlu, Atatürk Diyarbakır'da, KARA - ÂMİD, Atatürk yılında Diyarbakır özel sayısı, s. 15, Mayıs 1982, sf. 17 - 25

Res. 236 — Mustafa Kemal Paşa Bitlis Cephesini denetlemek üzere gittiği Bitlis'te (28 Ekim 1916)

Belge 21

"Bitlis'te 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Kumandanızda bulunan askerlerinizi hüsn-ü muhafaza ederek, lüzumu zamanında dahiyâne kudret ve hamasetle ifa buyurduğunuz kahramanâne hizmetten dolayı zât-ı âlinizi tebrik ve teşekkürlerimi bildiririm.

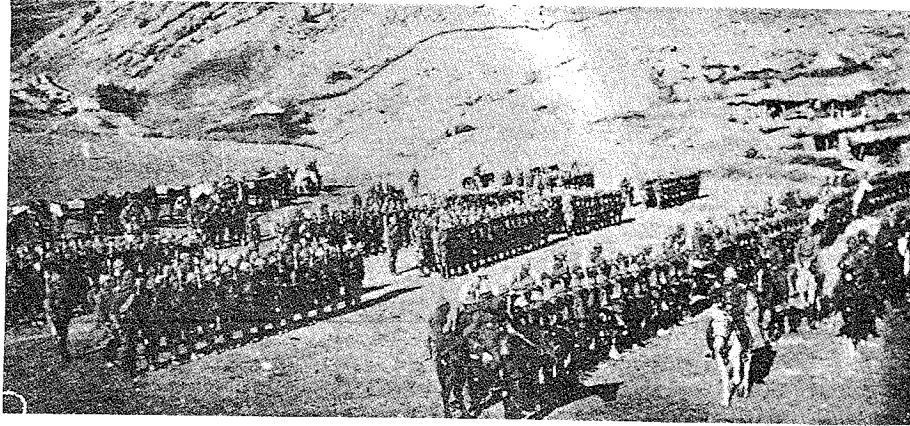
*2. Ordu Kumandanı
Müşir Ah ned İzzet" (22)*

Mustafa Kemal Paşa'nın yaveri Şükrü Tezer, bu savaşı şöyle anlatır :

"Karargâhı Bitlis deresi içinde bulunan 5. Fırka'ya bağlı kuvvetlerin işgal eylediği bütün cephe boyunca başlayan taarruz hareketi, dümanı, tutanabildiği yerlerden söküp atmak suretiyle fırka lehine inkişaf ederek çok kısa bir müddet zarfında, yani taarruzun başladığı tarihin üçüncü günü, Bitlis'in geri alınmasına muvaffakiyet hasıl olmuştu.

Rusların, Bitlis'i elden bırakmamak uğrunda gösterdikleri anüdane mukavemetin, Türk süngüsüyle kırılması karşısında ileri harekâta devam olunarak Bitlis'in geri alınması tarihinden iki gün sonra da Van Gölü kıyısında bulunan Tatvan kasabası, birliklerimiz tarafından işgal olunmuş ve düşman, bu mevkidен 30-40 kilometre kadar daha gerilere çekilmeye mecbur bırakılmıştı (.....) 8. Fırka kuvvet-

(22) Uzman Eti a.g.e., sf. 52.

Res. 237 — Mustafa Kemal Paşa Bitlis yakınındaki bir birliği denetlerken (10 Kasım 1916)

Res. 238 — Mustafa Kemal Paşa Bitlis'in Gökmeşan'dan geçerken (10 Kasım 1916)

Res. 239 — Mustafa Kemal Paşa Çapakçur Cephesinde

leri de bulunduğu Bayrakaltı mevkiinden aynı tarihte taarruza geçerek her iki cephe üzerinde cereyan eden savaşlar sonunda, Bitlis ve Muş'un geri alınmasına ve böylece düşmanı bu cephede de hayli geri atarak Muş ilerisinde yeni savunma hattı kurulmasına muvaffak olunmuştu." (23) Ancak, 2. Ordu'nun yarısının henüz cepheye gelmemiş olması; 3. Ordu'nun Erzincan batısına çekilme zorunda bırakılması; ikmal ve iâşe zorlukları, kazanılan bu zaferin daha da genişletilmesini önledi. Ruslar kuvvetlerimizi parça parça yenmeyi plânlamışlardı. Mustafa Kemal Paşa, bu zaferiyle düşmanın taktiğini önlemiş oldu. (24)

Muş ve Bitlis'in geri alınması üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya altın kılıçlı imtiyaz madalyası verildi.

Çapakçur Savaşları

Ağustos ayı içinde Ruslar bu defa Çapakçur (Bingöl) Cephesi'nde taarruza geçtiler. Burası 16. Kolordu Cephesi'ne bitişik bulunuyordu. 16. Kolordu'nun 8. Tümen'i ile 3. Kolordu'ya bağlı 7. Tümen, yan yana idi. Bu iki tümeni Murat nehri birbirinden ayırıyordu. Ordu Komutanlığı 7. Tümen'i de Mustafa Kemal Paşa'nın emrine vererek, savaşı idare görevini kendisine yükledi. Bu sırada Çapakçur

(23) Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hattı Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, sf. 51.

(24) *Atatürk*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara 1980, sf. 72.

Boğazi'ni savunan 14. Tümen Komutanı Ali Fuat Cebesoy, Bu savaflara ve Mustafa Kemal Paşa'ya ait bir hatırasını şöyle anlatır: "1916 yılı yazlarında Çapakçur Boğazi'nin müdafaasında Ruslarla yaptığımız kanlı muharebenin son safhasına kadar birbirimizi görmememiz mukaddermiş. Ben kumandanı bulduğum 14. Tümen'le Çapakçur Boğazi'ni çok üstün Rus kuvvetlerine karşı savunurken, tümenimin önemli bir kısmını kaybettiğim sırada, Muş'taki 7. Tümen'i alarak imdadıma koşmuş olan 16. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, yandan ve bütün şiddetiyle düşmana karşı taarruza geçmiş, beni düştüğüm müşkül ve tehlikeli durumdan kurtarmış, bu suretle Çapakçur Boğazi'nin müdafaası başarıyla ve şanla sonuçlanmıştı.

Bu başarı günlerinin birinde, Çapakçur dağlarının en yüksek bir noktasında bulduğumuz akşam O, savaş meydanlarında kolağalığından, generalliğe ben de albaylığa yükselmiş bulunuyordum. Şimdi O, bir üst rütbede ve benim âmirim, kumandanım mevkiinde idi. Maiyetim ve emir subaylarım ile beraber kendisine mülâki oldum. Üç adım kala ayaklarımı sertçe birbirine vurarak selâm resmini ifa ettim, aynı vekar ve ciddiyetle selamımı aldı.

— Hoş geldiniz, Ali Fuat Beyfendi, dedi. Sonra birden bana doğru yürüdü.

— Fuat, kardeşim, diye boynuma sarıldı; kucaklaştık. Durumu kısaca anlattı:

— İkinci Ordu Kumandanı'nın, seni iki piyade alayı ile ihtiyatsız olarak yalnız bırakmış olmakla boğazın stratejik değerini takdir etmediğini gördüm. Yardım için ordu Kumandanı'na teklif ettim ve onun emrini beklemeden derhal harekete geçtim. Tanrı'ya şükürler olsun, seni kurtardım.

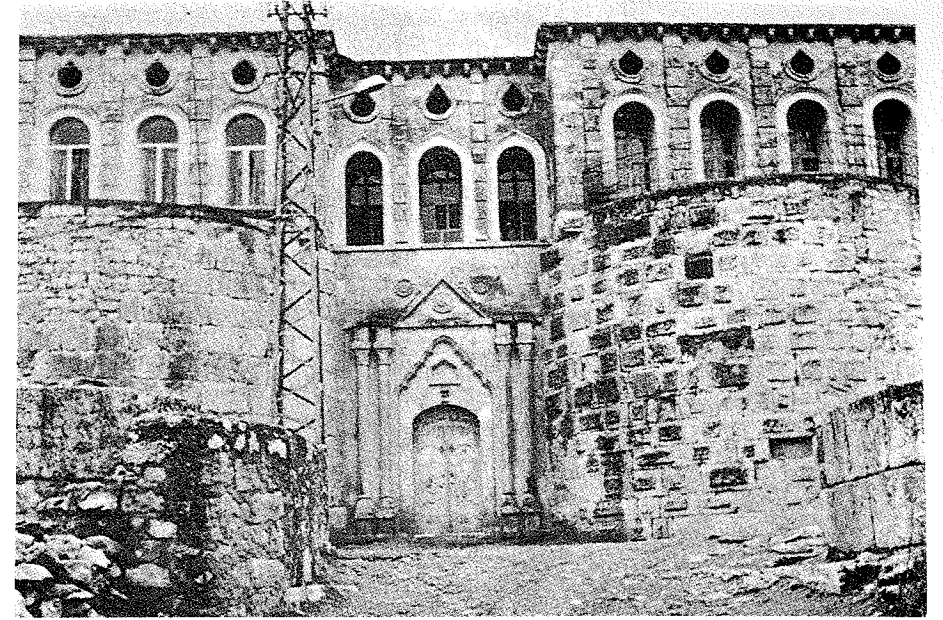
Çapakçur'un meşe ve çam ormanlarıyla bezenmiş, o yüksek tepeleri üzerinde o akşamı hâlâ hatırlar ve heyecanla ürperirim (25).

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN SİLVAN'DAKİ YAŞANTISI

Mustafa Kemal Paşa, Silvan'da bulunduğu süre içinde mülkiyeti o tarihlerde Hazrolu Mehmed (Budak) Bey'e ait olup sonradan çiftçi Emin Yörük'e intikal eden evde kaldı (Res. 240). Karargâh binası ise, Silvanlı Sadık (Üstün) Bey'e ait olup şimdi Gazi İlkokulu olan bina idi (Resim 241).

Silvan Kâsım Karabakır İlkokulu eski müdürü Mehmed Çelik, 1972'de 79 yaşındaki babası Kasım Çelik'ten naklen Mustafa Kemal Paşa'nın Silvan'daki yaşantısıyla ilgili şu bilgileri vermiştir: "Mustafa Kemal Paşa, haftada, bazen on günde bir, bizim manifatura mağazasına gelir, oturur; Sadık (Üstün) Bey'le tavla oynardı. Bir gün Rusların Muş'un Şinik ve bazı şimal köylerini işgal ettikleri ve

(25) Ali Fuat Cebesoy, *Sınıf Arkadaşım Mustafa Kemal*, İstanbul 1967, s. 158-159.

Res. 240 — Mustafa Kemal Paşa'nın Silvan'da iken kaldığı ev (1916)

Res. 241 — Mustafa Kemal Paşa'nın Silvan'daki karargâh binası (1916)

Silvanlı Sadık (Üstün) Bey

Hazrolu Mehmet (Budak) Bey
Şeref Uluğ (ayaktaki) Beyle

köylülere işkence yaptıkları haberi geldi. Paşa, hemen cepheye gitti, bu köylere işgalden kurtardı ve bir miktar Rus askeri esir alarak Silvan'a döndü. Mustafa Kemal Paşa beraberinde iki yetim kız getirmişti. Bu kızlar 9-10 yaşlarında olup, Paşa'nın emriyle halen Zekeriya Öztekin'e ait olan evde yaşlı, kimsesiz bir kadınla oturuyorlardı. Kendilerine Katar Komutanı (Levazım Müdürü) Şevki Bey bakar, geçimlerini sağlardı. Bu kızların isimleri Nigar ve İkbâl idi. Bir gün Paşa'nın Levazım Müdürü Şevki Bey, bizim bahçeden iki kavak ağacı kestirdi. Ben engel olmak istedim. Beni azarladı ve bir tokat attı. Sabahın erken saatleriydi. Ben de gidip Paşa'nın evinin kapısını çaldım. Kapıyı açan Paşa, ne istediğimi sordu. Durumu anlattım. Paşa çok üzüldü ve : 'Bir dakika bekle' diyerek içeri girdi. Dönüşünde iki altın getirerek: 'Al çocuğum bunlar senin kesilen kavaklarının parası' dedi. Sonradan duyduğuma göre, Şevki Bey'i de epey azarlamış. Ben o zaman henüz pek gençtim. Paşa'nın bu davranışına hayran kalmıştım. Paşa, halkı seven, adaleti seven bir zattı."

Hazrolu Seyfeddin Budak'tan alınan iki hatıra : "Mustafa Kemal Paşa 16. Kolordu Komutanı olarak Silvan'a geldiği günden itibaren onu meşgul eden önemli

işlerden biri de ordunun erzak ve iâşe durumu idi. Paşa ailemizden en çok Mehmet Bey'le muhabere eder, Hazro'ya geldikçe ona misafir olurdu. Bir gün yine karargâh subaylarıyla birlikte Hazro'ya geldi ve Mehmed (Budak) Bey'e misafir oldu. O gün, öğle yemeğinde çok çeşitli ve nefis yemeklerle ağırlanan Paşa, sofraya davet edildiği zaman : 'Asker cephede aç iken ben bu nefis yemekleri yiyemem' diyerek sofraya oturmaz. Mehmed Bey hemen ortaya atılır: 'Paşam, askerin bir aylık ekmek ihtiyacını temini üzerime alıyorum. Siz yeter ki bizi bu şereften mahrum etmeyin' deyince hep birlikte yemeğe oturular. Hemen o gün Mehmet Bey 800 kile (bir kile 300 kilodur), Hatip Bey 400 kile, durumu müsait olan halktan da 500 kile buğday toplanarak Levazım Müdürü Şevki Bey'in emrine verilir. Mehmed ve Hatip Beyler bölgeyi dolaşarak kolordunun ekmek ihtiyacının bir aylığını temin ederler. Yine bir gün Paşa, Mehmet Bey'le sohbeti sırasında sorar: 'Bir gün bu taraflara gelirim Hazro dağları beni saklar mı?' Mehmet Bey şu cevabı verir: 'Biz de, Hazro dağları da hepimiz sana feda, emrindeyiz Paşam.' Mehmet Bey bu hatırasını anlatırken, hep şöyle derdi: 'Düşünüyorum, gerçekten Paşa buraya gelseydi verdiğimiz sözü tutabilecek miydik?' (26).

1981 yılında 75 yaşında bulunan Silvanlı Fatma Nine'den derlenen bir hatıra : "Mustafa Kemal Paşa Silvan'a geldiği zaman ben 10—12 yaşlarındaydım. Paşa'nın çadırı Sadık (Üstün) Bey'in konağının önünde idi. Paşa ile Sadık Bey kan kardeşi olmuşlardı. Birbirlerini çok sevdiklerinden Paşa, Sadık Bey'in oğlu Recep'in de kirvesi olmuştu. Biz çocuklar, her gün Paşa'nın çadırının önünde toplanır, kendisini görmek için saatlerce beklerdik. Paşa, çadırından çıktığında bizleri okşar, şeker verir, fakirlere elbise dağıtırdı. Bir gün, Hazro'lu Mehmet Bey, bizim eve geldi. Mustafa Kemal Paşa'nın bana gönderdiği elbiseyi ve yüzüğü verdikten sonra, büyük anneme: 'Mustafa Kemal Paşa bu kızı evlâtlık almak istiyor' deyince, büyük annem, hem sevindi hem üzüldü. Ağlayarak : 'Bu kız, yedi şehidin hatırasıdır. Babam, amcalarım, dedem hep şehit oldular, bir bu kız kaldı, nasıl vereyim? cevabını verdi. Böylece bu büyük şansını yitirmiş oldum. Hâlâ o büyük insanın nurlu yüzü gözümün önünde durur. Evlâtlığı olmamanın ezikliği var içimde.' (27)

Kulp'lu Hakkı Tel'in anlattıkları : "Babam Sabri, Mustafa Kemal Paşa'nın milis kuvvetlerinde binbaşı idi. Kulp'taki büyük evimizi hastahane için boşaltarak Paşa'nın emrine verdi. Paşa Şin yayla'sında çadırını bir ceviz ağacının altına kurdurmuştu. Temmuz ayında Ruslar taarruza geçtiler; 8'inci Fırka çok zayıf oldu. Darakuluk'ta yapılan bu savaşta Alay Kumandanı Recai Bey şehit oldu. Mersinli Binbaşı Turgut Bey bacağından yaralandı. Hastahane olarak kullanılan evimize

(26) Şevket Beysanoğlu, *Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır, 1973 İl Yıllığı*, Ankara 1973, sf. 95-97; Aynı yazar, *Atatürk ve Diyarbakır*, Dicle Üniversitesi yayını, Diyarbakır 1981, s. 84-86

(27) Ayşe Begül, *Mustafa Kemal Paşa Silvan'da İken*, Kara Âmid Dergisi, sayı: 15, sf. 49-50.

getirildi; tedavi sırasında o da öldü. 8'inci Fırka Kumandanı Rifat Bey'le Anduk dağına çıkıldı. Rus taarruzunu durdurmak için tedbirler düşünüldü."

Kulp'lu Hacı Süleyman Uğur, şu tamamlayıcı bilgiyi veriyor :

"Rusların ilerlemek istedikleri üç yol vardı: Bitlis yolu, Kulp yolu ve Çapakçur (Bingöl) yolu. Bunların en önemlisi Kulp yolu idi. Buradan geçerlerse Diyarbakır'a varırlardı. Kordik Rusların, Kozma dağı bizim kuvvetlerin elinde idi. Şin yaylasında Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları toplandılar. Rusları vadi içine çekmek için geri çekilmeyi plânladılar. Ruslar Pomak'a gelmeden ateş edilmemesine, böylece tamamen pusuya düşmelerinin sağlanmasına karar verdiler. Yedi aşiret Rus kuvvetlerine karşı cephe aldı. 14 yaşından yukarı herkes silâh altına alındı. Aşiretin, daha doğrusu milis kuvvetlerinin başında, Konuklu Şeyh Muhammed Emin bulunuyordu. 8'inci Fırka ile kuplular ve milis kuvvetleri, Ruslara karşı kahramanca çarpıştılar ve Rusları yendiler." (28)

Mustafa Kemal Paşa Silvan'da bulunduğu sıralarda, 7 Kasım 1916'dan 24 Aralık 1916'ya kadar, bir buçuk aylık bir süreyi kapsayan günce tutmuştur. *Atatürk'ün Hatıra Defteri* adlı kitapta yayımlanan bu günceden (s. 65-82), Mustafa Kemal Atatürk'ün Silvan'da 16. Kolordu Komutanı iken en çok Sadık (Üstün) Bey, Ali Ağa (Azizoglu), Hazrolu Mehmed (Budak) ve Hatip (Budak) Beylerle görüştüğü; kaymakamın Adil (Tigrel) olduğu; Cemil Çeto, Mutki aşireti reisi Hacı Musa ve kardeşi Nuh Beylerle bu süre içinde tanıştığı; boş zamanlarını bazen ava gitmek, çoğunlukla kitap okumak, arkadaşlarıyla bazı konuları tartışmakla değerlendirdikleri anlaşıyor. (29).

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN II. ORDU KOMUTAN VEKİLLİĞİ

Ahmed İzzet Paşa'nın bir süre izinli olarak İstanbul'a gitmesi sebebiyle kendisine vekâlet etmesi hakkında aldığı emir üzerine (30) 1 Kânunuevvel 1332 (14

(28) Ali Sarısu, *Mustafa Kemal Paşa Kulp'ta*, Kara Âmid Dergisi, sayı: 15, sf. 52-53.

(29) Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, T.T.K. Yayını, Ankara 1972

(30) İslâm Ansiklopedisi'nin "Atatürk" maddesine ekli kronolojide (c. 1, sf. 805) II. Ordu Komutanlığı Vekilliği'ne atanma tarihi, 5 Mart 1917 ve asil oluş tarihi de 18 Mart 1917 olarak gösterilmiştir. Türk Ansiklopedisi'nde ise 20 Mart 1917'de II. Ordu Komutanlığı Vekâleti'ne getirdiği yazılıdır (c.4, sf.93).

Atatürk'ün bu tarihlerde tuttuğu güncenin 12 Aralık 1916 (29 Teşrinisani 1332) günkü notlarında şu kayıt var: "Bugün akşam Tahsin Bey'den bir sene kıdem zam olduğu ve İzzet Paşa'nın gaybubeti müddetince İkinci Orduya vekâleten tayin buyrulduğum telgrafi geldi" 13 Aralık 1916 (30 Teşrinisani 1332) tarihli notta da: "İzzet Paşa Hazretleri de birkaç gün mezunen İstanbul'a gideceğinden vekâlet etmek üzere Ordu Karargâhına hareketim emrolundu. Yarın hareket edeceğimi ve bir yük otomobili gönderilmesini rica ettim" deniliyor. Bir gün sonraki notta ise: "Silvan'dan oto ile 3-5 satte Diyarbekir'e geldim'diyor (Bk. Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1972, sf. 86-87)

Aralık 1916) Perşembe günü, Silvan'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, otomobille üç buçuk satte, Diyarbakır'a geldi. Kendi Kolordusuna da Ali Rıza Paşa vekil olarak atanmıştı. 16 Aralıkta II. Ordu Karargâhı'nın bulunduğu Sekerat'a varan Paşa, İzzet Paşa ile görüşerek vekâleti devraldı. Burada Ordu Kurmaybaşkanı Albay İsmet (İnönü) Bey'le görev arkadaşı oldu (31) İsmet Bey'den ordunun durumu hakkında bilgi aldı. Kışın doğurduğu iase güçlükleri yüzünden ileri hatlarda bazı hafif birlikler bırakarak cepheyi geriye almayı kararlaştırdılar.

Ahmet İzzet Paşa'nın mezuniyetten dönüşü üzerine vekâlet görevi sona eren Mustafa Kemal Paşa da Sekerat'tan ayrılarak, 1917 yılı Ocak ayı içinde, Silvan'a gitti. Şubat ayında, Başkomutanlık Vekilliğinden Hicaz Kuvve-i Seferiyesi adı altında kurulacak yeni bir ordunun başına geçmesi emrini aldı. Hemen Şam'a hareket etti. Hicaz'ın ve Suriye'nin genel durumunu o günlerde Şam'da bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya arz ederek O'nu, böyle bir ordunun kurulması fikrinden caydırdı. Kendisine bu defa II. Ordu Komutanlığı teklif edildi. Mustafa Kemal Paşa'nın II. Ordunun Ahmed İzzet Paşa'nın emrinde bulunduğu bahisle gösterdiği tereddüt üzerine Enver Paşa'nın, II. Ordu ile III. Ordunun "Kafkas Orduları Grubu" haline getirilerek İzzet Paşa'nın komutasına verileceğini açıklaması sonunda, teklifi kabul etti.

Atatürk'ün Hatıra Defteri kitabında açıklandığına göre (sf. 107), 11 Mart 1917 tarihi sıralarında, Elazığ'da bulunan II. Ordu Karargâhı, yerinde kalmak suretiyle ve Ahmed İzzet Paşa komutasında olarak "Kafkas Orduları Grup Karargâhı" adını almış; Silvan'da bulunmakta olan 16. Kolordu Karargâhı da II. Ordu Karargâhını teşkil etmek üzere Diyarbakır'a taşınmıştır.

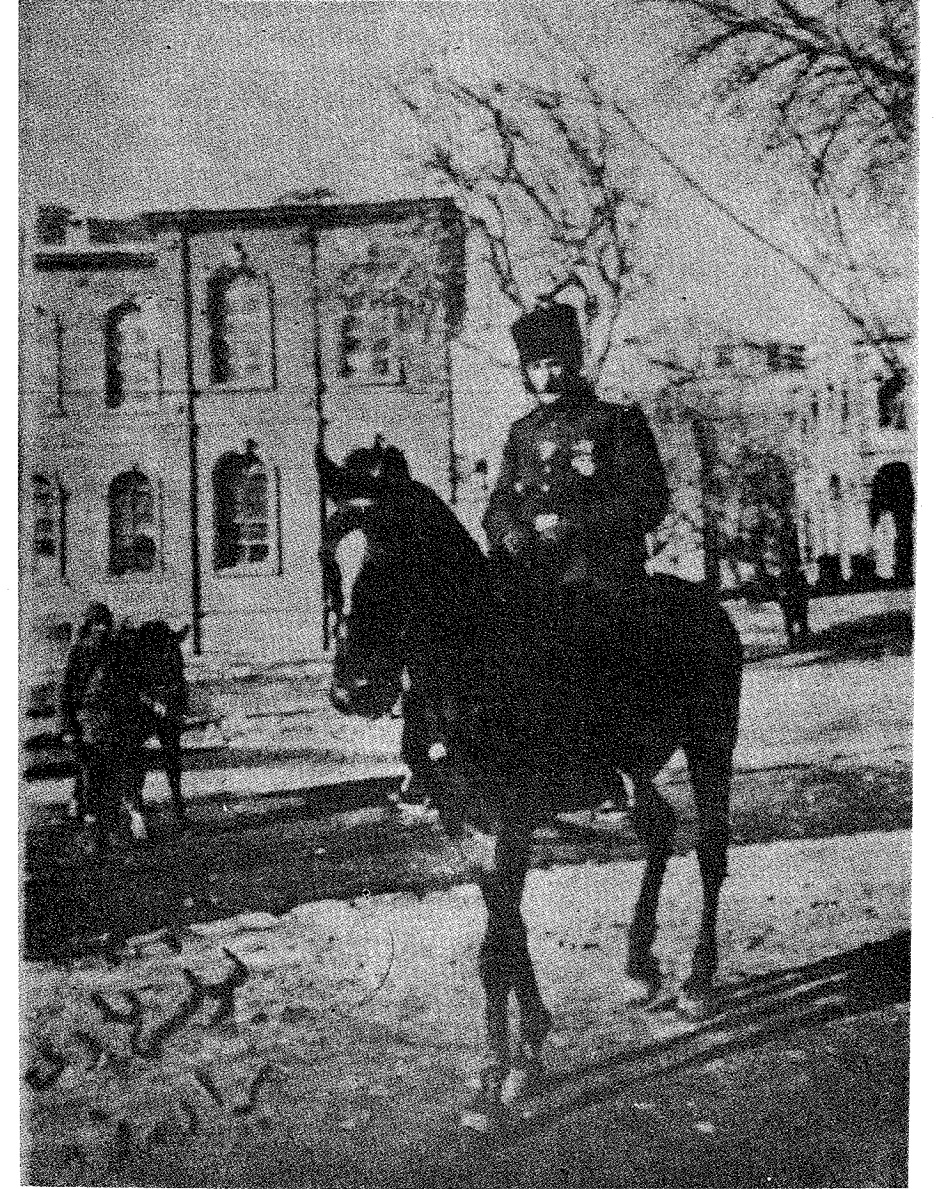
MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN II. ORDU KOMUTANLIĞI

5 Mart 1917'de II. Ordu Komutanlığı'na atanan Mustafa Kemal Paşa, 13 Mart 1917'de Diyarbakır'a geldi. Silvan'da bulunan 16. Kolordu Karargâhı da II. Ordu

(31) İsmet İnönü, Hatıralar'ında, Atatürk'le ilk tanışmalarını şöyle anlatır: "1917 yılının başında, galiba Mart ayında, Ordu Kumandanı Ahmet İzzet Paşa izinli olarak İstanbul'a gitti ve orada hastalandı. Kolordu Kumandanı Mustafa Kemal Paşa, Kumandan Vekili olarak Sekerat'a geldi. Atatürk'le vazife itibatı içinde ilk defa beraber bulunuyorduk. Mevsimin kânunlar olduğunu hatırlıyorum. Atatürk gelir gelmez kurmay başkanı olarak benimle çalışmaya başladı. Kıtaların vaziyetini, gelecek ihtimaller hakkında ne düşündüğümü etraflı olarak sorduktan sonra, önümüzdeki kış, orduca alınması lâzım gelen tedbirleri bilmek istediğini söyledi. İzinli giden ordu kumandanı ile ve İstanbul'la olan konuşmaları anlattım ve kendi teklifimi söyledim. Atatürk fikrimi kabul etti. ve derhal tatbiki koymak için emir hazırlanmasını istedi (...) Atatürk'le vazife başında ilk tanışmamız bu suretle olmuştur. 1917 başlarında Kafkas Cephesi'nde Kolordu Kumandanı olmuştum. Ordu Kumandan Vekili Atatürk'ün emrinde ve yakınında kumandan olarak çalışmaya başladım. Az bir zamanda Mustafa Kemal Paşa, beni iş başında tanımış ve itimat etmişti. (...) Vazife icaplarıyla Atatürk beni Diyarbakır'daki karargâhına çağırırdı. Her gidip geldiğim gün benim için maddî, manevî dinlenme ve kuvvetlenme vesilesi olurdu." (Sabahattin Selek, *İnönü'nün Hatıraları*, İstanbul 1969, c.1, sf. 157-158-160)

Res. 242 — Mustafa Kemal Paşa Kurt İsmail Paşa Kışlası'ndan çıkarken

Res. 243 — II. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa ordu karargâh binası önünde (Arka planda görünen bina hukuk ve ceza mahkemelerinin bulunduğu Adalet Sarayıdır).

Karargâh'ını oluşturmak üzere Diyarbakır'a alındı. Karargâh binası, İçkale'de şimdi Komutan Atatürk Müze ve Kütüphanesi olan bina idi (Res. 246). Kendisi de bir süre, eski Osmanlı Bankası, halen Kavasısagır Sokağı'nda bulunan Hacı Sinan Özbastacı'ya ait evde oturdu (Res. 244). Sonra Mardin Kapısı dışındaki Seman ve Pamuk diye anılan iki köşkü ikemetgâh olarak kullanıldı. Bu iki köşk, sonradan belediyece satın alınarak bunlardan, Paşa'nın bizzat oturduğu Seman köşkü 1937'de mükemmel bir şekilde onartılmış ve "Atatürk Köşkü" adıyla anılır olmuştur. Atatürk'ün doğumunun 100. yıldönümü sebebiyle bu köşk 1981'de yeniden onartılmış; bahçesi ve çevresi güzel bir şekilde düzenlenmiş bulunmaktadır (Res. 245).

13 Mart 1917 tarihinde görevine başlayan Mustafa Kemal Paşa, birliklere şu emri yayımladı : *"Allah'ın inayeti ve beni seven kalplerin sevgi ve güvenine dayanarak başarılı olacağımıza tam bir inançla II. Ordu emir ve komutasını üzerime aldım. Sayın komutan ve bütün kahraman silâh arkadaşlarımı saygı ve samimiyetle selâmlarım."*

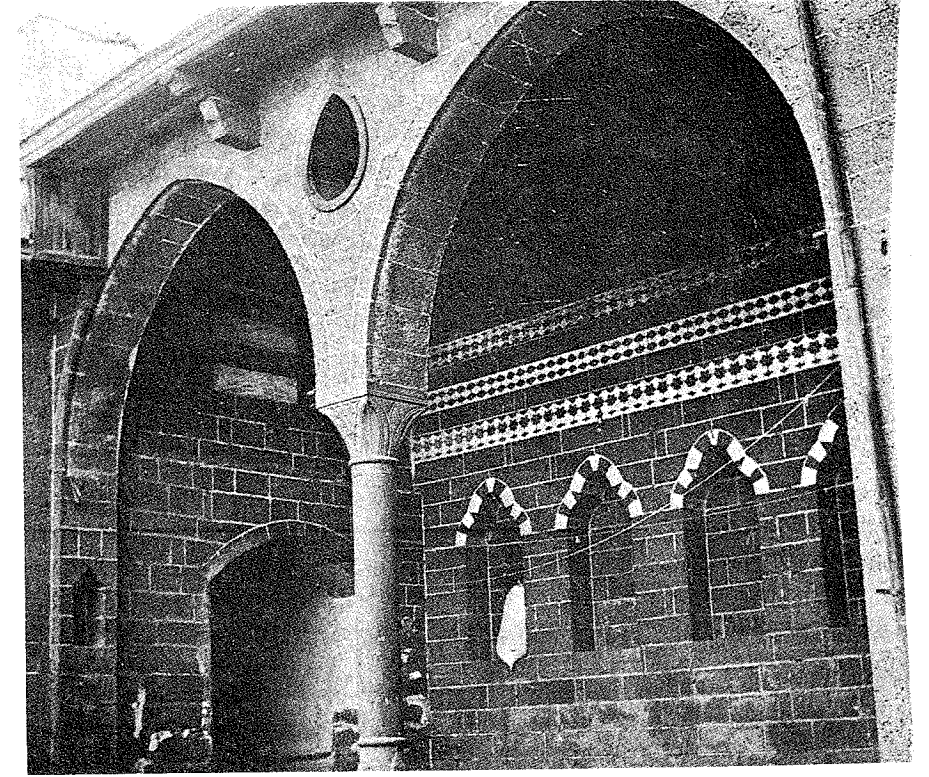
Aynı gün bölgesinde bulunan vali ve mutasarrıflarla Diyarbakır Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü'ne şu buyruğu yolladı: *"Allah inayetiyle Diyarbakır'a giderek II. Ordunun emir ve komutasını üzerime aldım. Öteden beri olduğu gibi ordunun başarısına ait olan yardımlarınızın devamını temenniyle en samimî saygılarımı tekrar ederim, efendim. (32).*

Ordu cephesi genellikle olaysız bir durumda bulunuyordu. Mustafa Kemal Paşa, 2 Nisan 1917'de birlik komutanlarına, menzil müfettişliğine ve Diyarbakır PTT Başmüdürlüğü'ne, ordu karargâh şubelerine gönderdiği genelgede *"Diyarbakır postahanesinin her gün öğle zamanı İstanbul'dan saat ayarı yapacağını, birlikler, karargâh ve menzil müfettişliğinin en yakın PTT merkezleriyle saatlerini ayar etmelerini, Diyarbakır PTT Başmüdürlüğü bütün merkezlerin saatlerini, İstanbul ayan ile her gün öğle üzeri ayar etmek sureti ile İstanbul enlemine göre bütün II. Ordu birliklerinin saatlerinin birleştirilmesi mümkün olacağını ve bu saatin görüşmelerde, raporlar ve askerî harekât için esas kabul edileceğini"* bildirdi. Bunun uygulanmasına 3 Nisan 1917'de başlandı.

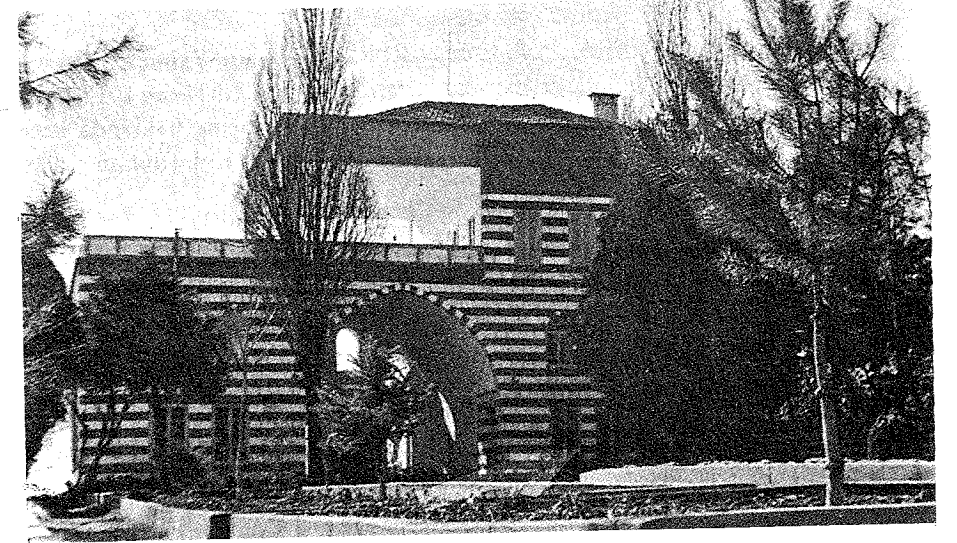
Bu tarihte II. Ordunun genel durumu şöyle idi :

"I) 5.Tümen Bitlis'te olup, iki alayı ile Rehva boğazı iki tarafında ve Ortap-Tah-talı-Kotni hattındadır. Van'ın güneyi Gevaş'ın 15 km batısında Pişvan'ın civarında bir müfrezeyle gözetlenmektedir.

(32) *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1978, sf. 255. (Metinlerin, günümüz Türkçesine çevrildiği anlaşıyor)

Res. 244 – Mustafa Kemal Paşa'nın II. Ordu Komutanı iken oturduğu ilk evin kuzeye bakan yazlık bölümü (1917)

Res. 245 – II. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa'nın daha sonra uzun süre kaldığı Sem'an Köşkü (Gazi Köşkü)'nün genel görünüşü

2) 2. Kolordu : İki alaydan ibaret, örtme birlikleriyle Masalla deresi Sigi-Karir dağı hattında olup, diğer iki alayı ile Murat güneyinde Carir-Modan-Pınarçeşme-Robcan hattında asıl mevzide bulunmakta, bir alayı da Lice ve Hani arasındaki köylerde ihtiyattadır.

16. Kolordu'nun lağvı özerinc, evvelce bu kolordunun emrinde bulunan 8'inci Tümen'in, Kortik güneyinde ve Kozma'da zayıf müfrezeleri bulunmaktadır. Bir alayı Şin boğazı içinde, kademeli bir surette, diğer bir alayı Pasur (Kulp)'da, 23. Alay'ı da 5 Tümen'in ihtiyatı olarak, Ziyaret civarındadır. 5. Tümen ile 8. Tümen arasındaki bölgede, Mutki ve Sason müfrezeleri vardır.

3) 4. Kolordu : İki alaydan ibaret örtme birlikleriyle Maskan-Uzunmeşan-Çöp suyu hattında olup, büyük kısmıyla Gökdere dağı-Çille dağı hattında asıl mevzidedir.

4) 8.Tümen, Külüşkür civarında bulunmaktadır. Dersim dahilinde Nazimiye, Hozat ve Çemişkezek'te ufak müfrezeler bulunmaktadır. Acemi olarak gelecek ikmal erlerinin eğitim ve öğretimini yaptırmak üzere 5. ve 8. Tümenlerden ikişer tabur, eğitim kadroları ile Savur'da ve 2. Kolordu'dan iki, yedi tabur eğitim kadrosuyla Urfa'da, 4. Kolordudan dört, beş tabur eğitim kadrosuyla Elbistan'da bulunmaktadır.

Rusya'da büyük karışıklıklar olduğu; bir hafta evvel düşmanın bir kısım piyade kuvvetinin Erzincan'dan Erzurum istikametine çekildiği; Kazak alaylarının daha evvel gitmiş olduğu; başka bir söylentiye göre de Rusların tamamen çekilecekleri, haberlerinin Erzincan'dan gelen bir köylüden öğrenildiğini 4. Kolordu Komutanı orduya bildirdi.

5. Tümen ve 4. Kolordu bölgelerinde önemli bir olay olmadı. Yalnız 2. Kolordu Cephesinde, 2350 rakımlı tepeye doğru gelen düşman kuvveti 2-3 Nisan 1917 gecesini keşif kollarımızla karşılaşmış ve çatışma başlamıştı. Bu çatışma hakkında kesin bir rapor alınmadığından, sonucu anlaşılamamıştır. Kolordunun diğer cephelelerinde durgunluk devam etmektedir." (33)

Ordunun en belirgin sorunu iâşe meselesi idi. Paşa, bunu çözümlmek için bölge dahilindeki vali ve mutasarrıfların her birine ayrı ayrı tebligatta bulunarak Diyarbakır'a davet etti. Birkaç gün süren toplantı sonunda iâşe meselesinin çözüm yolları tesbit edilerek gerekli kararlar alındı. (34)

Mustafa Kemal Paşa, Nisan ayı sonlarında, beraberlerinde Kurmay başkanı İzzettin (Çalışlar), Harekât Şube Müdürü Binbaşı Şemsettin (Şener) ve bir-iki

(33) a.g.e., sf. 260.

(34) Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Haura Defteri*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara 1972, sf. 109

mülhak subay olduğu halde, eskiden II. Ordu'nun o sıralarda 4. Kolordu'nun karargâh merkezi olan Sekerat'a giderek İsmet (İnönü) Bey komutasındaki 4. Kolordu birliklerini denetledi. Bu arada, II. Ordu'ya bağlı Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa komutasındaki Kolordu'ya da uğradı. Buradan Kafkas Orduları Grubu Karargâhı'nın bulunduğu Elazığ'a giderek komutan Ahmet İzzet Paşa'yı ziyaret ve kendisiyle cephe durumu hakkında gerekli temaslarda bulunduktan sonra Diyarbakır'a döndü. (35).

3 Temmuz 1917 gecesini Diyarbakır Valisi Bedrettin Bey'in evinde Mustafa Kemal Paşa şerefine hususî bir ziyafet verilmektedir. Ordu ve vilayet erkânından bazıları da bu ziyafete katılmışlardır. Bu sırada, Başkomutanlık Vekili Enver Paşa'dan "zata mahsus" şifreli bir telgraf gelir. Telgrafta : "Teşkili derdest bulunan VII. Yıldırım Ordusu Kumandanlığı'nı bilâkaydüşart kabul edip etmeyeceğinizin acele iş'arı denilmektedir. Paşa ilkin : "Çok acaip şey" diyerek hayretini ifade eder, sonra yaveri Şükrü Tezer'e : "Teklif olunan Yıldırım Odusu Kumandanlığı'nı bilâkaydüşart kabul ediyorum" şeklinde cevap yazılmasını buyurur. Beş gün sonra gelen ikinci telgrafta, Paşanın VII. Yıldırım Ordusu Kumandanlığına tayini icra kılındığından bahisle, ordu karargâhını teşkil etmek üzere ve maiyetinde yaverleri olduğu halde İstanbul'a hareketi bildirilir.

9 Temmuz 1917 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, Mardin-Halp yoluyla İstanbul'a hareket eder (36).

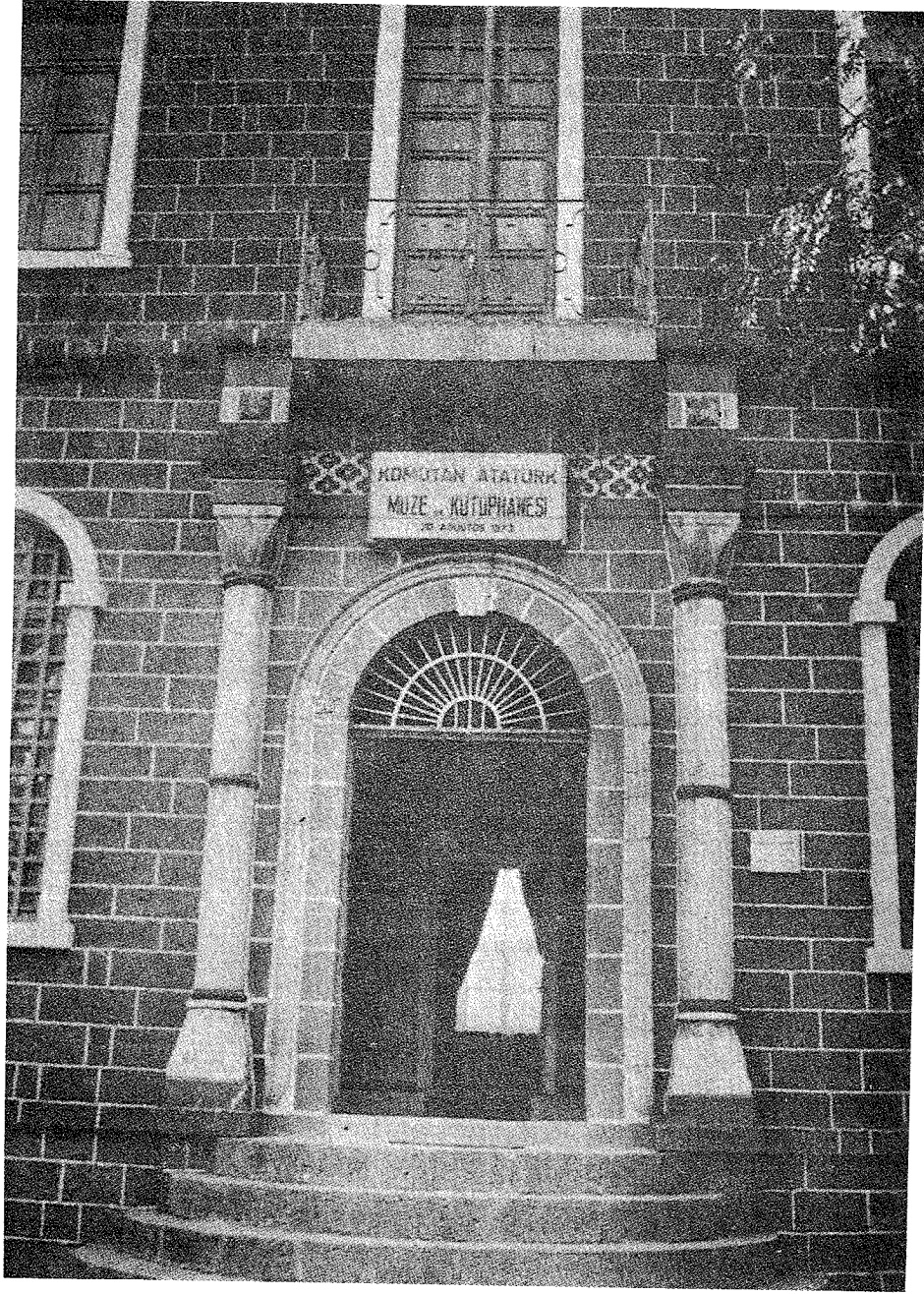
Mustafa Kemal Paşa II. Ordu Komutanı olarak Diyarbakır'da kaldığı bu kısa süre içinde Belediye önündeki meydanı açtırarak bir park haline getirtti. Bağdat (şimdi Gazi) Caddesi'nin Belediye önünden Balıkçılarbaşı'na kadar olan bölümünü genişletti. Mardinkapı'yı yeni bir düzene sokturdu. Mardin yolunu onarttı. (37).

Mustafa Kemal Paşa, halka gayet iyi davranır, dertlerini dinler, yardımcı olmaya çalışır. Bilim adamlarına özel bir ilgi gösterir, onlarla sohbet etmekten, dinî konular da dahil, çeşitli konuları tartışmaktan, fikir alışverişinde bulunmaktan hoşlanırdı. O tarihlerde Lice müftüsü bulunan Mehmet Tahir'in, Paşa'ya sunduğu aşağıdaki kıta bunun bir ifadesidir:

(35) a.g.e., sf. 108

(36) a.g.e., sf. 122-123; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi....., kitabında, Mustafa Kemal Paşa'nın ayrılış tarihi 10 Temmuz 1917 olarak gösterilmiş ve yerinde Fevzi (Çakmak) Paşa'nın atandığı açıklanmıştır (sf. 293).

(37) Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, 1916, sf. 147.; Şevket Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, İstanbul 1963, sf. 100.

Res. 246 – Mustafa Kemal Paşa'nın 2. Ordu Komutanı iken karargâh olarak kullandığı bina (1917). Bu bina halen Komutan Atatürk Müze ve Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Res. 247 – Mustafa Kemal Paşa, himayesine aldığı Diyarbakırlı gençle

*"II. Ordu-yı Hümayûn Kumandanlığı
Canib-i Âlisine*

*Ehl-i ilme iltifat hasbî olur Yezdan için
Mukteza-yı şîme-i tebcîldir insan için
Mazhar olmuş olduğum asâr-ı eltafın heman
Şükrü vacib oldu Pâşa'm gördüğüm ihsan için
Nefsimi tezkiyyeden vâreste, âciz, Tahir'im
Pek büyük âlî huzûra gelmişim şükran için." (38)*

Bu bölümü, 1972'de 78 yaşında bulunan T.H. Başaranlar'ın şahidi olduğu bir olayı aktarmakla noktalıyorum : "Mustafa Kemal Paşa Diyarbakır'da bulunduğu sıralarda askerin bir kısmı Deliller Hanı'nda kalıyordu. Dünya Savaşı sebebiyle şehir, işgal altındaki bölgelerden buraya göç etmiş fakir kimselerle dolmuş vaziyette idi. Memleketin zenginleri, çeşitli semtlerdeki camilerde kazanlarla yemek pişirtirerek fakir halka, göçmenlere dağıtırlardı. Bu arada, Mustafa Kemal Paşa'nın emirleriyle askerin artıkları da dökülmez, fakirlere verilirdi. Bir gün akşam üstü Paşa, atına binmiş (Res. 243) Seman Köşkü'ne, yâni evine gitmekte iken, Deliller Hanı karşısındaki Hacılar Harebesi'nde bir asker karavanası etrafında kümelenmiş çocuklar görür. Çocuklar sekiz, fakat kaşıkları bir tane. Bu çocuklardan biri 'ye' deyince, elinde kaşık bulunan çocuk karavandan bir kaşık

(38) Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Haura Defteri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 109.

yemek alıp ağzına götürür; 'ver' deyince elindeki kaşığı yanındakine verir. Böylece, sıra ile ve komutla yemek yiyen bu çocuklardan komut vereni Paşa'nın dikkatini çeker, ilgilenir. Kimsesiz, fakat gayet zeki ve cevval olan bu çocuğu yanına alır. Diyarbakır'dan ayrılırken de beraberinde götürür." (Res. 247) (39).

(39) Şevket Beysanoğlu, *Cumhuriyet'in 50. Yılında Diyarbakır, 1973 İl Yıllığı*, Ankara 1973, sf. 97; aynı yazar, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, c. 2, Mart 1986, s. 5, sf. 487 – 503.

XXVI.

MÜTAREKE VE MİLLÎ MÜCADELE YILLARINDA DİYARBAKIR

I. Dünya savaşı'nın sonlarına doğru Almanya ve diğer müttefikleri yenilgiye uğrayıp teslim olunca, aynı safta bulunan Osmanlı İmparatorluğu da İtilâf devletleri adına İngiltere temsilcisi Amiral Arthur Calthrope ile 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kaldı. Osmanlı hükûmeti bu girişimde bulunurken gayet ümitli idi. Buna sebep de Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson'un 8 Ocak 1918 günü yayınladığı bildirinin 12 nci maddesinde, "Bugünkü Osmanlı İmparatorluğunun Türk kısımlarında Türklerin santanat ve millî egemenlikleri sağlanacaktır,, denilmesi ve İngiltere Başkanı Lloyd George'un 5 Ocak 1918'de Avam Kamarası'nda yaptığı bir konuşmada, "Türkiye'yi başkentinden ve Türk Milletinin çoğunlukta olduğu zengin ve bilinen Küçük – Asya ile Trakya'dan yoksun bırakmak için savaşmadığını" söylemesi olmuştu.

Ancak, Mütarekeden sonra bu ümid kısa bir sürede düş kırıklığına dönüşmüştür. Bu mütarekeye imzasını atanlardan Rauf (Orbay) Bey, anılarında şöyle der :

"Bu kanaata ben de iştirâk ediyordum. Ne yazık ki bu fikir ve kanaatlarımızda yanılmıştık. Mütarekenin hemen ertesi günlerinde gördüğümüz hareket tarzları ile tamamiyle hayal kırıklığına uğradık. Rızaları ile kabul ettikleri şartlara hiçbir makul sebep olmaksızın riayet etmediler. Mütarekenâmeyi pervasızca ve mütemadiyen yırtı yırtı parçaladılar" (1). Böylece bütün yurdu kara bulutlar kaplamış, millet şaşkın ve perişan bir durumda. Yer yer işgaller başlamış, vatan tehlikede. Aydınların bir bölümü karamsar, ümitsiz, bir bölümü kurtuluş için çıkış yolu aramakta. Yurdun çeşitli yerlerinde "Reddi İlhak", "Müdafaa-i Hukuk" cemiyetleri veya buna benzer teşekküller kurulmakta. Mütarekenin gizli tutulan bir maddesine (24 madde) dayanılarak Vilâyât-ı sitte (Altı vilâyet : Erzurum, Elazığ, Diyarbakır, Sivas, Van ve Bitlis)'in Ermenilere bırakılacağı söylentileri, bu iller halkının huzursuzluğunu büsbütün artırmakta idi.

Diyarbakır'da, mütarekenin ilk aylarında bazı Hürriyet Ve İtilâf Cemiyeti mensupları İttihad Ve Terakki'cilere karşı faaliyete geçtiler. Birtakım geçmiş olayları ele alarak onlardan öc almaya kalkıştılar. Cemiyetin başında bulunan Hacı Niyazi (Çıkıntaş) Bey, bu kuruluşun liderlerinden Mehmet Ali, Ali Kemal ve Rıza Tevfik beylerin desteğini sağlayarak bir kısım İttihadçı aydınları, çeşitli bahanelerle ve bilhassa Ermeni tehciriyle alakalı göstererek, tutuklanmalarını mahallî hükûmetten ısrarla istiyordu. Bu arada, Ermeni tehciri sırasında yapıldığı iddia olunan yolsuz-

(1) Feridun Kandemir, *Rauf Bey'in Hatıraları*, YAKIN TARİHİMİZ, c. 1, s. 83 v.d.

lukları yerinde incelemek üzere 1918 yılı Haziran ayında oluşturulan on "Tahkik Hey'eti"nden 8. Tahkik Hey'eti Diyarbakır'a gönderilmişti. Buna karşılık, memleketi İtilâfçıların fesad ve şerrinden, Ermenilerin taşkınlıklarından korumak için, siyasî hayata hiç atılmamış gençlerden oluşan silâhlı ve gizli bir "İmdat Komitesi" kurulmuştu.

Aralık 1918'de, İstanbul'da, çoğunluğunu Diyarbakırlı vatansever aydınların oluşturduğu bir "Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti" kuruldu. Cemiyetin başkanı Bitlis eski valisi Harputlu Mahmud Nedim Bey'di. Diğer kurucuları ve Yönetim kurulu üyeleri ise şunlardı : Süleyman Nazif, eski valilerden Diyarbakırlı İsmail Hakkı, Diyarbakır milletvekili Fevzi (Pirinççioğlu), ve Zülfü (Tigrel), Sivas milletvekili Rasim, Erzurum milletvekili Hoca Raif, Malatya eski milletvekillerinden Sivash Abdülmuttalib (Öker), Diyarbakırlı Cavid (Ekin).

İlk genel kurul toplantısını 13 Aralık 1918'de yapan cemiyetin amacı tüzüğünün 2. maddesinde belirtilmiştir :

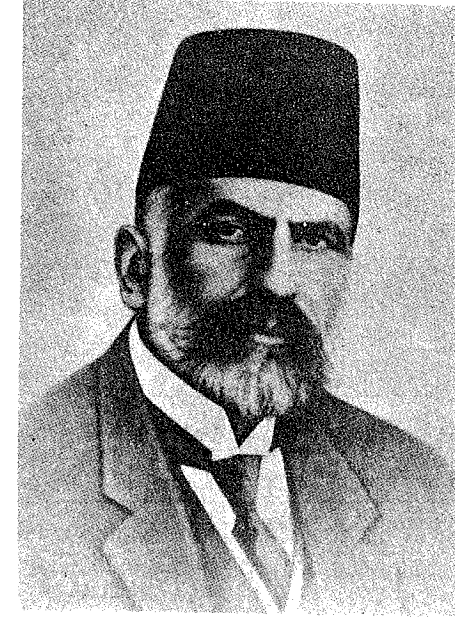
"Madde 2 — Cemiyetin maksadı Vilâyat-ı Şarkıyede mütemekkin bilcümle anasırın dinî ve siyasî hukukunun serbesti-i inkişafını temin edecek esbab-ı meşru'aya teşebbüs ve vilâyât-ı mezkûre ahâli-i islâmiyesinin hukuk-ı tarihiye ve millîyelerini indelhace âlem-i medeniyet huzurunda medafaa ve vilâyât-ı mezkûrede vaki olan mezalim ve cinayatin esbabı ve avamili, fail ve müsebbibleri hakkında bîtarafâne tahkikat icrasıyla mücrimlerin müsareâten tecziyelerini talep ve anasır beynindeki suitefhhümün izalesiyle kemafissabık revâbit-ı hasenenin teyidine gayret etmekten ve hâl-i harbin vilâyât-ı mezkûrede tevliid ettiği harabî ve sefaletle hükûmet nezdinde teşebbüsatta bulunmak suretile mümkün mertebe çâresûz olmaktan ibarettir".

Cemiyet özetle ve özellikle şu iki görüşü savunuyordu :

"1 — Doğu illeri tarih itibariyle bir Müslüman — Türk memleketidir. Bu bölgede Ermeniler öteden beri çok küçük bir azınlıktır.

2 — Elli yıldan beri Emeniler bu bölgede çeşitli siyasî öldürmeler ve komitecilikle müslümanları müdafaa zorunda bırakmışlardır. Teşebbüs ve tekaddüm onlardan gelmiştir. Yapılacak tarafsız bir araştırma ve soruşturma bunu ispatlayacaktır."

Cemiyetin görüşlerini "Hâdisat" gazatesi savunmakta idi. Gazetenin başyazarı Süleyman Nazifti. Ayrıca, bu görüşlerin bütün dünyaya duyurulması ve savunulması için Fransızca bir gazetenin de çıkarılması kararlaştırılmıştı. Böyle bir gazeteyi "Le Pays" adıyla yayınlanmayı da üyeden Sivash Abdülmuttalib (Öker) üstlendi.

Süleyman Nazif
(1869 — 1927)

Cemiyetle ilgili ilk haber Hâdisat'ın 4 Aralık 1918 günlü 46 numaralı sayısında çıkmıştır. "Vilâyât-ı Şarkıyemizin Hukuku" başlıklı bu haberde aynen şöyle denilmektedir:

"Vilâyât-ı şarkıyede unsur-ı galip olan Türk ve Kürtlerin hukuku millîyesini müdafaa azmiyle alâkadar bazı zevât-ı mârûfe tarafından bir hey'et teşkil edilmiş ve bu bâbtaki muamele-i resmîyeye tevessül kılınmıştır.

Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz (Elazığ), Van vilâyetlerinden müteşekkil olan vilâyât-ı şarkıyede en ziyade Türkler, sonra Kürtler ekseriyet-i kahire teşkil ederler. Rabita-i İslâmîye ise aradaki ırkî ve lisanî ihtilâfı büsbütün izale etmiştir. Bu

vilâyetler ahalisi meyanında aile-i Osmanîyeden ıstırakı arzu ve hattâ bu ıstıraka bilâ ıstırâr tahammül edecek adamı tasavvur olunamaz. Yeni teşekkül eden Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Hey'eti bu hakikatı âleme ispat için her vesileyi ihzâr edecektir. Mesaisinde nail-i muvaffakiyet olmasını temenni ederiz."

Gazetenin 5 Aralık 1918 günlü sayısında Süleyman Nazif'in bu konuyu işleyen "Can Noktamız" başlıklı bir başyazısı var. 13 Aralık 1918 tarihli sayıda ise cemiyetin ilk toplantısından haber verilmekte ve aynen:

"Vilâyât-ı şarkıyedeki hukuk-ı tarihiye ve ırkîyemizin ducâr-ı tecavüz ol-mamasını temin maksadıyla teşekkül eden cemiyet, dün ilk ıstımanın, Müdafaa-i Millîye Merkez-i Umûmîsinde akdetmiştir" dedikten sonra bu ilk toplantıda alınan kararlar şöyle sıralanıyor :

"1 — Vilâyât-ı şarkıyede Türk ve Kürdün hakuk-ı tarihîye ve ırkî yesi Os-manlılık millîyeti altında müctemi' ve her iki ırkın telif-i menafii — biri diğerinin hakkına tecavüz etmeksizin de — kabil olduğu.

2 — Avrupa'ya heyetler izamiyle hukuk-ı müşterekemizin müdafaaası.

3 — İstanbul'da Fransızca bir gazete tesisiyle maksadımızın ıtlai cihâzına isali.

Cavid Ekin
(1892 – 1976)

Zülfü İğrel
(1876 – 1940)

Pirinççizâde Feyzi
(1879 – 1933)

4 – Ermeni meselesinde bazı memurîn ve eşhas tarafından ika edilmiş olan ceraimî tel'in ile beraber Ermeni çeteleri canibinden irtikâp edilmiş olan cinayâtı vak'alarla irae ile ilân.

5 – Büyük dostumuz Piyer Loti'ye hakkımızda gösterdiği âsar-ı vefa ve müveddetten dolayı telgrafla teşekkür etmek.

6 – Ermeni meselesinde her iki taraf günahkârlarının ta'yin-i mahiyeti için masraf-ı seferiye müteferri'aları cemiyet tarafından verilmek üzere garaz ve taassup hislerinden mütecerrid ve yalnız aşk-ı adaletle müteharrik ülema-i hukuktan bir hey'et gönderilmesine delâlet için yine büyük dostumuz Piyer Loti'ye telgrafla müracaat edilmesi.

7 – İtilâf devletlerinin şehrimizdeki mümessilleriyle hey'et-i idare erkânından bazı zevatın görüşmeleri."

Bu cemiyetin çalışmalarına katılan ve sonra Erzurum'da bir şubesini açan Cevat Dursunoğlu bu konuda şu bilgileri veriyor :

«İşte bu sıralarda millî felâketin ağırlığını gören memleketin idrâkli evlâtları ötede, beride toplanıyor, bu imansızlığa karşı koyacak tedbirleri arıyorlardı. Bir gün *Millî Kongre*'nin toplandığı haberi yayılıyor, ertesi gün *Paşaeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin kurulduğu işitiliyordu.

Gene bu günlerde ben de rahmetli Süleyman Nazifin delâletiyle bir, *Vilâyatı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti*'nin kurulduğunu gazetelerde okudum.

O gün Divanyolu'nda Müdafaa-i Millîye Sepet Fabrikası'nın (*) üstünde küçük bir odada toplanan, cemiyete-başvurdum.

Cemiyetin reisi eski Bitlis valisi Harputlu Nedim Bey adında yaşlı bir zattı. Reisten başka o gün orada rahmetli Süleyman Nazif'le eski Beyrut valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı, Diyarbakır mebusu Feyzi, Sivas mebusu Rasim, Sivaslı genç bir yedek subay olan Abdülmuttalip (**) ve yine genç bir yedek subay olan Diyarbakırlı Cavit (***) beyleri ve bugün adlarını hatırlıyamadığım daha birkaç kişiyi buldum. Kendimi takdim ederek cemiyet emrinde çalışmağa geldiğimi söyledim. Bu cemiyetin ruh-i muharriki Süleyman Nazif'ti. Genç bir unsurun arzı hizmetinden memnun oldu. Derhal beni aralarına aldılar. O günkü müzakere Seyyit Abdülkadir'in kurduğu "Kürt Taali Cemiyeti" nin (****) şark vilâyetlerinde meydana getirilmesi istenilen birliği bozacağı hakkında idi.

Savaş yıllarında bu bölgeyi birkaç defa gezdiğim için ben de söze karıştım. Müzakerenin sonunda Süleyman Nazif'in bir kerre bu cemiyetle görüşerek ne yapmak istediklerini anlamasına ve mümkün olursa bu cemiyeti dağıtarak bize iltihakına çalışmasına karar verildi. Süleyman Nazif kendisine heyetten bir arkadaşın yoldaşlık etmesini istedi. Yaşlı ve mevki, mansıp görmüş zatlardan hiç birisi zatlardan hiç birisi ikinci olmak istemediğinden, savaş sıralarında Doğu bölgesinde çalıştığımı ileri sürerek beraber gitmemi münasip gördüler. Ertesi gün bu cemiyetin «İçtihat Evi» yanındaki merkezine gittik. Cemiyetin reisi âyandan Seyyit Abdülkadir'le beraber üç genç hazırıldılar. Bu gençlerden yalnız birisini tanıdım : Bitlisli Yüzbaşı Emin'le şark cephesinde tanışmıştım. O zaman türkçü idi. Burada kürt muhtariyeti fikri güden bir cemiyette Emin'i görmek bende büyük bir hayret uyandırdı. Öbür ikisi pürüzsüz türkçe konuşan Refahlı iki İstanbul çocuğu idiler. Bu iki gencin o zaman bir kelime kürtçe bilmediklerine eminim. Kendilerini dilini bilmedikleri, yurtlarını görmedikleri bir kavmin «Muhayyel Taht»ının adayları sayıyorlardı. Bizi çok soğuk bir yüzle karşıladılar. Süleyman Nazif bunların durumlarına aldırımıyarak «Şark vilâyetlerinin üzerinde kötü ihtiraslar dolaştığını, ermenilerin yurdumuza göz diktiklerini, bu durum karşısında müslüman hâkimiyetinin devamını ancak bu bölge halkının gösterecekleri birlikte mümkün olacağını, Kürt Taali Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmasının kürtle Türk'ü ayıracağını, halbuki bizim kurduğumuz Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-

(*) Şimdiki Sağlık Müzesi'nin bulunduğu bina.

(**) Eski Malatya milletvekili Muttalip Öker. Cemiyetin İdare Heyetine girmiş ve LE PAYS gazetesini çıkarmıştı.

(***) Sonradan Yüksek Murakabe Heyeti Reisi, Diyarbakır milletvekili Cavit Ekin.

(****) Bu cemiyetin mühründe türkçe «Türk Taali Cemiyeti» fransızca «Autonomie du kurdistan» yazılıyordu. Bu da Tüklerden ayrılmanın nasıl bir felâket getireceğini pek iyi bilen kürt halkından kötü niyetlerini saklamak içindi. (C.D.).

ı Millîye Cemiyeti'nin hiçbir kavmî ayrılık gütmeksizin, Türk – Kürt ayırmaksızın bütün bu vilâyetler halkını, içine alabileceğini kuvvetli bir mantık ve canlı bir dille anlattı. Süleyman Nazif'in sayıp döktüklerini karşılayacak bir söz bulamayan heyet kısaca bizimle görüşülecek hiçbir şeyleri olmadığını, itilâf devletlerinin kendilerine her yardımı yapacaklarını ve bizim kendi başımızın çaresine bakmamızı tavsiye ederek konuşmayı kestiler. Türk milletinin yaşama hakkının tükendiğini sanan bu zavallıların düştükleri dalaletten kurtarılmasına imkân olmadığını anlıyarak yanlarından ayrıldık. Ertesi günkü toplantıda Süleyman Nazif bir gün önceki görüşmeyi heyete anlatarak Türklerden ayrılmanın ölüm demek olduğunu bilmek Kürt kavmi karşısında bunların gafletini gazetelerde yayınlamaktan başka çare kalmadığını söyledi.

Bundan sonraki birkaç toplantıda cemiyet adına çıkarılacak gazete işi, tehcir dolayısıyla Türk milletine yapılan iftiraları karşılama yolları ve şark vilâyetlerindeki müslümanların haklarını hangi yollardan müdafaanın gerektiği uzun uzadıya konuşuldu (....)

O günden sonra cemiyetin bir iki toplantısına daha gittim (...). Bana Erzurum'da şube açmak için selâhiyet vermelerini istedim. O gün cemiyetin bir nizamnamesini alarak ayrıldım" (2).

Cemiyetin ilk şubesi Cevat Dursunoğlu'nun girişimleriyle 10 Mart 1919 tarihinde Erzurum'da açıldı. Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a gittiği zaman, cemiyet, kongresini yapmanın hazırlığı içinde idi. 23 Temmuz 1919'da yapılan Erzurum kongresinin aldığı kararla cemiyetin adı *Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* şeklinde değiştirildi. Hey'et-i Temsiliye Başkanlığına da Mustafa Kemal Paşa seçildi. Sivas Kongresi'nde bu millî teşkilât bütün yurda teşmil edilerek *Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* adını aldı.

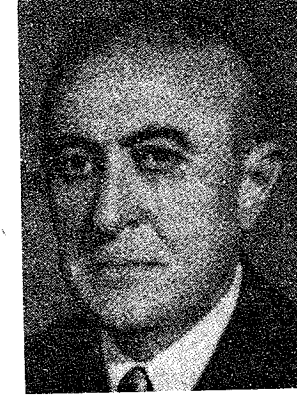
DIYARBAKIR'DAKİ ÇALIŞMALAR

Diyarbakır'da Nisan 1919 tarihinden itibaren bir "Müdafaa-i Vatan Cemiyeti"nin kurulması çalışmaları başlamıştı. Bir kısım aydınlar da "Vilâyat-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti"nin Diyarbakır şubesini açmanın hazırlığı içinde idiler. 14 Mayıs 1919 günü, tehcirle ilgili görülen bazı kimseler tutuklandı. Piringçizâde Sıtkı (Tarancı), Yâsinzâde Şevki (Ekinci), Halilfezâde Salih (Kalfagil), Müftüzâde Şeref (Uluğ) ve arkadaşlarının takibine başlandı. Aynı gün, zabıta kuvvetleri bunların bazılarını yakalamak için teşebbüse geçtiler. Telgrafhane sokağında yapılan müsademedede bir netice alamadılar. Müftüzâde Şeref

(2) Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara 1946, sf. 17 v.d.; Şevket Beysanoğlu, *Doğumun 100. Yılında Süleyman Nazif*, Ankara 1970, sf. 22 – 30; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul 1960, sf. 12.

Mustafa Akif Tütenk
(1875 – 1952)

Nazım Önen
(1887 – 1956)

İhsan Hamid Tığrel
(1890 – 1985)

Bey'in yakalanması için evleri kuşatıldı. Şeref Bey ve arkadaşları ile zabıta kuvvetleri arasında silâhlı çatışma 3 – 4 saat sürdü. Padişah yanlısı olan valinin tutumu, zabitanın bu tür davranışları halkın büyük tepkisine yol açtı. Nihayet, Şeref Bey'in babası Müftü Hacı İbrahim Efendi'nin aracılığı ile uzlaşmaya varıldı. Şeref Bey teslim olacak, sorgusu yapıldıktan sonra serbest bırakılacaktı. Anlaşmaya uyularak olay kapatıldı.

Memleketin saygın kişilerinin aracılığı sonunda İtilâfçılarla İttihadçılar arasındaki soğukluk ve husûmet giderildi. Mevcut tehlike karşısında gerekli birlik ve beraberlik sağlandı. Her gruptan kişilerin katılacakları bir cemiyetin kurulması girişimleri başladı. Bu sırada İzmir İlhakı Red Hey'et-i Millîyesi'nden gelen 14 Mayıs 1919 tarihli telgrafta, "İzmir ve havalisi Yunana ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakî kâmilten ayakta ve heyeacanda. İzmir son ve tarihî gününü yaşıyor. Son imdadımız sizin göstereceğiniz muavenete bağlıdır. Mitingli telgraflarla her yere baş vurunuz ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız" deniliyordu.

O tarihte belediye reisi bulunan Dellâlbaşızâde Abdurrahman Efendi'nin daveti üzerine şehir halkının ileri gelenlerinden bir grup 22 Mayıs 1919 günü belediye salonunda toplandı (3). İzmir'in işgalini protesto için yapılacak miting ve (3) Bu toplantıya katılanlardan tesbit edebildiklerimiz şunlardır : Piranlı Nâzım (Önen), Ganizâde Dr. Osman Cevdet (Akkaynak) İhsan Hamit (Tığrel), Müftüzâde Şeref (Uluğ), Mustafa Âkif (Tütenk), Hacı Niyazi (Çıkıntaş), Hayalîzâde Kâmil, Cemilpaşazâde Mustafa, Piringçizâde Sıtkı (Tarancı), Zazazâde Mustafa, Beysanzâde Molla Ahmed, Halifezâde Salih (Kalfagil), Dellâlbaşızâde Abdurrahman, Güzelzâde Said, Cemilpaşazâde Kasım, Hacı Bekir (Özbay), Şeyh Ahmed Gülşenî, Cerciszâde Yusuf, Musulizâde Abdülvahap, Hacı Abdülhamid, Madenli Kadri, Tahriagâzâde Nedim, Mirikâtibizâde Raif, Behrampaşazâde Ârif, Müftü İbrahim (Uluğ), Müftizâde Sabri, Nakip Bekir Sıtkı (Ocak), Hacı Kaadirağazâde Rıza (Erkmenoğlu), Muharremzâde Ali, Abdurrahman Gülşenî, Komiser

çekilecek telgrafların muhtevası üzerinde konuşulmakta iken Sadrazam Ferit Paşa'nın ajans vasıtasıyla yayınlanan tebliği — ki Doğu illerinde muhtar bir Ermenistan kurulmasından da söz ediyordu — halkı geleyana getirdi. Hemen belediye binası önündeki alanda büyük bir miting yapıldı. İzmir'in işgali protesto edildi. Bununla ilgili protesto telgrafları çekildi. Sonra ajans haberi ele alınarak Sadrazam Ferid Paşa'ya, "Vilâyat-ı Şarkıye Arnavut babanızdan kalmış bir mülk-i mev-rusunuz değildir ki Ermeniler ve peşkeş çekiyorsunuz" ifadeli bir telgraf çekil-mesine, memleket dert ve davalarını yakından izleyip gereken tedbirleri almak için bir "Millî Hey'et" seçilmek üzere 23 Mayıs 1919 günü saat 7'de belediye binasında toplanılmasına karar verildi. Ertesi gün tesbit edilen saatte belediye salonunda toplanıldı ise de vali vekili Mustafa Nadir Bey'in Padişah yanlısı olup toplantı için olağanüstü askeri önlemler aldırması üzerine Piranlı Nâzım (Önen) Bey'in tek-lifleriyle Dr. Osman Cevdet (Akkaynak) Bey'in evinde toplanılmış ve gizli oyla yapılan seçim sonunda ençok oy alan 11 kişi "Millî Hey'et" i oluşturmuştur ki bu hey'et sonradan "Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" adını alacaktır. Seçilen 11 kişi oy sırasına göre şunlardı : Müftü İbrahim (Uluğ) Efendi (Başkan), Cemil-paşazâde Mustafa Bey, Behrampaşazâde Ârif Bey, Ganizâde Dr. Osman Cevdet, Piranizâde Nâzım (Önen) Bey, Hacı Niyazi (Çıkıntaş) Bey, Zülfüzâde İhsan Hamit (Tigrel), Hayaşzâde Kâmil Bey, Mustafa Âkif (Tütenk) Bey, Nakib Bekir Sıtkı (Ocak) Bey, Cemilpaşazâde Kasım Bey (4).

Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin resmen kuruluş tarihi Haziran ayı sonlarındadır. "*Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti Diyarbakır Şubesi*", 18 Haziran 1919'da kuruldu. Yönetim Kurulu şu kişilerden oluşuyordu : Zazazâde Mustafa Bey (Başkan), Ganizâde Reşat (Üçok), Attarzâde Hakkı, Hafız Ömer efendizâde Kemal Efendi, Ulemadan Hamdi Bey, Beysanzâde Molla Ahmet, Tahirağazâde Nedim, Kılınçzâde Hayri, Muharremzâde Ali Bey, Cer-

Abdülhamid, Cemilpaşazâde Cevdet ve Ömer beyler, Kılınçzâde Sabri, Yusuf ve Fazlı efendiler, Hatip Sabir (Karaozan), Tevfikefendizâde Sıtkı (Gökalp), Kulplu Hacı Sait, İmamzâde Şefik, Kadırağazâde Hacı İbrahim, Ketanizâde Zülfükar, Dirkeçizâde Tahir, Zülküfar (Bulduk), Cizreilzâde Zülküf, Siverekli Ramazan, Müftüzâde Hamdi, Yasinzâde İbrahim (Ekinci), Ganizâde Reşat (Üçok).

M. Âkif Tütenk, *1919 Mayıs'ında Diyarbakır'da kurulan Millî Cemiyet Ve Toplantıları*, KARA—AMİD dergisi, s. 2—4, sf. 327 v.d.; Beysanzâde Molla Ahmed, a.g.e., vr. 89 a—b.

(4) Mustafa Âkif Tütenk, *Millî Mücadele Yıllarında Diyarbakır*, KARA-ÂMİD, sayı : 2, sf. 325—330, sf. 332—333; Nakib Bekir Sıtkı (Ocak) Bey'in Hatıraları (Kardeşi Osman Ocak Nakiboğlu'da); Nâzım Önen, İhsan Hamid Tigrel ve Şeref Uluğ beylerden aldığımız notlar; Beysanzâde Molla Ahmed *Mir'at-ı Hayatım*, (notlar halinde hatıralar, özel kütüphanemde); Şevket Beysanoğlu, "*Mübareke ve Millî Mücadele Yıllarında Diyarbakır Ve Diyarbakırlılar*", Kara-Âmid, sayı : 15, sf. 65—96; aynı yazar, "*Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi Ve Âbideleri*", İstanbul 1963, sf. 100—105; *Millî Mücadelede Diyarbakır*, T.C.Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezince 21—23 Eylül 1987 tarihinde düzenlenen *uluslararası Atatürk Sempozyumu*'na sunulan bildiri.

Dr. Osman Cevdet
(?—1929)

ciszâde Yusuf (Göksu), Hatip Sabir (Karaozan) (5). Kuruluşundan 15 gün sonra bu cemiyet kendini feshetmiş ve "Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" ile birleşmiştir.

Daha önce Mustafa Kemal Paşa tarafından Diyarbakır valiliğine çekilen 1 Haziran 1919 günlü telgrafta, Diyarbakır'da hangi cemiyetlerin mevcut olduğu, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin açılıp açılmadığı sorusuna vali vekili Mustafa Nadir Bey tarafından verilen cevapta, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ndan başka bir cemiyetin mevcut olmadığını bildirilmesi (NUTUK, Belge 3 ve 8), "Müdafaa-i Vatan Cemiyeti"nin bu tarihte henüz resmen kurulmamış olmasındandır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Sivas Kongresini açış konuşmasında "Şarktan

ve cenuptan tehlike hisseden Diyarbakır vilâyetimizde de *Müdafaa-i Vatan Cemiyeti* teşekkül etti" demek suretiyle cemiyetin varlığını açıklayacaktır (6)

Erzurum Kongresine delege olarak Müftü Hacı İbrahim (Uluğ), Piranlizâde Nâzım (Önen) Nakib Bekir Sıtkı (Ocak), Cerciszâde Abdülgani (Göksu) beyler seçilmişlerdi. 30 Ocak 1918 — 4 Temmuz 1919 tarihleri arassında vali vekili olarak Diyarbakır'da görevli bulunan Mustafa Nadir ve 5 Temmuzda göreve başlayan Vali Faik Âli beylerin o sırada İstanbul Hükûmetinden yana olup kongreye katılmaları önleme çabaları, yapılan tutuklamalar, Diyarbakır'a gelen İngiliz Noel'in bölücü propagandaları, Ermenistan teşkili kuşku ve söylentilerinin

(5) Bir başka araştırmada şu bilgiler veriliyor: "....Bu sırada merkezi İstanbul'da bulunan ve Aralık 1918'den beri çalışmalarını sürdüren *Vilâyet-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti* adında bir örgüt daha vardı. Ve aydınların bir bölümü, Süleyman Nazif ve arkadaşlarının kurulan bu örgütün, Diyarbakır şubesini açma hazırlığı içindeydiler. Her iki örgütün de kuruluş hazırlıkları Haziran ayı içinde tamamlandı. Mustafa Kemal'in Sivas Kongresi'nde adını andığı, *Müdafaa-i Vatan Cemiyeti* bu ayın sonunda, *Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti Diyarbakır Şubesi* de Temmuz başında resmen açıldı. İkinci örgütün yönetim kurulu başkanlığını Cemilpaşazâde Mustafa Bey, genel sekreterliğini Beysanzâde Molla Ahmed Efendi yürütüyordu. Öbür üyeler ise, Muharremzâde Muhammed Efendi, Maden emekli kadısı Seyfullah Efendi, Zazazâde Hacı Süleyman Efendi, Cerciszâde Abdülgani Efendi ve Nakib Bekir Sıtkı Efendi idi." *Yurt Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" maddesi, c. 3, sf. 2246.

(6) *Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayınları: 1, c.1, Ankara 1961, sf.9.

Beysanzâde Molla Ahmet
(1869 – 1929)

Ahmet Cemil Asena
(1872 – 1941)

doğurduğu şaşkınlık, gidiş zorluğu ve yollardaki asayişsizlik gibi bazı sebepler, bu delegelerin Erzurum Kongresine katılmalarını engellemiştir.

Bu valilerin davranış ve tutumlarına ilişkin bazı belgeler elimizdedir. Meselâ: 20 Haziran 1919'da Mustafa Kemal Paşa'dan gelen bir şifreyi Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, hemen İçişleri Bakanlığına bildirir. Bundan teleşlanan İstanbul hükûmeti bir süre sonra Mustafa Kemal'i İstanbul'a çağırarak, bunun üzerine Paşa, askerlikten istifa edecektir. O belge şudur :

"Dahiliye Nezaretine

«Diyarbakir 21 Haziran 919 - Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'dan alınan 20 Haziran 1919 şifre berayı malûmat aynen zirde dercolumuştur.

Vali Vekili : Mustafa Nadir

«Posta telgraf müdürü umumîsinin telgrafhanelere Müdafaa-i Hukuk-u Millîye hey'etleri tarafından verilecek telgrafların keşide kılınmaması hakkında emir verdiğini istihbar ettim. Bu tamimle takip olunan maksat millî sesi boğmak, vatanın parçalanmasına karşı milletin birleşmesine mani olmak gayesine matuf bir teşebbüsü caniyane ve hainaneden başka bir şey değildir. Derhal mezkûr Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin delâletiyle halk mitingler aktederek bu hali hükûmet nezdinde şiddetle protesto etmelidir. Telgrafhaneyi süratle işgal ederek bu emrin geri alındığına dair cevap alınuncaya kadar İstanbul resmî muhaberatını kesmek lâzımdır. Bu hususta

Müdafaa-i Hukuk-u Millîye Cemiyeti Riyasetince acele buğî ulaştırma teşebbüslerine vatan sevgisiyle kolaylıklarda bulunması lüzumunu tebliğ eyledim. Zerre kadar vicdanı olan bir telgraf memurunun bunu yapmayacağı bedihidir. Sayet yapmağa kalkışanlar olursa derhal divan-ı harbe tevdiini umum kolordu kumandanlarına emir ve tebliğ eyledim efendim.

Bu şifrenin tarih-i vüsulüne rica ederim.

Mustafa Kemal

Diyarbakır'da bulunan 13. Kolordu Kumandanlığına Mustafa Kemal Paşa'dan gelen bir şifrede Erzurum Kongresine katılacak Diyarbakır delegelerinin durumu sorulur. Vali Faik Bey, durumu İçişleri Bakanlığına bildirerek yapılacak işlemi sorar. Buna dair üç belge mevcuttur.

Dahiliye Nezaretine

«Diyarbakır :8 Temmuz 1919 - Her taraftan yola çıkmış Erzurum Kongresi azalarının iki güne kadar çıkarılacak isimlerinin iş'arı ile beraber hangi gün Erzurum'da bulunacaklarının haberini, üçüncü ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa şifre ile on üçüncü kolordu kumandanlığına iş'ar ve kumandanlıktan da şifre sureti vilâyete bittevdî azanın ne zaman yola çıkarılacağı istisfar olunmuştur. İcabi istizan olunur.

Faik Âli

Diyarbakir Vilâyetine

«Babıâli : 9 Temmuz 919 - C 8 Temmuz 919 - Mustafa Kemal Paşa azledilmiş ve harekâtı merduttur. Verdiği emirlerin reddi icap eder. Erzurum kongresinden maksat ne olduğuna dair serian mulûmat itası.»

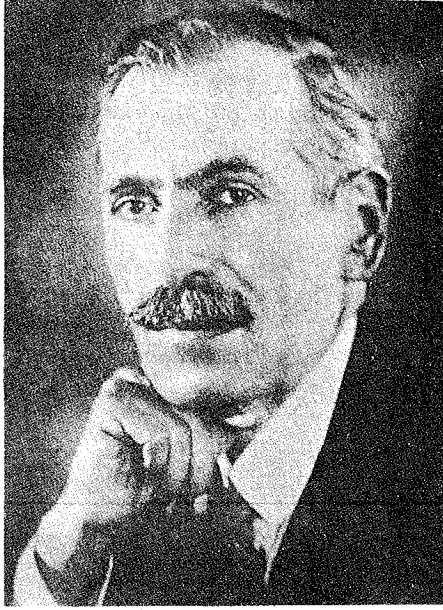
Dahiliye Nezaretine

«Diyarbakir : 12 Temmuz, C. 9 Temmuz 1919 — Bundan birbuçuk ay evvel, 10 Temmuz'da in'ikad etmek üzere, Trabzon Müdafaa-i Millîye Cemiyeti'nin talebi üzerine, Vilâyat-ı Şarkîyenin her birinden birkaç azanın Erzurum'da toplanarak, bu vilâyetlerin mukadderatını müzakere ve betahsis Ermenistan olmamasını temin için lâzım gelen müzakerat ve mukarreratta bulunarak, ihtiyarî tevessül etmekten ibaret olduğu bittahkik anlaşılacakla, ferman

Vali Faik Ali (7)

(7) Yunus Nadi, Kurtuluş Savaşı Anıları, İstanbul 1978, sf. 95, 107 – 108.

Faik Âli Ozansoy
(1876 – 1950)

Zazazâde Mustafa Efendi
Ulemadan Hamdi Efendi
Hayalîzâde Kâmil Efendi
Kılınçzâde Hayri Efendi
Tahiragazâde Nedim Efendi
Hafız Ömerefendizâde Kemal Efendi
Yasinefendizâde Şevki (Ekinci) Efendi (10)

İhsan Hamit Sivas'a vardığında kongre bitmiş ve fakat Mustafa Kemal Paşa'nın teklifleriyle Hey'et-i Temsiliye'ye üye seçilmişti. Bu konuda şöyle der:

"Hey'et-i Temsiliye yüklü bir çalışma içinde idi. Mustafa Kemal Paşa beni çok iyi karşıladı ve Hey'et-i Temsiliye çalışmalarına kattı. Birkaç gün gece—gündüz Hey'et-i Temsiliye çalışmalarına katıldım. Bu arada Mustafa Kemal Paşa'nın makine başında İstanbul'daki Abdülkerim Paşa ile yaptığı konuşma sırasında ben de telgrafhancede yanında idim. Mustafa Kemal Paşa beni Diyarbakır ve havalisinin

(8) Bazı kaynaklarda «Hoca Ahmet» diye yazılı ise de doğrusu «Molla Ahmet»tir (Bakınız: Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, sf. 237)

(9) Mahmut Goloğlu, aynı eser, sf. 237 – 238.

(10) *Millî Mücadele Döneminde Müdafaa-i Hukuk Teşkilatları*, Yayına hazırlayan : Tarihî Araştırmalar Grubu, *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, sayı : 19, Eylül 1986, sf. 9.

Sivas Kongresine daha önce Beysanzâde Molla Ahmet seçilmişti (8). İhsan Hamit'in ısrarlı isteği üzerine sarf-ı nazar etmiş ve yeni durum 13. Kolordu Kurmay Başkanı Halid Bey tarafından 13 Eylül 1335 (1919)'da çekilen şifreli telgrafla Sivas'a bildirilmiştir (9).

Sivas Kongresinden bir süre sonra "Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" yaptığı genel kurul toplantısında adını "Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" olarak değiştirdi. Yönetim Kuruluna da şu kişiler seçildiler:

Reis : Cemilpaşazâde Mustafa Bey
Üyeler : Bekir Sıtkı (Ocak) Bey
Behrampaşazâde Ârif Bey
Abdülkadirpaşazâde Abdülgani Bey

temsilcisi olarak Hey'et-i Temsiliyeye almıştı, İstanbul'a da böyle takdim etti. Bütün bunlar mevcut vesikalarla sabittir. Sivas'ta birkaç gün kaldıktan, gerekli talimat ve direktifleri aldıktan sonra Diyarbakır'a döndüm. Yolda Ergani Müstakil Mutasarrıflığına uğradım ve *Anadolu Ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*'nin şubesini kurdum. Diyarbakır'a gelince durumu genç arkadaşlarıma anlattım. Mevcut idare heyetini değiştirip elimize almaya karar verdik. Nitekim eski idare hey'eti biraz sonra istifa etmek zorunda kaldı ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin yeni idare hey'etini Şevki Ekinci'nin başkanlığında kurduk, bizler de idare hey'eti azası olduk. İdare hey'eti azası olanlardan benimle beraber Şeref Uluğ, Cavit Ekin, Sıtkı Tarancı da vardı. Millî Mücadele çabaları içindeki bu vazifem 1923'te mebus seçilinceye kadar devam etti." (11).

Bu olaydan önce Silvanlı Sadık, Hazrolu Hatib, Mehmet ve Ali Beyler, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek emrinde olduklarını, talimatını bekleddiklerini bildirmişlerdi. Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'dan gönderdiği 17 Temmuz 1335 (1919) günlü cevabında aynen şöyle diyordu:

«Abdullah Bey zade Sadık ve Hazrolu Hatib Bey, Bedri Bey zade Mehmet Nuri, Hacı Reşit zade Ali beylere:

«16/3/35 tarihli telgrafnâmenizde şahsıma karşı gösterilen itimat ve muhabbet ve âmal-ı mukaddesimiz için izhar edilen azm ü teminat-ı bilvücûh mucib-i şükranımdır. Zaten sizin gibi kahraman ve vatanperver arkadaşlarımdan başka türlüünü beklemezdim. Şimdilik kongrenin in'ikadına intizaren ordu ve millî teşkilâtını aynı hedef ve gaye etrafında tutmak yâni hiçbir vechle hiçbir ecnebi boyunduruğuna girip esaret kabul etmemek, vatanımızdaki milel-i islâmiyeyi makam-ı hilâfet ve saltanat etrafında toplu tutmak ve milletlerimizin inkişâf ve saadet-i müstakbelesine elbirliğiyle ve her türlü imkânât dairesinde çalışmak gibi vatan ve istiklâlimize hâkim bir gayeyi taht-ı emniyete almak için maddî ve manevî her türlü hazırlıklarımızı yapalım.

(11) Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara 1969, s. 236.

Ergani müstakil mutasarrıflığında kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şu kişilerden oluşuyordu :

Reis : Yusuf Efendi (Belediye başkanı)
Üyeler : Hasan Fahrîzâde Kadri Efendi
Kesîğizâde Muharrem Efendi
Yusudefendizâde Kâzım Efendi
Mahmudendizâde Hacı Şefik Efendi
Mollazâde Ahmed Efendi
Kavasbaşîzâde Mustafa Rıfka Efendi
Davavakili Nuri Efendi
Hacı Yusufzâde Kaya Efendi.

815

Arkadaşımız Ali Sarısu'nun yayımladığı belgeler ve yaptığımız araştırmalar Silvanlı Sadık (Üstün) Bey ile Hazrolu Mehmet (Budak) Beyin ölünceye kadar, Mustafa Kemal Paşa ile irtibatlarını devam ettirdiklerini göstermektedir (12). Mustafa Kemal Paşa'nın Büyük Millet Meclisi Reisi olarak, Mehmet Bey'e gönderdiği 24 Ağustos 336 (1920) tarihli mektup da bunun bir başka delilidir :

«Hazro Eşrafından Mehmet Beyefendiye

Efendim;

Bu mektubumu bu kere Van Vilâyet-i âliyesine tayin edilen atufetlu Kadri Beyefendiye tevdiân gönderiyorum. Mîr-i mumâileyh ahval-i umûmiye-i hazıra hakkında zât-ı âlilerine tarafımdan malûmat vereceklerdir. Zât-ı âlileri gibi vatanperver dindaşlarımızın vatanî ve fedâkârane olan muavenet ve hizmetleriyle vatanımızın ve makam-ı hilâfetimizin tahlisine matûf mesai-i meşruamızda ergeç nail-i muvaffakiyat olacağımız hakkında kat'i kanaatım lâyetezelzıldır. Ankarib ümmet-i İslâmiyenin Âvrupalı müstevlilerden tahlisi hususundaki muvaffakiyat haberlerini zât-i âlinize inşallah tebliğ ederim.

Ahval-ı mahallîye hakkında beni sık sık tenvir ve öteden beri devam edegelen hidemât-ı vataniyyede ve bilhassa ahâlimizin irşadı hususunda kemâl-i azm-u sebât ile devam buyurmanızı rica eder gözlerinizden öperim efendim.»

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Mustafa Kemal

Mehmet Bey, 2. dönemde Diyarbakır milletvekili oldu. Van valiliğine atanan Ganizâde Kadri (Üçok) Bey ise ilk gününden itibaren Millî Mücadeleyi destekleyen Diyarbakırlı valilerdendir (13). 16 Nisan 1920'de yapılan seçimde Diyarbakır milletvekili seçilmiştir. Üç ay sonra bu görevden istifa etmiş, Dahiliye Vekâleti Teftiş Hey'eti Müdürlüğüne, daha sonra da Van Valiliğine atanmıştır.

(13) Hayatı için bakınız Şevket Beysanoğlu, *Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yılığ*, Ankara 1973, s. 455.

DİĞER FAALİYETLER VE SONUÇLARI

Mütareke ile birlikte merkezi İstanbul'da olmak üzere çeşitli dernekler, partiler kurulmuştu. Bunlardan biri de *Kürdistan Teâli Cemiyeti* idi. 17 Aralık 1918 tarihinde kurulan bu cemiyetin sonradan ayrılıkçı sayılmasını, tüzüğünde açıklanan amacından çok, yaptığı faaliyetlerde, İngiliz Noel gibi millî birlik ve beraberliği bozma çabasında bulunan yabancılarla giriştiği temaslarda aramak lâzımdır. "Başlangıçta, Cemiyet'in kurulması hükûmetçe benimsenmiştir. Bölgenin İtilâf devletlerince, Ermeniler ve Araplar arasında paylaştırılma hazırlıkları yoğunlaşınca, bundan kuşkulanan Tevfik Paşa hükûmeti, Kürtlerin de bu yönde çalışmalarını istemiştir. Hükûmet ilerde Kürtlerle anlaşacağını hesaplayarak Ermeni ve Arap programları arasına girmiştir. Cemiyet bir siyasal parti olmadığını açıklayarak işe başlamışsa da eylemleri tamamen siyasi ve İstanbul hükûmetlerinin isteklerine ters yönde gelişmiştir" (14). Dernek, Meşrutiyetin siyasal sözlüğüne uygun olarak daha çok "Kürt Kulübü" diye adlandırılmıştır. Dernek Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da şubeler açmıştır. Diyarbakır, Elazığ, Hozat (Dersim), Bitlis, Van şubeleri bunlar arasındadır. Dernek çalışmalarıyla Hey'et-i Temsiliye'nin de dikkatini çekmiştir.

Mustafa Kemal Paşa ekibi bu cemiyetle doğrudan mücadeleye girer. Havza'dan Genel Kurmay Başkanlığına gönderilen 29 Mayıs 1919 günlü aşağıdaki şifre ile durumun ciddiyeti bildirilerek bazı bilgiler istenir:

"Şifre

29 Mayıs 1919

Havza'dan

Dokuzuncu Ordu Birlikleri Müfettişi Mustafa Kemal'den
Genel Kurmay Başkanlığına

Bağımsız Kürdistan görüşünü izleyen Diyarbakır'deki Kürt Kulübü ile hükûmet tarafı olan kullupler arasındaki soğuklukların arttığını yaptığım araştırmalardan öğrendim. Savaş sırasında amaçlarını çok iyi bildiğim ve güvenlerini kazandığım bölge ve aşiretler üzerinde etkili olacak kürt ileri gelenlerinden çeşitli şahıslara doğrudan veya kolordu aracılığı ile telgraflar yazarak devletin esas durumu ve kendilerince alınması gereken vaziyet hakkında açıklamalarda ve nasihatlerde bulundum. Son günlerde öğrendiğim bazı bilgilere göre Kürdistan olarak ortaya çıkarılan bölge ile de ilgilenmek gerekiyor. Bunun için İngilizlerce ortaya atılan ve uygulanmaya çalışılan Bağımsız Kürdistan neresidir? Hangi bölgelerdir? ve gerçekte İngilizlerin daha çok harekât

(14) Tarkan Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C.2, Mütareke Dönemi, İstanbul 1986, sf. 189. Cemiyetin tüzüğü, kurucuları ve faaliyetleri için Bkz.: Aynı eser, sf. 186 — 229.

yapacakları bölgeler nerelerdir? Bu hususta Yüce Dairede mevcut olan bilgilerin gönderilmesine müsaade buyrulmasını rica ederim» (15).

Bir gün sonra, Noel ile Kürt Kulübü hakkında 13. Kolordu Komutanlığına Genel Kurmay Başkanlığına ve bir örneği de bilgi edinilmek üzere Dokuzuncu Ordu müfettişliğine gönderilen aşağıdaki şifre, durumu daha açık ve seçik olarak ortaya kor:

"Şifre

Diyarbakır 30 Mayıs 1919

Mardin Livasındaki seyahatinden sonra Derik'e giden İngiliz Binbaşı Nevil oradan Diyarbakır'e geleceğini söylemişken Viranşehir'e hareket etmiştir. Adı geçen yanına beşinci tümeninden bir teğmen verilmiş ve bu teğmenler birlikte Viranşehir'e gitmiştir. İngiliz Nevil'in Viranşehir'e gitmesi Milli Aşiretinin Reisleriyle görüşmek içindir; bundan önce yüksek bilgileriniz olduğu gibi bir kurmay yüzbaşı Halep'ten gelip, Milli Aşiretinin Reisi Mahmut Beyle Viranşehir'de görüşmüştü. Ve bu görüşmeden sonra Mahmut Beyin kardeşleri güya Çöl Arap Aşiretlerinin saldırılarına karşı, silâh toplamak üzere Siverek, Karaçonun ve Karacadağ'a gittikleri ve bunlardan Siverek'e giden İsmail Bey, Siverek eşrafından bir yüz bulamadığı; Siverek Birinci Alay Kumandanlığından bildirilmiştir. Bunun üzerine adı geçenlerin seyahatlerinde izlemek istedikleri gizli amacın iyice araştırılması için Alaya cevap olarak yazıldığı gibi Diyarbakır Vilâyetinin de dikkati çekildi.

Bugünlerde Diyarbakır'da Kürt Kulübü tarafından Milli Aşiret Reisi Mahmut Bey'in birçok atlılarla Diyarbakır'e gelip Kürt Kulübü üyeleriyle görüşeceği yayılmaktadır.

Osmaniyede bulunan Topçu Alayının aldığı bilgiler ise Milli Reislerine Diyarbakır, Elâzığ Vilâyetleriyle, Urfa Livası verildiği ve buralarda Kürdistan Bağımsızlığı ilân ve adı geçen yerlerin İbrahim Paşa oğulları arasında taksim olunacağı ve bunun için yapılacak teşkilata esas olmak üzere Milli Resilerinin Siverek Livası içerisinde dolaşip kendi fikir ve görüşlerine yardımcı olacak ağalar seçip, her şahsın kendilerine kayıtsız şartsız itaat ve kesinlikle birer at ve birer silâh sağlamaları ve kendileri tarafından çağrıldıklarında hemen katılmaları ve buna karşı gelenlerin ve çağrıldıkları zaman gelmeyenlerin öldürülüp, mallarının yağma edileceği ve aynı amaçla Milli Reisi Mahmut Bey'in dört yüz atlı ile birlikte Osmaniye ve Karacadağ çevresine geldiği ve Diyarbakır Kürt Kulübünün de Yönetime el koyarak, ortadan kaldırmak isteği halk arasında yayılmıştır.

Bu haberlerde çok abartılma vardır; Mahmut Beyin Osmaniye çevresine geldiğine de Kolorduca inanılmamaktadır. Bütün bunlar, Diyarbakır Kürt Kulübünün halk (15) Milli Mücadelede Aşiretlerimiz, Doğu Araştırma Merkezi/Tarihi Araştırmalar Grubu, BELGELERLE TÜRK TARİHİ DERGİSİ, c.4, s. 41, sf.17.

arasında yaptırdığı propagandalardan kaynaklanmaktadır. O kadar ki, geçenlerde Kürt Kulübünün, Diyarbakır'da yaptırdığı bir toplantıda, orada bulunanlardan birisi;

"Hristiyanları tamamen keselim...." başka birisi; "Kolordunun buradan gönderdiği silahlar nereye gidiyor? Bunlar milletindir, gönderilmesine engel olalım... "diğer bir şahusta; "bu Türklerin içimizde ne işleri var? gitsinler.... demiştir.

Bu suç teşkil eden sözleri söyleyenler için Vilâyet'e başvuruldu., fakat Vilâyet bu sözleri safça söylenmiş, iyi niyete dayanan sözler şeklinde kabul edip, maddi bir cürüm olmayınca Kulüp üyeleri hakkında birşey yapamayacağını Kolorduya açıkca bildirmiştir.

Halbuki aynı tarihte, İçişleri Bakanlığından (Dahiliye Nezaretinden) bu muzır şahısların zararsız hale getirilmesi için Vilâyet'e emir geliyor. Vilâyet gene bir şey yapamıyor.

Kürt Kulübünün izlediği hareket tarzı ve siyaset Hükümetin yönetim ve siyasetine karşı olduğu ve bu kulüp üyelerinin böyle ordu ve yönetim mensupları hakkında suç teşkil eden sözler söylemeleri halkın fikirlerini karıştırıyor ve bölgede heyecana sebep oluyor. Bu haince propagandanın devam etmesi uygun olamacağından, bunları yapanlar hakkında kanuni soruşturma yapılması için Vilâyet'e gereken emirlerin verilmesi yüce makamın yetkisi ve göreşü içerisinde.

Şimdiye kadar bu bölge hakkında sunulan duruma ve İngilizlerin sık sık adı geçen Reislerle yaptıkları görüşmelere ve Kürt Kulübünün yaptığı propagandalara ve bunların etkilerine bakılacak olursa: Bölgede ani ve yıkıcı bir genel Kürt ayaklanması karşısında kalınacağını tahmin ediyorum. Buna karşı çeşitli yerlerde olan birliklerin bellibaşlı merkezlerde toplanmasını uygun görüyorum. Bu hususta yüce makamın emirleri varsa, emir ve aydınlatılmasının gereğini arz ederim.

Bilgi için Dokuzuncu Ordu Müfettişliğine de yazılmıştır....." (16).

Bu arada Mustafa Kemal Paşa'dan gelen 1 Haziran 1919 tarihli bir şifre telgrafı, Diyarbakır'da hangi cemiyetlerin mevcut olduğu, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin açılıp açılmadığı soruluyor ve bilgi isteniyordu. Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, bu şifre telgrafla isteklerine cevap veriyordu:

Hay'et-i Temsiliyeye

Diyarbakır, 8 Haziran 1919

C.1 Haziran 1919 ve 44 şifreye

(16) Aynı dergi, aynı araştırma, aynı sayı, sf. 17-18. Bu belgeler HARP TARİHİ VESİKALARI DERGİSİ, s.5, belge 90 ve s.6, belge 130'dan sadeleştirilerek aktarılmıştır.

Burada Vilâyat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti teşekkül etmemiştir. Ancak bu yakınlarda Erzurum ve Trabzon'dan Vilâyet Belediyesine keşide olunan Kürdistan hakkındaki heyecanımız telgrafnâmelerden telâşa düşen ahâlî-i Hris-tiyanîyenin bu babda bazı teşebbüsatta bulundukları meşhuttur. Maamafih bu husus-ta vilâyetçe tenvir ve irşadat sureti yazılmıştır. Diyarbakır'da bazı..... gençlerden teşekkül eden Kürt Cemiyeti İngiliz himayesinde bir Kürdistan istiklâliyetini takip eden propaganda yapması üzerine buraya gelen Süleymaniye hâkim-i siyasîsi Mister Nevil'in eskârına kapılarak beynelahalî bunun şiddetle reddi ve bu teşebbüsatin Cemiyetler Kanununa adem-i mutabakatı hasabiyle cemiyet sed ve vilâyetçe takibat-ı kanunîye yapılmakta bulunmuştur. Elyevm Diyarbakır'da İtilâf ve Hürriyet Fırkası mevcut olup bundan başka cemiyet yoktur efendim." (17)

Yukarda temas ettiğimiz Kürt Teâlî Cemiyeti (veya Kürt Kulübü) Diyarbakır şubesi 4 Haziran 1919 günü kapatılmış ve mensupları hakkında takibata girişilmişti. O günkü ortam içinde yapılan soruşturma hiçbir sonuca bağlanamadı. Mustafa Kemal Paşa da verdiği cevapta şöyle diyordu :

"Diyarbakır Vilâyeti Vekâleti Âliyyesine
İstihbarat
Şifre
C.8 Haziran 1919

Amasya, 15 Haziran 1919

Bütün milletin beka ve istiklâlini kurtarmak için birleştiği şu tarihî günlerde bir ec-nebi devletinin himayesine sığınarak zelil ve esir yaşamağı tercih eden hertürlü içtihadın, memleketi tefrikaya düşürecek her nevi cemiyetin dağıtılması pek vatanî bir vazife olmakla Kürt Kulübü hakkındaki tarz-ı hareket âcizlerince de pek muvafık görülmüştür. Şu kadar ki, İtilâf Devletlerinin hakşikenâne muamelâtı İzmir'in Yunanlılara işgal ettirilmesi tesiriyle memleketin en ücra köşesinde bile husule gelen intibah-ı âzâm her türlü ihtirasat-ı siyasîye ve maksad-ı menfaatçuyâneden olmak üzere Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye, Redd-i İlhak cemiyetlerini tevliid etmiş ve cemiyet-lere hangi zümre-i siyasîyeye mensup olursa olsun her Türk, her müslüman iştirâk etmiş ve vicdan-ı millînin tezahürât-ı fi'liyyesi bütün cihana da bu suretle ilân edil-mekte bulunmuştur. Binaenaleyh Diyarbakır ve mülhakatında da Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye ve Redd-i İlhak cemiyetlerinin teşekkül ve teşebbüsüne delâlet buyrulmasını ehemmiyetle tavsiye eylerim ve bilhassa Kürt Kulübü'nün azasiyle bugünkü telgrafnâme-i âcizi dairesinde müzakere ederek uzlaşmak muvafıktır efendim.

Üçüncü Ordu Müfettişi
Fahri Yaveri Hazreti Şehriyarî
Mirliva
Mustafa Kemal " (18)

(17) Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), NUTUK, c.3, M.E.B. yayını, İstanbul 1961, Belge 3 ve 8

Mustafa Kemal Paşa, 15. Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'yı da şu şifre ile durumdan haberdar ediyordu:

"Şifre:

Amasya, 17.6.1335

15. Kolordu Kumandanı Kâzım Paşa Hazretleri'ne,

1— Diyarbakır'deki Kürd kulübü İngilizlerin teşvikiyle İngiliz himayesinde bir Kürdistan teşkili gayesini takip ettiği anlaşıldığından kapatılmıştır. Azâları hakkında takibat-ı kanunîye yaptırılıyor. Kürdistan'ın maruf beylerinden aldığım müteaddit telgraflarla dağıtılan bu kürt Kulübü'nün hiç bir Kürdü temsil etmediği, birkaç serserinin netice-i teşebbüsâtı bulunduğu ve vatan ve milletin tamamen müstakil ve hür yaşaması uğrunda her fedakârlığa ve bu babda emirlerimize âmâde bulundukları bildirilmektedir.

2— Vilâyat-ı şarkıyye halkının Ermeni çetelerinin gadr ve taarruzâtına hedef olmuş, en büyük felâketi görmüş bir unsur olmak sıfatıyla elhak ve fedakârlık lüzumunu en evvel takdir eyledikleri kemal-i iftiharla görülmektedir. Fakat Anadolu'nun sakin taraftarları böyle değildir. Siyasî zümrelerin şimdiye kadar men-faatleri uğrunda halkı bazice etmiş olmaları, ahalide her türlü teşkilâta karşı bir nevi ihtirazkârlık tevliid eylemiştir. Bu sebeble muvasalatdan şimdiye kadar en çok ehem-miyet verdiğim cihet istikbal-i milletin ve hakk-ı hayatımızın ancak millî brlikle kur-tarılacağını anlamak ve bunun için her nevi ihtirasat-ı siyasîye ve şahsiyeden münez-zeh ve yalnız milleti hür müstakil yaşatmağa matuf teşkilâtın yani Müdafaa-i Hukuk-u Millîye'nin her nahiyyeye varncaya kadar teşmili esasatını hazırlamak oldu. Şayan-ı muhmedettir ki, her atarfta gerek askerî, gerek mülkî, zat-ı biraderleri gibi hemfikir ve ictihad arkadaşlarımızın saye-i himmet ve delaletiyle her ataraftan aldığım telgraf-nameler milletin bu ihtiyacı duyduğu ve suret-i umimiyede bu işe başlandığını ispat ediyor. Hükûmet-i merkeziyenin âdeta esir bir vaziyette olması, payitahtın kuvvetli bir işgal-i askerî altında bulunması hasebiyle mukadderat-ı milletin yine millet ordusuyla zarurî kıldığı zât-ı alilerince müsellemdir. Bu sebeble ben Kürdleri ve hattâ bir öz kardeş olarak tek mil milleti bir nokta etrafında birleştirmek ve bunu cihana Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyetleri vasıtasıyla göstermek karar ve azmindeyim. Esasen millî vicdandan doğan bu kadar kuvvet tasavvur etmiyorum. Erzurum'da tek-mil vilâyat-ı şarkıyyenin murahhaslarından mürekkep bir hey'et bulundurmak hususundaki fikir ve teşebbüsünüzü takdir ederim. Bu behemehal lâzımdır. Anadolu'nun diğer vilâyatı ile Edirne ve İstanbul Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye cemiyet-leriyle tevhiid-i meşaf hakkında teşebbüs ve tasavvurlarını da bu marûzatıma zeyil olarak arz edeceğim. Hüürmetle gözlerinizden öperim.

3. Ordu Müfettişi
Mustafa Kemal» (19)

(18) Aynı eser, Belge 9

(19) Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* (genişletilmiş 2. baskı), İstanbul 1988, sf. 45 — 46.

Bekir Sıtkı (Ocak)
(1886 – 1936)

Daha önce de değindiğimiz gibi. Diyarbakır'ın hatırı sayılır büyüklerinin araya girmesiyle parti veya şahsî düşmanlıklar, mücadeleler bir tarafa bırakılarak, memleketin içinde bulunduğu büyük tehlike karşısında birleşme yoluna gidilmiştir. Bunun gereği olarak, *Hürriyet Ve İtilâf Fırkası* kendini fesetmiş, parti başkanı Hacı Niyazi (Çıkıntaş), liderlerden Bekir Sıtkı (Ocak) beyler ile bir kısım arkadaşları ve kapatılan *Kürt Kulübü* mensuplarından bazıları, *Müdafaa-i Vatan* veyahut *Müdafaa-i Hukuk* cemiyetlerinden birini kurmak

girişimlerinde bulunanlarla iş ve güç birliği yapmışlardır.

NOEL'İN BÖLGEDEKİ SONUÇSUZ FAALİYETLERİ

Mütareke olur olmaz İngilizler bir yandan Filistin ve Suriye'ye girdiler, bir yandan da Mezopotamya'yı işgal etmeye başladılar. Böylece Güneydoğu Anadolu'nun kapısına dayanan İngilizler, bölgenin yönetimini kendi ellerine almayı amaçlıyorlardı. Bu amaçlarını gerçekleştirmek için çeşitli yollara, propogandalara başvurmaktan çekinmediler. Girişimlerinin beklenen ve arzu edilen sonuçları vermediği görülünce, bu defa Mezopotamya'daki işgal kuvvetleri komutanının onayı ile Bağdad'taki ünlü ajanlarından Binbaşı Noel (Nevil)'i bölgeye yollamayı kararlaştırdılar.

Noel, 7 Haziran 1919'da Musul'dan hareketle beş gün sonra Nusaybin'e gelir Buradaki ahalinin ve aşiretlerin Ermenilerle İngilizleri eşanlı olarak değerlendirdiklerini, halkın Türk yanlısı olduğunu hemen anlar. Yörenin siyasî havası hakkındaki görüş ve düşünceleri değişmiştir:

"Birkaç hafta öncesine kadar halkın İngiliz işgaline karşı çıkmıyacağının beklendiğini; fakat şimdi ise Ermeni iddialarında Paris'te sahip çıkılmaya başlanmasıyla durumun değişmeye başladığını", "bu durumda halka sert çıkılmamasını, bu yöntemin ters tepki yaratacağını", "Kürtçülüğün hiçbir zaman tabanı olmadığını, fakat Ermeni tehdidi ve İngilizlerin Ermeni yanlısı tavırlarının bu insanlarda millî bilincin uyanmasında katkıda bulunduğunu" yazar (20). Daha sonra Mardin'e gider. Burada da arzuladığı ortamı bulamamıştır. Temas ettiği aşiret reisleri de ona soğuk davranırlar.

(20) Doç. Dr. M. Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti Ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri*, Ankara 1988. sf. 29 – 30

«Haziran'ın başında Karacadağ üzerinden Diyarbakır'a hareket eden Noel, yolda Mahallî aşireti tarafından durdurulur. Kendisine İngilizler'in ülkeye girmelerinin Müslümanların selâmeti açısından çok kötü gelişmelere gebe olacağı hatırlatılır. Buna karşılık Noel, yalan söyleyerek, İngilizlerin hepsinin aşiret hayatı yaşadığını ve onlar kadar şehirlielerin fesadından nefret ettiklerini, onlara iletir. Bu sebeble, Noel'e bakılırsa, İngilizlerin bölgeye gelmesi, onların açısından büyük bir kazanç olacaktır. Bu cevap karşısında aşiret liderleri inanmış görünürler ve Noel hayatını kurtararak Diyarbakır'a vasil olur. O şehirdeki eşrafın 'istismarcı' ve 'soysuz komplocular' olduğunu iddia ederek daha Diyarbakır'a girmeden peşin hükümlerini Londra'ya sıralayacaktır. Bu özellikleriyle Diyarbakırlı eşraf İttihad ve Terakki yandaşlarıdır. Cemiyet ile Fırka'nın mütareke ile birlikte lâğvedilmesiyle sözkonusu zevat Kürt derneklerine girmişlerdir. Türkler'in himayesinde bir Kürt muhtariyetine bel bağlamışlardır. Bu hadelerine de ulaşamayınca Amerikan Başkanı Wilson'un öne sürdüğü ilkelerin kendilerine yardımcı olacağına inanmaktadırlar. Noel, Kürtçü derneğin ılımlı üyelerinin İngiltere himayesine ve yönetimine de iknâ olabileceklerini düşünmektedir. Bu arada üzerinde durulması gereken başka bir güç de Hürriyet ve İtilâf Partisi'dir. Hükümet yetkililerinin de içinde bulunduğu mahallî şubesinde eşraftan Niyazi Bey'le Nakib-ül Eşraf Bekir Bey de yer almaktadır. Onların hükümet safındaki konumları, Noel'e bakılırsa, Kürt Cemiyeti'nin 'yelkenlerinden rüzgârı çalmaktadır'. Kürt Kulübü önceleri Hükümet'e sadık bir görünüm vermişse de, giderek özgür bir çizgiye kaymış; fakat bu eğilimi ile Babiâlinin hışmına uğrayarak 4 Haziran'da kapatılmıştır. Ne var ki, İngiltere için muhtemel sıkıntıların sona erdiğini iddia etmek de mümkün değildir. Yunanlılar'ın İngilterenin teşvik ve himayesinde İzmir'e çıkmaları ve yörede gerçekleştirdikleri katliamlar, Doğulular için de başlarına gelmesi muhtemel akıbetin göstergesi niteliğindedir. Başka bir deyişle, İngiltere'nin yörede nüfuzunu kurmasının ardından Ermeni işgâli, istilâsı ve katliamı bekleniyordu. Fakat, Noel'e göre bu çıkmazdan sıyrılma ihtimâli de vardı. Şöyle ki, Kürt Kulübü'nün gerçek amacı deşifre edilip, liderleri karalanabilirse, yöre halkının onlara olan desteği azalır ve bu kaostan yararlanan İngilizler, güçlü bir muhalefette karşılaşmaksızın Diyarbakır ve havalisine girebilirler.» (21).

Burada da aradığını bulamayan Noel, 14 Haziran'da Diyarbakır'ı terk ederek Halep'e doğru yola çıkar.

2 Haziran'da Diyarbakır'a gelen Noel, burada son derece kesif İngiliz aleyhtarlığı ile karşılaştığını, adamlarının halk tarafından tartaklandığını, hakaretlere uğradıklarını yazmaktadır (22).

(21) Aynı eser, sf. 37 – 38

(22) Aynı eser, sf. 49 – 50

Durmadan Bâbîâli de haberdardır. XV. Kolordu Komutanlığına çekilen şifrede şöyle denilir:

"Hükûmet-i Osmaniye aleyhinde propagandalar yapan Noel'in rüesa-yı aşairden aldığı kat'i cevaplar kendisini memnun etmemiştir. Kürtler bilâkayd ü şart devletten Türk kardeşlerinden ayrılmayacaklarını, bu uğurda en son nefeslerine varıncaya kadar feda-yı hayata âmâde bulunduklarını söylemişlerdir. Ve mumailiye'nin vermek istediği külliyyetli parayı kabul etmeyerek ibraz-ı hâkimiyet ve namus eylemişlerdir." (23).

XIII. Kolordu komutanı Ahmet Cevdet Bey de Harbiye Nezaretine çektiği aşağıdaki şifre ile durumu arz eder :

"Şifre
Diyarbakir, 1 Temmuz 1919
Onüçüncü Kolordu Kumandanı Ahmet Cevdet'ten Harbiye Nezaretine

1. Evvelce Süleymaniye'de İngiliz siyasi temsilcisi olan Binbaşı Nevil, Diyarbakir Vilayetine gelmiş, bir ay kadar dolaştıktan sonra Halep'e gitmişti. Nevil burada iken bazı eşraf Halep'de tutuklu Diyarbakir'li birkaç tüccarın tahliyelerine aracı olmasını rica etmişlerdir. Binbaşı Nevil, Halep'ten bura belediyesine, Müftisine ve eşraftan birkaç kişiye yazdığı açık telgraflarla adı geçen kişilerin serbest bırakıldıklarını ve genel affın bir örneğini bildirmiştir.

Diyarbakirliler, Ermeni olayları sebebiyle takibata uğramaktan çekiniyorlardı Halep'de tutuklu bulunanlar da Ermenilerin şikayetleri üzerine tutuklanmışlardır. Binbaşı Nevil burada iken halkın fikir ve duygularını anlamış olacak ki, İngilizlere karşı halkın ilgisini çekmek ve halkı tatmin etmek için af ilanına ilişkin telgrafi yazmış olacaktır.

2. Milli Aşireti Reisi Mahmut bey, İngilizler tarafından Urfa'ya davet edilmiştir. Mahmut bey doğrudan bana şifre ile General Barro'nun 30 Haziran'da kendisini Urfa'ya davet ettiğini bildirerek İngilizlerle görüşmelerini kesmek ve fikirlerini anlamak üzere Hükûmet yanlısı olarak görüşeceğini belirterek, hareketine müsaade etmemizi istedi.

İngilizler Milli Aşiretine çok önem veriyorlar. Mahmut Beyi bir defa Halep'e, bir kaç defa Urfa'ya davet ettiler. Bir yüzbaşıyla, bir binbaşısı Viranşehir'de Mahmut beyi ziyaret etti. Şimdide General Barro'nun Urfa'ya gitmesi için Mahmut beyi çağırması önemli ölçüde dikkati çekiyor.

Mahmut beye, İngilizlerin görüş ve fikirlerinin bilindiğini, bunu anlamak için Urfa'ya gitmeye gerek olmadığını, isteklerine uygun cevaplar vermiyen kendisini rehin

(23) Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, c. IV, sf. 43.

tutmak için tutuklamalarının da beklendiğini yazdım. Süleymaniye'li Şeyh Mahmut'a yaptıklarını da anlattım. Gitmeyeceğini sanırım. İngilizlerin Diyarbakir Vilayetini kolayca ele geçiremeyeceklerini anladıklarından Milli Aşiretinin ve halkın kendilerine ilgi duymaları için kararlı olduklarını ve bu yönde hareketlerine devam edeceklerini sanıyorum. Nezarete ve Çevre Kolordularına yazılmıştır.... (24).

Daha sonra Mustafa Kemal Paşa, 24 Eylül 1919 günü, Anadolu'da durum tesbiti yapmak için ziyaretine gelen Amerikalı general Harbord'a, Noel ve yandaşlarının faaliyetleri hakkında şu açıklamaları yapacaktır:

"İmparatorluğu bölmek ve Türkler'le Kürtler arasında bir kardeş harbine sebebiyet vermek için Kürtleri İngiliz himayesi altında müstakil bir Kürdistan kurma plânına iştirâk üzere tahrik ettiler. İleri sürdükleri tez imparatorluğun nasıl olsa dağılmaya mahkûm olduğudur. Bu teşebbüslerini tahakkuk ettirmek için büyük paralar harcadılar, hertürlü casusluğa başvurdular. Hattâ derhal hafiyeler gönderdiler. Bu suretle Noel isimli İngiliz Subayı Diyarbakir'da gayretler sarfetti ve faaliyetlerinde hertürlü sahtekârlık ve aldatmaya başvurdu. Fakat bizim Kürt vatandaşlarımız hazırlanan komplanın farkına vararak onu ve vicdanlarını parayla satan diğer bir grup haini o mihitten kovdular....." (25).

(24) Harp Tarihi Vesikalar Dergisi, s.7, Belge No. 147; Milli Mücadelede Aşiretlerimiz, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, c.4, s. 42, Ağustos 1988, sf. 22.

(25) Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, c. IV, sf. 79.

yeni seçilmiş olanlardı. Meclis 23 Nisan 1923 Cuma günü saat 15'te büyük bir törenle açıldı. Açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal, "Bu anda Meclis-i Âliniz mün'akittir ve onun üstünde bir kuvvet mevcut değildir" diyordu.

24 Nisan 1920 günkü celsede Mustafa Kemal Meclis Başkanlığına seçildi.

BU DÖNEMİN DİYARBAKIR VALİLERİ

Seçimler yapıp meclis toplandığı sırada Diyarbakır valisi Hüseyin Mazhar Bey'di. Hüseyin Mazhar Bey, Bitlis valiliğinden Diyarbakır valiliğine atanmış, 28 Mart 1920 günü şehrimize gelerek ertesi gün görevine başlamıştır. İyi bir yönetici olduğu söylenir. Buradan Aydın valiliğine verilmiş ve 27 Eylül 1922'de şehrimizden ayrılmıştır. Onun yerine Adana valisi Hilmi Bey atanmıştır. Hilmi Bey Ankara Hükûmetince atanan ilk vali olduğu için, Urfa Kapısı'nda Elezire Cephesi Komutanı Cevad Paşa (1) başta olmak üzere vilâyet erkânı, askerî birlikler, okul-lular ve kalabalık bir halk topluluğu tarafından törenle karşılandı. Hilmi Bey, 2 Mayıs 1923'te Diyarbakır'dan ayrıldı. Vilâyetin idaresi vali vekili olarak Cevad Paşa'ya verildi. Cevad Paşa, göreve başladığı 3 Mayıs 1339 (1923) günü "Diyarbakır Vilâyeti Halkına" hitaben şu beyannameyi yayımladı:

«Bir seneden beridir bu havalide kumandan bulunuyorum. Bu sebeble yekdiğerimizi az-çok tanıyoruz. Bu defa vilâyetiniz vali vekilliği de bana tevdi olunduğundan bundan sonra daha yakından tanışacağız Bu andan itibaren askerlerim kadar sizinle de meşgul olacağım, evvelemirde sizlere birkaç söz söylemek istiyorum:

Az veya çok müddet devam edecek vekâletim esnasında gözümlün önünde iki hedef duracak, ben bu hedeflere doğru yorulmaksızın yürüyeceğim. Vilâyetin kuzu kadar munis, arslan kadar azimkâr halkından arkam sıra yürümelerini ve bana yardım etmelerini rica ederim.

Birinci hedef: Halk için mutlak bir refah ve saadet ve harap yurda umran.

(1) Cevad (Çobanlı) Paşa 1870'te İstanbul'da doğdu. Arapkirli Müşir Şakir Paşa'nın oğludur. 1894'te Harp Akademisini bitirdi. 1901'de generalliğe yükseldi. Çeşitli kolordularda komutanlık yaptı. Mütarekede genel karargâh kurmay başkanlığı, Harbiye nazırlığı ve Genel kurmay başkanlığı görevlerinde bulundu. 16 Mart 1920'de tutuklanarak Malta'ya sürüldü. 1922'de Türkiye'ye dönünce Elcezire Cephesi komutanlığına atandı. 1923 seçimlerinde Elazığ'dan milletvekili seçildi. 22 Aralık 1924'te milletvekilliğinden istifa ederek orduya döndü ve 1926'da orgeneralliğe yükseldi. Askerî Şûra üyeliğinde ve Cenevre silâhsızlanma konferansında Türkiye temsilcisi olarak bulundu. 1938'de öldü. Ziya Gökalp'ın Diyarbakır'daki sosyal ve kültürel faaliyetlerinde yardımcı olmuş, Diyarbakır'a hizmet için bütün gücüyle çalışmıştır.

İkinci hedef: Kanunu herşeyin üstünde görerek herkesi ona can ve gönülden bağlamak ve bunun icra ve tatbik vasıtası olan hükûmete namütenahi emniyet ve itimat uyandırmak.

Halk için mutlak bir refah ve saadet, bolluk ve sukûnet içinde yaşamakla mümkündür. Bolluk çalışmakla, sukûnet ise hükûmete uymakla temin olunur. Hiç ölmeyecek gibi uzun emellerle bütün boş araziye ekip biçmek; yarın ölecekmiş gibi Allah korkusuyla yaşamak insana saadet getirir, huzur verir. Memleket baştanbaşa bir harabedir. İşte bu harabeye umran getirmediğe vatan kurtulamaz. Bugün memlekette hiçbir evlâd yokki babasının bıraktığına bir çöp ilâve etmiş bulunsun. Bilâkis hepimiz babalarımızın kıymetli metrukâtını harabe uğraşıyoruz. Yenisini ilâveden vaz geçtik. Fakat ecdadımızın mirası olan ve akıllara hayret verecek derecede sağlam ve azametli bulunan camilerimizin, hanlarımızın, hamamlarımızın, kervan-saraylarımızın, köprülerimizin tamirini bile becerememek, onların harçlarının nasıl yapıldığını bile anlayamamak, bizim için ne büyük bir zül, ne kocaman bir şındır. Memleket partial bir ellbise gibi lime lime dökülüyor. Yenisini yapmağa paramız yetişmiyorsa bir iğne ve iplikle şu salkım saçak parçalarını bari tutturalım. Bütün düşüncemiz harabeye umran getirmek olsun. Artık vatani süslemek, zenginleştirmek, cennete döndürmek zamanındayız. Hepimiz el ele, kalp kalbe buna çalışmalıyız.

Kanun millet efradının birbirine ve milletin hükûmete, hükûmetin millete karşı nasıl hareket etmesi lâzım geleceğini gösterir ve sizlerin tâyin etmiş bulunduğunuz millet vekilleri yâni yine sizler tarafından yapılmış ve imza edilmiş bir mukavele bir senettir. Müslümanlıkta ve insanlıkta en büyük şey ahde vefadır. Mademki birbirimize karşı nasıl hareket edeceğimize dair senet ve ahd verdik ve bunun adına da kanun dedik, öyle ise ona göre hareket etmek mertlik şanıdandır. Bugün hükûmet size bir ana ve babadan daha müşfik olarak kucak ve kapılarını açıyor. Her derdinizi dinleyecek, her emelinize sizi erişirmeğe çalışacak, her yaranıza merhem olacak. Bunun için ne derdiniz var ise dökünüz ki derman bulalım. Bu analık ve babalık hakkına karşı sizden bir şey istiyorum. O da evlâda yakışacak derecede babaya hürmet, itimad ve emniyet göstermenizdir. Kanuna uyduğunuz gün esasen elevm mevcut olan asayış o kadar mutlak bir sukûnetle devam edecek ki başına altın tepsisini koyan küçük bir çocuk vilâyeti bir baştan bir başa gezecek, polis ve jandarma yalnız bir süsten ibaret kalacaktır. Vatanın kan içe içe gevşemiş topraklarının artık en küçük ve en adi bir şakavetle bile sarsıntıya tahammülü yoktur.

İşte şimdilik söyleyeceklerim bu kadardır. Allah cümlemenizi doğru yoldan ayırmasın. 3 Mayıs 1339 (1923)»

Cevad Paşa'nın vali vekilliği 11 Ağustos 1923'te sona erdi. Bu tarihten 23 Eylül 1923 gününe kadar defterdar Rıza Bey vali vekâleti görevini sürdürdü. Diyarbakır valiliğine atanan eski Elazığ valisi Mithat Bey, 23 Eylülde görevine başladı. Mithat

düşmandan kurtulacak, eskisinden daha hür, daha mes'ut yaşayacaktık. Artık hepimiz rahat ve mes'ut bir vatan üstünde yaşamının saadeti içindeydik.

Gökalp, bu sırada Diyarbakır'da geçen ilk günlerini, eski Yunan filozofları gibi, evinde, sokakta, çarşı ve pazarda rastladığı dostlarına, hayranlarına ders verir gibi uzun uzun, içinde bulunduğumuz siyasî ve sosyal buhranın düzeleceğini, birbirimize inanarak, birbirimizi severek Büyük kurtarıcının arkasında yürümemizin lüzumundan ısrarla bahsedip dururdu." (3).

Gece Dersleri

Bir süre sonra Gökalp, Malta'da yaptığı gibi, burada da felsefe, sosyoloji, Türk Medeniyeti tarihi ve günün meseleleri üzerine konferanslar vermeğe başladı. Öğretmenler, subaylar, memurlar ve memleketin aydın gençlerinin bu konferanslara gösterdikleri büyük ilgi üzerine, bunu gece dersleri şeklinde devam ettirdi. Bu dersler, evine pek yakın bulunan Nümune Mektebi (1959'da Melek Ahmet Cadesinin genişletilmesi sırasında yıktırılmıştır)'nin alt salonunda verilirdi. Bu ders notlarının bir kısmı Türk Tarih Kurumu Kütüphanesindedir. Bu derslere devam eden bir yazarımız şunları anlatır:

"Ziya Gökalp'ın bu dersleri çok canlı olurdu. Dinleyiciler için onun söylediği fikirler, kullandığı lisan, hep aynı idi. İlmî meseleleri izah ederken, en zor anlaşılması icap eden bahisler bile çözüm çözüm açılır, içinde hiç bir kapalı taraf kalmazdı. Biz her dersten çıkışımızda, kafamızda yeni yeni fikirlerin kuvvetini hissederdik. O dersler devam ettiği aylar zarfında biz onun talebeleri, hep ondan öğrendiğimiz yeni fikirlerin tesiri altında kalmıştık." (4). 1922 yılı başlarında verilen bu dersler, aynı yılın Haziran ayı sonlarına kadar devam etmiştir.

Gençlik Derneği'ni Kurdurması

Ziya Gökalp'ın Diyarbakır'da kurdurduğu bu dernek hakkında rahmetli Ali Nüzhet Göksel şu bilgileri vermektedir :

"Mütareke yıllarında Diyarbekir Sultanisi (Lisesi)'nde, hocasızlık yüzünden, ikinci devre kapanmıştı. Yüksek tahsil yapmak isteyen gençlere de İstanbul'a gitmek imkânsız gibi olduğu için memlekette başıboş kalmışlardı. Ziya Gökalp bu âvâre gençliği bir araya toplayıp, bunları bir gaye etrafında çalıştırmak istiyordu. Bunun için birgün bunlardan bir kısmını bir yere topladı. Bunlara bir dernek kurup okumak ve beraber çalışıp memleket folklorunu toplamak, ileride memleketin

(3) Ali Nüzhat Göksel, *Ziya Gökalp'ın Malta Dönüşü Çeşitli Faaliyetlerinden : Gece Dersleri, Gençlik Derneği ve Küçük Mecmua*, Kara - Amid, sayı 1, Eylül 1956, sf. 135 v.d.

(4) Ali Nüzhet Göksel, aynı yazı, sf. 136.

Cevat Paşa

sosyal meseleleriyle alâkardar olmak lüzumunu anlattı. Ve bir çalışma programı yazıp verdi.

Filhakika, kısa zamanda bir *Gençlik Derneği* kuruldu. Bunlar bir ev kiraladılar, hazırlandılar, bir açılış töreni yaptılar; çok kalabalık bir davetli topluluğu karşısında nutuklar okudular. Bundan sonra dernek resmen teessüs etti. Bir gün sonra da aralarında seçim yaptılar. Dernekte bir *Okuma Salonu* kuruldu. Bütün işsiz gençler burada toplanıyor, arasına galeyanlı içtimalar yapıyorlardı. Hatırlıyorum: 23 Temmuz Hürriyet Bayramı töreninde dernek, hakikaten memleket çapında bir

toplantı yaptı; bu, herkes tarafından beğenildi. 1922 Ağustos ortalarında Cenup Cephesi Kumandanı Cevat Paşa, bu derneğin fahri reisi olmayı kabul etti." (5). Ziya Gökalp bu gençlerden ve öğretmenlerden faydalanarak folklor ve etnografya malzemelerini derlemeye başladı. Halk türkülerini notaya aldırdı. Bizzat derlediği halk masallarını, halk âdet ve inançlarının bir kısmını "Küçük Mecmua"da yayımladı (6). Kısa sürede elde edilen malzeme ile Diyarbakır'da bir *Etnografya Enstitüsü* ve bir *Arkeoloji Müzesi* tesisine çalıştı.

Fuat Köprülü'ye yazdığı 8 Ağustos 1922 tarihli bir mektupta bu çalışmalarını hakkında şu bilgileri verir :

"....Burada halk masallarını toplıyorum; bazılarını Küçük Mecmua'da göreceksiniz. Lisan hususunda ilmî usûle riayet mümkün olamıyor; çünkü, iyi bir masalcı bulamadım. Folklorun halk itikatlarına ait kısmını da toplayacağım. Diyarbekir'in eski şarkılarını terennüm edebilen yaşlı hânendelerinden eski besteleri nota ettiriyoruz. İstanbul'da tab'ı kolay olursa, millî musikimize esas olacak olan bu halk nağmelerinin notalarını göndereyim.

Bundan başka, buradaki aşiretlere dair etnografik tetkikat da yapıyorum; bu sa'ylerden Diyarbekir'e mahsus küçük bir etnografi enstitüsü meydana gelecek. Bazı arkadaşlar da, Diyarbekir'in arkeolojisi ile meşgul. Bir taraftan da bir

(5) Ali Nüzhet Göksel, aynı yazı, sf. 136 - 137

(6) Ziya Gökalp'ın bu tür çalışmaları için bakınız : Mehmet Halit Bayrı, "Ziya Gökalp ve Türk Folkloru" *Türk Yurdu*, c. XXVI, sayı: 5-6, Kasım 1942; Abdülkadir İnan, "Gökalp ve Türk folkloru" *Türk Kültürü*, sayı : 36, Ekim 1965; İli met Dizdaroglu, "Folklorcu Ziya Gökalp", *I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri*, Ankara 1974, sf. 3 v.d; Şevket Beysanoğlu, "Ziya Gökalp'ın Halk bilimi Çalışmaları", *Ziya Gökalp dergisi*, sayı 3-4, Ocak 1976.

Res. 248 — Diyarbakır gençlik kulübünde (1922) : Önde oturanlar soldan sağa : Kurmay yarbay Basri Bey, Ziya Gökalp Bey, Bayındırlık Bakanı Feyzi Bey, Belediye Başkanı İhsan Hamit Bey.

arkeoloji müzesi tesis etmek üzereyiz. Diyarbakır, arkeoloji ve mimarî nokta-i nazarından çok zengin bir yerdir." (7).

Gençlik Derneği, Ziya Gökalp'ın Diyarbakır'dan ayrılışından bir yıl sonra kapandı. Derlenen folklor malzemelerinin, 1922 yılı sonlarında Diyarbakır Millî Eğitim Müdürlüğü eliyle Millî Eğitim Bakanlığı Hars (Kültür) Dairesi'ne gönderildiği söylenmektedir. Kuruluş hazırlıkları Ziya Gökalp zamanında başlayan Arkeoloji Müzesi, resmen, ancak 1934'te hizmete açılabilmiştir. Etnografya enstitüsünün bir kısım malzemesi Gökalp'ın ayrılışından sonra bazı şahıslarca götürülmüş, bir kısmı da Arkeoloji Müzesi'ne verilmiştir.

Yetimler Yurdu'nun Kuruluşu :

O tarihlerde şehrimizde Cenup Cephesi Kumandanı olarak bulunan Cevat Paşa ile Gökalp arasında karşılıklı sevgi ve saygıya, ülkü birliğine dayanan bir

(7) Fevziye Abdullah Tansel, *Ziya Gökalp Külliyyatı -II, Linnî ve Malta Mektupları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1965, s. XXVI – XXVII

dostluk mevcuttu. Cevat Paşa, yardım sever, halka hizmetten hoşlanan, sosyal ve kültürel çalışmalara ilgi duyan, destek olan mümtaz vasıflarıyla bugün dahi halkın hürmetle, rahmetle andığı bir zattı.

Bu sırada, Birinci Dünya Harbi'nin yetim bıraktığı birçok kimsesiz, sefil çocuk, şehrin sokaklarında başıboş dolaşmakta idi. Bu duruma çok üzülen Ziya Gökalp, Cevat Paşa ile görüştü, şehrin zenginleriyle temasa geçti. Paşa'nın desteği ve halkın yardımlarıyla eski Askerî Rüştîye binası kısa bir sürede onararak *Dârüleytâm* (Yetimler Yurdu) haline sokulup 1922 yılı Ağustos'unda hizmete açıldı. Bu yetim çocuklar, 30 Eylül'de Nümune Hastanesi bahçesinde düzenlenen bir düğünle sünnet edildiler. Ziya Gökalp'ın *Diyarbakır Dârü'l-eytâmı'nın Sünnet İlâhîsi* başlıklı uzun manzumesi ilk defa bu sünnet düğününde bir yetim çocuk tarafından okunmuştur.

*İlâhî Sen yetimleri seversin,
Öksüzlere anne, bize pedersin,
Susuz ölen şehitlere Kevser'sin*

*Sen ümitsiz bırakmazsın şehidi:
Her şehidin bir yetimde ümidi.."*

kıtasıyla başlayan manzume,

*"Harb bitince lâzım fikren yükselmek,
Düşmanlara irfânca da üst gelmek,
Bu uğurda çekeceğiz çok emek,*

*Yâ Râb! Sünnet hürmetine ikrâm et,
Bizi yüksek ilimde de be-kâm et!*

temennisinden sonra

*"Yoktu hattâ barınacak yuvamız,
Yaptı bize Cevad Paşa babamız.
Şimdi herkes gibi biz de adamız.*

*Yâ Rab! Onu muradına kavuştur!
Mazlûmların imdâdına kavuştur!"*

kıtasıyla son bulur (8).

(8) Küçük Mecmua, sayı :13, 28 Ağustos 1922, sf. 14 – 16.

İL KÜTÜPHANESİNİN YENİDEN HİZMETE AÇILIŞI

Tarih boyunca bölgenin ilim ve kültür merkezi olan şehrimizde XII. yüzyılda çok zengin bir kütüphanenin varlığı bilinmektedir. (Bkz.: c.1, sf. 298).

1886 tarihli "Diyarbakır Salnâmesi" şehrimizde 7 kütüphane olduğunu yazar. 1901 tarihli salnâmeden bu rakamın üçe düştüğünü görüyoruz. I. Dünya Harbinin Diyarbakır'da yaptığı tahribattan bu kütüphaneler de nasibini almıştır. Ziya Gökalp Diyarbakır'a geldiğinde her üç kütüphane de kapalı, binaları harap, kitapları kısmen yağma edilmiş bir durumda bulunuyordu. Gökalp hemen teşebbüse geçti. Cevat Paşa'nın yardım ve desteğiyle Ulu Camiin Doğu cephesinin kuzey bölümünde yeni eklemeler ve onarımlarla bir bina hazırlandı. kitaplar buraya taşınarak ve aydınlardan da bir hayli kitap bağışı sağlanarak 1922 yılında "Millî Kütüphane" adıyla hizmete açıldı. Bugünkü İl Halk Kütüphanesi, bu kütüphanenin bir devamından ibarettir.

KÜÇÜK MECMUA'YI ÇIKARIŞI

Ziya Gökalp'ın Diyarbakır'daki çalışmaları arasında "Küçük Mecmua"nın ayrı bir yeri vardır. O, kafasında alev alev yanan fikir meş'alesiyle bütün yurdu aydınlatmak, bu dergi vasıtasıyla fikirlerini, idealini yalnız Diyarbakır gençlerine değil, bütün yurt aydınlara yaymak istiyordu. Bu arzusunu, o tarihlerde Matbuat Müdürü olan Ahmet Ağaoğlu'ya yazmış, aldığı cevaptan memnun olmuştu: Çünkü Ağaoğlu, Mustafa Kemal Paşa'nın da bu teşebbüsü memnuniyetle karşıladığını bildiriyordu. Bunun üzerine Ziya Gökalp hemen gerekli hazırlıklara başladı. Bu haftalık mecmuanın ilk sayısı 5 Haziran 1922 tarihinde yayımlandı. Yurt çapında büyük bir ilgiyle karşılandı. İstanbul ve Anadolu'da çıkan gazete ve dergiler, Ziya Gökalp'ın Küçük Mecmua'daki yazılarını dergi ve gazetelerine aktarıyorlardı.

Falih Rıfkı, bu dergi için *Akşam* gazetesinde şunları yazıyordu :

"Ziya Gökalp'ın Diyarbakır'de çıkardığı Küçük Mecmua, matbaacılığın en zor şartları içinde çıkıyor. Hurufatı bozuk, baskısı fena, kâğıdı âdidir. Fakat Ziya Gökalp'ın ruhundaki mukaddes ateş bu mecmua yoluyla bize kadar geliyor, ruhlarımızı heyecanlandırıyor. Diyebiliriz ki, Ziya Gökalp bizi bu mecmua ile Diyarbakır'den idare ediyor. " (9). Yakup Kadri "İkdam" gazetesinde "Küçük Mecmua" için uzun bir yazı yayımladı. Makale şöyle başlıyordu:

"Dehrin bu büyük adamı bu mecmuayla bize yepyeni bir âlemin altın kapılarını açıyor. Vaktiyle:

(9) *Akşam*, 19 Ağustos 1922.

"Benim ruhum kış günü aç
Kalan bülbül gibi muhtaç
Ruhum hasta sensin ilâç
Beni dertten kurtar Tanrı'm!..."

diyen şairin ruhu, yeni bir ümidin ve millî bir imanın feyzini bize vermektedir» (10).

Yahya Kemal de "Tevhid-i Efkâr" da yayımladığı "Yeni Türk Ruhu" başlıklı makalesinde şunları yazmıştı:

"On üç sene evvel Diyarbakır'den Rumeli'ye ve İstanbul'a gelip dokuz sene oturduktan sonra tekrar Diyarbakır'e dönen, o diyarın nuranî bir oğlu, bu toprağa esrarengiz bir ekinci gibi ne ekti? Bunu, bugünkü muhit idrâk edemiyor. Fakat yakın senelerde idrâk ederiz ki 'fikir' denilen meş'ale o imiş ve biz o meş'alenin peşinde yürüyoruz..." (11).

Ziya Gökalp'ın inkılapçı görüşlerine büyük bir değer veren ve bunların bir bölümünü uygulayan Gazi Mustafa Kemal Paşa, Küçük Mecmua'yı dikkatle izler ve okurdu. İzmir'de gazete başmuharrirleriyle yaptığı bir konuşmada: "Ziya Gökalp'ın Küçük Mecmua'sı inkılabımıza büyük hizmetlerde bulunmuştur." demişlerdir. (12).

Küçük Mecmua 33 sayı çıkmıştır. Ziya Gökalp'ın Telif ve Tercüme Encümeni Başkanlığına atanıp Ankara'ya gitmesi durumu ortaya çıkınca dergi de kapandı. Son sayısı 5 Mart 1339 (1923) tarihlidir.

BÜYÜK ZAFER'İN DİYARBAKIR'DAKİ YANKILARI

26 Ağustos 1922'de başlayan Başkumandanlık Meydan Muharebesi, 30 Ağustosta ordumuzun kesin zaferiyle sonuçlandı. 9 Eylül sabahı İzmir, akşamı Bursa düşmandan temizlenerek geri alındı. Bu haber bütün yurttta olduğu gibi Diyarbakır'da da büyük bir sevinç yarattı. İki gün şehir bir bayram havasına büründü. 11 Eylül 1922 tarihli Küçük Mecmua'da (sayı : 15) Ziya Gökalp, o günü şöyle anlatır (sf. 15 – 17):

«Ordumuzun sevgili İzmirimize girdiği, sabah erkenden toplanarak ilân edildi. Şehir, şevkten, sevinçten derhal harekete geldi. Minârelerden tekbir nidâları, salavat-ı şerife sesleri gök kubbesine doğru yükselmeye başladı. Caddelerde bütün dükkânlar, resmî daireler, hususî evler millî bayraklarla, şarkın güzel halılarıyla, gelin odaları gibi donatılmıştı. İktisadî meslekleri temsil eden esnaf heyetleri, her

(10) *İkdam*, 10 Temmuz 1922.

(11) *Tevhid-i Efkâr*, 13 Mayıs 1922.

(12) Ali Naci Karacan, "İhakikaten Ölcn Ziya Gökalp", *Milliyet*, 26 Ekim 1954

biri kendi bayrağının arkasında yürüyerek, belediye doğru geliyorlardı. Sultanî, dâr'ül-muallimîn, nümûne mektepleriyle dâr'ül-eytâm mektebi de millî bayraklarımızı yükselterek cephe kumandanlığı dairesinin karşısındaki meydana doğru gidiyorlardı. Orada, kahraman askerlerimiz iki sıra dizilmişti. Askerî bando kahramanlık şarkılarını çalıyordu. Bu sırada, önde gençlik derneği olmak üzere, bütün esnaf heyetleri takım takım gelerek meydana saflar teşkil ettiler. Arkalarından, turuk-u âliye ve dervişanı, ilâhîleri ve dinî musikîleriyle tekke tekke gelmeye başladılar. Mebûs beyler, erkân-ı hükûmet, memurlar, ülema, eşraf, ordunun bütün umerâ ve zabitanı, muavenet heyetine mensup reisler, muhtelif cemaatler reis-i ruhanîleri, cephe kumandanlığı dairesinin önünde dizildiler. Gelen heyetler de bu merkez etrafında sıralandılar. Bu büyük cemaat, düşman ayakları altında inleyen sevgili memleketlerimizi mucizeli bir hamle ile geri almasından dolayı mukaddes ordumuzla muazzez başkumandanını hem tebrik, hem de onlara karşı duyduğu namütenâhi teşekkürleri arz için gelmişti. Cephe kumandanı Cevat Paşa hazretleri halkın ve ordunun teşkil ettiği bu muazzez halkın ortasına geldiler, umuma karşı İzmir'in nasıl elden çıktığına ve nasıl geri alındığına dair gayet ulvî bir nutuk iradtiler. Belediye reisi İhsan Bey tarafından orada toplanan Diyarbakır ahalisinin mukaddes ordu ve muazzez başkumandanımıza karşı mütehassis olduğu samimi tebciâtını arzeden güzel bir nutuk iradedildi. Müftü Efendi tarafından belîğ bir dua okunduktan sonra, hazır bulunan ülemâ ve eşraf, memurîn ve zabitan heyetleri cephe kumandanlığı dairesine giderek kumandan paşa hazretlerine tebrik râsimesini ifa ettiler. Bundan sonra, umumî bir resmigeçit yapıldı. Piyâde, süvari, mitralyüz, topçu, sanâyi kıtaları geçtikten sonra, önde gençlik yurdu olmak üzere mektepler, dâr'ül-eytâm, turuk-u aliye heyetleri, esnaf heyetleri takım takım bayraklarla, ilâhîlerle, millî şarkılarla yürüdüler. Bu kadar muhteşem bir içtima ve bu kadar güzel bir resmigeçit Diyarbakır'da ilk defa vukua geliyordu. Askerî mızıkası önde olmak üzere orduyu ve milleti câmi olan bu vecidli alay, hükûmet dairesinden İzzet Paşa ve Bağdad caddelerini takip ederek Mardin Kapısı'na kadar gittiler. İkindiden sonra gençlik derneği, mektepler ve esnaf heyetleriyle beraber Belediye Meydanı'nda toplanarak müteaddid nutuklar, vatanperverâne manzûmeler inşâd edildi. Oradaki bütün kalabalık bu müstesna günün saadetini coşkulu bir vecd içinde, için için duyuyordu. Geceleyin minareler kandillerle, daireler fenerlerle donanmıştı. Belediyede, kışlada, gençlik derneğinde toplananlar lâtif musikîler dinliyorlardı. Semaya güzel fişenkler atılıyordu. Bütün mektepler birleşerek ihtişamlı bir fener alayı yaptılar. Çarşılarda önde askerî bandosu olduğu halde kâh şarkı söyleyerek, kâh musikî çalarak belediyeden dâr'ül-muallimîne gidildi. Her yerde nutuklar irad edildi.

İkinci gün yine çarşılar albayraklarla, ipekli kumaşlarla, çiçekli halılarla tezyin olunmuştu. Halk dünkü bayrama doyamadıkları için, bir gün daha iktisadî işleri

durdurdular, bir gün daha içtimaî bir hayat, vecdli bir hayat yaşadılar. İnşallah yakında sevgili Edirnemize de kavuşarak bir de Edirne bayramı yaparız»

CUMHURİYETE DOĞRU

Türkiye Büyük Millet Meclisi 1 Kasım 1922 günü Saltanatın kaldırılmasına karar verdi. Böylece Osmanlı yönetimi tarihe karışmış oldu. 1 Nisan 1923 tarihinde de seçimin yenilenmesi kararlaştırıldı. Bu kararıyla da, bu meclis, şerefli ve tarihî büyük rolünü tamamlamış oluyordu.

Mustafa Kemal Paşa, yapılacak seçimde milletin yeni vekillerine vereceği görev ve yetkinin neler olacağını, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına yayımladığı "Dokuz umde" ile belirtti. Bu dokuz umde az sonra kurulacak olan Cumhuriyet Halk Partisinin ilk ve yazılı programı olacaktır.

Diyarbakır'da yapılan seçimlerde Ziya Gökalp, Feyzi (Pirinççioğlu), Zülfü (Tığrel), Şeref (Uluğ) ve Hazrolu Mehmed (Budak) beyler mebus seçildiler. Belediye reisi İhsan Hamit (Tığrel) Bey de Ergani sancağından mebus seçildi.

Bu meclis 29 Ekim 1923'te cumhuriyeti ilân edecektir.

BİBLİYOGRAFYA *

- Abbas al — Azzawî, *Târîhü'l— Irak beyne İhtilâleyn*, c. 3, Bağdad 1939.
- Abdurrahman Şeref, *Özdemiroğlu Osman Paşa*, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası c. 4, s. 21 — 24, sf. 1289 — 1303, 1353 — 1369, 1417 — 1443, 1481 — 1516.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, c. 11. Üçdal yayını, İstanbul 1974.
- Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, İstanbul 1333.
- Ahmet Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmîyye Kotaloğu*, İstanbul 1321.
- Akşin, Sina, *İstanbul Hükûmetleri Ve Millî Mücadele*, İstanbul 1976.
- Aktepe, Prof. Dr. Münir, *Atatürk'ün Sofya Ateşeliğine Kadar İttihat Ve Terakki Cemiyeti İle Olan Münasebetleri Ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge*, Belleten, s.150 sf. 269 v.d.
- Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuârâ-i Âmid*, İstanbul 1328
- Ali Emîrî, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkıyyesi* (Diyarbakır), İstanbul 1918.
- Ali Emîrî, *Kuyumcu Ustası Ahmed Çelebi-i Âmidî*, Âmid-i Sevdâ Dergisi, s.2, sf.21-25
- Ali Emîrî, *Sahib-i Câmi Melek Ahmet Paşa*, aynı dergi, s.6, sf. 81-88.
- Altay, Fahrettin, *10 Yıl Savaş Ve Sonrası* (1912-1922), İstanbul 1970.
- Andreasyan, Hrant D., *Polanyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, İstanbul 1964.
- Anonim, *Târîh-i Şah İsmail*, yzm., British Museum, or. 3248.
- Ârifî Paşa, *Diyarbakır Seyahatnâmesi*, Millet ktp. Ali Emîrî, Tarih kısmı nu. 883.
- Artuk, İbrahim — Artuk, Cevriye, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikeler Kataloğu*, c. 2, İstanbul 1974.
- Artuk, İbrahim, *Sultan Yavuz Selim Şah bin Bayazıd Han Dönemi Osmanlı Sikkeleri*, İstanbul 1989.
- Artuk, İbrahim, *Yavuz Sultan Selim'in Güneydoğu Anadolu'nun Fethi İle İlgili Sikeleri* Fifth International Congress of Turkish Art, Edite By G. Fehér, Akadémiai Kiado, Budapest, sf. 79 — 89.
- Artuk, İbrahim, *Kanunî Sultan Süleyman Adına Kesilen Sikkeler*, TTK yayını, Ankara 1972.
- Asena, Ahmet Cemil, *Diyarbakır Tarihi Ve Meşâhiri*, yzm. Özel kütüphanemde.
- Asena, Amed Cemil, *Arkadaşım Ziya Gökalp*, yzm., Özel kütüphanemde.
- Âşık Paşazâde (Derviş Ahmed), *Tevârîh-i Âl-i Osman*, İstanbul 1332.
- Atatürk, *Nutuk*, c. 3, Belgeler, M.E.B. yayını, İstanbul 1961
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri — IV.*, Ankara 1972
- Aynî Ali Efendi, *Kavânin-i Âl-i Osman der hulâsa-i mazamün-i defter-i divân*, İstanbul 1280.
- Aziz Esterâbâdî, *Bezm ü rezm*, yayınlayan : Kilisli Rifat, İstanbul 1928.

(*) Birinci cildin Bibliyografyasında gösterilen eserler buraya alınmamıştır.

- Bacqoué — Grammant, Jean — Louis, *Les Ottomans, les Safavids et Lours Voisins*, İstanbul 1987.
- Barkan, Ömer Lûtfî, *Tarihî Demografi Araştırmaları Ve Osmanlı Tarihi*, Türkiyat Mecmuası, c. X, 1953, sf. 1 — 26.
- Baykal, Prof. Dr. Bekir Sıtkı, *Uzun Hasan'ın Osmanlılara Karşı Kati Mücadeleye Hazırlıkları ve Osmanlı Akkoyunlu Harbinin Başlaması*, Belleten, 21/28, 1957, sf. 261 — 284
- Berchet, Guglielmo, *La Repubblica di Venezia e la Persia*, Turin 1865.
- Beysanoğlu, Şevket, *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, İstanbul 1956.
- Beysanoğlu, Şevket, *Doğumunun 100 Yılında Süleyman Nazif*, Ankara 1970.
- Beysanoğlu, Şevket, *Kanunî Devrinde Âmid (Diyarbakır) Şehri*, Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi Tebliğleri, III. Türk Tarihi, c.1, İstanbul 1986, sf.139 — 154.
- Beysanoğlu, Şevket, *Mütareke Ve Millî Mücadele Yıllarında Diyarbakır Ve Diyarbakırlılar*, Kara — Âmid dergisi, s. 15, 1981, sf. 65 — 96.
- Beysanoğlu, Şevket, *Atatürk Diyarbakır'da*, aynı dergi, aynı sayı, sf. 17 — 47.
- Beysanoğlu, Şevket, *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır Üniversitesi yayını, 1981, sf. 69 — 136.
- Beysanoğlu, Şevket, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Diyarbakır'daki Kafkas Cephesi Komutanlığı*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, s. 5, Mart 1986, sf. 487 — 503.
- Beysanoğlu, Şevket, *Atatürk ve Ziya Gökalp*, Ziya Gökalp dergisi, s. 21, 1981, sf. 259 — 274.
- Beysanoğlu, Şevket, *Ziya Gökalp'in Diyarbakır'daki İlk Çalışmaları*, Ziya Gökalp Sempozyumu Bildirileri, Dicle Üniversitesi yayını, 1989, sf. 75 — 85.
- Beysanoğlu, Şevket, *Millî Mücadelede Diyarbakır*, T.C. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi tarafından 21 — 23 Eylül 1987 tarihleri arasında düzenlenen *Uluslararası Atatürk Sempozyumu'na* sunulan bildiri (Henüz Yayımlanmamıştır).
- Beysanzâde, Molla Ahmed, *Tezkire-i Meşâyih-i Âmid*, yzm. Özel kütüphanemde
- Beysanzâde Molla Ahmed, *Mir'at-ı Hayatım*, yzm. Özel kütüphanemde.
- Bleda, Mithat Şükrü, *İmparatorluğun Çöküşü*, İstanbul 1979.
- Brunessen, Martin van — Boeschoten, Hendrik, *Evliya Çelebi In Diyarbakır*, E. J. Brill, New York, 1988.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Sınıf Arkadaşım Mustafa Kemal*, İstanbul 1967
- Cenâbî, *Tarih*, yzm. Nuruosmaniye ktp., nu. 3100
- Çağatay, Neşet, *Uzun Hasan*, TA., c. 33.
- Çetintaş, Sedat, *Anadolu'da Sanat Tetkikleri*, Cumhuriyet, 21 ve 28 Mayıs 1937.
- Danışmend, İsmail Hamî, *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. 2, İstanbul 1948.
- Dolapönü, Metropolit Hanna, *Mardin Tarihi*, İstanbul 1972.
- Dursunoğlu, Cevat, *Millî Mücadelede Erzurum*, Ankara 1946.
- Dr. Fritz, *Kürtler, Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyet-i Umûmiyyesi* neşriyatı, İstanbul 1334.

Erginbaş, Doğan, *Diyarbakır Evleri*, İstanbul 1954.
 Ebûbekr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbakriyya*, Yayımlayanlar : Necati Lûgal — Faruk Sümer, TTK yayını, Ankara 1962.
 Ebu'l — Fazl Mehmet Efendi, *Zeyl-i Heşt — Bihîşt*, yzm., Süleymaniye ktp. Esad Efendi kısmı, nu. 2447.
 Ermeni Komitelerinin *Âmâl Ve Harekât-ı İhtilâliyyesi*, İstanbul 1332.
 Esengin, General Kenan, *Kürtçülük Sorunu*, İstanbul 1970.
 Eti, Usman, *Güneydoğu*, Ankara 1938.
 Eti, Usman, *Diyarbakırlı Melek Ahmet Paşa Ve Eserleri*, Karacadağ dergisi, s.2, 1938, sf. 9 — 12.
 Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Zuhuri Danışman yayını, c. 6, İstanbul 1970.
 Feridûn Ahmed, *Münşeatü's — Salâtîn*, İstanbul 1274 — 1275.
 Gaffarî, *Târîh-i Cihan — ârâ*, Tahran 1343.
 Goloğlu, Mahmut, *Sivas Kongresi*, Ankra 1969.
 Gökbilgin, M. Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken*, c.1, İstanbul 1959.
 Gökbilgin, M. Tayyib, *Süleyman I., İA. c. 11.*
 Göksel, Ali Nüzhet, *Ziya Gökalp'in Malta Dönüşü Çeşitli Faaliyetlerinden Gece Dersleri, Gençlik Derneği ve Küçük Mecmua*, Kara — Âmid, s.1, 1956, sf. 133 — 147.
 Göyünç, Nejat, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul 1969.
 Göyünç, Nejat, *Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 7, sf. 76 — 80.
 Güyünç, Nejat, *Diyarbakır Beylerbeyliğinin İlk İdarî Taksimatı*, Tarih Dergisi, XXII., 1969, sf. 23 — 24.
 Günel, Horopiskopos Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970.
 Günay, Dr. Selçuk, *Hamidiye Alayları*, Tercüman, 9 Ocak 1985.
 Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, TTK yayını, Ankara 1983.
 Hafız-ı Ebrû, *Zubdetu't — tevârih*, yzm. Fatih ktp. nu. 4371.
 Hammer, Joseph von, *Devleti Osmaniyye Tarihi*, Çev. Mehmet Ata, c. I — IX., İstanbul 1329 — 1337.
 Handemir, *Habîbü's — siyer*, Bombay 1857.
 Hanioglu, M. Şükrü, *Jöntürk Akımı İçinde Ziya Gökalp*, 60. Ölüm Yıldönümünde Ziya Gökalp, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü yayını, İstanbul 1986, sf. 27 — 31.
 Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't — tevârih*, Yalınlaştıran : İ. Parmaksızoglu, Kültür Bakanlığı yayını, c. 1 — 5, Ankara 1979 — İstanbul 1979.
 Hasan Beg Rumlu, *Ahsenu't — tevârih*, Nuruosmaniye Ktp. nu. 3317.
 Hinz, Walther, *Uzun Hasan Ve Şeyh Cüneyd*, türk. terc. Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK yayını, Ankara 1948.
 Hocaoglu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi Ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

İbn Arapşâh, *Acâibü'l — makdûr*, Kahire 1305.
 İbn Tagribirdî, *Havâdisu'd — duhûr*, nşr. Poper, Berkley 1932.
 İbn Hacer, *İnbâu'l — gumr*, yzm. Süleymaniye, Yeni cami Ktp. nu. 814.
 İğdemir, Uluğ, *Atatürk'ün Yaşamı*, c. 1, TTK yayını, Ankara 1980.
 İlhan, M. Mehdi, *The 1518 Ottoman Cadastral survey of the Sancak of Âmid*, Ph. D. The University of Manchester 1977, (yayımlanmamış doktora tezi).
 İlhan, M. Mehdi, *Diyarbakır Fatihî Bıyıklı Mehmed Paşa*, Atatürk Ve Diyarbakır, Diyarbakır Üniversitesi yayını, 1981, sf. 137 — 162.
 İlhan, M. Mehdi, *1518 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Âmid Sancağında Timâr Dağılımı*, Tarih Enstitüsü Dergisi, S. XII., İstanbul 1982, sf. 85 — 100.
 İlhan, M. Mehdi, *Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Anadolu'daki Askerî Faaliyetleri*, IX. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, 1988, sf. 807 — 824.
 İlhan, M. Mehdi, *XVI Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehri Ve Nüfusu : 1518 ve 1540 Tarihli Tahrir Defterlerinden Notlar*, Dicle Üniversitesi tarafından 14 — 16 Kasım 1989 tarihinde düzenlenen "Tarih Kültür Ve Sanat Dünyamızda Diyarbakır Sempozyumu"nda sunulan bildiri (Henüz Yayımlanmamıştır.)
 İskenderoğlu, Reşit, *Beylerbeği Gazi İskender Paşa (1492 — 1571)*, Ankara 1989.
 İskit Yayınevi, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, c. 2, İstanbul 1958.
 İzzî, *Tarih-i İzzî*, İstanbul 1199.
 Kandemir, Fridun, *Rauf Bey'in Hatıraları*, Yakın Tarihimiz, c. 1, sf. 83 v.d.
 Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, 2. baskı, İstanbul 1988.
 Kemal Paşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Yzm. Millet Ktp. Ali Emîrî kısmı, nu. 32.
 Keşfi, *Selîmnâme*, yzm. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi kısmı, nu. 2147.
 Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kara — Âmid'te A'yandan Şeyhzâdelerin Öncülüğünde Milli Deli — Behram Paşa'ya Karşı Ayaklanma Ve Sonuçları*, Kara — Âmid, s. 2 — 4, 1956 — 1958, sf. 350 — 358.
 Kodaman, Prof. Dr. Bayram, *Şark Meselesi Işığı Altında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası*, İstanbul 1983.
 Kodaman, Prof. Dr. Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.
 Kodaman, Prof. Dr. Bayram, *Hamidiye Hafif Süvari Alayları*, Tarih Dergisi, s. XXXII., Mart 1979, sf. 427 — 480.
 Kodaman, Prof. Dr. Bayram, *Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 25, Mart 1987, sf. 31 — 37.
 Kolerkılıç, Ekrem, *Osmanlı İmparatorluğunda Para*, Ankara 1958.
 Kutay, Cemal, *Şehit Sadrazam Talat Paşa'nın Gurbet Hatıraları*, 3 cilt, İstanbul 1983.
 Meriç, R.M., *Mimar Sinan Hayatı*, Eserleri, Ankara 1965.
 Makrizî, *Kitâbu's — sulûk*, yzm. Ayasofya Ktp. nu. 3372.
 Miller, W., *Trebizond, The Last Grek empire*, London 1926.
 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, 4 cilt, İstanbul 1308 — 1311.
 Muhyî-yi Gülşenî, *Menâkib-i İbrahim-i Gülşenî*, Yayımlayan : Tahsin Yazıcı, TTK yayını, Ankara 1982.

Müneccimbaşı, *Şahâîfü'l-Ahbar*, İstanbul 1285.
 Mustakimzâde, *Tuhfe-i Hattatîn*, İstanbul 1928.
 Naimâ, Mustafa, *Naimâ Tarihi*, 6 cilt, İstanbul 1281 – 1283.
 Öke, Doç. Dr. M. Kemal, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti Ve Binbaşı E.W. C. Noel'in Faaliyetleri*, Ankara 1988.
 Ölçer, Cüneyt, *Sultan Yavuz Selim Şah Bin Bayazıd Han Dönemi Osmanlı Sikkeleri*, İstanbul 1989.
 Ölçer, Cüneyt, *Nakışlı Osmanlı Mangırları*, İstanbul 1975.
 Öney, Prof. Dr. Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemeleri Ve El Sanatları*, 2. baskı, İstanbul 1988.
 Panaretos, *Chronique de Trébisonde*, Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, XX cilt, ilave Peçevi İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, 2 cilt, Kültür Bakanlığı yayını, Ankara, 1981 – 1982.
 Pere, Nuri, *Osmanlılarda Madeni Paralar*, İstanbul 1968.
 Poulllet, *Nouvelles relations du Levant*, c. 2, Paris 1968.
 Sarısu, Ali, *Silvan ve Hazro'da Derlenmiş Anılar, Belgeler*, Kara – Âmid, s. 15, 1981, sf. 55 – 64.
 Savcı, Süleyman – Baykal, Kâzım, *Diyarbakır Şehri*, Diyarbakır 1942.
 Savcı, Süleyman, *Görülen Bir Yanlışın Tashihi Dolayısıyla*, Karacadağ, s.42, s. 395 – 396.
 Selek, Sabahattin, *İnönü'nün Hatıraları*, c. 1, İstanbul 1969.
 Sertoğlu, Mithat, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul 1958.
 Sevgen, Nazmi, *Kürtler*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 8, Mayıs 1968, sf. 47 – 50.
 Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Hazırlayanlar: Ş. Kaya Seferoğlu – H. K. Türközü, Ankara 1982.
 Solakzâde, *Târîh*, İstanbul 1298.
 Sözen, Metin, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul 1981.
 Sucûti, *Selinnâme*, Topkapı Sarayı Ktp., Nu. R. 1284/1.
 Suphi, *Târîh*, İstanbul 1198.
 Sümer, Prof. Dr. Faruk, *Kara – Koyunlular*, c. 1, TTK yayını, Ankara 1967.
 Sümer, Prof. Dr. Faruk, *Akkoyunlular*, Türk Dünyası Araştırmaları dergisi, s. 4, Şubat 1986, sf. 1 – 37.
 Sümer, Prof. Dr. Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluşu Ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1976.
 Sümer, Prof. Dr. Faruk, *Az Tanınmış Bir Türk Hükümdarı: Uzun Hasan Bey*, Türk Dünyası Tarih Dergisi, s. 19, Temmuz 1988, sf. 16 – 20.
 Şem'î, *Murûgu'z-zehab*, yzm. British Museum, add. 18547.
 Şeref Han, *Şerefnâme*, Çev. M. E. Bozarslan, İstanbul 1974.
 Tansel, Dr. Selâhattin, *Yavuz Sultan Selim*, M. E. B. yayını, Ankara 1969.
 Tezer, Şükrü, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, TTK yayını, Ankara 1972.
 Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. 1, İstanbul 1984, c. 2, İstanbul 1986.

Tuncer, Orhan Cezmi, *Ali Paşa Manzumesi*, Kara – Âmid dergisi, s. 8, 1972, sf. 91-103.
 Togay, Haluk, *Diyarbakır Evleri*, Arkitek dergisi, yıl 1947, sf. 187 – 188.
 Turan, Şerafettin, *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdarî Taksimatı*, Atatürk Üniversitesi 1961 Yıllığı, Erzurum 1962, sf. 201 – 232.
 T.C. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, *Atatürk*, Ankara 1980.
 T.C. Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi*, c. 2, kısım 2, İstanbul 1978.
 Türközü, Halil Kemal, *XVI. Yüzyılda Doğu Ve Güneydoğu Anadolu Eyaletlerinde Hristiyan Tebaaya Tanınan Haklar*, Belgelerle Türk Tarihi dergisi s. 23, Ocak 1987, sf. 35 – 39.
 Tütenk, Mustafa Âkif, *Amid Şehrinin Hicretten Evvelki Menba Suları*, Kara-Âmid, s. 2 – 4, 1956 – 1958, sf. 365 – 370.
 Tütenk, M. Âkif, *Diyarbakır'ın Son Altmış Yıllık Vakaları*, Kara – Âmid, s. 2 – 4, sf. 311 – 339.
 Tütenk, M. Âkif, *Mahsûl-i Leyâl-i Hayatım*, yzm. 4. Defter "Diyarbakır'de Ermeni Hadisesi", özel kütüphanemdedir.
 Uzunçarşılı, Ord. Prof. İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri Ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK yayını, 3. baskı, Ankara 1984.
 Üçler, Rüştü, *Diyarbakır Evlerinin Mimari Bakımından Tetkiki*, Bayındırlık dergisi, yıl: 1942, sf. 7 v.d.
 Ünal, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı*, TTK yayını, Ankara 1989.
 Ünal, Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali, *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tâbi Sancakların İdarî Statüleri*, Ziya Gökalp dergisi, s. 44, 1986, sf. 31 – 40.
 Woods, J. E., *The Aqqoyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Chicagoo 1976.
 Yazıcı, Tahsin, *Kitâb-ı Diyârbekriyye'ye Göre Akkoyunlu Hükümdarlarının Şeceresi*, Kara – Âmid, s. 1, 1956, sf. 257 – 265.
 Yıldız, Doç. Dr. Bahattin, *Azınlık Meselesi Açısından Tahrir Defterleri*, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s. 19, Eylül 1986, sf. 43 – 44.
 Yınanç, Mükrimin Halil, *Akkoyunlular, Cihan – Şah maddeleri*, İA., c. 1 ve c. 3.
 Yunus Nadi (Abaloğlu), *Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul 1978.
 Ziya Gökalp, *Şakî İbrahim Destanı Ve Bir Kitapta Toplanmış Şiirler*, Haz. Şevket Beysanoğlu, Kültür Bakanlığı yayını, İstanbul 1976.

Lütfen Düzeltiniz

Bütün dikkatimize rağmen yine de kitapta bazı dizgi hataları olmuştur. Bunların çoğu, okuyucunun rahatlıkla anlayabileceği türdendir. Bunların dışında kalan hataların aşağıdaki şekilde düzeltilmesini rica eder, özür dileriz :

Sf. 520'deki kesim başı II. olacaktır.

Sf. 581'deki başlık, İLK YİRMİBEŞ YILIN BİLANÇOSU şeklinde düzeltilmelidir.

Sf. 609'daki Res. 184 ters basılmıştır.

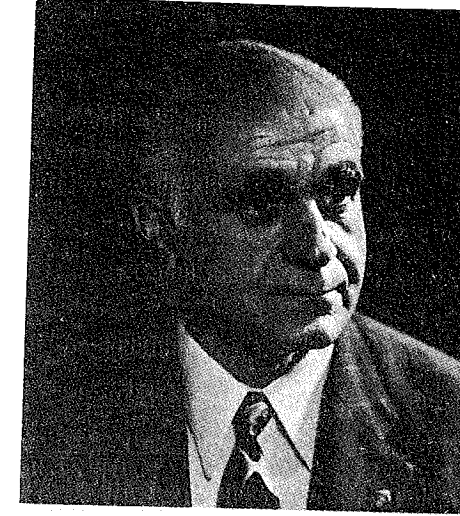
Sf. 702'deki dip notu (6) da geçen Ahmed adı Mehmed olacaktır.

Sf. 721'de bulunan XXI. kesimdeki ikinci XXI fazladan konulmuştur.

Sf. 767'de bulunan Res. 229'un alt yazısının ilk satırı şu şekilde düzeltilmelidir : Res. 229 — Silvan'ın Başlık Ermeni köyünde saklanan Doryan Dano çetesinin .....

Sf. 769'daki ilk resmin altı şöyledir : Müftüzâde Şeref (Uluğ).

Sf. 776'da bulunan Res. 235'in alt yazısının ilk satırı şöyle olacak : Dicle Nehrine bakan eski Sanat Okulu binasının altındaki mağarada saklanan ve .....

ŞEVKET BEYSANOĞLU'NUN
YAYIMLANMIŞ DİĞER ESERLERİ

- *Diyarbakır Folkloru*, 2 cilt, Diyarbakır 1943, 1946, 382 sf.
- *Ziya Gökalp'in İlk Yazı Hayatı*, İstanbul 1956, 176 sf.
- *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, I. Cilt, İstanbul 1957, -383 s.; II. cilt İstanbul 1959, 368 s.; III cilt; Ankara 1978, 395 sf.
- *Diyarbakır Coğrafyası*, İstanbul 1962, 126 sf.
- *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul 1963, 285 sf.
- *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi Ve Abideleri*, İstanbul 1963, 164 sf.
- *Ziya Gökalp için Yazılanlar - Söylenenler*, IV Cilt, I. Cilt, Ankara 1964, 372 s.; II Cilt, Ankara 1975, 375 s.; III. Cilt, Ankara 1978, 487 s.; IV. Cilt, Ankara 1984, 362 sf.
- *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara 1967, 419 sf.
- *Kadın Şairlerimizden Sırrı ve Divançesi*, Ankara 1969, 118 sf.
- *Diyarbakır Ağzı*, Ankara 1966, 246 sf.
- *Cahit Sıtkı Tarancı* (Hayatı, Sanatı, Seçme Şiirleri, Hikâyeleri ve diğer Yazıları) Ankara 1969, 345 sf.
- *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif* (Hayatı, Sanatı, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler) Ankara 1970, 304 sf.
- *Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır*, Ankara 1970, 63 sf.
- *Cumhuriyetin 50. Yılında Diyarbakır 1973 İl Yıllığı* Ankara 1973, 685 sf.
- *Anıtı Dikilecek Adam : Ziya Gökalp*, Ankara 1977, 32 sf.
- *Diyarbakırım*, I Cilt, Ankara 1982, 277 s.; II. Cilt, Ankara 1986, 312 sf.
- *Diyarbakırda Gömülü Meşhur Adamlar*, Ankara 1985, 104 sf.
- *Ziya Gökalp Külliyyatından Baskıya Hazırladığı Eserler:*
  - *Ziya Gökalp, Hars Ve Medeniyet*, Ankara 1964, VI + 138 s. ; 2. Baskı, Ankara 1972, VII + 152 sf.

- Ziya Gökalp, *Millî Terbiye ve Maarif Meselesi*, Ankara 1964, VIII + 138 s.; 2 Baskı, Ankara 1972, IX + 149 sf.
- Ziya Gökalp, *Çınaraltı Konuşmaları*, Ankara 1964, 140 sf.
- Ziya Gökalp *Makaleler I* (Diyarbakır, Volkan, Peyman gazetelerindeki yazılar), Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976, VII + 149 sf.
- Ziya Gökalp, *Şaki İbrahim Destanı Ve Bir Kitapta Toplanmamış Şiirler* Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1976, XIV + 167 sf.
- Ziya Gökalp, *Makaleler IX*, (Yeni Gün, Yeni Türkiye, Cumhuriyet Gazetesindeki yazılar), Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1980, 294 sf.
- Ziya Gökalp, *Tamamlanmamış Eserler*, I. Cilt Ankara 1985-219 sf.
- Mustafa Adil Özder *Bibliyografyası*, Ankara 1986, 15 sf.
- Ziya Gökalp *Külliyatı Üzerinde Bir Hesaplaşmanın Hikâyesi*, Ankara 1988, 116 sf.
- *İnançları, Gelenek Ve Görenekleri İle Verildiler*, Ankara 1988, 40 sf.
- *Öğretmene Açılışının XV. Yıldönümünde Dicle Üniversitesi*, Dicle Üniversitesi yayını, Diyarbakır 1989, 154 sf.

NOT : Yazarın çeşitli kongre, sempozyum, seminerlerde sunduğu bildiriler, dergi ve gazetelerde çıkmış çoğu Diyarbakır ile ilgili yazıları için bakınız : Selahattin Önerli, *Yazarlık Hayatının Ellinci Yıldönümünde Şevket Beysanoğlu Bibliyografyası*, Ankara 1988.

T.C. Kültür Bakanlığı
Milletlerarası İlişkiler
Prof. Dr. Ziya Gökalp
Yayınları